

Національний гірничий університет

На правах рукопису

УДК 930.1(47)“18/19”+94(47)“12/15”

ВАСИЛЕНКО ВІТАЛІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

**ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА
ЛИТОВСЬКОГО (ДО 1569 Р.) В
СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ІСТОРІОГРАФІЯХ ХІХ –
ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.**

07.00.06 – Історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України
Ганна Кирилівна Швидько

Дніпропетровськ
2007

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	5
ВСТУП	8
РОЗДІЛ 1. Історіографічні, теоретико-методологічні та джерелознавчі проблеми дослідження	15
1.1. Ступінь наукової розробки проблеми	15
1.2. Методологічні засади та методи дослідження	35
1.3. Джерельна основа дослідження та її специфіка	42
 РОЗДІЛ 2. Історіографія утворення Великого князівства Литовського та формування його державної території	 46
2.1. Внутрішні і зовнішні передумови утворення Великого князівства Литовського	46
2.2. Формування “ядра” литовсько-руської державної території за правління Міндаугаса	51
2.3. Литовсько-Руська держава за найближчих наступників Міндаугаса (до кінця XIII ст.)	61
2.4. Територіальне зростання Великого князівства Литовського за Витяніса і Гедімінаса	65
2.5. Боротьба Литви за галицько-волинські землі	68
2.6. Проблема часу і обставин приєднання Київської землі до Литовсько-Руської держави	89
2.7. Перехід Поділля під литовську зверхність	97
2.8. Вхідження чернігово-сіверських земель, Переяславщини та “верхівських” князівств до складу Литовсько-Руської держави	104
2.9. Прилучення Смоленська	109
 РОЗДІЛ 3. Історіографія еволюції політичного устрою Литовсько-Руської держави	 117
3.1. Великокнязівська влада та “удільна” система (до кінця XIV ст.). Проблема литовсько-руського “феодалізму”	117
3.2. Боротьба Витаутаса з обласними князями та її результати	133
3.3. Завершення ліквідації “удільної” системи у Великому князівстві Литовському	140
3.4. Еволюція відносин між великокнязівською владою, магнатством і шляхтою в політичній системі Литовсько-Руської держави; Пани-рада і сейм	146

РОЗДІЛ 4. Історіографія становища руського населення Великого князівства Литовського та внутрішньополітичної боротьби у ньому	155
4.1. Роль руського елементу в утворенні Великого князівства Литовського та на початкових етапах його існування (до кінця XIII ст.)	155
4.2. Литва і Русь за правління Витяніса і Гедімінаса	158
4.3. Місце руського складника в державі за Альгірдаса і Йогайли (до 1385 р.) та внутрішньополітична боротьба цієї доби	162
4.4. Вплив Кревської унії на еволюцію литовсько-руських взаємин та внутрішньополітичні процеси в державі	176
4.5. “Руська” політика Витаутаса. Наслідки Городельського привілею 1413 р.	180
4.6. Литовська Русь за часів боротьби Швітрігайли і Жигімантаса I	185
4.7. “Руська” політика Казімераса. “Змова князів” 1481 р.	204
4.8. Повстання Михайла Глинського	216
4.9. Становище руського елементу за правління Жигімантаса II та Жигімантаса-Аугустаса і його формальне зрівняння в правах привілеями -х рр.	222
4.10. Місце Великого князівства Литовського в історії східнослов'янських народів	226

РОЗДІЛ 5. Історіографія зовнішньополітичної історії Литовсько-Руської держави	238
5.1. Взаємини Великого князівства Литовського з великоруськими державними утвореннями	238
5.1.1. Москва	238
5.1.2. Твер	265
5.1.3. Рязань та Нижній Новгород	274
5.1.4. Новгород Великий	280
5.1.5. Псков	297
5.2. З “татарським світом”	301
5.2.1. Золота Орда (до другої третини XV ст.)	301
5.2.2. Держави-спадкоємці Золотої Орди та Османська імперія ..	312
5.3. З Пруським та Лівонським орденами, папською курією, Імперією	326
5.4. З Молдовою, Угорщиною, Данією, Швецією	348
5.5. З Польщею та Мазовією (до 1385 р.)	352

РОЗДІЛ 6. Історіографія політичних взаємин Великого князівства Литовського з Польщею в 1385-1569 рр.	354
6.1. Кревський договір і розвиток литовсько-польських відносин до 1392 р.	354
6.2. Острівська угода та її вплив на еволюцію литовсько-польських стосунків	361
6.3. Вільнюсько-Радомська унія	364

6.4. Городельська унія	368
6.5. Відносини Витаутаса з Польщею в останні роки правління	370
6.6. Литовсько-польські взаємини 1430-х рр.	374
6.7. Еволюція міждержавних відносин у 1440-1501 рр. Мельницька унія	381
6.8. “Унійна справа” за часів Жигімантаса II і Жигімантаса-Аугустаса (до початку 1560-х рр.)	390
6.9. Литовсько-польська боротьба навколо унійного питання протягом 1560-х рр.	394
6.10. Люблінська унія та її наслідки для Великого князівства Литовського	399
ВИСНОВКИ	409
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	414
Опубліковані джерела	414
Література	436
Дисертаційні праці	599
ДОДАТОК А	600

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВАК	Акты, издаваемые Виленскою Археографическою комиссиею
АЕ	Археографический ежегодник
БВ	Богословский вестник
БГА	Беларускі гістарычны агляд
БСИ	Балто-славянские исследования
БЮ	Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси: Сб. материалов и исследований. – СПб., 1907
ВИ	Вопросы истории
ВИД	Вспомогательные исторические дисциплины
ВНКПБ	Вестник Народного комиссариата просвещения БССР
ВОИДР	Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских
ГАЗБ	Гістарычна-археалёгічны зборнік №1. (Даклады і рэфэраты 1926-1927 году). – Мн., 1927
ГЖ	Гуманітарний журнал (Д.)
ГНГА	Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы). Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў. (Мн., 3-5 лютага 1993 г.): У 2-х ч. – Ч.1. Гісторыя Беларусі. – Мн., 1994
ДГТН	Даследчкі гісторыі трох народаў. М.В.Доўнар-Запольскі: Зб. навуковых артыкулаў і дакументаў. – Гомель-Рэчыца: ГДУ імя Ф.Скарыны, 2000
ДГТСССР	Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования
ДМКУ	Другий міжнародний конгрес україністів (Львів, 22-28 серпня 1993 р.): Доповіді і повідомлення. Історія. – Ч.І. – Л., 1994
ЖМВД	Журнал министерства внутренних дел
ЖМНП	Журнал министерства народного просвещения
ЖМЮ	Журнал министерства юстиции
ЗВОРАО	Записки Восточного отделения Императорского Русского Археологического общества
ЗІФВ	Записки Історично-Філологічнаго відділу ВУАН
ЗНТШ	Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка у Львові
ЗООИД	Записки Одесского общества истории и древностей
ЗУНТ	Записки Українського Наукового товариства у Києві
ИА	Исторический архив
ИАНСССР	Известия Академии Наук СССР. Серия истории и философии
ИЖ	Исторический журнал
ИЗ	Исторические записки
ИМ	Историк-марксист
ИО	Историческое обозрение
ИОРЯСАН	Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук
ИСССР	История СССР
ІБК	Інстытут беларускай культуры
ІГЗ	Історично-геаграфічний збірник
ІДВ	Історичні джерела та їх використання
КБ	

	Курс белоруссоведения. Лекции, читанные в Белорусском народном университете в Москве летом 1918 года. – М., 1918-1920
КС	Киевская старина
КУИ	Киевские университетские известия
ЛЗАК	Летопись занятий Археографической комиссии
ЛНВ	Літературно-науковий вісник
ЛХ	Летописи и хроники
ММНКИИИП	Материалы межреспубликанской научной конференции по источниковедению и историографии народов Прибалтийских республик Союза ССР. – Вильнюс: Пяргале, 1978
НИС	Новгородский исторический сборник
НПППК	Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. (ЗУНТ. Т. XXVII). – [К.]: ДВУ, 1928
НР 1990	Наш радавод: Материалы I и II межреспубликанских научных конференций по историческому краеведению Белоруссии и генеалогии (Радунь – 10 ноября 1989 г., Гродно – 28 ноября 1990 г.). Сб. статей. – Кн. II. – Гродно, 1990
НР 1991	Наш радавод: Материалы международной научной конференции по региональной истории Восточной Европы “Культура народов Великого княжества Литовского и Белоруссии XIII – нач. XX вв.” (Гродно, 22-24.10.1991). – Гродно, 1991
НР 1992	Наш радавод: Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі “Царква і культура народаў Вялікага княства Літоўскага і Беларусі XIII – пач. XX ст.” (Гродна, 28 верасня – 1 кастрычніка 1992 г.). – Кн. 4. – Ч. 2. – Гродна, 1992
НС	Нумизматика и сфрагистика
ОЗ	Отечественные записки
ОИ	Отечественная история
ПИ	Проблемы источниковедения
ПКВІЗРУП	Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права
ПЛС	Первый Литовский Статут 1529 года. (Материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута). – Вильнюс, 1982
ПР	Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII-XIV вв. – М.: Наука, 1974
ПРСЗГ	Памятники русской старины в западных губерниях, издаваемые с высочайшего соизволения <i>П.Н.Батюшковым</i>
РИОС	Русская история в очерках и статьях / Под ред. <i>М.В.Довнар-Запольского</i>
РПП	Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVIII вв. – М.: Наука, 1979
РЦГ	Русское централизованное государство. Образование и эволюция. XV-XVIII вв.: Чтения, посвященные памяти Л.В. Черепнина. Тезисы докладов и сообщений. – М., 1980
СВОИ	Спорные вопросы отечественной истории XI-XVIII веков: Тезисы докладов и сообщений Первых чтений, посвященных памяти А.А.Зимины. – М., 1990
СМСИПК	Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края
СПИ	“Слово о полку Игореве” и памятники Куликовского цикла. К вопросу о времени написания “Слова”. – М.-Л.: Наука, 1966
СС	Смоленская старина

Т III АС	Труды III Археологического съезда в России
ТНИИЯЛИЭ	Труды Научно-исследовательского института языка, литературы, истории и экономики при Совете Министров Мордовской АССР
ТОДРЛ	Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский дом)
УГО	Український гуманітарний огляд
УЗЛГУ	Ученые записки Ленинградского государственного университета
УІЖ	Український історичний журнал
ФР	Феодализм в России. Юбилейные чтения, посвященные 80-летию со дня рождения Л.В.Черепнина. Тезисы докладов и сообщений. – М., 1985
ЦУ	Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. – К., 2003
ЧИОНЛ	Чтения в историческом обществе Нестора летописца
ЧОИДР	Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете
АÖG	Archiv für österreichische Geschichte
AW	Ateneum Wileńskie
КН	Kwartalnik historyczny
КОН	Księga ku czci O.Haleckiego, wydana w XXV-lecie jego pracy naukowej. – W., 1935
LSP	Litvano-slavica posnaniensia. Studia historica
МН	Miesięcznik heraldyczny
МРН	Monumenta Poloniae historica
PAU	Pamiętnik Akademii Umiejętności w Krakowie. Wydziały: filologiczny I historyczno-filozoficzny
PH	Przegląd historyczny
PL	Polska i Litwa w dziejowym stosunku. – W.-Lublin-Łódź-Kraków, 1914
PNL	Przewodnik naukowy i literacki
PP	Przegląd polski
PPw	Przegląd powszechny
P IV (VI) ZHP	Pamiętnik IV (VI) Powszechnego zjazdu historyków polskich
RAU	Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie
SRPr	Scriptores rerum Prussicarum
SŻ	Studia źródłoznawcze

ВСТУП

Актуальність дослідження. Перспективним напрямом розвитку історіографічних студій є розробки в царині проблемної історіографії. Вони дозволяють встановити існуючі досягнення в сфері дослідження тих чи інших конкретно-історичних проблем, провести реконструкцію історіографічного процесу в цілому, повніше й адекватніше відтворити історію розвитку історичної науки. Особливо це стосується історії вивчення тих питань, які з певних причин протягом тривалого часу лишалися витісненими на маргінес дослідницької уваги.

Дослідження політичної історії Центральної і Східної Європи доби пізнього Середньовіччя неможливе без належної уваги до Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) – однієї з найбільших держав регіону, яка протягом майже трьох з половиною століть відігравала одну з ключових ролей на цих теренах. Вкрай важливе місце даного державного утворення і в історії східнослов'янських народів. “Литовський” період в історії Білорусі та України відокремлює їхнє до певної міри спільне (разом із Росією) минуле в “імперії Рюриковичів” від доби, коли окремішність цих трьох етносів стала цілком очевидною, створи-вши підґрунтя їхнього становлення в якості окремих націй. За ступенем зацікавлення історією ВКЛ вітчизняна, білоруська та російська історіографічні традиції поступаються (чи дорівнюють) лише литовській, польській та німецькій. До-слідниками проблем політичної історії ВКЛ далеко не завжди рухав суто академічний інтерес: адже, попри значну віддаленість у часі, литовська доба, точніше, її відповідні інтерпретації, слугувала й слугує підґрунтям для багатьох наці-ональних історичних міфологем (більшою мірою – білоруських та російських, значно меншою – українських). Ускладненість литуаністичних студій політико-ідеологічними, в першу чергу національними, чинниками визнавалася й самими істориками, зокрема тими, хто сам виразно підпадав під їхній вплив [1026, ч.2, с.525]. Тому деміфологізація вітчизняної історії та історії Центрально-Східної і Східної Європи в цілому уявляється вельми плідним полем діяльності.

Політична історія ВКЛ протягом більшої частини радянської доби не належала до кола проблем, дослідження яких вважалося актуальним. Тож істотні здобутки російської, української та білоруської литуаністики, отримані зусиллями декількох поколінь істориків, фактично не отримали продовження. Сучасне відродження інтересу до названих студій (у Білорусі, меншою мірою – в Росії) майже не торкнулося вітчизняної історіографії. “Литовська” доба в історії України зазвичай продовжує трактуватися як “темні віки”, проміжний етап, який нібито практично не становить самостійного інтересу. Часто доводиться констатувати й побутування в наш час концепцій, що панували (або навіть уже відходили в минуле) приблизно століття тому. Певною мірою це пов'язано з тим, що першочергова увага продовжує приділятися певному колу проблем вітчизняної історії, уже традиційно трактованих у якості центральних; насамперед, природно, до них відносять ті, що пов'язані з державотворчими

процесами.

В цих умовах нагальною видається потреба адекватної оцінки досягнень східнослов'янської литуаністики. Це обумовлене й тим, що звернення до даного кола історичних сюжетів відіграло певну (хоча й неоднакову) роль у процесі становлення модерних національних історіографій східнослов'янських народів. Значно більшою мірою це стосується білоруської історичної науки. Втім, до де-якої міри зростання зацікавлення литуаністичними дослідженнями корелює і з процесом формування української національної самосвідомості, хоча для останнього притаманне насамперед зацікавлення “козацькою” проблематикою.

Дослідження історії ВКЛ допомагає подолати й досі розповсюджену у вітчизняному історіописанні хибу, а саме схильність розглядати історію України переважно ізольовано, а не в широкому контексті міждержавних та міжнародних контактів. Зокрема, ця тенденція чітко простежується якраз щодо періоду перебування більшої частини українських етнічних територій у складі Литовсько-Руської держави. В той же час аналіз місця, яке займали українські землі в тодішній Центрально-Східній Європі, дає змогу по-новому поглянути й на сучасні дискусії в суспільстві щодо бажаних (і одночасно таких, що нібито спираються на поважну історичну традицію) напрямів інтеграції України. На сучасному етапі стає актуальним осмислення вітчизняної історії в ширшому контексті – регіональному, загальноєвропейському й світовому.

Таким чином, дослідження процесу вивчення в східнослов'янських історіографіях ХІХ – першої третини ХХ ст. політичної історії ВКЛ є актуальною науковою проблемою, вирішення якої дозволяє вдосконалити наявний рівень знань стосовно загального перебігу історіографічних процесів у східнослов'янських народів, ступеню розв'язання окремих конкретно-історичних проблем, виокремити перспективні напрями подальших досліджень.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Вибір теми дослідження пов'язаний із науковими традиціями, що склалися на історичному факультеті Дніпропетровського державного університету протягом 1970-90-х рр. Дисертаційна робота виконувалася згідно з держбюджетною темою науково-дослідної лабораторії історії Придніпровського регіону кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства історичного факультету Дніпропетровського Національного університету “Етнонаціональна історія і духовний розвиток Наддніпрянщини ХVІ – початку ХХ ст.: суспільна та воєнна історія” №1-074-04 (номер державної реєстрації РІV0І0ІV00І527) та з держбюджетною темою кафедри історії України й науково-дослідної лабораторії комп'ютерних технологій кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства історичного факультету Дніпропетровського Національного університету “Теоретико-методологічні проблеми етнонаціональної та соціальної історії України” №1-117-06 (номер державної реєстрації 0106U000789).

Об'єктом дисертаційного дослідження є білоруська, російська та українська історіографії ХІХ – першої третини ХХ ст.

Предметом дослідження є процес генези, становлення та розвитку досліджень у східнослов'янських історіографіях широкого кола проблем політичної історії ВКЛ, в контексті загального історіографічного процесу та ідеологічної й суспільно-політичної ситуації даної доби.

Мета дисертаційної праці визначалася, виходячи зі стану наукової розробки даної проблеми та наявної джерельної бази. Нею є історіографічна реконструкція та всебічне дослідження й осмислення процесу становлення в якості од-нієї з пріоритетних наукових проблем широкого кола питань, пов'язаних із по-літичною історією ВКЛ, аналіз ідейно-теоретичних методів та засобів її вивче-ння та розв'язання білоруськими, російськими та українськими істориками в період ХІХ – першої третини ХХ ст., виявлення та узагальнення характерних особливостей даного процесу.

Задля реалізації мети дослідження визначений наступний комплекс **дослідницьких завдань**:

- з'ясування стану історіографічної розробки проблеми;
- обґрунтування основних теоретико-методологічних принципів та методів дослідження;
- формування та систематизація максимально репрезентативної джерельної бази праці;
- аналіз існуючих у історичній науці зазначеної доби концепцій з комплексу проблем політичної історії ВКЛ та їхньої відповідності джерельному підґрунтю;
- дослідження магістральних напрямів еволюції дослідницьких поглядів та визначення чинників, що спричинилися до цього;
- визначення особливостей у підходах окремих дослідників та їхніх груп до даної проблематики, а також причин цих розбіжностей, з'ясування інтелектуальних орієнтирів окремих істориків;
- виявлення основних етапів у процесі дослідження політичної історії ВКЛ та притаманних їм особливостей;
- аналіз існуючих досягнень і здобутків та визначення, на підставі цього, ролі та місця даної доби в історіографічному опрацюванні даної проблематики;
- з'ясування ступеню використання (як у науковому, так і в ідеологічному аспектах) здійсненого в досліджуваній період доробку наступними поколіннями істориків;
- розробка і верифікація, за допомогою джерельних та історіографічних даних, авторської концепції розвитку досліджень політичної історії ВКЛ у східнослов'янських історіографіях ХІХ – першої третини ХХ ст.

Хронологічні межі. Нижньою хронологічною межею дослідження в царині власне історії слугує час утворення ВКЛ – друга чверть ХІІІ ст., хоча з певною умовністю за неї можна прийняти й 1219 р., тобто укладення угоди між групою литовських князів та волинськими Романовичами. Верхньою межею є 1569 р., коли Люблінська унія поклала край реальній самостійності ВКЛ.

Що до нижньої межі досліджуваної історіографічної доби, то видається виправданим вибір у цій якості зламу ХVІІІ – ХІХ ст. Саме з цього часу,

особливо з появи “Історії держави Російської” Н.Карамзіна, східнослов’янське історіописання дає значний матеріал для дослідження обраної проблематики. Природною верхньою межею є початок 1930-х рр., оскільки до цього часу історична наука на теренах СРСР значною мірою зберігала генетичний зв’язок із попередньою традицією, що виявлялося в плюралізмі ідей, підходів у царині теорії та методології. За влучною характеристикою О.Оглобина, українська радянська історична наука тоді була ще українською і ще не радянською [1280а, с.6; 980а, с.29]. З початком 30-х рр. дедалі очевиднішим стає процес формування провідних, а згодом і монопольних концепцій під безпосереднім впливом брутального тиску з боку державної влади. Від цього часу протягом майже чверті століття литуаністичні студії в східнослов’янських історіографіях практично припиняються, за поодинокими винятками (переважно на теренах поза межами Радянського Союзу).

Наукова новизна даної дисертаційної роботи полягає в наступному:

- історія дослідження політичної історії ВКЛ доби його самостійності у східнослов’янських історіографіях ХІХ – першої третини ХХ ст. вперше стала предметом спеціальних студій як самостійна і цілісна наукова проблема;
- вперше здійснене комплексне вивчення широкого спектру дослідницьких поглядів і на цій основі проведена історіографічна реконструкція, що дозволяє максимально повно відтворити даний етап досліджень зазначеної проблематики;
- виділені окремі періоди історіографічного процесу досліджуваної доби та з’ясована їхня специфіка;
- підведений підсумок вивчення зазначеного кола проблем, зведено воєдино існуючі досягнення та лакуни в цій царині, а також вказані перспективи розвитку відповідних студій;
- зазначена історіографічна реконструкція створює додаткові можливості для поглибленого вивчення загальних процесів, що відбувалися в білоруській, російській та українській історіографіях відповідної доби;
- за допомогою комплексного використання джерел та існуючих історіографічних напрацювань вдалося додатково аргументувати твердження про суттєвий вплив на становлення й розвиток литуаністичних досліджень в східнослов’янських історіографіях інтелектуальних (насамперед ідеологічних) “викликів” з польського боку;
- певною мірою побічним результатом дослідження стала низка запропонованих уточнень до реконструкції окремих подій та процесів політичної історії ВКЛ другої половини ХІV ст.

Практичне значення. Основні результати дослідження використані в монографії “Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 р.) в східнослов’янських історіографіях ХІХ – першої третини ХХ ст.” (Д., 2006), в наукових статтях, матеріалах і тезах міжнародних і всеукраїнських наукових конференцій і читань. Вони також застосовуються в навчальному процесі при викладанні курсу “Політична історія України” в Національному гірничому університеті.

Отримані результати можуть бути використані при створенні синтетичних праць, підручників, навчальних посібників з історії білоруської, української та російської історичних наук, історіографії історії ВКЛ та суміжних із ним дер-жав, Литви, Білорусі, України, Польщі, Росії, історії середніх віків, при викладанні відповідних загальних і спеціальних курсів. Стає можливим також переосмислення деяких усталених стереотипів стосовно як власне політичної історії ВКЛ, так і загальних історіографічних процесів досліджуваної доби.

Особистий внесок здобувача полягає в нетрадиційній постановці, самостійному і повному розв'язанні важливої і недостатньо дослідженої наукової проблеми. Всі авторські праці з даної проблематики написані одноосібно.

Апробація результатів дослідження. Під час роботи над дисертацією її основні положення доповідалися на ІХ всеукраїнській науковій конференції “Історичне краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи” (Дніпропетровськ, вересень 1999), І всеукраїнській науковій конференції “Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії” (Луганськ, лютий 2001), міжнародному круглому столі “Гісторыя вывучэння Вялікага княства Літоўскага ў 1991-2003 гг.” (Гродно, Республіка Білорусь, травень 2003), міжнародній науковій конференції “Історична та суспільна думка Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ століття” (Дніпропетровськ, жовтень 2003), ІІ міжнародній науково-теоретичній конференції “Знаки питання в історії України: ук-раїнська історія у східноєвропейському контексті” (Ніжин, листопад 2004), ІV регіональній краєзнавчій науково-практичній конференції “Придніпров’я давнє і сучаснє: невідомі та маловідомі сторінки історії і культури” (Дніпропетровськ, березень 2005), наукових читаннях з політичної історії України та Росії, присвячених пам’яті проф. А.М.Черненка (Дніпропетровськ, квітень 2006). Дисертація обговорена на засіданні кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету.

Публікації. Основні результати дослідження відображені в 1 монографії, 22 статтях у фахових виданнях та інших наукових публікаціях (загальний обсяг – близько 80 др. арк.).

Структура дисертаційної роботи орієнтована на досягнення мети й реалізацію завдань дослідження. Праця складається із вступу, шести розділів, вис-новків, списку використаних джерел і літератури та додатків. Критерієм виділення розділів та параграфів є проблемно-хронологічний принцип.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Ступінь наукової розробки проблеми

Безумовним обов'язком кожного автора, який визначився з об'єктом і предметом своїх студій, є освоєння, критичне переосмислення, оцінка і використання доробку попередників. Це дозволяє визначити коло проблем, що потребують ґрунтовнішого дослідження. Як видається, цей аналіз доцільно провести на тлі стислого огляду розвитку східнослов'янської литуаністики в цілому.

В російській історіографії XVIII ст. (від А.Манкієва та В.Татищева) сюжетам з історії ВКЛ приділялося небагато уваги. Це не дивно, оскільки виклад історії Росії будувався за канонами, успадкованими від московських книжників XV-XVI ст. Першим звернув на це увагу П.Мілюков, підтриманий М. Грушевським [1222, с.192-204; 1223, ч.ІІ, с.287; 584, с.92-93]. Український вчений дав згаданій системі назву “звичайної схеми руської історії”. Згідно з нею, центр історичного життя Русі поступово перемістився з Києва до Влади мира-на-Кля-зьмі, а згодом – до Москви. Таким чином, від XIII ст. у центрі уваги опинялася історія великоруських земель; про білоруські та українські, які перебували у складі ВКЛ, згадувалося здебільшого випадково. Свою роль відіграло й те, що основну джерельну базу згаданих праць становили пам'ятки великоруського літописання, а в них історія Литовсько-Руської держави висвітлювалася вельми побіжно й до того ж однобічно.

Щоправда, наприкінці того ж XVIII ст. у російській історичній літературі було слушно наголошено на тому, що нехтування минулим ВКЛ є невиправданим. М.Щербатов визнав, що “литовська історія в деяких випадках не малий зв'язок із російською має” [1797, т.ІІІ, с.95]. Однак реальний рівень обізнаності з історією Литовсько-Руської держави був вельми невтішним. Той самий Щербатов тлумачив польськими справами напади литовців на Русь у дотатарську добу; це твердження, разом із багатьма іншими, стало мішенню критичних зауваг І.Болтіна [408, с.328-330, 383]. І.Єлагін іменував “Литовським” сучасника Володимира Святославича, Болеслава I Хороброго [712, с.469]. Варто підкреслити цікаву обставину. Після втрати ВКЛ у 1569 р. реального суверенітету і перетворення його на складову Речі Посполитої великоруські джерела тривалий час “за інерцією” іменують останню звичним терміном “Литва”. Що ж до творів російських авторів XVIII – початку XIX ст., то тут, як бачимо, траплялися випадки зворотньої плутанини. Оскільки колишні литовсько-руські терени вже зазвичай сприймалися в якості інтегральної частини “Польщі”, уявлення про зв'язок між двома народами хибно екстраполювалися на їхнє далеке минуле.

Поява “Історії держави Російської” Н.Карамзіна, що являє етапну подію в розвитку російського історичного наративу, не стала такою в історії східнослов’янської литуаністики. Подібно до попередників, історіограф звертався до історії західноруських земель у литовську добу лише у випадках, коли вона мала безпосередній зв’язок із історією Росії. За оцінкою І.Лаппа, Карамзін закріпив традицію, закладену його попередниками [1019, с.33-34]. Не випадково такий підхід зазнавав критики, насамперед з боку уродженців тих самих земель, минулим яких нехтували великоруські історики. На це звернув увагу П.Гулак-Артемівський в промові “De expediendis quibusdam slovenicae antiquitatis nodis” (1827) [641, с.2]. Втім, реальних наслідків подібні виступи не мали.

Дещо більшою була увага до литуаністичних студій у польській історіографії. Щоправда, йшлося переважно не про спеціальні дослідження, а уступи в загальних курсах з історії Польщі; насамперед має бути згадана “Історія польського народу” А.-С.Нарушевича. Окрему працю присвятив історії Литви А.-Л.Шльоцер (1785); щоправда, німецький вчений на російській службі спирався при цьому переважно на твір історика XVII ст. Альберта Віюка-Кояловича.

На початку XIX ст. єдиним центром, де предметно займалися історією та правом Литовсько-Руської держави, був Віленський університет. За оцінкою сучасних дослідників, протягом 1810-х – початку 1830-х рр. закладено підмурівок критичного дослідження історії ВКЛ [829, с.153-159]. Зусиль до цього доклали Й.Лелевель, І.Данилович, Ю.Ярошевич, І.-Ж.Онацевич. У 1822 р. вийшов (литовською мовою) твір С.Даукантаса “Діяння давніх литовців і жемайтів”.

Велику (хоча й вельми неоднозначну) роль у розвитку литуаністики відіграли наслідки польського повстання 1830-1831 рр. Зокрема, вже у 1832 р. було ліквідовано Віленський університет; це засвідчувало рішучі наміри російського уряду змінити дотеперішню політику стосовно колишніх теренів Речі Посполитої. Пояснюючи такі дії, І.Філевич вказував на “руські інстинкти” Ніколая I [1681, с.44]. І.Лаппо підкреслював роль повстання в усвідомленні російським суспільством “руського характеру” названих земель [1019, с.28-30, 53]. Взагалі не є секретом, що інкорпорація якоїсь території породжує й потребу в “інкорпорації” її історичного минулого; проте в даному випадку, як бачимо, вона була відчута урядом і суспільством Росії з великим запізненням.

Цілком зрозуміле “соціальне замовлення” незабаром було задоволене професором Санкт-Петербурзького університету Н.Устряловим. Він висунув тезу про необхідність введення історії ВКЛ до курсу “руської” історії. Подібний погляд дістав підтримку не лише в академічних колах (наприклад, з боку Й.Бо-дянського). Політична ситуація, яку Устрялов, безумовно, врахував, обумовила схвальну реакцію і з боку урядових кіл, оскільки запропонована концепція слугувала виправданням тодішньої офіційної політики. На це неодноразово зверталася увага в літературі [1355, с.178]. Трохи раніше Устрялова з подібними твердженнями виступив Й.Сенковський. У 1835 р. вийшла друком російською мовою монографія А.-Ф.-Ф.Коцебу, присвячена литовському вел. князеві Швітрігайлі (Свидригайлу). У анонімній передмові

підкреслювався нерозривний зв'язок литовської і польської історії з російською [946, с.3]]. Докладніше обґрунтування цього містилося в рецензії Сенковського на працю Коцебу [1518].

Починаючи з 1830-х рр., зацікавлення східнослов'янських дослідників минулим ВКЛ дійсно дещо зросло. В той же час треба зазначити, що інтерес до названої тематики виявляли насамперед ті дослідники, які самі походили з білоруських та українських теренів; на це вказувалося вже віддавна [796, с.163]. Загальний рівень знань з історії ВКЛ залишав бажати кращого (наприклад, один із авторів датував облогу Порхова 1431 р. і вважав її справою Гедімінаса (Гедиміна) [1244, с.558]). Давалося взнаки й те, що її дослідження мусили відповідати вельми жорстким ідеологічним вимогам. Так, за іронією долі, вирішальну роль у засудженні дисертації Костомарова “Про причини і характер унії в Західній Росії” та знищенні її накладу відіграв відгук Устрялова.

Більше того, з тезою про необхідність приділяти рівну увагу історії “обох половин Русі” погоджувалися далеко не всі. На чолі її опонентів став С.Соловйов, який фактично виступив оборонцем “звичайної схеми руської історії”. Відповідно і в його “Історію Росії з найдавніших часів” сюжети з минулого ВКЛ вводилися переважно в тих випадках, коли вони безпосередньо пов'язані з історією Великої Росії. У зв'язку з цим М.Дашкевич зауважив: “Сторінки, присвячені Литві у відомій історичній праці Соловйова, не відповідають, за своєю обробкою, іншим відділам цієї праці” [641, с.3]. (Тут важко утриматися від паралелі зі згаданим закидом Гулака-Артемівського на адресу Карамзіна).

Як вже зазначалося, ліквідація Віленського університету завдала надзвичайно сильного удару по польській литуаністиці. Проте вже через кілька років у світ вийшов перший з дев'яти томів “Стародавньої історії литовського народу” Т.Нарбута. Праця не була позбавлена численних недоліків: треба згадати й некритичне ставлення автора до багатьох джерельних свідчень, і навіть фабрикацію ним (слідом за Дж.Макферсоном, Т.Чаттертоном, В.Ганкою та ін.) деяких пам'яток. Попри це, їй належить, без перебільшення, епохальна роль у студіях литовсько-руської минувшини. Земляки-попередники Нарбута (Ю.Ярошевич, М.Баліньський, І.Данилович), попри весь свій регіональний патріотизм, вважали, як і інші репрезентанти польської інтелектуальної традиції, що в 1385 р. відбулося злиття ВКЛ і Корони в один народ. Нарбут же бачив у Литві не польську провінцію, а окрему державу, яка проіснувала аж до Люблінської унії. Ця відмінність у поглядах була зауважена вже І.Лаппом та В.Пічетою [1032, с.5; 1019, с.36; 1381, с.429]. Варто згадати і внесок у литуаністичні студії, зроблений (насамперед на регіональному матеріалі) галицько-руськими істориками – Д.Зубрицьким та І.Шараневичем.

Польське повстання 1863 р., у порівнянні з попереднім, мало наслідком значно масштабніше й глибше загострення польсько-російських стосунків. Як і минулого разу, уряд вдався до репресивних заходів (зокрема, було ліквідоване Віленське археологічне товариство); наступного року утворена Віленська археографічна комісія. Тоді ж М.Муравйов оголосив конкурс на спеціальний підручник з російської історії, призначений для шкіл “Північно-Західного краю”. (Дана ідея підтримувалася не всіма; Д.Іловайський доводив необхідність

єдиного підручника для всієї Росії). За мету було поставлене насадження “вірних понять про одвічне панування православ’я і руської народності в тутешній країні” (І.Беляев) [358, с.3]. Вже незабаром після придушення повстання з’являються праці з історії “Західної Росії” (того ж Беляєва, М.Кояловича), в яких послідовно проводиться ця думка. Саме в 1860-х рр., у першу чергу зусиллями Кояловича, відбувається остаточне оформлення концепції, відомої як “західнорусизм” [1722, с.141; 827, с.44]. (Дехто іменував його “Колумбом” “західноруської історії” [1505, с.1]). При цьому удар спрямовувався не лише проти польського визвольного руху. Окрім відомого “валуєвського циркуляру” 1863 р., через 2 роки було заборонено друкувати литовські книжки (латиницею), у 1867 – білоруські.

Як бачимо, повстання 1863 р. стало значним поштовхом до активізації літваністичних студій з боку східнослов’янських дослідників. Щоправда, вже тоді існували розбіжності щодо того, яку роль слід визнавати за цією “зовнішньою” подією. Великого значення надавав їй К.Бестужев-Рюмін; певну роль у посиленні інтересу до історії ВКЛ він визнавав і за працями С.Соловйова, що видається вельми спірним [386, с.453]. Від цього часу, на думку І.Філевича, російська литваністика набуває “правильного і неухильного розвитку” [1674, с. 232-233]. (Більше того, на думку Філевича і Лаппа, відтоді можна казати вже про власне “наукове” дослідження історії ВКЛ [1681, с.44; 1019, с.61-71, 83-84]. Що до польських істориків, то їм Філевич закидав привнесення в дослідження “політичних і національних” моментів і вважав, що риси “науковості” стають притаманними польській історіографії лише з кінця ХІХ ст. [1674, с.173, 228]). На думку ж М.Кояловича, значення подій 1863 р. не варто гіперболізувати [954, с.8]. Частково це відповідає дійсності. Так, можна згадати записку митрополита Йосифа (Семашка) від 26 лютого 1859 р., в якій наново обґрунтовувалися устряловські погляди. Цікаво, однак, що сам він – можливо, підсвідомо – неодноразово плував Литву з Польщею [786, т.І, с.327, 347, 352]; цим, як буде показано далі, грішили й інші адепти “західнорусизму”. 27 червня 1862 р. Історико-філологічне відділення Академії наук доручило Е.Боннеллю обробити хронографію Литви до 1569 р., однак це не було виконане [998, с.5-6, прим.4].

Вельми дискусійним є й питання щодо ступеню “науковості” згаданих досліджень. Останні є яскравими зразками “поетичної” і в той же час “практичної” історії. (Б.Кроче зараховував до першої “патріотичні історії, що оспівують славу і оплакують нещастя народу, до якого ми належимо, якому співчуваємо, і зневажливі, спотворені історії ворожих нам націй”. Докладніше про це див.: [980, с.22-28]). Першочерговою метою ставилося обґрунтування тези про “руськість” теренів, які польська традиція так саме вважала своїми. Вже сучасники вказували на публіцистичний характер творів Кояловича та його однодумців [641, с.3]; на тому, що основна їхня вага полягала в “політико-філософських мо-ментах”, наголошувалося й пізніше [1193, с.159; 796, с.170]. На “бойове значення” названих праць вказував і І.Лаппо [1019, с.84].

Однак сплеск уваги російського суспільства в цілому й академічного середовища зокрема до минулого “Західної Росії” був не надто тривалим. Уже

наприкінці 60-х і у 70-і рр. ХІХ ст. зацікавлення цією проблематикою дещо підпадає [1722, с.178-183]. Що ж до декларованої необхідності приділення рівної уваги історії східно- та західноруських земель, то після курсу Устрялова подібної спроби довелося чекати довго. Лише в першій половині 1870-х рр. до неї вдався К.Бестужев-Рюмін. Однак цінність його праці істотно знівельовала та обставина, що вона побачила світ із великим запізненням (понад 10 років). До того ж її оцінки виявилися діаметрально протилежними. І.Філевич, В.Іконніков, В.Пічета визнавали ґрунтовність висвітлення Бестужевим-Рюмінім литовсько-руського минулого [1675, с.3; 1681, с.58; 777, с.58; 1649, с.IV; 1385, с.783-784]. В той же час А.Пресняков бачив тут лише “бідний, випадковий додаток” до великоруської історії [1429, т.I, с.2]; не помітив принципової відмінності праці Бестужева-Рюміна від курсів Карамзіна і Соловйова М.Владимирський-Буданов [494, с.205].

Десятиліттям пізніше паралельне висвітлення історій Литовської і Московської Русі було здійснене Д.Іловайським. Сам він вважав себе піонером у цій справі [782, т.II, с.V]: за оцінкою Іловайського, у Карамзіна бачимо лише “зародок” історії ВКЛ, у Соловйова – “хаотичний набір” фактів, позбавлений органічного зв’язку [1393, с.131]. В цілому схвально сприйняв цю спробу й дослідницький загал (зокрема, М.Дашкевич, І.Лаппо) [641, с.4; 1649, с.IV; 1032, с.6]. Такої ж думки був і Бестужев-Рюмін, значно скромніший за Іловайського у самооцінці [388, с.176-178]. Навпаки, Й.Малиновський писав про “серйозну увагу” до названого сюжету не тільки з боку Беляєва, Бестужева-Рюміна, Іловайського, Н.Рожкова, а й, наприклад, Соловйова та С.Платонова, не визнаючи, таким чином, серйозної різниці між їхніми працями [1193, с.149-150].

З 60-х рр. ХІХ ст. починає виявляти себе новий центр литуаністичних досліджень, який заповнює лакуну, утворену ліквідацією Віленського університету. Ним судилося стати університету св. Володимира в Києві, з яким уряд по-в’язував великі надії в справі “обрусіння” краю після першого польського повстання. Як зазначав М.Грушевський, “... спадкоємець Віленського університету в його майні, він (*Київський університет. – В.В.*) показався де в чім і духовим його спадкоємцем” [578, т.V, с.620]. Певний час тут працював І.Данилович; інтерес до історії ВКЛ не був чужий і М.Максимовичу. Не останню роль відіграли й слов’янофільські переконання Н.Іванішева, які справили істотний вплив на Ф.Леонтовича і М.Владимирського-Буданова. Важливим було те, що слов’яно-філами, на відміну від Карамзіна чи Соловйова, обстоювалися необхідність уваги до народного життя, збереження “національної” єдності й після державного поділу Русі; це слугувало природним підґрунтям зацікавлення історією “Литви”. Не випадково занепокоєння поганою обізнаністю з нею російського загалу висловлював такий помітний представник слов’янофільського табору, як І.Аксаков [248, с.150-151; 245, с.653]. (В той же час можна згадати, що в “Історії руського народу” Н.Полевого Західній Русі було приділено аж ніяк не більше уваги, ніж у карамзінській “Історії держави Російської”).

Однак слід зауважити, що київських вчених цікавила не стільки історія ВКЛ у цілому, скільки минуле його українських земель [1818, с.115]. Зазначене

(хоча й лише до певної міри) стосується і вченого, за яким практично одноставно, і не без підстав, визнається статус фундатора “науково-вірогідної” історії ВКЛ у східнослов’янських історіографіях. Таку високу оцінку М.Дашкевич, В. Іконніков, С.Платонов, Д.Дорошенко, В.Пашуто дали працям В.Антоновича [641, с.6-7; 1394, с.128; 687, с.100; 1320, с.171]. Ідеться, безумовно, насамперед про його “Нарис історії Великого князівства Литовського до половини XV століття” (1878), написаний у якості докторської дисертації; останню було захищено 19 травня того ж року. У підґрунтя “Нарису...” було покладено курс лекцій з історії Литовської Русі, читаний Антоновичем у Київському університеті. Не менш важливим було те, що низці своїх учнів (тому ж Дашкевичу, Д.Багалію, П.Голубовському, І.Линниченку, Н.Молчановському, О. Андріяшеву, М.Груше-вському, М.Довнару-Запольському, П.Іванову, В. Данилевичу та ін.) Антонович рекомендував для розробки теми, більшою чи меншою мірою пов’язані з історією ВКЛ.

Необхідно звернути увагу на те, що Антонович, попри свідомий розрив із польською інтелектуальною традицією, все ж зазнав свого часу, як і Сенковський, надзвичайно сильного її впливу. Як видається, ця обставина не в останню чергу визначила коло його дослідницьких зацікавлень. З іншого боку, треба визнати, що у власне російському (великоруському) академічному середовищі праця Антоновича викликала менше зацікавлення, аніж в українському чи польському.

Принагідно слід згадати про тодішній стан польської литуаністики. Остання протягом приблизно чверті століття, з 1863 до середини 80-х рр., перебувала в стані глибокої кризи. За зауваженням О.Галецького, польські автори довгий час навіть не спромоглися на спростування неприйнятних для них історичних конструкцій Кояловича та інших представників “західнорусизму” [1925, с.4]. Практично єдиною масштабною фігурою тут залишався львівський історик К.Стадницький, характеризований деким як “епігон” вільнюських вчених [2169, с.2-3]. Варто зауважити, що його праці вельми високо оцінювалися східнослов’янськими авторами, які особливо відзначали їхню “безсторонність” [642, с.67; 641, с.4-5].

Починаючи з 80-х, а ще більшою мірою – з 90-х рр. XIX ст. східнослов’янська литуаністика переживає найвищий підйом за всю свою історію. Окрім вищеназваних дослідників зі “школи” Антоновича, тут мають бути названі Ф.Леонтович і М.Владимирський-Буданов, які саме в цей час повертаються до своїх наукових зацікавлень 1860-х рр., їхні учні (С.Бершадський, М.Ясинський, М. Максимейко, Й.Малиновський, Г.Демченко), І.Філевич, І.Лаппо. Нарешті, вже у 1890-х рр. побачила світ ціла низка досліджень М.Любавського, насамперед фундаментальні монографії “Обласний поділ і місцеве врядування Литовсько-Руської держави на час видання Першого Литовського Статуту” й “Литовсько-русський сейм”. У 1910 р. ним був виданий перший синтетичний курс з історії ВКЛ – “Нарис історії Литовсько-Руської держави до Люблінської унії включно”. Завдяки Любавському, а згодом – і його учневі В.Пічеті Московський університет, поруч із Київським, стає другим осередком литуаністичних студій у Російській імперії (щоправда, в цьому питанні самі

київські та московські історики дотримувалися дещо відмінних поглядів [1195, с.6; 1193, с.150; 1521, с.4]). На думку Пічети, вже перша монографія Любавського знаменувала “злам”, перехід до “нового напрямку” в литуаністиці [1381, с.431, 435; 1383, с.183]; І.Лаппо, погоджуючись із такою оцінкою загалом, вважав початком “нової епохи” появу дослідження, присвяченого сейму ВКЛ [1032, с.9]. Подібні оцінки ролі Любавського зустрічалися й у радянську добу [1320, с.186].

Однак, визнаючи цінність праць Любавського, далеко не всі дослідники (насамперед українські) були схильні до панегіричних відгуків. Небезпідставно зазначалося, що не варто перебільшувати значення робіт московського професора (особливо “Нарису...”), зокрема в царині політичної історії ВКЛ, висвітленої ним стисло й поверхово [334, с.184, 187; 1941, s.295-296]. Ф. Леонтович, М.Грушевський, Б.Барвінський закидали Любавському недостатню обізнаність в історіографії, насамперед польській та українській [1057, с.218-219, прим.4; 596, с.11; 334, с.184-185, 187]. (Як не дивно, польський історик А. Прохаска був протилежної думки з цього приводу [2074, s.30]). Наголошувалося й на іншому недоліку, який так саме був притаманний роботам Довнара-Запольського, Лаппа та інших. Ішлося про те, що праці Любавського являють собою щось середнє між дослідженням і простим викладом “сирого” матеріалу, насамперед видобутого з Литовської Метрики [1521, с.4-5].

Якщо ж казати про зміни в тематиці досліджень, то вже у 1890-х рр. сучасники констатували все помітніший перехід від занять політичною історією ВКЛ до вивчення економічних, соціальних, адміністративних аспектів його минулого [381, с.54]. Аналогічні оцінки давалися й польськими істориками, які визнавали лідерство “російської” науки в дослідженні “внутрішньої”, соціально-економічної історії, а також права ВКЛ [1941, s.295; 1880, s.280; 2169, s.2-3]. (Межа між “руською”, тобто українською, і російською історіографіями починає чітко проводитися польськими дослідниками переважно з 1920-х рр. [1924, s.320; 1872, s.134; 1880, s.281; 1879, s.255; 2043, s.26, 33; 1952, s.115; 2125, s.61, prz.2]).

Тоді ж, на межі ХІХ-ХХ ст., знову стає актуальним питання щодо місця Литовсько-Руської держави в “руській” (чи “російській”) історії. Тепер воно обговорювалося на базі якісно іншого рівня конкретно-історичних знань, ніж це було в 1830-х чи 1860-х рр. Але саме дедалі глибше дослідження історії “Західної Росії” переконувало в тому, що відмінності між нею та Великоросією годі пояснити (як це робив Устрялов та його послідовники) польськими впливами. В той же час низка дослідників (Грушевський, Любавський, Ясинський, Максиме-йко) наголошувала, що в багатьох аспектах ВКЛ було більш виразним спадкоємцем Київської Русі, аніж Московська держава. В цих умовах відбувається фактичне відродження (хай і не на теоретичному рівні) “старої московської теорії”, за висловом І.Лаппа. Виявом цього стала практична відсутність сюжетів з історії Литовської Русі в курсах В.Ключевського, П. Мілюкова, М.Покровського. На дану обставину звертав увагу, наприклад, А. Пресняков [1429, т.І, с.2]. В.Пічета слушно наголошував, що в цьому плані Ключевського слід вважати спадкоємцем Карамзіна та Соловйова [1381, с.427].

(Цікаво, між іншим, що саме Ключе-вський був опонентом на захисті Любавським магістерської та докторської дисертацій відповідно 22 травня 1894 і 28 травня 1901 рр. [658, с.360]). Цей факт слід розцінювати як підтвердження готовності російських істориків (принаймні, їх частини) відмовитися від концепції Устрялова, а разом із нею й від претензій на історичну спадщину ВКЛ. Не випадково тоді знову починають лунати закли-ки (втім, мало ким почуті) до “інкорпорації” останньої [1649, с.ІІІ-ІV].

Практично ті ж погляди, які згадані московські дослідники втілювали в своїх писаннях, на теоретичному рівні обґрунтував М.Грушевський. (Слід зазначити, що його зусиллями за межами Російської імперії тоді постав ще один осередок східнослов'янської литуаністики. Йдеться про Наукове товариство ім. Т.Шевченка у Львові; окрім самого Грушевського, мають бути згадані насамперед Б.Барвінський і Б.Бучинський). Констатувавши невдалість і еkleктичність спроби, започаткованої Устряловим, він одночасно визнав, що й залучення історії ВКЛ в цілому до історії України не є доцільним. Це Грушевський аргументував тим, що більшість українських земель, на відміну від білоруських, була пов'язана з Литвою відносно слабо, “механічно” [573, с.4-5, 7; 578, т.IV, с.8-9, прим.4]. (Уявлення про “епізодичність” ролі ВКЛ у вітчизняній історії поширене й зараз [1818, с.113]). Виходячи з цього, український історик мав намір ввести до свого фундаментального курсу лише кілька важливих моментів з литовсько-руської історії [573, с.5]. Дійсність, однак, внесла суттєві корективи; досить згадати, що політичній історії цієї доби Грушевський присвятив весь IV том “Історії України-Руси”; це слушно підкреслив у своїй (не надто прихильній) рецензії Л.Колянковський. При цьому, як справедливо зазначали українські історики, низка питань була висвітлена тут у більшій відповідності з останніми досягненнями литуаністики, ніж у “Нарисі...” М.Любавського. Тож певним непорозумінням виглядало поширене незнання (чи ігнорування) праці Грушевського в російській історичній літературі.

Як бачимо, “відкриття” історії ВКЛ для російської історіографії, здійснене зусиллями Сенковського та Устрялова, мало цілком несподівані наслідки, відкривши своєрідну “скриньку Пандори”. Перехід зацікавлення історією “Західної Росії” з площини політико-ідеологічних декларацій та (здебільшого голос-лівних) дискусій із польськими опонентами до предметних критичних дослід-жень став істотним внеском у справу білоруського і (хоча й значно меншою мірою) українського національного становлення. (Процес литовського націотворення, природно, не є предметом даного дослідження). Зокрема, це сприяло остаточній емансипації цих двох національних історіографій від “загальноросійської” (чи “руської”). Про “несподіваний наслідок” російсько-польських дискусій з приводу історичної спадщини ВКЛ пише й Д.Карєв. Він справедливо зазначає, що неочікуваним результатом “соціального замовлення” з боку російського уряду стало виокремлення історії Білорусі (*і ВКЛ у цілому.* – В.В.) як самостійного об'єкту досліджень і становлення білоруської національної історіографії, на тлі віддавна існуючих і розвинених польської та російської [830, с.99; 826, с.35]. Значна ж частина російських дослідників, як було показано, повертається до “доустряловської”

схеми, успадкованої від московських книжників XV-XVI ст.

Приблизно тоді ж (від середини 1880-х рр.) відбувається “відродження” польської литуаністики. На думку самих польських істориків, початок йому поклали праці С.Смольки [1920, s.230]; також у зв’язку з цим не можна оминати імен А.Левицького і А.Прохаски. Основними центрами досліджень стають Краків і Львів, меншою мірою – Варшава. Протягом останнього десятиліття XIX і першого – XX ст. з’являється низка важливих праць, присвячених здебільшого політичній історії ВКЛ. Щоправда, самі польські історики були схильні до доволі критичної оцінки власного доробку. В. Каменецький у 1909 р. навіть констатував кризу в польській литуаністиці [1945, s.222-223].

Як переконує вищевикладене, стан литуаністичних студій (зокрема, східнослов’янських дослідників) значною мірою зазнавав впливу політичних подій. Тож можна було б наперед очікувати, що потрясіння 1917 і найближчих по ньому років також позначаться на цьому процесі. Щоправда, вже трохи раніше, протягом 1910-х рр., східнослов’янська литуаністика переживає явну кризу. Це було пов’язане із завершенням життєвого шляху декого з провідних литуаністів (Ф.Леонтовича, М.Владимирського-Буданова) і відходом їхніх молодших колег (М.Грушевського, М.Довнара-Запольського, М.Любавського) від даної проблематики. Причини другого явища визначити важко. Д.Карєв також констатує зменшення уваги Любавського до історії ВКЛ (хоча не можна погодитися з його твердженням, начебто це відбувається лише в пореволюційну добу). Питання про причини даного факту білоруський дослідник не торкався [831, с.303]. Як би там не було, вірними своїм попереднім зацікавленням лишалися тоді хіба що І.Лаппо та (меншою мірою) Й.Малиновський. Що ж до революційних подій, то передбачити їхні безпосередні наслідки було нелегко. З одного боку, відбулася вимушена еміграція частини дослідників; з іншого, багатообіцяючим був підйом української і особливо білоруської національної самосвідомості.

Однак, за великим рахунком, 20-і та початок 30-х рр. XX ст. виявилися малоплідними для східнослов’янської литуаністики. Давалася взнаки панівна тоді в радянській історіографії тенденція до нехтування політичною історією і “соціологізації” даної дисципліни в цілому. В тогочасній російській історичній літературі (якщо не рахувати І.Лаппа, який опинився в еміграції) литуаністичні сюжети практично відсутні. Не набагато більшими були й здобутки вітчизняних істориків; в кращому випадку вони коротко торкалися історії українських земель у литовську добу, але не ВКЛ у цілому. (Це стосується як підрадянської української історіографії, так і західноукраїнських дослідників). Без відповіді лишилися заклики М.Грушевського до колег продовжити традиції часів, коли “українські дослідники і взагалі київські вчені – як Іванішев, Антонович, Леонтович, Владимирський-Буданов, Дашкевич та інші – вели перед у розробленні історії Великого князівства Литовського” (цит. за: [1238а, с.11]).

Що ж до білоруської литуаністики, то на її розвиток вплинуло декілька чинників. Давалися взнаки відсутність тут у дореволюційну добу університетських центрів і спричинена цим нестача кваліфікованих фахівців. (Це Н.Якове-

нко та А.Міллер вважають однією з причин того, що від останньої чверті ХІХ ст. відбувається “розходження” шляхів української та білоруської історіографії. Крім того, на думку Яковенко, мало значення й те, що в Білорусі, де підтримка повстання 1863 р. була значно ширшою, спостерігався й більший масштаб урядових репресій [1818, с.114-115; 1218б, с.147-148]). Лише в 1921 р. засновано Білоруський державний університет, у 1922 – Інститут білоруської культури (ІБК); до республіки були запрошені такі вчені, як В.Пічета, М.Довнар-Запольський та ін. В 1929 р. на базі ІБК створено Академію наук, при якій існував Інститут історії. Однак кадрова проблема все ж лишалася актуальною. До того ж політична історія ВКЛ являла надто дражливу тему для білоруської історіографії, яка сприймала цю державу в якості “своєї”. Доведенню цієї тези (особливо від 1918-1919 рр.) було приділено першочергову увагу. Важко не погодитися з тим, що тодішні історичні праці часто лише умовно можна вважати науковими, внаслідок їхньої політизації [1073, с.45]. В той же час це стосувалося не лише білоруської історичної літератури. Сама собою напрошується паралель між нею та російськими працями з історії “Західної Росії” 1830-х і особливо 1860-х рр.; в обох випадках надто виразною була “бойова мета”, яка ставилася авторами. Нарешті, як уже зазначалося, історики-марксистки явно віддавали перевагу соціально-економічним студіям над політичними.

На початку 1930-х рр. ситуація якісно змінилася. Радянська історична наука в цілому переживає відхід від власне марксистських засад (затаврованих у якості “вульгарного соціологізму”); відбувається адаптація нею, у дещо модифікованому вигляді, настанов, успадкованих від традиційної російської історіографії. (Якщо в Н.Рожкова чи М.Покровського відсутні намагання виправдати ведену Москвою експансіоністську політику, то незабаром відповідні тези стають “символом віри” радянської історіографії). Таким чином, перехід від соціологічних схем до конкретно-історичних досліджень не міг піти на користь литуаністиці, оскільки насаджувалася стара москвоцентрична візія історії східнослов’янських народів. Не варто забувати й про репресії, жертвами яких ставали запідозрені в “неблагонадійності” історики; таким чином, процес формування поглядів дослідника переміщується зі сфери академічних дискусій у цілком іншу площину. Тож, якщо 1920-і рр. були небагаті на литуаністичні дослідження, то протягом 30-40-х останні практично відсутні; це був майже “пропащий час” для даного напрямку історичних студій. На такий стан речей негайно звернули увагу польські вчені. Вже в 1930 р. К.Ходиницький констатував, що лідерство в дослідженні історії ВКЛ, здобує на деякий час східнослов’янськими істориками, тепер втрачене ними [1875, s.273]. П’ятьма роками пізніше те ж зазначали Г.Ловмянський та С.Кутшеба. Особливо безрадісною ця картина виглядала на тлі тогочасних досягнень польської литуаністики; серед чільних репрезентантів останньої, крім щойно названих, слід згадати О.Галецького, Г.Пашкевича, С.За-янчковського, С.-М. Кучинського. До числа її осередків долучився тоді окупований Польщею Вільнюс. Слід згадати, що це ж місто сприймалося тоді в якості національного центру значною частиною білоруської інтелігенції. У міжвоєнній же Литві (

часто званій поляками “Ковенською” [2172, s.455]) головним осередком досліджень вітчизняної історії був Каунаський університет.

Сучасними білоруськими дослідниками слушно констатується фактична реанімація ключових концепцій “західнорусизму” в радянській історіографії 1930-50-х рр.; наприклад, на “дивну концептуальну близькість” між ними вкажує Д.Карєв [830, с.101-102; 349, с.115]. Вплив офіційної імперської історіографії на радянську визнається й частиною російських істориків [698, с. 98, 100]. Щоправда, дехто з епігонів М.Кояловича і в наш час твердить, начебто за радянських часів монополію мала “та частина білоруської інтелігенції, яка орієнтувалася ... на духовні цінності уніатства і католицтва, тільки прикриваючи їх марксистською фразеологією” [1728, с.7]. Насправді може йтися лише про тимчасову (протягом 1920-х рр., до початку згорання політики “коренізації”) толерантність режиму до білоруського національного руху. Завдяки цьому в авторів на кшталт І.Лаппа у 1926 р. ще могли зберігатися ілюзії щодо ворожості більшовиків до “російської національної стихії” [1031, с. 23]; більш дивно зустрічати подібні твердження сьогодні.

Втім, такого жорсткого нав’язування сакралізованого тлумачення історичних подій, як це мало місце у випадку з “Тезами” 1954 р. про “возз’єднання” України з Росією, тут усе ж не було. Щоправда, подібні до них “Тэзісы аб асноўных пытаннях гісторыі БССР” [1611] з’явилися в 1948 р. Проте з 1960-х рр. у дослідників з БРСР подеколи зустрічалися, наприклад, згадки про білоруську державність у складі ВКЛ; на це звернули увагу білоруські вчені з еміграції [741, с.25-28]. Поза сумнівом, причиною цього була слабкість білоруського національного руху і його більша “безпечність”, порівняно з українським, для радянського режиму. В білоруській історичній літературі радянських часів практично відсутні дослідження політичної історії Білорусі литовської доби і ВКЛ у цілому [561, с.82, 86].

На межі 1950-60-х рр. відбувається повільне відродження литуаністичних студій у радянській історіографії. За рубіж тут можна прийняти вихід у 1959 р. монографії В.Пашута “Утворення Литовської держави”. Квінтесенція її змісту полягала в запереченні “руського” характеру ВКЛ, обстоюваного від часів Устрялова багатьма авторами. Тим самим доводилася здатність литовського народу до самостійного державотворення; таким чином, маємо справу зі своєрідним “антинорманізмом навпаки”. Не дивно, що концепція Пашута болісно сприймалася і сприймається білоруською історіографією. Раніше як “антибілоруські” його погляди затаврували історики з еміграції [1663, с.37]. Як перемогу польських та литовських поглядів (“балтської концепції”), висловлених у дискусіях 1870-1910-х рр., розцінюють даний факт і сучасні дослідники [966, с.54, 67, 178]. Що ж до литовських істориків, то вони, природно, не мали причин дискутувати із запропонованою Пашутом схемою.

Фактично Пашуто виступив речником поглядів одного з “таборів” у російській радянській історіографії. Його представники явно тяжіли до телеологічно-провіденціалістських уявлень про процес “збирання” земель колишньої Київської Русі та Москву як єдино можливого претендента на її спадщину. Природно, до цієї системи поглядів аж ніяк не вписувалася

концепція Сенковського – Устрялова про ВКЛ як “Західноруську державу”. Однак і вона знайшла своїх послідовників за радянської доби, серед яких у першу чергу має бути згаданий І. Греков. Останнім фактично було відроджено теорію про Вільнюс як один із потенційних центрів об’єднання (начебто неминучого) руських земель. Слід зазначити, щоправда, що в спробах довести цю тезу Греков вельми часто вдавався до надто довільних тлумачень (щоб не сказати – перекручувань) історичних фактів. В цілому ж треба визнати, що за радянської доби, поруч із певним поступом у вивченні деяких проблем, помітна суттєва примітивізація литуаністичних досліджень, повернення до хибних уявлень, які було подолано ще на початку ХХ ст.; на цю обставину вказується й сучасними вітчизняними авторами [1488, с.6].

Що до сучасного стану східнослов’янської литуаністики, то, звичайно, робити зараз далекосяжні висновки з цього приводу зарано; проте висловити деякі попередні спостереження, гадаю, доцільно. (Огляд новітньої вітчизняної литуаністики нещодавно зроблено К. Кириченко [855a]). Дві щойно названі тенденції, традиційно притаманні російській історіографії, продовжують співіснувати і в наш час; у цілому ж істотного зацікавлення історією ВКЛ (за винятком декількох авторів) тут не спостерігається. Не кращою є справа і у вітчизняній литуаністиці, попри тривалість і важливість даної доби в історії України. Чітко простежується тенденція до “регіоналізації” візії тих чи інших подій, зведення литуаністичних студій майже виключно до історії українських земель у складі Литовсько-Руської держави. Слабкою лишається й обізнаність із зарубіжною історіографією, що вже неодноразово констатувалося [1771, с. 260]. Природно, найбільшою увагою історія ВКЛ (зокрема політична) користується з боку білоруських істориків. Слід констатувати, однак, що зусилля багатьох із них зосереджені переважно на обґрунтуванні традиційних тез національної історіографії, насамперед щодо “литовсько-білоруського” (чи навіть “білоруського”) характеру державності ВКЛ. Зрозуміло, що це мало сприяє дослідженню конкретних проблем литовсько-руської історії.

Історіографія не тільки політичної історії ВКЛ у цілому, а й окремих її періодів чи проблем довго практично не піддавалася спеціальному вивченню. Лише починаючи від 1880-х рр. (зокрема, праць М. Дашкевича, А. Барбашева), з’являються короткі огляди, які стосувалися, однак, литуаністики в цілому, а не тільки дослідження політичної історії Литовсько-Руської держави; про неї в більшості випадків ішлося лише побіжно. (До того ж подібні нариси часто важко назвати дійсно історіографічними; маємо справу швидше зі звичайною бібліографією). Окрім названих авторів, це стосується С. Платонова, Й. Малиновського, І. Лаппа, В. Пічети, Д. Дорошенка [641, с.3-6; 317, с.31-33, прим. 13; 1394, с.128-129; 1193, с.149-159; 1032, с.4-9; 1381, с.427-434; 687, с.100]. Чи не найширший такий огляд знаходимо в праці Лаппа, яка побачила світ у 1924 р.; проте вищеназвані особливості притаманні і йому [1019, с.28-84]. До подібних спроб вдавалися й польські, й радянські автори [1910, с.368, 395-399; 1945, с.228, 231-234; 525]. Короткому огляду й характеристиці російської “дворянсько-буржуазної” історіографії суспільно-політичної історії ВКЛ до 1569 р. присвячена стаття Є. Карпачова [833].

Трохи пізніше в працях окремих литуаністів починають з'являтися тематичні історіографічні уступи. Як правило, вони були присвячені вивченню доволі вузьких проблем, до того ж відігравали явно допоміжну роль, будучи фактичним додатком до конкретно-історичних досліджень чи вступом до них. Протягом аналізованої історіографічної доби такі спроби не були численними. Стислий огляд літератури боротьби ВКЛ за галицько-волинську спадщину зробив І.Філевич [1674, с.222-223]; існуючі погляди щодо змови 1440 р., внаслідок якої загинув Жигімантас I, проаналізував Б.Барвінський [324, с.111-113]. До історіографії Люблінської унії (насамперед існуючого спектру поглядів щодо її історико-юридичної кваліфікації) неодноразово зверталися І.Лаппо [1028, с.90-92; 1026, ч.1, с.289-312] та В.Пічета [1381, с.437-440; 1380, с.563-567; 1362, с.495-499; 1383, с.184-186]. Крім того, в 1926 р. останній присвятив велику статтю історії вивчення цілої низки проблем: складання території ВКЛ [1381, с.434-437], етноконфесійних взаємин всередині цієї держави [1381, с.440-441, 444, 450-451], співвідношення влади великого та обласних князів [1381, с.440-442], еволюції таких інституцій, як сейм [1381, с.442-444] і Пани-рада [1381, с.444].

Особливо має бути відзначена низка оглядів літератури з численних проблем політичної історії ВКЛ, вміщена М.Грушевським у примітках до III, IV та V томів "Історії України-Руси" [578, т.III, с.173-174, прим.2, с.504-505, 523-533, 543-545, т.IV, с.424-493, 495-496, т.V, с.619-634, 642-643, 655-660]. (Перша відповідна спроба здійснена ним вже в "Нарисі історії Київської землі" (1891) [581, с.473, 475, 477-481, 483-487, 489, 491-492]). Як і у випадку з викладом історії Литовсько-Руської держави, вчений далеко не обмежився тими сюжетами, які безпосередньо стосувалися минулого українських земель. Тож, попри природну фрагментарність і лаконічність, яка витікала з самого характеру цих заміток, вони досі лишуються найповнішою зі спроб подібного роду.

Починаючи від середини 1910-х рр., окремі огляди східнослов'янської литуаністики зустрічаємо і в працях польських істориків. Так, К.Ходиницький двічі звертався до історіографії національно-релігійних стосунків у ВКЛ [1874, s.217, 219-220; 1872, s.55-58]. Доволі повний аналіз літератури приєднання Литвою Поділля здійснив С.-М.Кучинський [1981, s.84-97]; С.Краковський обмежився проблемою Синьоводської битви [1975, s.255]. Певну увагу в цьому плані було приділено й литовсько-московській угоді 1449 р. [2138, s.109-112].

За радянської доби справа з дослідженням даної проблематики не покращилася. Окремі зауваги з цього приводу знаходимо в "Нарисах історії історичної науки в СРСР" [1291, т.I, с.612-615, т.II, с.86, 709-710, 720-724, 726-732, т.III, с.303-305, 667-672]. Єдиний значний за обсягом історіографічний екскурс (присвячений генезі литовської державності) належить В.Пашуту [1325, с.43; 1320, с.162-191, 240-243]. Короткі огляди літератури гаданого походження князя Гедімінаса на Волинь і Київщину та встановлення литовської зверхності над Поділлям зробив у своїй монографії Ф.Шабульдо [1745, с.27-28, 42-44]. Деякі зауваги містяться в нарисі історіографії "феодалної" доби історії Білорусі [892, с.15-62]; поглядів щодо характеру приєднання Литвою руських земель торкнулася С.Беляєва [363, с.9, 11].

Майже аналогічну картину спостерігаємо в українській та білоруській нерадянській літературі. Варто згадати хіба що огляд історіографії “татарської” політики Витаутаса (Вітовта) М.Ждана [2187, s.529-532] та окремі думки, висловлені Я.Запрудником при аналізі радянських концепцій історії ВКЛ [741].

Істотно не поліпшилася справа й за останні півтора десятиліття. У вітчизняній історичній літературі варті окремої згадки історіографічні нариси Ф.Шабульдо та О.Русиної, які стосуються встановлення литовської зверхності над південноруськими землями [1747; 1750; 1753; 1480; 1483а; 1479; 1473; 1487, с.57-60]. У монографії О.Музичка, присвяченій Ф.Леонтовичу, аналізу литуаністичних студій вченого відведено окремий (до речі, найбільший за обсягом) розділ [1238а, с.100-146]. Історіографію деяких проблем політичної історії останньої третини XV ст. розглядає В.Ульяновський [1658а, с.76-77, 84, 91]. В дисертаційних працях О.Шами та Б.Черкаса дано стислі огляди історіографії відповідно інкорпорації українських земель Польщею 1569 р. і Люблінської унії [2190, с.3, 7-10, 14-19] та литовсько-кримських взаємин першої половини XVI ст. [2189, с.8-12]. Російська литуаністика в особі М.Крома дала останнім часом екскурси в історію дослідження литовсько-московських взаємин кінця XV – першої третини XVI ст., становища православного населення ВКЛ у цю добу, а також характеру повстання Михайла Глинського [977, с.8-24, 119-120]. Аналогічну спробу стосовно громадянської війни 1430-х рр. здійснив Д.Володіхін [254, с.49-53, 56-58]. Її, однак, важко назвати вдалою; зокрема, суттєві прогалини в джерельній базі зумовили низку сумнівних або й відверто хибних тверджень. Доволі поверховим є історіографічний нарис А.Дворніченка, який слугує вступом до перевидання “Нарису...” М.Любавського [648а, с.15-24]. Нарешті, й серед білоруських істориків, які значно активніше за своїх колег досліджують литовсько-руську історію, мало хто звертається до історіографічних студій. Огляд літератури утворення ВКЛ, слідом за Пашутом (але виходячи, природно, з цілком відмінних позицій), здійснив А.Кравцевич [966, с.29-51]. Час від часу з’являються нариси, присвячені окремим дослідникам (М.Любавському, М.Довнару-Запольському) [828; 799].

Аналіз відповідної літератури вповноважує на висновок, що історія становлення та дослідження зазначеної проблематики знаходила досі суто фрагментарне відображення. Спеціальні історіографічні праці практично відсутні; дослідники, як правило, обмежуються стислими бібліографічними оглядами чи конспективним викладом концепцій опонентів та одностороннім у межах наукових дискусій. До того ж нерівномірна увага до окремих проблем закономірно обумовлювала відповідні особливості проблемно-історіографічних досліджень; помітні й такі хиби, як несистемність викладу, обмеження колом найвизначніших дослідників.

Таким чином, ніхто досі не здійснив ґрунтовного аналізу (підґрунтям якого слугувала б репрезентативна джерельна база) історії вивчення в білоруській, російській та українській історіографіях усього комплексу проблем політичної історії ВКЛ. Між тим відсутність подібної праці істотно ускладнює розвиток литуаністики – зокрема, східнослов’янської – в цілому; в таких

умовах значно важче виокремити перспективні напрями досліджень, а також уникнути “дублювань” уже висловлених раніше поглядів. Тож вважаю, що вибір теми даної дисертаційної роботи є цілком виправданим.

1.2. Методологічні засади та методи дослідження

В процесі дослідження, відповідно до специфіки його об’єкту та предмету, були використані методологічні ідеї та настанови вітчизняних та зарубіжних дослідників стосовно специфіки становлення білоруської, російської та української національних свідомостей, взаємозв’язку між цими процесами та виокремленням трьох східнослов’янських історіографій, співвідношення між історичною та суспільно-політичною думками в Білорусі, Росії та Україні.

Перш за все постає проблема з національною ідентифікацією того чи іншого історика. Багатьох репрезентантів східнослов’янської (і не тільки) литуаністики ХІХ – початку ХХ ст. вельми важко однозначно віднести до тієї чи іншої національної історіографії. Такі ознаки, як етнічна приналежність, мова, місце народження чи проживання далеко не завжди відіграють тут вирішальну роль. Тож не випадково з цього приводу можна зустріти взаємовиключні твердження. Так, Т.Нарбута низка східнослов’янських авторів (В.Пічета, Д.Дороше-нко та ін.) зараховувала до числа польських істориків [433, с.9; 1333, с.81; 1394, с.128; 1355, с.179; 687, с.100; 775, с.33], інші (наприклад, В.Пашуто) – до литовських [1320, с.214]; нарешті, відніс його (як і І. Даниловича, і Ю.Ярошевича) до числа своїх співвітчизників один із фундаторів білоруської історіографії М.Дов-нар-Запольський [676, с.13]. М.Коялович обмежився твердженням, за яким згадані вільнюські історики не вважали себе поляками [954, с.23-24; 1655, с.204].

Сам Коялович був білорусом за походженням (і, називаючи себе “литовцем” [1306, с.6], не мав на увазі етнічну приналежність). Однак зараховувати його до білоруської історіографії, гадаю, помилково; дивно, коли це робить такий кваліфікований дослідник, як Д.Карев [825, с.52]. Це стосується і його (слідом за Д.Дорошенком) аналогічного твердження щодо І. Лаппа [687, с.115; 825, с.52, 77, 81; 826а, с.296]. Варто згадати, що останній визначав своїх співвітчизників як “білоруську гілку руського народу” [1019, с. 14, 48-49], відроджуючи в первісному вигляді тези Кояловича. На подібності їхніх концепцій наголошували й польські автори [1879, s.252-253]. Тож, вважаю, є всі підстави віднести обох до російської історіографічної традиції. У випадку з Лаппом так чинила й чинить низка білоруських істориків [694, с.221-222; 1789, с.12; 728, т.4, с.333].

Не меншим непорозумінням є йменування “польським” істориком І.Шараневича (деякими радянськими авторами) чи “білоруськими” – М.Любавського та Я.Якубовського (Р.Лашенком) [1653, с.17; 1240, с.245; 1037, с.220]. Поширена оцінка Д.Бантиса-Каменського як “українського” історика спростовується В.Кравченком [964, с.169]. Навряд чи можна обґрунтувати “українську” приналежність таких дослідників, як Ф.Леонтович, С. Бершадський, М.Влади-мирський-Буданов, тим більше – І.Линниченко [1355, с.

178; 1037, с.11, 219; 1325, с.43; 1320, с.162; 1316, с.446; 363, с.8; 1238а, с.4, 10-12, 17, 46-48, 91-92, 97, 99, 109, 148, 151]. Це стосується і твердження про Довнара-Запольського як “українсько-білоруського” історика [300, с.37]. Важкою є однозначна ідентифікація у випадку М.Дашкевича [1741а].

Видається, має рацію А.Кравцевич, стверджуючи, що при вирішенні даної проблеми “за найбільш виразний, хоч і не цілком безперечний, критерій може бути прийнята патріотична позиція того чи іншого дослідника” [966, с.30]. Слід додати також, що необхідним є врахування факту існування виокремлених П.Магочи 2 типів національної свідомості народів у поліетнічних державних утвореннях: ієрархії численних лояльностей та принципу взаємовиключних свідомостей (в нашому випадку це стосується не лише дослідницького середовища ХІХ-ХХ ст., а й литовсько-руського суспільства долюблінської доби) [1160а; 964, с.33-34].

Дійсно, українське та білоруське історіописання протягом ще значної (а в другому випадку – більшої) частини ХІХ ст. існували в якості частин російської історичної науки, її проблемних галузей; лише поступово відбувається їхнє самовизначення як дійсно національних історіографій, відповідно до кристалізації національної ідентичності. Це супроводжується формуванням оригінальних історіософських засад, власного бачення ключових проблем вітчизняної історії, відмінного від поглядів уже не лише польських, а й російських дослідників. При цьому був наявний зворотній зв’язок. З одного боку, дослідження історії ВКЛ, зокрема політичної, фіксуючи наявні розбіжності в концепціях, ініціювало процес формування оригінальної білоруської і (значно меншою мірою) української національної історіографії. З іншого, загальні процеси білоруського та українського національного становлення та оформлення відповідних історичних наук закономірним чином підвищували увагу до цих досліджень.

Безумовно, суттєвим інтелектуальним “викликом” для дослідників окресленої проблематики стала останніми часами монографія А.Міллера ““Українське питання” в політиці влади і російській громадській думці” (2000). Основна її ідея зводиться до того, що реалізація “українського проекту” була спричинена насамперед слабкою й непослідовною політикою імперської адміністрації [1218б, passim]. Таким чином, стверджується можливість альтернативного розвитку націотворчих процесів всередині східного слов’янства, наявність своєрідних “точок біфуркації” у ньому.

Слід зазначити, що перенніалістські концепції, згідно з якими стверджується існування націй (зокрема української) від найдавніших часів, з періодичними “відродженнями”, вельми вразлива для критики. Насамперед це стосується явно телеологічного сприйняття історії, коли здобуття тією чи іншою нацією політичної незалежності пояснюється або дією “історичних закономірностей”, або тріумфом “історичної справедливості”. Більш плідним є сприйняття модерних націй (що не є рівнозначними етносам) як “сконструйованих” чи “уявних” (Б.Андерсон) спільнот [261а]. А.Міллер слушно звернув увагу “на те, як сучасні назви націй використовуються, часто без будь-яких застережень, для опису соціальної реальності стосовно не лише

XIX століття, що вже проблематично, а й більш ранніх періодів” [1218б, с.41-47 ; 1218а, с.18-19]. При цьому ним констатується й невизначеність самого поняття “росіянин” і кордонів російської нації в імперську добу. Проте існує ширша лінгвістична проблема, яка стосується полісемантичності термінів *Русь*, *Россия*, *русский* та *российский*. (Подібне явище, хоча й дещо іншого характеру, існує і в українській мові; на це звернув увагу, наприклад, В.Кравченко [964, с. 30]). Це визнав і Міллер, хоча, як видається, зупинився на даній проблемі надто стисло [1218б, с.37-38, 43, 47-48; 1218а, с.15-16]. Ґрунтовніший аналіз цього питання здійснила американська дослідниця Е.Томпсон [1640а, с.40-43]. Цікаво, що П.Толочко в монографії “Давньоруська народність” запропонував неологізм “руский” [1634б, с.5]. Пропозиція явно адресована російським історикам (до речі, й сама книжка видана в Санкт-Петербурзі); втім, лише час продемонструє ступінь її успішності.

В той же час позиція Міллера викликає чимало застережень. Так, на думку Е.Томпсон, слід казати не стільки про непослідовність імперської політики в національному питанні, скільки про слабкість асиміляційного потенціалу Російської імперії, породжену цивілізаційною слабкістю: “Російський імперіалізм, на відміну від західного, був надто самовпевненим, надто нервовим стосовно себе, надто маніпулятивним у просуванні російської культури і надто бідним епістемологічно, щоб породжувати ідеї та послідовників у культурній сфері” [1640а, с.46]. Аналогічну думку висловив свого часу М.Драгоманов [1218б, с.153]; погоджується з нею білоруський історик А.Смоленчук [1634, с.514]. Частково визнаючи це [1218б, с.114, 139-140, 144, 150-152, 190, 195, 233-236], Міллер, однак, схильний акцентувати увагу на слабкості власне інструментарію (насамперед адміністративної системи) імперської влади в західних губерніях.

На думку Міллера, “національні наративи, покликані стверджувати “природність”, неминучість і глибину історичного коріння нації, за самою своєю сутністю не здатні приділити належної уваги проблемі альтернативності процесів формування націй” [1218а, с.9]. Він із жалем констатує: “Переконавання в тому, що національний міф лишається легітимною парадигмою писання історії, домінує сьогодні в усіх пострадянських країнах” [1218а, с.21]. Позиція опонентів російського історика полягає в тому, що, перш ніж займатися деконструкцією національних наративів, слід завершити роботу з їхнього створення; в якості контрарґументу Міллер вказує на застарілість і марґінальність такого підходу відносно світової історіографії. Вітчизняний дослідник В.Кравченко також констатує, що в світовому контексті “проблеми створення національного наративу зовсім не вважаються пріоритетними, попри зростання інтересу до націоналізму за останні 10-15 років” [964а, с.474].

З подібними твердженнями важко не погодитись; втім, слід, очевидно, докладніше проаналізувати змістовне наповнення такого терміну, як “світова історіографія”. Йдеться насамперед про західноєвропейську та північноамериканську історіографії, для яких створення національних дискурсів є давно вирішеною проблемою. Питання в тому, наскільки обґрунтоване некритичне сприйняття їхнього досвіду. Слід згадати про те, що у

Міллера йдеться не про постколоніальний дискурс, надзвичайно поширений зараз на Заході (як, утім, і інтерес до імперської проблематики). Російський історик проголошує відмову від традиційного імперського нарративу і побудову натомість такого амбіційного проекту, як “нова історія імперії”. Але, як видається, промовистим є вже сам вибір того чи іншого об’єкту досліджень, який опиняється в центрі уваги історика.

Варто прислухатися до наступного твердження Е.Томпсон:

“Маніпулятивний і агресивний різновиди націоналізму, націлені на колонізацію інших, кардинально відрізняються від тих його слабких, оборонних різновидів, які легко стають жертвами збройної та інформаційної агресії з боку їхніх ворогів”. На її думку, “рутинне використання цього терміну в його загальному значенні слугує ідеологічним інтересам тих груп, які сприяють викоріненню націоналізму в світі, однак за винятком того його різновиду, який є найпотужнішим”. “У цій риториці неявно припускається, що ... сам оцінювач повністю безсторонній і вільний від будь-якого національного почуття” [1640a, с.26-27]. Дійсно, в сучасному західному дискурсі вельми поширена “параноїдальна антипатія” до націоналізму (Л.Ганді). Проте видається, що в даному випадку збіг із відповідними ментальними установками переважної частини російського дослідницького загалу (як і суспільства) являє лише зовнішню подібність. Томпсон аргументовано констатує той факт, що “Росії вдалося успішно накладати частини свого історичного дискурсу на дискурс, створений Заходом, або змішуючи їх, або включаючи власний голос у формі коментарів чи приміток, котрі подаються як загальноновизнані” [1640a, с.53].

Специфіка даної дисертаційної праці обумовила застосування відповідного комплексу методологічних принципів дослідження. Серед загальнофілософських має бути найперш названий принцип історизму. Він вимагає критичного використання максимально репрезентативного кола джерел, з урахуванням обставин їхнього створення, розгляду реконструйованих історичних фактів у їхньому взаємному зв’язку і причинно-наслідковій обумовленості, вивчення подій, явищ і процесів у розвитку, зосередження при реконструкції реалій минулого на розумінні досліджуваної епохи та людей в тогочасних культурних категоріях [888, с.207 і далі]. Принцип об’єктивності передбачає врахування складності й суперечливості цих подій і процесів, по можливості виключаючи упереджене ставлення дослідника до них. Природно, походження, національна та релігійна приналежність, політичні вподобання, особливості освіти, виховання, зрештою, психології накладають неминучий відбиток на творчість кожного конкретного історика. Тож абсолютна об’єктивність дослідника так саме абсолютно неможлива; проте обов’язком фахівця є усвідомлення цього факту, шляхом відповідних рефлексій, і уникнення на цій підставі проявів тенденційності й заангажованості. Можна цілком погодитись із зауваженням А.Міллера, згідно з яким “сам історик зі своїми вподобаннями має бути об’єктом власного аналізу. Треба частіше ставити собі питання, як моє становище в часі, просторі, суспільстві впливає на мою дослідницьку стратегію” [1218a, с.26].

Серед загальнонаукових методів використані насамперед історичний і логічний, а також методи аналізу й синтезу. Пріоритет у дослідженні в цілому надається проблемному методу в поєднанні з хронологічним, зокрема, в процесі систематизації матеріалів та результатів дослідження. Знайшли використання також історико-порівняльний та історико-генетичний методи [878а, с.168-194]. Застосування першого дозволило, наприклад, співставити специфіку окремих етапів розвитку східнослов'янської литуаністики; другого – виявити внутрішній зв'язок між ними. Що до власне історіографічних методів, то йдеться про історіографічний аналіз та історіографічний синтез. Першим із чинників історіографічного аналізу є аналіз соціокультурних передумов стану та розвитку історичної науки певної доби. Наступний стосується характеру проблематики історичних досліджень, оскільки їхня тематика певною мірою пов'язана з соціокультурними умовами існування історичної науки. Проблематика, в свою чергу, обумовлює обсяг та рівні джерельної бази дослідження, а також методика та принципи джерелознавчого аналізу. Найважливішим чинником слід вважати характеристику методологічних принципів історичного дослідження. Кінцевою метою історіографічного аналізу є дослідження історичних концепцій, схем та теорій.

Історіографічний синтез передбачає комбінацію трьох методів. Класовий, у широкому значенні цього терміну, розглядає історіографічний процес як історію боротьби ідей та течій у науці; для культурологічного історіографія виступає як складова історії культури; нарешті, сцієнтистський спрямований на усвідомлення внутрішньої логіки розвитку науки [887, с.31-33]. Історіографічний аналіз і синтез доповнюються методами історіографічної періодизації, класифікації, проблемної хронологізації. Це дає можливість виокремити основні етапи історіографічного процесу, виявити суттєві зміни, що відбувалися протягом досліджуваної доби, прослідкувати в хронологічній послідовності процес розв'язання низки конкретно-історичних проблем, визначивши при цьому внесок конкретних дослідників.

1.3. Джерельна основа дослідження та її специфіка

Робота над даним дисертаційним дослідженням виявила необхідність залучення вельми широкого кола джерел. Специфіка предмету дослідження, мета та завдання праці визначили структуру джерельної бази. Задля усвідомлення особливостей останньої необхідно виділити 2 її рівні.

Перший рівень становить комплекс історичних джерел, на підставі яких безпосередньо реконструюються різноманітні аспекти політичної історії ВКЛ. Даний комплекс (природно, з неоднаковою повнотою) використовувався в якості джерельної бази досліджень репрезентантами східнослов'янської литуаністики. Звернення до нього уявляється необхідним з огляду на потребу в кваліфікованій оцінці тих чи інших авторських суджень та концепцій. Йдеться майже виключно про писемні джерела, які традиційно прийнято поділяти на наративні та документальні.

Зазначу, що едиційна діяльність раніше торкнулася джерел наративного характеру. Наприклад, хроніки польських авторів XVI ст. неодноразово

перевідавалися у XVIII; тоді ж починається видання великоруських літописів. Ще у 1750-х рр. М.Догель розпочав здійснення грандіозного задуму (втім, не доведеного до кінця) – видання фундаментального (у 8 томах та 12 частинах) дипломатарію Корони та ВКЛ. Деякі важливі документальні джерела було вміщено в багатотомній “Давній Російській вівліюфіці” Н.Новікова; збірку дипломатичного листування Литви з Москвою склав Н.Бантиш-Каменський [314]. Особливо слід відзначити пошук джерел з історії Литви, ведений з 1820-х рр. І.Данилови-чем [1655, с.206]. У 1823-1824 рр. він опублікував перший з литовсько-руських літописів – Супрасльський. (Зараз відомі 22 списки литовсько-руських літописів. Останніми десятиліттями в літературі переважає означення їх у якості “білорусько-литовських”; однак, якщо розглядати ці пам’ятки з точки зору історика, а не філолога, воно навряд чи є прийнятним).

Багато зробила в цьому напрямі Археографічна комісія (в цій установі, створеній при міністерстві народної освіти, з 1834 р. було зосереджене видання історичних документів). Насамперед мають бути названі А.Востоков, І.Григорович, М.Костомаров. Зокрема, Григоровича можна вважати одним із “відкривачів” такого майже невичерпного джерела, як Литовська Метрика; деякі з її матеріалів були опубліковані в редактованих ним “Актах, що стосуються історії Західної Росії”. (Практично одночасно, у 1834-1850 рр., використовував Литовську Метрику С.Даукантас [1100, с.202]). У 1836 р. було видано “Збірник Муханова”, до якого увійшло багато матеріалів з історії “Західної Росії”. Його ук-ладач П.Муханов очолював Археографічну комісію в 1869-1872 рр. Велике значення мав і початок реалізації такого амбіційного проекту, як “Повне зібрання руських літописів” (правила його видання було затверджено в 1837 р.).

У 1855 р. створене Віленське археологічне товариство; 3 роками пізніше побачило світ зібрання актів з історії ВКЛ під редакцією М.Круповича, зміст якого викликав невдоволення російського уряду. У 1860-1862 рр. вийшов друком фундаментальний дипломатарій Литви, підготовлений вже покійним на той час Даниловичем. Взагалі протягом другої третини XIX ст. помітні значні успіхи у виявленні та публікації джерел (насамперед актових) з політичної історії ВКЛ. Суттєва роль тут належить німецьким вченим: справу кьонігсберзького архіваріуса Геннінга продовжили Й.Фойгт та К.-Е.Нап’єрські, згодом – Ф.-Г. фон Бунге та А.Тайнер. Багато було зроблено в цьому напрямі й польськими істориками (Т.Дзялиньським, Е.Рачинським, Л.Жищевським, А.Мучковським, Ю.Ба-ртошевичем, Е.Рикачевським, пізніше – А.Левицьким, А.Прохаскою, Ф. Папе).

Згодом починає жваво обговорюватися питання про публікацію литовсько-руських літописів. (XVII том “Повного зібрання руських літописів”, у якому їх було вміщено, вийшов друком лише в 1907 р. [87]). У 1864 р. А. Кунік запропонував видати археографічний збірник з історії ВКЛ до кінця XIV ст. (тобто до унії з Польщею) [1657, с.360-362]. Роком пізніше побачила світ збірка документів, покликана довести права Росії на терени колишнього ВКЛ і відповідно відсутність таких прав у поляків [29] (на тенденційний, публіцистичний характер цього видання звернув увагу вже В.Антонович [275, с

.35]). 6 травня 1866 р. Коялович виступив із запискою, в якій обґрунтував необхідність приділяти більшу увагу виданню джерел до “західноруської історії” [952]. До 300-ї річниці Люблінської унії було видано щоденник сейму 1569 р. Наприкінці ХІХ і особливо на початку ХХ ст. активізуються зусилля по виданню матеріалів Литовської Метрики. Загалом не буде перебільшенням стверджувати, що протягом досліджуваної доби було виявлено й опубліковано основну частину тих історичних джерел, що наявні зараз у розпорядженні дослідника політичної історії ВКЛ.

Сукупність праць, у яких з різних теоретико-методологічних та ідейно-політичних позицій висвітлюються проблеми політичної історії ВКЛ, становить другий рівень джерельної бази дисертаційної роботи. Ці власне історіографічні джерела, природно, становлять найчисленнішу групу. Проте специфіка історіографічних джерел починає звертати на себе дослідницьку увагу лише останнім часом. І. Колесник дає їм наступне визначення: “Під історіографічним джерелом слід розуміти специфічну групу джерел, які містять інформацію про історіографічний процес і водночас постають доробком цього процесу. Той самий текст нарративного чи документального характеру може бути історичним або історіографічним джерелом. Йдеться про синтетичні історичні дослідження, статті, монографії, рецензії, критичні огляди, доповіді, чернетки, нотатки, плани робіт, мемуари, щоденники, автобіографії, приватне та ділове листування, офіційні, діловодчі документи тощо. Історіографічним джерелом ці матеріали стають у процесі історіографічного дослідження, у ході вивчення загального чи локального історіографічного процесу, певного напрямку, школи в системі історичної науки, творчої діяльності конкретного історика. Джерельна база історіографічного дослідження має три рівні: 1) конкретний текст історика, 2) “великий текст”, тобто сукупність робіт історика, його творчий доробок, 3) “історико-культурний контекст” – сукупність матеріалів, що характеризують епоху та умови наукової діяльності історика” [887, с.37-38].

В даному дослідженні пропонується наступна систематизація історіографічних джерел:

а) спеціальні праці (монографії, нариси, статті, рецензії), присвячені політичній історії ВКЛ у цілому чи окремим її проблемам та комплексам проблем;

б) роботи, що стосуються проблем загальної історії ВКЛ, Корони, великоруських князівств, Золотої Орди, Ордену, Литви, Білорусі, України, Польщі, Росії, Центрально-Східної та Східної Європи доби ХІІІ – ХVІ ст.;

в) загальні курси з історії перелічених вище держав, країн та регіонів;

г) учбові курси, підручники та науково-популярні праці відповідної тематики (в якості додаткових джерел).

Окрім робіт білоруських, російських та українських авторів зазначеної доби, були залучені також аналогічні дослідження їхніх попередників (ХVІІІ ст.) та наступників (друга третина ХХ – початок ХХІ ст.), а також репрезентантів несхіднослов'янських історіографій, насамперед польської.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИОГРАФІЯ УТВОРЕННЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ФОРМУВАННЯ ЙОГО ДЕРЖАВНОЇ ТЕРИТОРІЇ

2.1. Внутрішні і зовнішні передумови утворення Великого князівства Литовського

Проблема утворення ВКЛ рано привернула увагу. Це не дивно: постання на місці дрібних князівств грізної для сусідів держави здавалося важким для пояснення вже сучасникам – давньоруським книжникам. Так саме вважав і Ян Длугош. Проте слабе відбиття цих процесів у джерелах давалося взнаки, спричиняючи різноманітність дослідницьких концепцій. Становлення литовської де-ржавності розглядалося представниками східнослов'янських історіографій переважно під кутом зору литовсько-руських взаємин. Оригінальний погляд на утворення ВКЛ висловив Й.Сенковський. Поганська релігія русинів була начеб-то литовською; тому Литві належало місце релігійного осередку – “поганського Ватикану” [1518, с.49]. Після монгольської навали Литва переходить від “релігійної опозиції” до боротьби за перевагу в руських землях. (Сенковський вважав імовірним походження її правителів від Рюрика [1518, с.47-48]). Незалежна від Орди, “поганська Росія” підтримує з нею зв'язки, ворогуючи з північно-східними князівствами; коріння цієї ворожнечі вчений вбачав у релігійних сутичках. Коли ж до складу Литовської держави увійшло багато християнських областей, правителі ВКЛ прийняли православ'я. Їхньою метою стає оволодіння Києвом; витoki цього Сенковський пропонував шукати в “давній ідеї тріумфу поганства” над центром православ'я на Русі.

Умоглядна теорія Сенковського майже не мала підтримки [1515, с.234]. Ідея ж про германське походження литовських князів не являла його винаходу. В польській історіографії було поширене уявлення про вплив скандинавів на становлення держави у Литві [1885, т.І, с.8-9, ргз.47; 1848, т.І, с.3-4; 2024, т.ІІІ, с. 316-317; 2015, с.331]; це простежується навіть у ХХ ст. [1944, с.142-143, 145]. Спостерігалися й спроби тлумачити як “норманнські” імена Рингольта та інших князів [1976, т.ІІ, с.28]. Деяке поширення отримали ці погляди і в російській історіографії [736, с.ХХХ; 715, с.7; 991, с.87; 990, с.3, 7, 34, 99].

А.Пресняков оцінив уже походи Ярослава на Литву 1040-х рр. як “першу відсіч Південної Русі литовському потягу на південь” [1429, т.І, с.152]. Однак у центрі конструкцій, покликаних пояснити становлення державності в Литві, опинилися її взаємини не з Києвом, а з найближчою руською землею – Полоцькою. Інтерес викликали походи Мстислава Володимировича 1127 і 1129 рр. на Полоцьк і 1132 – на Литву та можливий зв'язок між ними. Вже І.Беляєв вдався до ідеалізації литовсько-полоцьких взаємин: литовці нібито захищали Рогволо-довичів від Мономаховичів [359, с.237-238; 358, с.15-16, 23, 29-30, 42-

43]. На його думку, назвою “литва” позначалися і власне литовці, і полочани, причому перших слід розглядати в якості знаряддя останніх [358, с.49-50].

Помітна в працях Беляєва схильність до гіперболізації кривицької колонізації литовських територій, насамперед Аукштайтії [359, с.12-14, 238, 349, 406; 360, с.204; 358, с.9-10; 362, с.22-23, 25, 63-65, 68-72, 75-84, 112-113, 136-137, 290, 316-317, 324-326]. Цей погляд став вельми поширеним [992, с.2; 962, с.61, 63; 1836, с.85; 317, с.5; 1737, с.4; 1463, ч.ІІ, вып.2, с.4; 1465, т.І, с.268], попри критичні зауваження К.Бестужева-Рюміна та І.Тихомирова [387, с.498; 1616, с.172]. Як наслідок, Беляєв провідну роль у становленні литовсько-руської державності визнавав за полоцькими впливами. Теорія литовсько-полоцької “солідарності” була прийнята І.Філевичем та М.Довнар-Запольським [1677, с.137-139, 141; 677, с.96-97]. Втім, не бракувало і скептичних голосів, осередком яких став Київський університет: проти уявлень про ідилічність цих взаємин висловилися М.Дашкевич і В.Данилевич [642, с.113; 632, с.259; 633, с.76]. М.Довнар-Запольський, визнаючи наявність “тихої колонізації” кривичами Литви, підкреслював, що до XIII ст. відомостей про це надто мало [677, с.3, 45].

Свою роль у державотворенні, на думку Беляєва, відіграла міграція не тільки населення, а й князів [359, с.353]. Джерельним підґрунтям тут слугувало створене на початку 1540-х рр. у Москві “Начало государів литовських”, яке виводило правлячу у ВКЛ династію від синів Ростислава Рогволодовича полоцького “Давіла” і “Мовколда” [79, с.165, 253]. Данину цій традиції віддали автори XVIII [1204, с.64; 710, ч.V, с.215, ч.VI, с.223], XIX [1515, с.233; 346, с.13-14; 995, т.ІІІ, с.228; 516, с.68], навіть початку XX ст. [1035, с.11; 797, с.52], по при підданні їй сумніву вже Н.Карамзіним та Н.Устряловим [819, т.ІV, с.50, 213, прим.103; 1668, ч.І, с.230, 284, ч.ІІ, с.102-103].

І Беляєв, і інші дослідники шукали у становленні ВКЛ вирішальну роль руських впливів, оскільки “в самій природі” литовців не існувало “жодних задатків державності” [1682, с.40]. Дещо відмінну концепцію запропонував М.Коялович. На його думку, руські впливи “пересоздавали” мешканців Верхньої Литви на русинів [957, с.20-21; 954, с.92, 96]. Коялович також вважав, що цей вплив мав місце “з незапам’ятних часів”, уже в XI ст. маючи перевагу над західними [954, с.113; 962, с.4] і спричинивши швидке становлення державності у Литві [954, с.91; 962, с.30; 1682, с.39-40; 1677, с.139]. Коялович використав звістку Петера з Дусбурга про існування у литовських народів влади верховного жерця “Криве-Кривейто”, майже аналогічної папській [196, с.53-54; 66, с.51-52]. Він твердив, наче влада Криве створювала обмеження для князів, тому вони пересувалися на землі, ближчі до Русі; її впливу Литва завдячує відокремленням світської влади від релігійної [954, с.111; 962, с.90; 992, с.4; 1540, с.8-9].

Ця “малозрозуміла” [1320, с.167] концепція швидше дала поштовх до нових спроб розв’язання проблеми, аніж вирішила її. Слабким місцем теорій І.Беляєва та М.Кояловича була ідеалізація литовсько-руських взаємин. Але в російській історіографічній традиції існував і інший погляд. Вже Н.Полевой сформулював точку зору, згідно з якою послаблення Полоцька “породило Литву” [1417, т.ІV, с.16, 19; 1418, ч.І, с.292]. Докладніше це зробив В.

Антонович у своїй праці “Нарис історії Великого князівства Литовського”, яка відіграла етапну роль у становленні східнослов’янської литуаністики.

Як і попередники, Антонович виходив з уявлення про відсутність у Литві до середини XIII ст. зародків державності (міст, князівської влади) [267, с.32-37; 280, с.6-10; 272, с.16-19], визнаючи, що за ізольованого розвитку тут могла скластися “теократична держава” [280, с.15; 272, с.26-27]. Проте умови склалися так, що державну організацію покликано до життя зовнішня загроза. Сусідство Русі та Польщі не створювало для литовських племен значної небезпеки. Ситуація змінилася з утворенням двох рицарських орденів, коли самé існування литовців могло бути врятоване лише створенням власної держави. Для збільшення ж сил було необхідне розширення території за рахунок руських земель [270, с.XI, XIII; 285, с.8; 269, с.3-4; 267, с.70-71; 280, с.15-17; 272, с.46-53].

Обставини сприяли цьому. Першочергову роль відіграло послаблення й роздрібнення Полоцької землі [280, с.19-23]. Подальші успіхи литовської експансії Антонович пояснив так. Кожному з “силових центрів” тодішньої Русі притаманна перевага одного з владних “елементів” (Ростово-Суздальській землі – князівської влади, Новгородській – віча, Галицькій та Волинській – боярства). Були й землі, де жодне з “начал” не перемогло: Київщина, Сіверщина, Смоленщина, та ж Полоччина; вони й стають легким здобутком ВКЛ [280, с.17-18].

Деякі з тез Антоновича не були новаторськими. Ще С.Соловійов зауважив, що Русь і Польща не могли енергійно діяти проти Литви [1561, с.82]. На роль Ордену в генезі ВКЛ вказували К.Шайноха, І.Шараневич, М.Костомаров, М. Коялович, К.Бестужев-Рюмін [1756, т.I, с.298; 1761, с.69; 1760, с.96; 907, с.145; 954, с.221; 385, т.I, с.299]. Про відсутність міст писав І.Беляєв. Однак це не применшує значення здійсненого Антоновичем синтезу. Не випадково основні його погляди отримали широке визнання [266, с.40-41; 1079, с.192; 432, с.69-71, 90; 433, с.8; 632, с.133; 677, с.45; 667, с.8, 52-53; 578, т.IV, с.5-7; 617, с.68; 937, с.178-179; 1333, с.49; 317, с.2; 1057, с.17-18, 70; 1062, с.22, прим.2; 1649, с.36-37; 1394, с.130, 422, 450; 1194, ч.II, вып.1, с.2, 19, 57-58; 1192, с.98; 1196, с.12; 467, с.818; 894, с.541-542; 478, с.161].

Піддав сумніву концепцію Антоновича М.Дашкевич, вказавши, що й до середини XIII ст. у Литві існували міста та “дружинний лад” [641, с.9-12, 16-17]. Він визнав, що головну роль відігравав зовнішній тиск, зокрема й Русі та Польщі [642, с.126; 641, с.14-15, 20]. Д.Гловайський зауважив, що під впливом боротьби з ними в Литві виникали князівські союзи; Орден лише прискорив цей процес [782, т.I, ч.II, с.108-109, 116-118]. Свого часу М.Костомаров також вважав рівнозначними тиск на Литву Романа Мстиславича та рицарів [929, с.58]. Близьку позицію зайняв М.Грушевський. Він вважав, що Орден лише прискорив розвиток “певних зав’язків” державності, а їхню появу тлумачив внутрішньою еволюцією або впливом Русі і Польщі. Як “внутрішню ферментацію” він розцінив посилення литовських набігів з кінця XII ст. [611, с.16-17; 578, т.II, с.310, т.IV, с.7; 584, с.116].

Якісь зміни в цю добу (союз дрібних князів під владою сильнішого) припускав А.Пресняков [1429, т.ІІ, вып.1, с.46]. Інакше розставив акценти М. Люба-вський. Тиск Русі й Польщі сприяв зростанню “національного почуття”, але лише загроза Ордену дала поштовх до створення ВКЛ. Підкреслено й дію внутрішніх факторів: суспільної нерівності і виокремлення військового класу [1142, с.48-49; 1135, с.37-38; 1137, с.60-61; 1143, с.174]. Ті ж фактори виділяв В. Пічета [1370, с.339-340; 1371, стб.222; 1353, с.43; 1365, с.3-5; 1019, с.93-95]. Н. Рожков шукав причини тривалої відсутності держави у Литві в сфері економіки [1463, ч.ІІ, вып.2, с.58-59; 1465, т.І, с.271]. П.Клименко визнав роль класової боротьби в державотворенні [2176, s.75]. Але за Міндаугаса (Міндовга) державна організація була відсутня; урядовий апарат створив Орден, коли намагався інкорпорувати Литву в 1250-х рр. Всупереч традиції, Клименко твердив, що Орден становив найменшу загрозу самостійності Литви [869, с.9-11, 16-17].

Білоруська історіографія 1890-х – 1920-х рр. сприйняла концепцію І.Беляєва щодо ролі впливів Полоцька в утворенні ВКЛ [677, с.97; 666, с.325-326; 1035, с.5-7; 797, с.37-38, 42]. Її репрезентанти-марксистичні наголошували на інтересах литовської та білоруської верхівки та ролі торгівельних шляхів [1789, с.79-82, 84]. Важливим фактором, поруч із розвитком “феодалізму” в Литві, визнавав загрозу від рицарських орденів К.Гуслистий [628, вип.ІІ, с.7-8; 1595, с.4].

Протягом досліджуваної історіографічної доби значна (спочатку – переважна) частина авторів зберігала переконання в тому, що утворенням ВКЛ зобов’язане впливам руських земель або тиску з боку Ордену. Давався взнаки стереотип, згідно з яким за литовським етносом не визнавалася здатність до державотворення. Поступово дедалі більшу увагу привертають внутрішні, насамперед соціально-економічні чинники розвитку литовського суспільства. Однак, як видається, до цього призвело не розширення джерельної бази (вкрай обмеженої), а загальна тенденція, яка, слідом за західними, простежується в східнослов’янських історіографіях. Певну роль мало відіграти й помітне з кінця ХІХ ст. послаблення впливу на литуаністику офіційно-проправославних поглядів.

2.2. Формування “ядра” литовсько-руської державної території за правління Міндаугаса

В центрі уваги дослідників довго знаходилися реальні чи легендарні правителі Литовсько-Руської держави, з огляду на роль “деміургів”, яка визнавалася за ними [1320, с.196]. С.Соловійов вважав, що прусси не змогли створити державу, бо не мали особистості масштабу Міндаугаса [1561, с.86]. В “легендарній” частині литовсько-руських літописів оповідається про постановня литовської державності в Новогрудку, приєднання Мінгайлом та Скірмонтом (чи Шварном) до середини ХІІІ ст. Полоцька, Турова і Пінська [100, с.91, 130, 147, 175, 195, 216; 99, с.130-131; 216, т.І, s.240]. Ці оповіді користувалися

довірою [2024, т.ІІІ, s.307-313; 1650, с.47-49; 954, с.77, 97], хоч і раніше зустрічаємо протилежну точку зору [418, с.199, 201-208]. М.Костомаров висловив скепсис щодо цього [910, с.206-208; 920, с.209; 938, с.212], який і взяв гору. Проте й на межі ХІХ-ХХ ст. зустрічаємо сприйняття цих звісток як вірогідних [433, с.14; 1057, с.41; 1047, №5, с.236; 1048, с.238, 247; 1167, с.4; 837, с.112; 1035, с.6-7; 672, с.72].

Природно, в центрі уваги перебувала особа Міндаугаса. Однак поставало питання: чи не мав він попередників? “Хроніка Биховця” стверджує, що батьком Міндаугаса був Рингольт [99, с.132]; з його постаттю було пов’язано багато дискусій. І.Данилович, Ю.Лятковський та М.Грушевський мали сумнів у існуванні такого князя [636, с.98-100; 1987, s.10-11; 581, с.466]. Дотепний здогад висловив М.Лучкай, який бачив у Міндаугасі та Рингольті одну особу [1126, с.126-127]. Відмовлялися визнавати Міндаугаса сином Рингольта Н. Устрялов, Д.Зубрицький, К.Бестужев-Рюмін [1668, ч.І, с.230; 1515, с.232; 762, ч. ІІІ, с.204-205; 990, с.9; 385, т.І, с.305; 387, с.497]. Втім, довіри до інформації “Хроніки Биховця” не бракувало ще й на початку ХХ ст. [467, с.818; 667, с.14; 1053, с.12].

Дехто визнавав за Рингольтом першість у приєднанні Полоцька і Вітебська [1650, с.51, 73-74; 954, с.97; 837, с.112; 1035, с.9], а то й Смоленська [1942, cz.І, s.38; 1726, с.38]. Заперечив це В.Антонович [280, с.23-24; 962, с.76]; втім, він припускав, що Рингольт прилучив Чорну Русь [280, с.25; 272, с.61; 267, с.89-91; 280, с.49; 272, с.80]. М.Дашкевич та К.Бестужев-Рюмін піддали сумніву й такий “мінімальний” здобуток [642, с.127; 641, с.22-23; 387, с.497-498].

Серед свідчень більш вірогідних джерел першочергове значення має звістка Галицько-Волинського літопису під 1215 р. про посольство литовських князів на Волинь: *“Божиим повелением прислаша князи Литовьскии к великою княгини Романови и Данилови и Василкови мир дающе, бяхоу же имена Литовьских князеи се старишеи Живиньбоуд, Давъят, Довъспроунк, брат его Мидог, брат Довъялов Виликаил, а Жемотьскии князи Ерьдивил, Выкынт, а Роушьковичев Кинтибоут, Вонибоут, Боутовит, Вижишк, и сын его Вишлии, Китении, Пликосова, а се Боулевичи Вишимоут, егоже оуби Миндог от, и женоу его поял, и братью его побил, Едивила, Спроудишка, а се князи из Дяволтвы Юдьки, Поукишк, Бикиш, Ликишк, си же вси мир даша князю Данилови и Василкоу, и би земля покоина”* [72, стб.735-736].

Насамперед постає питання щодо дати угоди, адже Галицько-Волинський літопис складено як зв’язне прагматичне оповідання, і лише пізніший переписувач датував (невдало) описані події. Вже Н.Карамзін був упевнений, що датування 1215 р. хибне [819, т.ІІ-ІІІ, с.595, прим.190]. Н.Арцибашев зробив поправку на 1220 р. [294, т.І, кн.ІІ, с.307; 266, с.181], І.Данилович – 1217 [635, с. 2; 1895, s.419]. Віднести угоду до 1219 р. першим запропонував Д.Зубрицький [762, ч.ІІІ, с.76-77, 145, прим.122]. Обережніше (“1219-1221 рр.”) визначився М. Дашкевич [642, с.113]. Докладно обґрунтували думку Зубрицького Ю.Лятковський і М.Грушевський [1987, s.13-15, 17, 24, 26; 588, с.16, 63; 578, т.ІІІ, с.79, т. ІV, с.7]. Щоправда, довіра до літописної дати простежується протягом усього

XIX ст. і навіть у 1920-30-х рр. [1539, с.46-47; 866, с.403; 362, с.60, 74; 280, с.12; 1118, с.177; 1115, с.18; 1944, с.151; 1136, с.16; 35, с.143]. Проте поступово датування угоди 1219 р. здобуло визнання в літературі [1639, с.102; 201, р.25; 1322, с.246, 249, 279-280; 1320, с.33, 149, 177, 338; 1316, с.9, 248, 260; 1663, с.68; 794, с.32; 721, с.317-318; 940, с.287].

Угода забезпечила мир до кінця 1240-х рр. Романовичі використали литовських князів проти краківського князя Лешека Білого [72, стб.736]. Напад литовців на Чернігівську землю в 1220 р. [94, с.117-118; 79, с.128; 81, т.Х, с.86] слід, очевидно, розцінювати як дії проти ще одного ворога Волині [1322, с.280; 1320, с.374; 1316, с.261]. Проте важливіші інформативні потенції джерела щодо внутрішнього стану Литви. І.Беляєв припустив, що угода засвідчує “керівну” роль Міндаугаса [359, с.408]. Велике розповсюдження отримали спроби визначити литовські міжкнязівські взаємини в термінах модерного державного права – як “федерацію” [272, с.53; 641, с.11-12; 1359, с.75]. М.Грушевський оцінив їх як “якусь гегемонію” серед князів [582, с.3; 578, т.ІІІ, с.79, т.ІV, с.7].

Не було єдності в питанні про те, які території стали початковим “ядром” ВКЛ. Від Н.Устрялова поширювалося уявлення, нібито литовська державність формувалася в Чорній Русі [1667, с.430; 1181, с.15; 272, с.80; 782, т.І, ч.ІІ, с.482-483; 937, с.180; 1682, с.43; 666, с.326; 1015, с.6; 478, с.162]. (Зараз ця концепція поширена переважно в білоруській історіографії, яка “адаптувала” багато ідей із “загальнооруської” чи “західноруської” традиції) [1663, с.70, 72, 76; 717, с.24-25 і далі; 1111, с.75; 1813, с.93]. Загалом в історіографічну добу, що розглядається, перевагу поступово здобував погляд, за яким ядром Литовсько-Руської держави визнавалася власне Литва, тобто Аукштайтія [1370, с.341; 1364, с.16].

Оригінальний погляд щодо “механізму” встановлення Міндаугасом єдиновладдя висловив В.Антонович: той “за допомогою Литви утримував і здобував руські землі і, спираючись на ополчення своїх руських областей, – підпорядковував собі розрізнені дрібні литовські володіння” [280, с.26; 272, с.62; 642, с.127-131; 782, т.І, ч.ІІ, с.485; 1333, с.56; 1649, с.37; 1394, с.131; 1057, с.36; 1142, с.48; 628, вип.ІІ, с.9; 1261, с.7]. М.Дашкевич погодився, що завоювання на Русі давали Міндаугасу точку опори поза Литвою [641, с.20, 30-31; 687, с.102]. Слабким місцем цих концепцій є апіорність, відсутність джерельного підґрунтя.

Визнанням є те, що Чорна Русь перебувала під владою Міндаугаса. Проте бідність інформації лишає простір для визначення того, коли і як це сталося. Під 1235 р. Галицько-Волинський літопис повідомляє про використання Міндаугаса Данилом проти Конрада I мазовецького. Конрад уклав союз із ворожими Романовичам Михайлом Всеволодовичем і Ростиславом Михайловичем чернігівськими; “Данил же возведе на Кондрата Литвою Миньдога Изяслава Новгородського” [72, стб.776]. Поза сумнівом, йдеться про Новогрудок. Подію датують 1235 [280, с.25; 272, с.60-61], 1236 [642, с.18, 131; 1987, с.26], 1237 [1322, с.217; 1320, с.374; 1316, с.258; 1663, с.68; 721, с.307] чи 1237-1238 рр. [588, с.27, 65; 578, т.ІІІ, с.80; 940, с.287], пов’язуючи з встановленням опосередкованого контролю Міндаугаса над Чорною Руссю [642, с.124; 578, т.ІV, с.9-10]. Довго панувало уявлення про те, що Новогрудок був

столицею Міндаугаса. Заперечив це Ю.Лятковський, вважаючи, що його резиденцією було згадане в Галицько-Волинському літописі місто Ворути [1987, s.39, 45, 54, 131]. Цей погляд підтримали переважно польські й литовські вчені [1948, s.605; 508, с.101].

Більше розмаїття поглядів спостерігаємо щодо часу встановлення литовської зверхності над Полоцьком і Вітебськом. За М.Стрийковським, родичі Міндаугаса здобули Полоцьк (Таутвілас), Вітебськ (Викінтас) та волості в Смоленському і Друцькому князівствах (Едівідас) [216, т.I, s.286; 99, с.206]. Проте довіра до цих звісток [312, с.58] вже в останній чверті XIX ст. стає уділом переважно авторів популярних праць. Датуванню утвердження литовської влади можуть допомогти такі орієнтири. Під 1239 р. фігурує полоцький князь Брючислав, з дочкою якого одружився Олександр Ярославич («Невський») [53, с.77, 289; 100, с.43; 94, с.130; 79, с.144]. З 1252 р. згадується племінник Міндаугаса Таутвілас [72, стб.815], що князував у Полоцьку. В 1258 р. литовці та полочани здійснили похід на Смоленськ [53, с.82, 310; 79, с.162]. Відомо також, що в 1246 р. Олександр Ярославич вивів малолітнього сина з Вітебська [88, с.66; 94, с.136; 81, т.X, с.129]. Цієї інформації замало для впевнених висновків. В.Антонович обмежився констатацією того, що перехід Полоцька під владу Литви стався за часів Міндаугаса [280, с.26, 50; 272, с.80; 962, с.80; 1836, с.51; 317, с.11, 14, 114-115; 255, с.288]. Між 1239 і 1258 рр. змістив його М.Дашкевич [642, с.122; 1144, с.28], а згодом – на часи після 1250 р. [641, с.40]. За Є.Чехихініним, приєднання Полоцька відбулося в 1240-х рр. [1736, т.I, с.361]. В.Данилевич звужував межі до 1239-1246 рр. [632, с.136; 1878, s.397]. На думку Ю.Лятковського та Ф.Леонтовича, йдеться про початок 40-х рр. [1987, s.29-30; 1057, с.82]. Низка дослідників схилилася до межі 1240-50-х рр. [1429, т.II, вып.1, с.46; 1148, с.19; 1370, с.342; 1320, с.377-379; 794, с.34; 254, с.24, 29, 44]. М.Грушевський вважав, що відсутність згадок про Полоцьк під час війни з Данилом (1251-1254 рр.) засвідчує відсутність литовського контролю над ним [578, т.IV, с.12, прим.1].

Перехід Вітебська під владу Литви В.Данилевич датував 1246-1252 рр., вважаючи, що в 1252 р. звідти був вигнаний Викінтас [632, с.136, 171]: *“В то же лито изгна Миндог сыновца своего Тевтевила и Едивида, пославишомоу на воиноу со воемь своими на воиноу со Выконтом на Роусь воевать ко Смоленькоу, и рече што хто приемлет соби дерьжит, вражбою бо за ворожьство с ними Литвоу зане, поимана би вся земля Литовьская и бецисленое имене их притрано би богатство их, и посла на ни вои свои, хотя оубитии я”* [72, стб.815]. Рубіжним етапом в прилученні міста вважали 1252 р. А.Пресняков та М.Любавський [1429, т.II, вып.1, с.46; 1148, с.19].

Інформація про литовсько-смоленські взаємини наявна у великоруських літописах. У 1232 р. *“взя Святослав Смольск на щит с полочаны на Борись день, исеце смолняны, а сам седе на столе”* [53, с.72, 281; 84, стб.360]. А.Кунік припустив, що цей князь міг бути литовцем [113, анн.№II, с.450]. Втім, його руське походження засвідчують джерела [84, стб.360, 373], тому на помилковість даного здогаду вказав уже М.Дашкевич [642, с.121, прим.2]. Жвавішу дискусію викликали події 1239 р.: *“Того ж лета Ярослав иде*

Смолинську на Литву, и Литву победи, и князя их ял, а Смольняны оурядив, князя Всеволода посади на столе, а сам со множеством полона с великою честью отиде в своя си” [105, с.320; 70, стб.469; 85, стб.29; 84, стб.373; 94, с.130; 79, с.144]. Ця звістка викликала різні тлумачення. М.Щербатов та Єкатерина II гадали, що йдеться лише про литовський напад [1797, т.ІІІ, с.12-13; 710, ч.V, с.107]. Те, що литовці “ледь не взяли” Смоленськ, стверджували Н.Устрялов та С.Соловйов [1668, ч.І, с.229; 1559, кн.ІІ, с.147]. Д.Мурзакевич вважав, що йдеться про його захоплення [1243, с.96-97]; цей здогад повторив С.Пісарєв [1352, с.22].

На думку Н.Карамзіна, ці події піддали литовській владі більшу частину Смоленщини [819, т.ІV, с.8, 214, прим.107]. З тим, що йдеться про оволодіння містом, погоджувалися П.Нікітін, М.Костомаров, К.Бестужев-Рюмін, І.Філевич, М.Грушевський, В.Іконніков, М.Любавський, В.Пічета [1266, с.70; 929, с.60; 385, т.І, с.430; 1677, с.137; 578, т.ІV, с.12; 779, т.ІІ, кн.1, с.502, 504; 1282, с.233; 1148, с.18; 1359, с.52; 1781, [т.1], с.176]. М.Дашкевич, прийнявши факт здобуття Смоленська [642, с.118], згодом визнавав лише спроби Міндаугаса підпорядкувати собі цю землю [641, с.23, 39; 352, с.90]. І.Беляєв припустив, що йдеться не про власне литовського князя, а про Святослава Мстиславича [359, с.348; 358, с.49]. За Ф.Леонтовичем та П.Голубовським, татарська загроза змусила смольнян запросити литовського князя [1057, с.21, 80; 535, с.302, 316]. А.Собо-левський вважав, що це сталося близько 1235 р. [1543, с.1052, прим.2].

Звістки про опанування племінниками Міндаугаса частини смоленських земель прийняв А.Коцебу [946, с.12]. На думку М.Смирнова та М.Костомарова, тоді було здобуто Смоленськ [1539, с.48; 907, с.146]. Визнав здобутки ВКЛ тут і В.Антонович, а за ним – М.Коялович, В.Данилевич, М.Василенко [280, с.26; 962, с.80; 632, с.135; 467, с.818]. Ю.Лятковський гадав, що перед 1239 р. племінники Міндаугаса ненадовго заволоділи Смоленськом [1987, с.28-29]. Намагання здобути владу над цим містом вбачав у діях вел. князя Ф.Леонтович [1057, с.105]; з тим, що вони не були успішні, погодився В.Пічета [1370, с.342].

Визначити ступінь впливу ВКЛ на інші руські землі ще важче. На думку Антоновича, визнали владу Міндаугаса турово-пінські князі [280, с.25; 962, с.80; 467, с.818]; О.Грушевський вважав, що їхній потяг до Литви посилено з 1229 р. зміцнення Волині [617, с.63-64, 67-68]. Ф.Леонтович вбачав “пряму за лежність” Турово-Пінщини від Міндаугаса [1057, с.122-123]. М.Дашкевич та Ю.Лятковський наголошували на прагненні турово-пінських князів до нейтралітету [641, с.21; 1987, с.32, 49, 123]; М.Грушевський констатував лише початок “литовських впливів” у їхніх землях [578, т.ІV, с.14]). Н.Рожков зараховував до здобутків Міндаугаса, крім Смоленщини, Підляшшя та Турово-Пінщину [1465, т.І, с.271]. Ще фантастичніший погляд висловив В.Успенський. У 1335 р. “*воеваши Литва Новоторжскую волость на миру; и послал князь великийи* (Іван I Калита. – В.В.), *пожже городки Литовьскыи Осечен и Рясну и иных городков много*” [53, с.346-347; 77, с.220; 86, стб.69; 135, с.57; 79, с.204; 81, т.Х, с.207]. На думку Успенського, останні слід шукати поблизу Ржеви, а отже, вже в 1226-1227 рр. сюди сягали литовські кордони [1665, с.8-11].

Неоднозначні оцінки зустріло повідомлення про похід Ростислава Михайловича чернігівського з Галича на Литву [72, стб.777-778]. Хоча в

датуванні цієї події є розбіжності (1234-1239 рр.), немає сумніву, що тоді зберігався союз Данила з Литвою [1322, с.280; 1316, с.258]. Однак Д. Зубрицький та Н.Барсов бачили у ворогах Ростислава половців [762, ч.ІІІ, с.120, 126; 338, с.282]. Проти такої поправки заперечив М.Грушевський [578, т.ІІІ, с. 55, прим.2].

“Легендарна” частина литовсько-руських літописів приписує неіснуючим попередникам Міндаугаса прилучення Чернігова, Стародуба, Карачева [100, с. 90, 130, 148, 176, 196, 217; 99, с.131]. Спочатку ці твердження повторювалися в модерній історіографії [946, с.9-10]. На легендарності тодішніх здобутків наголосив В.Антонович [280, с.23-24]. Вважав “безглуздими” ці звістки М. Дашкевич, хоч і визнав прагнення Міндаугаса заволодіти Чернігівщиною [641, с.21-23]; підставою слугувала звістка про те, що литовське військо в 1258 р. “*велико оубиство творяше земли Черниговьскої*” [72, стб.840]. У 1263 р. Міндаугас вислав свої сили на Брянськ, але виправа завершилася поразкою [72, стб.860-862]. Спираючись на повідомлення Плано Карпіні про напади литовців на Київщину і Волинь [107, с.67, 69], М.Дашкевич припустив, що одночасно з татарським на-шестям було розірвано союз Волині з частиною литовських князів [642, с.113-114]. Однак відомо, що на час битви під Ярославом (17 серпня 1245 р.) приязні взаємини Романовичів з Міндаугасом зберігалися [72, стб.801].

Низка питань пов’язана з конфліктом Романовичів та Міндаугаса. Приводом стало вигнання Таутвіласа, Едвідаса й Вікінтаса; дійсною ж причиною було занепокоєння стрімким посиленням ВКЛ. На думку С. Соловійова, боротьба з Литвою займала перше місце в західній політиці Данила [1559, кн.ІІ, с.172]. І.Шараневич пояснив цим перенесення столиці в Холм [1759, с.67; 478, с.163]. Метою старшого Романовича називали оволодіння Чорною Руссю (В.Антонович, Ю.Лятковський, М.Грушевський) або приєднання Литви (І.Філевич) [280, с.27, 29; 271, с.142; 1987, с.38, 49, 79; 578, т.ІІІ, с.81, т.ІV, с.10; 1682, с.41]. Перебіг подій змальовує Галицько-Волинський літопис [72, стб.815-820]. За ініціативи Данила утворилася антилитовська коаліція (Лівонський орден, польські князі, ятвяги і частина Жемайтії); щоправда, в поглядах на взаємини всередині неї немає єдності [272, с.63; 1429, т.ІІ, вып.1, с.48; 642, с. 132; 266, с.182].

Важливий крок являло хрещення в Ризі Таутвіласа. Це змусило Міндаугаса до домовленості з магістром Андреасом фон Штірландом про прийняття католицтва. Дана подія, а також досягнуте Міндаугасом порозуміння з жемайтами та ятвягами змусили Данила до укладення миру: “*Воишелк створи мир с Данилом и выда дщерь Миндогдовоу за Шварна (сина Данила. – В.В.) сестроу свою ... и вдаст Романови сынови королевоу Новгородьк от Миндога и от себе и Вослоним и Волковыеск и вси городы*” [72, стб.830-831]. Дану угоду, слідом за Галицько-Волинським літописом, довго датували 1255 р. [1126, с.129; 1559, кн.ІІ, с.174-175; 358, с.56; 866, с.447]. Завдяки підтримці В.Антоновичем [267, с.98; 280, с.28, 33; 272, с.65, 71], це датування простежується до 1920-х рр. [1682, с.41; 771, с.166, 168; 632, с.140; 1333, с.57; 317, с.12; 1136, с.17]. 1245, 1255 чи 1259 рр. називалися Д.Зубрицьким [763, с.55-56, 62, прим.35; 762, ч.ІІІ,

с.189]; фігурували 1258 [1650, с.81; 662, с.236; 1057, с.76], 1256 [1760, с.108], 1252 pp. [1673, період II, с.36; 528, с.327]. Поступово, завдяки дослідженням М. Дашкевича, О.Андріяшева та М.Грушевського, утверджується датування даної угоди 1253-1254 pp. [642, с.133; 266, с.182; 588, с.39, 43, 68; 578, т.ІІІ, с.81, т.ІV, с.11; 2156, s.87, anm.2; 2116, s.636; 2063, s.378; 1639, с.102; 687, с.90; 628, вип.ІІ, с.9; 1322, с.281; 1320, с.380; 1043, с.43-44; 1663, с.69-71; 1790, с.308; 1746, с.71-72; 721, с.319, 332-333; 254, с.28, 32-33; 798, с.37, 39; 940, с.288].

Були намагання з'ясувати, хто ж опинився в більшому вигаші. Починаючи від А.-С.Нарушевича та Н.Устрялова, твердилося про приєднання Данилом Чорної Русі [2026, t.VІІІ, s.165, prz.1; 1668, ч.І, с.237; 982, с.63; 782, т.І, ч.ІІ, с.485, 487-488; 1463, ч.ІІ, вып.2, с.60; 1465, т.ІІ, с.101; 687, с.90]. Багато хто вбачав у договорі “умовну” поступку Міндаугаса і вважав Романа Даниловича удільним князем ВКЛ [1761, с.74; 1760, с.98; 907, с.146; 358, с.56; 642, с.133; 432, с.95-96; 433, с.16-17; 1987, s.70; 1057, с.22; 1394, с.131; 1359, с.76]. В працях Д.Зубрицького, В.Антоновича, М.Грушевського зустрічаємо обидві точки зору [763, с.55-56, 62; 762, ч.ІІІ, с.164-165, 181, прим.158; 271, с.119; 280, с.28; 272, с.65-66; 578, т.ІІІ, с.81, т.ІV, с.11].

Успішною вважали “литовську” політику Данила Романовича в цілому С. Соловійов, М.Смирнов, І.Шараневич, М.Коялович [1573, с.189; 1567, с.278; 1539, с.48; 1760, с.97; 962, с.73; 1333, с.43; 1454, с.175; 1322, с.189, 281; 1421, с.202; 940, с.288; 717, с.74-75, 77]. П.Іванов припустив, що Міндаугас зобов'язався допомагати йому в боротьбі проти татар [771, с.173]. “Рішучу перевагу” над Литвою, що зберігалася два десятиліття по смерті Міндаугаса і Данила, вбачав у угоді М.Любавський [1127, с.151-152]. За М.Дашкевичем, лише приборкання болоховців завадило Данилові знищити Литовську державу [639, с.123], з чим не погодився Н.Молчановський [1232, с.117-119]. Тож Дашкевич не вважав політику старшого Романовича стосовно ВКЛ цілком успішною [642, с.134-135, 141; 1465, т.ІІ, с.101; 972, с.106]. У М.Грушевського і тут зустрічаємо взаємовиключні оцінки [578, т.ІІІ, с.82, т.ІV, с.11; 584, с.90, 116].

Наступна проблема стосується часу і мотивів розриву встановленого в 1254 р. миру. У 1251 р. Міндаугас прийняв католицизм, а в 1253 був коронований. “Апостазію” ж (відступництво від християнства) Длугош, а за ним – Кромер та Стрийковський датували 1255 р. [172, t.ІІІ, s.362; 187, s.460; 216, t.І, s.292]. Відома й булла папи Александра IV Міндаугасові, видана 6 березня 1255 р. в Неаполі. Нею затверджуються існуючі і майбутні здобутки литовського правителя в руських землях [177, t.І, №ХСІІІ, р.83; 222, t.І, №СХХІІІ, р.60; 1741, с.101, №38]. Н.Полевой вважав, що повернення Міндаугаса до поганства спричинило погіршення взаємин із Данилом [1417, т. ІV, с.204]. На думку Д.Зубрицького та І.Шараневича, відступництво Міндаугаса і відмова Данила від церковної унії з Римом, навпаки, скріпили їхній союз [762, ч.ІІІ, с.189; 1761, с.73-74]. У буллі вбачався дозвіл діяти проти Данила [2026, t.VІІІ, s.166, prz.1; 763, с.59-60]. Це заперечив Ю.Лятковський; на його думку, йшлося про землі в Наддніпрянщині [1987, s.72-73]. М.Чубатий, вказуючи на існування миру Литви з Романовичами, вважав, що папа мав на увазі землі на сході від ВКЛ [1741, с.62-63].

Дехто вважав, що поштовхом до розриву стали події навколо походу Данила на Возвягль. Він планував тоді наступ на Київ, тож звернувся по литовську допомогу, яку й отримав (зокрема, від сина Романа). Проте Возвягль був узятий до прибуття литовських сил; частина їх, не отримавши здобичі, почала грабувати землі біля Луцька, однак зазнала відчутної поразки [72, стб. 838-840]. М.Костомаров вважав, що “зрада” з боку литовців звела нанівець плани Данила [907, с.149]. На думку Лятковського та А.Прохаски, Роман більше не повернувся до Чорної Русі [1987, s.76-79; 2063, s.379]; цю точку зору підтримано в російській та білоруській історіографіях [1429, т.ІІ, вып.1, с.51; 1320, с.35, 381; 1663, с.70]. Однак ще Д.Зубрицький гадав, що дані події не погіршили взаємин Данила з Міндаугасом [762, ч.ІІІ, с.187]. Виступив проти погляду Лятковського і М.Грушевський [588, с.41].

Переважає більшість вчених вбачала причини розриву у вимушеній виправі галицько-волинських військ разом із татарським полководцем Бурандаєм на Литву. Під 1258 р. її вміщує більшість літописів, зокрема, Новгородський І [53, с.82, 310; 139, с.47; 79, с.162], під 1260 – Галицько-Волинський [72, стб. 846-847]. Другий варіант отримав визнання багатьох авторитетних істориків ХІХ та ХХ (М.Улащик, Дж.Феннелл) ст. [212, т.І, s.103; 762, ч.ІІІ, с.190, 200, 226, прим.204, с.258; 1559, кн.ІІ, с.171, 175; 1539, с.48; 1761, с.77-79; 1760, с.99; 1759, с.60; 907, с.149; 954, с.270; 962, с.74; 358, с.56; 781, с.7; 1114, с.4; 1338, с.17; 1337, с.24; 771, с.166; 507, с.195; 1653, с.165; 1671, с.188; 1261, с.4; 798, с.37]. Повідомлення новгородського літописця отримало довіру не менш поважних дослідників, від М.Щербатова та Й.Гаммер-Пургшталля; одні, слідом за Лятковським, датували “татарщину” зимою 1258/9 рр., інші, як М.Грушевський, відносили до першої половини 1258 [1797, т.ІІІ, с. 82-83; 1928, s.153-154; 642, с.85; 2158, s.309; 1987, s.78-80, 106, 122; 588, с.40-41, 43, 69; 578, т.ІІІ, с.82, т.ІV, с.11; 1639, с.102; 201, р.71; 622а, с.84]. А.Пресняков віддав належне обом варіантам [1429, т.ІІ, вып.1, с.38, 51]. Метою Орди був розрив дружніх відносин Данила з ВКЛ; на це вказували і в середині ХІХ ст. [762, ч.ІІІ, с.190-192; 1761, с.77-79; 1760, с.99], і пізніше [268, с.368-369; 782, т.І, ч.ІІ, с.470, 472; 781, с.7, 9; 641, с.91; 722, с.74; 895, с.1-2; 1639, с.102; 1322, с.283-284; 730, с.15-16, 18; 709, с.188].

Таким чином, проблема утворення та територіальних меж ВКЛ за правління Міндаугаса користувалася значною увагою. Протягом доби, що розглядається, в основному завершився процес формування джерельної бази для вирішення даного комплексу питань. Поруч із залученням до обігу нових джерел відбувалася й відмова від інформації, яка міститься в деяких пам’ятках (насамперед у “легендарній” частині литовсько-руських літописів та відповідних розділах “Хроніки” М.Стрийковського). Фрагментарність джерельних свідчень обумовила різноманітність поглядів з окремих питань. Враховуючи це, важко визначити ступінь розв’язання останніх, оскільки наступні десятиліття не принесли якісної зміни ситуації; очевидно, вирішення цілої низки проблем і на далі зможе претендувати, в найкращому випадку, лише на ймовірність.

2.3. Литовсько-Руська держава за найближчих наступників Міндаугаса (до кінця XIII ст.)

5 серпня 1263 р. Міндаугас із двома молодшими синами був убитий внаслідок змови жемайтійського князя Тренйоти (Тройната) і нальшенайського – Даумантаса (Довмонта) [72, стб.858-860; 53, с.84, 313, 454-455; 76, с.223-224; 77, с.191; 202, р.807]. Вайшвілкас (Войшелк) змушений був тікати до Пінська; Тренйота ж *“нача княжити во всеи земли Литовьскои и в Жемоти”*. Невдовзі останній вбив Таутвіласа полоцького і змусив полочан прийняти князем свого ставленика [72, стб.860-861; 53, с.84, 313, 455; 52, с.280]. Однак незабаром новоявлений вел. князь загинув від рук прибічників Міндаугаса [72, стб.861; 203, р.133]. Вайшвілкас із допомогою пінських і галицько-волинських князів помстився ворогам батька і утвердив своє панування у ВКЛ.

Скупо висвітлені у джерелах, ці події лишають простір для спекулятивних висновків. Так, С.Соловійов припустив, що Тренйота обійняв владу за “рядом” із Даумантасом [1559, кн.ІІ, с.176-177]. Малооз’ясованим лишається питання про вплив внутрішньої боротьби на розвиток ВКЛ та зміни в його територіальному складі. Поширене уявлення, що це поклато початок кризи, що тривала половину (Ф.Чарнецький) чи чверть століття (А.Барбашев, М. Грушевський) [1726, с.38; 317, с.13; 578, т.ІІІ, с.112, т.ІV, с.12]. Послаблення сили і внутрішніх зв’язків у ВКЛ вбачав В.Антонович [280, с.35, 37; 272, с.73-74]. За В.Пічетою, йшлося про загрозу розпаду держави [1364, с.16]. Натомість М.Дашкевич, П.Клепатський застерігали проти гіперболізації послаблення ВКЛ та сепаратистських прагнень його окремих земель [641, с.35-36; 868, с.ХХІІ; 1320, с.387].

Як аргумент використовувалися ті самі джерела. Перше – грамота литовського князя Гердяніса від 22 грудня 1264 р., якою укладалася угода Полоцька і Вітебська з Ригою і Готландом [113, №XXVa, с.13; 23, №IIa, с.[9-10]; 191, bd.VI, №МММXXXVI, sp.440-441]. Друга, недатована грамота видана Ізяславом полоцьким, що заявляє про знаходження “у волі” Вайшвілкаса. Тут же згаданий Ізяслав вітебський [113, №XXVb, с.13; 23, №IIb, с.[12]]. Цей документ переважно датується часом близько 1265 р. [23, с.[12]; 1320, с.150, 387]. На підставі вказаних звісток В.Антонович зробив висновок, що Гердяніс не визнавав влади Вайшвілкаса, а отже, територія, контрольована вел. князем, суттєво зменшилася [267, с.110-111; 280, с.35-36, 50; 272, с.74-75, 80]. Ця точка зору отримала визнання [782, т.І, ч.ІІ, с.492, т.ІІ, с.57; 1836, с.51; 1333, с.61; 317, с.13; 1057, с.82; 632, с.143, 146, 171-172]. На підставі звістки про посадження Тренйотою князя в Полоцьку М.Любавський здогадувався, що ним був Гердяніс [1144, с.29], а пізніше вважав, що той правив у Полоцьку і Вітебську після Ізяславів і не завдячував цим Тренйоті [1148, с.19]. А.Енгельман гадав, що Гердяніс не належав до “партії” Тренйоти; лише по його смерті він осів у Полоцьку і Вітебську, мирно співіснуючи з Вайшвілкасом [727, с.166-167]. М. Дашкевич пішов далі, твердячи, що Гердяніс визнавав верховну владу сина Міндаугаса [641, с.35-36].

За псковськими і новгородськими літописами, Даумантас у 1266-1267 рр. здійснив 3 походи проти Гердяніса. Литовсько-руські літописи та М.Стрийковський повідомляють, що Даумантас захопив Полоцьк. Однак ідеться про легендарного “Довмонта”, сина неіснуючого вел. князя Романа [100, с.94, 151, 178, 198, 219-220; 99, с.135]. Сумнів у цій звістці висловив Н.Карамзін [819, т. IV, с.96, 255-256, прим.194]; приймав її А.Коцебу [946, с.16]. Згодом про його володіння Полоцьком писали К.-Е.Нап’єрські та М.Дашкевич [113, с.15; 642, с. 122, прим.2]. Доказом вважалося фігурування імені Даумантаса в угоді, яка зберігалася серед полоцьких грамот [113, №XXVII, с.15]. В.Данилевич, однак, довів необґрунтованість уявлень про його князювання в Полоцьку [632, с.148-150].

Одним із найулюбленіших сюжетів у східнослов’янських історіографіях є взаємини Вайшвілкаса з Галицько-Волинською державою. Близько часу угоди з Романовичами він прийняв православ’я і постригся у ченці; повернула його до світського життя смерть батька. У боротьбі за владу “*поча емоу помагати Шварно князь и Василко, нарекл бо бьшет Василка отца соби и господина... Посем же Воишелк да княжение свое зятю своему Шварнови, а сам опять восхоти прияти мнискии чин*” [72, стб.862-863, 867]. Посилення Шварна, як тлумачить це літописець, викликало задрість його брата Лева, і той вбив Вайшвілкаса; Шварно ж помер після нетривалого князювання в Литві [72, стб. 868-869].

Датувати згадані події чи визначити їхню послідовність можна лише гіпотетично. Докладно застановився над цим М.Грушевський. На його думку, наприкінці 1264 р. Шварно став помічником Вайшвілкаса в управлінні державою; на межі 1266/7 рр. Вайшвілкас зрікся влади і був убитий в 1267 або 1268 р., Шварно ж помер не пізніше 1269 р. [588, с.45-46, 48, 69; 579, т.ІІІ, с.172]. З літопису незрозуміло, кого раніше спіткала смерть: Вайшвілкаса чи Шварна. Логічно припустити, що Вайшвілкас був убитий за життя Шварна [865, с.196; 2147, т.ІІ, с.2-3; 762, ч.ІІІ, с.210-211; 1539, с.54; 779, т.ІІ, кн.1, с.548; 579, т.ІІІ, с. 172; 1429, т.ІІ, вып.1, с.54; 1639, с.106; 1043, с.47; 1663, с.72]. С.Соловійов здогадувався, що по смерті Шварна Лев висловив претензії на литовську спадщину [1559, кн.ІІ, с.184; 1573, с.190; 697, с.86; 721, с.332]. З тим, що Вайшвілкас пере-жив Шварна, погодилася ще низка авторів [1650, с.84; 990, с. 16; 1779, т.І, с.199; 358, с.63; 1736, т.ІІ, с.92; 432, с.100; 433, с.19; 1644, с.158-159; 531, с.898]. Що до мотивів дій Лева, то Д.Зубрицький заперечував можливість обдуманого вби-вства, оскільки це не надавало прав на Литву [762, ч.ІІІ, с.210-211]. А.Коцебу гадав, що Лева змусили діяти плани Шварна по захопленню Волині [946, с.15]; К.Ходиницький припустив, що Лев хотів вбити і Шварна [1874, с.253-254].

Більше єдності було в оцінці волинсько-литовських взаємин. С.Соловійов констатував, що вони склалися “явно вигідно”. До смерті Міндаугаса додалася “залежність” Вайшвілкаса; держави були готові до злиття [1559, кн.ІІ, с.177, 183-184, 235]. Ця точка зору довго панувала в літературі. І.Шараневич вважав, що ідея з’єднання виникла за життя Міндаугаса [1761, с.74, 86]; І. Філевич приписував цей намір Данилу [1682, с.41]. В.Антонович бачив у діях

Вайшвілкаса намір залучити Литву до складу Галицько-Волинської держави [280, с.34-35]. За згодою О.Єфименко, Шварно мав отримати ВКЛ у спадок через дружину [722, с.75]. Вважав реальним утворення “унії” з Литвою А.Пресняков [1429, т.ІІ, вып.1, с.52-53]. За Є.Беловим, смерть Вайшвілкаса є “фатальною подією не лише в історії Західної Русі, але й взагалі в історії Росії та Польщі” [352, с.98-99]. До тверезіших оцінок закликав М.Грушевський, вважаючи перетворення Литви на галицько-волинський “анекс” “блискучою, але ефемеричною” комбінацією [578, т.ІІІ, с.82, 93; 584, с.90, 116]. Для В.Пічети поясненням дій Вайшвілкаса було бажання об’єднати сили в боротьбі проти Ордену [1359, с.77].

Значно менше відомостей про добу правління Трайдяніса (за Галицько-Волинським літописом, 1270-1282 рр. [72, стб.869]). На думку В.Антоновича, тоді продовжувався процес послаблення держави [267, с.108-112; 280, с.35-37; 272, с.72-75]. Однак цей погляд зустрів заперечення з боку низки дослідників. М.Дашкевич спробував довести, що за Трайдяніса територіальне зростання не припинилося, хоч і уповільнилося [641, с.35-37, 40]. М.Грушевський зазначив факт розширення ВКЛ за рахунок руських земель [578, т.ІV, с.13]. “Міцну консолідацію” вважав характерною рисою цієї доби А.Пресняков [1429, т.ІІ, вып.1, с.55]. Поодинокі звістки збереглися щодо історії ВКЛ у найближчі роки по смерті Трайдяніса. Лаврентіївський літопис, повідомляючи під 1285 р. про литовський напад на землі єпископа тверського, нотує загибель вел. князя “*Домонта*” [70, стб.483]. 4 роками пізніше “*Литовський князь Боудикид и брат его Боудивид даша князю Мьстиславоу (синові Данила. – В.В.) город свои Вольковыескъ, абы с ними мир держал*” [72, стб.933]. У 1291 р. Петером з Дусбурга згаданий перший представник нової династії – “*Ricciwerus*” [196, s. 155; 66, с.148]. Втім, лише від часів Витяніса (Вітеня) і Гедімінаса джерела дають підстави для суджень щодо змін у територіальному складі ВКЛ.

Історія дослідження даної доби в історії Литовсько-Руської держави характеризується рисами, майже тотожними з відзначеними в попередньому параграфі. Переважало зацікавлення більш чи менш локальними питаннями; що до узагальнень, то вони здебільшого апріорні й довільні. Це не дивує, оскільки ступінь джерельного “забезпечення” ще більш незадовільний, аніж щодо часів Міндаугаса; низка проблем, імовірно, навряд чи отримає вірогідне розв’язання.

2.4. Територіальне зростання Великого князівства Литовського за Витяніса і Гедімінаса

Логічно почати з земель, попередньо пов’язаних з ВКЛ, а саме Полоцька й Вітебська. Литовсько-руські літописи та М.Стрийковський повідомляють, що в 1307 р. Полоцьк був взятий Литвою [216, t.I, s.349; 100, с.192, 212; 99, с.32]. Обставини його виходу з-під литовської зверхності висвітлюють дві булли Климента V (1310 р.). Він твердить, що якийсь полоцький князь прийняв католицтво і заповів Полоцьк архієпископові ризькому; але усобиці того з Орденем спричинили перехід міста до ВКЛ [191, bd.II, №DCXXX, sp.50,

№DCXXXVIII, sp.64-65; 222, t.I, №ССIV, p.120]. Його перебування під владою Витяніса засвідчує грамота місцевого єпископа Якова [113, №XXXVIII, с.20; 23, №VI, с.[17]]; В.Васильєвський датував її 1309 р. [472, с.151]. Князем, що передав Полоцьк ні-мцям, вважали Гердяніса чи навіть Таутвіласа [641, с.35]. Визнання самого факту перебування міста під німецькою владою поширене від часів А.-С.Наруше-вича і М.Щербатова [2026, t.VIII, s.137; 1797, т.ІІІ, с.244; 1417, т.IV, с.348; 1650, с.86; 1863, abth.I, s.101, abth.II, s.146, 239; 280, с.50, 71; 1645, с.262, прим.2; 1050, с.44; 1144, с.29; 632, с.153-154; 797, с.50; 1913, t.I, s.44; 672, с.56-57; 1952, s.6; 1322, с.293, 295; 794, с.37; 1256, с.72, 79; 871, с.124, 126; 798, с.44; 415, с.287]. Не висловив свого ставлення Н.Карамзін [819, т.IV, с.96, 256, прим.194]; заперечили “перерву” в литовському володінні Полоцьком Є.Чешихін, М.Грушевський та ін. [1736, т.II, с.176-177; 578, т.IV, с.14; 1109, с.78; 721, с.348-349].

Схожа ситуація з Вітебськом. За твердженням литовсько-руських літописців, у 1318 р. Альгірдас (Ольгерд), син Гедімінаса, одружився з Марією, дочкою князя Ярослава Васильовича, а по його смерті (1320 р.) успадкував цю землю [100, с.97, 110, 115, 132, 153-154, 181, 201, 222-223; 99, с.173]. Згаданий факт сприймався в історіографії досліджуваної доби майже беззаперечно. Хіба що Грушевський зауважив, що тут слід бачити не повернення Вітебська до ВКЛ, а змалювання обставин, за яких він дістався Альгірдасу [578, т.IV, с.14].

Згадки про Мінську землю в попередню добу практично відсутні. Ю.Лятковський доводив її підпорядкування Міндаугасом [1987, s.7, 21-22, 81]; Ф.Леонтович вважав, що згодом литовська влада тут була послаблена, відновившись близько 1300 р. [1057, с.92]. Втім, єдиною певною звісткою є згадка про участь у посольстві до Новгороду в 1326 р. мінського князя Василя [53, с.98, 341, 458; 74, с.50; 75, вып.1, с.260; 77, с.217; 86, стб.64; 135, с.51; 79, с.199]. В літературі висловлено й точку зору, згідно з якою прилучення Верхнього Подніпров'я сталося після 1345 р. Тоді Альгірдас і Кястутіс (Кейстут) захопили владу в державі, уклавши умову ділити майбутні здобутки “наполю”. Сліди цієї умови О.Галецький та С.-М.Кучинський вбачали в наданні Йогайли (Ягайла) Скіргайлі (Скиргайлу) 1387 р., що обіймало, зокрема, Мінськ та Любеч [1982, s.109-110; 1320, с.268-269; 1813, с.91; 1487, с.82; 1488, с.60-61].

Не підлягає сумніву, що за часів Гедімінаса Турово-Пінщина вже належала ВКЛ, оскільки Пінськ отримав у спадок один із його старших синів Нарімантас (Нарімант). Ф.Леонтович відніс початок залежності даної землі до часів Міндаугаса; за Гедімінаса ж відбулася заміна руських князів литовськими [1057, с.122-123]. М.Дашкевич припустив, що це сталося на межі XIII-XIV ст. [642, с.86]; на кінець XIII ст. вказував І.Линниченко [1076, с.100]. Однак більшість воліла бачити “здобувача” Турово-Пінщини у Витянісі чи Гедімінісі. До правління першого відніс дану подію С.Соловійов [1568, №11, с.7-8; 628, вип.ІІ, с.11-12; 794, с.37; 1813, с.90]; П.Кеппен та І.Боричевський твердили, що це сталося за Гедімінаса [850, стб.40; 418, с.199, прим.3; 973, с.113]. Дехто уточнив, що приєднання відбулося внаслідок виправи на Волинь [1760, с.128, 131, 212; 266, с.201]. В монографії, присвяченій історії цієї землі, О.Грушевський утримався від остаточного судження з даного питання [617, с.65, 68-69; 618, с.1

].

У “Началі государів литовських” стверджується, що Витяніс “*прибавил земли Литовские много и до Бугу*”, тобто приєднав Підляшшя [79, с.165, 254; 108, с.75]. Буквально приймали це С.Соловійов і І.Беляєв [1568, №11, с.7-8; 354, с.168]; В.Антонович, навпаки, обійшов звістку увагою. М.Дашкевич твердив, що Витяніс прилучив Берестя [641, с.40, 45]; І.Філевич, П.Іванов і А.Пресняков вважали, що йдеться про всю Берестейсько-Дорогичинську землю [1674, с.42; 772, с.125; 771, с.195-196; 1429, т.ІІ, вып.1, с.56]. Згадане джерело приписує попередникам Гедімінаса ще один здобуток: легендарний Від “*прибавил Деревские земли много*”, тобто Київське Полісся [79, с.165, 254; 108, с.75]. М. Грушевський вважав, що цим доводиться приєднання Північно-Західної Київщини ще до Гедімінаса [581, с.484; 578, т.ІV, с.16-19, 73; 584, с.118]. Його підтримали Клепатський, Андріяшев, Пічета й Гуслистий [1370, с.344; 868, с.13, 171; 263, с.62; 628, вип.ІІ, с.11-12]. Натомість Любавський та І.Крип’якевич відсували перехід цих територій під литовський контроль на 1320-і рр. [1143, с.176; 973, с.113].

Варто звернути увагу на те, що протягом досліджуваної доби наявна (винятково бідна) джерельна база зазнала незначних змін. Тож певна еволюція поглядів істориків стосовно вищеокреслених проблем (там, де вона прослідковується) навряд чи пояснюється дією даного фактору. Швидше має йтися про поширення гіперкритичного ставлення до історичних джерел, значною мірою спричинене впливом популярних тоді позитивістських настанов. У той же час, як бачимо на останньому прикладі, й ті історики, яким зараз найчастіше закидається схильність до гіперкритицизму, виявляли його не тотально, а вибірково. Якими критеріями вони керувалися при цьому, навряд чи можливо визначити.

2.5. Боротьба Литви за галицько-волинські землі

Недатована оповідь про приєднання Волині і Києва міститься в литовсько-руських літописах пізньої (широкої) редакції, створеної в XVI ст. Згідно з нею, Гедімінас, “*wpokoіwszy zemlu Żomoyskuiiu ot nemcow*”, розпочав похід проти руських князів. Біля Володимира-Волинського литовцям протистояв місцевий князь Володимир; його війська були розгромлені, а сам він загинув. Взявши місто, Гедімінас пішов на Лева луцького: “*y kniaz Lew usłyszal, szto kniazia Wołody-mira litwa wbiła y horod Wołodymir wziali, y on ne smel protywu staty iému, y pobe-żyt do kniazia Romana, do ziata swojeho, ku Bransku*”. Волинські ж князі і бояри били чолом Гедімінасу, визнавши його владу і прийнявши намісників.

Гедімінас, перезимувавши в Бересті, вирушив проти Станіслава київського, взявши Овруч і Житомир. “*I kniaz Stanislawl kijewski, obosławszysia z kniazem Olhom pereslawlskim y z kniazem Romanom branskim y z kniazem Lwom wołynskim, ktoroho kniaz weliki Gidymin wyhnał z Łucka, y sobralisia wsi u welikom mnożestwi ludey swoich ruskich, y spodkalisia z kniazem welikim Gidyminom na rece na Rpeni pod Bełymhorodom w szesty milach ot Kijewa, y*

wczynili boy u seczu welikuiu”. Про-те Гедімінас “*kniazia Lwa łuckoho u kniazia Olha pereiasławlskoho wbił, u w male družynie Stanisławł kijewski u z Romanom branskim wtekut do Branska*”. Опанувавши Білгород, Гедімінас рушив до Києва, мешканці якого після місячної облоги, “*zmowiwszysia odnomuślnie, podalisia welikomu kniazii Gidyminu*”. Дізнавшись про це, аналогічно вчинили Вишгород, Черкаси, Канів, Путивль, а згодом Переяслав. Ці землі Гедімінас передав під управління “*kniazia Mindogowa syna Olg-imonta, welikoho kniazia Holszanskoho*”. Вигнанця ж Станіслава прийняв, одруживши з дочкою Ольгою, князь рязанський Іван; по його смерті той успадкував Рязань [99, с.136-137; 100, с.95-96, 152-153, 179-180, 200-201, 221-222].

Дане джерело Т.Нарбут опублікував у 1846 р. До цього похід Гедімінаса був відомий завдяки М.Стрийковському, що запозичив її з літопису, близького до “Хроніки Биховця”. В його ранній праці “Про початки славного народу литовського, жмудського і руського” події датовані 1305 р. [217, s.232-234]. В написаній 5 роками пізніше “Хроніці” історик ідентифікував перемогу в Жемайтії з подіями 13 липня 1320 р. в Меднікайській волості [66, с.178]. Похід відбувався восени і навесні, тож Стрийковський датував його 1320/1 рр. Він додав, що причиною походу був напад галицько-волинських князів на ВКЛ [216, т.I, s.363-368]. Це оповідання повторив А.Віюк-Коялович [227, pars I, p.251-261], і протягом майже двох століть воно користувалося беззастережною довірою.

Першим, хто поставив його під сумнів, був Н.Карамзін. Він вказав на численні анахронізми й на те, що й після 1321 р. Галицько-Волинське князівство лишалося незалежним. По-перше, в листі польського короля папі Йоанну ХХІІ від 21 травня 1323 р. повідомляється про смерть двох останніх місцевих князів [2088, s.29-30] (синів Юрія I – Андрія та Лева II). Карамзін звернув увагу й на грамоти від 1325, 1327, 1334 і 1335 рр. князя Юрія (“*Georgius*”) [819, т.IV, с.282-284, прим.276; 165, bd.II, №СХVI, s.154-155, №СХІХ, s.157, №СХLV, s.190-191, s.ХХVI], якого вважав сином Андрія. Ними Юрій II підтверджує союзні угоди своїх попередників з Орденем. Таким чином, звістка про прилучення Волині до ВКЛ не відповідає дійсності. Такою ж була думка Карамзіна щодо Києва [819, т.IV, с.123, 125, 147, 281, прим.270, с.303-304, прим.329].

Польські джерела засвідчують правління в Галичині та на Волині князя Болеслава. Він був сином Тройдена мазовецького та Марії з роду Романовичів. Болеслава було обрано на стіл його предків по матері; правив він до 7 квітня 1340 р. У визначенні того, чиєю дочкою була Марія, спостерігаємо надзвичайне розмаїття думок. Її вважали дочкою Данила Романовича [232, s.45, 97; 1797, т. III, с.418], Лева I [216, т.II, s.20], Юрія I [1456, с.6-8; 536, с.67; 266, с.206; 1115, с.9, 25, 50; 2088, s.3-4; 772, с.139; 771, с.218; 578, т.III, с.115, 123; 1429, т.II, вып.1, с.41; 1639, с.149; 1043, с.54, 56; 1421, с.211, 278; 1745, с.33; 415, с.229; 1813, с.75, 91; 940, с.228], Андрія Юрійовича [819, т.IV, с.147, 303, прим.329; 1868, s.32; 2024, т.V, s.5; 2147, т.II, s.4/5, 7-8, 26; 1559, кн.II, с.238; 1539, с.64-65, прим.29; 993, с.53; 1161, т.V, с.319; 2149, s.24; 280, с.57, прим.1, с.85; 271, с.158; 782, т.II, с.77; 1087, с.352] чи Лева II [1277, с.238; 527, с.354]. Незмірно важливі-ший

погляд стосовно зв'язку між особами Юрія і Болеслава. Вже наприкінці XVIII ст. А.-С.Нарушевич твердив, що після синів Юрія I правителем Галичини і Волині обрано Тройденевича [2026, т.IX, s.66, prz.1; 1896, s.585]. Отже, треба було визнати його тотожність з Юрієм II. Проте Н.Карамзін трактував справу інакше, вважаючи, що Юрій II помер бездітним біля 1336 р., що дало змогу Болеславу як родичу за жіночою лінією отримати галицько-волинську спадщину.

Точка зору Карамзіна утримувала статус аксіоми в російській історичній науці і серед “руських” істориків Галичини до першої половини 1880-х рр. Її поділяли М.Погодін, Н.Устрялов, М.Максимович, Д.Зубрицький, С.Соловійов, М.Смирнов, І.Шараневич, М.Костомаров, М.Коялович, А.Петрушевич, К.Бестужев-Рюмін, В.Антонович, І.Срезневський, Д.Іловайський, церковні історики Філарет та Макарій [1405, с.120; 1668, ч.I, с.285; 1171, с.395; 763, с.65-66, 95-97, 103, 414, прим.292; 762, ч.I, с.9, 42, ч.III, с.252, 259-261, 269, 290-291; 760, с.36, прим.32; 1559, кн.II, с.238, 333, прим.425; 1557, с.144; 1539, с.59-61, 63-67, 70, 74-77, 117, 124, 145; 1538, с.17, 21; 1761, с.54-55, 66, 107; 1760, с.136-137, 146-147, 152; 1759, с.69-70; 1758, с.28; 908, с.536; 954, с.270; 1673, пер.II, с.39; 1161, т.V, с.319; 14, с.16; 385, т.I, с.298; 280, с.85; 271, с.157, 160, 166, 169; 1577, №11, с.226; 782, т.II, с.77-79]. Траплялися й винятки. Так, М.Маркевич, визнаючи існування Юрія II, вважав, що влада на Волині вже належала Гедімінасу, а в Галичині у 1320-1340 рр. правив Болеслав [1210, т.I, с.11, т.V, с.9, 131, 141, 145].

Започаткована Нарушевичем традиція, попри популярність погляду Карамзіна, не перервалася. У 1850-70-х рр. за нею йшли К.Шайноха, Ф.Козловський, А.Бельовський, К.Райфенкугель, К.Стадницький [1756, т.I, с.303; 1974, s.114-115, prz.5; 180, p.620-621, prz.1; 2130, s.422; 2148, s.15-16]. Вирішальні ж аргументи навів чеський вчений Ї.Ржежабек у 1883 р. [1456, с.6-11, 15-24].

Визнання Юрія II і Болеслава однією особою майже однотайно підтримали польські історики [1445; 1909, s.10-11; 2088, passim; 2007, s.762; 1849, s.452-453; 1444, с.408; 2032, s.28; 2185, s.93; 2053, s.49-50]. Те ж зробили М.Дашкевич та І.Лин-ниченко [646, с.40; 641, с.46, 115; 1076, passim; 1085, с.206-207; 1077, №5, с.149 і далі; 1084, с.301; 1075, passim; 1081, с.12-13], а також А.Кунік, А.Лаппо-Дани-левський, Й.Гонсьоровський [999, passim; 1033, passim; 536, с.67, 72]. Визнали правдоподібним цей погляд В.Антонович і К.Бестужев-Рюмін [281, с.51; 387, с.501]. До них приєдналися І.Філевич, Ф.Леонтович, М.Грушевський, В.Іконні-ков, С.Томашівський та ін. [1683, с.134; 1674, с.VII, 43, 47, 50 та ін.; 1678, с.319 і далі; 1057, с.27, 208, 215, 226; 594, с.7; 578, т.I, с.1, т.III, с.108 і далі, т.IV, с.3 і далі, т.V, с.226-227, 289, 430, т.VI, с.28, 298; 584, с.91; 845, с.237-238; 722, с.76; 779, т.II, кн.1, с.551; 1550, с.263; 1639, с.110].

Однак і карамзінський погляд тривалий час зберігав позиції [1118, с.109; 471, с.453; 1338, с.20-22; 1334, с.50, 52, 68; 1337, с.27; 1144, с.38-39; 851, с.452/453; 1605, с.19; 535, с.228; 352, с.116; 1631, с.11-12, 40, 73, 75, 82 та ін.; 1632, с.2; 531, с.154, 158-159, 896; 1194, ч.I, с.199]. Були спроби спростувати чи уточнити висновки Ржежабека. О.Андріяшев, А.Лонгінов, В.Милькович, Б.Барвін-ський вважали, що проблема не вирішена остаточно [266, с.207, прим.2; 1115, с.3-7, 11-13; 1221, с.27, прим.1; 320, с.22]. П.Іванов припустив, що

існували і Юрій II, і Болеслав, який, обійнявши галицько-волинський стіл, теж прийняв ім'я "Юрій" [772, с.129-146; 771, с.202-223].

Важким для вирішення питань є родинний зв'язок з останніми Романовичами Любартаса Гедиміновича. За литовсько-руськими літописами, останній володимирський князь видав за нього дочку: *"а Люборта принял володимирський князь к дотьце во Володимер и в Луцеськь и во вьсю землю Волянськую"* [100, с.61, 85, 110, 115, 133]. М.Стрийковський "додав" до цієї оповіді ім'я князя – "Володимир" [216, t.I, s.382]. У визначенні того, чиєю дочкою була дружина Любартаса, спостерігаємо не менше розмаїття думок, аніж у ситуації з матір'ю Болеслава. Переважною більшістю називалися Юрійовичі: Андрій або Лев II [819, т.IV, с.123, 125; 1760, с.136, 149, 153; 1539, с.75-76, 153; 1538, с.21; 686, с.342; 1456, с.51, 55; 1859, t.I, s.241; 999, с.138-139; 1076, с.85; 1077, №5, с.152; 1075, с.112; 536, с.67; 1118, с.110; 1115, с.10, 50; 1674, с.43; 1680, №2, с.259; 2088, s.5; 1144, с.38-39; 1050, с.61; 1057, с.24, 220-221, 236; 1059, 1908, №7, с.41; 2053, s.40, 54, prz.1; 2147, t.II, s.4/5, 25-26, 44; 2149, s.20-22; 280, с.86-87; 271, с.158; 272, с.82-83, 127; 782, т.II, с.58, 77; 266, с.201, 203, 227; 317, с.14; 1605, с.19; 531, с.154, 159]. Оригінальний здогад висловив М.Грушевський, запропонувавши бачити в жінці Любартаса дочку Болеслава-Юрія II. Пікантності гіпотезі додає те, що останній одружився в 1331 р. з Офкою Гедимінівною [172, t.IV, s.146]; отже, дружиною Любартаса мала стати власна племінниця [578, т.III, с.116, 121, 127, 139-140, 531-532, 570, т.IV, с.19, 506]. З цим погодився А.Пресняков [1429, т.II, вып.1, с.41; 478, с.209; 1523, с.12]; різко заперечив можливість подібного шлюбу І.Линниченко [1075, с.112; 2185, s.99, prz.3].

Єдиним доказом князювання Любартаса на Волині до 1340 р. є грамота соборній церкві в Луцьку (8 грудня 1322) [9, ч.I, т.VI, №I, с.1-4; 20, №6, с.20-22], в якій Любартас іменується князем луцьким і володимирським. Уже М.Дашкевич та П.Іванов висловили скепсис щодо цієї дати. Останній припускав, що акт слід віднести до 1372 р. [2149, s.39-40; 641, с.96, прим.2; 772, с.141; 771, с.220, прим.6]. Критичним поставився до грамоти О.Андріяшева [266, с.207, прим.4]; М.Грушевський оголосив її фальсифікатом [578, т.III, с.139, 531, т.V, с.449, 459, т.VI, с.304; 580; 582, с.9]. Більшість же ставилася до неї з довірою [1115, с.6, 10; 1678, с.327-328; 1057, с.223; 1059, 1908, №5, с.152, прим.12; 684, с.323, 327, 331, 334, 336; 671, с.10-11; 493, вып.VI, 1907, с.8]. Д.Щербаківський дійшов висновку, що Любартас міг видати акт лише наприкінці життя [1796]. (Пор.: [1684а, с.252-254; 1478а, с.168]).

Відповідно проблема володіння Любартаса Волинню до 1340 р. трактується по-різному. М.Кромер твердив, що він успадкував Волинь по дружині, а Болеслав княжив у Галичині [187, s.603]. С.Руссов вважав, що Любартас отримав Володимир у спадок; Луцьк йому дав Гедімінас [1492, с.23]. Визнали його володарем усієї Волині Й.Лелевель, Д.Зубрицький, А.Петрушевич, І.Шараневич, М.Смирнов, К.Бестужев-Рюмін, А.Лонгінов, М.Любавський, Ф.Леонтович, І.Філевич, П.Соколов, В.Пічета [1988, s.114, 121; 763, с.98-99, 110, 114, 129-130; 762, ч.III, с.266-267; 760, с.36, 40, 85; 1344, с.18-19; 1761, с.109, 111; 1760, с.152-154; 1539, с.75-77; 1538, с.21; 385, т.I, с.298; 1115, с.10; 1144, с.

39; 1127, с.152; 1057, с.202, 217-218, 223, 232, 279; 1050, с.61; 1682, с.44; 1550, с.264, 274, прим.1; 1365, с.8]. Лише про її частину писали Н.Карамзін, Д.Бантисш-Каменський, Н.Полевой [819, т.IV, с.123; 311, с.17; 1417, т.IV, с.343]. Більшість вказувала на Луцьк [2147, т.II, s.10-11, 25, 46; 280, с.86-87; 271, с.170; 272, с.127; 782, т.II, с.58, 77; 999, с.139-140; 266, с.37, 201-203, 207-208; 1836, с.70; 1909, s.10; 1333, с.64, 69, 74; 317, с.14; 1605, с.19; 771, с.224; 531, с.158-159]; дехто висловлювався за Володимир [1668, ч.I, с.283; 346, с.16].

З визнанням тотожності Юрія II і Болеслава Тройденовича ставлення до подібних здогадів стає скептичнішим. Ї.Ржежабек та М.Дашкевич заперечили можливість того, що Любарташ володів частиною Волині в якості спадщини [1456, с.17, 55; 641, с.46, прим.2]. Того ж висновку дійшов І.Линниченко [1077, №5, с.152]. М.Грушевський припускав, що Болеслав-Юрій II міг прийняти зятя “на ґрунт”, але це не могли бути Луцьк чи Володимир [578, т.III, с.139, 531].

Повернемося до проблеми вірогідності оповіді про похід Гедімінаса. Скепсис Карамзіна суттєво не похитнув віри у реальність цієї події [705, ч.IV, с.29; 1668, ч.I, с.283; 1666, с.34; 2024, т.IV, s.485-487; 1210, т.V, с.131; 1172, с.161; 908, с.535]. До того ж Т.Нарбут повідомив, що відкритий ним т. зв. “Равданський рукопис” містить звістку стосовно походу Гедімінаса в 1315 р. (напередодні смерті Вітяніса) на Русь [2024, т.I, s.156, prz.1, т.IV, s.463-464, 466, 469-471]. Першим спробував виокремити вірогідну інформацію про похід Гедімінаса К.Стадницький. Він піддав сумніву дату, подану Стрийковським, і вказав, що похід не мав далекосяжних результатів. Під час війни загинув Андрій Юрійович. До ВКЛ були приєднані Берестейщина і Турово-Пінщина; проте Галичина і Західна Волинь лишилися у Юрія II. Іншим наслідком став шлюб Любарташа з дочкою Лева і отримання Луцька. Приєднання Литвою решти Волині Стадницький пов’язував зі смертю Юрія [2147, т.II, s.4/5, 19-26, 45-46; 2149, s.22, 24].

Ще в 1845 р. недовіру до звістки про похід Гедімінаса висловив Д.Зубрицький, не визнаючи ані приєднання Волині, ані загибелі одного чи обох Юрійовичів [763, с.65]. Розгорнуту критику цього оповідання він здійснив 10 роками пізніше [762, ч.III, с.262-268]. Скептично поставився галицький історик і до ототожнення Андрія Юрійовича з Володимиром [762, ч.III, с.264, прим.248].

С.Соловійов спочатку повністю прийняв оповідь “Хроніки Биховця” та Стрийковського [1568, №11, с.9]. Згодом, під впливом Стадницького, він вважав за краще утриматися від остаточного судження [1559, кн.II, с.236-237]. Пізніше Соловійов повернувся до попередніх поглядів [1573, с.196]. Пішов за Стадницьким і М.Смирнов. Не заперечуючи факту походу Гедімінаса, він гадав, що його наслідком стало перемир’я на умовах прилучення до ВКЛ Турово-Пінщини і Берестейщини та одруження Любарташа з дочкою котрогось із Юрійовичів. Волинь зберегла самостійність, а за Любарташом визнали право на неї в майбутньому [1539, с.73-76; 1538, с.20-21]. І.Шараневич вважав, що на початку 1316 р. мала місце війна Гедімінаса з Юрієм I, який загинув. (Ще митрополит Євгеній припустив, що ім’я “Володимир” могло належати йому [707, с.98]). Тим же роком він датував напад Лева луцького на Литву. Як і

Стадницький, Шараневич дійшов висновку, що Гедімінасом була приєднана Берестейсько-Дорогичинська земля і укладений шлюб Любартаса [1761, с.106; 1760, с.127-131, 135-136, 153].

Найзначніший внесок у критичний аналіз даної оповіді здійснив В.Антонович. Раніше він довіряв звісткам про виправу Гедімінаса [270, с.XV], проте з початку 1870-х рр. радикально переглянув свої погляди [278, с.154]. Антонович звернув увагу на те, що даний сюжет відсутній у першій редакції литовсько-руських літописів [275, с.19]. Немає згадок про це у великоруському літописанні, пруських і лівонських хроніках, у Длугоша, Кромера та Бельського [280, с.52]. Лише Густинський літопис містить скорочений виклад цих подій [71, с.348]. “Важливою фактичною подробицею” Антонович вважав звістку Стрийковського: згідно з нею, приводом до конфлікту став напад галицько-волинських князів на Литву під час війни останньої з хрестоносцями. Що до подробиць оповіді, то вони вигадані або поєднують осіб і події з майже двохсотлітнього відтинку часу. Із семи згаданих в “Хроніці Биховця” персонажів лише Лев луцький та Іван рязанський були сучасниками Гедімінаса; Станіслав київський та Олег переяславський є вигаданими фігурами [280, с.59-61]. Вказав Антонович і на низку ге-ографічних невідповідностей [280, с.61-63; 272, с.90-91].

Головний сюжет (приєднання Волині) не витримує критики, оскільки безсумнівна самостійність Волині “до 1335-1340 рр.” Історик визнав факт війни Гедімінаса на початку правління з галицько-волинськими князями. 9 серпня 1316 р. Андрій і Лев уклали союз із Орденом [165, bd.II, №LXXV, s.92-93]; як і Стадницький [2147, t.II, s.19-20], Антонович вважав його спрямованим проти Литви. Центральне місце мала відігравати боротьба за Підляшшя [280, с.64-65]. Не ви-ключав Антонович і факту походу 1316 р. на Володимир і загибелі Юрія I [280, с.65]. Антоновича підтримав М.Костомаров [937, с.180-181]. Висновку щодо приєднання лише Берестейсько-Дорогичинської землі дійшов Ї.Ржежабек [1456, с.11, 13-15, 17]. М.Дашкевич у розвідках, що згодом вийшли окремою монографією, піддав сумніву частину висновків вчителя, але визнав, що Гедімінас приєднав лише Берестейщину. У загиблому князі він, як і Стадницький, вбачав Анд-рія; Лев же помер (або загинув) раніше [644, с.132; 641, с.40-47].

Отже, більшість дослідників у 1850-80-х рр. дійшла згоди в головному: похід в Південну Русь мав наслідком приєднання Берестейщини і Підляшшя, Волинь же лишилася самостійною. Перша теза була підтримана майже односта-йно [782, т.II, с.77; 1118, с.109; 1115, с.8; 536, с.71; 266, с.46, 95, 99, 200-201; 1836, с.69-71; 1333, с.44, 64; 1144, с.15; 1143, с.176; 772, с.125-126; 771, с.195-197; 1057, с.53, 206; 1050, с.64; 1631, с.11; 578, т.III, с.117, 525-526, т.IV, с.14-15; 584, с.118; 722, с.82; 1370, с.344; 1371, стб.222; 1639, с.109; 2171; 2179, s.311; 628, вип.II, с.12; 973, с.113; 1719, с.22; 801, с.14; 721, с.345; 1813, с.90; 940, с. 226-227]. За П.Івановим та М.Грушевським, про це свідчить приналежність Берестейщини і Підляшшя до володінь не Любартаса, а Кястутіса.

Дехто намагався з'ясувати, чому не була приєднана Волинь. Ї.Ржежабек та І.Філевич вважали, що закріпитися Гедімінасу завадили напади Ордену, що

поновилися з 1322 р. [1456, с.11, 13-15, 17; 1674, с.42]. На думку А.Лонгінова, Гедімінасом був приєднаний Луцьк [1118, с.109]. І.Линниченко також твердив, що в першій чверті XIV ст. до ВКЛ приєднано частину Східної Волині [1076, с. 96]; на перепоні подальшим здобуткам стали татарські напади на Литву 1324 і 1338 рр. [81, т.Х, с.189, 208]. Стара традиція довіри до аналізованого оповідання, насамперед стосовно результатів походу на Волинь, простежується й пізніше [492, с.78; 1859, т.І, s.271; 1644, с.159, 189; 532, с.49; 1167, с.6, 16; 1194, ч.І, с.196; 406, с.16; 1211, с.7; 1789, с.82; 1005, с.4; 1460, с.122-123, 156, прим.20]. Однак це стосується переважно популярних праць.

Існують розбіжності в оцінках спрямованості зовнішньої політики Андрія та Лева II. Навіть їхня угода з Орденом 1316 р. викликає питання. Названий там спільний ворог (татари) навряд чи становив загрозу для рицарів. Переважає думка, що в дійсності союз був спрямований проти ВКЛ [642, с.144; 999, с.113; 1674, с.41-42, 51; 578, т.ІІІ, с.112, 116-117; 1639, с.108-109; 1751, с.41]. Немає згоди і в тому, чи існувала тоді взагалі для галицько-волинських земель загроза від Литви [280, с.64; 1076, с.96; 2168, s.597-599; 400, т.І, с.181; 2043, s.9, 31].

Найрізноманітнішими є пояснення причин смерті князів. Лист польського короля засвідчує, що вона сталася протягом невеликого проміжку часу. Багато хто вважав, що вони наклали головою у війні з Литвою [1456, с.11-15; 1087, с. 352; 999, с.113, 115, 137, 139; 536, с.67, 71; 1674, с.40, прим.3, с.42; 1682, с.47-48; 1639, с.110; 1461, с.156, 163; 801, с.14; 940, с.227; 1002, с.185]. Відкидав “литовський слід” А.Пресняков [1429, т.ІІ, вып.1, с.59; 2053, s.33-35, 54]. В.Антонович гадав, що Андрій і Лев загинули в боротьбі з Ордою [271, с.161; 2032, s. 28; 1606, с.66; 1421, с.210; 1813, с.74]. Те, що до усунення Юрійовичів могли докласти руки татари, припускали А.Прохаска та І.Линниченко [2088, s.3, prz.1, s.5, prz.1, s.6, 12; 1075, с.109; 1081, с.13]. Підставою перший вважав згадку Йоганна Вінтертурського про отруєння русинами двох намісників Узбека і призначення ханом на їхнє місце католика: “*quod imperator Thartarorum duos paganos breviter ante ista tempora reges satis ydoneos Ruthenis praefecerat, quibus successive ab eis per venenum extinctis, procuravit eis Christianum Latinum, si illi parcere vellent ut videret*” (цит. за: [999, с.192; 2088, s.5, prz.1; 578, т.ІІІ, с.527]).

Бідність джерельних звісток обумовила розмаїття уявлень стосовно взаємин між Гедімінасом і Болеславом-Юрієм II. Постає питання, з чією допомогою останній обійняв галицько-волинський стіл. Здогад про роль Польщі висловив К.Стадницький [2147, т.ІІ, s.9]. Це уявлення лишалося популярним і після доведення тотожності Болеслава з Юрієм II [2088, s.6, 15; 2185, s.93]; його прийняли І.Ржежабек та А.Лонгінов [1456, с.52; 1115, с.11]. Ф.Леонтович вважав, що вирішальну роль у здобутті Галичини Болеславом відіграла згода Гедімінаса; проте Любартас не зрікся прав спадкоємця [1057, с. 226-227]. А.Пресняков відкидав будь-яку участь ВКЛ у приході Болеслава до влади [1429, т.ІІ, вып.1, с.59]. Поширена думка про те, що його вокняжіння стало наслідком порозуміння Литовсько-Руської держави з Польщею. В 1325 р. між ними було укладено союз. І.Філевич, очевидно, здогадувався, що його складовою угоди був “компроміс” щодо галицько-волинської спадщини [1674, с.43; 1682, с.48]. Про допомогу Тройденовичу від ВКЛ і Польщі твердив О.

Андріяшев [266, с.207-208].

Н.Карамзін припустив, що прихід до влади Болеслава стався “не без згоди” Орди [819, т.IV, с.147, 303-304, прим.329]; з ним погодилися К.Стадницький і І.Шараневич [2147, т.II, s.7; 1760, с.151]. Рішучіше висловилися І.Філевич, Ф.Леонтович та П.Іванов [1674, с.50; 1057, с.215, 227; 771, с.222-223]. І.Линниченко, визнаючи вирішальну роль за Узбеком, не виключав участі польського короля [1076, с.90, 94-95, 101; 1077, №5, с.152-153, 157, №6, с.456]. Ї.Ржежабек та А.Прохаска гадали, що прихід Болеслава до влади не пов’язаний з діями Орди [1456, с.56-57; 2088, s.15]. М.Грушевський був переконаний, що перехід спадщини Юрійовичів до небожа стався без участі сторонніх сил [578, т.III, с.123].

Джерела дають небагато підстав для суджень стосовно “литовської” політики останнього галицько-волинського князя. Ї.Ржежабек вважав, що відкритих зіткнень з Литвою не було [1456, с.14]. Проте литовсько-польський союз і зближення Польщі з Угорщиною були небезпечні для Болеслава-Юрія II; тому угода 1327 р. мала бути спрямована проти ВКЛ [1456, с.53-54]. Битва під Пловцями (1331 р.) спричинила зближення князя з Литвою і Польщею та шлюб з Гедимінівною. Тоді ж Любартас одружився з дочкою Андрія і отримав обіцянку щодо Волині [1456, с.51, 55]. І.Філевич визнав наявність литовського, але не польського впливу на політику Болеслава [1674, с.61, 84-85, 192]. Останню тезу прийняли А.Пресняков, С.Томашівський, І.Крип’якевич [1429, т.II, вып.1, с.41; 1639, с.111; 973, с.84]. З тим, що цей князь міг визнати Любартаса своїм “евентуальним спадкоємцем”, погоджувався М.Грушевський [578, т.III, с.127].

І.Линниченко оцінив шлюб Любартаса як небезпечний для Болеслава. Останній був союзником Ордену; в 1331 р. його взаємини з ВКЛ стали дружніми, але потім знову зіпсувалися, що знайшло вираз в угоді 1335 р. Причиною Линниченко вважав литовський наступ на Південну Русь [1076, с.92, 96-97]. На приязні Тройденовича з Литвою наполягав А.Прохаска [2088, s.5-7]. Дехто обмежився твердженням про дружбу Болеслава з ВКЛ і Ордену [300, с.377].

Звернемося до подій 1340-1349 рр. 7 квітня 1340 р. отруєно Болеслава-Юрія II [222, т.I, №DLXVI, р.434; 180, р.623, 629; 209, р.860; 205, р.199; 210, р.284; 999, с.192; 174, р.430; 172, т.IV, s.183]. Хто стояв за вбивством, невідомо. Д.Зубрицький вказав на “литовсько-руську партію бояр” [760, с.86]. Оскільки Любартас був обраний правителем, М.Грушевський припустив, що той міг мати прибічників, проте не брав безпосередньої участі в змові [578, т.III, с.139-140, т.IV, с.3, 19, 163; 1421, с.212, 307; 1813, с.75]. “Татарський слід”, якого шукав А.Прохаска [2088, s.12], Грушевський не вважав імовірним [578, т.IV, с.20-21].

Тривалий час був загальноновизнаним факт двох виправ Казімежа III по смерті Болеслава. Навесні був начебто захоплений і пограбований Львів, а влітку король здобув галицько-волинські землі. Традиція про два походи була започаткована хронікою Траски; за нею пішли Длугош та історики XVI ст. (Меховський, Кромер, Бельський, Стрийковський) [209, р.860; 205, р.200; 172, т.IV, s.184-185; 187, s.603-604; 156, т.I, s.392; 216, т.II, s.20]. Цей погляд, слідом за А.-С.Нарушевичем [2026, т.IX, s.69-71], прийняла й історіографія нової доби.

Втім, незабаром почали висловлюватися сумніви в результатах кампанії 1340 р. та здійсненні Казімежем двох походів. За Д.Зубрицьким [763, с.109-110; 760, с.38, прим.38] це зробили Я.Каро, М.Смирнов та К.Бестужев-Рюмін [1867, th.II, s.229, th.III, s.53-54; 1538, с.18-19; 385, т.I, с.298]. Проте стара точка зору продовжувала утримуватися [782, т.II, с.80]. Те, що в 1340 р. мав місце лише один похід на Галицько-Волинську Русь, довели одночасно російський історик І.Філевич та польський – З.Лісевич [1674, с.65-70; 2008, s.280-281; 2007, s.764].

Більші розбіжності викликало питання про приналежність спадщини Болеслава-Юрія II між 1340 і 1349 рр. Рано виникли сумніви щодо твердження Длугоша, згідно з яким у 1340 р. Казімеж приєднав Волинь. Про це писали І.Ходиницький, Д.Зубрицький, М.Смирнов, М.Максимович [1868, s.36; 763, с.114; 760, с.13-16, прим.15, с.38, прим.38, с.86; 1539, с.67-68; 1185, с.169; 2149, s.24, 26]. Поступово дана точка зору брала гору; це простежується в працях В.Антонюка [280, с.89-90; 271, с.170]. Дехто йшов у своєму скептицизмі далі: С.Руссов твердив, що в 1340 р. і Галичина належала Любартасу [1492, с.24]. Здогад, що це тривало до 1349 р., висловили А.Петрушевич та Т.Барсов [1344, с.19, ХХІХ, прим.20; 339, с.377-379, 383]. Дійсно, за хронікою Яна з Чарнкова, в 1340-1349 рр. Галичиною і Волинню володів Любартас [180, р.629]. Іншим доказом є дзвін собору св. Юра у Львові з датованим 1341 р. написом: “*солян бысть колокол сии святому Юрью при князи Дмитрии игуменом Евъфимьем*” [20, №7, с.23]. (Любартас носив християнське ім'я “Дмитро”). Відомий і лист Йоанна VI Кантакузена до Любартаса у справі ліквідації Галицької митрополії (вересень 1347 р.) [145, т.I, №СХІХ, р.265-266; 110, т.VI, прил.№6, стб.29-34].

Д.Зубрицький бачив у Дмитрі якусь знатну людину. Пізніше він дійшов висновку, що після татарського набігу на Польщу Галичиною до 1349 р. вдруге правив Любартас (перше правління вміщене між смертю Болеслава і походом Казімежа) [762, ч.III, с.290-291; 760, с.10-11, 13, 19, 36, 44, 46-47, 83-86]. Цю думку підтримав М.Смирнов [1539, с.69-71, прим.34, с.77; 1538, с.20-21]. Д.Іловайський, О.Андріяшев, І.Линниченко бачили в загадковому “Дмитрі” провідника бояр Дмитра Дедька [782, т.II, с.542, прим.23; 266, с.210, прим.3; 1077, №5, с.160]. Але визнання здобуло ототожнення цієї особи з Любартасом [2162, s.73-74; 1674, с.82; 771, с.236]. Найбільш розгорнутий аналіз даної проблеми здійснив І.Філевич. Попри одіозно-полонофобське забарвлення його праці, її висновки обґрунтовані: доведено, що по смерті Болеслава Любартас отримав Волинь і Галичину; Казімеж не мав тут до 1349 р. територіальних здобутків. Проте до 1345 р. Любартас не перебував у Галичині; його влада була номінальною, а без-посереднє управління здійснював Дмитро Дедько [1683, с.134; 1674, с.47-48, 63, 80-82, 84-85; 659, с.294-295; 1678, с.326; 1682, с.45].

Те, що Любартас в 1340-1349 рр. був князем Галичини і Волині, отримало широке визнання українських, російських (М.Любавський, Ф.Леонтович, П.Іванов, А.Павлов, М.Грушевський, М.Кордуба) і навіть деяких польських (А.Яблонівський) дослідників [1144, с.39; 1057, с.27, 221-222, 228, 233, прим.1; 1056, с.25; 771, с.230, 234-236, 287; 1293, с.228; 845, с.238; 578, т.III, с.140-142, т.IV, с.19-20, 28-30, 32; 584, с.91, 121; 615, с.193; 1934, s.80; 893, с.214]. Але з цим погодилися не всі. Дехто продовжував вірити, що з 1340 р. Галичина опинилася

під польською владою [1605, с.19; 1631, с.173; 531, с.159, прим.1; 1444, с.410, 412; 1438, с.97; 1019, с.179]. (Цей погляд поступово зникає, зберігаючись в нефахових працях [1463, ч.ІІ, вып.2, с.61; 1465, т.ІІ, с.101; 345, с.1, 4-5; 1093, с.86, 105]). А.Лонгінов вважав, що на Галичині порядкував “князь Дашко Перемишльський” [1115, с.26]. Багато авторів звужували володіння Любартаса до Волині. О.Терлецький гадав, що галицькі землі залежали від нього в 1347 р., але не 1340 [1608, с.25]; пізніше він визнав, що з 1340 р. Дедько правив Галичиною під владою Любартаса [1606, с.67-68]. Сумнів у останньому висловив А.Прес-няков [1429, т.ІІ, вып.1, с.66-67]. І.Линниченко твердив про існування з 1340 р. в Галичині боярського правління на чолі з Дедьком, який був і татарським намісником [1077, №5, с.158, 162-165, №6, с.459-460, 472; 1081, с.16].

Деякі припущення зроблено щодо взаємин Любартаса з татарами. Вважав його “ханським холопом” Ф.Леонтович [1057, с.214]. М.Грушевський заперечив участь Узбека в приході князя до влади, але вважав, що він був визнаний ханом і перебував у якійсь залежності [578, т.ІV, с.20-21, 312]. З другою тезою погоди-лися А.Яблоновський та К.Гуслистый [1934, с.80; 628, вип. ІІ, с.14].

В літературі події 1349 р. не раз пов’язувалися з битвою на р. Стреві між військами Альгірдаса і гросмейстера фон Кніпроде (2 лютого 1348) [165, bd.ІІІ, №LVІІІ, s.80-81; 150, s.724; 176, s.75-76; 45, с.106-107; 226, s.510-513; 183, s.77; 105, с.368-369; 74, с.58; 77, с.225; 86, стб.78]. Ключову роль відіграло помилкове її датування 1349 р. На цій підставі Д.Зубрицький, М.Смирнов та І.Шараневич твердили, що поразкою скористалися поляки, напавши на володіння Любартаса [760, с.52, 86-87; 1539, с.77-78, 80; 1538, с.22; 1761, с.115; 1760, с.164]. І.Філевич, датуючи битву вірно, вважав, що Польща й через 1,5 роки скористалася її наслідками [1674, с.88]; заперечив це М.Грушевський [578, т.ІV, с.33].

Сам похід Казімежа 1349 р. висвітлений у джерелах слабко. За Яном з Чарнкова, король здобув спадщину Болеслава-Юрія ІІ, крім Луцька, залишеного Любартасу [180, р.629]; це підтверджують згадки в інших джерелах [206, р.885; 53, с.361; 74, с.59; 77, с.226; 93, с.119; 79, с.215; 172, т.ІV, s.218-219; 187, s.616]. Дехто звернув увагу на те, що згадується лише похід на Волинь [1033, с.303; 1077, №6, с.460]. І.Линниченко вважав це аргументом на користь того, що Галичина ще раніше належала Польщі [1077, с.460]. Втім, М. Грушевський зауважив, що “землею Волинською” руські літописи XIII-XIV ст. позначають галицько-волинські території в цілому [578, т.ІІІ, с.141, т.ІV, с.32]. І.Філевич твердив, що завоювання 1349 р. не охопили Волині, сягаючи лише Крем’янця [1674, с.90-93; 1337, с.28], і не прийняв припущення І.Шараневича та О.Андрія-шева стосовно захоплення Берестя [1760, с.167-170; 266, с.211-212]. М.Грушевський не бачив підстав відкидати свідчення хроніки Яна з Чарнкова, вказуючи, однак, що вже у 1350 р. ВКЛ повернуло Волинь [578, т.ІV, с.32, прим.3, с.35].

Невдалий для Польщі розвиток подій засвідчує укладення Казімежем низки не вигідних угод. Це застава Добжинської землі Ордену; угода 1351 р. про

надання Мазовії повної незалежності за відсутності у короля спадкоємців [184, №LXXII, s.62-64]; нарешті, трактат з Лайошем I від 4 квітня 1350 р. Угорщина поступалася “ділчними правами” на руські землі Казімежеві; за відсутності в нього синів Червона Русь разом із Польщею мала перейти до Лайоша, в іншому випадку угорський король міг викупити її за 100 000 флоринів [163, t.IX, vol.II, №LII, p.137]. Угода забезпечила спільні дії у кампаніях 1351 і 1352 рр.; перша закінчилася угодою Кястутіса з Лайошем 15 серпня 1351 р. [161, p.160-166]. В цей час погіршуються взаємини Польщі з Ордою, що засвідчує напад татар 1352 р. [172, t.IV, s.229]. “Природний” литовсько-татарський союз, на думку І. Філевича, викликало захоплення Польщею Галичини [1674, с.101-102].

Широко дискутувалося датування угоди Гедиміновичів з Казімежем III та Земовитом III і Казімежем мазовецькими. Її умови: перемир'я на 2 роки; за ВКЛ визнані Володимирська, Луцька, Белзька, Холмська та Берестейська землі, за Польщею – Львівська; Юрію Нарімантовичу надано Крем'янець від литовських князів і польського короля; Польща не має допомагати Угорщині проти Литовської Русі, а литовці – татарам проти Польської; у разі виправ проти ВКЛ чи (ві-дповідно) Польщі, така допомога припустима; нарешті, йдеться про полон Любартаса і втечу Кястутіса із заручництва від угорського короля [228, №90; 4, т.I, №1, с.1-2; 212, t.I, №361, s.181; 62, №I, с.4-5; 60, №46; 109, №3, с.5-7; 20, №14, с.30-31]. Текст дає “підказки” для датування. Вона не могла укладатися після листопада 1355 р., коли помер Казімеж варшавський. Згадки про полон Любартаса і втечу Кястутіса не могли з'явитися раніше 1351 р.; в серпні того ж року загинув Болеслав Ванькович мазовецький, ім'я якого не фігурує в договорі.

М.Кромер не наводить дати угоди, проте, судячи з контексту, її укладено в 1340 р. чи, принаймні, до усунення Явнутіса (Явнута) з великокнязівського столу (зима 1344/5 рр.). Аналогічно подана подія у М.Стрийковського [187, s. 604; 216, t.II, s.20] (у “Початках...” її вміщено під 1340 р. [217, s.259]). Відомо, що Кромер склав опис коронного архіву. Це збільшувало довіру до його інформації, насамперед з боку представників польської та литовської історіографії (А.-С.Нарушевич, І.Данилович, Т.Нарбут, Е.Рикачевський) [2026, t.IX, s.72-74; 212, t.I, s.181; 2024, t.V, s.5-6; 179, p.372; 2149, s.25]. До позначення угоди 1340 р. схилилися Д.Бантиш-Каменський, М.Лучкай, І.Беляєв [311, с.18; 1126, с.141; 354, с.169], пізніше – В.Ламанський та С.Бершадський [1013, с.249; 377, с.17]. К.Стрончинський датував договір 1342 р. [228, s.[6]], видавці “Актів Західної Росії” та М.Коялович – часом “після 1340 р.” [4, т.I, №1, с.1; 950, с.XVI, прим.2], Ф.Чарнецький – 1346 [1726, с.41], Д.Гловайський та Є.Чешихін – 1345 р. [782, т.II, с.81-82; 1736, т.II, с.354]. Н.Карамзін обережно зауважив, що угода постала до 1349 р.; з цим погодився П.Муханов [819, т.IV, с. 158; 1245, с.100].

Критично поставився до започаткованої Кромером традиції Д.Зубрицький, запропонувавши спочатку датування 1349 р. [2186, s.34-35]; в пізніших працях фігурує 1350 р. [763, с.133; 760, с.4, 15-16, 19, 52-53, 58, 67, 87]. Твердження Зубрицького зустріло заперечення К.Стадницького. Спираючись на авторитет Кромера, він доводив, що договір міг постати лише між 1340 і 1345 рр. [

2147, t.I, s.21, 41, 61, t.II, s.31-37, 45; 1909, s.31]. За 1349 р. висловились І.Срезневський, Н.Молчановський, Ю.Сіцинський, Є.Карський [1575, стб.197; 1232, с. 202; 1782, с.13, прим.2; 1526, с.9; 838, стб.543; 837, с.358], за 1350 – І.Боричевський, Я.Головацький, М.Смирнов, І.Беляєв, З.Лісевич, С.Пташицький, В.Розов [421, с.40, 44; 419, с.59; 1539, с.7, 79-82; 1538, с.24; 1099, с.57; 19, с.184; 62, с.4; 358, с.93-94; 60, с.[5]; 1467, с.17, прим.10]. Надзвичайно обережне визначення (“середина XIV ст.”) зустрічаємо в ранній праці Ф.Леонтовича [1061, с.6].

У 1862-1863 рр. були висловлені точки зору, що відсували укладення перемир'я на пізніший час. І.Шараневич, А.Лонгінов, О.Андріяшев, Н. Тихомиров вважали, що це сталося в 1354 р. [1760, с.164, 176-177, 181; 1118, с. 110; 1115, с.26-27; 266, с.215; 1631, с.106; 1396, с.14-15], Ю.Шуйський та Я. Каро – в 1352 [2154, s.71; 1867, th.II, s.296, anm.2, th.III, s.54]. В.Антонович вважав найімовірнішим 1347 р.; тож перемир'я передувало відновленню війни в 1349 р. [280, с.88, 151; 272, с.99]. Ця точка зору, однак, отримала визнання лише в авторів, для яких звернення до даної проблеми було випадковим [1739, с.41; 335, ч.III, с.44; 432, с.104, 152; 433, с.28, прим.1; 1550, с.303; 717, с.189].

Безумовну перевагу поступово здобув погляд, згідно з яким угода не могла бути укладена до 1351-1352 рр. Відмовився від попередньої думки К. Стадни-цький, визнавши, що це сталося після походів Казімежа III і Лайоша I [2148, s.131]. Запропонував як можливий варіант 1353 р. Ї.Ржежабек [1456, с.32-37, 48-49; 536, с.73]; за 1351 висловилися І.Линниченко, В.Милькович, В. Качановський [1077, №6, с.462, 465-466, 469, 472-473; 1221, с.40-41, 131; 845, с. 242]. М.Довнар-Запольський, не пропонуючи свого рішення, заперечив укладення угоди в 1352 р. [684, с.328]. Однак поступово загальноновизнаним стає таке датування; його підтримали А.Кунік, І.Філевич, А.Прохаска, М. Любавський, Ф.Леонтович, П.Іванов, Я.-К.Кохановський, М.Грушевський та ін. [999, с.125, 148; 1674, с.93, 97, 100, 102, 108, 110, 114, 206; 1678, с.339-341; 2088, s.27; 1144, с.39; 1141, с.85; 1057, с.209, 215-216, 228, 316 та ін.; 1050, с.21; 1059, 1908, №5, с.147; 771, с.95, 101, 241; 1950, s.108; 578, т.IV, с.39, 47-48, 62, 444-445; 584, с.121].

Влітку 1353 р. відбувся литовський похід на Галичину [206, р.885]; Любартас захопив Галич, але не зміг утримати [172, т.IV, s.230]. 24 січня 1355 р. в Будимі угодою Лайоша з Казімежем підтверджено вишеградські домовленості; угорський король обіцяв Польщі допомогу проти Литви [166, т.I, р.38, №I; 163, т. IX, vol.II, №CLXXIX, р.363-364]. Відоме послання Іннокентія VI Казімежеві від 24 січня 1357 р.: в ньому папа докоряє королеві, що той уклав проти рицарів мир з ВКЛ і визнав себе данником Орди [222, т.I, №DCCLXXVI, р.581]. 13 серпня 1358 р. Кястутісом та Зємовитом мазовецьким була укладена угода про кордони між їхніми володіннями [212, т.I, №417, s.198-199; 184, №LXXX, s.72-74].

Значну увагу було приділено подіям 1366 р., коли Польща домоглася значних здобутків на Волині. Попередньо звернемося до ще однієї генеалогічної проблеми. Під 1366, 1376 і 1377 рр. згадується про князя Юрія, що володів Белзом і Холмом та брав участь у боротьбі з поляками. В польській традиції (від Кромера і Стрийковського) твердилося, що це був Юрій

Нарімантович [187, s.604; 216, t.II, s.41, 51, 53]. Тієї ж думки був Нарушевич [2026, t.IX, s.244-245, prz.6, t.X, s.85]. Спробував спростувати це уявлення Д. Зубрицький, спочатку лише заперечивши правління Нарімантовича в Белзі і Холмі [763, с.117, 131, 152-153, 357, прим.236]. Але у 1842 р. А.Востоков опублікував датовану 1376 р. грамоту невідомого князя Юрія Даниловича холмського [509, №CVI, с.174; 109, №11, с.22; 20, №25, с.54]. На її підставі Зубрицький розвинув теорію, згідно з якою Юрій був онуком Мстислава Даниловича волинського і законним спадкоємцем галицько-волинських Романовичів [762, ч.III, с.248-249, 266-267, 285, 294; 760, с.24, 26, 68]. До цього здогаду приєдналися М.Смирнов та І.Шараневич [1539, с.59, 64, 84-85, 91-92; 1538, с.25; 1760, с.148, 189-190; 1396, с.14-15].

К.Стадницький спочатку дотримувався традиційного погляду стосовно особи князя Юрія [2147, t.I, s.21-22, t.II, s.43-44, 75]. Згодом він запропонував “компромісне” розв’язання проблеми: сучасниками були два Юрії – Нарімантович і Данилович, кожен з яких свого часу володів Холмом [2148, s.13-25]. Ця штучна гіпотеза не зустріла підтримки. О.Андріяшев визначив проблему як “загадку” [266, с.84-85]. Однак більшість дослідників визнала слушність ототожнення володаря Белза і Холма з Юрієм Нарімантовичем [1756, т.I, с.204, 211, 334, т.II, с.228, 293, 324; 1061, с.3; 1057, с.231, 245; 2149, s.30-32; 280, с.154-155; 1720, с.21; 1456, с.25-48; 1232, с.202-203; 2162, s.15; 1115, с.28, 38; 2140, s.86, prz.4; 1674, с.93, 110; 1077, №5, с.152, 169-170, №7, с.171; 317, с.26; 2088, s.4; 772, с.120; 771, с.95, 188-189, 244, 248-249; 1141, с.79; 612, с.10; 578, т.IV, с.445, 507; 845, с.242]. Линниченко бачив Юрія Нарімантовича в белзькому воєводі “*Drozge*” Дубницької хроніки (1352) [161, р.163-164; 1077, №6, с.468, прим.2]; на довільність цієї гіпотези вказав М.Грушевський [578, т. IV, с.442].

Єдиним наративним джерелом відомостей про похід Казімежа III 1366 р. є хроніка Яна з Чарнкова. За нею, король з великим військом змусив підкоритися Юрія белзького (якому потім надав Холм) і відібрав у Любартаса Володимирську землю, віддавши Олександрю Коріатовичу [180, р.631; 172, t.IV, s.285-287; 187, s.636-637]. Існують дві недатовані угоди, які відбивають результати кампанії і викликали дискусії в літературі. В першій, “вічній” угоді виступають Альгірдас, Кястутіс, Явнутіс і Любартас із синами, а також Казімеж III і литовські князі, що піддалися йому (Юрій Нарімантович та Юрій і Олександр Коріатовичі). Король дістає більшу частину Володимирської, Белзьку і Холмську землі та Крем’янець; підтверджено права Любартаса на Луцьку землю, Кястутіса – на Берестейсько-Дорогичинську і Альгірдаса – на Кобрин. Укладаються союзи Казімежа з Альгірдасом і Любартасом. Оригінал угоди втрачено, очевидно, на початку XIX ст. Спочатку вона була відома за уривками латинського перекладу і в реєстрі зі зробленого М.Кромером опису коронного архіву [2026, t.IX, s.245-247; 39, прил.№XI, с.468-469; 212, t.I, №432, s.210; 179, р.371-372]; в 1890 р. польський історик А.Чучинський видав її копію з “Тек Нарушевича” [1890]. Другу (“сепаратну”) угоду уклали король і Любартас. Вона докладніше встановлює кордон між їхніми землями. Сторони зобов’язані взаємною допомогою; лише за війни з литовськими князями

Любартас зберігає нейтралітет. Ця грамота збереглася в оригіналі [153, t.I, №I, s.1; 60, №8; 109, №7, с.14; 20, №19, с.38].

М.Догель датував загальну угоду 1362 р. [39, с.470]. Однак уже А.-С.Нарушевич пов'язав її з наслідками походу 1366 р. [2026, t.IX, s.245, prz.4; 1885, t.I, s.47, prz.263]. Відтоді це не піддавалося сумніву майже ніким. Це ж стосується угоди, укладеної Любартасом. Поодинокі виключення пов'язані зі спробою визначити послідовність укладення угод. Початок дискусії поклав І.Філевич. На його думку, визначені в "сепаратній" угоді домовленості потребували затвердження рештою Гедиміновичів; тож вона була попередньою і тимчасовою [1674, с.106, 108]. Радикальнішої думки Філевич був щодо загальної угоди: доводячи, що похід 1366 р. не приніс великих успіхів полякам, він оголосив її підробкою [1683, с.135; 1674, с.104-108; 659, с.295]. Це погляд був одностайно відкинений [1077, №6, с.470-472; 1890; 1891, s.176; 1144, с.221, 225; 1221, с.51; 1057, с.209 і далі; 771, с.244-245; 684, с.323; 671, с.4, 13; 2000, s.403; 845, с.242, прим.2; 578, т.IV, с.446-447; 1117, с.15, 19; 1639, с.117].

Прелімінарний характер угоди Любартаса обстоював А.Лонгінов. На його думку, цей договір укладено в 1366, а загальний – в 1367 р. [1117, с.15, 19]. Решта вважала, що раніше була укладена загальна угода; дехто припускав, що умова Казімежа з Любартасом постала після 1366 р. [1891, s.176; 1077, №6, с.470; 1057, с.210-211, 230, 368; 671, с.6, 13; 578, т.IV, с.48, 447-448]. М.Довнар-Запольський обстоював терміновий характер договору Любартаса [671, с.6, 13]; Ф.Леонтович пропонував вважати такими обидві угоди [1057, с.212-213], хоча це суперечить змісту домовленостей [578, т.IV, с.46, 448; 1639, с.117].

Ще одним дискусійним питанням була наявність протиріч між угодами. На тому, що договір Любартаса суперечив загальному, спирав свою недовіру до останнього І.Філевич. Ф.Леонтович також вбачав суттєві поступки з боку волинського князя [1057, с.210-211]. На відсутність істотних розбіжностей між актами вказали М.Довнар-Запольський та М.Грушевський [671, с.7, 13; 590, с.5]. Нарешті, по-різному оцінювався характер взаємин, встановлених угодами 1366 р. між Любартасом і королем. М.Любавський вбачав залежність Гедиміновича від Польщі [1144, с.39]; Ф.Леонтович відмовився бачити щось більше, ніж оборонний союз [1057, с.230]. Зваженіше до розв'язання даного питання підійшов М.Грушевський, вказавши на "посереднє становище" Любартаса і його володінь між Литовсько-Руською державою та Польщею [578, т.IV, с.47-48].

Ситуацію змінила смерть Казімежа III (5 листопада 1370 р.). Скориставшись цим, Кястутіс і Любартас здобули Володимир [180, р.643-644; 172, т.IV, s.307-308]. Що до Белза і Холма, то звістки про це відсутні. Ї.Ржежабек та І.Філевич вважали, що їхнє повернення під литовську зверхність сталося тоді ж [1456, с.38; 1674, с.110]; М.Грушевський припустив, що Юрій Нарімантович відмовився визнавати владу Казімежа ще в 1368-1369 рр., що пояснює відсутність згадки про Белз і Холм у Яна з Чарнкова під 1370 р. [578, т.IV, с.49-50].

Про події 1370-1376 рр. бракує джерельних звісток. Длугош згадує щорічні напади Ордену на володіння Кястутіса. І.Філевич припустив, що дії

рицарів мали причиною вплив з боку Лайоша I (який став королем Угорщини і Польщі); внаслідок цього до 1376 р. боротьба за галицько-волинські землі припинилася [1674, с.110-111]. М.Грушевський, навпаки, доводив, що Любартас намагався тоді повернути Галичину [578, т.IV, с.51-52]. Набіг (жовтень 1376 р.), який спустошив землі аж за Сяном, спричинив у Польщі обурення і змусив Лайоша до рішучих дій. Цьому сприяла і смерть Альгірдаса (травень 1377). У червні-серпні малопольські війська взяли Холм, а угорські – Белз. Ці землі були долучені до Галичини, якою з 1372 р. управляв Владислав опольський. Любартас зберіг володіння (крім Крем'янця і замків на західному кордоні), але був змушений до присяги Лайошеві [180, р.678-679; 204, р.212; 176, с.114-115; 45, с.132; 172, т.IV, с.345-347]. Все лівобережжя Бугу опинилося під угорсько-польською владою; Любартас визнав зверхником – “*unzer Herre der Konig*” – Лайоша, що доводить грамота, видана восени 1379 р. [219, №XLI, р.129; 148, т.III, №XXX, с.59-60].

Дослідники згодні в тому, що події 1377 р. мали значний вплив на перебіг боротьби. Особливо підкреслив це І.Філевич, відводячи головну роль втраті солідарності Гедиміновичів по смерті Альгірдаса; загибель же Кястутіса в 1382 р. поставила Любартаса у “трагічне” становище [1674, с.112-116]. (Це є певною гіперболізацією, як згадати, що по смерті Лайоша Любартас здобув Крем'янець та згадані вище прикордонні замки [180, р.722; 172, т.IV, с.388; 187, с.681-682]. Незадовго до цього Януш I і Земовит IV мазовецькі захопили Дорогичинську землю [180, р.720]; проте весною 1383 р. Йогайла повернув її [180, р.734-735]).

Як зазначалося, історія боротьби ВКЛ за галицько-волинську спадщину широко представлена в літературі. На відміну від більшості питань, розглянутих вище, звернення до даного кола проблем часто створювало дражливі ситуації не в суто дослідницькій, а в політико-ідеологічній площині. Інакше не могло бути, враховуючи полярність концепцій історії Східної Європи, які панували в польській та східнослов'янських (насамперед російській) історіографіях. Свій вплив справляла й напруженість російсько-польських взаємин. Важко було очікувати зваженого підходу до вирішення й без того спірних проблем. Найяскравішими прикладами можуть слугувати позиції, зайняті Д.Зубрицьким та І.Філе-вичем. Слушне заперечення польської традиції щодо часу встановлення влади Казімежа в Червоній Русі та її меж часто йшло задалеко. Пік зацікавлення даною проблематикою припадає на 1890-і рр. На той час до обігу було залучено майже весь комплекс джерел, який знаходиться в розпорядженні дослідників зараз. Однак етапне значення мала вже критика Н. Карамзіним і особливо В.Ан-тоновичем відомостей про легендарні здобутки Гедімінаса на Волині. В цілому значно більше непевностей викликала доба, що передує походу 1349 р. Особливо це стосується генеалогічних питань, розв'язання деяких із яких поки що може бути лише гіпотетичним.

2.6. Проблема часу і обставин приєднання Київської землі до Литовсько-Руської держави

У колі питань, що стосуються приєднання до ВКЛ Київщини, центральне місце займає оцінка вірогідності інформації пізніх литовсько-руських літописів та творів М.Стрийковського про похід Гедімінаса на Південну Русь. Як зазначалося, спочатку Стрийковський датував цю подію 1305 р. [217, s.232-234]. Алессандро Гваньїні виправив дату на 1304 р. [175, s.66]; за ним так саме вчинив автор Густинського літопису [71, с.348]. Дата, викомбінована Стрийковським пізніше [216, t.I, s.368], перейшла до “Кройніки” Ф.Софоновича [129, с.176] і отримала визнання в літературі XVIII – початку XIX ст. (П.Симоновський, В.Рубан, А.Рігельман, анонімний автор “Історії Русів” та ін.) [1525, с.2; 1469, с.1-2; 1457, с.11; 889, с.5-6]. Частина авторів за неухважністю датувала приєднання Києва 1320 р. замість 1321; Й.Штріттером названий 1323 р. [1591, ч.ІІІ, с.319].

Початок скептичному ставленню до традиції поклав Н.Карамзін. Щоправда, “київської” її частини він торкнувся побіжно, вказавши на повідомлення Новгородського І та інших літописів про пригоду архієпископа Василя Каліки. В 1331 р. той поїхав до митрополита Феогноста, де був поставлений на новгородську кафедру. Там же перебувало посольство від Пскова, яке просило про церковне відокремлення від Новгороду і пропонувало в єпископи Арсенія. Про це ж клопоталися Гедімінас та інші литовсько-руські князі; Феогност, однак, відмовив. *“Поиха Василии владыка от митрополита; яко прииха под Чернигов, и ту научением дияволим пригнася князь Федор Киевський со баскаком в пятидесят человек розбоем”* [53, с.343-344; 73, с.75-76; 74, с.52; 75, вып.1, с.264; 76, с.249-250; 77, с.219; 86, стб.67-68; 135, с.55; 92, с.104; 94, с.170; 79, с.203; 81, т.Х, с.205]. Отже, зробив висновок Карамзін, в 1331 р. Київ не належав ВКЛ, а мав окремого князя під зверхністю Орди [819, т. IV, с.123, 125, 281, прим.270].

Сумнів щодо оповідання Стрийковського висловив П.Кеппен [850, стб. 40]. Д.Бантшиш-Каменський вказав, що Київська земля не фігурує серед “уділів” синів Гедімінаса; отже, її прилучення слід віднести до великокнязювання Альгірдаса та Івана II московського (1353-1358) [311, с.16-19]. Цю думку прийняв М.Погодін, навіть не згадавши в підручнику з російської історії про похід Гедімінаса [1405, с.123]. Н.Савельєв-Ростиславич припустив, що Литва заволоділа Києвом тоді ж, коли Волинь перейшла до Любартаса [1498, с.183-186]. Невизначену позицію стосовно даної проблеми зайняв І.Данилович [636, с.92]. Правлінням Альгірдаса датував приєднання Києва П.Долгоруков [686, с.278].

Загального визнання скепсис Карамзіна не отримав. Н.Полевой твердив, що події 1331 р. доводять литовську зверхність над Києвом [1417, т.IV, с.348; 1418, ч.ІІ, с.72]. Як зазначалося в літературі, за цією тезою треба визнати певну слухність: адже ворожі стосовно новгородців дії київського князя лежать у рідніщі політики ВКЛ. При цьому Полевой визнав аргументи Бантшиша-Каменського і припустив, що ВКЛ не вдалося закріпити Київщину за собою [1417, т.IV, с.342-343, 348, 352]. “Намісником” Гедімінаса вважав Федора й Т.Нарбут [2024, т.IV, s.591, 593]. В працях 1820-40-х рр. (М.Берлінського, митрополита Євгенія, М.Максимовича, Н.Устрялова, Т.Нарбута, М.Маркевича) зберігалася довіра до

традиції [372, с.13-14; 707, с.59, 99-101; 706, с.285, 319, 357; 1156, с.478; 1182, с. 22; 1178, с.136; 1176, с.151; 1180, с.251; 1181, с.15; 1183, с.28; 1668, ч.І, с.283, 337; 2024, т.ІV, с.487-492; 1210, т.V, с.131, 175, 199]. У варіанті, запропонованому І.Беляєвим (1305), помітний вплив твору Гваньїні [354, с.168-169].

К.Стадницький спробував виділити вірогідне “ядро” оповідання про прилучення Київщини. Він пояснив відсутність Києва серед володінь Гедиміновичів небажанням відбирати його у Альгімантаса (Ольгіманта) Гольшанського, проте визнав можливість і іншого пояснення: що Київщина ще до смерті Гедімінаса вийшла з-під його влади [2147, т.ІІ, с.21-23]. Історик звернув увагу на рукопис XVIII ст. (“Збірник Іллі Кошаківського”), де під 1333, 1340 і 1341 рр. роз-повідається про перемогу Гедімінаса над Станіславом київським, і запропонував першу дату як найімовірнішу [2147, т.ІІ, с.26]. З цим погодилися М.Смирнов та Т.-Є.Стецький [1539, с.74-76; 1538, с.20-21; 2149, с. 23]. Факт завоювання Гедімінасом Києва приймав і К.Шайноха [1756, т.І, с.299]. С.Соловійов, ідучи спочатку за традиційним поглядом [1568, №11, с.9, №12, с. 163], пізніше обмежився твердженням, що прилучення відбулося за Гедімінаса [1573, с.196; 1567, с.279].

Рішуче заперечив здобуття Київщини Гедімінасом Д.Зубрицький, визначивши це як “вигадку” [763, с.256, прим.143], а пізніше вказавши, що Узбек не допустив би втрати Південної Русі. Він звернув увагу на брак звісток про участь київських контингентів у боротьбі за галицько-волинські землі. На його думку, Київщина була приєднана після 1376 р. [762, ч.І, с.56, ч.ІІІ, с.265-268]. І.Шараневич спочатку висловив сумнів у тому, що Київ на початку 1320-х рр. міг опинитися під литовською зверхністю [1761, с.107], але 2 роками пізніше змінив думку, визнавши владу Гедімінаса над Києвом уже в січні 1320 р. Тому він виправив дату походу та здобуття Овруча, Житомира і Києва на 1319 р. Потім литовці були витіснені татарами; дії ж князя Федора в 1331 р. пояснюються його “порозумінням” з Гедімінасом [1760, с.128, 132-135, 137, 141, 143, 203].

Поділяв традиційний погляд І.Беляєв [358, с.78]; до нього схилився й К.Бестужев-Рюмін [385, т.ІІ, вып.1, с.2]. Визнаючи приналежність Києва ВКЛ у першій половині 1320-х рр., В.Васильєвський заперечив, що до цього призвів похід Гедімінаса [472, с.169-170, 177]. Сумнів у цьому висловив М.Закревський [735, с.28]. М.Коялович твердив про приєднання “частини” Київщини [954, с.98]. Н.Квашнін-Самарін, заперечивши залежність Федора від Гедімінаса, гадав, що незабаром Київ перейшов під владу Литви [849, с.11]; А.Нікітський, навпаки, вважав, що вже події 1331 р. засвідчують її зверхність [1269, с.209].

В.Антонович спочатку зберігав довіру до оповідання литовсько-руських літописів і Стрийковського [285, с.8], проте згодом піддав його критиці з огляду на низку анахронізмів, географічних помилок та брак даної інформації у інших джерелах. Він звернув увагу на звістку Густинського літопису під 1361 р. : *“В Києви на княженни Феодор”*; стаття наступного року стверджує: *“В сие лито Ольгерд победи трех царков татарских и з ордами их, си есть Котлубаха, Качбея, Дмитра, и оттоли от Подоля изгна власть татарскую. Сей Олгерд и*

инныя руския державы во власть свою прият, и Киев под Феодором князем взят, и посади в нем Володымера сына своего, и нача над сими владити, имъже отцы его дань даяху” [71, с.350]. Цю інформацію уточнюють більш ранні джерела. Литовсько-руський літопис старшої редакції (середина XV ст.) оповідає: *“Коли господар был на Литовскои земли князь великы Олгирд и, шед в поле с литовъским воиском, побил татаров на Синии Воде, трех братьов: князя Хочебия а Кутлубугу а Дмитрея”* [100, с.66, 74, 102, 138, 160, 186, 207, 228]. Коротка звістка про ці події наявна в Никонівському літописі під 1363 р.: *“Того же лета Литва взяша Коршеву. Того же лета князь великий Литовский Олгерд Гедименович Синюю Воду и Белобережие повоева”* [82, т.ХІ, с.2]. (Це майже дослівний повтор повідомлення Рогозького літописця: *“Того же лета Литва взяли Коршев и сотворишася мятежи и тягота людем по всеи земли. Тое же осени Олгерд Синю Воду и Белобережие повоевал”* [85, стб.75]. Дане джерело тверського походження, створене в 1440-50-х рр., відкрито лише в 1906, а видано – в 1922 р.).

Антонович вибудував власну концепцію приєднання Київської землі. Оповідь про події 1331 р. засвідчує незалежність Києва від ВКЛ та роль Федора як “татарського підручного”. Антонович не бачив підстав не довіряти повідомленням про його перебування в Києві ще в 1361 р., а в 1362 – його заміну на Володимира Ольгердовича [280, с.59; 272, с.122, 126; 274, с.226, 229]. За Антоновичем, подільські “царки”, розбиті Альгірдасом, не залежали від хана [280, с.142, 148]. Розвиваючи цей здогад, він припустив, що татари, які допомагали Литві з 1351 р., були саме подільськими [280, с.148-149, 154]. Похід Альгірдаса проти них був викликаний, очевидно, їхнім переходом на польський бік [280, с.149]. (Здогад про те, що частина татар підтримувала ВКЛ, а інша – Польщу, раніше висловив І.Шараневич [1760, с.189]).

Отже, лише після перемоги на Синій Воді (1362) відбулося приєднання Поділля і Київщини. Розгром татар дозволив замінити князя Федора на Володимира Ольгердовича [278, с.154; 280, с.59, 63, 150-151; 272, с.85; 274, с.229]. Історик відкинув звістку про завоювання Овруча і Житомира перед здобуттям Києва. Торкнувся він і питання про постання легенди про похід Гедімінаса на Київ, вбачаючи тут переробку звістки про похід Витаутаса на Володимира і відібрання в нього Києва [100, с.65, 72, 90, 101, 138, 159, 186, 206, 228; 99, с.147]. (На подібність цих оповідань також вказав Шараневич [1760, с.280, прим.77]).

З критикою висновків вчителя виступив М.Дашкевич. Визнавши, що приєднання Київщини не могло статися в 1319-1321 рр. [644, с.132; 641, с.41-42], він запропонував бачити в аналізованому оповіданні поєднання різночасових, проте вірогідних звісток: про походи проти володимирського і луцького князів, про здобуття Овруча і Житомира і, нарешті, про приєднання Києва і Київської землі [641, с.63]. Дашкевич заперечив зв’язок між битвою на Синій Воді і прилученням Києва. Останнє сталося за правління Гедімінаса, після 1332 р.; цьому могло передувати захоплення Овруча і Житомира. При цьому він спирався на інформацію “Збірника Іллі Кошчаківського”, вважаючи згадку про здобуття Києва у 1333 р. самостійною і такою, що була використана автором “Хроніки

Биховця”. Близьким до поглядів Стадницького був здогад Дашкевича про те, що боротьба з татарами змусила вел. князя лишити Федора в Києві як намісника і визнати зверхність Орди над ним [639, с.106, прим.136; 641, с.60-61, 64]. Перебування в 1356 р. у Києві митрополита Романа також, на його думку, свідчить про перебування міста під зверхністю ВКЛ [641, с.61]. Усунення Федора у 1362 р. Дашкевич розглядав як дії щодо ненадійного підручного [641, с.54-55, 81].

Характерно, що в перевиданні “Нарису” Антонович лишився при своєму баченні проблеми. “Збірник Іллі Коцаківського”, зауважив він, містить матеріали, запозичені з літописів та в М.Стрийковського; звісток, що походять з невідомих джерел, тут обмаль [117, с.XV]. (Пізніше М.Грушевський дійшов висновку, що в основу згадки про прилучення Києва в 1333 р. покладено інформацію Стрийковського, а не навпаки [581, с.477-478; 578, т.IV, с.428-430]).

Більшість дослідників погодилася з основними тезами В.Антоновича (про легендарність походу Гедімінаса і приєднання Київщини по перемозі на Синій Воді). Прийняли їх М.Костомаров [937, с.180-181] (пор.: [929, с.66-67]), Д.Багалій, М.Коялович, Р.Зотов, О.Андріяшев, М.Петров, Є.Замисловський, К.Бестужев-Рюмін, А.Барбашев, Ф.Леонтович, П.Іванов, М.Василенко, В.Ключевський, С.Платонов, М.Довнар-Запольський, Н.Рожков, С.Томашівський, О.Єфименко, В.Іконніков, А.Пресняков, В.Пічета, М.Покровський, Б.Барвінський [297, с.310; 301, вип.2, с.127; 962, с.92; 759, с.120-121, 213; 266, с.200, прим.4; 1334, с.70-71; 2140, с.82, 115; 738, с.55; 433, с.26; 387, с.498; 317, с.14, 21; 1057, с.24, 27, 150-151, 182-183; 1050, с.59; 771, с.191-192; 467, с.819; 875, т.I, с.292; 1394, с.132-133; 667, с.15; 672, с.57; 1463, ч.II, вып.2, с.61; 1465, т.I, с.271-272; 1637, с.20, 23; 722, с.83; 779, т.II, кн.1, с.484; 1429, т.II, вып.1, с.57, 71; 1432, с.298, прим.2; 1370, с.344; 1371, стб.222; 1364, с.16; 1416, т.III, с.7; 334, с.185].

Ретельний аналіз джерельних звісток дав підстави М.Грушевському в основному погодитися з висновками вчителя [581, с.49, 471-494; 578, т.III, с.526, т.IV, с.17-19, 73-78, 428-430; 584, с.118]. Обережну позицію він зайняв щодо датування приєднання Києва 1362 р. [581, с.490-493]. На думку Грушевського, не можна повністю виключити, що похід Гедімінаса мав місце. Очевидно, ця земля в 1331 р. знаходилася у сфері впливу ВКЛ; але “перед Ольгердом Київщина не була введена ціла і остаточно в круг литовських волостей” [581, с.468, 487; 578, т.III, с.174, прим.2, т.IV, с.17-19, 73, 78, 428; 584, с.118; 576, с.137]. Історик обстоював поступове прилучення Київщини до Литви [578, т.IV, с.173, т.V, с.12]. Заміна ж Федора Володимиром могла бути пов’язана з церковними справами [578, т.IV, с.76-78, 81].

А.Павлов вважав появу в Києві (близько 1352 р.) митрополита Феодорита доказом зверхності Литви над містом [1293, с.245; 1272, с.240]; за П.Клепатським, знаходження тут митрополита Романа засвідчує, що її влада була встановлена між кінцем 1356 і липнем 1361 рр. Київщина мала перейти під зверхність ВКЛ дещо раніше за Брянськ, найімовірніше, у 1356-1357 рр. [868, с.1-24, 69]; з цим погодився П.Соколов [1550, с.365, 386]. Що до подій початку 1360-х рр., то їх треба тлумачити як усунення Федора, а не приєднання Києва [

868, с.23-24].

Не бракувало тих, хто не погодився з В.Антоновичем. Різною мірою визнавали реальність походу Гедімінаса М.Владимирський-Буданов, М.Ясинський, Є.Голубинський, М.Максимейко, К.Болсуновський [782, т.ІІ, с.58, 73, 540, прим.16; 1736, т.ІІ, с.196; 652, с.9; 492, с.78; 489, с.38-40, 50; 996, т.І, с.4; 1836, с.63-64; 1459, с.58; 352, с.114; 531, с.128, 130, 161, 181; 532, с.49; 533, с.233; 1164, с.2; 1167, с.5-6, 15, 43-44; 1165, с.8, 19; 406, с.12]. Повністю підтримав Дашкевича Н.Тихомиров [1631, с.159]. В.Милькович довіряв даті, наведеній Стрийковським [1221, с.24]. Припускав можливість наступу ВКЛ на Південну Русь у 1330-х рр. І.Линниченко [1076, с.97]. Обережно прийняв висновки Дашкевича М.Любавський [1144, с.36; 1148, с.22-23], пізніше приєднавшись до думки Антоновича [1138, с.9; 1137, с.62, 67; 1143, с.168, 176]. І.Філевич та ще дехто відмовився від судження стосовно цієї проблеми [1674, с.41-42, 129; 1680, №3, с.421; 1682, с.43; 468, с.488; 725, с.4, прим.1; 1614, с.32-33; 1080, с.1].

Новий поштовх до дискусій було дано у 1916 р. М.Фасмер звернув увагу на згадку в грецькому збірнику XIV ст. про Федора, брата “*Κεντημήνος*” а; за Фасмером, тут слід бачити ім’я Гедімінаса [1439, с.58]. М.Присьолков, датувавши запис 1330 р., припустив, що йдеться про того самого київського князя Федора, який згаданий під 1331 і 1361-1362 рр. [1439, с.67].

Походження Федора привертало увагу й раніше. М.Щербатов здогадувався, що йдеться про Федора Коріатовича [1797, т.ІІІ, с.339]. Н.Карамзін і М.Смирнов вважали Федора “руським князем” [819, т.ІV, с.125; 1539, с.76]; С.Соловйов кваліфікував це твердження як безпідставне [1559, кн. ІІ, с.333, прим.426]. Д.Зубрицький спочатку обмежився зауваженням про “невідоме” походження Федора [762, ч.І, с.57], згодом відніс його до Ольговичів [762, ч.ІІІ, с.265]; його підтримали Н.Квашнін-Самарін, М.Дашкевич, Р.Зотов, А.Соболевський, М.Любавський [849, с.12; 639, с.105-106; 759, с.114, 117, 296; 1545, с.9; 1148, с.22; 1143, с.168, 176]. Дехто, починаючи з М.Дашкевича й Д.Ловайського [641, с.61; 782, т.ІІ, с.540, прим.16; 1148, с.22; 1143, с.176], ототожнював князя з Федором Святославичем – послом Гедімінаса в Новгороді у 1326 р. [53, с.98, 341, 458; 74, с.50; 75, вып.1, с.260; 77, с.217; 86, стб.64; 135, с.51; 79, с.199]. М.Грушевський, як і Антонович, вважав безпідставними будь-які судження щодо походження Федора [280, с.143; 272, с.122; 581, с.469; 584, с.118]. Він навіть висловив сумнів, чи дійсно той був князівського роду [581, с.469-470; 578, т.ІІІ, с.173; 868, с.16]. Н.Квашнін-Самарін та М.Дашкевич припускали, що згаданий в оповіданні про виправу Гедімінаса Станіслав міг мати друге ім’я “Федір” [849, с.12; 639, с.106; 641, с.58-59]; заперечив це Р.Зотов [759, с.120].

Розвідка М.Присьолкова і М.Фасмера привернула увагу не одразу. Протягом 20-30-х рр. провідною в українській історіографії лишалася думка про “невідоме” походження Федора [262, с.31, прим.1; 687, с.99; 628, вип.ІІ, с.22]. Твердження про його приналежність до Ольговичів знайшло прихильника в особі В.Мавродіна [1157, с.62-63; 1160, с.314]. Лише в 1933 р. польський історик Г.Пашкевич звернув увагу на твердження Присьолкова і Фасмера, оголосивши Федора братом і намісником Гедімінаса в Києві [2041, с.256, 328-

331, 334, 355, 408; 2042, s.10-11, 294, 305, 346]. Завдяки Пашкевичу ця точка зору здобула ши-роке визнання (спочатку це стосувалося лише польської історичної літератури [2123, s.36-37; 1979, s.7; 1982, s.17, 106-108, 167, prz.399; 1981, s.137]).

У східнослов'янських історіографіях широке визнання зберігала концепція В.Антоновича [797, с.51; 1780, с.109; 1037, с.174; 264, с.21; 1757, с.38; 1533, с.11; 800, с.52; 687, с.99, 103; 973, с.113; 1719, с.23; 628, вип.ІІ, с.22, 32; 1809, с.132; 1160, с.315; 478, с.240, 427, прим.103]. Дехто висловлював упевненість в історичності походу Гедімінаса та завоюванні Київської землі [1072, с.8; 1211, с.7; 2028, s.9; 2185, s.97, 99; 1155, с.203; 1789, с.82; 785, с.19; 1808, с.199; 1163, с.181; 1450, с.126; 841, с.313; 295, с.88; 1508, с.67]; були й випадки відмови від остаточного судження [1913, t.I, s.47-48, 81; 35, с.143; 1259, с.127]. О.Андрія-шев вважав, що Гедімінас захопив лише Овруч і Житомир, а Федір київський перебував під його впливом; приєднання ж Києва відбулося між 1360 і 1363 рр. [263, с.62-63; 1421, с.307, 310]. М.Грушевський висловив припущення, згідно з яким легенда про похід на Київ обґрунтовувала чийсь права, і вказав на князів Гольшанських: адже Іван Ольгімантович, син гаданого першого намісника Києва, був призначений сюди Витаутасом наприкінці 1390-х рр. [581, с.482-483]. Є докази того, що пізня редакція литовсько-руських літописів була створена в колах, пов'язаних з родиною Гольшанських [1807, с.225-227, 230-231].

Як і у випадках, розглянутих вище, приступна нині джерельна база дослідження проблеми прилучення Київської землі була введена до обігу протягом даної доби. Подібно до приєднання Волині, традицію про здобуття Києва Гедімінасом рано було піддано сумніву. В підсумку дискусії між В. Антоновичем і М.Дашкевичем на межі 70-80-х рр. ХІХ ст. постали два варіанти вирішення питання, до яких (із певними уточненнями) зводяться погляди, висловлені досьогодні. Очевидно, що перший із них значно обґрунтованіший; оборонці ж історичності виправи Гедімінаса на Київ змушені гранично мінімізувати її наслідки. Водночас слід визнати, що відомих джерельних свідчень замало для остаточного спростування даної концепції. Вплив політичних чи ідеологічних чинників на позиції дослідників даного питання не відчувається; швидше, та й то лише в окремих випадках, прослідковується дія такого фактору, як приналежність історика до певної школи.

2.7. Перехід Поділля під литовську зверхність

З розглянутою проблемою тісно пов'язане питання про час і обставини переходу під зверхність ВКЛ Поділля. На джерельних відомостях сильно відбилися суперечки між Литвою і Польщею стосовно прав на цю землю. Литовсько-руські літописи оповідають про її звільнення так: *“Коли господар был на Литовскои земли князь великы Олгирд и, шед в поле с литовьскимъ воискомъ, побиль татаров на Синии Воде, трех братов: князя Хочебия а Кутлубугу а Дмитрея. А то си три браты, татарскыа князи, отчичи и дедичи*

Подолскои земли, а от них завидали втамони а боискаки, приездяючи от них утамонъв, имывали ис Подольскои земли дань. А братъ великого князя Олгирдов держав Новъгороди Литовскыи, князь Коръять, а в него были четыри сыны: князь Юръи а князь Александро, князь Костентин, князь Федор. Ино тыи княжятя Коръятевечи ...со князя великого Олгирдивым презволениемъ и с помочию Литовския земли пошли в Подолскую землю ..., и боскакомъ выхода не почали давати. И ... вси Подолски города умуровали и всю землю Подолскую осели” [100, с.66, 74, 102, 138, 160, 186, 207, 228; 99, с.139]. При цьому не було єдиної думки стосовно того, чиєю справою була битва на Синій Воді. Альгїрдасові приписують її Супрасльський і Слуцький літописи та “Хроніка Биховця” [100, с.66, 74; 99, с.139]. В Рум’янцевському, Ольшевському, Євреїновському, літописах Красиньського та Археологічного товариства героєм подій є Альгїрдас, але відбувалися вони за Витаутаса [100, с.102, 138, 186, 207, 228]. Літопис Рачиньського приписує здобуття Поділля Витаутасові [100, с.160].

Відмінною є інформація польських джерел. За Длугошем, Казімеж відвоював Поділля у татар: в 1352 р. ті здійснили набіг на це польське володіння (“*regno Poloniae subiectam*”). Про Синьоводську битву і Коріатовичів немає й згадки [172, t.IV, s.229, 488, t.VI, s.45]. Це повторили Ваповський і Бельський [224, t.I, s.127-128; 156, t.I, s.399]. Про приєднання королем Поділля і всієї Русі “до Крем’янця” твердив Кромер [187, s.604, 738]; татар же нібито розбито на Поділлі “*a legato Vitoudi Olgerdo*”, тобто тезкою вел. князя [187, s. 738, 750].

“Компромісну” позицію зайняв Стрийковський. Як і Кромер, він оповідає про перемогу Альгїрдаса, “гетьмана” Витаутаса, над трьома татарськими “цариками” [216, t.II, s.111]. Одночасно він прийняв версію литовсько-руських літописів, додавши різні подробиці [216, t.II, s.6-7]. В літописах старшої редакції дату не зазначено; “Хроніка Биховця” називає 1351 р. [99, с.139]. Стрийковський вмістив ці події у “Початках...” під 1329 р. [217, s.257], а в “Хроніці” – під 1331, але після оповіді про усобиці в Орді 1357-1361 рр. [216, t. II, s.6-7, 104]. Цю дату прийняв А.Віюк-Коялович [227, pars I, p.287-289]; у А. Гваньїні названий 1327 р. [175, s.72]. Рогозький літописець та Никонівський і Густинський літописи датують подію 1362 або 1363 рр. [85, стб.75; 82, т.XI, с.2; 71, с.350].

Рано почав утверджуватись погляд, згідно з яким звільнення Поділля пов’язане з битвою на Синій Воді. Спочатку, завдяки Стрийковському, переважало датування походу 1331 р. (С.Сестренцевич-Богущ, А.Коцебу, А. Пшездзець-кий, А.Мухлінський, М.Лучкай) [1522, т.I, с.349; 946, с.21; 2119, t.I, s.116, t.II, s.59; 1089, с.511; 1126, с.135, 138]. Висловлювалась така точка зору і на початку 1870-х рр. [1524, с.9], хоча авторитет “Хроніки” Стрийковського вже було піддано сумніву. Н.Карамзін віддав перевагу даті Никонівського літопису – 1363 р. [819, т.V, с.14]; за ним це зробили Д.Бантиш-Каменський та С.Соловійов [311, с.19; 1559, кн.II, с.255, 646, прим.28; 686, с.278]. Д. Зубрицький аргументував незгоду зі Стрийковським тим, що в 1331 р. Поділля мало належати Юрієві II [763, с.104]; в 1373 воно вже знаходилося під владою

ВКЛ [760, с.72, прим.79].

Рано (у 1838 р.) здійснено спробу “погодження” обох традицій: анонімний автор розвідки з історії Галичини твердив, що в 1331 р. татар розбито на Синій Воді, а в 1363 нова перемога дозволила Альгірдасові дійти до Криму [451, с.87]; те ж повторив Й.Гаммер-Пургшталь, виправивши першу дату на 1333 р. [1928, s.297, 319]. Подібний шлях обрав Т.Нарбут. Слідом за “Хронікою Биховця”, він датував битву 1351 р. [2024, t.V, s.58, 60-61], але водночас прийняв і версію Карамзіна [2024, t.V, s.135-137]. Справою Альгірдаса вважав приєднання Поділля Й.Лелевель. Висловив недовіру до звісток польських хроністів і К.Стадницький [2147, t.I, s.35-53, t.II, s.40, prz.63, s.43, 46; 2148, s.132-138]. Однак у датуванні перемоги литовських військ він вагався, вміщуючи в проміжку то 1351-1363, то 1357-1363, то 1362-1363 рр. [2147, t.I, s. 36, 68, XIV-XV, prz.58, t.II, s.23, 43, prz.68; 2148, s.123, 137, 161, 248].

Спроба захисту “польського” варіанту історії Поділля вийшла від репрезентанта російської історіографії. Ф.Брун заперечив приєднання Поділля Литвою в 1331 р., вважаючи, що битва на Синій Воді сталася в 1351 [431, с.457]. Потім він боронив оповідання Кромера про похід сюди Альгірдаса, полководця Витаутаса (за Г.Тунманном, А.-Л.Шльоцером та А.Коцебу [1647, с. 51]). “Синя Вода” ж “не могла не співпадати з Доном” [429, с.172]; це нібито доводиться тим, що деякі німецькі джерела (“Торунські аннали”, Дітмар з Любека, Йоганн Посільге, Альбрехт Крантц) називають Куликовську битву 1380 р. у верхів’ях Дону битвою на Синій Воді – “*Bloen Wassir*” [183, s.114-115; 186, p.207].

Погодилися, що за Казімежа III Поділля не належало Польщі, К.Шайноха, І.Шараневич та М.Смирнов [1756, т.ІІ, с.315; 1760, с.441; 1538, с.40-42]. Шараневич та І.Новицький гадали, що його прилучення до ВКЛ сталося в 1359-1363 рр. [1761, с.117; 1760, с.186, 189; 1273, с.31, 33]. М.Костомаров та М.Смирнов вважали гідною довіри дату “Хроніки Биховця”, тобто 1351 р. [929, с. 70; 1538, с.40]. І.Беляєв спочатку теж дотримувався цієї думки [354, с.170], згодом віддавши перевагу звісткам Никонівського та Густинського літописів [358, с.96-97].

В основу своїх реконструкцій В.Антонович поклав припущення про існування вже на початку 1350-х рр. окремої Подільської орди. Вона допомагала Литві, проте з 1356 р. перейшла на бік Казімежа, що дало Альгірдасу привід для дій проти неї [280, с.142, 148-149; 272, с.124-125]. Перемога на Синій Воді 1362 р. знаменувала перехід Поділля під владу ВКЛ; безпосередня влада була передана Коріатовичам [280, с.149-151; 272, с.126; 274, с.229]. Це сталося до приєднання Києва [280, с.150; 272, с.122] (так вважав і І.Шараневич [1760, с.187]).

М.Дашкевич вважав “Повість про Поділля” литовсько-руських літописів так саме тенденційною, як і звістки польських хроністів; тож немає підстав визнавати зв’язок між битвою на Синій Воді і зайняттям Поділля Литвою [641, с.75-77, 80, 86-87]. Дашкевич вважав можливим тимчасове приєднання Західного Поділля до Польщі за часів Казімежа [641, с.84]. Певним, на його думку, є лише зайняття Поділля Коріатовичами за часів Альгірдаса; докладніше

визначити його час і обставини не можна. Ймовірною датою Дашкевич вважав 1351 р.; її, на його думку, не спростували ані Стадницький, ані Антонович [641, с.77, 87-89; 731, с.10]. Що до Синьоводської битви, то вона мала місце за Витаутаса. М.Кромер мав запозичити цю звістку з невідомого списку литовсько-руського літопису; брак інших згадок про “полководця Ольгерда” історик пояснив тим, що він міг загинути на Ворсклі (12 серпня 1399 р.) [644, с.181; 641, с.77-79, 83, 87-88]. З цим не погодилися В.Антонович і І.Линниченко [644, с.181].

Найдокладніше проблему приєднання Поділля до ВКЛ розглянув Н.Молчановський. Він погодився, що воно не було підвладне Польщі за Казімежа III [1232, с.4, 164, 184, 186-187, 189, 191], але обережно поставився до припущення щодо існування тут окремої орди [1232, с.167, 175, 179]. Не мала вирішального значення і битва на Синій Воді; головну роль в утвердженні Коріатовичів відіграли послаблення Орди і підтримка місцевого населення [1232, с.179, 182]. Звістка про згоду Коріатовичів з отаманами дала підставу наголосити на “не зовсім звичних стосунках” цих князів із центральною владою ВКЛ, а саме на відсутності повного підпорядкування їй [1232, с.192-195, 227]. Проти погляду на Коріатовичів як лише на знаряддя політики Альгірдаса виступив і А.Пресняков [1232, с.217-218; 1429, т.ІІ, вып.1, с.72]. Що ж до битви, то, відкинувши варіант Стрийковського, Н.Молчановський вважав вибір між двома іншими – 1351 та 1362 рр. – важким; вірогідніша друга дата, оскільки до смерті Джанібека (1357 р.) Орда зберігала єдність. Можливість віднести подію до часів Витаутаса він рішуче заперечив [1232, с.141, 174-179, 181, 253].

Вважав тенденційним оповідання литовсько-руських літописів А.Прохаска. Він доводив, що Поділля звільнив ще Казімеж III; литовського ж завоювання ніколи не було, як і якоїсь особливої ролі тут Коріатовичів [2078, с.256-257]. Втім, це твердження викликало сумнів іншого польського дослідника – А.Левицького [2006, с.688]. Ще рішучіше заперечення воно зустріло з боку М.Грушевського [612, с.9-10; 578, т.ІV, с.90, 241, 457]. Він підтримав висновки В.Антоновича, зауваживши, що інформація “Повісті про Поділля” підтверджується Никонівським літописом, який годі запідозрити в тенденційності. Спростував він і версію Кромера, за якою битва на Синій Воді сталася за Витаутаса. Грушевський вказав, як постала вигадана фігура “полководця Ольгерда”. В частині літописів “Повість про Поділля” вміщена там, де оповідається про часи Витаутаса; наслідком стало змішування осіб двох правителів ВКЛ [563, с.20-21; 581, с.490-494; 578, т.ІV, с.79-82, 87-94, 456-457; 584, с.119].

У східнослов'янських історіографіях кінця XIX – початку XX ст. погляди Бруна, Дашкевича та Прохаски не здобули визнання. Лише В.Смирнов погодився з датуванням битви часами Витаутаса [1534, с.159-163]. Перевагу отримала версія литовсько-руських літописів щодо вирішальної ролі перемоги на Синій Воді та надання Поділля Коріатовичам, яку прийняли Д.Іловайський, А.Барба-шев, М.Владимирський-Буданов, М.Ясинський, М.Петров, М.Любавський, Ф.Леонтович, Ю.Сіцинський, Н.Рожков, О.Єфименко, В.Ляскоронський, В.Ігнатовський, з польських істориків – С.Смолька [782, т.ІІ, с.

74-75; 316, с.68; 317, с.21; 489, с.41-42, 54, 76-78; 2140, с.82; 1836, с.1, 64-65; 433, с.26; 1334, с.70; 1337, с.30; 1144, с.57; 1138, с.9; 1143, с.166, 176; 1057, с.350; 1526, с.8; 1527, с.10; 1528, с.6, 31; 1463, ч.ІІ, вып.2, с.61; 1465, т.І, с.272; 722, с.83; 1154, с.99; 797, с.52]. Ця ж точка зору панувала в українській історіографії 1920-30-х рр. [1639, с.118; 1740, т.СХХХІV-СХХХV, с.42; 390, с.2-3; 1633а, с.15; 687, с.103; 1719, с.23; 628, вип.ІІ, с.22]. Виникло питання, що сталося раніше: Синьоводська битва і встановлення влади над Поділлям чи відібрання Києва від князя Федора. Спочатку переважала перша точка зору, висловлена І. Шараневичем і В. Антоновичем [1760, с.187; 280, с.150; 272, с.122], пізніше – припущення М. Грушевського, за яким битва була наслідком приєднання Київщини [578, т.ІV, с.81; 1639, с.118; 687, с.103; 973, с.113; 1744, с.84-85; 549, с.48].

У польській історіографії від початку ХХ ст. переважає традиційне для неї трактування історії Поділля. В 1911 р. В. Абрагам піддав сумніву зв'язок між битвою на Синій Воді та приєднанням Поділля; проникнення сюди Коріатовичів мало розпочатися ще до 1349 р., але з польською допомогою [1841, с.4-8]. Цей погляд прийняли А. Яблонівський, О. Галецький, Я. Натансон-Леський, Ю. Пузина [1934, с.83; 1913, т.І, с.70-71; 2028, с.9, prz.9; 2043, с.83, 124, 229; 2041, с.380, 395, 408; 2124, с.438-439]; історичність Синьоводської битви заперечив К. Ходиницький [1873, с.57-58]. С.-М. Кучинський припустив, що Карійотас із синами були прихильниками Явнутіса; переворот 1344/5 рр. змусив їх залишити ВКЛ. Внаслідок порозуміння з місцевим населенням і татарами, Північно-Східне Поділля між 1341 і 1349 рр. перейшло під їхню владу. Коріатовичі підтримували тісні зв'язки з польським королем, якому належало Західне Поділля. Виправа ж на Синю Воду мала місце наприкінці 1362 р., але являла лише дрібний епізод [1981].

З аналізованою проблемою пов'язане питання про межі здобутків Альгірдаса та про його похід до Криму. М. Стрийковський стверджував, що він досягнув чорноморського узбережжя і воював біля Кафи [216, т.ІІ, с.7]. Про спустошення “Корсуня” (Херсонеса) повідомляє й Михалон Литвин [51, с.64]. Тривалий час факт походу до Криму не піддавався сумніву. У А.-С. Нарушевича та С. Сестренцевича-Богуша [2027, с.73] дану тезу перейняли Н. Карамзін та Т. Нар-бут [819, т. V, с.14; 2024, т. V, с.135-137]. Такої думки дотримувалися Д. Бантиш-Каменський, Т. Чацький, П. Кеппен, Н. Устрялов, Й. Гаммер-Пургшталль, Д. Зуб-рицький, К. Шайноха, І. Шараневич, М. Смирнов, І. Новицький, М. Дашкевич, Д. Ловайський [311, с.19; 1727, с.139; 850, стб.41; 1668, ч.І, с.287; 451, с.90-91; 1928, с.319; 760, с.68, 71; 1756, т.І, с.325; 1425, с.15; 1760, с.187, 230; 990, с.30; 1540, с.2; 1273, с.40; 641, с.80-81; 782, т.ІІ, с.74]. Докази дехто шукав у звістці Никонівського літопису про захоплення литовцями “Коршева”. М. Дашкевич та Н. Молчановський бачили тут спотворене “Херсонес” або “Керч” [641, с.81; 1232, с.184]. Ф. Брун, слідом за Карамзіним [819, т. V, с.228, прим.12], припустив, що йдеться про Ржеву, а отже, вел. князь Альгірдас не ходив на Крим; це була справа кромерівського “полководця Ольгерда” [429, с.171-173]. М. Грушевський утримався від судження з даного питання [578, т.ІV, с.79-80, прим.2].

С.Сестренцевич-Богуш твердив, що в Криму вже у 1320 р. воював Гедімінас [1522, т.І, с.349, т.ІІ, с.234]. Підставою міг стати переказ про похід Гедімінаса на Кафу, Перекоп і п'ятигорських черкесів [9, ч.V, т.І, №XXI, с.65-66, ч.VII, т.І, №XV, с.103] та пасаж на початку VIII фрагменту твору Михалона Ливина [51, с.91]. Погодився з цим Т.Чацький [1727, с.139]; М.Смирнов вказав на помилковість даного погляду [1540, с.2]. “Обмежили” похід Гедімінаса дніпровськими порогами Ф.Брун та Р.Еркерт [430, с.221; 729, с.21]. Слідом за Нарушевичем, в популярних працях аж до початку XX ст. твердилося, нібито вел. князем було приєднане Поділля [2027, s.72; 990, с.25; 1200, с.19; 406, с.16; 1211, с.7].

Чи сягали здобутки Альгірдаса Чорного моря, судити важко. Позитивно відповідали на це питання Нарушевич, Сестренцевич-Богуш, Коцебу, Устрялов, Гаммер-Пургшталь [2027, s.73; 1522, т.І, с.349; 946, с.21; 1668, ч.І, с.337; 1928, s.319], пізніше – В.Антонович, вважаючи, що “Поділлям” називалася територія до чорноморського узбережжя [280, с.149-150]. З цим погодились Д.Іловайський, Ф.Леонтович [782, т.ІІ, с.74; 1057, с.350]. Протилежної гадки був Н.Молчановський: до 1421 р., коли Гедигольд збудував тут замок [431, с.438-439], кордони ВКЛ сягали узбережжя лише номінально [1232, с.15, прим.1, с.184].

На відміну від комплексу питань, пов'язаних із приєднанням Київщини, дослідження проблеми встановлення литовської зверхності над Поділлям виявляє виразні риси дії позанаукових чинників. Ці ознаки модерної історіографії успадкувала від традиції XV ст., коли тривала литовсько-польська суперечка щодо прав на Поділля. “Продовжувачем” литовських поглядів, природно, виявилися переважно репрезентанти східнослов'янських історіографій. Водночас співвітчизників останніх (насамперед Ф.Бруна, М. Дашкевича) бачимо й серед критиків згаданої традиції; польські історики активно долучилися до дискусії лише з межі XIX-XX ст. Що до впливу на історіографічний процес змін у джерельній базі, то переважно слід казати про процес “відсіювання” маловірогідних свідчень наративних джерел.

2.8. Входження чернігово-сіверських земель, Переяславщини та “верхівських” князівств до складу Литовсько-Руської держави

В оповіданні про похід Гедімінаса на Південну Русь йдеться про приєднання сіверських земель та Переяслава [99, с.137; 100, с.96, 153, 180, 200, 221]. Це повторив Стрийковський, вказавши також на Брянськ [216, т.І, s.366]. Тезу про завоювання Сіверщини прийняли О.Шафонський, М.Щербатов, А. Рігель-ман, Й.Штріттер, С.Руссов, А.Коцебу, І.Кайданов, Н.Устрялов, Т.Нарбут, І.Да-нилович, Ю.Ярошевич [1762, с.246, 249; 1797, т.ІІІ, с.299; 1457, с.11; 1591, ч.ІІ, с.247; 1492, с.22; 946, с.20; 813, с.68; 1668, ч.І, с.283, 337; 2024, т.ІV, s.490; 635, с.4; 1942, cz.І, s.43]. Митрополит Євгеній вважав, що Гедімінас просунув кордони держави до Угри [707, с.99]. Н.Полевой припустив, що Сіверщину, як і Київщину, вел. князь не зміг закріпити за собою [1417, т.ІV, с.342-343, 348, 352

].

Д.Бантисш-Каменський та М.Погодін віднесли прилучення Сіверщини (як і Київщини) до часів Альгірдаса [311, с.16-19; 1405, с.123; 686, с.278]. Однак старий погляд утримував позиції до 1870-х рр., зберігшись у Й.Турчиновича, Ф.Чарнецького, Д.Іловайського, І.Шараневича, М.Кояловича [1650, с.89; 1425, с.14; 993, с.50; 1234, с.15-16; 1726, с.39; 783, с.123; 1760, с.134; 954, с.98]; в ранніх працях В.Антонович твердив, що Чернігів увійшов до складу литовських володінь за Гедімінаса, а решту сіверських земель здобув Альгірдас [270, с.XV].

Щодо реальної історії Сіверщини та її взаємин з ВКЛ доби Витяніса та Гедімінаса звісток вкрай небагато, і стосуються вони переважно Брянська. Антонович припустив, що після татарського погрому політичний центр землі змістився на північ [280, с.133], хоча й оцінив посилення Брянська як випадкове. Це визнавали П.Голубовський, Д.Багалій, Р.Зотов, М.Любавський, Ф.Леонтович, О.Єфименко, О.Андріяшев [534, с.198-199; 297, с.[5-6], 305-306, 308-309; 299, с.150; 300, с.368; 759, с.189, 191; 1144, с.43-44; 1148, с.25; 1143, с.168; 1057, с.151-152, 169; 722, с.83; 265, с.103, 113, 116, 122; 264, с.21]. Відмовився бачити в Брянську головне місто Сіверщини М.Грушевський, вказавши, що з 1290-х рр. він опинився під владою смоленських князів [578, т.ІІІ, с.179-180, прим.2].

Неодноразово зазначалося, що сіверські землі опинилися тоді між двома “центрами сили” – ВКЛ та Великим князінням Владимирським. На думку А.Преснякова, вплив останнього на Брянськ зберігався до кінця ХІІІ ст. [1432, с.100]. Однак складно визначити, в інтересах якого з сусідів здійснювалися окремі кроки брянських князів. Так, під 1333 р. згаданий похід Дмитра Романовича брянського разом із татарами на Смоленськ [85, стб.47]; проте П.Голубовський не спробував визначити роль цієї виправи у взаєминах Брянська з Вільнюсом чи Владимиром-на-Клязьмі (а фактично Москвою).

Більшу увагу привернули події 1340 р.: *“Тое же зимы злые коромолници, сшедшея вечем, Брянци оубиша князя Глеба Святославича месяца дек[абря] в 6 день, на память святого отца Николы”* [105, с.364; 85, стб.53; 88, с.93; 84, стб.422; 70, стб.531; 53, с.353; 74, с.55; 77, с.222; 86, стб.74; 94, с.172; 79, с.206; 81, т.Х, с.212; 98, с.107]. П.Голубовський припустив, що вбивці бажали переходу міста під владу ВКЛ [534, с.201]. (Думку про схильність населення Брянська шукати в Литви порятунку від татарського ярма висловив іще М.Щербатов [1797, т.ІІІ, с.448-449]). О.Андріяшев погодився, що в першій половині ХІV ст. тут, під тиском з боку Смоленська, могла постати “литовська партія” – літописні “лихі люди”, про яких ітиметься при висвітленні подій 1357 р. [265, с.116].

Інформація про історію Брянська в наступні 15 років відсутня. Переходу міста під владу Литви передував похід Альгірдаса восени 1356 р. на Брянськ і Смоленськ. Наступного ж року *“князь Василии Смоленский приде из Орды сел на княженьи в Дьбряньске и мало пребыл, толко осмь недель, преставися и бысть в Бряньске лихостию лихих людеи замятъня велика и опустенье града и потом нача обладати Олгерд Брянском”* [85, стб.65; 81, т.Х, с.228].

Внутрішня боротьба в Брянську тлумачилася по-різному. Вбачали в ній добровільний перехід під владу Альгірдаса І.Філевич та М.Петров [1677, с.138, прим.2; 1335, с.16]. На думку Ф.Леонтовича, мала місце боротьба прибічників Литви і Орди [1057, с.25-27, 170]. Що до року переходу Брянська під владу ВКЛ, то спочатку переважало буквальне розуміння літописної оповіді. Датування 1356 р. зустрічаємо у Н.Карамзіна, П.Кеппена, П.Нікітіна, С.Соловійова, М.Костомарова, І.Беляєва, В.Антоновича, П.Голубовського, Д.Багалія, М.Любавського, Ф.Леонтовича, О.Андріяшева та ін. [819, т.IV, с.168; 850, стб.41; 1266, с.80; 1559, кн.II, с.254; 929, с.72; 354, с.170; 280, с.55, 62, 132, 134; 272, с.90-91, 119; 274, с.229; 534, с.201; 297, с.310; 1144, с.44; 1057, с.152, 167, 170; 264, с.21]; в популярних працях називався і 1355 р. [433, с.26; 798, с.49]. Згодом починає переважати погляд, згідно з яким місто опинилося під владою Литви дещо пізніше. На думку М.Грушевського, підтриманого П.Клепатським, це могло статися в 1357-1358 рр. [578, т.IV, с.66-67, 451; 584, с.119; 868, с.22-23; 2043, с.224; 1982, с.118-119, 151; 628, вип.II, с.20; 1809, с.133; 794, с.50].

Немає точних відомостей щодо початкової форми влади ВКЛ над Брянськом. Переважає думка, що сюди було призначено Дмитра Ольгердовича старшого, оскільки в литовсько-московській угоді 1372 р. [126, ч.I, №31, с.52; 32, №6, с.22; 20, №23, с.47] “в імені” Альгірдаса згаданий “*князь Дмитрии брянський*”. Останній звичайно визнається сином вел. князя. Висловлювалися й інші здогади. Є кілька здогадок про Романа Михайловича молодшого, який під 1375 р. титулується брянським [105, с.399; 85, стб.111; 88, с.116; 96, с.69; 74, с.70; 77, с.233; 86, стб.99; 80, с.22; 82, т.XI, с.22; 95, с.122], а під 1401 – і чернігівським. Н.Квашнін-Самарін припустив, що його батько, Михайло Олександрович чернігівський, визнавав владу Гедімінаса; Альгірдас, оволодівши Брянськом, перевів Романа сюди [849, с.7-8, 14]. Р.Зотов заперечив перехід Брянська до Литовсько-Руської держави близько 1356 р. Тоді, на його думку, це місто повернулося від смоленських князів до Ольговичів, тобто Романа Михайловича; приєднання ж Брянська відбулося в 1368 р. [759, с.98-99, 209-213, 218, 237]. Цю думку прийняли М.Любавський та В.Мавродін [1148, с.25; 1157, с.55-56; 1160, с.308-309]; А.Пресняков відсував встановлення влади Литви на 1370-і рр. [1429, т.II, вып.1, с.70]. Сумнів щодо такої реконструкції висловив О.Андріяшев, датуючи початок панування Гедиміновичів у Сіверщині 1371 р. [265, с.117].

Обставини переходу решти Сіверщини до складу ВКЛ не зафіксовані у вірогідних джерелах. М.Костомаров висловив здогад щодо її прилучення одночасно з Брянськом [929, с.72]. Розвинув його В.Антонович, твердячи, що інші сіверські землі піддалися Литві добровільно [280, с.134-135]. Р.Зотов вважав та-ке уявлення спрощеним; прилучення Сіверщини мало відбутися поступово, в 1356-1377 рр. Зокрема, Чернігів протягом 1360-х рр. належав Роману Михайловичу під зверхністю Альгірдаса; після 1372 р. його передано одному з молодших Ольгердовичів – Карібутасові-Дмитру [759, с.99, 213, 218, 255]. Не поділяючи останнього здогаду, М.Грушевський погодився, що Західна Сіверщина увійшла до складу ВКЛ значно пізніше за Брянськ, у 1360-70-х рр. [578, т.IV, с.67; 584, с.119; 577, с.69]; цю точку зору підтримав А.Пресняков [

1432, с.299]. Тривалим процесом вважали оволодіння Сіверщиною С. Томашівський і О.Андрія-шев [1639, с.118; 265, с.116]; визнав це, хоч і не одразу, М.Любавський [1144, с.44; 1143, с.177]. Помітно, що концепція одномоментного опанування Сіверщини як наслідку приєднання Брянська, що тривалий час була панівною, від 1910-20-х рр. починає втрачати прихильників [782, т.ІІ, с.73; 1009, с.209; 2140, с.82; 1057, с.152, 157, 167; 1293, с.248; 467, с.819; 531, с.191; 868, с.ХХІІІ, 22; 2041, с.330-331; 687, с.103; 973, с.113; 628, вип. ІІ, с.20; 363, с.37].

Немає певних звісток щодо часу й обставин переходу під литовську зверхність Переяславщини; про це йдеться лише в поданні про похід Гедімінаса. Тож, поки зберігалася довіра до нього, твердилося про одночасне приєднання усієї “Києво-Переяславської землі” (наприклад, М.Максимовичем) [1178, с.132; 1176, с.151; 1189, с.258]. Таким же був погляд критиків згаданої легенди, оскільки в XV ст. Переяславщина зберігала адміністративну єдність із Київщиною [578, т.ІV, с.78-79]; пізніше його дотримувався О.Андріяшев [264, с.21-22].

Багато неясного в процесі встановлення литовської зверхності над “верхівськими” князівствами. В цих дрібних уділах у верхів’ях Оки правили нащадки Михайла Всеволодовича чернігівського – князі мезецькі, таруські, мосальські, оболенські. Найзначніші, новосильські, вели рід від Семена Михайловича глухівського; згодом відбувся поділ на одоєвських, воротинських та белєвських. Про дії їхніх правителів джерела згадують рідко; до того ж не завжди вдається простежити місце цієї активності у “великій” політиці сусідів – Литви та Москви. Дослідники нечасто зверталися до даної проблематики, торкаючись її переважно побіжно. Так, В.Антонович припустив, що вже за Альгірдаса більшість “верхівських” князівств перейшла до сфери впливу ВКЛ [280, с.134-135; 272, с.120]. Надто раннім визнав це датування Д.Ловайський, вказавши, що принаймні частина їх підтримувала Дмитра Івановича московського в боротьбі проти Литовсько-Руської держави і татар [782, т.ІІ, с.109, 541, прим.20]. (У своїй ранній праці він утримався від судження щодо початку литовських впливів на “верхівські” уділи [783, с.123]). За його припущенням, поразка військ Олега рязанського від литовців під Любутськом 1402 р. спричинила перехід залежних від Рязані князів під зверхність Витаутаса [782, т.ІІ, с.258]. Р.Зотов заперечив залежність “верхівських” земель від Литви за Альгірдаса [759, с.214-219].

М.Любавський вважав, що одночасно з Брянськом Альгірдас підпорядкував собі й згадані уділи [1144, с.44]. Згодом новосильські і таруські князі перебували в московській сфері впливу, що засвідчує угода Федора Ольговича рязанського з Василем І [126, ч.І, №36, с.66; 32, №19, с.53]; після смерті останнього вони визнали зверхність Витаутаса [1144, с.48]. Поступово утвердилося визнання того, що тоді відбувся їхній перехід до стабільного перебування в політичній системі ВКЛ. Підставою є лист Витаутаса до гросмейстера Пауля фон Руссдорфа (серпень 1427), де йдеться про відвідання східних кордонів і обіцянки вірності з боку “верхівських” князів [193, т.ІVІ, №МССХСVІІІ, р.779].

Серединою XIV ст. датував початок литовської зверхності В.Ключевський [875, т.І, с.342]. Ф.Леонтович обмежив здобутки Альгірдаса частиною володінь князів новосильських та карачевських; по литовсько-московських війнах 1406-1408 рр. до них долучилися белевські. Тих же воротинських і одоєвських князів, що визнавали зверхність Москви, підпорядкував Казімерас (Казімеж IV) [1057, с.174]. М.Грушевський констатував, що на межі XIV-XV ст. у регіоні точилася боротьба за вплив між Литвою, Москвою та Рязанню [578, т. IV, с.68-69], причому перша надовго взяла гору з 1425 р. [578, т.IV, с.73, 274]. Ф.Петрунь гадав, що еміграція низки сіверських князів та бояр на чолі зі Швітрігайлою 1408 р. до Москви дала їй тимчасовий контроль над Любутськом [1342, с.167].

Бідність джерельних звісток про історію прилучення сіверських земель до ВКЛ обумовила гіпотетичний характер вирішення переважної більшості питань. Виразні тенденції тут важко вирізнити; можна твердити лише про поступовий відхід від тверджень В.Антоновича щодо одночасного приєднання Брянська та всієї Сіверщини та входження більшості “верхівських” князівств до литовської сфери впливу ще за Альгірдаса. Попри прийняття загалом істориків тези про існування та боротьбу тут “пролитовського” та “промосковського” угруповань, протягом даної історіографічної доби якоїсь відповідної заангажованості дослідників (на відміну від радянського періоду) не спостерігається.

2.9. Прилучення Смоленська

Протягом 60-70 років по смерті Міндаугаса немає відомостей про еволюцію литовсько-смоленських взаємин. Відомо лише про татарський похід 1275 р. на Литву, здійснений за ініціативою Лева I; у ньому взяв участь Гліб Ростиславич смоленський [72, стб.872]. Але робити на цій підставі якісь висновки було б надто ризиковано. Що до вірогідних відомостей, то вони починаються з недатованої угоди Івана Олександровича смоленського (1313-1359) з лівонським магістром і Ригюю [126, ч.ІІ, №8, с.10-11; 191, bd.ІІ, №DCCXCVI, sp.332-333; 125, с.70]. Заслуговує на увагу згадка вел. князя про правителя ВКЛ: “*брат мои стареишии Кедимен*”, що засвідчує певну зверхність останнього.

Датувати угоду можна дуже приблизно. Перші видавці акту вказали на проміжок 1330-1359 рр. [126, ч.ІІ, с.[1], 10]. Часом “до 1359 р.” датував його І. Срезневський [1577, №12, с.247]. Ф.-Г. фон Бунге пропонував конкретнішу дату – близько 1340 р. [191, bd.ІІ, sp.332]. Оригінальну думку висловив М.Бережков: договір мав постати до січня 1323 р., тобто до початку контактів Гедімінаса з курією в справі хрещення [367, с.85-86]. Але це явна помилка, оскільки в тексті згаданий син литовського вел. князя Гліб. Йдеться, без сумніву, про охрещеного під цим іменем у Новгороді Нарімантаса; укладення угоди могло відбутися лише між його хрещенням (вересень 1333 р.) і загибеллю 2 лютого 1348.

Є майже загально визнаним, що встановлення залежності Смоленська від ВКЛ відбулося до 1339 р. Це пов'язане з тим, що взимку 1339/40 рр. відбувся масштабний похід на Смоленськ ординських військ на чолі з Товлубієм, разом із контингентами Москви, Рязані і дрібніших князівств Великої Росії; щоправда, успіху вони не досягли [105, с.363-364; 85, стб.51-52; 88, с.92-93; 84, стб.421; 74, с.55; 94, с.172; 81, т.Х, с.211; 100, с.28, 46, 103, 120; 139, с.51; 95, с.113; 101, с.31, 72]. Зв'язок між литовсько-смоленським зближенням і цим походом не підлягає сумніву; проте перше могло бути як причиною, так і наслідком другого. Щодо мотивів виправи Товлубія Н.Карамзін, С.Соловйов та М. Костомаров припустили, що Смоленськ, прагнучи незалежності, відмовився від сплати татарам “виходу” [819, т.IV, с.141; 1559, кн.II, с.228; 915, с.194].

Повернемося до питання про взаємини Литви зі Смоленськом. Карамзін, П.Нікітін та С.Пісарєв вважали метою смоленського вел. князя звільнення від влади Орди [819, т.IV, с.141; 1266, с.77; 1351, с.55; 1352, с.25]. Д.Іловайський та А.Пресняков вважали угоду вимушеною, оскільки життєво важливі для Смоленська торговельні шляхи мали вже перебувати в руках Гедімінаса [782, т.II, с.72; 1432, с.161]. За оцінкою першого, цей союз не був “рішучим” [782, т.II, с.71]. Дану тезу розвинув П.Голубовський, твердячи про “слабку” залежність Смоленська від Литви: інакше їхні правителі мали бути означені як “батько” й “син”. Ініціатива зближення, гадав він, виходила від Смоленська і була обумовлена московською загрозою. При цьому історик визнав існування тут поруч із пролитовською і промосковською партією, очолюваною сином вел. князя Василем Івановичем [535, с.316-317].

Наступна звістка стосується подій по смерті Гедімінаса. Альгірдас (ще вітебський князь) напав у жовтні 1341 р. на Можайськ, однак не здобув його [105, с.365; 85, стб.53-54; 88, с.93-94; 86, стб.74; 79, с.206; 81, т.Х, с.213; 100, с.28, 46, 103]. Це місто належало Москві, будучи в 1303 р. відібраним у Смоленська; тож похід оцінюється в літературі як спроба повернути союзникові його колишнє володіння. А.Пресняков вбачав тут відповідь на похід Товлубія, вказавши на роль Смоленська як центру литовсько-московських протиріч [1432, с.160, 285]; М.Ясинський саме з 1341 р. вів відлік його залежності від ВКЛ [1836, с.57].

Збереження союзу Литви зі Смоленськом засвідчує допомога останнього в битві 1348 р. на Стреві. Однак незабаром настали зміни, чому сприяла невдача посольства Карійотаса (Коріата) Гедиміновича, вирядженого Альгірдасом до хана Джанібєка (1349). Опинившись у важкій ситуації, вел. князь у 1350 р. уклав із Семеном московським мир, умови якого невідомі. Є підстави вважати, що вони були не вигідні для ВКЛ. Під час переговорів 1494 р. московські бояри заявили послам ВКЛ: *“мы хотим так, как было при наших прадедах, при великом князе Семене Ивановиче, и при великом князе Иване Ивановиче, и при его (вел. князя литовського Александра (Олександра). – В.В.) прадеде, при великом князе Олгерде”* [115, т.XXXV, №24, с.114]. У 1561 московська сторона твердила, що за угодою Альгірдаса з Семеном Смоленськ перебував “в стороні” Москви [115, т.LXXI, №3, с.43]. А.Пресняков здогадувався про поступки з литовського боку, аж до визнання незалежності

Смоленська [1432, с.286].

У 1352 р. політична гра навколо Смоленська продовжилася: *“В лето 6860 князь великий Семен Иванович собрав воя многы и поиде ратию к Смоленську в силе тяжце и велице ...И дошедше Вышегорода на Поротве, тоу оусретоша его послове от князя Литовьскаго Олгорда с многыми дары о миру, князь же великий Семен Иванович, не оставя Олгордова слова, мир взял, а послы отпустил с миром, а сам подвижесе еще к Оугре, хотя ити к Смоленську. И ту прие-хаша к нему послове Смоленьскийи и князь великий Семен стоял на Оугре нед[е-лю] и оттоле свои послы посылал в Смоленск и мир взяша”* [105, с.372; 85, стб.60-61; 88, с.97-98; 100, с.47, 103-104; 98, с.110; 94, с.178; 79, с.216; 81, т. X, с.223; 74, с.60; 75, вып.1, с.280; 76, с.264; 77, с.227; 135, с.72]. В.Татищев вважав, що похід спрямовувався на Литву, а потім на Смоленськ [1600, т. V, с. 104]. За припущенням М.Щербатова, брак згадки про місцевого князя може засвідчувати приналежність Смоленська Литві [1797, т. III, с.426]. Як помсту Альгірдасові за напад на Можайськ розглядав виправу Д.Мурзакевич [1243, с. 107].

Здобув визнання здогад Н.Карамзіна про те, що послы Альгірдаса “клопоталися” за смольнян перед Семеном московським; отже, похід спрямовувався проти Смоленська [819, т. IV, с.316, прим.356; 311, с.18; 2024, т. V, с.63-64; 1266, с.79; 385, т. I, с.432; 782, т. II, с.37, 71]. В.Антонович також гадав, що Альгірдас зупинив московські війська на шляху до Смоленська [280, с.130-131]. На думку П.Голубовського, “неповний дипломатичний успіх” Альгірдаса спричинив перехід Смоленська на московський бік. Ця орієнтація зберігалася й на початку правління Святослава Івановича (1359-1386), про що свідчить антисмоленська активність ВКЛ протягом 1350-х рр. [535, с.318-319]. На думку ж С.Соловйова, між литовсько-московськими і московсько-смоленськими контактами 1352 р. не існує жодної залежності [1559, кн. II, с.334, прим.432]. В.Борзаковський та А.Екземплярський також не бачили підстав пов’язувати похід на Смоленськ із переговорами з литовськими послами, оскільки він не був зупинений після ук-ладення миру ВКЛ із Москвою [410, с. 77, прим.628; 726, т. I, с.87].

Немає єдності у визначенні політичної орієнтації Святослава Івановича протягом 1360-х рр. На думку М.Любавського, Смоленськ тоді залишався союзником Москви; докорінна зміна в політиці князівства відбулася лише наприкінці цього десятиліття [1145, с.132]. (Див. Додаток А.1). Відомо про участь сина смоленського вел. князя в поході Кястутіса на Лівонію в березні 1375 р. [176, с.107]. Проте вже в серпні у війні проти Твері низки великоруських князів на чолі з Дмитром Івановичем московським як союзник останнього згаданий Іван Васильович смоленський [105, с.398-399; 85, стб.110; 84, стб.435; 88, с.115; 80, с.22; 82, т. XI, с.22]. Очевидно, це сталося за згодою його дядька Святослава Івановича, оскільки в московсько-тверській угоді 1375 р. Смоленськ виступає як союзник Москви і потенційна жертва нападу з боку Литви. Такої думки був П.Голубовський [535, с.323-324], не погодившись із В. Антоновичем, який писав про залежність Смоленська від ВКЛ до смерті Альгірдаса [280, с.132]. Голубовський вважав, що “хитання” Святослава від

Москви до Литви і навпаки пояснюється прагненням зберегти незалежність від обох. ВКЛ бажало встановлення зверхності над Смоленськом, щоб наблизитися до теренів, на яких розгорталася московсько-тверська боротьба; Москва ж не ставила подібної мети, намагаючись уникати відкритих зіткнень з Литвою [535, с.196, 319-320].

До кінця правління Святослава Івановича Смоленськ зберігав промосковський зовнішньополітичний курс. Край йому поклала спроба Святослава в союзі з Андрієм Ольгердовичем і Лівонським орденом вступити в боротьбу з Йога-йлою (який щойно став королем і перебував у Кракові). Метою її, ймовірно, було повернення втрачених 25-30 років тому прикордонних територій. Події 1386 р. докладно висвітлені в джерелах [100, с.64, 70, 88, 99-100, 113-114, 121, 136, 157-158, 184, 205, 226-227; 99, с.145; 105, с.431-432; 85, стб.152-153; 88, с.137; 84, стб.443-444; 94, с.213-214; 80, с.51-52; 82, т.ХІ, с.91-93; 53, с.380; 74, с.92-93; 75, вып.2, с.343-344; 77, с.239-241]. Кульмінацією стала фатальна для смоленських військ битва на р. Вехрі під Мстиславлем 29 квітня, де загинув Святослав Іванович. Наступна облога Смоленська призвела до капітуляції міста і “посадження” тут Юрія Святославича. Він був змушений укласти 17 вересня 1386 р. угоду з Йогайлою і Скіргайлою, яка встановила залежність смоленського правителя від литовсько-польського і денонсувала його союз із Андрієм: *“приехал есмь оу Литву и зап[и]сал есмь с королем, што ми с ним за один быти, не остати ми короля некоторым веремьяем, а ни которым делом, ни оу лисе а ни оу добре ... и со Оondreем Полоцким и с Полочаны миру не держати ми, а ни сыла-тися”* [5, т.ІІ, №63, с.102-103; 110, т. ІІ, №4, стб.7-8; 193, т.ІІ, №VII, р.7-8, т.VI, №XXVIII, р.10; 153, т.І, №IV, s.3-4; 60, №39; 125, с.72-74; 20, №37, с.70].

Договір викликав неоднозначні оцінки взаємин, встановлених між Смоленськом і державою Йогайли. К.Шайноха та І.Шараневич розцінювали вже дії Святослава Івановича у 1386 р. як “відпадіння” від Литви одного з “удільних” князів [1756, т.ІІ, с.163; 1760, с.250, 259]; А.Левицький кваліфікував їх як “повстання” [1994, s.50]. Подібний погляд висловив М.Владимирський-Буданов [494, с.218]. Н.Карамзін та П.Нікітін вважали, що угода зробила Юрія “данником” Литви [819, т.V, с.58; 1266, с.84-85]. Далі йшли М.Костомаров, М.Петров, А.Левицький, Ф.Леонтович, М.Довнар-Запольський, Й.Малиновський, В.Ікон-ніков, вбачаючи втрату самостійності Смоленська [900, с.232; 1333, с.96; 1994, s.8, 20, 53; 1057, с.105, прим.2; 667, с.40; 1194, ч.ІІ, вып.1, с.89; 779, т.ІІ, кн.2, с.1508, прим.2; 1163, с.187]. Н.Дебольський вважав, що з 1386 р. значення Смоленська зійшло нанівець [650, с.57-58]. За П.Голубовським, це князівство розглядалося Литвою як завойована країна з намісниками [535, с.329]. Не бракувало інших означень статусу Юрія: “васал” (М.Любавський), “ленник” (Я.Натансон-Леський) [1148, с.31; 1145, с.133; 2028, s.20]. Навпаки, С.Соловійов не вважав його обласним князем [1559, кн.ІІ, с.363]. Д.Іловайський гадав, що йдеться про “вплив” ВКЛ [783, с.124] чи “деяку залежність” [782, т.ІІ, с.182]. До цього схилився й А.Барбашев [316, с.113; 317, с.27]. Заперечуючи Ф.Леонтовичу, вважав угоду “міжнародним актом” А.Прохаска [2095, s.664; 2042, s.243, prz.1]. М.Чу-батий утримався від судження з даного питання, вважаючи

його заважким [1740, т.СXXXIV-СXXXV, с.37, т.СXLIV-СXLV, с.55-56].

Кінець таким взаєминам поклав у 1395 р. Витаутас, скориставшись тим, що Святославичі “*бяху в разности*”. Під час походу, нібито спрямованого проти Тимура, Витаутас запропонував посередництво, підступно полонив їх, захопив Смоленськ і призначив туди намісника [84, стб. 456-457; 90, пол.2, с.419; 94, с. 225; 80, с.68-69; 82, т.ХІ, с.161-162; 53, с.387; 73, с.97; 74, с.101; 75, вып.2, с.378-379; 77, с.17, 246-247; 78, с.128; 106, вып.І, с.25, вып.ІІ, с.30, 108; 100, с.30, 51, 72-73, 102, 121, 138, 159, 186, 207, 228; 99, с.148]. Втім, Смоленськ зміг ненадовго повернути незалежність. У серпні 1401 р. Юрій Святославич з допомогою частини населення здобув “отчину”, розправившись із намісником Витаутаса Романом Михайловичем і боярами з “литовської” партії [105, с.454; 85, стб.176; 88, с.148; 84, стб.462; 89, пол.1, с.220; 92, с.138; 93, с.168; 94, с.231; 96, с.91, 263, 339; 97, с.89, 254; 80, с.75; 82, т.ХІ, с.184-186; 53, с.397; 73, с.102; 74, с.104-105, 143; 75, вып.2, с.390-391; 77, с.252; 78, с.131; 86, стб.146; 135, с.135-136; 95, с.169; 100, с.52, 73, 121, 140, 161, 187-188, 208, 229; 99, с.148-149].

Згадка про репресії проти боярства породила спроби визначити зв'язок між соціальною приналежністю і політичними вподобаннями місцевого населення. Н.Карамзін вважав, що Юрія Святославича підтримували народні маси, а боярство захищало литовську владу [819, т.V, с.99, 101]. Його твердження про “радість” населення з приводу повернення князя піддав сумніву Н.Полевой [1417, т.V, с.227, прим.229]; тим не менше точка зору Карамзіна користувалася широкою популярністю [1266, с.89; 1519, с.7, 64; 782, т.ІІ, с.203; 535, с.221, 331-334; 667, с.13, 63; 779, т.ІІ, кн.1, с.505; 1159, с.101; 1163, с.184; 1730, с.711]. Пояснював ненависть бояр до Юрія його жорстокістю С.Соловйов [1557, с.163].

Намагання Витаутаса повернути контроль над Смоленськом наштовхнулося на спротив місцевих прибічників Юрія та його тестя Олега Івановича рязанського. Зрештою литовсько-руським військам вдалося з допомогою вцілілих діячів “литовської” партії оволодіти містом (26 червня 1404 р.) [105, с.457; 88, с.150; 84, стб.471; 94, с.232; 80, с.76; 82, т.ХІ, с.189-190; 53, с.398; 73, с.102; 74, с.144-145; 75, вып.2, с.396-397; 77, с.253; 139, с.69; 100, с.31, 53, 121, 162, 230]. Юрій Святославич перебував у Москві, сподіваючись на допомогу від Василя І; втім, останній відмовив, щоб не псувати відносин з Витаутасом. Що до страт і депортацій, до яких вдався Витаутас, то Й. Малиновський провів паралель між ними і діями, що застосовували московські правителі на новоприєднаних територіях [1194, ч.І, с.77-78]; це суперечило панівній у тогочасній історіографії тезі щодо відмінності між литовською і московською практиками державотворення. В.Сергієвич зауважив, що деякі літописи (зокрема, Воскресенський), на відміну від Новгородського І, не згадують про “литовську” партію в Смоленську у 1404 р. [1519, с.64]. С.Пісарєв звернув увагу на те, що, за свідченнями джерел, репресії з боку Витаутаса по оволодінні містом спіткали переважно бояр [1352, с.29].

Майже все, зазначене відносно історіографії приєднання Сіверщини, стосується й літератури литовсько-смоленських взаємин кінця XIII та XIV ст. Однак політичну позицію Смоленська в той чи інший період вдавалося визначити

ти зі значно вищим ступенем вірогідності. На це впливали як більша самостійність князівства, в порівнянні, наприклад, із Брянськом, так і повніше відображення його минулого в джерелах (насамперед великоруському літописанні). Останнє насамперед стосується безпосереднього входження Смоленщини до складу Литовсько-Руської держави. Неодноразово здійснювалися спроби визначити соціальний склад пролитовського і промосковського угруповань у Смоленську. При цьому простежується (хоча менш виразно) тенденція, притаманна історіографії литовсько-новгородських взаємин. Ідеться про прагнення довести потяг широких мас до Москви і обмежити “соціальну базу” ВКЛ боярською верхівкою.

Протягом досліджуваної історіографічної доби було здійснено вирішальний внесок у відтворення історії виникнення ВКЛ та формування його території. Особливе зацікавлення даною проблематикою спостерігається від 70-80-х рр. XIX ст. Воно пов’язане насамперед із появою “Нарису...” В. Антоновича та критичних зауважень М.Дашкевича щодо нього, а також серії “обласних” монографій, виконаних учнями Антоновича. Від початку 1900-х рр. увага до окресленого кола проблем помітно зменшується. Частково це пов’язано з тодішнім загальним зниженням інтенсивності литуаністичних студій. Мав датися взнаки і процес поступового вичерпання (у більшості випадків) джерельної бази досліджень. Що до 20-х – початку 30-х рр., то цей період був несприятливим для вивчення політичної історії взагалі, оскільки в центрі уваги тоді опинилися насамперед соціально-економічні явища; фактично історія часто підмінювалася соціологією. Певний інтерес зберігався хіба що до процесів державотворення в Литві. Що ж до конкретно-історичних сюжетів, то певний поступ спостерігався в дослідженні історії прилучення до ВКЛ Поділля, Київщини та Сіверщини; од-нак пріоритет тут перейшов від східнослов’янської до польської литуаністики.

РОЗДІЛ 3. ІСТОРІОГРАФІЯ ЕВОЛЮЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО УСТРОЮ ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

3.1. Великокнязівська влада та “удільна” система (до кінця XIV ст.). Проблема литовсько-руського “феодалізму”

Перша проблема стосується взаємин між великими і обласними князями ВКЛ та їх співвідношення зі стосунками в “імперії Рюриковичів”. Цим заторкувалося питання щодо характеру державності даного утворення і його приналежності до історії східнослов'янських народів. Пріоритет у постановці проблеми належить польським вченим, які шукали сліди скандинавського впливу на становлення державності в Литві. Такий погляд прийнявся в деяких російських працях [990, с.3, 7, 34, 99], однак поширення не здобув. Натомість утверджується уявлення, нібито удільна система була “істинно слов'янським звичаєм”. Дану тезу Н.Устрялова підтримали Д.Зубрицький, Д.Лловайський [1668, ч.І, с.286, 339-340; 763, с.201; 1425, с.16, 18-19; 782, т.ІІ, с.156]. Про вплив руського удільного ладу на устрій ВКЛ твердили М.Костомаров, А.Кунік, І.Шараневич [929, с.69-70, 72-73; 904, с.44; 998, с.5; 1761, с.71; 1793, т.XXXI, с.493-494]; І.Філевич вважав боротьбу зі згаданим ладом метою коронації Міндаугаса [1682, с.41].

Не лишилася поза увагою проблема відносин всередині династії. Ще Н.Полевой зауважив, що політична система ВКЛ відмінна від руської [1417, т. VI, с.11]. Ширше обґрунтував це С.Соловійов: “... на чолі князів роду св. Володимира став чужий рід Гедиміна, що прагнув набуття могутності, збільшення своєї власності за рахунок інших можновладних родів, і це саме прагнення не дозволило Гедиміновичам утвердити руські родові взаємини між собою: вони бачили, що для збереження здобутої могутності необхідне постійне зосередження влади в руках одного, і тому завжди найсильніший з них гнав, винищував братів; сюди треба додати ще потужний вплив державних ідей Заходу, з яким литовські володарі від самого початку увійшли в тісний зв'язок” [1557, с.144-145]. Опоненти, навпаки, проводили паралелі у взаєминах серед Гедиміновичів та Рюриковичів. А.Нікітський вважав доказом те, що наступником Витяніса став його брат Гедімініс [1268, с.166]. Однак погляди щодо родинних зв'язків між ними варті того, щоб зупинитися на них ширше.

На початку XV ст. зусиллями Ордену поширилася версія, згідно з якою Гедімініс, конюший Витяніса, вбив його і захопив владу [218, s.223]. Ю.Вольф припустив, що ця вигадка з'явилася по Грюнвальдській битві [2162, s.5-6; 2123, s.12, 41]. Сприятливим ґрунтом для її поширення стали твори Длугоша, Меховського, Ваповського, Кромера, Бельського, Гваньїні [172, t.IV, s.377; 17, с.83; 224, t.I, s.79; 187, s.707; 156, t.I, s.357; 175, s.64-65]. Цю легенду адаптувала до власних потреб московська історична думка на зламі XV-XVI ст. (“Чудовська

повість”, “Послання” Спиридона-Савви і “Сказання про князів владимирських”). За твердженням Савви, “Вітенець” був слугою Ростислава Мстиславича смоленського, а “Гедімінік” – рабом першого [665, с.166, 170]. У “Родстві” Витяніс виступає як “князець” зі смоленських Рюриковичів, а Гедімінас – “раб канюшець” [665, с.179, 201, 204, 211]. Савва, який походив із Твері, зобразив литовських князів залежними від тверських; “Родство” замінює останніх на московських. На початку 1540-х рр. відбувся “компроміс” у даному питанні між Гедіміновичами-емігрантами і московським урядом [665, с.101, 129-130; 396, с.140; 1691, с.325; 1693, с.19-20]; тож “Начало государів литовських” виводить правителів ВКЛ від полоцьких Рогволодовичів [79, с.164-165, 253-254; 108, с.33, 74]. Даний варіант викладений у зверненні бояр до Панів-ради в листопаді 1562 р. [115, т.LXXI, №6, с.108]. 5 роками пізніше це повторив Іван IV, затаврувавши легенду про “рабське” походження литовських князів знаменитим “*безлепичники врут*” [31, ч.XV, №VI.5, с.48; 104, с.260, 430].

Так у московській традиції Гедімінаса було визнано сином Витяніса. Це ж доводили литовсько-руські літописи, пізніше – автор “Розмови поляка з литвином”, М.Стрийковський та А.Віюк-Коялович [100, с.95, 151, 179, 199, 220; 99, с.35, 136; 211, s.69-70; 216, t.I, s.353-357; 227, pars I, p.244]. Як і раніше, “конюшим” вважали Гедімінаса репрезентанти польської (А.-С.Нарушевич) та німецької (Й.Фойгт) історіографій [2026, t.VIII, s.137-139, prz.2; 2159, bd.IV, s.314]. Цей погляд прийняли М.Щербатов, Н.Карамзін, Д.Бантиш-Каменський, Н. По-левой, Н.Устрялов, М.Маркевич, С.Соловійов, І.Беляєв [1797, т.III, с.294; 819, т.IV, с.123, 280, прим.266; 311, с.16; 1417, т.IV, с.337; 1668, ч.I, с.282; 1210, т.I, с.9; 1568, №11, с.8; 1559, кн.II, с.333, прим.422; 1557, с.144; 358, с.72]. М.Лучкай визнав низьке походження Гедімінаса, але висловив сумнів у вбивстві Витяніса [1126, с.131-132, 135-136]. Довіряла твердженню М.Стрийковського частина польських та литовських дослідників [1988, s.113; 1044, с.73; 2024, t.I, s.159, t.IV, s.455-464; 1942, cz.I, s.42; 1779, т.I, с.199], а також О.Шафонський, Єкатерина II, Й.Штріттер, М.Максимович, М.Костомаров, М.Смирнов, І.Шараневич, І.Беляєв, В.Васильєвський [1762, с.46; 711, с.274; 1591, ч.II, с.244; 1172, с.161; 419, с.5; 346, с.11, прим.1; 1650, с.86, 90; 929, с.66; 908, с.535; 1539, с.71; 1761, с.103; 1760, с.127; 990, с.19; 866, с.496; 362, с.329; 472, с.143, 168].

Розв’язав проблему лист рижан до Гедімінаса від 29 листопада 1322 р. Про його попередника тут згадано так: “*Vithene, bonae memoriae frater vester et antecessor*” [113, №LIII, с.31; 191, bd.VI, №MMLXVIII, sp.466-467; 103, №7, с.59]. Вирішальним доказом того, що правителі були братами, вважали це Е.Боннелль та А.Нікітський [1863, abth.II, s.155-157; 1268, с.165-166]. Такий погляд став домінуючим [280, с.41; 937, с.180; 962, с.81; 536, с.70; 2162, s.5-6; 432, с.109; 433, с.20; 1680, №2, с.259; 1144, с.29; 1148, с.20; 1137, с.61; 2075, s.230; 578, т.IV, с.13, 506; 1194, ч.II, вып.1, с.5; 1429, т.II, вып.1, с.55; 1869, s.565; 1912, s.696; 2123, s.15-16, 35, 41, 43; 628, вип.II, с.10]. Щоправда, висловлювалося припущення, згідно з яким “frater” було поставлене замість “pater”; це змусило декого вагатися [385, т.I, с.306; 387, с.497; 782, т.I, ч.II, с.512, т.II, с.57, 538-539, прим.15; 2117, s.328; 317, с.13; 1649, с.38; 531, с.898; 1359, с.77; 1379, с.215] чи йти за литовсько-руською традицією [1057, с.23; 771, с.196-197].

Повернемося до проблеми взаємин всередині роду Гедиміновичів. З Нікитським погодився В.Антонович, твердячи, що уявлення Альгірдаса про владу були запозичені з Русі; протилежні поняття сповідували литовці, обстоюючи народний вибір правителя [280, с.99-100; 272, с.105-107; 274, с.230]. Ця умоглядна теорія містила внутрішні протиріччя: хоча руські політичні традиції вели до удільного партикуляризму, В.Антонович пояснював гадане послаблення цент-ральної влади за Трайдяніса пануванням “литовського начала”. Ця концепція була визнана М.Дашкевичем, М.Любавським, О.Єфименко [641, с.94; 1135, с.42; 722, с.84, 88]; А.Барбашев уподібнив відносини між литовсько-руськими князями існуючим у великоруських землях [316, с.6-7; 317, с.115]. М.Чубатий вважав носієм влади весь рід Гедиміновичів [1740, т.СXXXIV-СXXXV, с.56-58, т.СXLIV-СXLV, с.106]. Проти уявлень, згідно з якими ВКЛ являло “патрімоніум” одного князівського роду, виступив А.Пресняков [1429, т.ІІ, вып.1, с.89].

Парадоксальним було те, що оборонці слов’янського походження удільних інституцій одночасно визначали як “споконвічно” руське “поняття про необхідність самодержавства” (Н.Устрялов). Тож робився висновок про існування в Литовсько-Руській державі сильної монархічної влади аж до Кревської унії [1668, ч.ІІ, с.299-300; 1425, с.16, 18-19; 736, с.Х; 763, с.247-249, 269, 413; 419, с.36; 1661, с.3, 5-7, 39]. М.Костомаров, попри наявність “уділів”, визначав ВКЛ як “монархію” [929, с.69-70]. Взагалі уявлення про сильну владу вел. князів побутували вже принаймні від середини ХІХ ст. [1515, с.238, 240; 857, с.25; 990, с.100; 992, с.1, 7; 956, с.11, 65, 84; 1726, с.14; 1662, с.238, 249]. Їхні автори, тією чи іншою мірою, знаходилися під впливом польської інтелектуальної традиції. Останній були притаманні уявлення про “деспотичну” владу в поганській Литві, край якій поклато лише запозичення польських інституцій. Ця традиція бере початок ще у пізньому Середньовіччі: на погляд Станіслава Оріховського, в Литві навіть у 1564 р. панувало огидне “рабство” [57, с.357-366, 370-371, 374].

Не дивно, що влада правителів ВКЛ уявлялася польським історикам надзвичайною; прийняття ж даного твердження їхніми російськими колегами пояснюється прагненням довести панування в цій державі нібито притаманних сло-в’янству “монархічних” засад (С.Бершадський, Д.Іловайський, М.Довнар-Запо-льський, Н.Рожков, В.Біднов [376, с.305; 379, кн.ІХ-Х, с.220; 782, т.ІІ, с.213; 667, с.74; 1463, ч.ІІ, вып.2, с.66; 1465, т.І, с.275; 345, с.12, 18]). М.Дашкевич то визнавав “необмеженість” влади вел. князя, то заперечував це [641, с.95, 97, 142]. За М.Чубатим, зверхність вел. князя над іншими, на відміну від “дуайсна” роду Рюриковичів, мала юридичний, а не моральний характер; взагалі сильна великокнязівська влада являла власне литовське явище [1740, т.СXXXIV-СXXXV, с.54-56, 61, т.СXLIV-СXLV, с.28, 39, 46].

Деяку увагу було звернено на порядок спадкування влади. Те, що по Гедімінісі вільнюський стіл обійняв Явнугіс, якого традиція вважала молодшим сином, дало підставу для умоглядних комбінацій. Ю.Ярошевич та М.Костомаров вбачали тут дію “народного звичаю” [1942, cz.І, s.46; 929, с.69; 1793, т.ХХХІ, с.532-533, прим.1; 352, с.115]; І.Беляєв, Ф.Чарнецький, К.Бестужев-Рю-

мін шукали витоків у нормах Руської Правди [358, с.84; 1726, с.41; 385, т.ІІ, вып.1, с.4]. Переважало ж уявлення про відсутність якоїсь системи: “ані закону, ані звичаю”, за В.Антоновичем [280, с.86]. М.Любавський та Н.Рожков вважали визначальним співвідношення сил між претендентами [1141, с.74-76; 1135, с.45; 1149, с.43; 1463, ч.ІІ, вып.2, с.61-62]; М.Чубатий вказував на волю попередника [1740, т.СХХХІV-СХХХV, с.59; 2160, s.488-489]. М.Довнар-Запольський твердив, що виборність вел. князів існувала ще до 1413 р. [681, с.5-6].

Судження щодо співвідношення між владою великого та “удільних” князів мають спиратися на джерельне підґрунтя; проте вести мову про останнє можна лише з часів по смерті Гедімінаса. Взаємини між князями за Міндаугаса та його найближчих наступників характеризують цілком іншу добу, та й відомо про них дуже небагато. Практично не дає такої інформації і правління попередників (батька та брата) Гедімінаса. Втім, і щодо пізнішого періоду (часів Явнутіса та Альгірдаса) наявні дані переважно висвітлюють територіальні межі володінь Гедиміновичів, а не їхнє становище стосовно вел. князя. Уявлення ж щодо їхніх прав та обов’язків спираються переважно на присяжні грамоти, видані обласними князями Йогайлі, Ядвізі та Короні, починаючи з 1386 р. [4, т.І, №10, с.26, №17-20, с.28-30; 219, №ССХІ, р.508; 127, №ІV, с.6; 1576, №LІІІ, с.213-214; 193, т.ІІ, №XІІІ-XІV, р.13-14, №XVІІІ, р.16, №XXX, р.23, т.VI, №XXIX-XXX, р.10-11, №XXXІІІ, р.11-12, №XL, р.14-15, №LІ, р.17, №XCІІ, р.30, т.XIV, dod.№1, р.497-498; 153, т.І, №ІХ-X, s.8-10, №XIV-XV, s.13-14; 60, №5-6, 11, 47-48]. До обов’язків належать лояльність, надання військової допомоги, участь у великокнязівській раді (“*auxilio et consilio*”) і сплата данини. Відбиток на ці акти мала накласти литовсько-польська унія; проте вони все ж можуть бути використані для реконструкції князівських взаємин 1340-70-х рр.

Значної ваги частина істориків надавала титулуванню багатьох обласних князів “великими” [4, т.І, №7, с.22; 219, №XLI, р.128; 5, т.ІІ, №63, с.102; 212, т.І, №552, s.271; 110, т.ІІ, №4, стб.7-8; 193, т.ІІ, №VII, р.7, т.VI, №XXVІІІ, р.10; 153, т.І, №I, s.1, №IV, s.3, №VІІІ, s.8; 148, т.ІІІ, №XXX, s.59; 60, №39; 109, №25, с.46; 125, с.72; 20, №13, с.28, №18-19, с.37-38, №33, с.64, №35, с.67, №37, с.70, №54, с.108, №74, с.137]. Це Кястутіс, Карійотас і Любартас Гедиміновичі, Андрій, Дмитро старший, Володимир та Скіргайла Ольгердовичі, Федір Любартович та ін. Рано звернув на це увагу М.Максимович [1189, с.260]. Були спроби використати й нумізматичний матеріал. Початок цьому поклало відкриття в 1873 р. поблизу с. Гвоздова Київського повіту монет, атрибутованих В. Антоновичем як гроші Володимира Ольгердовича [278; 277, с.16; 629, с.4; 1636, с.217-221; 942].

Серед поглядів на дану проблему простежуються два магістральні напрями. Для першого характерне наголошування на самостійності обласних князів, зближенні цих Гедиміновичів з місцевим боярством, відданості локальним інтересам і проявах сепаратизму [493, вып.І, с.2; 494, с.217, 223; 1050, с.22]. Репрезентанти другої точки зору вбачали в цих князях настановлених центральною владою намісників. Так (щодо Володимира та Скіргайли) висловилися М.Мар-кевич, І.Шараневич, історики церкви Євгеній, Філарет та Макарій [706, с.282; 1210, т.І, с.14, т.V, с.175, 199; 1760, с.187-188,

246, 249; 1673, пер.ІІ, с.128; 1161, т.ІХ, с.29]. Розмежував литовську і московську моделі міжкнязівських взаємин С.Соловйов: в одному випадку ідеться про данину і “підданство”, в іншому – про “родову рівність” [1559, кн.ІІ, с.480]. А.Соболевський наголосив, що київські князі призначалися й усувалися верховною владою [1545, с.11]. Аналогічну тезу щодо полоцьких князів XIV ст. висунув В.Данилевич [632, с.155-156, 158].

М.Любавський присвятив даній проблемі спеціальну розвідку (1896), дійшовши висновку, що в XIV ст. у ВКЛ не існувало удільної системи. Йдеться про “намісників з князівською владою і з князівськими прибутками”, підпорядкованих справжній (порівняно з Київською Руссю) центральній владі [1141, с.72 і далі; 1135, с.317]. Він висловив сумнів у сповідуванні правителями ВКЛ уявлень про владу, притаманних Рюриковичам [1141, с.70-71]. Метою володаря Вільнюса було не наділити родичів частками родової власності, а пов’язати новонадбані землі з центром. Тому володіння Гедиміновичів часто не переходили до синів, майже ніколи не ділилися [1141, с.77 і далі; 1148, с.36-37]. Правильніше вести мову про “обласних”, а не “удільних” князів. Лише в XV ст. виникають справжні уділи (порівняно дрібні). Поновлені ж на початку 1440-х рр. Київське і Волинське князівства являли ефемерні утворення, надані пожиттєво.

Погляд Любавського отримав визнання (М.Довнар-Запольський, В.Ключевський, Н.Рожков, А.Пресняков, В.Пічета, І.Крип’якевич [667, с.39, 42, 72; 875, т.І, с.341; 1463, ч.ІІ, вып.2, с.63; 1465, т.І, с.274; 1429, т.ІІ, вып.1, с.64-65, 101-102; 1359, с.83; 973, с.113-114]. Протилежної точки зору був М.Чубатий, датуючи зображену Любавським картину XV ст. [1740, т.СXLIV-СXLV, с.47], у XIV ж “уділи” були діничними; випадки їх відібрання слід трактувати як фактичний стан речей, а не правову норму [1740, т.СXLIV-СXLV, с.18-22]. “Компромісний” погляд висловив М.Грушевський, вважаючи устрій ВКЛ подібним до Київської Русі [584, с.132]; специфіка полягала в “дуже суб’єктивному характері” взаємин вел. князя з обласними: якщо Любарташ користувався значною самостійністю, то Володимир фактично був намісником [578, т.ІV, с.159, т.V, с.8].

Переважна більшість істориків погоджувалася, що князі не мали права на самостійні зовнішні зносини і в XIV ст., тоді як у великоруських князівствах це стало нормою лише в XV [1194, ч.ІІ, вып.1, с.38-39; 1197, с.58; 1463, ч.ІІ, вып.2, с.64; 1465, т.І, с.274-275; 868, с.71]. Ф.Леонтович, навпаки, вказував на контакти Любарташа з Візантією 1347 р. та його угоду з Казімежем 1366 [1057, с.228-231]. М.Чубатий вважав, що правителі Волині, Поділля, Сіверщини мали такі прерогативи, обмежені вимогою непорушності загальнодержавних інтересів [1740, т.СXLIV-СXLV, с.30]. Внутрішні справи областей Ф.Леонтович, М.Ясинський, М.Владимирський-Буданов, П.Клепатський, М.Чубатий визнавали підлеглими лише компетенції місцевих князів [1057, с.185-186; 1836, с.30, 67; 489, с.50-51; 868, с.73-74; 1740, т.СXLIV-СXLV, с.2, 24-26, 52; 1711, с.117]. (Так вважав і М.Любавський [1144, с.37-38], згодом визнавши їхні права дещо обмеженими [1141, с.97; 1148, с.38]). М.Грушевський піддав це сумніву, вказавши, що 19 травня 1453 р. Казімерас наказав київському князеві Олельку

Володимировичу повернути відібрану ним “отчину” Івана, сина Юрші; 21 вересня вел. князь підтвердив право останнього на ці маєтності [569]. Втім, більшість істориків розцінила цей факт як одиничний і такий, що не стосується реалій кінця XIV ст. [667, с.46, прим.5; 868, с.73-74; 1740, т.CXLIV-CXLV, с.25].

Значний інтерес викликав устрій ВКЛ за правління Явнутіса (1341-1345). Як відомо, Гедімінас перед смертю надав “уділи” 7 синам та братові Вайніюсу; Явнутіс отримав Вільнюс із землями, що “тягнули” до нього. Те, що він був вел. князем, засвідчують і литовсько-руське та новгородське літописання, і польські хроністи [100, с.61, 85, 97, 110, 115, 132-133, 154, 181, 201-202, 222-223; 99, с.41-42, 138; 53, с.358; 172, т.IV, s.378; 187, s.604-605; 216, т.II, s.2; 175, s.71]. Дане уявлення панувало в модерній польській та литовській історіографіях [2026, т.IX, s.12, 74, prz.6, s.246, prz.5, т.X, s.141; 1930, s.5; 1988, s.117-118; 1848, т.I, s.19; 2024, т.IV, s.627, т.V, s.6-7, 26-29; 2025, s.82; 1977, т.I, s.34; 1942, cz.I, s.46; 2147, т.I, s.29; 2146, s.23; 1756, т.I, с.300-302, 320; 2149, s.24; 1951, s.16]; до 1870-х рр. воно майже одноставно приймалося східнослов'янськими дослідниками [1797, т.III, с.381, 396; 1591, ч.II, с.293, 307-308; 311, с.17; 1417, т.IV, с.348; 1668, ч.I, с.286; 1210, т.V, с.131; 419, с.6; 1559, кн.II, с.237; 686, с.275, 278; 929, с.69; 1760, с.164; 990, с.26; 994, с.69; 1726, с.41]. Щоправда, Н.Карамзін згадував про “роздрібнену батьківщину” Гедиміновичів [819, т.IV, с.154]; про “з'єднання” ВКЛ Альгірдасом твердив і І.Порай-Кошиць [1425, с.15].

Рішуче виступив проти традиційного погляду В.Антонович, доводячи, що в 1341-1345 рр. держава не мала володаря; лише переворот, вчинений Альгірдасом і Кястутісом, відновив великокнязівську владу [280, с.88-94]. (Дана теза мо-гла бути запозичена в Й.Лелевеля [1988, s.117]). З цим погодилися М.Костома-ров, Р.Зотов, Д.Іловайський [937, с.183; 759, с.14, 23; 335, ч.III, с.32-33; 782, т.II, с.66; 2132, s.231]; знову виступив опонентом вчителя М.Дашкевич [641, с.97-98]. Спростував концепцію Антоновича Ю.Вольф, вказавши, що великокнязі-вську гідність Явнутіса підтверджує лист Витаутаса до Ордену 1390 р.: він не визнав би цей титул за конкурентом батька безпідставно [155, s.712; 2162, s.33]. На користь цього промовляє і пізніше джерело – лист І.Ф. Мстиславського, нащадка Явнутіса, до Жигімантаса-Аугустаса [31, ч.XV, №VI. 3, с.37, 39; 212, т.II, №2374, s.327; 104, с.252, 426] (насправді написаний Іваном IV). В ньому твердиться, що Явнутіса позбавив влади молодший брат Альгірдас. Ці аргументи отримали визнання в польській історіографії [2140, s.81, 87; 1909, s.19, 24, 31, 33; 2082, s.58-59; 2011, s.46-47; 1952, s.7; 1958, s.10; 1979, s.10]. Тієї ж думки були А.Барбашев, М.Любавський, Ф.Леонтович, Є.Голубинський, М.Довнар-За-польський, М.Грушевський, А.Пресняков [1332, с.136; 317, с.17; 1144, с.8; 1141, с.74; 1137, с.67; 1057, с.38, 94, прим.2; 352, с.115; 1631, с.77; 531, с.159, 898; 667, с.14; 578, т.IV, с.506; 1463, ч.II, вып.2, с.63; 1465, т.I, с.272; 1429, т.II, вып.1, с.65, 69]; до неї приєднався й В.Пічета [1371, стб.223; 1359, с.83; 1377, с.22]. Частина ж істориків продовжувала відмовляти Явнутісу у визнанні його вел. князем [432, с.134-135; 433, с.24-25; 1333, с.69; 632, с.174; 1394, с.133; 845, с.238; 500, с.12; 1194, ч.II, вып.1, с.78; 628, вып.II, с.16-17; 1809, с.131].

Край правління Явнутіса поклав переворот, вчинений Альгірдасом та Кястутісом взимку 1344/5 рр. Колишній вел. князь утік через Смоленськ до Москви, де охрестився, отримавши ім'я "Іван"; його брат Нарімантас знайшов прихисток в Орді [100, с.61, 85, 97, 110-111, 115, 133, 154, 181, 202, 222-223; 99, с.42, 138-139; 53, с.358; 73, с.83; 74, с.57; 77, с.224; 86, стб.77; 85, стб.56; 98, с.108; 79, с.209-210, 255; 81, т.Х, с.216]. (Невдовзі обидва повернулися на батьківщину). Між Альгірдасом і Кястутісом склалися своєрідні взаємини, що зберігалися до смерті першого (1377). Вільнюський стіл дістався Альгірдасові, але він визнав особливе становище Кястутіса серед Гедиміновичів. Статус тракайського князя не був секретом і для сусідів, насамперед Ордену, якому головним чином протистояв Кястутіс: в угоді з ним 1367 р. обидва іменуються "литовськими королями" ("*Reges Lethoviae*") [166, t.V, №LVI, p.78; 212, t.I, №437, s.212].

В історіографії висловлювалися відмінні погляди щодо ролі Кястутіса в Литовсько-Руській державі. М.Смирнов вважав його "виконавцем планів" брата [1540, с.24]; К.Стадницький наголосив на їхньому "взаємодоповненні" [2146, s.5-6]. К.Шайноха писав про розподіл Альгірдасом і Кястутісом напрямів зовнішньої політики [1756, т.I, с.307, т.II, с.533]. В.Антонович розвинув цю тезу, підкресливши їхню приязнь і солідарність [280, с.94-109, 125-126; 272, с.102-110].

Першими погляд на Альгірдаса і Кястутіса як майже рівних "співправителів" висловили А.Прохаска та С.Смолька [2085, s.874; 2140, s.81-84, 148]. М.Любавський висунув тезу про вільнюсько-тракайський "військово-політичний дуалізм" [1144, с.8-11, 61, 79-81, 292; 1141, с.74-75]. Смолька твердив навіть про наявність двох вел. князів; цю тезу прийняв і А.Барбашев [2140, s.82; 317, с.19, 21]. Поширенням ця точка зору зобов'язана Ф.Конечному [1964, s.10-13]. Такий крайній погляд змусив Прохаску і Любавського переглянути свої позиції, підкресливши принципову різницю в статусі обох Гедиміновичів [2082, s.60-61; 2074, s.46; 1141, с.74-75, 84-86]. Факт дуалістичного устрою ВКЛ цієї доби отримав широке визнання (М.Довнара-Запольського, І.Лаппа, М.Влади-мирського-Буданова, О.Галецького, С.Томашівського, Л.Колянковського) [667, с.15; 722, с.82, 107; 1017, с.13-14; 494, с.217; 1926, s.9; 1639, с.122; 1952, s.7-8; 794, с.47; 1317, с.32; 697, с.93; 1488, с.60]. На думку В.Пічети, за умов фактичного поділу держави на дві частини великокнязівський статус Альгірдаса набував "теоретичного" характеру [1370, с.348; 1371, стб.223; 1365, с.10; 1359, с.83].

Сумнів у реальності згаданого "дуалізму" висловив С.Бершадський, вказавши, що за Витаутаса і пізніше немає прикладу повернення до системи, встановленої Альгірдасом і Кястутісом [381, с.68-69]. Однак переважав погляд, за яким такий самий характер певний час носили взаємини Йогайли зі Скіргайлою; його, побіжно висловлений К.Стадницьким, запозичили С.Смолька, М.Любавський і ще низка дослідників [2144, s.259; 2140, s.148; 1144, с.10-11; 1141, с.86-87; 1135, с.316; 1148, с.42; 2082, s.60-61; 1983, s.15; 1926, s.10; 1488, с.66-67]. Великокнязівський статус Кястутіса обстоювали М.Чубатий та Л.Колянковський [1740, т.CXXXIV-CXXXV, с.24-25, 29, 54, 60-61, т.CXLIV-CXLV, с.1, 73-78, 83, 106, 108; 1952, s.7-8]. Перший уподібнював цю ситуацію

співправлінню Данила і Василька Романовичів. І.Філевич пропонував вважати третім співправителем Любартаса, поширивши на цей “тріумвірат” ідеалізацію особистих взаємин і розподіл зовнішньополітичних ролей [1674, с.113-115]. З цим погодилися Ф.Леонтович, М.Грушевський, М.Чубатий, М.Сидор [1057, с. 214, прим.6; 578, т.IV, с.126, 159; 1740, т.CXXXIV-CXXXV, с.31; 1523, с.67].

Значну увагу викликало питання про те, чи правомірне визначення ВКЛ як держави. Ще Н.Устрялов характеризував його як “союз князівств”, подібний до існуючого у великоруських землях [1668, ч.I, с.338]. Це уявлення розвинув М.Максимейко, вважаючи складові частини ВКЛ окремими державами [1167, с. 55-56; 1165, с.5]. А.Прєсняков також виступив проти перебільшення єдності Литовсько-Руської держави: з часів Гедімінаса ВКЛ уподібнюється у сфері міжкнязівських взаємин Великому князінню Владимирському [1429, т.II, вып.1, с. 102, 129, 141; 1550, с.261, 384, 464]. Не бракувало й протилежних поглядів. На значніші прерогативи вел. князів (порівняно з владимирськими) вказав В.Ключевський [875, т.I, с.341]. М.Любавський доводив, що вже в XIV ст. ВКЛ являло “постійний державний, а не міжнародний союз” [1139, №3, с.148-149]; за О.Єфименко, воно було “безумовною державою”, а Київська Русь – “зібранням держав” [722, с.105]. Висловлювалися й “компромісні” погляди: Н.Молчановський визначав володіння Альгїрдаса як “комплекс земель” [1232, с.228]; Й.Малиновський твердив, що взаємини вел. князів з обласними спочатку містили елементи міжнародного права [1194, ч.II, вып.1, с.130]. К.Гуслистый писав про “ко-нгломерат напівдержав” із спільною зовнішньою політикою [628, вип.II, с. 27].

Вже йшлося про те, що ступінь самостійності обласних князів був неоднаковим. Слабкість зв’язків із Вільнюсом Поділля зазначав Н.Молчановський [1232, с.227]. На його “своєрідне становище” між Литвою і Польщею, подібно до багатьох інших [929, с.70; 1494, с.345; 1144, с.57; 571, с.6], вказав і Ф.Леонтович; за його оцінкою, Поділля, як і володіння Кястутіса, Любартаса і “верхівських” князів, не брало участі в загальнодержавному житті. За припущенням Леонтовича, місцева людність уклала “ряд” із Альгїрдасом та Коріатовичами, яким визнавалася самостійність Поділля. З центральною владою його поєднували лише особисті зв’язки з Альгїрдасом його небожів, що дає підстави казати про персональну унію [1057, с.362-369, 373; 1059, 1908, №5, с.146-148]. Подібним чином пояснив Леонтович виключне становище Любартаса, твердячи, що Альгїрдас не мав “територіальних прав” на Волинь, оскільки та дісталася його брату через шлюб [1057, с.228-230; 1059, 1908, №5, с. 144-148, №7, с.41]. А.Прєсняков розвинув цей погляд: за ним, Волинь не являла частину ВКЛ; те ж стосувалося Сіверщини (навіть Західної). Ці землі та Київщина і Поділля, на його думку, перебували під впливом Литовської держави, а не становили її інтегральні частини [1429, т.II, вып.1, с.68, 70, 73, 103-104, 128]. М.Чубатий приєднався до цієї точки зору [1740, т.CXXXIV-CXXXV, с.54].

Студії над устроєм ВКЛ привели М.Любавського до важливого відкриття. Ще його попередники звертали увагу на те, що “ядро” держави становили власне Литва (Аукштайтія) і Чорна Русь. За спостереженнями Любавського, з н

ими найтісніше пов'язані території в середній течії Дніпра і пониззі Прип'яті, Берес-тейсько-Підляська і Турово-Пінська землі. Разом вони склали власне Велике князівство Литовське, "Литовську землю" [1144, с.1-26, 61; 1149, с.17, 44; 1146, с.16; 1137, с.62-64]. Решту становили землі-"анекси", слабше пов'язані з центром (Полоцька, Вітебська, Волинська, Київська, Смоленська та Жемайтія); осіб-но стояла Сіверщина, яка не зберегла єдності. Любавський пропонував розрізнити вужче поняття власне ВКЛ і ширше – Литовсько-Руської держави [1143, с.175-176]. З цим погодилися Ф.Леонтович, М. Василенко, М.Довнар-Запольський, А.Пресняков, з польських дослідників – С. Кутшеба, О.Галецький [1050, с.17, 35; 1048, с.236-237, 246; 467, с.821-822; 667, с.15-20, 463; 678, с.301; 1429, т.ІІ, вып.1, с.60-61, 63, 72-73; 1438, с.103; 1983, с.7-9; 1917, с.3]. Дехто пропонував уточнення: Леонтович заперечив приналежність до "Литовської землі" Чорної Русі та Турово-Пінщини [1057, с. 78-79]; О.Галецький вважав доцільним виокремлення 2 груп територій, відмовившись від розмежування "анексів" і Сіверщини. М.Довнар-Запольський пояснив різницю в становищі окремих земель тим, що одні були приєднані рано і по частинах, а інші – пізніше й цілком.

Протягом досліджуваної доби здійснювалися численні спроби дефініції устрою ВКЛ у термінах модерного державного права. Найпопулярнішим є визначення його як "федерації". Вважається, що пріоритет тут належить М.Любавському [1381, с.436]. Однак цю думку чвертю століття раніше висловив Ф.Леонтович [1049, с.28], а за ним – М.Костомаров, Н.Молчановський та М.Драгоманов [923, с.305; 1232, с.229; 689, с.8]. Щоправда, поширення вона набула лише після обґрунтування Любавським [1144, с.2 і далі; 1139, №3, с.148; 1137, с.63, 66; 1143, с.177; 381, с.55; 467, с.821; 667, с.13, 28-29, 85, 87, 801; 676, с.8; 852, с.196; 1429, т.ІІ, вып.1, с.178; 1438, с.101; 1946, с.270]. Особливою послідовністю в її обстоюванні відзначався В.Пічета [1370, с.346; 1371, стб.224; 1388, с.263; 1364, с.16; 1374, 1921, №2, с.19; 1365, с.9; 1359, с.81; 1381, с.436; 1387, с.184; 1390, с.140; 1375, с.20, 22]. М.Грушевський визнав, що для вживання цього терміну є підстави, хоча про справжню федерацію не може йтися [578, т.V, с.14; 582, с.16]; з цим погодилася низка українських вчених [868, с.ХХV; 1740, т. СХХІV-СХХV, с.29, 55, т.СХLІV-СХLV, с.1; 1037, с.177-178, 193, 206]. Вважали неприйнятним термін "федерація" А.Пресняков, А.Прохаска, Н. Рожков і, що найцікавіше, Ф.Леонтович [1435, с.77; 1057, с.178-179, прим.2; 2082, с.62; 1463, ч.ІІ, вып.2, с.80; 1465, т.І, с.279; 892, с.42, 47-48].

Були спроби визначити зв'язок частин ВКЛ як унію. Першим це зробив І. Линниченко [1079, с.192-193]. Риси персональної унії вбачали М.Любавський, М.Довнар-Запольський, М.Максимейко [1144, с.877; 667, с.85, 800; 676, с.8; 1167, с.15, 43]: вільнюський правитель мав поєднувати верховну владу із владою князя полоцького, вітебського, київського. Н.Рожков вважав, що йдеться про реальну унію окремих земель [1463, ч.ІІ, вып.2, с.80; 1465, т.І, с.279]. Плутані судження висловив М.Чубатий. Він визначав ВКЛ як "союзну державу" ("Bundesstaat", федерацію), "союз держав" ("Staatenbund", конфедерацію) і "державу держав" ("Staaten-Staat") [1740, т.СХLІV-СХLV, с. 27, 61, 106]. При цьому як "союз держав" визначалася й Київська Русь [1740, т.

CXLIV-CXLV, с.40].

Що до існування “феодалного” ладу у ВКЛ, то вперше таке твердження висловили німецькі вчені. Необхідно застерегтися, що тут ідеться про первісне значення терміну “феодализм” як сукупності політико-правових інституцій. Пізніше частиною дослідників (насамперед марксистами) це поняття розширено трактувалося в якості “суспільно-економічної формації” (“соціологічний феодализм”). (Див. про це, напр.: [1096; 470, т.1, с.256, т.2, с.8-12]).

З початку ХІХ ст. наявність феодализму у ВКЛ обстоювали польські історики і правники [1885, t.I, s.57, prz.324, s.270-273, prz.1159-1160; 635, с.3; 1942, cz.I, s.122-129, cz.II, s.64-70; 2015, s.327, 330-334; 1988, s.114; 1044, с.73; 1976, t.I, s.514; 1908, cz.I, s.58; 2147, t.II, s.173; 1756, т.ІІ, с.228; 1867, th.III, s.29; 1987, s.16]. Ю.Ярошевич датував зародження цих відносин другою половиною ХІ ст., а постання власне феодализму (як і Й.Лелевель, І.Данилович, В.-А. Мацейовсь-кий) – часами Гедімінаса. Він визнавав пріоритет за внутрішніми факторами (ві-йськові потреби), не заперечуючи й впливів з боку Русі та німців. Натомість Мацейовський шукав сліди дії “норманського” фактору і твердив, що феодальний лад був притаманний усім слов’янам, крім Сербії й Польщі. Польські історики довго заперечували існування феодализму в своїй країні, доводячи протилежне стосовно Русі. З наявністю феодального ладу в Київській Русі погодився Н.Полевой; “слов’янський феодализм” визнавався Й.Бодянським [763, с.XII]. Ця точка зору простежується і в російських працях середини ХІХ ст. [990, с.22, 26, 79; 992, с.5-7, 9; 1726, с.39; 956, с.43; 954, с.112]. Руським впливом пояснював становлення феодального ладу ВКЛ І.Шараневич [1760, с. 307, 317, 338] (констатуєчи й наявність “удільної” системи, а отже, не вважаючи їх несумісними).

Докладно обґрунтував цю концепцію В.Антонович [270, с.XII-XIV, XVI, XIX; 285, с.8-10, 20; 269, с.3-4, 6-7, 9; 272, с.129; 274, с.247]. На його думку, остаточне утвердження феодализму відбулося за Нарімантаса і Витяніса [270, с. XIV]. Перший етап розвитку цього ладу, до кінця ХІV ст., відрізнявся наявністю великих “ленів” та ієрархічним устроєм; від часів Витаутаса переважає роздача дрібних володінь особам, залежним безпосередньо від вел. князя [272, с. 133-134]. Проте, здається, сам Антонович не зміг визначитись, з феодализмом чи руською удільною системою слід ототожнити лад ВКЛ [272, с.128].

Модифікував погляд Антоновича М.Дашкевич, гадаючи, що феодальний лад існував від Міндаугаса; його занепад обумовила унія з Польщею, в якій феодализм був відсутній [641, с.24, 96]. Далі відійшов від концепції Антоновича І.Новицький. Феодализм ВКЛ він виводив не з литовського завоювання чи західних впливів; “русський феодализм” був породжений розвитком поземельних відносин. Зокрема, Новицький наголосив на “паралелізмі” в устрої Литовсько-Руської і Московської держав [1273, с.3-4, 6-8, 45-46, 67, 159]. Останнє твердження не являло винаходу Новицького. Про це заявляв В.Незабитовський, зробивши, однак, висновок про відсутність феодальних рис у державних ладах ВКЛ та Москви [1263, с.362-364, прим.136]. Аналогічний погляд обстоювали М.Владимирський-Буданов і Ф.Леонтович [491, с.54; 493, с.2-3; 1057, с.5], вважаючи, що завоювання Русі, яке могло породити феодальну систему, не

було; “вторгнення феодалізму” нібито йшло з Польщі [491, с.54-57]. Цю думку поділяли С.Бершадський та В.Васильєвський [380, с.4; 776, №11, с.8; 1676, с.9].

Однак думка про існування феодалізму у ВКЛ побутувала й надалі [927, с.32; 362, с.327; 1661, с.42; 1041, с.30, 45; 1039, с.25; 1040, с.631; 731, с.1, 3-4; 46, с.52; 844, с.35; 1232, с.213, 218-219, 309, 312-317 та ін.; 1494, с.347; 1337, с.64; 1810, т.2, с.13; 1032, с.17-18, 23; 868, с.ХХVI, ХХIX, 163; 1438, с.101, 108, 116; 1364, с.17, 26]. Так вважав І.Линниченко (проводячи паралель із Польщею) [1077, №6, с.474-492; 1084, с.287]. На спільних рисах в устрої ВКЛ та середньовічних західноєвропейських держав наголосила О.Єфименко [776, №11, с.8; 1676, с.9; 722, с.112-113]; М.Любавський уточнив, що йдеться про ранній феодалізм [1144, с.V; 1140, с.196; 1135, с.4, 46, 101, 849; 1137, с.72]. М.Довнар-За-польський застерігся, що існування феодалізму можна прийняти стосовно власне Литви, але не міжкнязівських взаємин [667, с.85]. За М.Грушевським, не йде-тья про рецепцію західних інституцій чи наслідки завоювання Русі [612, с.11; 610, с.21; 582, с.21, 24; 584, с.154, 503; 578, т.V, с.6, 632-633, т.VI, с.419].

На той час відбулося певне “розмивання” терміну “феодалізм” внаслідок поширення розуміння його як нібито обов’язкового етапу історичного розвитку. Тож не дивно, що твердження щодо його існування в Литовсько-Руській державі зустрічаємо і в авторитетних російських істориків-марксистів [1465, т.I, с.268, т.II, с.92, 108, 130, 287; 1416, т.III, с.8], і в українських істориків (підрадянських, західноукраїнських і емігрантів) [1639, с.122, 130, 144; 1342, с.166-168; 1343, с.173-174, 177, 181, 185-186; 390, с.2-3; 1633а, с.16; 800, с.51-57; 687, с.116; 973, с.114; 628, вип.II, с.7, 26-27, 29]. В.Ігнатовський прийняв погляд щодо рецепції феодального ладу із Західної Європи через Польщу [797, с.73]. Лише зовнішню подібність устрою ВКЛ до власне феодалізму визнав М.Чубатий [1740, т.CXLIV-CXLV, с.29, 32-61, 100, 104, 106].

Увагу привертають прояви тенденції, зазначеної в попередньому розділі. Йдеться про цілеспрямований пошук (від другої третини ХІХ ст.) значною частиною східнослов’янських дослідників слідів руського впливу на внутрішній лад ВКЛ. Цим тлумачилися і сильна влада вел. князів, і наявність “удільної” системи. Однак дане явище пояснюється не лише процесами, які відбувалися в межах східнослов’янської литуаністики. Суттєвий вплив мали й погляди, які побутували в польській історіографії. Визнання одних і тих самих історичних фактів “влаштовувало” репрезентантів обох традицій, не заважаючи діаметрально протилежним оцінкам: те, що сприймалося поляками як “східна деспотія”, їхні колеги оголошували притаманним слов’янам самодержавством. З іншого боку, віддавна існував погляд, згідно з яким литовський державний лад мав риси, відмінні від руських зразків. Поважні аргументи на його користь з’явилися відтоді, коли апріорні декларації щодо окресленої проблематики змінилися (наприкінці ХІХ ст.) дослідженнями на репрезентативній джерельній базі. Певну перевагу в цих студіях спочатку зберігали східнослов’янські литуаністи; з перших десятиліть минулого століття, однак, ситуація змінилася на протилежну.

Серед конкретних здобутків згаданої доби слід виділити обґрунтування М.Любавським поділу Литовсько-Руської держави на власне ВКЛ та “анекси”; з урахуванням такої структури стає зрозумілішою низка важливих явищ як суто політичної історії, так і етноконфесійних взаємин. Спостерігається поступовий відхід від гіперболізації самостійності “удільних” князів ВКЛ. Певні (хоча й малоплідні) дискусії викликали спроби визначення державного устрою ВКЛ за допомогою сучасної термінології. Це ж стосується й тривалих суперечок щодо існування тут феодального ладу; їхня безперспективність була визначена наперед розбіжностями в трактуванні терміну “феодалізм” окремими дослідниками. Що до решти розглянутих питань, то поза межами досліджуваної доби (протягом останніх 70 років) зустрічаємо практично лише спроби обґрунтування вже існуючих концепцій. Нерідко при цьому простежується вплив політичних чинників (наприклад, у намаганнях частини білоруських і вітчизняних істориків трактувати як суверенні держави території, надані членам роду Гедиміновичів).

3.2. Боротьба Витаутаса з обласними князями та її результати

Значну увагу дослідників привернув “удільний” устрій наприкінці правління Альгірдаса і на початку – Йогайли. На переконання В.Антоновича, ВКЛ знаходилося тоді перед загрозою розкладу [280, с.86; 272, с.98-100]. Такі уявлення були вельми поширені, особливо стосовно перших років великокнязювання Йогайли [667, с.38]. А.Пресняков твердив, що під питанням була єдність навіть власне ВКЛ, а Любарташ та Коріатовичі користувалися повною незалежністю [1429, т.ІІ, вып.1, с.74; 1432, с.319]. М.Грушевський вважав, що розпад відвернула унія з Польщею [578, т.ІV, с.101, 159, т.V, с.8-9]. Тим самим він торкнувся важливого питання: чи була боротьба з обласними князями результатом еволюції ВКЛ, чи її причиною слід вважати унію? С.Соловійов дійшов висновку, що Йогайла від початку прагнув “самовладдя”, а Кястутіс хотів, “за старими руськими поняттями, привласнити собі старшинство у роді” [1557, с.150]. (При цьому історик відійшов від поглядів, висловлених ним стосовно взаємин всередині роду Гедиміновичів). Ця теза дістала поширення [1726, с.41; 385, т.ІІ, вып.1, с.7; 632, с.165-166; 467, с.820]. М.Смирнов твердив про схильність Йогайли до “дес-потизму” [1540, с.193]. Д.Іловайський вважав боротьбу Ольгердовича з “удільною системою” “природним ходом історії” [782, т.ІІ, с.157]. З тим, що цю політику започаткував Йогайла, погодилися Н.Рожков, В.Пічета, М.Чубатий [1466, с.32; 1359, с.84; 1740, т.СXXXIV-СXXXV, с.25, 29, т.СXLIV-СXLV, с.16-17, 61]. На думку Грушевського, конфлікт Йогайли з Андрієм Ольгердовичем стався не з його ініціативи, а спричинений невдоволенням Андрія [578, т.ІV, с.161].

Питання про вплив унії на взаємини центральної влади з місцевими правителями порушив М.Коялович, зауваживши, що вона була вигідна останнім: тепер вел. князь, ставши польським королем, здебільшого перебував

поза межами ВКЛ [956, с.8; 954, с.145]. Кояловича підтримали К.Бестужев-Рюмін, Н.Молчановський, В.Пічета [385, т.ІІ, вып.1, с.32; 1232, с.228; 1370, с.350; 1365, с.11-12]; майже незалежними вважав обласних князів М.Смирнов [1538, с.45].

Політику Витаутаса першої половини 1390-х рр., спрямовану проти найзначніших князів, Н.Карамзін пояснив антипатією Кейстутовича до Ольгердовичів [819, т.V, с.87; 946, с.38; 1760, с.276-277, 279; 335, ч.IV, с.15; 316, с.66]. За М.Любавським, Острівська угода, якою Йогайла визнав Витаутаса пожиттєвим правителем ВКЛ, викликала невдоволення обласних князів. Причиною була особиста антипатія до Кейстутовича; головну ж роль відігравала звичка до більшої самостійності після Кревської угоди [1135, с.19-20]. Бачив у боротьбі вплив “національного” фактору В.Антонович: вважаючи “удільну систему” руською за походженням, він твердив, що дії Витаутаса були спрямовані проти обох “начал” [272, с.158]. Близьким є погляд Н.Молчановського [1232, с.232, 248; 1494, с.345]; О.Єфименко поєднала концепції Антоновича і Любавського [722, с.88]. Ф.Леонтович гадав, що йдеться про “непокору” не князів, а населення Сіверщини, Вітебщини, Поділля та Київщини [1057, с.184, 370-373, 383-384; 1059, 1908, №5, с.158]. Прийняли цей здогад М.Любавський та М.Довнар-Запольський [1135, с.21; 667, с.12]. Інакше розставив акценти Й.Малиновський, констатує випадки допомоги князям з боку населення [1194, ч.ІІ, вып.1, с.89].

Довго переважало уявлення, згідно з яким ініціатива ворожих дій стосовно обласних князів вийшла від Витаутаса. Однак у цій схемі не знаходила пояснення позиція Йогайли. Тож спостерігаємо поступовий перехід до погляду щодо узгодженості їхніх дій (Левицький, Грушевський, Рожков, Пресняков, Пічета) [1994, с.19-20; 578, т.IV, с.160-161; 584, с.132; 1466, с.32; 1429, т.ІІ, вып.1, с.80; 1432, с.337; 1370, с.349-350]. Ще одним джерелом “антиудільної” політики М.Чубатий вважав інтереси Польщі [1740, т.CXXXIV-CXXXV, с.30, 38].

Першою жертвою став Федір Любартович. Восени 1386 р. Федір Данилович острозький присягнув Йогайлі як намісник Луцька [153, т.I, №VII, с.7-8; 9, ч.VII, т.I, №I, с.3-4; 60, №9; 109, №15, с.30; 20, №34, с.65], що засвідчує вихід цієї землі з-під влади Любартовича. За Ф.Леонтовичем, Любартас отримав Волинь за дружиною, і її смерть лишала йому лише пожиттєві права. Федір, син від другого шлюбу, не мав права на Волинь зовсім; тож по смерті Любартаса її володарем став Йогайла. Особливе становище землі касувалося, але її дано Федорові “до волі” вел. князя [1057, с.232-238, 289-290; 1062, с.28, прим.4]. М.Грушевський оцінив цю конструкцію як “фантазію” Леонтовича [578, т.IV, с.471-472]; “повноправним спадкоємцем” вважав Федора й М.Смирнов [1538, с.29].

Отже, за Любартовичем збереглася західна (володимирська) частина володінь. Проте згодом і її було відібрано, а як компенсацію надано Сіверщину, за яку 23 травня 1393 р. Федір склав присягу Йогайлі [219, №ССХІІ, р.509; 5, т.ІІ, №66, с.103-104; 110, т.ІІ, №16, стб.15; 153, т.I, №XIV-XV, с.13-14; 60, №11; 109, №27, с.50-51; 20, №59, с.115]. Коли Федора остаточно позбавлено Волині,

невідомо: на думку Ф.Леонтовича, в 1392 р. [1057, с.239], М.Грушевського – у 1393 [578, т.IV, с.166]. Відомо, що в 1397 р. цей князь перебував в Угорщині [165, bd.VI, №LVII, s.61-62]. Тож Леонтович та Любавський писали про його недовге перебування в нових землях [1057, с.161, 239; 1135, с.21-22]; низка дослідників, починаючи від Грушевського, вважала, що Федір не вступав у володіння Сіверщиною [578, т.IV, с.169; 1926, s.39-40; 1913, t.I, s.144; 1952, s.61; 1043, с.62; 1745, с.89; 1487, с.99; 1488, с.79]. У 1392 чи 1393 р. [1144, с.45; 578, т.IV, с.166, 168; 1745, с.89, 139], звідси було усунено Карібутаса; згодом його було звільнено за поручництвом тестя, Олега Івановича рязанського (14 листопада 1393 р.) [5, т.II, №67, с.104-105; 153, t.I, №XVII, s.16; 60, №7; 149, №32, s.29-30; 20, №61, с.118]. У 1393 р. був позбавлений Вітебська Швітрігайла.

Найбільш докладно розглядалися події на Київщині та Поділлі. План усунення Володимира Ольгердовича постав внаслідок необхідності для Йогайли примирити Скіргайлу з Витаутасом. 6 грудня 1392 р. в Белзі ці троє домовилися про надання Скіргайлі Києва та Крем'янця [212, t.I, №621-623, s.295-296; 193, t.II, №XIX-XX, p.16-18, t.VI, №XCVII-XCVIII, p.31]. Дехто твердив, нібито Володимир виступав проти унії [1336, с.4-5, 8]; П.Клепатський бачив можливий привід у допомозі, наданій ним у 1390 р. Йогайлі проти Витаутаса [868, с.26].

Предметом дискусій став час відібрання Київщини. За М.Стрийковським, це сталося в 1394 чи 1395 р. [216, t.II, s.102-103]; другу дату вказав А.Віюк-Коялович [227, pars II, p.46-47]. Згадка в “Хроніці Биховця” не датована; в Густинському літописі її вміщено під 1392 р. [71, с.352]. З довірою до цієї дати поставилися Т.Нарбут, В.Антонович [2024, t.V, s.493-494; 278, с.155; 274, с.226, 232]; слідом за останнім її прийнято в численних працях [335, ч.IV, с.14, 17; 962, с.125; 1545, с.9; 782, т.II, с.286; 1836, с.53, 65; 364, с.58; 531, с.337, прим.4; 722, с.94; 1336, с.1, 3-4, 6-7; 292, с.279; 468, с.497-498; 785, с.19-20; 1574, с.133; 20, с.37]. Дехто відсував подію на 1393 р. [1156, с.479; 1867, th.III, s.187; 1232, с.232; 1494, с.345; 1337, с.34; 1934, s.97], Й.-Х. фон Енгель – на 1394 [1896, s.25-26]; К. Стадницький виступав за 1395, оскільки до січня цього року Скіргайла переважно перебував при королівському дворі [2144, s.117-118, 280]. Важливою була публікація у 1882 р. поручництва за Андрія Ольгердовича від 18 лютого 1394 р., де Володимир ще титулується київським князем [193, t.VI, №CIX, p.35].

Залишався вибір між 1394 і 1395 рр. Другу дату прийняли А.Барбашев, Ю.Вольф, Р.Зотов, А.Лонгінов, Ф.Леонтович, М.Довнар-Запольський, О.Андріашев, Р.Лащенко [316, с.67-68, 71, 146; 317, с.30; 2162, s.101, 150-151; 2161, s.337; 2163, s.18; 759, с.146, 153; 1118, с.114; 1057, с.148, 184; 1951, с.98; 722, с.88; 445, с.23; 407, с.3; 682, с.1; 263, с.64; 1037, с.178; 1912, s.713, 723]. М.Грушевський висловився за 1395 р. [581, с.499], але згодом змінив думку [578, т.IV, с.141, 170, 173, 474]; його підтримали П.Клепатський, О.Галецький, С.Томашівський, Ф.Петрунь, Л.Колянковський [868, с.25; 1926, s.40, prz.2; 1913, t.I, s.145; 1639, с.127; 1343, с.184; 1952, s.61]. Вагався між цими варіантами А.Прохаска [2070, s.22; 2082, s.98; 2069, t.I, s.116]. У працях М.Любавського та К.Болсуновського зустрічаємо датування і 1395, і 1392 рр. [1144, с.24, 37; 406, с.3, 8, 15].

Після Володимира київський стіл отримав Скіргайла. В літературі його часто звано “великим князем руським”. Це простежується, принаймні, від Т.Нарбута [2024, t.V, s.III, 491, 493]; термін використовували й С.Соловйов, І.Шараневич, М.Коялович, І.Беляєв, Д.Іловайський [1568, №11, с.24; 1559, кн.II, с.296, 372; 1760, с.279; 954, с.156; 962, с.125; 358, с.120; 782, т.II, с.181; 1333, с.96]. Можливо, його витоки слід бачити у вислові Йоганна Посільге в повідомленні про смерть князя: “*Skirgal, herczoge czu Russen*” [183, s.198]. Інакше оцінив перебування Ольгердовича в Києві А.Соболевський. Вірний погодінському уявленню про стан Києва, він бачив тут “почесне випровадження” Скіргайли. Невеликі значення та ресурси Києва, на його думку, підтверджуються і відсутністю істотного спротиву з боку Володимира діям братів [1545, с.10-11].

Привернули увагу обставини смерті Скіргайли, якого, за твердженням литовсько-руського літописця, отруїв митрополичий намісник “*Фома, чернець Изуфов*” [100, с.65, 72, 90, 101, 138, 159, 186, 207, 228; 71, с.352]. І.Беляєв, захоплений антикатолицькими й полонофобськими настроями, не зупинився перед фальсифікацією, оголосивши винуватцем “латинського ченця” [358, с.120; 362, с.262-263]. Бачили натхненника отруєння у Витаутасі Н.Карамзін, Н.Полевой, М.Маркевич, А.Барбашев, Я.-К.Кохановський [819, т.V, с.87; 1417, т.V, с.193, прим.203; 1210, т.I, с.14; 316, с.71; 1951, s.99]. Виступали проти цього здогаду А.-Б.Глебович та М.Грушевський [1930, s.44; 578, т.IV, с.176, прим.5]. На Володимира Ольгердовича вказали Є.Голубинський та П.Клепатський [531, с.337, прим.4; 868, с.31]. І.Малишевський обмежився намаганням відвернути звинувачення від митрополита Кипріяна [1202]. Цікавий здогад (обійдений увагою про-православно налаштованими авторами) висловив К.Стадницький. На його думку, варте довіри повідомлення Длугоша, згідно з яким Скіргайлу отруєно за дану Йогайлі обіцянку мандрівки до Риму і прийняття католицизму [2144, s.281].

Щодо року смерті Скіргайли в джерелах немає однастайності. Під 1394 р. її нотують Посільге, Длугош, Слуцький літопис і М.Стрийковський [183, s.198; 172, т.IV, s.478; 100, с.72; 216, т.II, s.103]. 1395 р. названо А.Віюком-Кояловичем [227, pars II, p.48], 1396 – в Густинському літописі [71, с.352]. І.Данилович та М.Костомаров датували подію 1392 р. [188, s.47, prz.82; 911, с.55]. За 1394 висловилися М.Максимович, К.Шайноха, архієпископ Філарет, Д.Багалій, Ф.Петрунь, І.Тихомиров, Ф.Сушицький [1179, с.227; 419, с.7; 1756, т.II, с.22; 1779, т.I, с.221; 1673, пер.II, с.43, прим.65; 1614, с.5; 1597, с.8, 38; 301, вип.2, с.121; 1343, с.180, 184]. Вважали, що Скіргайла завершив земний шлях у 1395 р., К.Стадницький, І.Беляєв, К.Бестужев-Рюмін, А.Барбашев [2144, s.280-281; 362, с.262; 385, т.II, вып.1, с.37; 316, с.71; 317, с.30; 1333, с.97]. Варіанту Густинського літопису віддали перевагу Т.Нарбут, В.Антонович. Раніше це зробив О.Шафонський, згодом – І.Шараневич, Р.Зотов, Ю.Вольф, Ф.Леонтович, А.Прохаска, М.Довнар-Запольський, П.Клепатський та ін. [1762, с.47; 1156, с.479; 2024, t.V, s.547-548; 1760, с.283; 280, с.61; 274, с.226, 234; 335, ч.IV, с.19; 962, с.126; 759, с.146, 153; 2162, s.151; 1545, с.10; 1836, с.65, 68; 1057, с.31, 158-159, 185; 2082, s.99-100; 1631, с.126; 531, с.337; 722, с.94; 682, с.1; 406, с.8; 1336, с.7; 868, с.32; 1912, s.713]. С.Смолька навів поважні докази на користь того, що це

відбулося лише в 1397 р. [2141, s.32, prz.1]. Їхню слушність визнали М. Грушевський, А.Яблоновський, С.Томашівський, О.Андріяшев, Л. Колянковський [578, т.IV, с.176, 474, 508; 1934, s.97; 1639, с.127; 263, с.64; 264, с.21; 1952, s.62].

По смерті Скіргайли Київ віддано одному з найдовіреніших прихильників Витаутаса, Івану Ольгімантовичу Гольшанському. Довго визнавалося, що він був не “удільним князем”, а намісником [1760, с.304; 2144, s.144, prz.40; 1836, с. 65-68, 118; 1144, с.37; 1132, с.36-37]. Однак К.Бестужев-Рюмін висловив пе реконання, згідно з яким умови володіння були аналогічні для Гедиміновичів, Рюриковичів і Гольшанських [385, т.II, вып.1, с.54-55]. “Удільним” князем вважав Гольшанського М.Владимирський-Буданов [489, с.51]. За Ф. Леонтовичем, влада Івана майже дорівнювала тій, яку мали Гедиміновичі [1057, с.46, 50, 185] (щоправда, незабаром він змінив свою думку [1062, с.52]). Відтоді традиційна точка зору не піддавалася сумніву [578, т.IV, с.176-177, т.V, с.449, т. VI, с.308, т.VII, с.10; 682, с.1; 327, с.12; 1926, s.40, 70; 1639, с.127-128; 300, с.365].

Відібрання Поділля у Федора Коріатовича більшість літописів датує правлінням Витаутаса [100, с.66, 74, 89-90, 101, 139, 160, 186-187, 207, 229]. Лише автор “Хроніки Биховця” вважав, ніби це сталося за Альгірдаса [99, с.139]. М.Стрийковський об’єднав ці звістки, що призвело до твердження про правління тут двох Федорів Коріатовичів – сучасників відповідно Альгірдаса та Витаутаса. Усунення першого він датував у “Початках...” 1331 р., у “Хроніці” – 1339 [217, s.259-260, 327-329; 216, t.II, s.18-19, 104-106]. Це дублювання прийняли Н.Карамзін, А.Коцебу, М.Лучкай, Т.Нарбут та ін. [819, т.V, с.87; 946, с.24; 1126, с.139-140, 163-165; 2024, t.V, s.61-63, 534; 296, с.320-322; 451, с.88-89, 92-93; 856, с.40; 527, с.382, 395; 1524, с.10, 55; 686, с.338]. Одним із останніх , хто вірив повідомленню Стрийковського, був М.Дашкевич [639, с.109, 115]. Сумнів у ньому висловив К.Стадницький [2147, t.I, s.67-76]; пізніше його спростовували М.Смирнов і Н.Молчановський [1538, с.44; 1232, с.216, прим.2].

Питання про час усунення Федора виявило незначні розбіжності. Версію Стрийковського, Віюка-Кояловича та Софоновича (1395) прийняли Н.Карамзін та Т.Нарбут [216, t.II, s.104; 227, pars II, p.48-50; 129, с.181; 819, т.V, с.87, 284, прим.162; 2024, t.V, s.534-535]. 1394 р. датував подію К.Стадницький [2147, t.I, s.68]; втім, у тій же праці й пізніше він назвав 1393 р. [2147, t.I, s.80; 2144, s.116-117; 2148, s.179]. Обидва варіанти знаходимо в А.Прохаски [2070, s.22; 2078, s. 260-263; 2069, t.I, s.117]. То 1393, то 1395 рр. називав К.Шайноха [1756, т.II, с. 329, 535, 537]. Решта істориків висловилися за 1393 р. [1760, с.282; 335, ч.IV, с. 17-18; 641, с.76, прим.1; 316, с.146; 1232, с.232; 1494, с.345; 1337, с.34; 564, с.22; 612, с.11; 578, т.IV, с.170-172; 2006, s.688-690; 1057, с.373-374, 383-384; 1526, с. 13; 1528, с.7; 1144, с.57; 722, с.143; 1429, т.II, вып.1, с.128; 1926, s.21; 1913, t.I, s. 144; 1639, с.121, 127; 1343, с.184; 1952, s.61; 2124, s.445-446; 2139, s.320; 2047, s .345]. За спостереженням М.Дашкевича, похід Витаутаса на Поділ-ля мав відбутися раніше відібрання Києва [641, с.76, прим.1]. З цим погодився М. Грушевський [578, т.IV, с.456]; іншої думки був Прохаска [2069, t.I, s.117].

Якими ж були причини дій проти обласних князів? За повідомленнями литовсько-руських літописів, це була реакція на прояви їхньої “непокори”; відповідно ініціаторами конфлікту частина авторів вважала “удільних” володарів [954, с.156-157; 962, с.125-126; 1333, с.96; 2160, с.477; 628, вип.ІІ, с.74]. Проте переважав погляд, який приписував Витаутасові намір переустрою державного ладу. Одним із перших його сформулював Н.Молчановський, твердячи про “гігантський організаційний план” [1232, с.229]. М.Грушевський був переконаний в існуванні у Йогайли та Витаутаса свідомого плану дій, який остаточно постав на зустрічі в Белзі [578, т.ІV, с.160, 165-167]. К.Гуслистый вважав політику Витаутаса “кроком, що принципово відрізняв його від усіх його попередників” [628, вип.ІІ, с.90]. Піддав сумніву дану концепцію Ф.Леонтович [1062, с.30].

Значні розбіжності існували в оцінках наслідків антикнязівської кампанії. Вважали, що “удільну” систему фактично ліквідовано, В.Антонович, М.Дашкевич, А.Барбашев [274, с.234; 641, с.95; 316, с.8; 317, с.264]. Про “правдивий погром князів” писав М.Грушевський [578, т.V, с.9-10]; такої думки дотримувалися і його учні [448, с.136; 1639, с.127; 1740, т.CXLIV-CXLV, с.97, 105]. Заперечив крах “удільної” системи Ф.Леонтович [1065, с.30-31]; М.Максимейко навіть твердив, що ВКЛ і надалі являло лише “агрегат князівств” [1167, с.42, 44].

Як бачимо, окреслене коло проблем докладно розглядалося в східнослов'янських історіографіях досліджуваної доби. Йдеться переважно про події “зовнішньої” історії, часто локальні. Величезна більшість джерел, наявних у розпорядженні сучасних дослідників, була залучена до обігу в даний час. Що до питань більш загального характеру, то привертає увагу стабільна поширеність уявлень про катастрофічне становище ВКЛ напередодні унії з Кораною. Видається, що частково це пояснюється прямими чи опосередкованими впливами з боку польської традиції. Найбільші ж розходження спостерігалися в оцінці результатів дій Витаутаса першої половини 1390-х рр., спрямованих проти обласних князів; докладніше про це йтиметься в наступному параграфі.

3.3. Завершення ліквідації “удільної” системи у Великому князівстві Литовському

На початку правління Казімераса регентською радою при малолітньому правителі були відновлені два князівства, надані відповідно Швітрігайлі та Олелькові Володимировичу. Перше обіймало Волинь і Східне Поділля; по смерті Швітрігайли (1452 р.) останнє, очевидно, приєднане до володінь Олелька, які доти обмежувалися Київщиною і Переяславщиною. Зазвичай підкреслювався особливий статус, визнаний за колишнім правителем ВКЛ (в своїх актах Швітрігайла титулувався вел. князем [109, №78, с.144, №80, с.148, №81, с.150, №82, с.152, №84, с.156, №85, с.158, №86, с.160]). Більше зацікавлення викликало відновлення Київського князівства. Після Олелька (1441-1454) Казімерас надав його Семенові Олельковичу; по смерті останнього Київщину перетворено на намісництво. Головним питанням став статус київських князів.

Досить рано було висловлено погляд на них як на намісників (А.Рігельман, М. Маркевич, І.Шара-невич, А.Петрушевич, історики церкви Євгеній та Макарій [1457, с.12; 706, с.285-286, 290, 300, 319, 358; 1210, т.V, с.175, 200; 1760, с.441; 1347, с.35; 528, с.329; 1161, т.IX, с.26, 28; 1459, с.60]). “Князями-намісниками” йменували їх С.Соловйов, В.Ключевський [1559, кн.III, с.13; 872, с.142-143]; К. Бестужев-Рю-мін проводив паралель із намісниками Москви в Пскові [385, т.II, вып.1, с.55]. Д.Дорошенко вжив термін “підручні князі” [687, с.108]; Ф.Петрунь писав про Київське князівство як “феодальне прикордонне утворення” [1340, с. 157]. Протилежний погляд простежується значно пізніше. Самостійним вважав становище Олелька і Семена М.Ясинський [1836, с.67]. Повновладними “удільними” князями назвав їх М.Любавський [1144, с.37-38], з чим погодився Ф.Леонтович [1057, с.185-186]. Згодом перший змінив думку, вважаючи Київське князівство ефемерним утворенням, наданим пожиттєво [1141, с.81]. М.Грушевський доводив обмеженість навіть внутрішньої самостійності Олельковичів [578, т.V, с.9].

За оповіданням Длугоша, перед смертю Семен доручив свої володіння та родину Казімерасові. Проте той не передав Київщину ані синові Семена Василеві, ані його братові Михайлу. Длугош пояснює це вимогами литовських магнатів [172, т.VI, s.514-515]. Намісником Києва у 1471 р. було призначено шурина Семена Мартинаса Гоштаутаса. Це викликало різке невдоволення киян; проте уряд силою змусив їх змиритися [172, т.VI, s.515; 216, т.II, s.272; 71, с.358]. М.Владимирський-Буданов пояснив ліквідацію князівства діяльністю “польської партії” у ВКЛ [490, с.3], хоча знайти аргументи на користь цього важко. На переконання Ф.Леонтовича, ініціатива боротьби з “уділами” виходила від Панів-ради, провідна роль у якій належала нетитулованим магнатам, переважно литовцям-католикам; з другої половини XV ст. саме вони стали головною опорою централізації [1057, с.32, 34, прим.2, с.186, прим.3; 1060, с.306]. З цим погодився Й.Малиновський [1192, с.156]. М.Любавський, А.Пресняков і П.Клепа-тський зауважили, що в зміцненні єдності ВКЛ не менш зацікавленим був господар [1132, с.33; 1429, т.II, вып.1, с.159, 205-207, 211; 868, с.ХХVI-ХХVII, 56]. Історики-марксистки (Н.Рубінштейн, В.Пічета) заявили про неможливість підтримки централізації “великими феодалами” [1429, т.II, вып.1, с.3; 1390, с.140].

Наступним питанням є час ліквідації “удільної” системи. Вже Н.Устрялов заявив, що її крах відбувся за 100 років до Івана III [1667, с.416]; це повторили М.Любавський і Я.Якубовський [1141, с.72; 1939, с.153]. На тому, що обмеження прав обласних князів відбулося тут раніше, ніж у Москві, наголосив В.Сергієвич [1520, с.273, прим.2]. Такої думки (лише щодо Рюриковичів) був і С.Соловйов [1559, кн.II, с.429-430]. До часів Казімераса віднесли кінець “уділів” В.Ан-тонович, М.Владимирський-Буданов, Д.Іловайський, М.Ясинський, М.Довнар-Запольський, М.Максимейко, Н.Рожков, Й.Малиновський, В.Пічета, П.Клепатський, А.Пресняков, Д.Дорошенко [272, с. 202; 488, с.205; 493, вып.I, с.13, 18; 495, с.9; 782, т.II, с.289; 1836, с.49; 1333, с. 127; 667, с.658; 1167, с.54-55; 1165, с.3-7; 1466, с.32; 1463, ч.II, вып.2, с.1, 63-64; 1465, т.III, с.101; 1194, ч.II, вып.2, с.16; 1370, с.410; 1371, стб.232; 1365, с.53;

868, с. XXVI-XXVII; 1432, с. 446; 687, с. 114, 116]. За А. Ясинським, тоді стався перехід від “удільного” до “феодально-монархічного” ладу [1831, с. 155]. Дехто відсував завершення централізації на пізніші часи. Довнар-Запольський гадав, що Жигімантас II розпочав правління боротьбою з “удільною” системою [679, с. 6]; за Малиновським, Литовська держава остаточно утворилася на початку XVI ст. [1194, ч. I, с. II, ч. II, вып. 1, с. I].

Іншої гадки був Ф. Леонтович, вважаючи, що “удільна” система проіснувала “в повній силі” до кінця XV ст. Про остаточне ж об’єднання можна говорити з початку 1550-х рр. [1057, с. 30-31, 33-34, 68; 1062, с. 29-30; 1065, с. 30-32; 1060, с. 132; 1059, 1908, №5, с. 163, 165-167, №6, с. 245, №7, с. 44; 1053, с. 12; 1048, с. 251]. Дослідник навіть вбачав реальну перспективу “реставрації удільного режиму” за Жигімантаса-Аугустаса. Доказом він вважав листи останнього до І. Д. Більського, І. Ф. Мстиславського, М. І. Воротинського [31, ч. XV, № VI.1, с. 22-23, 27-28, № VI.3, с. 34, 38-39, № VI.5, с. 45] з обіцянками повернути їм статус їхніх предків [1057, с. 35; 1065, с. 31, прим. 2; 1059, 1908, №5, с. 166, прим. 2]. Джерелом поглядів Леонтовича стала звичка оцінювати явища з юридичної точки зору. Він звернув увагу на те, що права польської шляхти щодо підданих були ширші, ніж в “удільних” князів. Отже, треба казати не про “деградацію” останніх, а про піднесення шляхти на князівську висоту. Історик припустив, що взірцем для литовсько-руського боярства у боротьбі за збільшення прав могла слугувати не тільки Корона, а й статус обласних володарів [1057, с. 35-36 і далі; 1062, с. 29-31, 43-44, 55; 1059, 1908, №5, с. 139, прим. 5]. М. Любавський та М. Грушевський зауважили, що Леонтович не розрізняє князівства і великі маєтності, а аналізовані явища розглядає поза історичною перспективою [1132, с. 4, 35, 42; 582, с. 8]. При цьому перший в обох своїх фундаментальних монографіях визнав наявність у шляхти князівських прав [1144, с. 739; 1135, с. 849-850]. Частково підтримав Леонтовича А. Пресняков [1429, т. II, вып. 1, с. 177, 202].

Певні розбіжності в поглядах викликав план надання Києва молодшому братові Александраса Жигімантасові (1495-1496 рр.) [4, т. I, №135-136, с. 156-158, 161; 115, т. XXXV, №43, с. 224-225]. Н. Карамзін вважав, нібито Пани-рада підтримали його [819, т. VI, с. 158]. В дійсності магнати рішуче висловилися проти, внаслідок чого династія відмовилася від цього наміру. На такій позиції Панів-ради наголосив Ф. Леонтович [1057, с. 33-34, прим. 2, с. 186, прим. 3].

Особливе місце в системі ВКЛ займали “верхівські” князівства. Це зафіксовано в угодах Казімераса з їхніми правителями. Йдеться про право князів, у разі порушення литовсько-руським господарем договору, “скласти цілування” до нього [118, №4, с. 4-5, №9, с. 11-12; 4, т. I, №41, с. 55-56, №63, с. 77-78, №80, с. 100-101; 32, №39, с. 118, №60, с. 193]. На самостійність новосільських князів звернув увагу Р. Зотов [759, с. 218]. Ф. Леонтович вважав основним змістом угод взаємний захист, твердячи про “рівність” контрагентів. Він бачив у цих взаєминах “тимчасовий особистий союз” [1057, с. 177-181; 1059, 1908, №5, с. 142-143, №7, с. 40-41]. Виключне становище “верхівських” князівств визнав М. Грушевський, вважаючи їхні взаємини з ВКЛ предметом міжнародного права [613, с. 8], як і А. Пресняков [1429, т. II, вып. 1, с. 151]. Про

“вільне погодження” з Литвою твердив М.Любавський, хоча підкреслював, що про їхню рівність не може йтися [1660, с.6; 1145, с.122]. Інше бачення продемонструвала О.Єфименко, вважаючи “верхівських” князів служебними, а не удільними [722, с.106].

Що до становища областей після перетворення їх на намісництва, то насамперед було звернено увагу на збереження ними територіальної єдності. Позитивно відповів на це питання І.Беляєв [362, с.360-364]. Протилежним був погляд В.Антоновича; він вважав, що намісницька влада не обіймала всієї території земель [274, с.246-247; 289, с.269]. З ним погодилися С.Бершадський, Ф.Леонтович, М.Довнар-Запольський [376, с.295-296; 1057, с.179, 187 і далі; 1062, с.19, 31-33; 1055, с.34-35; 682, с.11-24]. Точку зору Беляєва поділяв М.Любавський, вважаючи намісників спадкоємцями влади обласних князів [1144, с.42, 235-237, 878, 884; 1132, с.45-49]. Його підтримали П.Клепатський, Н.Рожков, К.Гуслистий [868, с.108-114; 1463, ч.ІІ, вып.2, с.75; 628, вып.ІІ, с.76, 122; 1507, с.9]. М.Грушевський визнав слушність гадки Любавського, але згодом приєднався до висновків вчителя [582, с.15-16; 578, т.V, с.14, 16-18, 293].

Неоднаково оцінювалася роль намісників та воєвод. Більшість дослідників бачила в них не тільки агентів центральної влади, а й представників областей, репрезентантів їхніх інтересів у раді [1144, с.876-877, 883; 1135, с.152, 384; 381, с.65; 872, с.296; 667, с.33, 37; 494, с.211; 1197, с.71]. За М.Максимейком, вони більшою мірою виконували другу функцію [1167, с.86, 88-89]. Відкинув концепцію Любавського лише А.Пресняков [1429, т.ІІ, вып.1, с.127]. Висловлювалися два погляди щодо походження обласних сеймів: від місцевого віча [1144, с.872, 883; 1167, с.І; 1065, с.24; 1466, с.34; 722, с.109; 1429, т.ІІ, вып.1, с.115-117; 798, с.62] чи боярської думи [1194, ч.ІІ, вып.1, с.12]. “Вічове” походження цих інституцій заперечив В.Пічета [1390, с.140].

Значне зацікавлення викликали обласні привілеї, що надавалися землям при перетворенні на намісництва. Оригінальна думка М.Владимирського-Буданова, який провів паралель між цими актами та угодами московських вел. князів із Новгородом [491, с.118]. Його учень М.Ясинський, присвятивши привілеям спеціальне дослідження, визначав їх як “конституційні хартії” [1836, с.16]. Дискусійним було те, чи носили вони договірний характер. Позитивно відповіли на це питання М.Довнар-Запольський, М.Максимейко, Й.Малиновський, Р.Лащенко [667, с.30, 85; 1167, с.19, 25; 1194, ч.ІІ, вып.2, с.316; 1037, с.206]; Н.Рожков та Ф.Леонтович твердили, що маємо справу з односторонніми актами центральної влади [1463, ч.ІІ, вып.2, с.80; 1465, т.І, с.279; 1048, с.246]. Дехто звернув увагу на “соціальний” характер привілеїв. Леонтович бачив тут закріплення прав бояр-шляхти, а не обласних інтересів у цілому, і вважав, що ці “шляхетські хартії” відіграли значну роль у полонізації ВКЛ [1050, с.36-38, 70; 1062, с.19, 34; 1059, 1908, №3, с.85]. Навпаки, підкреслили загальностановий характер обласних “конституцій” М.Владимирський-Буданов та М.Довнар-Запольський [140, вып.ІІ, с.44, прим.1-2; 667, с.35]. На думку В.Пічети, серед привілеїв є як “всестанові”, так і “станові” [1370, с.352; 1365, с.13; 1359, с.98-99].

Помітно, що в процесі дослідження вищеназваних проблем у центрі дискусій опинилися переважно моменти концептуального характеру. Фактичний бік подій, про які йдеться, реконструюється з достатнім ступенем вірогідності. Проте деякі важливі аспекти майже не відбилися ані в наративних, ані в актових джерелах; прикладом може слугувати питання щодо характеру влади Олельковичів у Києві та, зокрема, ступеню їхньої самостійності. За цих умов не дивно, що протягом досліджуваної доби спостерігалось співіснування діаметрально протилежних поглядів. Навіть у випадках, коли “забезпечення” джерелами є задовільним, на їхній підставі робилися відмінні висновки. Це стосується збереження територіальної єдності окремими землями ВКЛ, характеру обласних привілеїв. Певну роль відігравали й стереотипи, крізь призму яких істориками здійснювалися аналіз та синтез. Часто спостерігалось нерозрізнення феноменів централізації та сильної монархічної влади (що важко уявити в польському дослідницькому середовищі). Помітне опонування прибічників “історичного” під-ходу “юридичному”, репрезентованому насамперед Ф.Леонтовичем; найбільшою мірою це відбилося в дискусії щодо часу ліквідації “удільної” системи.

3.4. Еволюція відносин між великокнязівською владою, маґнатством і шляхтою в політичній системі Литовсько-Руської держави; Пани-рада і сейм

Значну увагу східнослов'янські литуаністи приділили становленню та розвитку загальнодержавних установ ВКЛ – Панів-ради та сейму. Так, рано стала помітною зацікавленість проблемою походження ради. Вже М.Дашкевич зупинився на цьому, хоча й не зміг відповісти, чи була вона породженням “феодалного” ладу, чи спадкоємицею давньоруської боярської думи [641, с.96]. На користь другого висловилися більшість російських та українських дослідників [1194, ч.І, с.І, ч.ІІ, вып.1, с.21; 1060, №9, с.122-123, №10, с.312; 1429, т.ІІ, вып.1, с.104; 494, с.214; 1037, с.121], виділяючи в структурі влади на Русі, окрім “монархічного” й “народного”, ще й “аристократичний” елемент. Інші (насамперед В.Сергієвич) заперечували наявність останнього. На думку І.Беляєва, сильна аристократія була притаманна саме Литві [362, с.327-333, 444-454].

Дехто пояснював “аристократичний характер” ВКЛ впливом Галичини і Волині. Цей здогад висловив М.Костомаров [902, с.ХІІ], підтриманий М.Владимирським-Будановим [492, с.38; 654, с.106-107, прим.1]. Розвинув його Й.Малиновський: інституції Галичини і Волині “наклалися” на сприятливий ґрунт; певну роль відіграли польські взірці та “аристократичний лад” Ордену; вплив же білоруських земель був мінімальним [1194, ч.І, с.50, 200-201, ч.ІІ, вып.1, с.2-4, 14, вып.2, с.322; 1195, с.10; 1193, с.163; 1192, с.198, 200; 1197, с.36, 46, 48-50]. Ці твердження підтримали Н.Рожков, М.Чубатий, Д.Дорошенко [1463, ч.ІІ, вып.2, с.44; 1740, т.СХХХІV-СХХХV, с.20-21, 23; 687, с.117]. Навпаки, першорядну роль білоруських впливів підкреслив М.Грушевський [600, с.194].

Перший етап в історії ради М.Владимирський-Буданов датував часами Гедімінаса та Альгірдаса. В цей період вона більше нагадувала князівські з'їзди [494, с.218], оскільки учасниками були насамперед Гедиміновичі. Й.Малиновський припускав зменшення ролі ради за часів Альгірдаса, внаслідок схильності того до “монархічних” засад [1194, ч.ІІ, вып.1, с.78-82; 1197, с.56]. Надзвичайно вплинула на збільшення значення ради, на думку Владимирського-Буданова, “полонізація” устрою держави в добу від 1385 р. до господарювання Казімераса. Рада перетворюється на інституцію, споріднену з польським сеймом [494, с.222-223, 229, 233-234, 237]. Низка дослідників визнавала, що великокнязівська влада до Витаутаса включно була формально необмежена; посилення ради помітне з 1430-х рр., оскільки Швітрігайла і Жигімантас I змушені були спиратися на аристократію. Вперше це констатував М.Дашкевич [641, с.143], підтриманий А.Левицьким, М.Довнаром-Запольським, М.Грушевським, Й.Малиновським [1994, s.79, 141, 287; 667, с.67; 578, т.IV, с.206; 1194, ч.ІІ, вып.1, с.131-132]. Започаткування ради як державної інституції М.Чубатий пов'язував із лік-відацією ролі обласних князів [1740, т.CXLIV-CXLV, с.98].

Особливо зросла роль Панів-ради з часів Казімераса. В напружених литовсько-польських взаєминах оборонцем вітчизняних інтересів виступало магнатство, а не господар. З середини 1450-х рр. рада з дорадчого зібрання стає держа-вною установою. Це твердження В.Антоновича [272, с.184] отримало визнання практично всіх авторитетних литуаністів: С.Бершадського, М.Любавського, М.Довнара-Запольського, І.Лаппа, М.Грушевського, Ф.Леонтовича, А.Пресня-кова, В.Пічети, Й.Малиновського, М.Владимирського-Буданова [376, с.281, 288; 1135, с.370, 378-379; 1137, с.72; 667, с.74; 1032, с.26; 1026, ч.1, с.445; 578, т.IV, с.245, 265-266; 1059, 1908, №3, с.78, №6, с.254-255, №7, с.46, 1909, №2, с.225; 1429, т.II, вып.1, с.150; 1194, ч.ІІ, вып.1, с.132; 1195, с.11; 1197, с.57; 494, с.227-228]). За Любавським, відбувається “емансипація” ради від особи господаря. Д.Іловайський, навпаки, вважав владу Казімераса майже необмеженою [782, т.II, с.279, 486, т.III, с.119, 148]. Це повторив і В.Пічета [1364, с.24], хоча раніше висловлював ту ж точку зору, що й більшість колег [1370, с.375, 423].

Центральну роль в еволюції ради відіграв привілей Алесандраса від 6 серпня 1492 р. Він містив приречення не змінювати ухвал ради, не здійснювати без її згоди зовнішньополітичних заходів, не відбирати і не роздавати урядів, не витрачати державних прибутків [231, s.58-66; 164, t.I, №СХСІV, р.345-352; 229, t.I, s.17-29; 212, t.II, №2044, s.226-228; 110, т.XV, №102, стб.433-445]. Аналіз привілею привернув пильну увагу дослідників. Початок існування Панів-ради як постійної установи пов'язав із ним С.Бершадський [376, с.285, прим.55]. М.Ясинський заявив, що з 1492 р. особиста роль монарха зводиться нанівець, і він стає державним посадовцем [1836, с.19]. Відлік “нової ери” в державному устрої розпочинав з 1492 р. Й.Малиновський [1197, с.57]. Головним у привілеї він (як і В.Пічета) вважав фіксацію фактично існуючого обмеження господарської влади [1194, ч.ІІ, вып.1, с.132; 1195, с.11; 1192, с.202; 1370, с.375, 410]. За оцінкою Н.Рожкова, суб'єктом влади стає аристократія [1463, ч.ІІ, вып.2, с.80-81]. Остаточне оформлення ради як політичної установи М.Любавський відніс

до початку правління Жигімантаса II [1135, с.316, 329-331, 369]. Йдеться про привілей від 7 грудня 1506 р. [231, s.98-99; 164, t.I, №СС, р.364-367; 146, t.I, app. №8, р.21-23; 229, t.I, s.35-40; 212, t.II, №2177, s.273-274; 152, s.270-273].

Взаємовиключні погляди висловлювалися стосовно меж компетенції Панів-ради після привілеїв 1492 і 1506 рр. За В.Антоновичем, рада лишалася дорадчою установою до 1569 р. [285, с.23]. З тих же позицій виходив С. Бершадський, твердячи, що передбачені в 1492 р. обмеження великокнязівської влади не було втілено в життя [376, с.274-288]. Цю точку зору прийняли М. Довнар-Запольський, П.Клепатський [681, с.31-32, 36; 868, с.XXXIV]; навпаки, “простим головою ради” вважав вел. князя Ф.Леонтович [1050, с.11, 32; 1429, т. II, вып.1, с.163]. Згодом він радикально змінив погляд, дійшовши висновку, що до 1569 р. Пани-рада і сейм займали місце, майже аналогічне тому, яке належало Боярській думі та земським соборам XVI-XVII ст. [1060, с.308-312, 320-321, 330-331; 1053, с.30-31, 49; 1059, 1908, №3, с.80-81]. Тезу про повноцінну законодавчу роль ради після 1492 р. обстоювали М.Любавський та Й.Малиновський [1135, с.2, 373-376, 426; 1194, ч.II, вып.2, с.72, 79 і далі; 1192, с.203; 1197, с.67-68, 70-71]; останній наголосив на значно істотнішій ролі ради, порівняно з думою московських вел. князів [1197, с.71-73].

Що до співвідношення між владою господаря та ради, то І.Беляєв та М. Максимейко вважали їх рівними [362, с.336-337, 344; 1167, с.151]. Більшою вважали роль останньої Й.Малиновський та М.Владимирський-Буданов [1194, ч.II, вып.2, с.IX; 1192, с.203; 494, с.227-228; 628, вып.II, с.120]. При цьому не йдеться про суперництво між Панами-радою і вел. князем. На початку правління Жигімантас II прагнув бачити раду більш самостійною та ініціативною [1429, т. II, вып.1, с.187-188]; проте остання скаржилася, що не може впоратися з проблемами за його відсутності: *“бо мы без бытности Вашего милости господарское так великим речам досыть вчинити не можем”* [1135, прил.№3, с.8].

До ради спочатку, на думку М.Любавського, входили лише обласні князі. Так, рішення про Кревську унію ухвалено за участі деяких Гедиміновичів, але не бояр [1135, с.1, 11, 318]. М.Максимейко, Й.Малиновський, Ф.Леонтович, І. Лаппо, посиляючись на твердження Йогайли, навпаки, твердили, що членами ради були й бояри [1167, с.9, 52-53, 57; 1194, ч.II, вып.1, с.43, 85; 1047, №5, с. 239-242; 1032, с.24]. Наголошувалося на відмінностях у складі ради та московської Боярської думи. В литовсько-руському “уряді” переважала нетитулована знать, в думі ж – князі. На це звернули увагу насамперед С. Бершадський та В.Ключевський [376, с.295; 872, с.220-221; 873, с.136; 1059, 1908, №6, с.248, прим.4; 1194, ч.II, вып.2, с.47-49; 1197, с.64]. М.Грушевський зазначив, що вплив на центральну владу остаточно перейшов до панів після поразки Швітрігайли [584, с.156]. М.Довнар-Запольський звернув увагу на внутрішній поділ ради: “преднейшая” її частина складалася з єпископа, воєводи і пана (каштеляна) вільнюських, воєводи і пана тракайських, старости жемайтійського [198, р.173]. За припущенням дослідника, це могло бути започатковано за малолітства Казімераса [667, с.82; 681, с.20-21, 26; 668, с.1-2]. Тезу про існування цієї “таємної ради” прийняли Й.Малиновський, Ф.

Леонтович, І.Лаппо, А.Пресняков, С.Кутшеба [1194, ч.ІІ, вып.2, с.28-31; 1060, с.147-148; 1032, с.70-72; 1429, т.ІІ, вып.1, с.107; 1983, с.132], частково – М.Любавський [1139, №3, с.126-129].

Перейдемо до дискусій щодо походження і функцій сеймів ВКЛ. Першим щодо цього висловився М.Дашкевич, зауваживши, що дана інституція не є продовженням думи, більше нагадуючи “сними” Рюриковичів [641, с.144]. Й.Мали-новський шукав витоки литовсько-руського сейму в боярській думі [1194, ч.ІІ, вып.1, с.21, ч.ІІ, вып.2, с.ХІІІ-ХІV, прим.61]. Однак значно поширеніше було уявлення про його утворення як рецепцію аналогічної польської інституції

На погляд М.Максимейка, виникнення сейму було викликане військовими потребами (боротьбою проти Москви і Криму наприкінці XV ст.). Вирішення військових та фінансових питань становило основне завдання сеймів. Іншим фактором було те, що раніше функціонували обласні сейми; тепер об'єднання держави викликало потребу в створенні єдиного зібрання. Судові й законодавчі питання, які поступово входять до компетенції сеймів, історик розглядав лише як “нашарування”, відмовляючись бачити тут боротьбу шляхти за свої права [1167, с.ІІ, 40, 44, 46-47, 51, 143 та ін.; 1165, с.3-4, 11-14, 17-18].

Праця Максимейка побачила світ одночасно з дослідженням М.Любавського, присвяченим тій же проблемі. Останній вважав головною причиною постанов сейму внутрішні, переважно соціальні фактори [1135, *passim*; 1139, №2, с.380, №3, с.156-158, 164]. Знаменно, що Любавського підтримали М.Грушевський та Ф.Леонтович, відомі як його різкі критики, також наголосивши на внутрішніх факторах [599, с.12-13; 1065, с.28-30, 32-33; 1048, с.251-252]. Прийняли цей погляд Н.Рожков, Й.Малиновський [1463, ч.ІІ, вып.2, с.68; 1465, т.ІІ, с.125-126; 1194, ч.ІІ, вып.2, с.445, ХІV, прим.61]. В.Пічета характеризував схему Максимейка як “крок назад” [1383, с.186]. Частково визнали роль зовнішньополітичних чинників А.Пресняков та П.Клепатський [1429, т.ІІ, вып.1, с.152-154, 177, 180; 868, с.ХХХІV-ХХХV], вирішальними вважаючи все ж соціальні процеси.

Надзвичайну розмаїтість поглядів спостерігаємо в питанні про початок існування сеймів. Д.Зубрицький побіжно зауважив, що за Жигімантаса І сеймів ще не було [763, с.417, прим.292]. Справжня ж дискусія розгорнулася на межі ХІХ-ХХ ст., із залученням матеріалів Литовської Метрики. На думку М.Любавського, сейм постає з 1401 р., коли унійне питання було вирішене переважно вищим боярством власне ВКЛ. Проблема унії активізувала доти пасивні суспільні сили, які набувають загальнодержавної свідомості [1135, с.1, 10, 21, 23-24; 1139, №2, с.379, №3, с.137-140, 165-166]. З цим датуванням погодилися І.Лаппо та В.Пічета [1032, с.47-48; 1370, с.425; 1371, стб.235; 1364, с.25; 1365, с.63; 1359, с.109]. Обережнішим був Н.Рожков, вбачаючи на початку XV ст. лише “сліди” сейму [1463, ч.ІІ, вып.2, с.68; 1465, т.ІІ, с.125].

М.Максимейко вважав, що сейми мали місце раніше [1167, с.57]; більшість опонентів Любавського відносила їхні початки на пізніший час. За 1413 р. висловився В.Ключевський [875, т.ІІІ, с.90; 874, с.118]. На думку М.

Довнара-Запольського, в 1413 р. ішлося про раду [681, с.5-6]; власне сейм з'являється з ухвалення II Литовського Статуту. Кінцем XV ст. датував його виникнення Ф.Леонтович [1065, с.30, 32; 1053, с.11, 30]. А.Пресняков констатував елементи представництва земель при обранні Александраса; власне ж складання сейму відбувалося в перші 30 років XVI ст. [1429, т.ІІ, вып. 1, с.108-109, 147, 161, 199, 201]. За те, що ця інституція постає за правління Жигімантаса II, раніше висловився М.Грушевський [596, с.10], потім – П. Клепатський [868, с.XXXVIII]. М.Владимирський-Буданов датував перший сейм 1507 р.; у XV ж ст. мали місце не сейми, а розширені зібрання Панів-ради [494, с.225-228, 237].

Окреме питання стосується “великих вальних” сеймів (з репрезентантів і власне ВКЛ, і “анексів”). М.Любавський вважав, що їхнім прототипом був з'їзд знаті 1430 р., на якому обрано Швітрігайлу [1135, с.65]. Від початку ж 1450-х рр. постає “великий вальний” сейм [1135, с.1, 9-10, 129-130, 151, 168, 170]; саме такий обрав у 1492 р. Александраса. До правління Жигімантаса II у ньому брала участь шляхта власне ВКЛ та “старші” з “анексів”. Остаточне ж встановлення компетенції даної інституції відбулося в 1495-1506 рр. [1135, с.150, 300-301, 305]. В.Пічета вважав першим “великим вальним” сеймом Вільнюський 1446 р. [1370, с.426]. Кінцем XV ст. датували його постановня М.Максимейко та Ф.Леонтович [1167, с.70; 1048, с.251, 253; 1059, 1908, №3, с.67, 1909, №2, с.225]. Нарешті, Й.Малиновський заперечував існування “вальних” сеймів аж до Вільнюського в лютому 1507 р. [1194, ч.ІІ, вып.2, с.450-451, XXXIII, прим.283].

Питання щодо еволюції функцій сеймів найдокладніше проаналізував М. Любавський. На його думку, в XV ст. сейми вирішували переважно питання вибору вел. князів і унії. Від Жигімантаса II їхня компетенція поширюється на ухвали щодо військової служби та збору сребщини. Таке зростання значення сеймів спостерігається з Вільнюського 1507 р. [1135, с.2, 150, 172-173, 181, 301]. Їхні ж законодавчі функції отримали юридичне визнання лише за Жигімантаса-Аугустаса [1135, с.150]. З цим погодилися Н.Рожков та П. Клепатський [1465, т.ІІ, с.127; 868, с.XXXVII-XXXVIII]; В.Пічета уточнив, що в 1566 р. були закріплені права, які сейми вже фактично мали [1370, с.428, 435]. Поступово стає загальноновизнаним погляд, згідно з яким у першій половині XVI ст. сейм перетворюється на постійно діючий орган; рада ж відсувається на задній план.

Паралельно збільшується роль рядової шляхти. Різні думки висловлено щодо часу формування даної верстви. 20 лютого 1387 р. Йогайлою було видано привілей, що надавав боярам-католикам низку особистих та майнових прав, за польськими зразками: вільне володіння і розпорядження нерухомим майном, звільнення від натуральних повинностей; обов'язками лишалися військова служба та замкові роботи [231, s.1-2; 212, t.I, №539, s.265-266; 110, т.XV, №5, стб.7-10; 18, №1, с.210-211]. За 2 дні новий привілей підтвердив, що ці “благодійства” не поширюються на “схизматиків” [212, t.I, №540, s.266]. Як зазначалося, вплив Польщі на еволюцію суспільно-політичного ладу ВКЛ дістав різних оцінок. М. Довнар-Запольський вважав, що певні права боярства існували й до 1387 р.; привілей закріпив їх і перетворив на власне станові [667, с.10-11, 55-65, 69, 87].

Протилежної думки був Ф.Леонтович: жодних особливих прав боярства раніше не існувало, як і самої шляхти; вперше про неї йдеться лише в 1413 р. [1059, 1908, №3, с.54, 61-62, 65-66, 86-87, №6, с.256-257, №7, с.35-36]. Неодноразово звернено увагу на те, що проголошені привілеями Йогайли шляхетські вільності довго лишалися лише на пергамені [1194, ч.ІІ, вып.2, с.389; 376, с.271, прим.7].

На відміну від попередніх, привілей від 2 травня 1447 р. [231, с.28-35; 4, т. I, №61, с.73-77; 164, т.І, №CLXXXVIII, р.333-337; 212, т.ІІ, №1945, с.205-206; 193, т.ХІV, №7, р.9-12; 35, №1, с.3-11], розповсюджувався й на шляхту областей -“анексів”. Попри те, що він не поширив її політичних прав, В.Ігнатовський порівнював акт Казімераса з “Великою хартією вільностей” 1215 р. [797, с.66]. Багато хто вбачав його мету в наближенні існуючого ладу до коронних зразків [419, с.64; 1726, с.66]. Привілеї ж 1492 і 1506 рр. не надавали шляхті жодних нових прав, торкаючись лише магнатів – членів ради. Тож дещо дивне твердження О.Єфименко, нібито переходи порубіжних князів від Литви до Москви на межі XV-XVI ст. викликали необхідність піднести значення шляхти як противагу їхнім “протидержавним і сепаратистським прагненням” [722, с.101].

Початок заходів з виокремлення шляхетського стану покладено за Жигімантаса II. Йдеться про сеймову ухвалу 1522 р. про вивід шляхетства та попис війська 1528 р. Масштабну перевірку шляхетських прав здійснено під час запровадження “Устави на волоки” [4, т.ІІІ, №19, с.72-89; 63, т.ІІ, с.3-206; 110, т.ХХХ, №2, стб.542-585]. В.Пічета звернув увагу на те, що боротьба шляхти за свої права відбувалася паралельно з опором реформі [1353, с.541-542].

Протилежні погляди висловлено щодо реформ 1560-х рр., які суттєво поширили політичні права шляхти. На думку С.Бершадського, поштовхом до них стала проблема унії. Можливим її прибічником уряд бачив дрібну шляхту; задля того, щоб підняти її вплив, і знадобилися відповідні заходи [376, с.309-313]. Тієї ж думки були М.Дашкевич та В.Пічета [641, с.165-166; 1369, с.621]. Натомість М.Довнар-Запольський та М.Любавський наголосили, що “емансипації” шляхти активно домагалася вона сама [679, с.20; 1133, с.8; 1135, с.3 і далі; 1139, №3, с.160-164]. М.Грушевський бачив у судовій реформі 1564 р. прагнення не схилити шляхту до унії, а відвернути від неї [578, т.ІV, с.376]. Відмовився бачити в реформах результат боротьби шляхти за станові права М. Максимейко. На його думку, тут малися на увазі лише державні потреби [1167, с.84, 108, 114-115]. “Компромісну” позицію зайняв П.Клепатський: окрім мотивів, вказаних Максимейком, він визнав роль зростання шляхетської самосвідомості [868, с.ХХХІV-ХХХV]. М.Любавський, Й.Малиновський, В. Пічета визнавали однією з причин розширення прав шляхти важке становище ВКЛ в умовах Лівонської війни [1135, с.3; 1194, ч.ІІ, вып.2, с.ІХ, 115; 1362, с. 487].

Історія становлення таких державних інституцій, як рада і сейм, та формування шляхетського стану становили предмет значного зацікавлення східнослов'янських істориків. Воно, щоправда, не було стабільним; інтенсивність досліджень сягає піку в 1880-1900-х рр., після чого різко знижується. Використання величезного джерельного масиву Литовської

Метрики відіграло першочергову роль у поступі названих студій. Однак наявність широкої джерельної бази не гарантувала отримання загальноновизнаних висновків. Навпаки, в багатьох випадках спостерігаємо значні відмінності в інтерпретації отриманої інформації. Це мало місце в питаннях про компетенцію та склад ради, час виникнення її та сейму. Іншу важку для вирішення проблему являло визначення того, чим – закономірностями внутрішнього розвитку чи впливом польських зразків – обумовлені особливості ладу ВКЛ. Тут вступали в дію ідеологічні та політичні чинники. Спокусливим (особливо для апологетів тези про безстановість давньоруського суспільства) було акцентування уваги на другому факторі; істотну “підтримку” тут надавали традиційні твердження польських дослідників щодо благодійних впливів на Литву і Русь, шлях яким відкрила Кревська унія. Водночас природно поставало питання: чому гадані “руські засади” ВКЛ виявилися в підсумку доволі ефемерними, поступившись місцем іншим, нібито “чужорідним”?

Попри відсутність остаточних відповідей на багато питань, слід констатувати лідерство в їхньому дослідженні репрезентантів східнослов'янської литуаністики, що визнавалося й їхніми польськими колегами (ті менше цікавилися цими проблемами, віддаючи перевагу “зовнішній” історії). Однак від 1910-х рр. увага до даної проблематики істотно знизилася, так і не відновившись згодом.

Аналіз історії студіювання політичного ладу Литовсько-Руської держави засвідчує, що її вирішальний етап припав на досліджувану добу, охоплюючи останні два десятиліття ХІХ і перше – ХХ ст. Тоді постала переважна більшість концепцій, які поділяються й сучасними литуаністами. Це не дивно, оскільки за час, що минув, не сталося принципового розширення джерельної бази досліджень. Протягом зазначеного періоду відбулося істотне коригування панівних уявлень щодо “руськості” державного устрою ВКЛ. Це стало наслідком значного поступу в дослідженнях литовсько-руської історії; слід визнати й роль певного впливу на східнослов'янську литуаністику з боку польської історіографії.

РОЗДІЛ 4. ІСТОРІОГРАФІЯ СТАНОВИЩА РУСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ БОРТЬБИ У НЬОМУ

4.1. Роль руського елемента в утворенні Великого князівства Литовського та на початкових етапах його існування (до кінця XIII ст.)

Взаємини між “націями” ВКЛ віддавна привертала увагу. Це стосується й початкової доби його існування, хоч для суджень щодо неї обмаль звісток. Тож маємо приклади явних натягань із метою обґрунтувати свої погляди: так, твердилося, що угоду литовських князів з Романовичами 1219 р. слід розцінювати як прояв тяжіння до Русі [510, с.135]. Під 6754 р. у Густинському літописі пові-домляється: “*В сие лето великий князь литовский Миндовг прият веру христия-нскую от Востока, со многими своими бояры*” [71, с.341]. Багато хто поставився до цього з довірою [1204, с.65; 419, с.5; 760, с.4, прим.2; 1568, №11, с.4; 1559, кн.ІІ, с.326, прим. 329; 1099, с.6; 1332, с.135; 1800, с.4]. Були здогади, що вел. князь прийняв православ’я (як пізніше католицизм) неширо [1451, с.1]. Втім, уже архієпископ Макарій мав сумнів у цьому повідомленні [1161, т.IV, с.127].

По-різному визначалися сили, які підтримували Міндаугаса у державотворчій діяльності. В.Антонович бачив його головними супротивниками литовських князів [267, с.100; 280, с.26-27; 467, с.818]; А.Пресняков вважав опорою вел. князя литовських “панів” і русинів [1429, т.II, вып.1, с.51]. В популярних працях зустрічаємо твердження про значний руський вплив; М. Дашкевич, нав-паки, був переконаний, що Міндаугас не бажав зближення між литовцями і русинами [642, с.123-125; 641, с.23].

Новаторську тезу висунув Антонович, визначивши історію ВКЛ як боротьбу “народних начал” [280, с.26; 272, с.62-63]. Наслідком стало зовнішнє з’єднання Литви і Русі, неможливість їхнього злиття в “одне органічне тіло” [280, с.1-3]. Таке бачення поділяли О.Барвінський, Д.Іловайський, І.Каманін, І.Філе-вич, В.Данилевич, В.Біднов [335, ч.III, с.20; 782, т.I, ч.II, с.492; 815, с.320; 818, с.167; 1682, с.37; 632, с.137; 345, с.2]. Про боротьбу “національної” і “білоруської” партій твердив В.Пічета [1359, с.76]; згодом він тлумачив події по смерті Міндаугаса як “феодальну реакцію” [1390, с.139]. М.Дашкевич закинув вчителєві недостатню увагу до руського впливу, твердячи про постання антагонізму лише по Кревській унії [641, с.27, 34, 92, 99-101, 112]. До нього приєдналися К.Бестужев-Рюмін, А.Ярушевич [387, с.498; 1830, с.22]; С. Томашівський доводив, що для зроблених Антоновичем висновків немає підстав [1637, с.21]. За М.Покровським, протягом усього існування держави

проявів “національної” та релігійної боротьби тут не спостерігалось [1416, т.ІІІ, с.8-10].

Були спроби відшукати “національні” мотиви в змові проти Міндаугаса. Причиною вбивства джерело виставляє конфлікт із князем Даумантасом із-за його дружини [72, стб.859-860]. Багато хто приймав цей мотив [1417, т.ІV, с.206; 1568, №11, с.4; 1559, кн.ІІ, с.176; 762, ч.ІІІ, с.205; 727, с.163; 782, т.І, ч.ІІ, с.490; 433, с.18]. Поступово на зміну приходять намагання трактувати це як боротьбу різних сил у державі. А.Петрушевич вважав Тренйоту захисником поганства [1346, с.49]; І.Шараневич твердив про боротьбу прихильників єдинов-ладдя з носіями “удільних” традицій і “язичників” з християнами [1761, с.84].

По загибелі Міндаугаса, за В.Антоновичем, спостерігаються змагання за великокнязівський стіл [280, с.32; 272, с.69-70; 782, т.І, ч.ІІ, с.491; 1333, с.60; 1137, с.61]. Спочатку він виокремив “литовсько-поганську”, “русько-християнську” та “удільну” партії [267, с.103], згодом вів мову лише про перші дві [267, с.104; 280, с.33; 272, с.70-71]. Таким чином, “удільна” партія була “об’єднана” істориком із литовською. Цю умоглядну схему було прийнято переважно в популярних працях [432, с.99; 433, с.18-19; 1333, с.60-61; 467, с.818-819; 345, с.2; 400, т.І, с.207]. Заперечив її М.Дашкевич, твердячи, що в подіях 1263 р. можна бачити боротьбу князів, але не народів [641, с.27-28, 32]. Пізніше з цією думкою погодився М.Грушевський [578, т.ІV, с.12-13, прим.3].

Щодо “національної” політики Вайшвілкаса розбіжності відсутні. Його характеризувано як “одного з найсвітліших діячів” литовсько-руської історії [1540, с.150-151]. В.Антонович, Д.Іловайський, В.Данилевич, А.Пресняков, І.Лаппо тлумачили його дії в напрямі злуки з Галицько-Волинською державою як бажання зміцнити панування “руського начала” у ВКЛ [267, с.105-106; 280, с.34-35; 271, с.143-144; 272, с.70-72; 782, т.І, ч.ІІ, с.492-493; 1333, с.61; 632, с.144; 1429, т.ІІ, вып.1, с.52; 1019, с.98]. До противників вел. князя (“литовської партії”) В.Данилевич зарахував Даумантаса і Гердяніса [632, с.145]. За В.Ігнатовським, Вайшвілкас спирався на “білоруські християнські маси” [797, с.49].

Прихід до влади Трайдяніса Галицько-Волинський літопис змальовує так: *“Нача княжити в Литви оканьнии и незаконьнии прокляты немлствии Троицен, егоже незаконья не могохом писати срама ради, так бо бьашеть незаконник, яко и Антиох Соурьскыи, Ирод Ерслмьскыи и Нерон Римьскыи”* [72, стб.869]. Свідчення про вірність поганській релігії вплинуло на оцінки його політики в модерній історіографії. “Ворогом русинів” вважав Трайдяніса Н.Устрялов [1668, ч.І, с.238]; В.Антонович твердив про перевагу “литовського начала” [267, с.108; 280, с.35; 271, с.144; 272, с.71-72]. Пов’язували його з “литовською національною партією” М.Костомаров, Д.Іловайський, О.Андріяшев, П.Іванов, М.Василенко, В.Пічета, М.Грушевський [937, с.180; 782, т.І, ч.ІІ, с.494; 266, с.183, 192; 1333, с.62; 433, с.19-20; 771, с.168-169; 467, с.819; 345, с.2; 779, т.ІІ, кн.1, с.549; 1359, с.77; 578, т.ІІІ, с.94]. Заперечили тодішню литовсько-руську боротьбу М.Дашкевич та А.Пресняков [641, с.34; 1429, т.ІІ, вып.1, с.54-55].

Протягом більшої частини досліджуваної доби спостерігалися дискусії щодо того, чи мала місце (і відколи) боротьба між литовцями та русинами. Ос-

кільки джерельних свідчень, які могли б бути використані, обмаль, полеміка в багатьох випадках не мала належного ґрунту, зводячись до обстоювання певних апріорних тез. Не вдається спостерегти і якоїсь еволюції в існуючому спектрі поглядів. Помітна тенденція багатьох репрезентантів східнослов'янської литуаністики до гіперболізації руських і православних впливів від моменту утворення ВКЛ, без належного узasadнення в джерелах. В цілому протягом даного періоду було сформульовано основні варіанти розв'язання тих чи інших питань, хоча вірогідні відповіді на більшість із них навряд чи можливо отримати.

4.2. Литва і Русь за правління Витяніса і Гедімінаса

Як зазначалося, В.Антонович твердив про панування литовського елемента по Вайшвілкасі та Шварні, до початку правління нової династії, засновник якої ("*Ruciuwerus*") згаданий Петером з Дусбурґа під 1291 р. [196, s. 155; 66, с.148]. Такої ж думки були й учні Антоновича, твердячи, що відтоді гору бере "руська партія" [432, с.106; 433, с.20; 771, с.179]. Щоправда, джерельний матеріал надто бідний, щоб вповноважувати на такі висновки; тому "ілюструвати" згадану тезу були покликані факти з часів великокнязювання синів Пукувераса.

Першим істориком, який твердив про зміну "національної політики" в ці часи, був І.Беляєв. Він заявив, що з Витяніса і Гедімінаса влада спирається переважно на русинів [358, с.69-70, 80-81]. Набіги першого на орденські та польські землі Беляєв трактував як боротьбу "проти латинства" [358, с.67]. До нього приєднався К.Бестужев-Рюмін [385, т.ІІ, вып.1, с.3-4]. За оцінкою Антоновича, "історичне покликання" роду Пукувераса полягало у відмові від панування "литовського начала", оскільки сили для розбудови держави і боротьби з Орденом могла дати лише Русь. Це викликало невдоволення литовців, знов-таки змушуючи вел. князів спиратися на русинів [280, с.37-38, 48-49; 272, с.77-79; 274, с.229]. На цей раз із Антоновичем погодився М.Дашкевич, визнавши на станні "нової доби" з часів Гедімінаса; остаточну перевагу руському елементу дало приєднання Південної Русі [641, с.39, 41]. Подібні твердження широко прийнялися в літературі [962, с.81; 335, ч.ІІІ, с.22-24; 815, с.320; 782, т.ІІ, с.57-58; 1333, с.62-63; 317, с.13; 1798, с.7-8; 1674, с.41; 1682, с.37; 666, с.328; 771, с.316; 1293, с.239; 467, с.819; 1200, с.18-19; 1394, с.132; 345, с.2]; І.Філевич визнав їх "найголовнішою заслугою" праці Антоновича. Незгоду з цим висловив В.Ламансь-кий, твердячи, що русинам належало лише "друге місце" в державі [1013, с.248-249]. А.Пресняков наголосив, що головною опорою Гедімінаса була Литва, пославшись на перенесення столиці до Вільнюса [1429, т.ІІ, вып.1, с.56, 59-60].

Значне зацікавлення викликали самоідентифікація та віровизнання правителів ВКЛ. М.Погодін вважав Гедімінаса та Альґірдаса уже "в малій мірі" литовцями [1407, с.160]. Приписував обом руську самосвідомість І.Беляєв [358, с.78, 80-82, 85-86]; Є.Голубинський здогадувався, нібито вони "добровільно прагнули якомога більшого зрушення" [531, с.334]. З тим, що вже Гедімінас

свідомо “збирав” руські землі, погоджувалися І.Філевич та М.Грушевський [1674, с.47; 578, т.IV, с.19]. М.Лучкай вважав, що Гедімінас мав бути християнином [1126, с.134-136]. Д.Зубрицький оголосив його православним [760, с.84; 761, с.79]; таку можливість визнав М.Костомаров [929, с.67-68]. Дехто рішучіше прийняв то-чку зору Зубрицького [1800, с.23, 27; 1737, с.5; 1037, с.176]. М.Смирнов вважав вел. князів “вельми схильними” до католицтва, заради зближення із Заходом, а взагалі байдужими до релігії [1540, с.145-146, 149, 156-157]. З цим погодився А.Барбашев [317, с.19]. Таким, що за толерантністю стояв “вище свого часу”, вважав Гедімінаса В.Васильєвський [472, с.185]. Твердження ж про “незвичайні успіхи” православ’я серед литовців [1457, с.12; 1540, с.149] сприймалися дедалі критичніше. В.Антонович зауважив, що “державною” релігією за Гедімінаса ли-шалоя поганство [280, с.82]; Д. Дорошенко уточнив, що християнство східного обряду знаходило послідовників лише серед верхів суспільства [687, с.102].

Тісно пов’язаний із політичною історією поділ Київської митрополії. Насамперед ідеться про утворення Литовської православної митрополії. Увагу цій проблемі було приділено в низці праць, що з’явилися переважно в 1890-х рр. На той час було опубліковано три звістки про литовських митрополитів, датовані серпнем 1317, січнем 1327 і квітнем 1329 рр. [145, т.I, №XXXIX, р.72, №LXV, р.143, №LXVII, р.147]. Отже, митрополію було утворено за Андроніка II Палео-лога (1282-1328). Щодо докладнішого датування висловлено дві точки зору. Каталог епархій часів Андроніка II зазначає, що її засновано за патріарха Йоанна XIII Гликиса (1315-1320). Справу заплутує вказана дата: ідеться про “6800” (1291/2) рік; лише в одному списку вказаний “6808” (1299/1300) [1904, s. 266-267]. На думку архієпископа Філарета, подія відбулася за Йоанна XIII [1673, пер.II, с.118]. Такої ж гадки був А.Павлов [1293, с.215, 239]. З ним погодилися Є.Голубинський, М.Грушевський, О.Грушевський, П.Соколов, М.Присьолков [532, с.50; 533, с.231; 531, с.126, 129, 147, 899; 578, т.III, с.274, прим.4; 576, с.113; 618, с.98; 1550, с.261; 1439, с.65-66; 2041, s.322]. За здогадом же Г.Гельце-ра, з Йоанном Гликисом сплутано його попередника Йоанна XII Космаса (1294-1303). Отже, відокремлення від Київської митрополії сталося близько 1300 р. [1904, s.266-267]. Цю гіпотезу підтримали І.Філевич, Н.Тихомиров та Я.Фіялек [1677, с.140-141; 1631, с.165-166, 171; 1633, с.5; 1632, с.6-7; 1899, s.513-514].

Ініціатора усамостійнення епархій ВКЛ більшість вбачала в Гедімінісі [1293, с.239-241; 532, с.50; 531, с.129; 1550, с.261] (Тихомиров приписав це прагнення Витянісу [1631, с.91, 165-166 та ін.; 1633, с.5-6, 19; 1632, с.7, 16-17]). Що до причин ліквідації митрополії, то в приписці до каталогу вказано на малу кількість християн і близькість до Русі [1904, s.261]. За П.Соколовим, ішлося не про скасування митрополичої кафедри, а лише фактичну відмову від заповнення цієї вакансії [1550, с.271, 363]. Павлов, Тихомиров, О.Грушевський вважали, що до юрисдикції литовських митрополитів входили Чорна Русь, Полоцьк і Туров [1293, с.241 і далі; 1631, с.166, 171; 1633, с.6 і далі; 1632, с.7 і далі; 618, с.98]; заперечили це М.Грушевський та Соколов [578, т.III, с.274-275; 1550, с.359]. За Голубинським, до митрополії мали входити епархії Галичини та Волині; до 1371 р. (з перервами) існувала єдина Галицько-Литовська митропо

лія [532, с.48-49; 533, с.231-232; 531, с.126, 128-130, 147, 342]. (Такої ж думки був спочатку Павлов [110, т.VI, прил.№3, стб.16, прим.1]). П.Іванов вважав, що в згадках 1317-1329 рр. ідеться про Галицьку митрополію [771, с.283-284]. На гадку Тихомирова, за часів церковного усамостійнення Галичини турівська єпархія з-під литовської юрисдикції переходила до неї [1632, с.7 і далі].

Необхідно коротко торкнутися постанови Галицької митрополії. Про її існування йдеться в листі Казімежа III патріарху Філофею Коккіносу (1370) [558, с.145-147; 145, t.I, №СССХVIII, р.577-578; 110, т.VI, прил.№22, стб.125-128; 180, р.626-627, nota 6]. Король називає 4 митрополитів Галичини: Ніфонта, Пет-ра, Гавриїла і Феодора (Νίφων, Πέτρος, Γαβριήλ, Θεόδωρος). Це твердження викликало різні судження. Відкинув його Н.Карамзін, підтриманий М.Смирновим, архієпископом Макарієм та Т.Барсовим [819, т.IV, с.99, 259, прим.203; 1539, с.139, 141; 1161, т.IV, с.56, т.V, с.290; 339, с.384, прим.1]. Інший історик церкви, Філарет, висловив сумнів у тому, чи всі названі особи дійсно займали згадане становище [1673, пер.II, с.119]. Д.Зубрицький датував відокремлення Галицької митрополії часами Романа, Данила чи Лева I [763, с.68-71] (згодом приєднавшись до Карамзіна [760, с.104-106]). Гадали, що це сталося наприкінці XIII ст., І.Григорович та А.Петрушевич [4, т.II, прим.125, с.14, т.III, прим.34, с.9; 1346, с.92, 150-151, 191; 1344, с.11-15]; з довірою ставилися до списку І.Шараневич і А.Бельовський [1760, с.124, 142; 180, р.626-627, nota 6]. 1299 р. вважав початком митрополії Ю.Пелеш [2054, с.381-382]. М.Дьяконов припустив, що це сталося за митрополита Кирилла і Данила Романовича [703, с.75].

Інтерес до проблеми посилюється в 1890-х рр. І.Філевич оголосив твердження Казімежа неправдивими; церковне відокремлення Галичини сталося незадовго до 1347 р. [1674, с.137-149; 1678, с.134]. Протилежної думки був В.Васильєвський [659, с.296-297]. Незабаром твердження Філевича були аргументовано спростовані. Згідно з вищезгаданим каталогом, Г.Гельцер датував постанови митрополії “6811” (1302/3) р. [1904, с.255, 260]. Його підтримали А.Павлов, П.Іванов, Н.Тихомиров, Я.Фіялек, Є.Голубинський, М.Грушевський, П.Соколов, С.Томашівський [1293, с.215, 225, 227; 771, с.282, 293-297; 1631, с.41-42, 44, 48-49 та ін.; 1633, с.6; 1632, с.7; 1899, с.490-498; 532, с.22, 25, 48; 531, с.96-97, 101, 125-126, 129, 158-160, 899; 578, т.III, с.270; 1550, с.163, 216; 1639, с.109; 730, с.26; 1217, с.83, 116-117, 140].

Наступна звітка про галицького митрополита датована квітнем 1331 р. [145, t.I, №LXXIII, р.164]. Ю.Пелеш вважав, що це Гавриїл, поставлений на прохання Лева II чи Юрія II [2054, с.383]. Є.Голубинський бачив за відновленням митрополії дії Гедімінаса та Любарта [533, с.232; 531, с.154, 157-158, 161, прим.3]; заперечував “литовський слід” Н.Тихомиров [1631, с.72-73, 169-171]. Ще один візит до Константинополя галицького митрополита відбувся у 1337 чи 1338 р. [145, t.I, №LXXV, р.171]. За Голубинським, це був Гавриїл [531, с.158, прим.1]. А.Павлов та М.Грушевський вважали, що під 1331 р. згаданий Феодор, останній у наведеному Казімежем списку [1293, с.223; 578, т.III, с.272]. Докладніше про питання, пов’язані з цією особою, ітиметься в наступному параграфі.

Від другої половини XIX ст. у східнослов'янській литуаністиці перевагу здобуває переконання в панівній ролі “руського елементу” за попередників Гедімінаса і особливо за його часів. Щоправда, далеко не всі історики перебільшували вплив християнства східного обряду серед етнічних литовців. З накопиченням знань і послабленням дії ідеологічних чинників проправославна візія минулого ВКЛ поступилася місцем поміркованішій. Яскравою ілюстрацією є зміна поглядів стосовно історії поділу Руської церкви, н асамперед часу постановня і тривалості існування Галицької митрополії; щодо Литовської дискусій виникало менше, хоча дата її виокремлення і територіальні межі досі остаточно не з'ясовані. Останнє стосується ще низки питань; однак саме протягом зазначеної історіографічної доби їхнє дослідження позначене найвагомішими здобутками.

4.3. Місце руського складника в державі за Альгірдаса і Йоґайли (до 1385 р.) та внутрішньополітична боротьба цієї доби

З часів правління Альгірдаса помітне послідовне ототожнення деякими дослідниками Литви з Руссю. Енергійними союзниками ВКЛ у боротьбі за галицько-волинські землі вважали русинів М.Лучкай, Д.Зубрицький, І.Шараневич, Я.Головацький [1126, с.141; 762, ч.ІІІ, с.268, прим.249; 1760, с.171; 527, с.355], пізніше – В.Пічета, Д.Дорошенко [1370, с.345; 687, с.103-104; 628, вип.ІІ, с.16]. За М.Грушевським, “Русь не була такою пасивною, як виглядало б з буквального змісту джерел, але, здається, її участь не була й так енергійна, як могли б надіятися ми, міряючи ех post значення цієї війни її результатами” [578, т.ІV, с.57-60, т.V, с.228; 584, с.121, 123]. Причини цих симпатій і антипатій Зубрицький шукав у релігійній площині [763, с.137-138]. Дану тезу розвинув до крайніх висновків І.Філевич [1683, с.137-138; 1674, с.2, 85, 96, 173-174, 195; 1682, с.63], ототожнюючи литовсько-польську боротьбу з русько-польською [1682, с.21; 845, с.238, 241]. Грушевський аналогічно трактував події (як українсько-польську боротьбу) [578, т.ІV, с.58]. Змагання за незалежність Волині вбачали в діях Любартаса А.Пресняков та В.Пічета [1429, т.ІІ, вип.1, с. 68; 1370, с.345].

Вже йшлося про приписування Альгірдасові руської самосвідомості; про його симпатії до русинів писав А.Коцебу [946, с.28]. М.Коялович бачив у Альгірдасі й Кястутісі представників відповідно Русі і Литви [954, с.114; 963, с.155]. За оцінкою В.Антоновича, симпатії вел. князя були звернені в бік русинів; більше того, стверджувалася його антипатія до “литовського народного начала” . В цей час “став ледве помітним невеликий кут ..., зайнятий населенням, належним до литовського племені, що склав колись ... початкове ядро” ВКЛ; останнє стало “в усіх відношеннях великим князівством Західно-Руським” [280, с.96-97, 99-102, 112, 156; 272, с.102-103]. До цих поглядів приєдналася ще низка дослідників [400, т.І, с.209; 467, с.819; 584, с.134; 722, с.82, 84; 868, с.ХХІІ; 494, с.217].

Важливий аргумент щодо зацікавлення Альгірдаса руськими справами дав Герман з Вартберге. У 1358 р. послы цісаря Карла IV вели у Вільнюсі переговори про прийняття вел. князем католицтва. Однією з вимог, висунутих Альгірдасом до Ордену, було його переміщення в степи між Руссю і татарами, причому вся Русь мала належати литовцям: “*omnis Russia ad Letwinos deberet simp-liciter pertinere*” [176, s.79-80]. М.Дашкевич приймав цю звістку буквально [641, с.89]. А.Пресняков був обережнішим [1432, с.284-285]; А.Флоровський вважав, що вимогу не варто сприймати всерйоз [1684, т.I, с.274]. Багато хто твердив про свідоме “збирання” земель Київської Русі. Так гадали К. Стадницький, С.Смоль-ка [2146, s.114-116; 2142, s.101; 2140, s.101-103, 113, 115; 1979, s.16], підтримані І.Філевичем, М.Грушевським, А.Пресняковим, К. Гуслистим [1674, с.47, 146-147; 578, т.IV, с.19; 584, с.138; 1429, т.II, вып.1, с.70; 628, вып.II, с.17, 23].

Поширеним було перебільшення впливу православ'я і руської культури в етнографічній Литві [1513, с.11; 1668, ч.I, с.303; 736, с.XIV; 760, с.4, прим.2, с. 47, прим.46; 955, т.I, с.3; 1099, с.4, 70; 519, с.376; 521, с.401-402; 1234, с.19; 362, с.208, 256; 316, с.5-6; 1773, с.5; 1798, с.11; 968, с.11; 391, с.3]. Твердилося, нібито православ'я сповідували не менше половини простолюду і більшість боярства [419, с.31-34, 41, 74, 79; 1425, с.17-18; 1538, с.6; 641, с.106, 112]. М. Смирнов пояснював “від'їзди” князів до Москви поглядом на неї “як на продовження литовсько-руської батьківщини, що має невдовзі остаточно злитися з Литвою” [1540, с.27]. Піддав сумніву такі уявлення М.Костомаров, зауваживши, що прийняття православ'я було нереальним [919, с.17]. На думку С.Соловйова, литовський елемент і до покатоличення мав “панівне” становище в державі [1567, с.287]. Що до державної релігії, то Ю.Ярошевич, попри констатований руський вплив, вважав, що верховна влада зберігала вірність поганству [1942, cz.II, s.7]. М.Смирнов зазначив, що, сповідуючи “офіційне язичництво”, вел. князі таємно були покровителями православ'я; Альгірдасові не була чужа й схильність до католицтва [1540, с.146, 152-153, 155, 157]. М. Дашкевич не ототожнював співчуття до християнства східного обряду зі сприянням його поширенню [641, с.114]. Збереження поганством офіційного статусу визнавала ще низка дослідників [666, с.327; 531, с.334, 336; 1194, ч.II, вып.1, с.58; 687, с.103].

Герман з Вартберге і Длугош твердять про поганський обряд поховання Альгірдаса [176, s.113; 45, с.131; 172, т.IV, s.444]. “Нечестивим” (“*ἀσεβής*”) поіменовано його в патріаршій грамоті [145, т.I, №CCLXVIII, р.523]. У “Хроніці Биховця”, у М.Стрийковського та в Густинському літописі згадано про прийняття Альгірдасом православ'я при першому одруженні [99, с.139; 216, т.II, s.14; 71, с.349]. За “Посланням” Спиридона-Савви та “Родством великих князів литовських”, хрещення сталося лише перед смертю [665, с.169, 180-181, 204, 213].

Не сумнівався в поганстві Альгірдаса М.Щербатов [1797, т.IV, ч.I, с.146]. Оголосили його православним А.Рігельман та І.-Ж.Онацевич [1457, с.12; 1930, s.118]. За варіантом Стрийковського пішов А.Коцебу [946, с.27-28]. Шлях комбінації версій руських джерел обрав Н.Карамзін: син Гедімінаса був хреще

ний при першому шлюбі, в 1342 р. зрікся православ'я, а перед смертю повернувся до нього [819, т.IV, с.123, 153, 158-159, т.V, с.32-33]. Як “порожню вигадку” кваліфікував останній здогад Н.Полевой, прийнявши перші дві тези [1417, т.V, с.35, 48-49, прим.38, с.106, прим.107]. На думку митрополита Євгенія, хрещення Альгірдаса відбулося наприкінці життя [707, с.102; 706, с.340, 357-358]; так саме вважали Н.Устрялов та М.Максимович [1668, ч.I, с.281, 303; 1173, с.351; 1179, с.226]. За Т.Нарбутом, Гедимінович був катехуменом, лише в останні дні прийнявши православ'я [2024, т.V, с.14, 234-235]. М.Коялович, погодившись із цим [955, т.I, с.242, прим.16; 954, с.114], згодом гадав, що Альгірдас хрестився за життя Гедімінаса, а перед смертю прийняв постриг [962, с.92]. Д.Зубрицький, С.Соловійов, М.Дашкевич не торкались часу прийняття вел. князем православ'я [763, с.208-209; 760, с.4, прим.“г”; 1568, №11, с.10; 1559, кн.II, с.247-248, 268; 641, с.105, прим.1]. Погляд Карамзіна поділяли І.Боричевський, архієпископ Макарій, Є.Голубинський [419, с.15; 1161, т.IV, с.129-130, 133, т.V, с.332; 1332, с.142; 1451, с.2; 531, с.334-335]. Рішуче обстоював поганство Альгірдаса польський історик К.Шайноха [1756, т.I, с.305-306, 320, 336-337, т.II, с.141]. Спочатку вважаючи питання відкритим [929, с.73], М.Костомаров потім визнав литовського вел. князя православним [937, с.184-185].

У 1850-70-х рр. у східнослов'янській литуаністиці перевагу здобув погляд, згідно з яким Альгірдас прийняв православ'я наприкінці життя [1344, с.32, LXXXIX, прим.41; 1760, с.253; 1673, пер.II, с.40, 43; 473, с.16; 410, с.135, 131, прим.978]. На думку П.Долгорукова та А.Барбашева, це сталося перед одруженням з Уляною Олександрівною [686, с.274; 316, с.6]. В наступні два десятиліття більшість авторів повернулася до тверджень про хрещення Альгірдаса в молодості [782, т.II, с.83; 1859, т.I, с.273; 528, с.328; 432, с.167-169; 433, с.30; 1798, с.9; 632, с.173; 855, с.15; 667, с.15]. Причини цього визначити важко, оскільки змін у джерельній базі, як і дискусій з цього приводу, не відбувалося.

Майже одночасно в російській та польській історіографіях було звернено увагу на важливий аспект проблеми. За здогадом М.Смирнова, Альгірдас сповідував православ'я в родинному колі [1540, с.157, 159]; на його “приватному” хрещенні наполягав і К.Стадницький [2146, с.117-127]. Таке бачення справи прийняв В.Антонович [280, с.98; 272, с.104-105], а за ним – ціла низка істориків [2162, с.26, 84-85; 782, т.II, с.67, 83; 1333, с.70, 76; 317, с.18; 1798, с.9; 1649, с.41; 1987, с.108; 352, с.113, 119, 127-128; 1631, с.92; 855, с.15; 784, с.XV; 725, с.4; 578, т.IV, с.95, 98, т.V, с.449; 722, с.82]. Про “неофіційне християнство” писав А.Пресняков [1429, т.I, с.82]. Мав сумнів щодо православ'я Альгірдаса К.Бестужев-Рюмін: не відкидаючи можливості цього [385, т.II, вып.1, с.6], він наголошував, що вел. князі муслили триматися поганської віри [383, с.365].

У 1880-х рр. Ю.Вольф, С.Смолька та А.Прохаска висловили погляд, згідно з яким Альгірдас охрестився напередодні смерті [2162, с.84-85; 2142, с.104-106, 114-115, 155; 2140, с.83, 113; 2114, с.105; 2074, с.44]. Погодився з цим І.Філевич [1674, с.147; 1682, с.43]. Дану точку зору прийняли Н.Рожков, В.

Пічета, П.Соколов, Д.Дорошенко [1463, ч.ІІ, вып.2, с.117; 1370, с.347; 1550, с. 239, 354, 376, 401, 418, 462; 687, с.104]. Різні думки стосовно часу хрещення Альгїрдаса існували й пізніше [1512, с.26]. Як і частина польських істориків [1874, s.311-315; 1979, s.15, prz.38, s.23], вважали його поганином А.Павлов, В. Біднов, М.Чубатий [1293, с.249; 345, с.3; 1740, т.СХХХІV-СХХХV, с.23].

Боротьба навколо Київської митрополії загострилася за Альгїрдаса. Йдеться насамперед про ліквідацію Галицької митрополії (серпень 1347) хрисовулом Йоанна VI Кантакузена. Розпорядження підтвердив патріарший собор: митрополію скасовано “на вічні часи”, а митрополита Феодора покликано на суд [558, с.139; 145, т.І, №СХVІІ-СХХІ, р.261-271; 110, т.VІ, прил. №3-8, стб.13-40]. Активну роль тут відіграли митрополит Феогност і Семен Іванович московський [81, т.Х, с.218]. Дослідники одностайні в тому, що скасована Галицька митрополія постала за Йоанна XIV Калікаса (1334-1347). Ініціатором М.Смирнов називав Казімежа III [1539, с.139], І.Шараневич і Д. Іловайський – Юрія II [1760, с.142; 782, т.ІІ, с.78]. Більшість вважала Феодора кандидатом Любартаса: архіє-пископ Макарій, Ю.Пелеш, Т.Барсов, А.Кунік, С. Смолька, А.Павлов, Н.Тихо-миров, Є.Голубинський, М.Грушевський, П. Соколов, М.Присьолков [1161, т.IV, с.25-26; 2054, s.384; 339, с.383; 999, с.126-127; 2140, s.114; 1337, с.62; 1293, с.226-227; 1631, с.76-77, 79-84, 88-92, 108, 115 та ін.; 531, с.162, прим.3; 578, т.ІІІ, с.272-273; 1550, с.264, 274, 276, 303, 306; 1439, с.67]. Відновлення митрополії, за Павловим, відбулося в 1342-1343 рр. Грушевський датував його 1341-1347 рр., Тихомиров – 1345, вважаючи наслідком дій і Любартаса, і Альгїрдаса.

Наступний етап боротьби пов’язаний із появою в Києві за життя Феогноста претендента на митрополію “всієї Русі” – Феодорита [145, т.І, №CLVІІ-CLVІІІ, р.350-353; 110, т.VІ, прил.№11, стб.61-62, №12, стб.67-70]. Його кандидатуру відкинули в Константинополі, і Феодорит був висвячений тирновським патріархом у 1352 р. [81, т.Х, с.226]. Необґрунтоване припущення митрополита Євгенія, нібито Феодорита поставлено на Галичину [707, с.99, 214]. Очевидно, його та П.Знаменського ввело в оману ім’я галицького митрополита Феодора; припущення про тотожність цих двох осіб висловив Г. Карпов [758, с.68-69; 836, с.33, 47-48]. А.Петрушевич, архієпископ Макарій, І. Шараневич, Г.Карпов, В.Бо-рзаковський, І.Філевич, Н.Тихомиров, слідом за Н. Карамзіним, вважали, що Феодорит не був прийнятий в Києві [819, т.IV, с.164; 1344, с.25; 1161, т.IV, с.42; 1760, с.206; 836, с.47; 1410, с.148, прим.1208; 1674, с. 150; 1631, с.94, 160]. Пізніше починає переважати погляд, згідно з яким кияни прийняли Феодорита, і він перебував тут до смерті (І.Чистович, М.Петров, М. Грушевський, А.Павлов, Я.Фіялек, Є.Голубинський, Н.Рожков, П.Клепатський, П.Соколов) [1739, с.109; 1334, с.71; 581, с.509; 578, т.IV, с.76, т.V, с.386-387; 1293, с.245; 1898, s.3-4; 531, с.179-181; 1463, ч.ІІ, вып.2, с.102; 868, с.17, 140-141; 1550, с.353].

Архієпископ Філарет припустив, що за Феодоритом стояв хтось із князів Південної Русі [1673, пер.ІІ, с.121-122; 1739, с.109]. Необґрунтованим назвав цей здогад архієпископ Макарій [1161, т.IV, с.318-319]. Г.Карпов та Т.Барсов не вважали, що ця кандидатура висунена урядом Литви [836, с.47; 339, с.433-435].

Проте незабаром ця думка стає пануючою. Діяльність Альгірдаса вбачали тут Д.Ловайський, А.Павлов, Є.Голубинський, Н.Рожков, П.Соколов, А.Пресняков [782, т.ІІ, с.47; 1293, с.245; 531, с.180, 182, 901; 1463, ч.ІІ, вып.2, с.102; 1550, с.318, 354-355; 1432, с.295]. Щоправда, відмінних поглядів не бракувало й надалі. “Честолюбцем”, що діяв на власний розсуд, вважав Феодорита І.Філевич [1674, с.149-150]. Н.Тихомиров здогадувався, що правитель ВКЛ підтримав його, але згодом вирішив замінити іншою особою [1631, с.93-95]. Бачив у Феодориті кандидата Альгірдаса чи Любартаса П.Іванов [771, с.289-290, 296]. М.Грушевський припустив, що шукача митрополичого сану висунув Федір [578, т.V, с.386-387, 389]. До нього приєднався П.Клепатський, визнаючи можливим і визнання Феодорита литовськими правлячими колами [868, с.18-19].

Остання згадка про Феодорита співпадає з важливою подією в історії Руської церкви. У липні 1354 р. санкціоновано перенесення митрополичої резиденції у Владимир-на-Клязьмі [145, т.І, №CLVIII, р.351-353; 110, т.VI, прил. №12, стб.63-70]. По смерті Феогноста у Москві його наступником було визначено Алексія; Альгірдас висунув своїм кандидатом Романа, що походив із Твері й був родичем Уляни Олександрівни. Наслідком стає призначення обох митрополитами: *“Того же лета мятежь сотворишется, чего то не бывало преже сего: в Царегороде от патриарха поставлени быша два митрополита на всю Русскую землю Алексей да Роман. И бышет межси их нелюбие велико и к Тферьскому епископу послы к владыце Феодору от обою их из Царягорода, а священьскому чину тягость бяшет везде”* [85, стб.63; 81, т.X, с.227].

Незабаром в Константинополі вдалися до “компромісного” варіанту: Алексія поставлено на митрополію Київську і “всієї Русі”, а Романа – на відроджену Литовську [110, т.VI, прил.№13-15, стб.69-98, №30, стб.167-168]. Під “Литвою”, очевидно, слід розуміти полоцьку та турівську єпархії [743, с.15; 1293, с.246-247; 578, т.V, с.388; 1745, с.59]. За здогадом А.Павлова, Роман тлумачив своє призначення як надання всіх руських земель ВКЛ [1293, с.247; 1550, с.363-364, 456]. Близько 1356 р. його юрисдикцію поширено на Малу Русь. Межі митрополій не було чітко визначено до 1358 р. Коли обидва прибули до патріарха, було підтверджено, що Київ перебуває під юрисдикцією Алексія, а владі Романа підлягають єпархії Литви та Малої Русі [145, т.І, №CLXXXIII, р.425-430; 110, т.VI, прил.№13, стб.69-86; 85, стб.64-65]. Роман не змирився з цим і самовільно залишив Константинополь. Більше того, він якийсь час знаходився в Києві. Ру-ські літописи (під 1358-1360 рр.) оповідають про відвідання Києва Алексієм [105, с.376-377; 88, с.100; 85, стб.67; 94, с.180-181; 80, с.10-11; 81, т.X, с.230-231], який навіть зазнав ув’язнення. Існує звістка про те, що кияни не прийняли Романа [100, с.47, 104]. З довірою до неї поставилися архієпископ Філарет та Н.Тихомиров [1673, пер.ІІ, с.122; 1631, с.100; 1745, с.59]. Здогад про наявність тут у Алексія сильної підтримки висловив А.Пресняков [1432, с.298]. Протилежної думки був І.Шараневич [1760, с.208]; М.Грушевський висловив гадку, що Київ “приймав зарівно й Романа, й Алексія” [578, т.V, с.389]. Щоб відвернути подальше загострення, патріарх у 1361 р. вислав для розслідування взаємних претензій Романа і Алексія Георгія Пердікку. По смерті Романа (кінець 1361 чи 1362) видано патріаршу грамоту про об’єднання обох

митрополій [558, с.144].

Дії Альгірдаса на підтримку Романа більшість дослідників розцінювала як бажання утворення окремої митрополії [834, ч.ІІ, с.20; 410, с.137; 1333, с.79; 726, т.ІІ, с.543; 1451, с.6; 531, с.180, 203; 779, т.ІІ, кн.2, с.1085]. На думку В.Антоновича, останнє спостерігається лише від часів Витаутаса [272, с.255]. Н.Тихомиров також вважав, що Альгірдас хотів висвячення свого кандидата на “всю Русь” [1631, с.92-93, 95, 101, 164, 176-179]. Що до мотивів цих дій, то І.Шараневич здогадувався про підтримку їх місцевим духовенством і населенням [1760, с.208]. Поступово і в російській літературі інвективи щодо “розкольницьких дій” поступають місцем виваженішим оцінкам. Про “канонічне право” Литви на окрему митрополію писав А.Яцимирський [1837, с.173]; “природним” вважав поділ церкви Н.Рожков [1463, ч.ІІ, вып.2, с.102]. Такої ж думки був А.Прес-няков, оскільки за Алексія митрополія перетворилася “на національну великоруську установу, опору великоруської князівської влади і знаряддя її мирської політики” [1432, с.295, 314, 363]. Неминучість поділу засвідчувала готовність до цього Дмитра Івановича московського (по смерті Алексія) [1431, с.69].

По смерті Романа Альгірдас, очевидно, просив про висвячення нового митрополита. У відповідь патріарша постанова 1364 р. зазначала, що прилучення епархій ВКЛ до митрополії “всієї Русі” остаточне. Вел. князь спробував також переконати Алексія повернутися до Києва і зробити номінальний центр митрополії фактичним; зайве казати, що митрополит відмовився від пропозиції. В червні 1370 р. останній наклав інтердикт на неназваних руських князів та Святослава смоленського, які порушили угоду з Москвою і виступили на боці Альгірдаса. Отже, митрополит відмовився від намагань виглядати неупередженим арбітром. Наступного року інтердикт підтвердив патріарх, виставивши протистояння Москви з Литвою як боротьбу за християнську віру [558, с.143-144; 145, т.І, №СCLXVIII-CCLXIX, р.523-525; 110, т.VI, прил.№20-21, стб.117-124].

Такі дії викликали протест литовського уряду, виразом чого став лист Альгірдаса до Філофея [558, с.148-152; 145, т.І, №СССXX, р.580-581; 110, т.VI, прил.№24, стб.135-140]. В ньому він вимагав поставлення окремого митрополита на Київ, Смоленськ, Твер, Малу Русь, Новосиль, Нижній Новгород. Як зауважив Д.Іловайський, присутність великоруських земель не дивна: адже тут правили шурин (Михайло Олександрович тверський) і зяті (Борис Костянтинович городецький та Іван Семенович новосильський) Альгірдаса [782, т.ІІ, с.99]. Відповідь патріарха невідома. Одночасно виступив із вимогою до Константинополя Казімеж III, вимагаючи відновлення Галицької митрополії і рекомендуючи свого кандидата – Антонія. Філофей не наважився відмовити і висвятив його в травні 1371 р. [145, т.І, №СССXIX, р.578-580; 110, т.VI, прил. №23, стб.129-134]. Це бажання російські дослідники переважно пояснювали бажанням Польщі відірвати галицькі землі від Великої Росії; лише дехто слушно вбачав прагнення відокремити Галичину від руських земель Литви [1077, №6, с. 473; 1631, с.109].

Незабаром патріарх вислав на Русь болгарина Кипріяна з дорученням розслідувати справедливість скарг на Алексія. Слідство дало достатньо компромату на майбутнього російського “святого”; відбулося й зближення Кипріяна з правлячими колами ВКЛ, які на межі 1374-1375 рр. виступили з вимогою поставити його митрополитом [110, т. VI, №30, стб.169-172]. Філофей 2 грудня 1375 р. висвятив Кипріяна [80, с.25; 82, т. XI, с.25], підпорядкувавши йому литовські єпархії. З московськими, за підтвердження звинувачень на адресу Алексія, мало відбутися те саме; в будь-якому разі вони повинні були перейти по його смерті до Кипріяна. За А.Пресняковим, немає підстав казати про поділ митрополії [1432, с.315-316]; протилежної думки був Є.Голубинський, хоча вважав, що з 1375-1376 рр. Кипріян став митрополитом “всієї Русі” [531, с.211-215].

Стосовно докревської доби правління Йогайли слід насамперед зупинитися на проблемі його особистого віровизнання. Як і у випадку з Альгірдасом, свідчення джерел щодо цього різняться. Поганином вважали вел. князя Длугош та Ваповський [172, t.IV, s.432-433; 224, t.I, s.62-65]. В “Посланні” ж Спиридона-Савви та “Родстві великих князів литовських” назване ім’я “Яків”, що він ні-бито носив [79, с.255; 108, с.78, 83; 665, с.169-170, 180, 203-204, 213]. До 30-40-х рр. XIX ст. переважало уявлення, що до хрещення в Кракові Йогайла був поганином. Так вважали М.Щербатов, Н. Полевой, А.Малиновський; цієї думки дотримувались А.Коцебу, Т.Чацький [1797, т. IV, ч. I, с.91; 1885, t.I, s.81; 946, с.32; 1417, т. V, с.163; 1190, с. VII]. Її прийняв М.Костомаров [919, с.17]; згодом, визнавши хрещення Ольгердовича за східним обрядом, вважав його “зовнішнім” [925, с.258]. Стверджували православ’я Йогайли І.-Ж.Онацевич та митрополит Євгеній [1930, s.118; 707, с.105]; згодом їх підтримали Н.Устрялов, Д.Зу-брицький, С.Соловійов [1668, ч. I, с.281, 303; 763, с.193, 207, 329, 335, прим.212; 760, с.4, прим.2; 1568, №11, с.21; 1559, кн. II, с.268, 293]. Траплялися й випадки ухилення від суджень з цього приводу [1515, с.237].

Видавець твору Ваповського М.Малиновський послався на слова булли Урбана VI: “*quomodo ipse rex, ... abiecta idolorum servitute*” [224, t.I, s.63-68, prg. 1]. Проте враження на проправославно налаштованих авторів це не справило. Доказ же, наведений Т.Нарбутом, було прийнято без тіні сумніву. У 1856 р. він повідомив, що в рукописі кляштору бернардинів у Тракаї містилася згадка про дзвін із написом “Яків Андрійович з матір’ю своєю Уляною Олександрівною” [2025, s.99-100]. Важко судити про вірогідність даної інформації, оскільки частина джерел Нарбута була його власноручним витвором. Проте з кінця 1850-х рр. у східнослов’янській литуаністиці запанувало переконання в тому, що Йогайла був православним. Йдеться про Й.Турчиновича, М.Кояловича, І. Шаране-вича, І.Беляєва, М.Смирнова, П.Куліша, М.Дашкевича, Д.Ловайського, І.Філе-вича, В.Ключевського [1650, с.92; 955, т. I, с.7; 1760, с.254-255, 388-389; 358, с.106; 362, с.251; 1540, с.23, 139-175; 995, т. I, с.189; 996, т. I, с.6; 641, с.105, 110; 640, с.17; 782, т. II, с.168, 171, 552, прим.37; 528, с.328; 1674, с.117; 875, т. II, с.104]; з цим обережно погоджувався і А.Барбашев [316, с.34-35; 317, с.21, 25].

Про час хрещення зазвичай не йшлося. І.Боричевський гадав, що Альгірдас не хрестив синів, які народилися після його повернення до поганства [419, с.29-30]. К.Шайноха здогадувався, що Йогайлу від початку готували на наступника батька, що було несумісне зі сповіданням християнства [1756, т.ІІ, с.29, 48, 117, 136-137, 140-143, 202-206]. Заперечивши, М.Смирнов вказав на “упередженість” поляків у даному питанні. Сам він то твердив, що Йогайла був православним у родинному колі, то припускав відкрите визнання ним цієї віри [1540, с.158-159, 174-175]. В.Васильєвський вважав, що вел. князь мав сповідувати поганство [473, с.14]; погоджуючись із цим, К.Бестужев-Рюмін усе ж визнав питання про віровизнання Йогайли “спірним” [385, т.ІІ, вып.1, с.32, 118].

Ю.Вольф зауважив, що перші 5 синів Альгірдаса відомі під християнськими іменами; інші 7 мають і литовські (поганські). Можливо, старші Ольгердовичі взагалі не мали їх: Альгірдас тоді навряд чи плекав надії стати вел. князем і передати комусь цей титул. Іншою була ситуація із синами Уляни; тому Йогайла і Скіргайла й не були охрещені до 1377 р. [2162, s.84-88]. Той же погляд обстоювали С.Смолька та А.Прохаска [2140, s.83, 85-86, 113, 140, 155; 2069, t.I, s.20, 33]. Останній гадав, що Йогайла таємно прийняв православ'я (для руси-нів із політичних мотивів), офіційно ж лишався поганином, про що свідчить іменування його “вогнепоклонником” (“*πυρολάτρης*”) [145, t.ІІ, №СССХХХVІІ, р.12; 2082, s.93-94]. В рецензіях на розвідки Прохаски М.Грушевський прийняв гадку про християнство Йогайли [611, с.18; 613, с.9]; пізніше писав про його “домашнє” православ'я [578, т.ІV, с.96-97, т.V, с.449, 509] чи вважав голосливими будь-які оцінки [578, т.ІV, с.96, прим.1]. Більшість східнослов'янських до-слідників оголошувала Йогайлу православним і надалі [1463, ч.ІІ, вып.2, с.109; 1465, т.І, с.281; 1035, с.16, 100; 1019, с.105; 1740, т.СХХХІV-СХХХV, с.24].

Йогайла заволодів вільнюським столом завдяки визнанню від Кястутіса, але зіткнувся з ворожістю старших братів. У вересні 1377 р. Федір склав присягу Лайошу І, заявляючи, що має більше прав на великокнязівську гідність. Незабаром залишив Полоцьк Андрій; прибувши у Псков, він згодом через Новгород подався до Москви [106, вып.І, с.24, вып.ІІ, с.105-106; 53, с.375; 75, вып.1, с.307; 77, с.237; 135, с.96; 79, с.33]. Висловлювали думку, нібито він до 1380 р. зберігав контроль над Полоцьком, Д.Іловайський, М.Ясинський, М.Любавський, з польських дослідників – Ю.Вольф [782, т.ІІ, с.157; 1836, с.52; 1144, с.29-30; 2161, s.336]. На хибність цього уявлення вказав В.Данилевич [632, с.166]. Взимку 1379/80 рр. на бік Москви перейшов Дмитро старший. На гадку А.Прес-някова, не визнавали влади вел. князя Любартас і Коріатовичі [1432, с.319].

Якими ж були мотиви конфлікту Йогайли з братами? В 1386 р. Андрій Ольгердович знову виступив проти вел. князя, причому, за свідченням Длугоша, Ваповського, Стрийковського, Бельського, могло йтися про претензії на верховну владу [172, t.IV, s.435; 224, t.I, s.69; 217, s.308; 216, t.II, s.76; 156, t.I, s.476]. Очевидно, це змусило багатьох дослідників припустити наявність подібних планів у першому протистоянні [310, с.1; 1559, кн.ІІ, с.268; 2146, s.124; 385, т.ІІ,

вып.1, с.34; 726, т.І, с.110; 234, с.XV; 632, с.163]. М.Без-Корнилович, погоджуючись, що в 1386 р. Андрій бажав стати вел. князем, вважав його метою на початку правління Йогайли унезалежнення Полоцька [346, с.72-73].

Незабаром на перший план вийшли взаємини Йогайли з Кястутісом. Тоді діяла угода, укладена князями в 1379 р. з гросмейстером Вінріхом фон Кніпроде. Нею передбачалося перемир'я на 10 років між володіннями Кястутіса і Лівонією [185, s.53-55, №I; 165, bd.III, №СХХХIV, s.180-182]. Проте 27 лютого 1380 р. Йогайла та лівонські рицарі затвердили договір, фактично спрямований проти Кястутіса [166, t.V, №LVIII, p.80; 212, t.I, №469, s.231; 191, bd.III, №MCLII, sp.361-362]; 31 травня аналогічної домовленості досягнуто з Пруссією [185, s.55-56, №II; 191, bd.III, №MCLIII, sp.362-363; 113, №ХСVIII, с.79; 193, t. VI, №III, p.1]. М.Смирнов пояснював дії Йогайли “легковажністю”, оскільки, на його думку, загрози вел. князеві з боку Кястутіса не існувало [1540, с.29].

Влітку 1381 р. розгорнулася боротьба Скіргайли, призначеного Йогайлою до Полоцька, з населенням, що не бажало його приймати [226, s.607-608]. Восени розпочалася облога міста, причому допомогу Скіргайлі надали лівонці [53, с.377-378; 106, вып.І, с.24, вып.ІІ, с.29, 106]. Близько 1 листопада Кястутіс, який вже знав про сепаратні угоди небожа з Орденем, захопив Вільнюс і обійняв великокнязівську владу. Йогайлі він залишив Вітебськ та Крево.

Частина дослідників бачила тут боротьбу “руської” партії на чолі з Йогайлою проти “литовської”. Цю тезу висунули В.Антонович, М.Смирнов, М.Довнар-Запольський [21, с.2; 272, с.151-152; 1540, с.23, 38; 667, с.65]. Факт боротьби литовсько-поганського і русько-православного елементів визнали М. Груше-вський та А.Пресняков [578, т.IV, с.127; 1432, с.336]. К.Бестужев-Рюмін припустив, що конфлікт спричинило бажання Йогайли перейти в православ'я [385, т.II, вып.1, с.7]. Цей здогад розвинув С.Смолька [2142, s.113-117; 2140, s. 107-108, 130, 149, 154-155]. М.Грушевський в ранній праці твердив, що за часів боротьби з Кястутісом Йогайла був християнином [611, с.18]. Заперечили наявність планів хрещення А.Левицький, А.Прохаска, Л.Колянковський [1994, s. 2-3; 2082, s.86, 89-95; 2069, t.I, s.37-38, prz.2; 2086, s.494-495; 1952, s.21-22, prz. 11].

Втрата Кястутісом Вільнюса стала наслідком його відсутності, спричиненої невдалим походом проти Карібутаса [226, s.611; 183, s.121-122; 100, с.62, 68, 86, 112, 116, 134, 155, 182, 203, 225; 99, с.142]. На початку серпня 1382 р. Йогайла одержав остаточну перемогу над Кястутісом. Незабаром той за загадкових обставин помер у Кревському замку. В східнослов'янській литуаністиці переважає довіра до литовсько-руських літописів, які приписують Йогайлі наказ про вбивство Кястутіса. Водночас польські історики рано розпочали спроби його “реабілітації”. А.-С.Нарушевич, згідно з версією Яна з Чарнкова, Йоганна Посільге, “Торунських анналів” [180, p.719; 183, s.122-123], вважав смерть Кястутіса самогубством [2026, t.X, s.148]. К.Шайноха гадав, що тут не було провини Йогайли [1756, т.І, с.351-353, т.ІІ, с.145]. Його підтримав Й.Турчинович, а пізніше А.Прохаска [1650, с.280, прим.168; 2069, t.I, s.48]. В полеміку з Шайнохою вступив М.Смирнов [1540, с.236, прим.91]; такого ж погляду трималися К.Стадницький, С.Смолька [2146, s.198-201; 2140, s.150-151

; 1604, с.171-172].

Події 1382 р. стали тріумфом Йогайли. Останній, як довели Смолька, Прохаска і особливо Ф.Конечний, поклав кінець вільнюсько-тракайському “дуалізму”, надзвичайно посиливши свою владу [2140, s.151-155; 1964, s.14; 2069, t.I, s.44]. Певну небезпеку становив Витаутас, що знайшов прихисток у пруських рицарів. Кінцевою його метою, на думку більшості істориків, було здобуття становища, яке займав Кястутіс [1964, s.13-15; 667, с.18; 1740, т. СXLIV-SXLV, с.74; 2172, s.457-458]. Різні погляди висловлено щодо того, на які сили спирався Витаутас. За М.Любавським, йдеться про другорядних князів і литовське боярство [1135, с.16, 19, 319]. Це заперечив А.Прохаска: на його думку, істотної підтримки у ВКЛ Кейстутович не мав, а за головну опору йому слугував Орден [2074, s.43-44]. Після примирення і повернення (серпень 1384) Витаутас отримав частину “отчини” – Гродно і Берестя. Як компенсацію за Тракай було надано Луцьк (“до волі” Йогайли); це тлумачено як бажання утримувати Витаутаса подалі від орденських кордонів [954, с.143-144; 962, с. 115] чи прагнення не дати йому спертися на литовський елемент [584, с.134]. Тоді ж Кейстутович перейшов з католицизму (прийнятого у рицарів) у православ’я; є думка, за якою це сталося під тиском Йогайли та Скіргайли [2142, s.115-117, 142; 1994, s.2-3].

Серед подій у церковній сфері варто згадати постанову патріарха Ніла та собору від червня 1380 р. В ній твердилося про неканонічність висвячення Кипріяна, проте йому лишалися Литва і Мала Русь. На митрополію “всієї Русі” було поставлено Пимена, який замінив померлого кандидата Дмитра Івановича – Митяя [145, т.ІІ, №СССXXXVII, р.12-18; 110, т. VI, прил. №30, стб.165-184]. Тим часом (у 1381 р.) московський вел. князь примирився з Кипріяном, а тому не прийняв Пимена і вислав у Коломну. Щоправда, восени наступного року його стосунки з Кипріяном знову загострилися; той перебрався до Києва, а митрополитом великоруських земель було визнано Пимена. Невдовзі у Константинополі отримав посвячення в митрополити ще й Діонісій, архієпископ суздальський. Проте шлях через Київ, обраний для повернення, виявився фатальним: *“изнима его Киевський князь Володимир Олгердовичь, глаголя ему: пошел еси на митрополию в Царьград без нашего повеления. И тако пребысть в нятие и в заточении и до смерти”* [105, с.427, 429; 88, с.135; 85, стб.149-151; 77, с.239; 80, с.49; 82, т. XI, с.84-86]. Це цілком природно пояснюється тим, що Володимир тримав бік Кипріяна; так вважав уже І. Шараневич [1760, с.247].

Як зазначалося, дана доба часто трактувалася в східнослов’янській литуаністиці так, що власне литовська історія “губилася” за руською, перетворюючись на другорядний додаток. Причиною цього було переконання більшості дослідників у “проруській” політиці Альгірдаса та в значному поширенні в литовських землях руської культури та православної віри. Втім, дані тези не здобули повного панування (прикладом є розходження стосовно особистого віровизнання Альгірдаса та Йогайли). Дискусії викликала низка питань церковної історії, зокрема, щодо ініціаторів відновлення Галицької митрополії (скасованої в 1347 р.) та висунення на Київську митрополію

Феодорита; не з'ясовано остаточно, прагнув литовський уряд виокремлення підвладних йому єпархій чи контролю над Руською церквою в цілому. Проте загалом протягом досліджуваного історіографічного періоду в східнослов'янській литуаністиці відбувся рішучий пос-туп у дослідженні окресленого вище кола питань. Не останньою чергою це відбулося завдяки тому, що до наукового обігу було залучено практично всі ті джерела, які мають у своєму розпорядженні й сучасні дослідники.

4.4. Вплив Кревської унії на еволюцію литовсько-руських взаємин та внутрішньополітичні процеси в державі

Епохальною подією в площині етноконфесійних взаємин стала Кревська угода 1385 р. [212, t.I, №507, s.254-255; 193, t.II, №III, p.4-5, t.VI, №XXI, p.8; 149, №1, s.1-3; 172, t.IV, s.423-424]. Йдеться про одну з її умов: перехід Йогайли, його нехрещених братів та підданих у католицьку віру (*“cum omnibus fratribus suis nondum baptisatis, proximis, nobilibus, terrigenis, maioribus et minimis in suis terris existentibus fidem catholicam S. Ecclesiae Romanae nititur, cupit et desideratur amplexari”*). Природно, виникала потреба пояснити, яким чином державу, де нібито панували “руські засади життя”, було спрямовано на цілком відмінний шлях розвитку. Спроб зробити це запропоновано небагато. С.Соловійов вказав на “непостійність” Гедиміновичів у релігійних переконаннях, спричинену необхідністю долучитися до “чужої і вищої народності” [1568, №12, с.147-148; 1559, кн.II, с.424]. За П.Савицьким, “відхилення державної литовської лінії від підпорядкування цілям латинства були тільки тимчасовими” [1499, с.308].

Оскільки формулювання обіцянки Йогайли неоднозначні, виникала проблема: чи розуміти її як хрещення литовців-язичників, чи як перехрещування на латинство литовців, що сповідували православ'я, чи малося на меті й покатоличення русинів? Останню точку зору обстоювали Н.Устрялов, М. Костомаров та Д.Зубрицький [1668, ч.I, с.305, ч.II, с.100; 919, с.19, 34; 763, с.218-219, 253-254]. Щоправда, з середини ХІХ ст. зустрічаємо її переважно в популярних працях [346, с.274; 1425, с.21; 1504, с.10; 1200, с.47; 1613, с.8]; хіба що М.Довнар-Запо-льський продовжував вважати так [679, с.2]. Гадали, що на латинство мали перейти православні, І.Боричевський, Й.Турчинович, Ф. Чарнецький, А.Петруше-вич, архієпископ Філарет, К.Бестужев-Рюмін, В. Антонович, П.Куліш [419, с.73; 1650, с.200-201; 1792, с.10, 12; 1726, с.41-42; 1347, с.36-37; 1673, пер.II, с.72-73; 383, с.367; 272, с.255, 258; 995, т.I, с.189; 530, с.32; 1794, с.177]. Проте важко визначити, про кого саме йшлося; ймовірно, багато прихильників цієї думки мали на увазі й русинів.

Розуміли обіцянку як намір зробити вірними Риму всіх етнічних литовців Т.Нарбут, П.Кукольник, В.Васильєвський, архієпископ Макарій, Н.Молчановський, М.Любавський, В.Біднов [2024, t.V, s.407-408, t.VI, s.340; 990, с.41; 1779, т.I, с.210; 473, с.16-17; 1161, т.V, с.334-335, т.IX, с.3; 1232, с.230; 1773, с.6-7; 1141, с.96; 345, с.10-11]. Про це може свідчити мучеництво двох православних

литовських бояр [74, с.95; 77, с.242; 94, с.213; 82, т.ХІ, с.90]. (На цій підставі М. Костомаров твердив про безболісний перехід більшості православних литовців на латинство [929, с.76]). Ф.Конечний вважав, що серед братів Йогайли хрещення очікувало нехристиян [1964, s.35-37]; на думку А.Левицького, Ольгердовичі-“схизматики” засвідчили вірність апостольському престолу [1994, s.1, 3-5, 290, prz.1, 7]. Звузив коло фігурантів даної статті Кревського акту К. Шайноха. На його переконання, на католицизм мали перейти всі литовці, які жили на теренах безпосередніх володінь Йогайли та Скіргайли [1756, т.ІІ, с.254, 261]. Його підтримали М.Смирнов, Я.Каро, А.Барбашев [1540, с.183; 1867, th.ІІІ, s.31; 316, с.42, 45-47; 317, с.118]. І.Шараневич, М.Коялович, І.Беляєв, М. Грушевський, Д.Дорошенко були переконані, що католиками мали стати лише дотеперішні нехристияни [1760, с.253-254; 954, с.149; 358, с.111-114; 432, с.205, 209; 433, с.46; 578, т.ІV, с.129-130; 687, с.105; 1801, с.16].

Різнилися думки щодо щирості прийняття католицизму Йогайлою. Позитивно відповідав на це питання І.Шараневич [1760, с.388]. Про “фанатизм” та реність Йогайли писала більшість українських та російських істориків [1417, т.V, с.166, 408; 282, с.268-269; 641, с.104-105, 128; 1039, с.24; 1232, с.341; 493, вып.VІ, 1907, с.56]. М.Коялович гадав, що головною метою угоди була церковна унія [955, т.І, с.10-12, 246-248, прим.33]. Не вважали Йогайлу ревним католиком, вказуючи на політичні мотиви, М.Костомаров, М.Смирнов, К. Бестужев-Рюмін, А.Барбашев, Н.Тихомиров, М.Максимейко [936, с.621; 1540, с.192-194; 383, с.367; 385, т.ІІ, вып.1, с.120; 317, с.144; 1631, с.138, 151; 1167, с.9].

Щодо ролі Кревської унії та хрещення Литви в історії ВКЛ східнослов'янські дослідники, як правило, не шкодували апокаліптичних епітетів. Від Н.Устрялова [1666, с.19] змагання за самостійність від Корони часто трактовано як боротьбу русинів за свої права. С.Соловійов вважав можливим збереження поділу Русі на “литовську” та “московську” половини, якби не події 1385-1387 рр. [1556, с.200-201]. Останні розцінювались як удар по “руському історичному розвитку”, переривання “правильної течії” історії [954, с.147; 641, с.109]; у відступі від руських засад бачив причину загибелі ВКЛ М.Владимирський-Буданов [494, с.219]. Відтоді, на думку В.Антоновича, осередком “руської партії” стає Київ; очолив її Скіргайла [272, с.155, 158; 274, с.231; 335, ч.ІV, с.10]. М.Дашкевич визнав, що у ВКЛ після 1387 р. існували “литовсько-польська”, “національна литовська” і “литовсько-руська” партії [641, с.120-121]. З поправками до даної точки зору виступив І.Каманін, зауваживши, що йдеться про спільне протистояння литовців та русинів полякам [818, с.167; 814, с.78]. З цієї доби вів відлік “національного” антагонізму у ВКЛ В.Пічета [1371, стб.225].

В подібних категоріях тлумачився виступ Андрія Ольгердовича 1386 р. Т. Нарбут приписав йому погляд, згідно з яким Йогайла не мав права на владу над православними; отже, ці дії були спрямовані проти унії [2024, т.V, s.389]. Даний здогад було з готовністю сприйнято в східнослов'янській литуаністиці [419, с.72; 1559, кн.ІІ, с.294; 1650, с.97; 955, т.І, с.6, 244, прим.22; 954, с.147; 1099, с.66; 1538, с.6; 1503, с.566; 1506, с.11; 782, т.ІІ, с.172; 641, с.121; 1736, т.ІІ, с.413-414;

1232, с.230; 316, с.33; 1798, с.13; 632, с.167; 1200, с.47-48; 1394, с.135; 1432, с.332]. На думку М.Любавського, обурення Андрія викликало вирішення Йогайлою питання про унію без врахування думки інших Гедиміновичів [1135, с.13]. За свідченням джерел, причиною повстання могло бути прагнення захопити верховну владу. А.Коцебу поєднав цей мотив із підтримкою Андрія руським населенням [946, с.34]; так саме вчинили І.Шараневич та М.Петров [1760, с.259; 1333, с.85, 87-88]. На його великокнязівських амбіціях акцентував увагу В.Антонович [272, с.160; 432, с.212; 433, с.48; 628, вип.ІІ, с.38; 344, с.514]. С.Платонов бачив у подіях 1386 р. прагнення православних князів перейти з “уділами” під владу московського вел. князя [1394, с.169].

Союзниками Андрія стали Святослав Іванович смоленський та лівонські рицарі. В жовтні 1385 р. Ольгердович уклав угоду з лівонським магістром, передавши йому Полоцьк, з умовою, що той буде наданий Андрієві та його спадкоємцям у лен (“*in feudum*”). Орден мав захищати їх; про це Андрій просив і гросмейстера [165, bd.IV, №XXXIII, s.39-40; 113, №CVIa-b, с.81; 191, bd.III, №MССXXVI-MССXXVII, sp.456-458]. (Див. Додаток А.2). Зрештою виступ Андрія спіткала невдача. В 1387 р. спротив полочан було зламано, а самого князя майже на 7 років ув’язнено в Хенцинському замку у Сандомирській землі.

В попередньому розділі йшлося про видані Йогайлою 20 і 22 лютого 1387 р. привілеї, що декларували збільшення прав бояр-католиків [231, s.1-2; 212, t.I, №539-540, s.265-266; 110, т.XV, №5, стб.7-10; 18, №1, с.210-211]. М.Маркевич піддав сумніву їхнє існування, яке не вписувалося в концепцію “рівних прав” литовців та русинів [1210, т.I, с.14]. Поширена була оцінка цих актів як зниження статусу православних [272, с.154-155]. Дослідження внутрішнього устрою ВКЛ змусило скоригувати ці уявлення. Доведено, що привілеї стосувалися власне ВКЛ, не поширюючись на “анекси” [1144, с.6; 378, с.28; 1050, с.24; 1059, 1908, №3, с.60; 1824, №4, с.239, прим.2; 578, т.V, с.47; 1917, s.18]. В.Пічета вважав навіть, що виданий 20 лютого привілей (як і Городельський) лише зрівняв литовське боярство з білоруським у праві розпорядження землею [1384, с.392].

Попри значну увагу репрезентантів східнослов’янської литуаністики до зазначених проблем, їхнє дослідження тривалий час гальмувалося впливом політико-ідеологічних чинників. Лише наприкінці історіографічного періоду, що розглядається тут, у фаховій літературі утверджуються адекватніші уявлення щодо кола осіб, яких мусило спіткати обіцяне в Крєві католицьке хрещення, та просторової чинності привілеїв 1387 р. Суттєву роль відіграло накопичення знань стосовно територіальної структури Литовсько-Руської держави; частково це сталося завдяки впливу з боку польської історіографії.

4.5. “Руська” політика Витаутаса. Наслідки Городельського привілею 1413 р.

Зацікавлене обговорення викликала політика Витаутаса щодо русинів часів його другої втечі (1390). Тодішню боротьбу Витаутаса проти Йогайли уже

Б.Ваповський тлумачив як протистояння “католицької” і “православної” партій [224, т.І, с.89-90]; провідником першої парадоксальним чином визнавався Скіргайла, другої – Витаутас. Цю оцінку прийняли М.Костомаров та М.Смирнов [919, с.20; 1540, с.205-206]. В.Антонович вбачав опору Кейстутовича в “корінній Литві” [274, с.234]; такої думки дотримувався й А.Пресняков [1432, с.336, 345]. До погляду вчителя приєднався Н.Молчановський: боротьба Ольгердовичів і Кейстутовичів мала знаменувати протиборство двох народностей [1232, с.229, 231]. Певним етапом у загостренні литовсько-руських взаємин більшість дослідників вважала Вільнюсько-Радомську унію. В її ухваленні взяли участь здебільшого литовські бояри [1139, №3, с.151]; за згодою К.Бестужева-Рюміна, це мало викликати невдоволення “руської партії” [385, т.ІІ, вып.1, с.40].

Значну увагу привернула еміграція до Москви (1408) групи князів та бояр на чолі зі Швітрігайлою [105, с.467; 85, стб.180-181; 88, с.154-155; 84, стб.474; 77, с.257; 78, с.136; 92, с.142; 93, с.174; 94, с.237; 89, пол.1, с.225; 90, пол.2, с.450-451; 80, с.82; 82, т.ХІ, с.204; 183, с.291; 193, т.VI, №CCCLXXX, р.159, №CCCLXXXIII, р.160, №CCCLXXXIV, р.162-163; 172, т.IV, с.536-537; 216, т.ІІ, с.123-124], якого вже С.Соловійов вважав “головою православної партії” [1557, с.164]. Наступником Скіргайли називав його і В.Антонович [274, с.235]. Згоду з цими оцінками висловили Н.Молчановський та М.Соколов [1232, с.269; 1549, с.166]. Згадані від’їзди дехто (А.Пресняков, О.Андріяшев) пояснював утисками православних [1432, с.344-345; 265, с.120]. Твердив про “явне тяжіння” русинів ВКЛ до Москви за Витаутаса А.Сапунов [1504, с.17].

Найширше обговорення викликав Городельський привілей 1413 р. [231, с.7-20], точніше, XI параграф, яким право на державні уряди визнавалося лише за особами католицького віровизнання [231, с.14-15; 212, т.ІІ, №1025, с.17]. Тривалий час це трактувалося як упослідження православних. За Н.Молчановським, привілей став логічним завершенням актів 1387 та 1401 рр., спричинивши “вкрай незадовільне” становище православних [1232, с.341]. Початок існування “католицької” і “православної” партій датував 1413 р. В.Ластовський [1035, с.25]; від цього часу починав відлік “панування” литовців над русинами В.Пічета [1370, с.363]. Однак уже М.Костомаров вважав, що дані обмеження являли проект, ніколи вповні не реалізований [938, с.212]. М.Любавський та Ф.Леонтович вказали, що привілей стосувався власне ВКЛ; дія його не поширювалась на руські землі [1050, с.24, 70; 1148, с.77; 1137, с.64]. Перспективи православних обмежувались обласними урядами [1135, с.61]; М.Максимейко твердив, що русинів і не цікавили посади у власне ВКЛ [1167, с.62-63]. Політичне, а не юридичне значення акту підкреслив А.Пресняков [1429, т.ІІ, вып.1, с.96, 136]. За М.Грушевським, встановлені обмеження від самого початку діяли не повністю [578, т.V, с.53, 451]; Н.Рожков і О.Єфименко вважали їх “юридичною фікцією” [1463, ч.ІІ, вып.2, с.66-67; 1465, т.ІІ, с.124; 722, с.102, 136, 147].

Серед церковних справ варто перш за все зупинитися на переговорах Йогайли та Кипріяна з патріархом Антонієм IV щодо церковної унії (січень 1397) [110, т.VI, прил.№44-45, стб.299-300, 303-306]. А.Пресняков припускав шире прагнення митрополитом екуменічної єдності [1432, с.370]. Більшу увагу

привернули події по смерті Кипріяна (16 вересня 1406). Витаутас запропонував Ко-нстантинополю кандидатуру єпископа полоцького Феодосія [4, т.І, №25, с. 35-37], проте на митрополію висвячено морейського грека Фотія. П. Знаменський пояснював ініціативу Витаутаса литовсько-московським протистоянням [758, с.73-74]. С.Соловйов, М.Дьяконов та Н.Тихомиров вважали, що правитель ВКЛ бажав постійного перебування митрополита в Києві [1559, кн.ІІ, с.558-559; 703, с.78-79; 1631, с.186]. На думку ж І. П'ятницького, Є.Голубинського, А.Пресня-кова, його метою був церковний поділ [1451, с.6; 531, с.358, 377; 1432, с.373]. Обстоювання власного кандидата вбачав тут Т.Барсов [339, с.406, 413]; архієпи-скоп Макарій утримався від суджень з цього приводу [1161, т.ІV, с.86].

Невдоволений Витаутас усе ж визнав Фотія. Проте кількома роками пізніше їхні взаємини вкрай загострилися. Вел. князь пояснював це тим, що митрополит не жив у Києві і занедбав єпархії ВКЛ. Фотій прибув до Литви з наміром примирення, проте був вигнаний і навіть пограбований. Восени 1414 р. Витаутас скликав єпископів, які обрали кандидатом на митрополію Григорія Цамблака, а Фотієві відмовили в покорі. Того ж року Супрасльський літопис згадує про подорож Цамблака до Москви, очевидно, з метою порозуміння [100, с.55]. Поїз-дка кандидата Витаутаса за висвяченням до Константинополя не була успішною, і на початку 1415 р. висунено ідею про поставлення Цамблака собором єпископів. Ті звернулися до патріарха, пропонуючи вирішити дане питання. На-ступного дня по закінченні визначеного терміну, 15 листопада 1415 р. собор у Новогрудку поставив митрополитом Григорія Цамблака [4, т.І, №23-25, с.33-37; 1, №19, с.27-40; 212, т.ІІ, №1178, с.44-45; 110, т.ІVІ, №38-39, стб.309-356; 100, с.33, 55, 73, 106, 161, 188, 209, 230; 53, с.406; 73, с.106; 77, с.259; 86, стб.163; 80, с.88; 82, т.ХІ, с.226-230; 71, с.353]. Відповіддю Фотія та великоруських єпископів стало соборне прокляття, повторене патріархом Євфимієм ІІ. Це, однак, не справило враження, як і звернення цісаря Мануїла ІІ.

Дехто буквально приймав запевнення в “срібролюбстві” митрополита. Відкинув політичну мотивацію дій Витаутаса І.Боричевський [421, с.52-53]. А.Барбашев закидав Фотієві відсутність “такту” [317, с.181]. За М.Костомаровим, Кейстутович, прагнучи незалежності, бажав спертися на православних; для цього й знадобилася окрема митрополія [919, с.20, 23]. На те, що в основі дій Витаутаса лежали політичні мотиви, вказали С.Соловйов і К.Бестужев-Рюмін [1568, №11, с.31-34; 383, с.367]. Про особисту ворожнечу Витаутаса до Фотія здогадувався Є.Голубинський [531, с.369-374, 377-378, 381]; М.Грушевський утримався від припущень стосовно причин погіршення взаємин між ними [578, т.ІV, с.399].

За свідченням частини великоруських літописів, єпископи обрали Цамблака під брутальним тиском Витаутаса [80, с.88; 82, т.ХІ, с.227; 139, с.71]. Ця гадка довго панувала в російській літературі (В.Татищев, М.Щербатов, Н.Устрялов, архієпископ Макарій, Г.Карпов, Є.Голубинський, В.Ейнгорн та ін.) [1600, т.ІV, с.220-223; 1797, т.ІV, ч.І, с.391, 393, 396; 1591, ч.ІІІ, с.118-121, 322; 1668, ч.І, с.306, ч.ІІ, с.310; 294, т.ІІ, кн.ІІІ, с.169; 1161, т.ІV, с.89-90; 836, с.186-187; 1529, с.124; 632, с.239; 531, с.372-374, 377-378, 382; 725, с.6]. С.Соловйов

зай-няв обережнішу позицію [1568, №11, с.31-34; 1559, кн.ІІ, с.560].

Констатацією “впливу” вел. князя на єпископів обмежилися А.Яцимирський та М.Соколов [1837, с.176, 180; 1549, с.167-171]. Досить рано цю версію подій було піддано сумніву. Вже Н.Полевой зауважив, що ініціаторами утворення окремої митрополії мали бути й єпископи [1417, т.V, с.252]. Надалі так вважали переважно українські дослідники [1760, с.333-334; 1610, с.3; 339, с.409, 488; 1041, с.26; 1040, с.630; 1209, с.54; 578, т.V, с.401; 868, с.145-146]. Підтримку задуму Кейстутовича з боку місцевого духовенства визнав і А.Пресняков [1432, с.373-374].

Наміри Витаутаса трактувалися одностайно, відповідно до свідчень джерел: йшлося про окрему митрополію [1668, ч.І, с.306; 1558, с.561; 834, ч.ІІ, с.20; 1726, с.42; 383, с.367]. Проте, на думку багатьох, не це було кінцевою метою. Митрополит Євгеній здогадувався, що події 1415 р. мали прокласти шлях церковній унії [707, с.108]; переважна більшість дослідників погодились із ним [130, с.11; 1760, с.308, 333; 1867, т.ІІІ, с.441; 383, с.367; 385, т.ІІ, вып.1, с.44-45, 121; 386, с.453; 387, с.499; 786, т.І, с.347; 400, т.І, с.231; 782, т.ІІ, с.216; 1232, с.339-340; 1994, с.31-32, 48; 467, с.820; 1898, с.53; 725, с.6; 1135, с.61-62; 1886, с.403-404; 345, с.27; 628, вип.ІІ, с.86, 91]. Дехто, вірячи у “фанатизм” Йогайли, вважав, що унії церков бажав саме він [641, с.117; 531, с.386]; Н.Тихомиров зауважив, що ці заходи мали на меті справити враження на курію [1631, с.138].

Гадане прагнення Витаутаса до унії церков, починаючи з І.Шараневича, пояснювали крізь призму державних інтересів [1760, с.333]. За М.Кояловичем, вел. князь хотів відновити “громадянські права” русинів [962, с.132]. В.Васильєвський та М.Дашкевич вказували, що він прагнув створення єдиної національної церкви (не католицької і не православної) [473, с.20; 641, с.117; 1333, с.112-113; 1035, с.21]. Посилення влади в українських та білоруських землях вважав метою Витаутаса К.Гуслистий [628, вип.ІІ, с.86]. А.Барбашев не бачив підстав твердити про його тяжіння до церковної унії [316, с.132-135; 317, с.186, 266]. Ця точка зору здобула певне поширення [1549, с.189-192; 1468, с.26; 1684, т.І, с.287; 841, с.346; 556, с.112-113, 145]. До неї приєднався й М.Грушевський [609, с.15], проте згодом здійснив ревізію своїх поглядів [578, т.V, с.446, 511-512].

За свідченням руських літописів, Цамблак помер у 1419 р. [53, с.412; 74, с.119; 80, с.90; 82, т.ХІ, с.235; 93, с.180], а наступного Фотій примирився з Витаутасом [100, с.56, 78]. Щодо причин такої зміни в церковній політиці висловлювалися різні думки. На гадку С.Соловйова, Фотія визнано, оскільки протириччя Литви з Москвою послабшали [1573, с.223]. В.Васильєвський пояснив втра-ту Витаутасом інтересу до окремої митрополії тим, що вона була потрібна для укладення церковної унії, а надії на це виявилися марними [473, с.20]. З унійною справою пов’язав визнання Фотія й М.Грушевський: поштовхом мали стати тодішні переговори Візантії з Римом про об’єднання церков [578, т.V, с.518].

Протягом досліджуваної доби значної зміни зазнали загальні оцінки “національної” політики Витаутаса. Н.Карамзін та митрополит Євгеній

твердили про католицьку ревність [819, т.V, с.127; 707, с.107-108]. Згодом переважна більшість дослідників підкреслювала його толерантність або індиферентність в релігійних справах. Д.Зубрицький вдався до фантастичного припущення, твердячи, що в разі коронації та здобуття незалежності Витаутас перейшов би в православ'я [763, с.267]. Покровительство всім віровизнанням вважав заслугою Кейстутовича М.Коялович [955, т.I, с.12-13]; його талантом пояснювали відсутність боротьби “елементів” І.Шараневич та В.Антонович [1760, с.433; 21, с.2].

З 1860-х рр. помітний відхід від ідеалізації політики Витаутаса стосовно русинів. Змінив погляд М.Коялович, констатує розходження між литовським і руським елементами та “марне схиляння” вел. князя перед Заходом; це повторив К.Бестужев-Рюмін [954, с.164; 956, с.14-15; 385, т.II, вып.1, с.37-38]. Останній вважав, що Витаутас помилився, обравши опорою етнічних литовців [278, с.155; 272, с.157-158; 385, т.II, вып.1, с.37; 1333, с.97-98; 380, с.18; 1394, с.135-136, 423-424]. На “трагічному” становищі вел. князя поміж східними і західними цивілізаційними впливами наголошував І.Філевич [1680, №2, с.257]. М.Даш-кевич, стверджуючи бажання Витаутаса об'єднати підданих, в той же час вважав, що його непокоїло можливе посилення православних [641, с.128-129, 135-136; 316, с.9; 317, с.124]. На брак “симпатій” між Кейстутовичем та русинами вказали П.Іванов і О.Єфименко [771, с.261-262; 722, с.89]. Хитким вважав “національне” підґрунтя політики Витаутаса М.Грушевський, оскільки протегована ним литовська аристократія бажала зберегти зв'язок із Польщею [578, т.IV, с.182; 584, с.134-135]. З цим погодились М.Любавський, А.Пресняков, В.Пічета [1131, с.4-5; 1429, т.II, вып.1, с.90; 1370, с.421]. Перший зауважив зростання ролі русинів як опори самостійності під кінець правління Витаутаса [1131, с.5].

Як переконує вищевикладене, маємо виразний приклад поступової деміфологізації уявлень про етноконфесійні взаємини у ВКЛ, внаслідок залучення більш репрезентативної джерельної бази, а також послаблення дії ідеологічних настанов. Це в першу чергу стосується впливу Городельського привілею на становище православних. Спостерігаємо й один із загально нечисленних у східнослов'янській литуаністиці прикладів, коли поділ дослідницьких поглядів значною мірою співпадає з національною (українською чи російською) приналежністю їхніх носіїв. Ідеться про ступінь підтримки місцевим суспільством виокремлення Київської митрополії в 1415 р. Загалом не буде перебільшенням стверджувати, що саме досліджуваній історіографічній добі належать основні досягнення в справі адекватного відтворення відповідних аспектів історії ВКЛ.

4.6. Литовська Русь за часів боротьби Швітріґайли і Жигімантаса I

По смерті Витаутаса вел. князем став Швітріґайла, одностайно обраний литовцями і русинами [157, с.494]. Майже одразу між ВКЛ та Коронаю

спалахнув конфлікт, що переріс у справжню війну. До цього згодом додалася внутрішня боротьба, спричинена переворотом 1 вересня 1432 р. Швітрігайла змушений був тікати з Ошмян до Полоцька. Вільнюський стіл зайняв молодший брат Витаутаса Жигімантас. Ким же був підготовлений і здійснений переворот? Докладну відповідь дає лише Длугош. За його свідченням, Йогайла і польські сенатори доручили організацію змови каштелянові серадзькому Вавжинцю Зарембі [172, t.V, s.443-444], близькому до сина Жигімантаса Михайлушки. Таким чином, центральне місце польський хроніст відвів співвітчизникам. За Длугошем пішли Ваповський [224, t.II, s.162-163] і польські дослідники модерної доби. (Це ж визнавалося і в орденських джерелах, і в “Хроніці Биховця” [99, с.154]).

Значний вплив польська традиція справила на східнослов'янські історіографії. Визнали за Польщею велику роль у подіях 1432 р. Й.Штріттер, Й.Сенковський, Н.Устрялов, І.Боричевський, С.Соловйов, М.Смирнов, М.Коялович [1591, ч.Ш, с.189-190; 1518, с.61-62; 1668, ч.І, с.307; 451, с.96; 419, с.57; 1568, №12, с.150-151; 1559, кн.ІІ, с.425; 1573, с.213; 1557, с.192, 194; 1538, с.34, 52, 61; 954, с.167-168; 990, с.50; 982, с.76; 908, с.538]. Істотно не змінила ситуацію поява досліджень В.Антоновича і М.Дашкевича. Вони (а пізніше – М.Любавський, Ф.Леонтович, Б.Бучинський, П.Клепатський) не бачили підстав відмовлятися від традиції, яка продовжувала панувати в літературі до початку ХХ ст. [272, с.178; 274, с.236; 641, с.138; 1739, с.53; 782, т.ІІ, с.269, 282; 432, с.267; 433, с.58; 1144, с.41, 59; 1135, с.71-72; 1057, с.241, 389; 1059, 1908, №3, с.68, 71-72; 1053, с.16; 467, с.820; 722, с.91; 447, с.130; 868, с.44]. Втім, уже на початку ХІХ ст. її монополія була порушена. (Можливо, на це вплинуло трактування заколоту Длугошем, Стрийковським, Бельським, за яким литовська знать, виконуючи волю Йогайли, виступила проти Швітрігайли [172, t.V, s.443-444; 216, t.II, s.185; 156, t.I, s.614-615]). А.Коцебу висловив думку, за з якою переворот був справою магнатів ВКЛ, хоч і з польською допомогою [946, с.142]. Цю позицію прийняли Т.Нарбут і Ю.Ярошевич [2024, t.VII, s.104-107; 1942, cz.I, s.55], а пізніше М.Бо-бжинський [400, т.І, с.235]. Переїнявши у поляків уявлення про Швітрігайлу, дехто вважав, що литовці і русини скинули ненависного “тирана” [311, с.43; 919, с.24]. Близький погляд висловив К. Бестужев-Рюмін [385, т.ІІ, вып.1, с.48].

На початку ХХ ст. уявлення про провідну роль в усуненні від влади вел. князя саме внутрішніх сил починає переважати, насамперед серед українських і білоруських вчених. Його обстоювали М.Грушевський, Б.Барвінський, А.Пресняков, В.Пічета, М.Довнар-Запольський, К.Гуслистый і ін. [578, т.ІV, с.201; 584, с.127, 135; 324, с.25-27; 1429, т.ІІ, вып.1, с.132; 1369, с.610; 1370, с.365, 367; 1364, с.18; 1365, с.22; 1375, с.622-623; 672, с.64; 973, с.116; 628, вип.ІІ, с.93-94; 478, с.305]. Ця концепція має підґрунтя в джерелах. У листі Швітрігайли до лівонських рицарів про роль Польщі не згадано; головним винуватцем названий Семен Іванович Гольшанський [191, bd.VIII, №624, s.365]. Бідність джерельних звісток не дає підстав для впевнених суджень; за М.Грушевським, “закулісова сторона сеї інтриги від нас в значній мірі закрыта” [578, т.ІV, с.200-201].

Що до причин, які спонукали частину литовсько-руської еліти виступити проти свого зверхника, то найпоширеніша точка зору має опертя в свідченнях Збігнева Олесницького [193, t.XII, №204, p.289-291; 579, т.V, кн.1, с.81-82], запозичених Длугошем [172, t.V, s.444]. Згідно з ними, Швітрігайла роздавав ру синам уряди, поставивши їх вище за литовців. Можна згадати про його характеристику сучасником (“*scismaticorum archiprinceps*”) [191, bd.VIII, №986, s.599]. Це призвело частину істориків до здогадів, нібито Швітрігайла сповідував тоді православ’я (вони могли бути запозичені з “Кройніки” Феодосія Софоновича [129, с.183]). Зустрічаємо їх у Д.Зубрицького, І.Боричевського, М.Смирнова, М.Кояловича, М.Костомарова, архієпископа Макарія [763, с.207, 229, 268, 273, 286; 419, с.7-8; 1099, с.9-10; 1538, с.52; 954, с.156, 165, 167; 962, с.129, 137, 139; 927, с.32; 994, с.78; 1161, т.V, с.338]; щоправда, від останньої третини ХІХ ст. ці твердження “концентруються” в популярних працях [1038, с.41; 432, с.262; 433, с.58; 436, с.180; 391, с.5-6]. Але й ті, хто не йшов так далеко, не мали сумніву, що за часів наймолодшого Ольгердовича панувала “руська партія” [274, с.235].

З часом було зауважено, що склад ради не змінився кардинально порівняно з часами Витаутаса, і литовці склали значну її частину. Це засвідчують пі-дписи під актом перемир’я з Польщею від 1 вересня 1431 р. [447, с.131-135]. До того ж реляції про уполітження “римської віри” виходили насамперед від суперника Швітрігайли – Жигімантаса. Перегляд стереотипів ішов обережно: так, М.Любавський то визнавав, що реального протегування русинів не було, то повертався до погляду щодо переваги “Русі” [1135, с.66, 69-70, 165, 324]. На думку М.Грушевського, навіть зрівняння русинів у правах литовці-католики мусили вважати кривдою для себе [578, т.IV, с.201-202, т.V, с.452; 584, с.135]. Толерантність Швітрігайли до католиків констатували П.Клепатський та М.Влади-мирський-Буданов [868, с.49-50; 494, с.220-221]. За Й.Малиновським, досягнен-ням русинів стало фактичне невиконання обмежень, встановлених Городельським актом [1194, ч.II, вып.2, с.53, 59, 62]. Втім, попри невідповідність історичним реаліям поглядів щодо “наступу” православних на католиків, зустрічаємо їх і пізніше [1463, ч.II, вып.2, с.117-118; 1465, т.II, с.136; 1035, с.27], причому й у такого поважного дослідника, як В.Пічета [1369, с.610; 1365, с.22; 1359, с.88].

З розглянутим питанням пов’язана проблема визначення сил, на які спиралися суперники. Сучасники вважали боротьбу етнічною, підкреслюючи роль литовців у заколоті. Це відображено в Конрада Бітшина [157, с.498], а найяскравіше висловлено в литовсько-руських літописах: “*Литва взяли собе князем великим литовским великого князя Жыкгимонта Кестутъевича, брата рожоного Витовтового, и посадили его на Вилни и на Троцэх ... , и князи руские , и бояре, и вся земля посадили Швитрыгайла на Великом князстве Руском*” [100, с.34, 57, 76, 141, 163, 189, 210, 231; 99, с.154]. Це ж констатують Длугош і Стри-йковський [172, t.V, s.443-444, 480; 216, t.II, s.186]. Таке уявлення (боротьба Ли-тви проти Русі) запозичила модерна історіографія (С.Соловійов, Н.Молчановський, М.Ясинський, В.Ключевський) [423, с.249; 1568, №12, с.149-150; 1573, с.213; 2144, s.336; 1232, с.363; 1836, с.53; 1994, s.148-149, 155, 220, 238, 243; 1997, s.214; 875, т.III, с.90-91; 874, с.118; 1946, s.272-274; 35, с.V]. Про

“русько-польську війну” згадує І.Шараневич [1760, с.386]. І.Філевич писав про боротьбу Русі з Польщею [1682, с.66]. З огляду на це, прибічників Швітрігайли визначали зазвичай як “руську” партію [954, с.165-166; 62, №XLVIII, с.68; 400, т.I, с.235; 1503, с.568-569; 1506, с.14; 782, т.II, с.264; 1232, с.218, 369, 371, 373, 376; 722, с.90; 779, т.II, кн.2, с.1071, прим.4; 1679, с.XXIX; 345, с.28, 30, 37, 51; 687, с.107; 478, с.305]. М.Дашкевич вважав, що тоді мав місце перший сильний прояв литовсько-руського антагонізму й “національного руського руху” [641, с. 113, 138]. Щодо “партії” Жигімантаса дефініції різноманітніші. Поруч із термінами “литовсько-католицька” і “латино-литовська” [954, с.168; 962, с.138; 345, с.28, 30, 37, 51; 478, с.305], зустрічаємо такий, як “литовсько-польська католицька партія” [274, с.236]. На думку М.Смирнова, Жигімантас “не мав нічого спільного ані з Литвою, ані з Руссю” [1538, с.52, 61]. В деяких популярних працях твердилося про “польську партію” [1783, с.V].

Це призвело частину дослідників до буквального розуміння наведеного вище пасажу литовсько-руських літописів і тверджень, нібито метою боротьби Швітрігайли було унезалеження “Великого князівства Руського”. Щоправда, вже Й.Турчинович слушно зауважив, що і Жигімантас, і Швітрігайла боролися за владу над усією державою [1650, с.106]. І.Шараневич вважав, що Швітрігайла, спираючись на русинів, не міг розраховувати на володіння цілим ВКЛ [1760, с.434]; отже, він бажав відокремлення Русі. (В іншому місці історик визначив мету Ольгердовича інакше: унезалеження всього ВКЛ від Польщі [1760, с.370, 433]). Приписування Швітрігайлі “сепаратистських” намірів і віра в реальність “Великого князівства Руського” траплялися й пізніше [531, с.418, прим.2; 667, с.29, прим. 4; 1167, с.43; 1429, т.II, вып.1, с.141; 868, с.49-50; 1723, с.80; 556, с.137; 1711, с.135-136; 501, с.152; 254, с.57, 68, 70; 505, с.19; 1253, с. 124; 1768, с.123]. Припускалися формальне проголошення Швітрігайли “великим князем руським” [2028, с.43] і статус Полоцька як столиці [1111, с.79; 254, с.61-62, 68].

Видається, ближчі до істини ті, хто вважає ставкою в боротьбі владу над усім ВКЛ: А.Левицький, М.Любавський, М.Грушевський, Б.Барвінський, О.Галецький [1994, с.158; 1135, с.325; 578, т.IV, с.204; 334, с.186; 1913, т.I, с.290, 293]. Перший та останній зауважили, що в уявленні литовсько-руських літописців “Велике князівство Руське” обмежене білоруськими землями (Полоцькою, Вітебською і Смоленською); після їхньої втрати титул “великого князя руського” переходить до Жигімантаса [1994, с.275; 1917, с.12]. Про це писав і М.Грушевський: “Вся Біла Русь, отже, була страчена. Це було особливо тяжко: і з ста-новища литовської державної традиції, і для Свитригайлових рахунків. На українські землі, хоч як вони були великі, в Литві все дивилися як на провінції анектовані, властивою ж державою були землі литовські й білоруські. Тепер і ті, й ці були для Свитригайла страчені. Тому-то русько-литовський літописець, записавши підданя Полоцька й Вітебська, додає: “и нача князь великий Жедимонт княжити на великом княженни на Литовськомь и на Рускомь”, – з Свитригайлом літописець від цього часу не рахується” [578, т.IV, с.220].

Ще А.Коцебу виступив проти дихотомії “Литва – Русь”, вказавши на численність литовців у оточенні Швітрігайли [946, с.161]. Присутність литовців

і русинів у обох таборах підкреслив І.Шараневич, визначивши війну і як “народну і релігійну”, і як громадянську [1760, с.356, 370-374, 386, 432]. До останнього схилилися Д.Іловайський та Н.Молчановський [782, т.ІІ, с.267; 1232, с.359]. Не стало поширеним трактування війни як суперництва Ольгердовичів і Кейстутовичів (Д.Зубрицький, Д.Іловайський) [763, с.296, прим.174; 782, т.ІІ, с.273]; елемент династичної боротьби вбачав тут В.Ключевський [875, т.ІІІ, с.90].

Першим спробував одночасно врахувати вплив етноконфесійного і соціального факторів В.Антонович: руський елемент “зосередився” в групі князів, утворивши “руську удільно-федеративну партію”, “литовська” ж спирається на “громадський, або демократичний принцип” [21, с.3; 272, с.174-175, 185-186]. Отже, історик вважав Швітрігайлу прихильником відновлення “руського удільного ладу” [272, с.176; 274, с.235]. М.Дашкевич твердив про участь у боротьбі широких верств руського населення [641, с.146]. Гадав, що Швітрігайла був “репрезентантом більш демократичних тенденцій”, Н.Молчановський [1232, с.373]. Обґрунтованішими виглядають позиції (переважно українських) дослідників, які підкреслювали “верхівковий характер” перевороту і подальшої боротьби, пасивність мас [578, т.ІV, с.206; 447, с.129; 1390, с.140; 1488, с.111; 1478, с.9]. “Останнім захисником удільної системи” вважала Ольгердовича О.Єфименко [722, с.90-91, 93]; елементи “князівського сепаратизму” шукали в мотивах його прибічників В.Пічета, С.Томашівський, Д.Дорошенко [1370, с.364, 368; 1639, с.128, 133; 687, с.121]. Спробу канонізувати цей погляд маємо за радянської доби [1533, с.12]. (Коротке господарювання Швітрігайли, за перманентного конфлікту з Короною, не дає підстав для таких висновків. Не виключено, що за сприятливіших умов він продовжив би внутрішню політику Витаутаса).

З часом погляд Коцебу здобував усе більше прихильників. Це помітно в дискусії М.Любавського з А.Ярушевичем. Останній наголошував на підтримці табором Швітрігайли не його особи, а “ідеї православної Литви” [1830, с.29]. Натомість Любавський вказав на спрощеність і штучність такого трактування тодішньої історії ВКЛ: “В дійсності ми бачимо католиків, що йдуть рука в руку з православними, православних, що допомагають католикам, католиків, які борються один з одним, католиків литовців, що ненавидять поляків, і православних русинів, що горнутья до поляків, і т. ін.” [1140, с.183, 189-190]. (Щоправда, сам він неодноразово відступав від задекларованої позиції [1144, с.27; 1135, с.70-71; 1137, с.68, 71; 1135, с.90]). Не визнавали “чисто національний” характер боротьби М.Грушевський та Б.Барвінський [578, т.ІV, с.183, 193, 202, 204, 265, т.V, с.49, т.VІ, с.392; 324, с.27]: тут діяли й особисті, й соціальні фактори. Вища аристократія переважно підтримувала Швітрігайлу [578, т.ІV, с.206; 584, с.106; 324, с.105-106]; за руськими князями йшло місцеве боярство. Середні ж і дрібні литовські бояри опинилися в таборі Жигімантаса. Б.Барвінський вважав, що невдовзі по перевороті відбувається “травітування” литовської знаті до Швітрігайли [324, с.106]. Прикладом є змова католиків – братів Явна і Румбольда (воєводи тракайського і маршалка земського) [2136, s.28, 31] та старости жемайтійського Кясгайли (початок листопада 1432 р.) [191, bd.VІІІ, №636, s.373].

Тенденція до комбінації соціальних і етноконфесійних факторів виявилася стійкою. Погляд Грушевського і Барвінського поділяли А.Пресняков, В.Піче-та, Й.Малиновський [1429, т.ІІ, вып.1, с.132-133; 1370, с.364; 1365, с.24; 1194, ч.ІІ, вып.1, с.96, вып.2, с.53]. За С.Томашівським, бік Швітрігайли тримала “зру-щена литовська аристократія” [1639, с.125]. Рішучіший розрив із традиційними уявленнями здійснив М.Довнар-Запольський. Він вважав спрощенням бачення війни як “національної”, тим більше – релігійної боротьби. Швітрігайлу підтримувала аристократія. “Національний руський колорит” був поверховою її ознакою; до цієї партії входило й боярство руських земель. За Жигімантасом ішли привілейовані бояри центральних областей [679, с.5; 667, с.64-71]. В даному ви-падку можна констатувати прояв відомого впливу марксизму на погляди Довнара-Запольського. Пізніше ним висловлювалася та ж точка зору [672, с.64-65].

В 1910-х рр. нове пояснення запропонував О.Галецький. Оцінку конфлікту як етноконфесійного він оголосив поверховим, зауваживши відсутність при-нципових ідеологічних розходжень. Галецький підтримав Антоновича в тому, що “антиаристократизм” Жигімантаса проявився тільки після остаточної перемоги; лише князі завжди тяжіли до Швітрігайли. Що до протиставлення “Литви” і “Русі”, то ці терміни він тлумачив як політико-територіальні. “Литва” – це ВКЛ у вузькому значенні і Жемайтія; “анекси” ж звалися “Руссю”. Отже, боротьба точилася між привілейованим центром і периферією, але не загрожувала відокремленням [1917, s.13-14, 19; 1926, s.7-8, 12; 1913, t.I, s.289-294]. (В.Пічета раніше зауважив, що головною опорою Швітрігайли слугували “анекси” [1369, с.610]; втім, сумнівно, чи була його праця відома польському історику).

Як бачимо, переважна частина дослідників поступово починає приділяти першочергову увагу політико-соціальним факторам. Піддається сумніву правомірність тверджень про “національно-релігійний” характер боротьби. Щоправда, таке її трактування можна зустріти і в працях початку ХХ ст. [868, с. 49-50]. Проте дедалі більше істориків заперечувало взагалі наявність релігійного мотиву в війні 1430-х рр. [1429, т.ІІ, вып.1, с.132; 1639, с.133].

З цим пов’язане питання про політику Жигімантаса I щодо русинів ВКЛ. 27 вересня він надав привілей міщанам Вільнюса, зокрема “*русское веры*” [128, №3-4, с.2-6; 119, №216, с.435-436; 120, №2, с.1]. Проте незмірно більшу зацікавленість викликав привілей, виданий 15 жовтня 1432 р. в Гродні польськими по-слами від імені Йогайли. Ним підтверджено права литовської знаті і поширено їх на руських князів, бояр та шляхту [193, t.XIV, dod.№17, p. 523-524]. За два тижні Йогайла надав привілей Луцькій землі, дарувавши її населенню права відповідних верств у Польщі. Окремо було обіцяно не змушувати православних до латинства [9, ч.V, т.I, №I, с.1-2; 193, t.II, №LXXXII, p.77-78; 447, с.137-138].

Згадані акти привернули увагу не відразу. Архієпископ Філарет зауважив, що православні отримали тоді свободу віровизнання [1673, пер.ІІІ, с.80]. І.Філевич оголосив привілей 15 жовтня “зухвалою містифікацією” поляків; безпідставним це твердження визнав Ф.Леонтович [1059, 1908, №3, с.70-71,

прим.2]. На межі XIX і XX ст. документ опинився в центрі дискусії. Вона насамперед стосувалася його правосильності: адже послі скріпили акт тимчасово, до ратифікації королем. Але про неї немає відомостей; вже Я.Каро мав сумнів, чи відбулася вона взагалі [1867, th.IV, s.57-58]. А.Левицький був переконаний, що Йога-йла затвердив привілей [1994, s.155-157, 240, 287-288; 1988a, s.160]; його підтримали низка польських істориків та М.Любавський [2064, s.526; 2065, s.92; 2069, t.II, s.263; 2057, s.559; 2056, s.189, 191-192; 1135, s.75-77; 1824, №4, с.269-270, 272, 274, 277]. Мав сумнів у ратифікації А.Малецький [2018, s.760-761]. В.Чермак рішуче заперечив це [1886, s.356-371], підтриманий А.Копистянським, В.Бідновим, В.Каменецьким, О.Галецьким [1972, s.85; 345, с.29; 1946, s.268; 1913, t.I, s.300, 302-304]. Погодившись із Чермаком [606, с.18-19], М.Грушевський згодом висловлювався обережніше [578, т.IV, с.209, т.V, с.49].

6 травня 1434 р. у Тракаї рівноправність русинів і литовців підтвердив сам Жигімантас [193, t.XIV, dod.№22, p.529-531; 110, т.XV, №34, стб.71-75; 3, вып.1, №4, с.4-5; 18, №3, с.216-217]. Як і в привілеї від 15 жовтня, звертає на себе увагу формулювання – *“principibus et boiariis tam Lithvaniae, quam Ruthenis”* [578, т.IV, с.209; 1946, s.273]; тому дехто вважав, що привілеї стосувалися русинів-католиків. Таку думку висловив Ф.Марисюк [1207, с.36], підтриманий Ф.Леонтовичем, В.Пічетою, Р.Лашенком [1059, 1908, №3, с.71-73, №6, с.246, 293, №7, с.36; 1369, с.611; 1370, с.367-368, 370, 374-375; 1365, с.24-25; 1359, с.89; 1375, с.22; 1037, с.200]. Більшість твердила, що привілеї 1432 і 1434 рр. поширювалися на православних. Така візія була особливо популярна серед польських істориків (А.Левицький, А.Прохаска, В.Чермак, А.Малецький, С.Кутшеба) [1994, s.155-157, 240, 287-288; 2106, s.544; 1542, с.71; 1886, s.376-377; 2018, s.758-760; 544, с.78; 1983, s.69]; її поділяли М.Грушевський, М.Любавський, В.Біднов, М.Владимирський-Буданов, С.Томашівський, В.Щербаков [608, с.15; 578, т.IV, с.265; 584, с.159; 1135, с.75; 345, с.29-30, 32, 38, 40; 494, с.220; 1639, с.132, 136; 1789, с.143; 1043, с.67-68; 478, с.305-306; 1716, с.86]. М.Присьолков вказав на православних, які мали землі в “корінній Литві” [1438, с.109].

Неоднаково визначалися й просторові межі дії привілеїв. М.Любавський спочатку вважав, що вони обмежувалися власне ВКЛ [1135, с.76, 90, 166; 1148, с.66; 1983, s.69]. М.Довнар-Запольський обережно погодився, не впевнений щодо привілею 1432 р. [681, с.7-8; 667, с.70, 662]. До них приєднався Ф.Леонтович [1059, 1908, №3, с.71-73, №6, с.246, 293, №7, с.36], незабаром висловивши здогад, згідно з яким привілеї поширювалися на “анекси” [1053, с.16-17]. В.Пічета погодився з Леонтовичем [1371, стб.227], потім перейшов на позиції Любавського [1365, с.24-25; 1359, с.89] і кінець кінцем повернувся до первісних поглядів [1384, с.392]. Дію привілеїв в усій державі обстоювали А.Прохаска і Б.Бар-вінський [2069, t.II, s.263; 334, с.186-187]. Докладно обґрунтував це О.Галецький. Він вважав, що акти мали зрівняти права привілейованих верств “анексів” і центру ВКЛ, оцінивши привілей 1434 р. як перший загальноземський [1919, s.182; 1917, s.22-23; 1926, s.74]. До цього схилився й Любавський [1137, с.66].

З текстів незрозуміло, чи згадане зрівняння стосувалося права займати вищі уряди у власне ВКЛ. Вважав, що дію Городельського привілею було скасовано, І.Боричевський [419, с.89-90]. Д.Зубрицький та архієпископ Макарій звернули увагу на привілей Жигімантаса-Аугустаса від 7 червня 1563 р. Там зазначалося, що й до його видання православні користувалися згаданим правом; названі дослідники поставилися з довірою до цього твердження [761, с.20-21, прим.35; 1161, т.IX, с.58, 73, 78, 203, 211-212, 284, 345]. М.Дашкевич, навпаки, вказав, що відповідні статті привілею 1413 р. увійшли до пізніших загальноземських (1529, 1547 і 1551 рр.); кінець дискримінації православних було покладено лише в 1563 р. [641, с.127]. Наприкінці XIX ст. оцінку Боричевського повторили А.Левицький [1994, с.287-288] та М.Любавський. На думку останнього, з 1430-х рр. обмеження політичних прав християн східного обряду не існували. Проте було незрозуміло, чому дискримінаційний параграф повторювався й надалі. Російський історик гадав, що при підтвердженнях старих актів їхні тексти, включно з нечинними нормами, копіювалися “за інерцією”. Покликався він і на привілей 1563 р. [1128, с.163, 168; 1135, с.76, 166, 352-354; 1139; 1148, с.64, 66].

Однак позиція Левицького та Любавського не зустріла підтримки. М.Довнар-Запольський твердив, що привілеї 1432 і 1434 рр. не скасували встановлених у Городлі обмежень. Привілей 1413 р. діяв, без жодних вилучень, аж до видання “зрівнювальних” актів 1563 і 1568 рр.; в протилежному випадку ті втрачали б сенс [681, с.8, 11-13, 26]. Аналогічні оцінки висловили В.Чермак, А.Прохаска, М.Грушевський, Б.Барвінський, В.Пічета [1886, с.376-393, 400, 404-405; 2099, с.644-646; 578, т.IV, с.209, 265, т.V, с.50, 453; 324, с.60, 106; 334, с.186; 1369, с.611]. Одностайна опозиція змусила Любавського переглянути погляди [1139, №3, с.130-131]. Визнавши рацію за своїми критиками, він зауважив, що дискримінаційний пункт привілею 1413 р. стосувався православних як “схизматиків”. У середині XV ст., з огляду на прагнення до церковної унії, такий погляд зникав; відтепер обмеження стосувалися лише тих осіб “грецької віри”, які відкрито виступали з антиунійних позицій [1131, с.4, 6, 8, 10].

З тим, що акти 1432 і 1434 рр. не ліквідували обмежень щодо права на уряди, й надалі погоджувалася більшість дослідників [494, с.220; 1983, с.69; 1917, с.23-24; 628, вип.II, с.96; 1043, с.67; 254, с.63; 977, с.114]. Що до скасованих тоді обмежень особистих та майнових прав, то, на думку М.Грушевського і Б.Бучинського, вони вже реально не діяли; отже, за русинами визнано лише те, що вони і так мали фактично [606, с.19; 578, т.IV, с.209; 448, с.138-139, прим.2].

Що до церковної політики Швітрігайли, то по смерті Фотія (липень 1431 р.) вел. князь вислав до Константинополя свого кандидата – смоленського єпископа Герасима. Взимку 1432/3 рр. його висвячено [100, с.34, 57, 76, 78, 106; 106, вып.I, с.40, вып.II, с.43, 126], і восени 1433 він повернувся до Смоленська. Першим дискусійним питанням є межі компетенції Герасима. За Новгородським III літописом, це був “митрополит Московский и всея Руси”; аналогічні твердження маємо в інших новгородських і псковських пам’ятках [

106, вып. I, с. 41-42, вып. II, с. 128; 73, с. 238; 53, с. 163, 417, 473]. На користь цього промовляє те, що в квітні 1434 р. він поставив новгородським архієпископом Євфимія II [73, с. 238; 53, с. 417; 54, с. 138; 86, стб. 179; 135, с. 137; 100, с. 121; 106, вып. I, с. 42, вып. II, с. 129; 82, т. XII, с. 20; 68, с. 152]. Однак інше новгородське джерело (житіє Михайла Клопського) називає Герасима “митрополитом Київським” [68, с. 152].

Поділилися погляди і в модерній історіографії. Загальноруським митрополитом вважали Герасима митрополит Євгеній, архієпископ Макарій, Г. Карпов, Т. Барсов, Д. Ловайський, А. Левицький, М. Грушевський, Б. Барвінський, А. Пресняков [707, с. 111; 1161, т. IV, с. 104, т. VI, с. 9, 23; 836, с. 144-145; 758, с. 76; 339, с. 414-415; 782, т. II, с. 234; 1736, т. III, с. 93; 1459, с. 33; 1994, s. 241; 1544, с. 222; 578, т. V, с. 404, 518; 324, с. 125; 779, т. II, кн. 1, с. 525; 1432, с. 394-395]; до цього схилився і С. Соловйов [1559, кн. II, с. 563]. Лише титул митрополита київського визнали за ним Н. Карамзін, Н. Полевой, М. Костомаров, А. Петрушевич, І. Шараневич, архієпископ Філарет, І. Чистович, Н. Тихомиров, Є. Голубинський, Б. Бучинський, А. Шпаков [819, т. V, с. 129, 152; 946, прил., с. 31-33, 38; 1417, т. V, с. 412; 930, с. 102, 377, 394; 1344, с. 46; 1345, с. 16; 1760, с. 371; 1270, с. 118; 1673, пер. III, с. 10; 1739, с. 118; 1334, с. 84; 352, с. 137; 1631, с. 144, 153, 188; 1633, с. 17-18; 1632, с. 15; 1352, с. 33; 531, с. 416-418, 420, прим. 2; 450, т. LXXXVIII, с. 18; 1784, с. 9-11; 1463, ч. II, вып. 2, с. 103; 1465, т. II, с. 134, т. III, с. 127]. Барсов вважав, що уряд ВКЛ не прагнув церковного усамостійнення; Шараневич та Чистович, навпаки, бачили в поставленні Герасима намір утворити окрему митрополію.

Спростовують погляд на Швітрігайлу як захисника православ'я його заходи в напрямі церковної унії. Ситуація ускладнювалася протистоянням папи Євгенія IV з Базельським собором. Спочатку польський уряд тримав бік папи; тож Швітрігайла звернувся до Базеля. Але в листопаді 1434 р. урядові кола ВКЛ та Корони визнали Базельський собор; тоді Ольгердович перейшов до табору Євгенія IV. Переважна більшість дослідників визнає, що заходи Швітрігайли мали за мету привернути симпатії проводу католицької церкви, тобто викликані політичними мотивами. Хіба що А. Коцебу, захоплений “реабілітацією” Швітрігайли, пояснив проунійну активність особистим “благочестям” [946, с. 208]. П. Клепатський відмовився судити про причини його тяжіння до унії [868, с. 49]. Я. Каро, Д. Ловайський, А. Левицький, Б. Барвінський гадали, що це прискорило поразку Швітрігайли [1867, th. IV, s. 148; 782, т. II, с. 272; 1994, s. 245, 248; 324, с. 63, 82; 628, вип. II, с. 97]; із запереченням виступив А. Прохаска [2094].

Зацікавлення викликали трагічні обставини смерті Герасима. Наприкінці квітня 1435 р. смоленський намісник викрив очолювану митрополитом змову; її учасники збиралися здати місто Жигімантасові [185, s. 364-367, № VI; 106, вып. I, с. 43, вып. II, с. 45, 131; 74, с. 209]. Герасима було ув'язнено, а 26 липня спалено у Вітебську [100, с. 35, 58, 77-78, 107, 142, 164, 190, 211, 232; 99, с. 155; 106, вып. I, с. 43, вып. II, с. 45, 131; 74, с. 209; 77, с. 28]. Попри свідчення джерел, довільні здогади щодо “справжніх” причин страти з'являлися віддавна. Маємо курйози, на кшталт твердження А. Рігельмана, наче Герасим був спалений поляками [

1457, с.13]. Є.-С.Бандтке помилково твердив, що причиною гніву на митрополита було його поставлення без згоди Швітрігайли [310, с.108]. За гіпотезою Й.Турчи-новича, стратою Герасима Швітрігайла сподівався забезпечити собі допомогу з боку католиків [1650, с.110]. І.Шараневич припускав, що пояснення криється в якихось церковних справах [1760, с.391]; як “невідомі” кваліфікував причини страти Д.Іловайський [782, т.ІІ, с.272]. На думку С.Смольки, Герасима було спалено, щоб його ревність до унії не відвернула русинів від Швітрігайли [2141, s.19]. А.Левицький твердив, що смерть митрополита пов’язана зі зрадою Швітрігайлі князів Носа і Несвизького. Їхньою метою він проголосив об’єднання церков, а Герасима – “першим мучеником церковної унії на Русі” [1994, s.241, 244-247]. М.Грушевський оцінив ці припущення як “фантастичні”, оскільки прихильником унії церков був сам Швітрігайла [578, т.ІV, с.218, прим.1].

Уявлення про церковну політику Жигімантаса спотворив своїм хибним твердженням А.Віюк-Коялович: у 1436 р. в Польщі та Литві нібито запроваджено інквізицію [227, pars II, p.169-170]. Цю легенду спопуляризував Т.Нарбут [2024, t.VII, s.205-206] (про гноблення православних писав і митрополит Євгеній [707, с.111]). Її прийняли І.Боричевський, Й.Турчинович, М.Коялович, І.Чистович [419, с.81-82; 1650, с.201, 293, прим.242; 955, т.І, с.14, 26; 954, с.169-170; 950, с.XLVI, прим.5, с.LII, прим.1; 1099, с.72; 1643, с.XVII; 1739, с.53]. На початку 1870-х рр. В.Васильєвський висловив сумнів в утисках християн східного обряду [473, с.22]; у К.Бестужева-Рюміна зустрічаємо аналогічне твердження [383, с.369; 385, т.ІІ, вып.1, с.47-49]. Однак до початку ХХ ст. традиційне уявлення лишалося панівним [641, с.104-105; 1698, с.96; 432, с.272; 433, с.61; 1333, с.120; 1649, с.48; 352, с.130; 1830, с.28; 1829, с.16; 855, с.48-49].

З ним не погодився М.Любавський, здогадуючись, що діяльність інквізиції була спрямована проти гуситів [1140, с.186; 1128, с.164; 1135, с.362]. Спростував цю легенду Б.Барвінський [324, с.112-113; 328], наголосивши, що Кейстутович протягом усього правління давав свідчення прихильності до Русі та православ’я: привілеї Вільнюсу (1432), загальноземський (1434), а також надані ок-ремим землям. Не варто й гіперболізувати його католицьку ревність [324, с.30, 59-60, 112, 116]. М.Довнар-Запольський вказав на релігійну “індиферентність” обох суперників у боротьбі за владу над ВКЛ [667, с.66]. Однак стереотипні звинувачення Жигімантаса у “фанатизмі” репродукувалися й надалі [1463, ч.ІІ, вып.2, с.118; 1465, т.ІІ, с.136; 493, вып.VI, 1907, с.56; 1035, с.27; 437, с.88-89].

Грунтовніші дослідження спричинили еволюцію поглядів щодо ставлення Жигімантаса до церковної унії. Голослівні визначення його як “фанатичного поборника Флорентійської унії” [1739, с.54] відходять у минуле. А.Левицький вказав на скептицизм Жигімантаса щодо унійної справи [1997, s.218-219, 222]. Таку оцінку сприйняли українські історики [1206, с.10; 450, т.LXXXV, с.22]. За оцінкою Б.Барвінського, обережне ставлення вел. князя до унії церков, з урахуванням позиції русинів ВКЛ та московського уряду, було “дуже мудрим”. Жигімантас мав тоді важливіші справи; до того ж активність в унійному питанні не була для нього політично доцільною [324, с.82, 112, 116; 506, с.186].

Деякі розбіжності в оцінках стосувалися фактичного перебігу боротьби. Як згадувалося, змова Явна і Румбольда поліпшила становище Швітрігайли. Проте 8 грудня 1432 р. під Ошмянами його війська зазнали поразки [191, bd. VIII, №645, s.378, №647, s.379; 100, с.34, 57, 76, 106-107, 141, 163, 189, 210, 231; 99, с.154; 84, стб.489; 106, вып.І, с.40, вып.ІІ, с.43, 127]. Щоправда, А.Коце-бу та Й.Сенковський вважали, що Швітрігайла в дійсності не програв цю битву [946, с.163; 1518, с.62]; сумнів у перемозі Жигімантаса висловив і Д.Зубрицький [763, с.306, 309, прим.182]. Пізніше подібних тверджень не зустрічаємо. Значно погіршило позиції Жигімантаса повернення Олександра Носа, намісника Луцька, під зверхність Швітрігайли на початку квітня 1433 р. [212, t.ІІ, №1661, s.150]. Літній похід останнього в землі власне ВКЛ поставив нового вел. князя в критичне становище; лише з кінця осені він спромігся на активніші дії. Проте спроби польських урядових кіл примирити суперників зустрічали його непохитну опозицію. 1434 р. позначений для Швітрігайли істотними невдачами. У сер-пні Ніс на якийсь час піддав Луцьк Жигімантасові [191, bd.VIII, №855, s.501]. 14 вересня Федір Несвизький, один із найенергійніших захисників справи Швіт-рігайли на Поділлі, склав присягу Короні [127, №XVI-XVII, с.18-20; 109, №71-72, с.129-133; 2066, s.243-245]. Проте вже навесні 1436 р. Луцьк, Крем'янець і Східне Поділля перебували під контролем останнього [212, t.ІІ, №1733, s.167].

Злам у боротьбі спричинила битва під Вількомиром на р. Швенті 1 вересня 1435 р. Армія Швітрігайли зазнала нищівної поразки від об'єднаних сил Жигімантаса і поляків [100, с.35, 58, 77-78, 107, 142, 164, 190, 211, 232; 99, с.155; 106, вып.І, с.43, вып.ІІ, с.45, 131-132]. Загинув союзник Швітрігайли, лівонський магістр Франке фон Керскорф; до полону нібито потрапили 42 литовсько-руські князі. Ольгердович був змушений рятуватися втечею до Полоцька. Одразу після цього намісник Смоленська Юрій Бутрим здав місто [100, с.58, 77, 107, 143, 190; 99, с.155; 212, t.ІІ, №1731, 1733, s.167; 191, bd.VIII, №998, s.609-610]. Важливість наслідків Вількомирської битви загально визнана в літературі; здається, єдиним, хто чомусь заперечував це, був М.Смирнов [1538, с.35].

Спроба Жигімантаса розвинути успіх, захопивши Полоцьк і Вітебськ, не вдалася. Проте влітку 1436 р. ці міста, *“не чюя соби помочи ниотколе”*, визнали його владу. Після цього литовсько-руський літописець переносить титул *“великого князя руського”* на Жигімантаса: *“Нача князь велики Жикгимонтъ княжити на великомъ княженни на Литовъскомъ и Рускомъ”* [100, с.58, 77, 108, 143, 164, 190, 211, 232; 99, с.155]. Принагідно варто згадати погляди щодо того, які землі були головною *“базою”* Ольгердовича. М.Грушевський вказав, що в українських землях, окрім Волині, соціальна опора Швітрігайли – князівсько-пансь-ка верства – була надто слабкою; це й визначило кінцевий результат боротьби [578, т.ІV, с.220]. П.Клепатський також вважав, що сили колишнього вел. князя зосереджувалися переважно на північних, білоруських територіях [868, с.45].

У вересні 1437 р. Жигімантас здійснив спробу заволодіти Луцьком і Києвом [191, bd.IX, №227, s.135]; в січні ж 1439 лучани самі визнали його

зверхність [191, bd.IX, №414, s.286]. Що до Києва, то вказівок на його тодішню долю немає. В літературі під впливом праць К.Стадницького і особливо А.Левицько-го закріпилася думка, що це місто перейшло під владу Жигімантаса одночасно з Луцьком [2144, s.362-363; 1994, s.281, 358, prz.38; 1057, c.185; 1135, c.89; 1167, c.43; 1824, №6, c.286; 868, c.51]. Різноманітні здогади висловлено щодо того, чи мав Швітрігайла якісь володіння у ВКЛ на час смерті суперника. А.Коцебу при-писував йому владу над значною частиною Русі [946, c.229], М.Петров – над Волинням [1333, c.118]. А.Левицький доводив, що Швітрігайла втратив усі землі, зберігши, щонайбільше, частину Поділля [1994, s.281-283, 358, prz.38, 359, prz.42]. З тим, що він нічого не мав у Литовській Русі, погодилися М.Грушевський, Б.Барвінський, Л.Колянковський [578, т.IV, c.226, 480-481; 324, c.81; 1952, s.214; 628, вип.II, c.97-98]. За М.Любавським, Швітрігайла міг зберігати Крем'я-нець і Східне Поділля [1135, c.89]; з останнім погодився В.Пічета [1370, c.370].

Низку відмінних думок висловлено в спробах пояснити поразку Швітрігайли. В.Антонович підкреслював його особисті якості [274, c.236]; як “незручного політика” характеризував Ольгердовича Д.Дорошенко [687, c.107]. М.Дашкевич додав брак єдності в “руській партії”; остаточно ж результат змагань визначило зовнішнє втручання [641, c.113, 138]. Д.Іловайський, навпаки, закидав Швітрігайлі надмірні сподівання на зовнішньополітичні союзи [782, т.II, c.272].

Велику увагу привернули питання, пов'язані з вбивством Жигімантаса (20 березня 1440). Ця подія відбулася у литовсько-руському та великоруському літописанні, у польських хроніках [159, p.448; 100, c.60, 77, 109, 121, 143, 164, 190, 211, 232; 99, c.156; 172, t.V, s.574-575; 50, c.104; 224, t.II, s.326; 156, t.I, s.651; 216, t.II, s.202-204; 147, s.237; 53, c.420; 86, стб.181-182; 106, вып.I, c.44, вып.II, c.46, 133; 84, стб.491; 80, c.107; 71, c.354-355]. Оповідання різняться за докладністю і відмінні в деталях, але в ключових моментах узгоджуються, насамперед щодо мотивів замаху. Про жорстокість щодо знаті свідчать Длугош і “Хроніка Биховця” (“*silnyie okrutenstwa czynił poddanym swoim, a zwłaszcza nad rożajem szlacheckim, ... , nad wsimi kniażety u paniety u rożaiem szlacheckim wsich zeml Litowskich, Ruskich y Žomoytskich*”) [172, t.V, s.574-575; 99, c.155]. Це підтверджують Новгородський І літопис та літопис Авраамки: “...сеи бе князь лют и немилостив и серебролюбив ..., и много князеи литовьских погуби, и инья истопи, а ины погуби мечем, а панев и земьских людеи не мало без милосердия изгуби” [53, c.420; 86, стб.181-182; 82, т.XII, c.30]. Безпосереднім поштовхом, за “Хронікою Биховця”, став намір винищити шляхту на скликаному з цією метою сеймі: “... у он же окажаник князь великий Жыгимонт не насытылся злосты своией у мысли в серцу своием по диаволу наущенію, како бы веś роżай szlachecki pohubity у krow ich rozlity, а podnesty роżай chłopski, psiu krow” [99, c.155]. Коли це стало відомо, постала змова, яку очолили воевода вільнюський Йонас Даугірдаас та тракайський – Петро Лелюш [99, c.156]. Чутки, що в змові брали участь майже всі пани, передають Длугош і літопис Рачиньського [172, t.V, s.575; 100, c.164].

Дещо відмінні акценти щодо етноконфесійної приналежності вбивць. Часто наголошується на руському походженні Чорторійських (насправді –

Гедиміновичів). В записках, складених у Плоцьку, зазначено, що Жигімантас “*per quendam ducem Czertureysky Ruthenum interemptus in castro illo*” [159, p.448]. Длугош звертає увагу на “руський рід” Чорторийського [172, t.V, s.574], Ваповський – на православ’я [224, t.II, s.326]. У 1525 р. А.Гоштаутас твердив, що події 1440 р. являли рух русинів [146, t.VII, №XXXVI, p.268-269]. Згодом в історіографії йшлося то про “руських князів” [1559, кн.II, с.426; 400, т.I, с.244; 687, с.107], то “литовських панів” [1463, ч.II, вып.2, с.63; 1465, т.I, с.273, т.II, с.124].

Таким чином, джерельні свідчення давали значний простір для здогадів щодо причин змови. Віддавна вказувалося на жорстокість вел. князя щодо аристократії. Це, зі зрозумілих мотивів, підкреслив М.Щербатов [1797, т.IV, ч.I, с.498]. Такої ж думки були Й.Штріттер та Є.-С.Бандтке [1591, ч.III, с.199-200; 310, с.35]; висловлювалася вона й надалі [1266, с.99; 1559, кн.II, с.426; 1573, с.213; 1557, с.194; 857, с.29]. Н.Устрялов та С.Соловйов вказали, що не меншу роль відіграло невдоволення у ВКЛ поступками Жигімантаса Польщі [1668, ч.I, с.308; 1568, №12, с.150-151; 982, с.77; 818, с.166]. К.Стадницький вагався, чи йдеться про обурення рішенням господаря віддати Короні Західне Поділля, чи про реакцію русинів проти зростання впливів литовців-католиків [2144, s.295].

І.Шараневич на підставі “Хроніки Биховця” твердив, що Жигімантас бажав, “у дусі” Городельського акту, зрівняння прав магнатів і шляхти за польськими зразками; він був охарактеризований як “народний батько”, доброзичливий до нижчих станів. Поштовхом до вбивства дослідник вважав побоювання за самостійність ВКЛ [1760, с.403, 405]. У прихильне ставлення правителя до престолу вірив Ф.Чарнецький [1726, с.63]. Ю.Бартошевич здогадувався про плани Жигімантаса щодо обмеження сваволі аристократії [1854, s.842]. Втім, Б.Барвінський небезпідставно назвав це припущення “фантазією” [324, с.110].

Отже, “соціальне” пояснення змови дістало значного поширення. Але важливо з’ясувати, відколи політика вел. князя набула “популістських” рис. Уже В.Антонович припустив, що його поведінка після перемоги була неочікуваною для прибічників: він “намагався розвинути громадські засади під керівництвом вел. князя, на зразок устрою давньої Литви” [272, с.180-181]. Під впливом Антоновича оцінку Кейстutowича як “демагога” відстоювали інші київські історики. Н.Молчановський вбачав “крутий поворот” наприкінці його життя: намагання обмежити права аристократії, “спертися на масу” [1232, с.374]; аналогічне твердження зустрічаємо у Й.Малиновського [1194, ч.II, вып.1, с.99-100].

Спроб пояснити змову дією “національного” фактору довго не спостерігалось. На ворожості до Жигімантаса обох народів наголосив Д.Зубрицький [763, с.329]. Одним із перших звинуватив у вбивстві “руську партію” Ю.Шуйський [2154, s.69]. Серед східнослов’янських дослідників ця версія мала резонанс. Реакцією православної Русі на фанатизм Жигімантаса оголосив аналізовані події М.Дашкевич, а виконавцями замаху – волинських та подільських бояр з “партії Чорторийського” [641, с.138]. Такий погляд отримав поширення в 1880-90-х рр. [844, с.39; 1649, с.48; 467, с.820; 1830, с.30].

Справедливій критиці піддав його Б.Барвінський, нагадавши, що ініціаторами змови “Хроніка Биховця” називає литовців-католиків Даугірдаса й Лелюша [324, с.112-113].

Д.Ловайський вважав головною причиною змови реакцію на політику вел. князя з боку всієї аристократії [782, т.ІІ, с.273-275]. Так вважав і М.Любавський [1140, с.185-186; 1135, с.93-94, 167; 1137, с.68]. М.Грушевський і Б.Барвінський зауважили, що Жигімантас шукав підтримки у боярства і навіть нижчих станів внаслідок очевидного нахилу знаті до Швітрігайли; тираном для неї Кейстутович став вимушено [578, т.ІV, с.205-206, 229-230, т. VI, с.359; 584, с.136; 324, с.106-107, 110-114]. А.Пресняков та М.Владимирський-Буданов провели паралель між діями Жигімантаса та політикою Івана ІV [1429, т.ІІ, вип. 1, с.134; 494, с.224-225]. Однак Пресняков визнав, що про дійсну “демократичність” політики вел. князя важко судити. Змову мало викликати невдоволення і захисників самостійності (відмовою від Поділля), і “полонофілів” (неучастю в боротьбі Польщі з Лівонією) [1429, т.ІІ, вып.1, с.138-139]. В.Пічета вважав ключовими факторами тиранію Жигімантаса, опертя на дрібну шляхту та поступки полякам [1369, с.613; 1370, с.370; 1371, стб.225; 1365, с.26; 1359, с.89; 1390, с.140]. Погляд, згідно з яким реакція аристократії є єдино можливою причиною змови, обстоювали Й.Малиновський, А. Вольдемарас, М.Довнар-Запольський та ін. [1194, ч.ІІ, вып.1, с.100; 506, с.171; 672, с.65; 401, с.53; 628, вип.ІІ, с.99].

Численними були здогади щодо ролі Швітрігайли, якому, за “Хронікою Биховця”, змова мала повернути великокнязівський стіл [99, с.156]. Справою його “партії” визнав вбивство А.Коцебу [946, с.232]; “натхненником” змови вважав Швітрігайлу А.Мосбах [2023, s.44]. Подібну думку обстоювали А.Левіцький, Ф.Леонтович, М.Любавський, М.Довнар-Запольський, А.Копистяньський, А.Пресняков [782, т.ІІ, с.273, 275; 1994, s.283; 1057, с.260, прим. 4; 1135, с.95; 667, с.68, прим.4; 1972, s.103; 1035, с.27; 1429, т.ІІ, вып.1, с.134; 1091, с.207]. Не виключав цього М.Грушевський [578, т.ІV, с.230]; за О.Галецьким, частина змовників точно діяла в інтересах Швітрігайли [1921, s.6].

Історія дослідження громадянської війни 1430-х рр. є найбільш показовим прикладом поступового відходу східнослов'янської литуаністики від традиційно-проправославних стереотипів та від спрощеного тлумачення згаданих подій як боротьби “русько-православної” та “литовсько-католицької” (чи “пропольської”) партій, очолюваних Швітрігайлою та Жигімантасом. Істотних змін зазнали уявлення щодо релігійної політики обох вел. князів. Дедалі більша увага (особливо з кінця ХІХ ст.) приділялася врахуванню соціальних та особистісних чинників, які впливали на формування персонального складу ворогуючих таборів. Підґрунтям цього стало докладне відтворення фактичного перебігу подій, на базі найширшого залучення джерельного матеріалу. Втім, слід зазначити, що більша заслуга в цьому належить польським дослідникам.

4.7. “Руська” політика Казімераса. “Змова князів” 1481 р.

Події у ВКЛ після вбивства Жигімантаса відмінно висвітлено в джерелах. У новгородському літописанні зображено ідилічну картину: “... вся же земля Литовская и грады Руския избраша собе князя великого Казимира королевича, Ягайлова сына, и посадиша в Вилне на великом княженни, тихо и безмятежно” [53, с.420; 86, стб.182; 82, т.ХІІ, с.30]. Краще поінформований Длугош (а за ним – Ваповський) твердить, що панівний клас поділився на “партії” Владислава ІІІ, Михайлушки та Швітрігайли [172, t.V, s.575-576; 224, t.ІІ, s.334-339]. Литовсько-руські літописи також засвідчують “*метежь великь в Литовскои земли*” [100, с.60, 77, 109, 143, 164-165, 190, 211, 232; 99, с.156-160]. Зрештою, 29 червня 1440 р. Казімераса було проголошено вел. князем.

В літературі пропонувалися різні тлумачення цього поділу. В.Антонович вважав, що обидві партії (литовська і руська) були виснажені боротьбою; тож постає третя, “зем’янська”, до якої він зараховував Гоштаутасів, Радвіл і навіть князів Гольшанських [21, с.3; 272, с.183]. М.Довнар-Запольський вважав Ягайловича кандидатурою аристократичних кіл, дрібні ж бояри підтримували сина свого покровителя – Михайлушку [667, с.63, 68]. За оцінкою О.Єфименко, новий вел. князь не репрезентував жодної партії [722, с.92]. А.Пресняков вбачав у обранні компроміс “крайніх автономістів” з прибічниками унії [1429, т.ІІ, вып.1, с.139]. Основні вимоги “потентатів” при виборі, за В.Пічетою, були такі: захищати самостійність і не бути ворогом магнатства [1370, с.371; 1365, с.26].

На думку М.Любавського та А.Преснякова, при обранні, на відміну від 1430 р., були репрезентовані лише землі власне ВКЛ [1135, с.104-105, 167; 1139, №3, с.151; 1429, т.ІІ, вып.1, с.141]. Ця обставина, вважав Любавський, викликала сепаратистські рухи в деяких областях Литовсько-Руської держави. Взагалі, як видається, ним дещо гіперболізований ступінь тогочасного сепаратизму; це ж спостерігаємо у М.Максимейка, Ф.Леонтовича, В.Пічети [1144, с.27; 1135, с.104-108; 1167, с.43; 1059, 1908, №3, с.74; 1060, с.139; 1369, с.615].

Особливу увагу привернули події 1440 р. у Смоленську. Намісник Андрій Сакович по смерті Жигімантаса привів населення до присяги новому господареві, хто б не був ним обраний. Проте 30 березня “*черныя люди, кузнеци, кожемяки, перешевники, мясьники, котельники*” підняли повстання. Намісник та бояри придушили його, проте вночі залишили місто. Повсталі запросили до себе Андрія Дмитровича дорогобузького, згодом – Юрія Лугвеновича [100, с.60, 77-78, 109, 143, 165, 190-191, 211, 232-233; 99, с.158]. Відновлено владу над Смоленськом було лише під час другого походу, очоленого Казімерасом [99, с.158].

Д.Мурзакевич поєднав “соціальну” і “національну” версії цих подій, твердячи про рух проти “литовського шляхетства” [1243, с.138-139]. За П.Нікітіним, причиною було невдоволення намісником, але мета повстання невідома [1266, с.99-100]. На соціальному протистоянні наголосив Й.Турчинович [1650, с.112]. Д.Ловайський трактував це як рух за “самобутність” [782, т.ІІ, с.278]. На думку С.Смольки, мала місце боротьба “литовської” і “московської” партій; першу репрезентувало боярство [2141, с.53]. “Окремий прояв загальної реакції білоруських земель проти панування Литви”, обумовлений “релігійно-національною” і

соціальною політикою уряду, бачив у повстанні М.Любавський [1145, с.134].

М.Довнар-Запольський вбачав тут рух дрібного боярства, як і в заворушеннях у Жемаїті та на Підляшші [667, с.69]. Не вірив у соціальний характер повстання Ф.Леонтович [1048, с.238, 243]. Наполягаючи на невдоволенні Саковичем і центральною владою, С.Пісарєв приписував “черні” намір встановити владу “руського православного уряду” [1351, с.72; 1352, с.32]. Г. Бугославський вважав, що “народна партія” була невдоволена й “польським” (sic!) ладом, і литовською зверхністю; метою було унезалежнення Смоленська [436, с.181-184; 437, с.43-44]. Більшість (М.Ясинський, П.Голубовський, Д. Багалій, О.Грушевський) обстоювала соціальну природу руху [1836, с.59-60; 535, с.331-332; 1282, с.235-236; 303, с.395; 616, с.6]. Критикував “національно-православну теорію” В.Богданов, переконаний, що йдеться про класову боротьбу [401]; раніше так висловився В.Щербаков [1789, с.90]. Цікаво, що це відбувалося тоді, коли марксистська методологія, затаврована як “вульгарний соціологізм”, вже поступалася місцем успадкованим від традиційної російської історіографії концепціям.

Значну увагу в літературі приділено литовсько-руським взаєминам початку правління Казімераса. Фактичного матеріалу для суджень обмаль; тож маємо справу переважно з гіпотезами. Про велике значення русинів у цю добу твердили Д.Зубрицький, І.Боричевський [763, с.345; 419, с.57; 467, с.820; 841, с.544]. Тезу про гармонію між двома народами висунув М.Коялович [956, с.15; 954, с.173; 962, с.142]. В його ранніх працях спостерігається ідеалізація становища русинів за правління Казімераса, яке нібито було кращим, ніж за Швітрігайли [956, с.15; 954, с.177; 950, с.LX, LXVI]. К.Бестужев-Рюмін не погодився з цим [385, т.ІІ, вып.1, с.52; 352, с.173]; згодом сам засновник “західнорусизму” змінив думку, твердячи про “дволичну політику” Казімераса [962, с.144-145].

Як доказ поліпшення литовсько-руських взаємин називалися надання Волині Швітрігайлі та Київщини – Олелькові. Великою поступкою русинам вважав утворення цих князівств В.Антонович. Символічним було надання Києва “дуайєнові” гаданої “руської партії” Олельку; потім цю роль мав успадкувати його син Семен [278, с.156; 272, с.194; 274, с.237-239]. Антонович вважав, що привілей 1447 р. скасував обмеження, запроваджені в 1413 [282, с.270]. П.Ку-ліш також гадав, що дискримінаційні положення привілею 1413 р. стали “мертвою літерою” [996, т.І, с.8]. Концепція “русько-православної партії” Олелька й Семена отримала визнання Д.Іловайського, Ф.Леонтовича, І. Каманіна, М.Грушевського, О.Єфименко, Б.Бучинського [335, ч.ІV, с.63-64; 782, т.ІІ, с.286-287; 1057, с.148, прим.4; 814, с.78; 578, т.ІV, с.234-235, 247, 266; 722, с.94; 450, т.LXXXV, с.32]. На користь цього багатьох могло схилити одруження Олелька з дочкою московського вел. князя [94, с.271; 82, т.ХІІ, с.76; 95, с.210]. Але в 1432 р. він одразу підтримав Жигімантаса; тож М.Грушевський зауважив його поміркованість і близькість до литовських магнатів [578, т.ІV, с.234, 266; 584, с.136].

Дехто мінімізував значення власне литовців у цю добу. М.Костомаров твердив, що вони повернулися “в тісне коло свого нерухомого побуту” [929, с.8

, 77]. Про зменшення ролі литовців від середини XV ст. писали В. Антонович, М. Дашкевич, С. Бершадський [272, с. 186; 641, с. 148-149; 380, с. 17-18]. За твердженням М. Владимирського-Буданова, “незабаром по Городенській (Гродненській. – В.В.) унії ми вже не бачимо жодного сліду литовської національності в державних діячах”; Русь протистоїть не Литві, а Польщі [494, с. 220]. Зростання ролі русинів та перехід уряду до “примирливої” політики щодо них констатував В. Пічета [1370, с. 425; 1364, с. 19]. М. Любавський зазначив, що рада Казімераса складалася переважно з литовських панів. Втім, причина крилася не в етноконфесійній площині; просто литовські магнати були багатші й впливовіші [1135, с. 361-362]. Поділяв цю думку А. Пресняков [1429, т. II, вып. 1, с. 209]. Погодившись із Любавським, М. Грушевський вважав взаємини початку правління Казімераса “ілюзією національної гармонії” [578, т. IV, с. 265-268; 584, с. 136].

Сильним ударом для “руської князівської партії” В. Антонович, М. Дашкевич, П. Клепатський вважали ліквідацію Київського князівства. Втім, це не було остаточною поразкою, оскільки “змова князів” 1481 р. і повстання Глинського також розглядалися як прояви “національного руху” [274, с. 240; 641, с. 153; 868, с. 60]. Б. Бучинський приймав звістку Длугоша про загострення литовсько-руських взаємин внаслідок подій 1471 р. [172, т. VI, с. 514-515; 450, т. XC, с. 6-7, 13].

Зупинимось на тодішніх обставинах релігійного життя. Істотну зміну поглядів спостерігаємо в питанні про вплив на литовсько-руські взаємини Флорентійської церковної унії. Існує дві традиції щодо сприйняття її русинами ВКЛ і ставлення до ініціатора унії – митрополита Ісидора, який на початку лютого 1441 р. прибув до Києва [371, с. 304-305]. За Густинським літописом, кияни не прийняли і вигнали його [71, с. 355]. Однак відома й грамота київського князя Олелька Володимировича від 5 лютого 1441 р., дана “*господину отцу своему*” Ісидору як підтвердження стосовно митрополичої вотчини [1, №259, с. 488].

Н. Бантиш-Каменський і архієпископ Філарет довіряли першому повідомленню [312, с. 13; 1673, пер. III, с. 11]. Навпаки, Н. Карамзін, митрополит Євгеній, М. Костомаров вірили, що Ісидора прийнято в Києві [819, т. V, с. 346, прим. 306; 707, с. 112; 919, с. 32]. З огляду на протиріччя в джерелах, утримався від судження І. Остроумов [1285, с. 205-206]; його позицію поділяли М. Коялович і архієпископ Макарій [955, т. I, с. 15; 1161, т. V, с. 365]. Відсутність єдиного погляду на ці події спостерігаємо й надалі. Покликаючись на грамоту Олелька, вигнання митрополита заперечив К. Стадницький [2144, с. 139-140]. Протилежної думки був В. Антонович, бо це руйнувало концепцію “русько-православної партії” з центром у Києві [272, с. 206; 274, с. 237, 260]. Про невизнання Ісидора писали М. Петров, Ф. Папе [1333, с. 131; 2036, с. 24-25]. З кінця XIX ст. переважно визнавалося, що кияни прийняли його [1440, с. XLIX; 467, с. 826; 1784, с. 105-106; 578, т. V, с. 525, прим. 1; 446, кн. IV, с. 102-103; 868, с. 154-155; 630а, с. 60]. Є. Голубинський гадав, що йшлося про Ісидора як митрополита, але не кардинала і легата [531, с. 450-451].

Що до ставлення до Флорентійської унії, то І. Шараневич вказав на її визнання більшістю православних єпископів ВКЛ [1760, с. 402]. Відсутність

спротиву і “байдуже” ставлення до унії стверджував А.Попов [1424, с.328]; так вважав і М.Любавський [1137, с.73]. За оцінками М.Грушевського та П. Клепатського, в руських землях ВКЛ не було ні співчуття, ні опозиції рішенням собору [578, т.V, с.405, 524-525, 527; 868, с.148]. З часом і традиційне уявлення, нібито унія однозначно підтримувалася литовським та польським урядами [518, с.445; 1451, с.13], було спростоване. Дослідники звернули увагу на те, що унія, постала на Ферраро-Флорентійському соборі, була справою “партії” Євгенія IV. Проте уряд ВКЛ тримав бік Базельського собору і Фелікса V, поставившись до унії неприхильно. Литовські та польські достойники визнали Євгенія IV і Флорентійський собор у 1441/2 рр., але не квапилися з унійною справою. Остаточна перемога папи в 1447 р. сталася запізно, щоб зарадити унії. До того ж увагу від неї відвертали вбивство Жигімантаса в Литві і заклопотаність коронами Чехії та Угорщини – в Польщі. На ці обставини вказав уже І.Остроумов [1285, с.205], згодом – ще низка дослідників [1997, с. 234-238; 531, с.448-450; 1886, с.381; 2036, с.25; 450, т.LXXXV, с.32-33, 40; 446, кн.IV, с.103-104, 116-117; 1689, с.40].

Наступне питання пов’язане зі ставленням до московського висуванця на митрополичому столі Йони. 31 січня 1451 р. його визнано Казімерасом та Панами-радою [1, №42, с.85-86, №260, с.489; 110, т.VI, №67-68, стб.563-567; 111, т.I, №29, с.139-140]. С.Соловійов пояснив це ворожнечою ВКЛ та Польщі і потребою в мирі з Москвою [1559, кн.II, с.566]. За кілька років ситуація змінилася. Ісидор зрікся митрополичого титулу в серпні 1457 р.; 21 липня 1458 Калліст III призначив на це місце учня Ісидора грека Григорія [78, с.167-169, 319-320]. Про це ж ішлося в буллі його наступника Пія II (11 вересня 1458). Нового митрополита висвятив уніатський патріарх Григорій III Маммас і визнали 8 православлених єпископів ВКЛ (окрім Євфимія чернігівського і брянського) [30, №13, с.12; 110, т.VI, №88, стб.657-670; 111, вып.I, №52, с.189-190; 93, с.186]. Є.Голубинський та Б.Бучинський вважали, що самі ієрархи хотіли мати окремого митрополита [531, с.505; 450, т.LXXXVI, с.20]. Незабаром Григорій зав’язав контакти з Константинополем. 18 лютого 1467 р. патріарх Діонісій I визнав його митрополитом “всієї Русі” (*“только бы тот один был митрополит истинный правый на всей Руской земли”*), відлучивши Філіппа I московського як “розкольника” [110, т.IV, с.235, 270, т.VI, №100, стб. 711-712; 15, прил.№52, с.145-147].

Варто пригадати дискусію 1479 р. між Казімерасом і Панами-радою, про яку повідомляє Длугош. Господар звернувся до них із порадою утриматися від війни з Москвою, наголосивши на ненадійності русинів [172, т.VI, с.658]. Мало хто не згадував про це на підтвердження антагонізму між литовцями і русинами. Однак А.Прохаска та Б.Бучинський виступили проти перебільшення значення цієї інформації [2110, с.305; 448, с.155]; як і М.Грушевський, останній вбачав у звістці Длугоша прояв “польського патріотизму” [578, т.IV, с.273, прим.1; 450, т.XC, с.8]. (Між 1454 і 1479 рр. Казімерас провів у ВКЛ не більше 5 років [1593, с.281-316]; тож згадані повчання з його боку виглядали б дивно).

Надзвичайно велику увагу привернула т. зв. “змова князів” 1481 р., в якій взяли участь Михайло Олелькович, Іван Юрійович Гольшанський та Федір

Іванович Більський. Про її викриття повідомляв воєвода хелмський у листі від 20 травня [193, т.ХІV, №296, р.321-322]. 30 серпня 1481 р. Олельковича та Голшанського страчено; Більському вдалося втекти до Москви. Повідомлення про це містять джерела литовсько-руського, польського, великоруського та німецького походження [193, т.ХІV, №296, р.321-322; 186, р.304-305; 168, s.687, 743; 146, т. VII, №XXXVI, р.268-269; 31, ч.ХV, №VI.1, с.26, №VI.2, с.30, №VI.4, с.41; 78, с.35, 233; 94, с.329; 97, с.152; 80, с.213-214; 82, т.ХІІ, с.213-214; 89, пол.1, с.348; 100, с.122; 135, с.138]. Судити про наміри змовників важко. Альбрехт Крантц твердив, що вони хотіли вбити Казімераса і взяти в свої руки вел. князівство [186, р.304]. Про подібні наміри інформують і інші джерела [193, т.ХІV, №296, р.321-322; 168, s.687, 743]. Про іншу мету повідомляють великоруські лі-тописи: князі нібито збиралися “*по Березыню реку отсести на великого князя (московського. – В.В.) Литовской земли*” [78, с.233; 89, пол.1, с.348].

Було висловлено різні здогади щодо причин і сутності цих подій. В.Антонович вважав це черговим актом боротьби за “народну справу” [272, с.200; 274, с.240]. Ю.Вольф, Ф.Папе, В.Пічета, Ф.Конечний, О.Андріяшев бачили в них спротив титулованої аристократії централізації ВКЛ [2161, s.5; 2036, s.66-70, 74; 1364, с.19; 1390, с.140; 1968, s.140-142; 263, с.64]. До цієї точки зору приєднався А.Пресняков [1429, т. II, вып.1, с.156-157; 1432, с.446]. В.Пічета та П.Клепатський писали про народний рух, “революційне піднесення” [1370, с.378; 868, с.60]; М.Грушевський заперечив участь широких мас у подіях [567, стб.150].

Неодноразово “змову князів” тлумачили крізь призму релігійних взаємин. Відомо, що в 1481 р. Казімерас заборонив будувати нові та відновлювати старі православні храми [4, т. I, №116, с.141]. 20 роками пізніше Александрас пояснював дії змовників саме релігійними мотивами [4, т. I, №188, с.222]. З довірою до цього поставився І.Малишевський [1200, с.69]. М.Любавський також гадав, що згадана заборона спричинила вибух невдоволення [1140, с.187-188; 1148, с.189; 1137, с.74; 1145, с.135]. Визнаючи наявність “литовсько-руського антагонізму”, М.Грушевський заперечив його релігійний характер [578, т. IV, с.272-273, 279, прим.1]. Не визнавали релігійного підґрунтя змови А.Пресняков та С.Томашівський [2036, s.73-74; 1429, т. II, вып.1, с.156-157; 1639, с.133; 1968, s.142]. Б.Бучинський навіть припустив, що урядова заборона будувати нові церкви була не причиною змови, а покаранням за це [450, т. ХС, с.22-23].

“Династично-родинний” характер змови підкреслив Грушевський: малося на меті зробити Михайла Олельковича вел. князем, а за допомогу від Москви поступитися їй східними землями [578, т. IV, с.269-272; 584, с.137; 567, стб.150]. Пресняков наголосив, що змова мала “швидше характер гурткової і династичної інтриги, ніж суспільного руху” [1429, т. II, вып.1, с.155-158]. Певну роль, за П.Клепатським, відіграло обурення магнатів “безхарактерною політикою” Казі-мераса щодо Польщі [868, с.60]; Ф.Конечний же вказав на Москву [1965, s.3-7].

По-різному визначалася мета змови. Джерела дають підстави для двох варіантів: захоплення влади або відокремлення частини території із переходом під московську зверхність. Н.Карамзін оголосив змовників “друзями” Москви,

що прагнули віддати під її владу свої області [819, т. VI, с. 104]. Такої ж думки були Д. Бантиш-Каменський, П. Кеппен, Н. Полевой [311, с. 54; 850, стб. 47; 1417, т. V, с. 534; 1266, с. 104; 990, с. 56; 1830, с. 43]; за Н. Устряловим, князі “один перед одним шукали честі бути його (*Івана III. – В.В.*) підданими” [1668, ч. II, с. 21-22]. До них приєднався й І. Данилович [212, т. II, с. 220]; натомість Т. Нарбут твердив, що метою було здобуття великокнязівського столу для Олельковича чи Більського [2024, т. VIII, dod. X, s. 43]. Визнаючи прагнення замінити Казімераса Михайлом Олельковичем, В. Антонович заперечував промосковську налаштованість змовників [272, с. 201; 274, с. 240; 335, ч. IV, с. 73-74]. Він та М. Грушевський вважали малоімовірним зазіхання на життя господаря. Найближчою метою мало бути повернення Київщини, кінцевою – опанування верховної влади [578, т. IV, с. 269-272]. До цієї думки приєдналися В. Пічета, П. Клепатський, Д. Дорошенко [1370, с. 378-379; 868, с. 61; 687, с. 108]. Д. Іловайський та О. Єфименко вагалися, чи малося на увазі здобуття вільнюського столу, чи приєднання Південної Русі до Москви [782, т. II, с. 288-289; 722, с. 96]. Спробував узгодити звістки джерел М. Любавський: планувалося вбивство Казімераса і захоплення влади, за невдачі ж – відокремлення територій по Березину [1135, с. 125; 1137, с. 74; 1145, с. 135]. На погляд А. Преснякова, останнє уявлення породжене обіцянками Федора Більського, зробленими ним *post factum* у Москві [1429, т. II, вып. 1, с. 155].

Розмаїття в здогадах щодо кінцевої мети “змови князів” зберігалось й надалі. Наголошували на прагненні її учасників піддатися Москві М. Костомаров, І. Чистович, М. Дьяконов, Ф. Леонтович, М. Максимейко, М. Довнар-Запольський [901, с. 277; 1739, с. 56, 130; 702, с. 187; 1057, с. 31, прим. 1, с. 109, прим. 3; 1167, с. 44; 672, с. 99]. На погляд І. Малишевського, малося на меті відновлення Київського князівства [1200, с. 69]. В. Пічета і С. Томашівський вважали, що планувалося захоплення верховної влади і збереження за допомогою цього “удільної” системи [1370, с. 378; 1365, с. 31; 1359, с. 92; 1639, с. 128-129; 973, с. 117].

Щодо тодішнього становища православних наявні протилежні оцінки. Частина дослідників, посиляючись на згадану заборону, писала про утиски “схизматиків” (митрополит Євгеній, Н. Устрялов, М. Коялович, І. Беляєв, К. Бестужев-Рюмін) [707, с. 115; 1668, ч. I, с. 343; 346, с. 212; 955, т. I, с. 32; 362, с. 271-275; 385, т. II, вып. 1, с. 52, 123; 1451, с. 13; 1830, с. 35]. Н. Полевой висловив взаємовиключні думки [1417, т. V, с. 414, 601, 631-633]. В. Васильєвський застеріг від гіперболізації утисків [473, с. 22-23], як і М. Дашкевич [641, с. 150]. Заперечили уполітуження православних В. Антонович та М. Владимирський-Буданов [274, с. 261; 493, вып. VI, 1907, с. 56]. Н. Рожков констатував послаблення етноконфесійної ворожнечі [1463, ч. II, вып. 2, с. 118; 1465, т. II, с. 137]; неактуальність релігійного та “національного” питань обстоював А. Пресняков [1429, т. II, вып. 1, с. 156-157].

Дехто спробував надати відповідного забарвлення обранню Александра . Так, В. Антонович вважав дану подію справою руських князів, очолюваних Михайлом Глинським. Цей “майстерний політичний крок” був покликаний запобігти новому з’єднанню з Короною [272, с. 207; 274, с. 242]. Цей погляд

запозичила О.Єфименко [722, с.97]; велику роль у вокняжінні Александра визнав за Глинським (“головою руських магнатів”) В.Пічета [1369, с.617]. За М.До-внаром-Запольським, вибір 1492 р. провела “партія удільних князів” [679, с.4].

Пильну увагу приділено становищу “схизматиків” за часів Александра. 20 березня 1499 р. він підтвердив “свиток Ярославль” – переробку церковного статуту Ярослава Володимировича [13, №3, с.3-7; 4, т.І, №166, с.189-191; 110, т. XXVII, №205, стб.747-750]. Але значно більший вплив на дослідницькі оцінки справили події, пов’язані з литовсько-московськими взаєминами. В травні 1499 р. повідомлялося про упослідження православних у ВКЛ [4, т.І, №155, с.177; 115, т. XXXV, №57, с.273-274]; з серпня московська сторона починає робити натиск на цьому в переговорах. Релігійними утисками мотивували свої дії й князі, що незабаром перейшли під зверхність Москви: Семен Більський, онук Дмитра Шем’яки Василь і син колишнього можайського князя Івана Андрійовича Семен [115, т. XXXV, №63, с.294-295; 4, т.І, №180, с.208, т.ІІ, №22, с.25; 78, с.45; 97, с.333; 80, с.238-239; 82, т. XII, с.251-252; 89, пол.1, с.370; 90, пол.2, с.574; 91, ч.1, с.514]. А.Віюк-Коялович пояснив переходи сіверських князів спробами гос-подаря реалізувати Флорентійську унію [227, pars II, р.255-257]. Щоправда, литовська вел. княгиня Олена Іванівна, дочка Івана III, засвідчувала в листі до батька (1503) відсутність утисків стосовно одновірців [6, №138, с.104]. За версією ж Яна Сакрана, йшлося лише про “лагідне переконування” Александрасом князів; проте впертість останніх підштовхнула їх до переходу під владу Москви.

Сумніви щодо заявлених князями мотивів висловлювалися віддавна. Вже А.Манкієв відкидав їхнє посилення на релігійну “нужу” [1204, с.176]. Проте абсолютну перевагу здобуло уявлення про переходи в московське підданство як реакцію на релігійні утиски. Про це писали В.Татищев та М.Щербатов, згодом – Н.Бантиш-Каменський, Н.Карамзін, митрополит Євгеній, М.Погодін, Н.Устрялов, Н.Арцибашев, М.Маркевич [1600, т. VI, с.92-93; 1797, т. IV, ч. II, с.313-315; 314, с.35, 37; 819, т. VI, с.175, 178-179; 707, с.119; 1409, с.28-29; 1405, с.152-153; 1406, с.151; 1413, с.188; 1668, ч. II, с.23; 294, т. II, кн. IV, с.73-74; 1210, т. I, с.27]. Протилежні оцінки в першій половині XIX ст. траплялися нечасто. І.Кайданов вважав утиски суттєво перебільшеними [813, с.105-106]. Полемізуючи з Карамзіним, Н.Полевой писав про “нахабні наклепи зрадників” на уряд ВКЛ [1417, т. V, с.629-630, прим.504]. Н.Єлагін пояснив переходи слабкістю Литви й підмовляннями з боку Москви [713, с.45, 48-49, 53, 57-58, 69-70]. М.Костомаров вважав справжньою причиною ліквідацію “удільного” ладу у ВКЛ [919, с.27, 38].

Зі спростуванням тези про упослідження православних виступили репрезентанти польської та литовської історіографії (Т.Нарбут, Ю.Шуйський) [2024, т. VIII, s.360-365; 2154, s.125]. Проте вплив цих заяв на східнослов’янську литуаністику довго був мінімальним. До межі XIX-XX ст. панувала віра в те, що князі Сіверщини відмовили в послуху, відстоюючи релігійні переконання. Такі погляди висловлювали С.Соловійов, Д.Зубрицький, архієпископ Макарій, М.Ко-ялович, М.Смирнов, І.Беляєв, К.Бестужев-Рюмін, М.Владимирський-

Буданов, І.Чистович, О.Лазаревський, Р.Зотов, М.Дьяконов, І.Тихомиров, І. Малишевський [1568, №12, с.153; 1563, с.106; 1573, с.236; 1567, с.328; 1557, с. 219-220, 329, прим.928; 1566, с.120; 1554, с.475; 419, с.84, 88; 346, с.212; 1425, с. 141; 761, с.5-6, прим.7; 990, с.62; 1099, с.73; 1161, т.IX, с.97-98, 100, прим.86; 955, т.I, с.23; 960, с.94-95; 1538, с.63; 1234, с.21; 758, с.198-199; 362, с.273-275; 383, с.369; 385, т.II, вып.1, с.123-124, 144, 169; 488, с.213; 1739, с.58-59, 138-139; 759, с.220; 844, с.44-45; 1698, с.98; 1009, с.1; 702, с.190; 726, т.I, с.271-272, т.II, с. 251; 1333, с.136-137, 142; 1451, с.13-14; 1649, с.58; 1615, с.430; 1200, с.74; 1721, с.85, 179, 190 і далі]. На думку Кояловича, відтоді настає “апогей могутності литовського національного елементу”, бо “кращі” руські люди перейшли на службу до Івана III [956, с.15-16]. Він і М.Дашкевич навіть уподіbili релігійну політику Алек-сандраса здійснюваній Йогайлою [955, т.I, с.32, 41; 641, с.150]. Відкинув князі-вську аргументацію Й.Турчинович [1650, с.118-119]. Архієпископ Філарет то погоджувався з традиційним поглядом [1672, кн.5, с.75, кн.7, с.10], то писав про гіперболізацію утисків православних [1673, пер.III, с. 82-84; 352, с.174]. Невиз-начена позиція С.Бершадського і Ф.Леонтовича [374, с. 27, 38; 1057, с.160, 162].

З кінця XIX ст. поширюється переконання в тому, що дійсні причини дій Більського, Шем'ячича та Можайського лежать поза конфесійними взаєминами. За А.Ярушевичем і С.Томашівським, князі боялися за свої володіння [1830, с. 77-78, 140; 1829, с.20; 1639, с.138]. Й.Малиновський, визнаючи це, не заперечував і дії релігійного фактору [1194, ч.II, вып.2, с.53-55]. Не вірили князівським заявам П.Мілюков, М.Грушевський та А.Пресняков [1223, ч.III, вып.1, с.32; 578, т.IV, с.278, т.V, с.539, т.VI, с.301; 1429, т.II, вып.1, с.167]; на переконання другого, в них за підказкою з Москви “національна причина підмінена релігійною” [584, с.139]. Б.Бучинський також вважав, що заяви сіверських князів були підготовлені московським урядом [446, кн.V, с.87]. Обстоювали факт утисків православних М.Любавський [1140, с.191-192; 1128, с. 164; 1148, с.190-191; 1127, с.219] (згодом втративши впевненість у цьому [1143, с.248]), Є.Голубинський, С.Платонов, В.Біднов, М.Присьолков [855, с.33, 51; 531, с.704; 1394, с.164-165, 425; 345, с.53-54, 59, 61; 1438, с.158]; В. Ключевський навіть писав про “релігійний рух” князів [875, т.II, с.104-105, 404, т.III, с.93; 874, с.86].

Віра в потяг православних до Москви породжувала уявлення про легкість підпорядкування їй сіверських земель. Це стверджував М.Погодін [1398, с.11]. На промосковських симпатіях місцевого люду наголошував М.Владимирський-Буданов; при цьому головну роль начебто починають відігравати настрої нижчих верств [488, с.214, 225-226; 492, с.88]. Про прилучення Сіверщини “без усякої війни, внаслідок самого лише тяжіння споріднених народностей одна до одної” писав О.Лазаревський [1009, с.1]. Проти таких тверджень виступив Ф.Леонтович, слушно зауваживши, що тоді ще не існувало національної ідеї як такої [1054]. Погляди Владимирського-Буданова багато хто поділяв і пізніше [1150, с. 23; 265, с.120; 1021, с.24; 672, с.101]. Однак дані, що суперечать цьому, наявні навіть у джерелах московського походження. Повідомляється, що Брянськ, Любеч, Путивль здобуто силою [93, с.214]. У 1535 р. по втечі з Гомеля

московських військ місцева “чернь” здала місто С.Ф.Більському [89, пол.2, с. 431; 748, с.13]. Тому Д.Бантиш-Каменський відмовився від ідеалізування приєднання Сіверщини [311, с.58]. Далі пішов М.Костомаров, твердячи, що московське “збирання земель” переважно ґрунтувалося на силі [918, с.25-26]. Роль цехів (отже, ремісничого населення) в обороні міст підкреслив П. Клименко [870, с.32-33].

В процесі відтворення більш адекватної картини минулого Литовсько-Руської держави не витримала випробування часом більшість проправославних стереотипів. Це стосується тверджень щодо активного й широкого спротиву русинів ВКЛ Флорентійській унії та її енергійної підтримки в литовських та польських урядових колах, релігійних утисків як причини князівських переходів на бік Москви. З іншого боку, за наявної джерельної бази щодо багатьох проблем існує вельми широкий спектр поглядів, де неможливо вирізнити якийсь напрям еволюції. Як приклад слід назвати розмаїття точок зору стосовно рушійних сил та мети “змови князів” 1481 р.; у цьому та в низці інших випадків перспектива розв’язання проблеми з достатнім ступенем вірогідності видається сумнівною.

4.8. Повстання Михайла Глинського

Окремого розгляду потребує трактування проблем, пов’язаних із повстанням під проводом князя М.Глинського (1507-1508 рр.). Михайло Львович замолоду перебував у Західній Європі, де прийняв католицизм. Наприкінці 1490-х рр. він повернувся до ВКЛ, зробивши блискучу кар’єру при дворі Александраса і широко використовуючи це для проведення на уряди родичів і прихильників: його брати Іван і Василь стали відповідно воєводою київським і старостою берестейським. Зростання впливу Глинського викликало обурення Панів-ради. Очолив невдоволених Йонас (Ян) Юрійович Заберезинський. Конфлікт розгорівся в 1504 р., коли вел. князь відібрав лідське намісництво у Ілініча, зятя Заберезинського, і віддав своякові Глинського Андрію Дрожджі. Рада заявила протест, бо це суперечило привілею 1492 р. Проте господар наполіг і навіть позбавив Заберезинського уряду воєводи тракайського. На початку 1505 р. ширилися чутки, що на сеймі в Бересті готується замах на ворогів Глинського.

Тим часом Александрас важко захворів. У хворобі дехто, попри всю абсурдність цього, звинувачував його фаворита [156, т.ІІ, s.929-930]. Доходило до закидів у тому, нібито Глинський бажає захопити верховну владу (в листах Жигімантаса II до Менглі-Герая та Василя III [4, т.ІІ, №33, с.39, №36, с.43]). Влітку 1506 р. військо під командуванням Глинського розгромило татар під Клецьком, а в ніч з 19 на 20 серпня вел. князь помер. В цих умовах М. Глинський надзвичайно лояльно поставився до нового господаря (обраного в Литві 20 жовтня, а в Польщі – 6 грудня). Проте у Глинського відібрано уряд маршалка; урядів та маєтностей позбавили багатьох його прибічників. Заберезинський звинуватив суперника в зраді й претензіях на верховну владу.

Вимогу розв'язати справу через суд Жигімантас ігнорував. Виїхавши до своїх володінь на Турівщині, Михайло нав'язав зносини з Москвою та Кримом і влітку-восени 1507 р. приступив до організації повстання. В листопаді московські війська здійснили напад на землі ВКЛ. 2 лютого 1508 р. Глинський напав під Гродном на Заберезинського і вбив його. За повідомленням Б. Ваповського, після цього він оголосив себе вел. князем: “*pro magno Lituaniae duce se gerere nominare et scribere coepit*”, “*pro magno Lituaniae duce se coli jussit*” [225, р.77]; про подібні наміри згадано в літописі Рачинського [100, с.167]. На прохання Глинського незначну допомогу йому надав Василь III. Проте поява в квітні-травні 1508 р. Жигімантаса з литовськими та польськими військами спричинила злам у перебігу подій. В липні князь був змушений тікати до Москви. В жовтні ВКЛ та Московська держава уклали “вічну” мирну угоду, яка передбачала право учасників руху на виїзд з ВКЛ.

Інформацію про повстання містять твори сучасників – Й.-Л.Деція та Б.Ваповського, та актові матеріали. Про ці події повідомляють і С.Гурський, З.Герберштайн, М.Кромер, М.Стрийковський, М.Бельський, литовсько-руські літописи, Густинська компіляція; короткі звістки містяться у великоруських літописах. Проте багато аспектів руху досі лишаються дискусійними.

Різноманітні здогади висловлювалися щодо мотивів дій Глинського. За С. Бершадським, для суджень про їхні причини відомо замало [374, с.27]. Сам князь писав, нібито його спонукало упослідження “грецької віри”, і навіть ширив чутки, наче на сеймі у Вільнюсі “*всех нас Русь мають хрестити в Лядскую веру, а хто бы не хотел пойти в Лядскую веру, тых мають стинати*” [5, т.І, №46, с.35-36; 4, т.ІІ, №22, с.25]. Вже зазначалося, що на час повстання він сповідував католицтво. Лише з середини XVI ст. з'явилися твердження, ніби князь був православним. За С.Гурським [146, т.І, №VIII, р.15-16] це повторили М.Кромер, М.Стрийковський, М.Бельський, А.Гваньїні [187, s.1362; 216, т.ІІ, s.322; 156, т.ІІ, s.921; 175, s.128]. Такий погляд зустрічався і в істориків XIX [4, т.І, прим.123, с.24; 2154, s.167; 950, с.LXIV; 916, с.344; 433, с.67; 847, с.178-179, прим.2] і навіть середини XX ст. [841, с.567]; за здогадом Ю.Вольфа, Глинський приховував від прибічників належність до католицтва [2161, s.81]. Віру в релігійні мотиви повстання поділяли поодинокі дослідники [4, т.ІІ, прим.13, с.2; 1333, с.148; 986, с.29]. Політичну мету бачили в апеляції до утисків православ'я архієпископ Макарій, М.Любавський, Й.Малиновський, С. Томашівський [1161, т.ІХ, с.162-164; 1128, с.164-165; 1194, ч.ІІ, вып.2, с.54; 1639, с.133]; скептично сприймав її й М.Грушевський [578, т.ІV, с.285-286].

Численніші спроби виставити рух як “національний” (як останню реакцію “руської партії”). Так оцінили його Й.Лелевель, М.Бобжинський [1988, s.161; 400, т.ІІ, с.36]. Цей погляд широко прийнявся в східнослов'янській литуаністиці (М.Коялович, К.Бестужев-Рюмін, І.Каманін, М.Любавський, В.Біднов, В.Пічета, В.Липинський, І.Лаппо) [956, с.15; 385, т.ІІ, вып.1, с.177; 814, с.78; 1128, с.164-165; 1139, №3, с.132; 345, с.75; 1370, с.381-382; 1365, с.33-34; 1091, с.207; 1026, ч.2, с.551]. Дехто намагався одночасно визначитися з соціальним підґрунтям руху. За Кояловичем, у ньому діяло “багато князів” [954, с.184]. Докладніше зупинився на цьому В.Антонович, дійшовши суперечливих

висновків. На його думку, йшлося про обстоювання “русько-князівською партією” “удільно-федеративних ідеалів”. Однак ці прагнення являли анахронізм, тож були байдуже сприйняті іншими станами. Повстання активно підтримано лише в Київщині та деякими другорядними князями; серед дрібного ж зем’янства білоруських земель прагнення збільшити свої права породжувало симпатії до польського ладу [272, с.214-215, 217; 274, с.240-244]. Це пояснення прийняли О.Барвін-ський, О.Єфименко, В.Пічета [335, ч.IV, с.80-81; 722, с.98; 1369, с.618; 1370, с.381-382; 1365, с.33]. М.Грушевський заперечив істотні успіхи повстання в Київщині [578, т.IV, с.288, 485-486]; П. Клепатський визнав, що позиція населення тут переважно обмежувалася пасивним співчуттям [868, с.67; 1934, s.118, 120].

Погодившись, що йдеться про “руську партію” [1830, с.89-90, 92, 102], А. Ярушевич піддав критиці тезу про її “князівський” характер; це була “реакція маси руського народу проти латино-польського напрямку”. Втрата ж рухом “народного ґрунту” спричинена контактами його провідників із Москвою, бо приєднання нею всіх руських земель ВКЛ було тоді неможливе [1830, с.101, 103]. М.Любавський зауважив, що в дійсності маси поводитися пасивно [1140, с.193-197]; Ярушевич звинуватив опонента в сповідванні “польського погляду” на події [1829, с.21-23]. На думку М.Довнара-Запольського, Глинський очолював “партію удільних князів”; але невдачі в боротьбі проти Москви та Криму призвели до підриву її позицій. Повстання являло “другий акт історичної драми, початок якої зіграно так невдало колись Свидригайлою”. Поразку руху він, як і Антонович, пояснював вузькістю й консервативністю “партії”, що спиралася лише на дрібне боярство східних земель ВКЛ [679, с.4-5]. (Разом із тим Довнаром-Запольським визнавався й “релігійно-національний” характер руху [681, с.35]). Пішов за Антоновичем і М.Грушевський, прийнявши тезу про “останню конвульсію руської партії”. Визнаючи прояв у подіях “національного інстинкту”, він водночас визначив рух як “фамілійну справу”, участі в якій не брали ані аристократія, ані народні маси. Саме відсутність опори всередині ВКЛ змусила Михайла Львовича звертатися по іноземну допомогу [578, т.IV, с.279, 281-282, 288, 291, т.VI, с.392; 567, стб.148-150; 584, с.140; 583, с.34-36]. До поглядів Грушевського приєдналися Д.Дорошенко та І. Крип’якевич [687, с.109; 973, с.118].

Як антицентралістичний оцінив рух С.Томашівський [1639, с.129, 133]. Пізніше твердження про “феодальний партикуляризм” повстанців були поширені в працях радянських дослідників [263, с.64; 1533, с.13; 1789, с.91; 628, вип.II, с.115-116; 1809, с.151-152; 1158, с.262]. Тому, гадав К.Гуслистий, повстання не підтримала білоруська та українська шляхта; не були зацікавлені в реставрації “удільного” ладу і волинські князі [628, вип.II, с.115-116]. Інакше оцінив повстання Н.Устрялов: князь, як і учасники змови 1481 р., “шукав честі служити” Москві [1668, ч.II, с.36]. Втім, ця точка зору не отримала поширення.

Всі розглянуті концепції мають спільну рису. В повстанні шукали вияв настроїв певних соціальних груп, або навіть усього руського та православного населення. Проте скепсис щодо “глобальних” причин повстання з’явився вже давно. М.Щербатов зазначав, що йдеться про приватну справу, обумовлену

ненавистю до Глинського аристократії [1797, т.IV, ч.II, с.385]. “Авантюристом” вважав його Д.Мурзакевич [1243, с.145-146]. Негативну характеристику князю (“зрадник”, “свавільник”) дали Н.Карамзін, Н.Полевой, М.Погодін [819, т.VII, с. 9, 13, 42; 1417, т.VI, с.46-50; 1405, с.171]. На погляд першого, ця справа не мала популярності в Литовській Русі. Наголосив на безпринципності Глинського Г. Карпов. Він заперечив роль князя як народного провідника чи захисника православ’я, хоча трактував повстання як дії “руської партії” [834, ч.I, с.29, ч.II, с.142-145]. У другій половині XIX – на початку XX ст. поширюється погляд на Михайла Глинського як аванюриста, захисника приватної справи. Його висловили І.Чистович, І.Малишевський, В.Пічета, Й.Малиновський, С. Томашівський [990, с.65-66; 1739, с.60; 1200, с.81; 847, с.178, 181-182, 197; 1388, с.264; 1194, ч.II, вып.2, с.55; 1639, с.129]. Вважаючи Глинського провідником “руської партії”, М.Любавський ж гадав, що ним рухали особисті мотиви [1140, с.193-197; 1128, с.164-165]. А.Пресняков звернув увагу на те, що всесильний фаворит часто провокував зіткнення між господарем та Панами-радою. Отже, як і в 1481 р., йшлося про “партійну боротьбу” [1429, т.II, вып.1, с.174-176].

Важким є вирішення питання про мету, яку ставив Глинський, піднімаючи повстання. Жигімантас II повідомляв про наміри князя захопити вільнюський стіл: *“отчину нашу великое князство Литовское, по смерти брата нашего, без бытности наше, первый нижьли до нашего господарьства приихали, хотил подступивши под нами подсисти”* [4, т.II, №33, с.39]. З недовірою постави-лися до цього Н.Карамзін та М.Коялович [819, т.VII, с.10; 950, с.LXX]. На думку С.Соловйова, пани дійсно боялися, що колишній фаворит заволодіє Литвою [1559, кн.III, с.214, 217]. Прийняв це твердження К. Бестужев-Рюмін [385, т.II, вып.1, с.178]; М.Любавський вірив, що під час елекції кандидатуру Глинського підтримувала значна “партія” [1135, с.148]. Поступово подібні твердження стають виключенням, бо згадані поголоски, як зазначали М.Грушевський і П.Кле-патський, спростовує поведінка Глинського [578, т.IV, с.283-284; 868, с.65].

Отже, йшлося про те, чого хотів домогтися князь, побачивши відверту ворожість до себе. Відповідь на це питання не була цілком зрозуміла навіть сучасникам подій. Чутки про наміри Глинського зводяться до 3 основних поглядів на нього: як сепаратиста, що прагнув самостійності Київського князівства або всієї Литовської Русі; узурпатора, що бажав стати вел. князем; промосковського політика, що збирався підпорядкувати руські землі ВКЛ Василеві III. Про прагнення Глинського захопити великокнязівський стіл писав С.Оріховський [59, с.212]. М.Кромер, очевидно, мав сумнів у цьому [187, s.1362, 1377]. За свідченням М.Стрийковського, князь хотів опанувати ВКЛ [216, t.II, s.343, 346]; повідомляється і про прагнення відродити “монархію київську”, перенісши столицю ВКЛ на Русь [216, t.II, s.346-347]. М.Бельський теж констатував і бажання Глинського стати вел. князем, і намір передати верховенство Русі [156, t.II, s.943].

Тезу про “узурпаторство” прийняв М.Щербатов, вважаючи, що мав статися розрив із Польщею [1797, т.IV, ч.II, с.386]; на самостійність ВКЛ як мету вказав і І.Чистович [1739, с.60-61]. М.Коялович гадав, що Глинський

дійсно міг стати вел. князем [956, с.15]; А.Трачевський та К.Пуласький визнали, що він мав таке бажання [2122, s.74-75; 1644, с.260].

Більшу довіру викликала звістка про “монархію київську” (Н.Полевой, Й. Турчинович, М.Максимович, Д.Зубрицький) [1417, т. VI, с.46; 1650, с.124; 1185, с.173; 763, с.165, прим.56; 760, с.103; 761, с.17-18, прим.31]. Відокремлення руських земель вважав метою руху В.Антонович [272, с.217; 274, с.243], зазначивши невдалість спроб державотворення в Південній Русі [287, с.192; 283, с.245]. Прийняли цю версію М.Дашкевич, М.Петров, М.Максимейко, О.Єфименко, В.Пічета, І.Лаппо [641, с.153-154, 160; 731, с.18; 1333, с.147-148; 1167, с.16; 722, с.97-98; 1370, с.381; 1019, с.123]. Невірогідним М.Грушевський вважав бажання Глинського приєднати частину Литовської Русі до Москви; але, прагнучи влади, він міг визнати її зверхність [578, т. IV, с.287; 567, стб.150; 584, с.140]. Так вважав і П.Клепатський [868, с.65]. А.Пресняков гадав, що князь хотів перетворити частину ВКЛ на незалежну державу [1429, т. II, вып.1, с.175]. С.Томашівський бачив у повстанні перший прояв “нової української державної думки” про відокремлення від Литви [1639, с.129], тоді як В.Пічета – боротьбу за “нову Білоруську державу” [1359, с.95].

Протягом досліджуваної історіографічної доби вдалося, за допомогою залучення репрезентативного масиву джерел, відтворити основний перебіг подій повстання під проводом М.Глинського. Значно складніше визначити характер та мету руху. Спостерігалось протистояння двох основних концепцій: згідно з першою, Глинський очолював рух за права певної (етнічної, конфесійної чи соціальної) групи литовсько-руського суспільства; найчастіше вказувалося на “руську партію”. Прибічники другої трактували князя як захисника приватної справи, авантюриста; хоча подібні погляди висловлювалися протягом усього аналізованого періоду, однак лише наприкінці його вони здобули помітне поширення. Слід зауважити також певний вплив на східнослов'янську литуаністику з боку польської історіографії, де співіснували обидві названі концепції.

4.9. Становище руського елемента за правління Жигімантаса II та Жигімантаса-Аугустаса і його формальне зрівняння в правах привілеями 1560-х рр.

На початку XVI ст. у становищі русинів ВКЛ відбули зміни. За оцінкою М.Грушевського, після поразки повстання Глинського руська аристократія змиралася з другорядною роллю [578, т. IV, с.291-292, 338-339, 416-417]. Пояснюючи це, М.Коялович твердив, ніби Жигімантас II висував литовсько-католицьку знать на чільні ролі [954, с.185-186]. Нечисленність русинів у раді М.Дашкевич та П.Брянцев тлумачили обмеженнями, встановленими привілеєм 1413 р. [641, с.126-127; 432, с.330, 353]; на помилковість такого погляду вказав М.Любавський [1135, с.354-355, 361-363]. З тим, що склад Панів-ради обумовлювався економічними, а не етноконфесійними факторами, погодилися М. Покровський та В.Пічета [1416, т. III, с.9-10; 1361, с.270]. Останній констатував,

що “національне” та релігійне питання тоді втратили гостроту [1370, с.382]. На думку митрополита Йосифа, архієпископа Макарія, М.Любавського, В.Біднова, цьому сприяли литовсько-московські війни: щоб запевнити лояльність православних, уряд мусив покращити їхнє становище [786, т.І, с.327, 347; 1161, т.ІХ, с.119; 1140, с.193, 212; 1135, с.302; 345, с.92, 94; 1712, с.34-35; 1714, с.562; 1788, с.50]. Є свідчення державного патріотизму русинів щодо ВКЛ, як, наприклад, “Похвала” Костянтинові Острозькому за розгром московських військ під Оршею [135, с.149-154]. Однак саме з ним пов’язаний епізод, найширше використовуваний для характеристики етноконфесійних взаємин у тогочасному ВКЛ.

25 березня 1522 р. на Гродненському сеймі Острозького, що був каштеляном вільнюським, номіновано воєводою тракайським; при цьому за ним визнано перше місце серед світських членів ради [153, т.ІІІ, №ССХХХ, с. 220-222]. Це викликало протести литовських магнатів і посилення на привілей 1413 р. Жигімантас ІІ визнав, що не мусив цього робити, надалі ж обіцяв непохитно дотримуватися Городельського акту [146, т.ІІІ, №ХХХІІІ, р.43-44; 152, с.273-275]. Ці обмеження було внесено в привілей від 18 жовтня 1529 р. [152, с.280-281]; вони підтверджувалися й у січні 1547 та 3 листопада 1551 рр. [152, с.290, 297].

Причини конфлікту точно не означені. За А.Віюком-Кояловичем, литовці не бажали допускати русинів до “сенату” [227, pars ІІ, р.379-380]. Цю версію прийняли Т.Нарбут та деякі східнослов’янські дослідники [2024, т.ІХ, с.158-160; 736, с.ХІІІ; 1425, с.141]. З довірою до неї поставився М.Коялович, наголошуючи на “латинському фанатизмі” литовців [954, с.187]. Вже в першій половині 60-х рр. було висловлено й протилежні думки. Д.Зубрицький заперечив вірогідність повідомлення Віюка-Кояловича, вважаючи, що така ситуація була неможлива у ВКЛ [761, с.20-21, прим.35]. М.Максимович зауважив, що Острозький входив до Панів-ради ще до 1522 р. [1177, с.196-198]. Сумнів у такому трактуванні подій висловив А.Мосбах і архієпископ Макарій [2023, с.120, прим.2; 1161, т.ІХ, с.211]. Однак до кінця 1890-х рр. версія Віюка-Кояловича зберігала позиції в літературі [362, с.279-280; 383, с.371; 641, с.127; 1333, с.158; 467, с.826].

Поновив її критику А.Ярушевич. На його погляд, йшлося про здійснення Жигімантасом призначення без участі Панів-ради [1830, с.161-169; 1829, с.30-32]. М.Любавський твердив, що встановлені в 1413 р. обмеження тоді вже не діяли, а дана Жигімантасом обіцянка є лише “проектом”, запропонованим А.Гюштаутасом [1140, с.205-206; 1128, с.167-168; 1135, с.354]. Таке трактування підтримали Ф.Леонтович та В.Біднов [1059, 1908, №3, с.82-83; 345, с.91]. За Й. Ма-линовським, для призначення православних на вищі уряди вистачало згоди ради, а підтвердження згаданих обмежень було “простою формальністю” [1194, ч.ІІ, вып.2, с.60]. Зі спростуванням вказаних поглядів виступили М.Довнар-Запольський, І.Філевич та К.Харлампович. На їхню думку, події 1522 р. свідчили, що привілей 1413 р. не був “мертвою літерою” [681, с.12; 1679, с.ХХХ; 1700, с. 14]. М.Грушевський вважав, що литовці бажали запобігти зрівнянню обох “націй” [578, т.ІІІ, с.454]. Критика змусила Любавського переглянути позиції.

Він визнав, що в 1522 р. було відновлено обмеження щодо православних; щоправда, вони й надалі не виконувалися. Свою роль відіграли й завершення війни з Москвою, і втрата надій на реалізацію унії церков [1131, с.14, 17].

В цілому становища православних протягом 1520-60-х рр. дослідники торкалися нечасто. М.Максимович вказав, що в середині XVI ст. у раді ВКЛ уже не було ревних католиків [1184, с.157]. На думку М.Кояловича, поширення про-тестантизму призвело до нового єднання литовців та русинів [954, с.195]; цьому сприяла й релігійна толерантність Жигімантаса II [955, т.І, с.32-33]. Щоправда, Ф.Леонтович чомусь твердив, нібито до кінця його правління зберігалися гострі релігійні протиріччя [1059, 1908, №6, с.293]. Дуже поширеним був погляд, згідно з яким тиранічне правління Івана IV нейтралізувало потяг русинів ВКЛ до Москви. На цьому наголошував М. Коялович; погодився з даним твердженням і М.Грушевський [956, с.23; 962, с. 160, 165; 782, т.ІІІ, с.330; 1333, с.172; 1394, с.426; 1018, с.24; 578, т.V, с.541; 628, вип.ІІ, с.166]. Про острах перед “московським деспотизмом” твердив М. Дашкевич, водночас наполягаючи, що протиріччя між русинами та “корінною литвою” продовжували існувати [641, с.159].

Остаточне зрівняння прав усіх християн проголошено привілеєм від 7 червня 1563 р.: *“Так теж на достоинства и преложеньства всякие и до рады на-шое и на уряды дворные и земские не только подданые костелу римскому от того часу обираны и прекладаны быти мають, але одинако и заровно вси рыцарского стану з народу шляхетского люди виры хрестиянскои, як Литва так и Русь”* [4, т.ІІІ, №32, с.118-121; 133, с.1-4; 233, cz.ІІ, oddz.1, s.166-169; 152, s.298-300; 230, №4, s.14-19; 18, №18, с.246-249]. Щоправда, Ю.Крашевський припустив, що його видано насамперед для протестантів [1977, т.ІІІ, s.112-113]. З цим погодився архієпископ Макарій [1161, т.ІХ, с.346-347, 463]; ініціативу протестантів визнавали й І.Лаппо, М.Грушевський, І.Філевич, Й.Малиновський, М.Ва-силенко [1451, с.18; 1032, с.30; 578, т.V, с.455; 1679, с.ХХХ; 1194, ч.ІІ, вып.2, с.61; 468, с.4]. Такої думки був і М.Любавський, вважаючи, що православні вже були зрівняні в правах з католиками [1135, с.652]. Ю. Ярошевич наголосив, що привілей стосувався всіх християн [1942, cz.ІІ, s.34, 55]. В літературі є відмінні оцінки цього привілею. За М.Грушевським, зрівняння було формальним і не змінило другорядної ролі православних [578, т.V, с.456]. Не вважав, що привілей ліквідував литовсько-руський антагонізм, В.Пічета [1353, с.470]. Навпаки, про існування з 1560-х рр. єдиної “нації” твердив І.Лаппо [1026, ч.2, с.550-551].

Зрівняння в правах підтвердив Гродненський привілей від 1 липня 1568 р. [5, т.ІІ, №146, с.158-164; 230, №5, s.20-28]. Тоді ж (25 червня) митрополит Йона ІІІ просив надати православним ієрархам місце в раді [4, т.ІІІ, №43, с.145; 28, т.І, №XIX, с.484], проте це питання й надалі не отримало позитивного розв’язання. Частина дослідників вважала, що раніше деякі митрополити входили до ради [4, т.ІІІ, прим.34, с.9; 422, с.133; 1161, т.ІХ, с.377]; це заперечили М.Грушевський, Ф.Леонтович, В.Біднов [578, т.ІV, с.266, т.V, с.457; 1060, №9, с.136-137, №10, с.314; 345, с.107]. Відсутність у раді православних єпископів М.Любавський пояснив економічними причинами; І.Лаппо та Й.Малиновський

трималися традиційного для проправославної історіографії погляду [1018, с.575-576; 1194, ч.ІІ, вып.2, с.Х, прим.183]. Вельми поширеним було пояснення видання привілеїв 1563 і 1568 рр. прагненням “сполыщити” русинів і схилити до унії з Кораною [641, с.151; 1333, с.167; 1649, с.69; 578, т.V, с.455; 1679, с. XXX; 1369, с.623; 1359, с.122; 1872, с.115-123; 475, с.204-205; 1768, с.143].

Становище русинів ВКЛ у заключну добу самостійності Литовсько-Руської держави, за винятком кількох епізодів, майже не привертало дослідницьку увагу. Це не дивно, оскільки тоді не відбувалося подій, які могли б бути витлумачені як прояви “національно-релігійної” боротьби (на кшталт громадянської війни 1430-х рр., “змови князів” чи повстання М.Глинського). За таких умов складно визначити тенденції в еволюції дослідницьких поглядів. Однак саме протягом даної історіографічної доби було здійснено реконструкцію основних історичних фактів; в наступні ж десятиліття в дослідженні східнослов'янськими істориками етноконфесійних взаємин у ВКЛ не відбулося суттєвого поступу.

4.10. Місце Великого князівства Литовського в історії східнослов'янських народів

Перша проблема, якої варто торкнутися, стосується характеру утворення ВКЛ, точніше, входження до його складу руських земель. Від початку спостерігаємо тут дві антагоністичні традиції. Перша, репрезентована вже автором “Історії Русів”, зводиться до добровільного визнання литовської зверхності, в обмін на рівні права. Така ідилічна картина начебто мала місце з часів Гедімінаса; приєднання як “рівних до рівних” підтверджувалося і при укладенні Кревської унії, і після Грюнвальдської битви [889, с.5, 10, 35-36]. Цю візію сприйняли Н.Бантиш-Каменський та репрезентанти української історіографії – М.Маркевич, П.Куліш [312, с.352; 1210, т.І, с.11, 13, т.V, с.131; 997, с.12; 1234, с.16, 21]. Різкій критиці піддав її Д.Зубрицький [763, с.304, прим.179; 761, с.77-79]. Протилежний погляд зустрічаємо в російській літературі XVIII ст. В.Татищев пов'язав посилення Литви з послабленням Русі після татарської навали [1600, т.І, с.367, т.ІІІ, с.267, т.ІV, с.80]. Під 1226 р. у нього згадано, начебто митрополит Кирилл вказував на загрозу від татар та литовців [1600, т.ІV, с.365]. Про “литовське ярмо” йдеться у М.Щербатова та Й.Штріттера [1797, т.ІV, ч.І, с.316, 515; 1591, ч.ІІІ, с.215]. Єкатерина ІІ зауважила, що під час татарського нашестя Литва “в каламутній воді рибу ловити хотіла” [710, ч.V, с.107].

На початку XIX ст. І.Нехачін та С.Глінка уподібнили приєднання руських земель литовцями татарським, німецьким та польським завоюванням [1264, ч.І, с.334, 373, 415; 523, ч.ІІІ, с.16]. Розвинув ці погляди Н.Карамзін, вважаючи литовців і татар “двома народами, рівно ненависними” Русі. Москва була “зобов'язана своєю величчю ханам”, які врятували її від Литви [819, т.ІV, с.122, 125-126, 129, 133, 168, 176, т.V, с.17, 38, 93, 139, 167, 208, т.VІ, с.85, 180, 183, 210]. Фактично історик вважав Орду “меншим злом”. Зауважу, що вищенаведені тве

рдження Карамзіна цілком обґрунтовані, але з суттєвим уточненням: має йтися не про абстрактну “Русь”, а про Велике князівство Московське. “Завоюванням” вважав розширення ВКЛ і А.Коцебу [946, с.1]. З російським історіографом погодилися П.Кеппен, І.Кайданов, М.Погодін, Д.Зубрицький [850, стб.36; 813, с. 82, 87; 1400, с.824; 1404, с.428; 1409, с.24, 27; 1405, с.86, 127; 1406, с.145; 1401, с.445; 1403, с.4-5, 7; 1414, с.17, 21; 1408, с.137, 141; 1410, с.162; 763, с.7-8, 44-45, 50; 761, с.8, 76]. До них приєднався й записний опонент Карамзіна Н.Полевой [1417, т.V, с.15, 601, т.VI, с.15; 1418, ч.II, с.71, 74; 1419, с.XLIII, XLV].

Із запереченням поглядів Карамзіна виступив Н.Устрялов, піддавши критиці паралель між Литвою і татарами [1667, с.431]. Помилкою вважав він уявлення про те, що Литва завоювала половину земель Київської Русі [1666, с. 32, 34]. Скепсис викликало й твердження Карамзіна, нібито монголи “врятували її (Русь. – В.В.) від якихось страшних литовців, які без них завоювали б усю Руську землю” [1666, с.9]. Легке прилучення останньої Устрялов пояснив тим, що це означало звільнення від татарського ярма [1668, ч.I, с.210, 250-251, 284, 288, 337; 1666, с.18]. Ця теза не була піонерською: вже в “Історії Русів” ішлося про взаємну допомогу литовців і русинів проти татар і Ордену [889, с.6]; ту ж думку висловив митрополит Євгеній [706, с.285]. Це уявлення лишалося розповсюдженим протягом усієї досліджуваної доби [1210, т.V, с.131; 242, с.4; 1425, с.15-16; 909, с.529; 1760, с.296; 270, с.XVI; 782, т.II, с.58; 1933, с.412; 1466, с.39; 1432, с.142, 160-161; 1019, с.96; 687, с.102]. На думку І.Філевича, “власне для князів Литва була небезпечніша за татар рівно настільки, наскільки влада її була благодотворніша для народу” [1674, с.42].

Продовжувачем лінії Карамзіна виступив С.Соловйов, оцінюючи Литву і татар як “двох страшних ворогів” Русі [1559, кн.II, с.165; 1572, с.91-92; 1563, с. 106; 1573, с.188; 1567, с.274, 279; 1571, с.42]; і тут Московська держава уособлювала всю Русь. Однак задекларованій позиції суперечило визнання того, що мало місце не завоювання руських земель, а “збирання”, подібне до політики владимирських Юрійовичів [1557, с.11, 144-145, 149]. До паралелі між литовськими і татарськими завоюваннями вдавалися й надалі [865, с.193; 866, с. VIII; 735, с.28; 542, с.10; 1425, с.4; 1705, с.153; 1706, с.237; 1312, с.74; 1775, с.5, 7; 520, с.297; 1263, с.308, прим.28; 1726, с.2; 1540, с.1; 1673, пер.II, с.71; 1661, с. 42; 1273, с.7; 337, с.18; 782, т.I, ч.II, с.97; 1076, с.95-96, 100-101; 974, с.9; 1118, с. 118; 266, с.2; 1495, с.193; 875, т.I, с.288, 335; 439, с.36; 779, т.II, кн.2, с.1490]. Її прийняв і П.Куліш, відмовившись від візії, запозиченої в автора “Історії Русів” [995, т.I, с.58, 170-171, 203, 220, т.II, с.355; 996, т.I, с.149, т.II, с.236]. Д. Гловайський визначив встановлення литовської зверхності і як “завоювання”, і як “звільнення” [782, т.III, с.576]. М.Максимович іменував литовців “європейською ордою”, твердив про їхнє “нашествя” на Русь [1174, с.837; 1172, с.161; 1168, с.795]; з іншого боку, розцінював перехід українських земель під владу ВКЛ насамперед як звільнення від татарського ярма [1180, с.249].

Мирний характер прилучення Русі обстоював І.Шараневич [1760, с.296]. Про переважно добровільне приєднання твердив В.Антонович [272, с.147; 270, с.XVIII]. З критикою теорії литовського “завоювання” виступили М.Владимирський-Буданов та Ф.Леонтович [493, вып.I, с.2, 51; 1057, с.20 і далі], за ними – І.

Філевич, М.Максимейко, Ф.Тарановський [1677, с.138, прим.2; 1164, с.2; 1599, с.49]. Поруч із крайніми існувала “компромісна” точка зору. Д.Бантис-Каменський зауважив, що приєднання руських земель відбувалося не лише внаслідок завоювань [311, с.17]. Про визнання русинами “волею чи неволею” литовської зверхності згадував писав А.Хом’яков [1704, с.24]. А.Кунік зауважив, що уряд ВКЛ використовував обидва шляхи збільшення території держави [998, с.5]. На користь добровільного входження висловився М.Любавський [1144, с.27; 1132, с.32-33]. М.Грушевський, погоджуючись, застеріг від екстраполяції подібних уявлень на території, прилучення яких не відображене в джерелах [582, с.7, 23]. “Дуалістичний” характер процесу формування ВКЛ обстоювали М.Довнар-Запольський, І.Лаппо [667, с.12, 617; 1032, с.18; 1019, с.97].

Протягом першої третини ХХ ст. в літературі визнавався переважно мирний характер досліджуваного процесу. Про “військову анексію” твердив лише С.Томашівський [1639, с.118, 144]. Іншої думки були О.Єфименко, А.Пресняков, П.Клепатський, О.Андріяшев, Й.Малиновський [722, с.80; 1429, т. II, вып.1, с.9-10; 868, с.ХХV; 265, с.119; 1197, с.53]. Тієї ж гадки, із застереженням щодо Смоленська, був В.Ігнатовський [797, с.53]; “дуалістичну” схему обстоювали В.Щербаков [1789, с.82-84] і (в 1920-х рр.) В.Пічета [1381, с. 436].

По-різному оцінювався характер державності ВКЛ на початку його утворення. І.-Б.Раковецький та Й.Сенковський провели паралель між роллю тут литовців і скандинавів – в утворенні Руської держави [2129, с.242; 1518, с.47]. Ідею, народжену польською історіографічною традицією, запозичили східнослов’янські історики. Уподобнювали дії Гедиміновичів “збиранню” Русі Рюриковичами Й.Бодянський, Д.Зубрицький, М.Коялович, І.Беляєв, П.Куліш, І.Жи-тецький [763, с.ХІ-ХІІ, ХІV-ХV; 762, ч.ІІІ, с.268-269; 956, с.10; 729, с.21-22; 358, с.53; 995, т.І, с.29; 731, с.15-16]; робили подібні порівняння й у першій третині ХХ ст. [722, с.80; 494, с.217; 687, с.105, 113]. Щоправда, рано було вказано на некоректність цього: М.Костомаров зауважив, що до складу ВКЛ увійшла й сама Литва, тоді як батьківщина варягів не стала частиною Русі [917, с.26].

Поширене було уявлення про “литовсько-руський” характер тодішнього ВКЛ (Д.Зубрицький, В.Антонович, Д.Іловайський, М.Любавський, А.Пресняков, В.Пічета, С.Платонов) [760, с.3; 272, с.54; 782, т.І, ч.ІІ, с.485; 1142, с.49; 1148, с.15-16, 21, 33; 1429, т.ІІ, вып.1, с.53-54; 1390, с.139; 1394, с.131]. Згодом білоруські дослідники запропонували термін “литовсько-білоруський” [797, с. 46], визнаний Любавським [1137, с.62]. “Чисто-литовською” вважав державу Міндаугаса М.Дашкевич [642, с.123-125]; І.Лаппо в 1930-х рр. твердив, що ВКЛ від початку являло “державу імперського типу” [1026, ч.2, с.535-537].

Роль литовців у державному житті ВКЛ пізнішої доби також часто зводили до мінімуму. Й.Сенковський писав про їхнє “принижене” становище [1518, с.46]; поширеним був погляд на Литву як “зерно”, що лише дало початок державі. За І.Боричевським, ВКЛ отримало від литовців лише династію та назву [1515, с.230-231; 420, с.1]; В.Антонович додавав ще й військову силу [272, с.1]. Наведу ще кілька висловлювань: Русь являла “мозок і м’язи” ВКЛ [1425, с.16]

або “душу литовського державного організму” [1830, с.6]; “історії власне Литви тут (в історії ВКЛ. – В.В.) немає і бути не може” [716, с.248]. Зазначалася “дивна, майже випадкова поява литовського народу на історичному ґрунті” [1793, т.ХХХІ, с.491] і те, що “литовське плем’я” “не було покликане до історичного життя; воно могло послугувати лише цементом у чужих твореннях” [1262, с.7]. Про “так звану Литовську державу” писав І.Філевич [1674, с.146; 1675, с.4]. В будь-якому значенні відмовляв литовському елементу К. Бестужев-Рюмін [385, т.ІІ, вып.1, с.53]. Д.Дорошенко (як і М.Дашкевич) відводив литовцям лише організаційну роль (“цементу”) в процесі державотворення [641, с.2; 687, с.113].

Часто лунали протести проти тенденційності поляків, які заперечували провідну роль русинів у ВКЛ [316, с.V]. При цьому забували згадати про “варязьку” концепцію історичного значення литовців, запропоновану польськими істориками; частина останніх визнавала за русинами велику роль у державі [1859, т.І, s.274]. Слідом за Ю.Ярошевичем [1942, cz.ІІ, s.7], майже всі репрезентанти східнослов’янської литуаністики прийняли тезу про неминучість “обрусіння” литовців, відвернутого лише Кревською унією. (А.Хом’яков, однак, зауважив, що немає прикладів “ослов’янення неслов’янського племені” [1703, с.58]). Ймо-вірність “зрушення” Литви обстоював і М.Грушевський [578, т.ІV, с.181].

З середини ХІХ ст. започатковано спроби конкретизації терміну “руський” стосовно елементу, що відігравав провідну роль у державі. Вже Й. Бодян-ський та М.Костомаров називали її літописання “білоруським” [405, с.7; 911, с.53]. На значенні білорусів наголошували М.Коялович та А.Ярушевич [957, с.27; 1830, с.23]. Їхню панівну роль у культурній і мовній сферах обстоював М.Довнар-Запольський, твердячи про збереження ними самостійного життя до кінця ХІV ст. [666, с.333, 337-338]. Литовці ж дали ВКЛ “життєдіяльні сили” [666, с.326-327; 677, с.170]. (Щоправда, в брошурі “Основи державності Білорусі” взагалі проігнорована роль литовців [676, с.3]). “Головним культурним ядром і основою нової держави” вважав білоруські землі Є.Карський [840, с.449]. Про “білоруську стихію” писав М.Грушевський, визнаючи, що “зрушення” держави здійснили саме вони [602, с.13-14; 587, с.86, прим.3; 578, т.ІV, с.8, прим.4, т.V, с.631; 584, с.117]. Білоруську “територіальну, етнографічну і культурну основу” ВКЛ визнав А.Пресняков [1429, т.ІІ, вып.1, с.7, 44; 1430, с.702]. На провідній ролі білорусів наполягав В. Пічета [1364, с.16]. На думку С.Томашівського, Литва являла собою “державне джерело”, тоді як білоруські землі – “політично-культурний осередок” [1639, с.118-119]. Хіба що Р.Лашенко обстоював головну роль українського етнічного елементу в згаданих процесах [1037, с.182-184].

Протягом даної історіографічної доби авторів, які визнавали за литовцями помітну роль у житті ВКЛ, було небагато. Значний вплив литовського елементу на руські землі підкреслив Н.Карамзін [819, т.V, с.105, 204]. Про втрату Литовською Руссю “попереднього побуту” писав С.Соловійов [1565, с.97], підтриманий В.Вешняковим та В.Ключевським [484, с.43; 875, т.І, с.335; 873, с.73-74]. Про запровадження литовцями й татарами “своїх засад” у

західних і східних руських землях писав М.Довнар-Запольський [666, с.324]. У 1920-х рр. В.Пічета визнав, що литовці відігравали керівну роль у державі [1359, с.81]. На-решті, М.Любавський так розподілив “ролі”: лідерство литовців, матеріальні й культурні сили білорусів і переважно матеріальні – українців [1137, с.59].

Відповідно визначалися “національний” характер державності ВКЛ і його місце в “руській” історії. Новаторську тезу щодо цього висловив Й.Сенковський. На його думку, до середини XV ст. існували “дві руські держави і два руські народи”: ВКЛ та Великоросія на чолі з Москвою. Тому без історії першої не може бути повноцінної історії руського народу [1518, с.45-46, 50-51, 67-68]. На те, що цю ідею першим висловив Сенковський, звернув увагу К.Бестужев-Рюмін [385, т.І, с.231; 389, с.121]. (Щоправда, наприкінці 1830 р. М.Погодін мав намір “написати про права Росії на Литву і послати до Бенкендорфа” [1222, с.364]). Однак частіше “першопрохідцем” тут прийнято вважати Н.Устрялова. Наполягаючи на необхідності вивчення в курсі руської історії минулого ВКЛ, він розвинув ці думки в дисертації “Про систему прагматичної руської історії” (1836). На думку Устрялова, інакше “руська” історія хибуватиме на “однобічність” [1667, с.406; 1666, с.38, 40-41]. В той же час він вважав, що до встановлення татарської, а згодом литовської зверхності західні землі Київської Русі майже не відрізнялися від великоруських; очевидні відмінності між “двома частинами руського народу” пояснювалися політичним поділом. (М. Драгоманов слушно зазначив суперечливість подібних поглядів: “... сама теорія Устрялова, за якою псування Південно-Західної Русі почалося одразу, як вона відпала від Володимировичів до Гедиміновичів, ... , слугувала підґрунтям теорій про силу польського впливу на Литовське князівство і про польський його характер” [689, с.19]). Практичне втілення погляди Устрялова дістали в курсі “Руська історія” (1837); в цьому плані пріоритет дійсно належить петербурзькому професорові. Вищевикладені зусилля Устрялова в напрямі залучення “західноруської” історії до “загальноруської” були відзначені в 1830-х рр. премією [974, с.5].

Позицію Устрялова підтримали Й.Бодяньський, Д.Зубрицький [763, с.XIV-XIX; 889, с.І; 763, с.418, 420, прим.292; 1793, т.XXXI, с.492]. Натомість проти виступив С.Соловійов, гадаючи, що не можна дати рівного місця історії Південно-Західної і Північно-Східної Русі: з часів Гедимінаса й Казімежа III “значення Південно-Західної Русі залишається завжди важливим, але завжди другорядним; головна увага історика має бути постійно звернена на північ” [1559, кн.І, с.53, кн.ІІ, с.439; 1553, с.33]. Втім, точка зору Устрялова надалі здобувала послідовників. Не менш важливою за московську вважав литовсько-руську історію М.Дашкевич [641, с.3]; О.Єфименко твердила про дві “самостійні й паралельні частини” руської історії [722, с.1]. В.Сторожев підкреслив, що історичний процес, який спостерігаємо на півдні Київської Русі, не мав продовження у Великоросії [1589, с.XVIII, XXI-XXII].

Широким було визнання ВКЛ одним із центрів об’єднання Русі. Н.Устрялов пояснював боротьбу Гедиміновичів з нащадками Івана Калити обопільним прагненням влади над “всією Руссю” [1667, с.431; 1666, с.36]. З ним погодився

М.Костомаров [914, с.22]. На думку А.Хом'якова, центр руського життя, раніше зосереджений у Галичі, перейшов до Литви [1706, с.236]. За М. Дашкевичем, після зникнення Галицько-Волинської держави правителі ВКЛ стали “єдиними носіями ідеї об'єднання західної половини руських земель” [641, с.1, 89, 109]. Осередком “збирання” Русі, поруч із Москвою, вважали Литву Я.Головацький, К.Бестужев-Рюмін, В.Антонович, О.Єфименко, Д. Багалій, І.Лаппо [62, с.1; 385, т.І, с.387; 280, с.66; 317, с.35; 722, с.104; 303, с.20-21; 1019, с.99-100]. Роль “зби-рача” визнавали за нею й історики-марксистки [1464, с.158; 1466, с.40].

Надзвичайно популярною стала теза Й.Сенковського про “руський” характер ВКЛ. Як “Західноруську державу” визначив його Н.Устрялов [1667, с. 430-431; 1666, с.17]. З цим погодилися М.Максимович, М.Костомаров, М. Коялович [1181, с.15; 1179, с.222; 1171, с.395; 1169, с.106; 1173, с.343; 1168, с. 749; 1187, с.361; 1180, с.258; 1185, с.173; 1183, с.31; 902, с.V; 928, с.104, 109; 935, с.153; 909, с.522-523; 924, с.183; 932, с.75; 899, с.15; 927, с.15-16; 933, с.180 ; 954, с.66, 92; 962, с.76]. Останній твердив, що литовці зберегли державність Західної Русі, захищали “західноруську незалежність від Польщі” [957, с.22; 954, с.48]. Однак у нього ж зустрічаємо характеристику литовської влади як “чужої” [962, с.4]. Ця обмовка символічна: очевидно, переконання в тому, що ВКЛ являло “руську” державу, не було надто глибоким. “Руською” державою вважали ВКЛ І.Бе-ляєв, К.Бестужев-Рюмін, В.Антонович, М.Дашкевич, М. Владимирський-Буданов, О.Левицький, І.Філевич, В.Ключевський, М. Ясинський, Є.Карський, М.Любавський, М.Максимейко, М.Грушевський, Й. Малиновський [362, с.275; 385, т.І, с.83; 1420, с.31, 33; 280, с.156; 641, с.1; 488, с.205-206 і далі; 492, с.IV, 6, 46, 76-77, 89-90, 92, 130; 493, вып.І, с.25, 27, вып. VI, 1907, с.41; 490, с.8; 495, с.1, 12; 1456, с.35; 1039, с.12; 1674, с.147; 875, т.ІІ, с .104, т.ІІІ, с.88; 874, с.115; 1833, с.13; 840, с.449; 1135, с.7; 1129, с.19; 1164, с.65; 578, т.ІІІ, с.139, т.IV, с.98-99; 1192, с.3, 91, 97, 105; 1196, с.12]. (Винятки нечисленні: П.Куліш розцінював литовське панування як втрату руської державності [995, т.І, с.58, 220, 224]; “чужою державою” вважав ВКЛ А. Будилович [439, с.18]). Такі ж уявлення панували в популярних працях [296, с. 322; 1425, с.4; 1234, с.17; 19, с.181; 1046, с.28; 1506, с.4; 1505, с.26; 1504, с.13; 1392, с.5; 1394, с.135, 422, 452; 722, с.80].

Що до терміну “Литовсько-Руська держава”, то з'ясувати його походження важко. І.Лаппо дійшов висновку, що першим вжив його Й.Лелевель у 1830-х рр. [1026, ч.2, с.521, 533]. (Вже А.Коцебу писав про можливість перетворення Польщі на “литовсько-руську провінцію” [946, с.235]). Тож, очевидно, й він з апозичений східнослов'янською литуаністикою з польської традиції. Особливо поширеним термін стає з 60-х рр. ХІХ ст., причому помітні особливості його вживання окремими авторами. В.Антонович переважно згадував “Велике князівство Литовське”, а не “Литовсько-Руську державу”; зворотніми були вподобання М.Дашкевича. Широко вживався термін і марксистами, а пізніше – українськими та російськими істориками з еміграції [1463, ч.ІІ, вып.2, с.2; 1465, т.ІІ, с.116; 1416, т.ІІІ, с.31; 1415, с.217, 219; 1019, с.5, 98, 167; 1090, с.32-33, 77; 1821, с.3, 13, 19-21 та ін.; 1684, т.І, с.267-269, 272, 279 та ін., т.ІІ, с.51-52, 56-58

та ін.].

Зі становленням білоруської й української національних історіографій їхні репрезентанти починають (перші – активно, другі – значно пасивніше) заявляти претензії на історичну спадщину ВКЛ. Про “білорусько-українську державу” Гедиміновичів писав М. Драгоманов [689, с.8]. “Українсько-білоруською добою” звав цей період вітчизняної історії М. Грушевський [574, с. 5]. Одним із перших, хто виразно обстоював білоруський характер ВКЛ, був В. Ластовський. Хоча в його популярному нарисі (1910) йдеться про “Литовсько-Руську державу”, роль українців (а подеколи й литовців) ігнорується: Григорія Цамблака названо “білоруським митрополитом”, прибічників Михайла Глинського – “білоруською партією”. Автор навіть пояснив боротьбу 1440-50-х рр. за збереження незалежності ВКЛ “національною свідомістю білорусів” [1035, с.21, 27, 32-33]. Термін “Литовсько-Білоруська держава” зустрічаємо в згаданій брошурі М. До-внара-Запольського [676, с.1-2, 13]. На тому, що ця назва найадекватніше відображає історичні реалії, наполягав В. Ігнатовський [797, с.38], в іншій праці називаючи державу то “Литовсько-Руською”, то “Білоруською” [796, с.169-170].

Погляди В. Пічети неодноразово зазнавали змін. У 1920-х рр. він обстоював визначення ВКЛ як “Литовсько-Білоруської держави” [1373; 1374, 1921, №2, с.18-22, 1922, №1, с.17, №3-4, с.35-37; 1355, с.179-184, 187-191; 1358, с.21 і далі; 1372, с.44 і далі; 1378, с.30; 1382, с.89; 1359, *passim*; 1361, с.264, 276; 1379, с.214, 223-224, 227; 1385, с.750; 1381, с.413, 428, 435, 440; 1360, с.101; 1386, с.216; 1384, с.289, 291, 387-389, 391, 411]. Щоправда, в працях, опублікованих у Вільнюсі та Берліні, Пічета зробив поступку на користь традиційного терміну – “Литовсько-Руська держава” [1365, с.9; 1354, с.121]; в київському збірнику на пошану Д. Багалія він визнав ВКЛ “Литовсько-Білорусько-Українською державою” [1366, с.458]. Згодом ці назви поступилися місцем нейтральному “Велике князівство Литовське” [1362; 1363; 1368; 1367; 1357]; термін “Литовсько-Біло-русська держава” був визнаний “дещо штучним” [1383, с.184] чи “умовно” прийнятним для доби після 1569 р. [1387, с.187]. За рік до смерті історик повернувся до визначення часів відносної свободи дослідницької думки [1375, с.10].

У 20-х та першій половині 30-х рр. писали про “Литовсько-Білоруську державу” інші білоруські історики [694, с.216, 218 і далі; 693, с.115 і далі; 691, с. 257, 261, 275; 692, с.348, 352; 11, т.І, с.XV-XVI, XXI-XXII та ін., т.ІІ, с.XLIV; 680, с.5, 34-35 та ін.; 443, с.155-157 та ін.; 638, с.215, 218 і далі; 513, с.54-59; 1789, с.58-60 і далі]. Погодився з ними український колега С. Борисенко [412, №7, с.136, 153]. Зустрічалися й інші означення: “Білорусько-Литовська” [637, с. 53-54, 57; 474, с.53] чи “Білоруська” держава [637, с.54].

Часи ВКЛ частина білоруських істориків (М. Довнар-Запольський, В. Дружниць) оцінювала як кульмінаційний пункт вітчизняної історії; дехто твердив про “золотий вік”. (Дещо інакше розставив акценти В. Пічета, вважаючи втіленням власне білоруської самостійної державності Полоцьке і Смоленське князівства). Не дивно, що білоруські історики і правники просили передати Литовську Метрику до Мінська, на що дістали принципову згоду [1699, с.347].

Втім, такі погляди зазнавали й критики. К.Харлампович висловився щодо термінів “литовсько-білоруський сойм” і “Литовсько-Білоруська держава”: “ніколи не існувало ні такого сойму, ні такої держави” [1699, с.349].

Аналогічну оцінку дав І.Лаппо [1026, ч.2, с.348]. М.Любавський, називаючи ВКЛ “напівруською державою”, тим не менше вважав цю державність “чужою” для Білорусі [1146, с.7, 16-17, 19]. Пізніше (протягом 1920-х рр.) він вживав обидві назви – “Литовсько-Руська” [1136, с.3, 19] і “Литовсько-Білоруська” [1137; 1143, с.544].

В українській історіографії інтерес до історії ВКЛ і бажання зробити її повноцінною часткою вітчизняної історії були набагато слабшими. За М.Грушевським, XIV-XVI ст. – час “розкладу і упадку українського життя”, “гніту литовсько-польського режиму” [578, т.VII, с.VII, X]; пасивність народу пояснювалася тим, що ВКЛ не було для нього “своєю” державою [578, т.VI, с.1, 391]. З тим, що ця держава була чужа для українців, погодився Д.Багалій [298, с.3; 301, вип.1, с.20]. За М.Чубатим, вона могла стати українською за характером, але це унеможливила Кревська унія [1740, т.CXXXIV-CXXXV, с.24]; українська державність “доживала” в “удільній” системі [1740, т.CXLIV-CXLV, с.18, 92]. Суперечливим було судження І.Крип’якевича: не будучи “українською”, держава водночас була “своєю” для південноруського населення [973, с.114, 120]. З цим погодився Р.Лашенко, доводячи, що більшість її населення складала українці. Поруч із термінами “Українсько-Білоруська” [1037, с.174], “Литовсько-Білорусько-Українська” [1037, с.180, 233] та “Литовсько-Українська” [1037, с.11, 44, 123-124, 161 та ін.], він вживав і вислів “Литовсько-Руська держава”. Про “Українсько-Литовське князівство” писав Ю.Сіцинський [1527, с.10].

Насамперед слід звернути увагу на тривале протистояння в східнослов’янській литуаністиці “мирної” і “завойовницької” концепцій підпорядкування Русі Литвою; в підсумку перевагу здобула перша. Багато тез, що лягли в підгрунтя уявлень про ВКЛ як “руську державу”, запозичено з польської традиції. Йдеться про ідею Й.Сенковського щодо місця цієї держави в “руській” історії; тенденцію до мінімізації історичної ролі литовців; гіперболізацію впливу Руської Правди на право ВКЛ; зрештою, термін “Литовсько-Руська держава”.

Суттєві наслідки мали твердження, згідно з якими провідну роль у державі відігравав не взагалі “руський”, а саме білоруський етнічний елемент. Це послугувало початковим поштовхом до процесу емансипації білоруської національної історіографії від російської. Репрезентантами протобілоруської традиції можна вважати вже Й.Турчиновича та М.Без-Корниловича. В цьому переконує як слабкість у їхніх працях промосковських симпатій, так і виразне сприйняття ними як “своїх” Литовсько-Руської держави та її окремих правителів (навіть таких одіозних, згідно з проправославними стереотипами, як Йогайла).

Попри розбіжності в поглядах окремих дослідників, кожна східнослов’янська історіографічна традиція виробила своє бачення місця Литовсько-Руської держави у власній історії. Дещо складніша позиція російських істориків: частина їх гіперболізує популярність “общерусской программы”, приписуючи їй

обстоювання й еліті ВКЛ, інші тримаються традиційного телеологічного погляду на Москву як єдино можливий центр об'єднання. Для українських дослідників часи після 1340 р., як правило, постають в якості епохи бездержавності; для білоруських, навпаки, литовська доба – це органічна складова вітчизняної історії, а ВКЛ – так саме “своя” держава, як і для литовського народу.

Дана історіографічна доба позначена найбільшими здобутками в студіюванні етноконфесійних взаємин у ВКЛ. Підґрунтям цього стало формування ре-презентативної джерельної бази (істотного розширення якої відтоді не відбулося). Остання не завжди дозволяє вірогідно вирішити ту чи іншу конкретну проблему; однак практично всі перспективні напрями таких пошуків було вказано протягом зазначеного періоду. Що до пануючих у східнослов'янській литуаністиці уявлень про характер литовсько-руських взаємин, то в їхній еволюції спостерігамо очевидну зміну тенденцій. Спочатку мала місце гіперболізація русько-православних впливів у докревському ВКЛ та етноконфесійного антагонізму пізнішої доби. Така візія помітна від 30-х і особливо 60-х рр. ХІХ ст., що явно було спричинене політико-ідеологічними чинниками. Поступово, паралельно з накопиченням знань з литовсько-руської історії, їхня дія суттєво підупадає; як наслідок, на зміну звичним стереотипам приходять більш адекватні історичним реаліям погляди. Помітні й впливи з боку польської історіографії; при цьому як їхній характер, так і результати були вельми різноманітними.

РОЗДІЛ 5. ІСТОРИОГРАФІЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ЛИТОВСЬКО- РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

5.1. Взаємини Великого князівства Литовського з великоруськими державними утвореннями

5.1.1. Москва

Щодо загальних причин боротьби двох “наддержав” Східної Європи значного розмаїття в поглядах не спостерігалось. Вона тлумачилася як природний наслідок політики “збирання земель”, практикованої обома урядами. Н.Устрялов та І.Беляєв прагнули применшити ці протиріччя, уподібнюючи їх ворожнечі Мономаховичів із Ольговичами; непримиренними вони стали після унії з Польщею [1668, ч.І, с.289, 292; 358, с.97]. Як продовження “старої боротьби” Південної Русі з Північною розцінив їх А.Трачевський. Дехто вважав московську експансію засобом самозбереження [834, ч.І, с.58]. Про “природне утворення і розширення” Московської держави писав М.Владимирський-Буданов [488, с.205].

За В.Антоновичем, уже з першої чверті XIV ст. ВКЛ стало центром об'єднання Русі; ще раніше визначилася аналогічна роль Москви. Але їхні шанси були нерівні, внаслідок етнічної неоднорідності першого й того, що головний інтерес для нього становила боротьба з Орденом [280, с.66-67, 135]. Інакше пояснення дав П.Голубовський: уже Іван Калита бажав утворення держави, яка б охоплювала всю Русь, проте реалізовував це в традиційних формах – боротьби за великокнязівську гідність, за вплив, що додавало міцності московським здобуткам; литовські ж були наслідком “зовнішніх обставин”: завоювань, шлюбів [535, с.311-314]. М.Довнар-Запольський наголосив, що перевагу Москви визначали особисті якості її правителів і допомога від Орди [666, с.331-332]. Ф.Леонтович і Н.Рожков доводили, що московська політика лише поступово переходить до “національних” цілей [1054, с.59-60; 1463, ч.ІІ, вып.1, с.180, 192, 203; 1465, т.ІІ, с.70, т.ІІІ, с.44-45, 52]. Безпосереднім приводом боротьби називалося суперництво за впливи в Сіверщині чи Смоленщині [1009, с.1; 632, с.160].

Початок відкритого протистояння, за В.Антоновичем, припадає на часи Гедімінаса та Калити [272, с.92-93]. З цим погоджувалися не всі, оскільки традиційно визнавалося, що московські правителі спиралися на підтримку Узбека; це, на думку Д.Іловайського, змушувало литовського вел. князя уникати конфліктів [782, т.ІІ, с.61]. Дійсно, взимку 1333/4 рр. дочка Гедімінаса Айгуста була видана за спадкоємця московського столу Семена [105, с.361-362; 88, с.92; 85, стб.47; 79, с.204; 81, т.Х, с.206]. З іншого боку, в 1335 стався литовський набіг на Новоторжську волость; у відповідь за наказом Івана Калити були спалені “литовські городки” Осечен і Рясна [53, с.346-347; 77, с.220; 79, с.204; 81, т.Х, с.207; 86, стб.69; 135, с.57]. Важко судити, чи був напад спричинений

зближенням між Москвою та Новгородом, яке безпосередньо передувало йому.

Правління Семена Івановича (1340-1353) багатше на події у сфері взаємин із ВКЛ. В. Антонович твердив, начебто й тоді, і за Івана II (1353-1358) “ані суперництво з приводу відносин до Пскова і Новгорода, ані похід Ольгерда на Можайськ, ані заступництво його за смоленського князя, ані втеча Явнутія до Москви, ані навіть зайняття Брянська – не спричинилися до розриву дружніх, позірно, взаємин між Москвою і Литвою” [280, с.136]. Втім, така оцінка погано узгоджується з реальними подіями. Мав рацію А.Пресняков, датуючи початок безпосередньої литовсько-московської боротьби часами Семена [1431, с.12].

У розділі 2 згадувалося про напад Альгірдаса у жовтні 1341 р. на Можайськ і одруження взимку 1341/2 рр. Івана Івановича з дочкою Дмитра брянського. Прагнення московського уряду посилити вплив у Брянську може тлумачитися як свідчення ворожих взаємин із Литвою. Переворот 1344/5 рр. змусив Явнутіса тікати до Москви [100, с.61, 85, 97, 110-111, 115, 133, 154, 181, 202, 222-223; 105, с.367; 88, с.95; 85, стб.56; 79, с.209-210, 255; 73, с.83; 86, стб. 77]. Хоча перебування його там не було тривалим, сам факт вельми промовистий. Цілком очевидно, що обидва уряди прагнули послабити один одного, зокрема, надаючи підтримку “опозиціонерам” у ворожому таборі.

Суттєвою для їхніх взаємин виявилася межа 40-50-х рр. У 1349 р. Альгірдас, “здумав своим высокооумием”, вислав до Джанібєка посольство на чолі з Карійотасом “и просил рати оу царя себе в помочь”. Дізнавшись про це, московський уряд поскаржився ханові, що “Олгерд с своею братию царев оулус, а князя великаго отчину, испоустошил”. У відповідь Джанібек видав Карійотаса з супутниками Семенові [105, с.369; 88, с.96; 85, стб.58; 100, с.46, 103; 98, с.109; 93, с.119; 94, с.177; 79, с.215; 81, т.Х, с.219-220; 74, с.59; 135, с.70]. Пояснив дії Альгірдаса В.Татищев: Семен нібито “сосла же ся со князи смоленскими и литовскими, братиею Олгердовыми, и со всеми князи рускими ити на Олгерда” [1600, т.V, с.102]. Однак ця інформація не підтверджена джерелами. Очевидно, російський історик спробував знайти вірогідне тлумачення подій. (Вже після написання цих рядків мою впевненість у фантастичності даної звістки зміцнила монографія О.Толочка [1634а], хоча автор обмежився спростуванням “унікальних” татищевських повідомлень, які стосуються дотатарської доби історії Русі).

Цікаво, що Троїцький та інші ранні літописи не повідомляють, проти кого просив допомоги Альгірдас. Про те, що ці заходи спрямовані проти Москви, йдеться у Владимирському літописці та Типографському, Воскресенському й Никонівському літописах [98, с.109; 93, с.119; 79, с.215; 81, т.Х, с.219]. За ними пішла більшість російських істориків від М.Щербатова [1797, т.ІІІ, с.403; 1559, кн.ІІ, с.244; 1573, с.197; 1567, с.283; 1557, с.145]. Н.Карамзін, посилаючись на Троїцький літопис, заперечив це; уряд ВКЛ мав клопотатися про сприяння в боротьбі з Орденем [819, т.ІV, с.158, 315, прим.349]. І.Шараневич вказав на Польщу [1760, с.171], що правдоподібніше; тієї ж думки були П.Іванов та М.Грушевський [771, с.240; 578, т.ІV, с.33, прим.3]. Однак традиційний для російської історіографії погляд залишався поширеним і надалі. Так, А.Пресняков

відгадував за заходами Альгірдаса широкі плани дій проти Москви [1432, с.285-286].

В 1350 р. останній вислав посольство до Москви “*бити челом ... со многыми дары, просяще мира и живота своеи братии*”. Мир було укладено, а полонені повернулися додому. Любартас зі згоди Семена одружився з його племінницею, дочкою Костянтина ростовського; Альгірдас взяв шлюб з тверською княжною Уляною Олександрівною [105, с.370; 88, с.96; 85, стб.59; 100, с.28, 47, 103; 98, с.109; 94, с.177; 79, с.215; 81, т.Х, с.221; 74, с.59; 135, с.71]. Умови угоди, на жаль, невідомі. Проте переговори 1494 та 1561 рр. засвідчують її невігідність для ВКЛ [115, т.XXXV, №24, с.114, т.LXXI, №3, с.43]. Спроби реконструкції договору переважно торкалися смоленських справ. Мало відомо і про угоду Семена з Литвою, укладену в 1352 р., під час його походу на Смоленськ [105, с.372; 88, с.97-98; 85, стб.60-61; 100, с.47, 103-104; 98, с.110; 94, с.178; 79, с.216; 81, т.Х, с.223; 74, с.60; 75, вып.1, с.280; 76, с.264; 77, с.227; 135, с.72]. У 1494 р. згадано невігідний для ВКЛ договір із Іваном II. (Див. Додаток А.3).

Одним із мотивів литовського правителя було бажання визволити брата та решту послів. Крім того, зауважив Щербатов, угода і династичні шлюби були бажані, з огляду на небезпеку від Польщі та Ордену [1797, т.ІІІ, с.422]. З першим погодився Д.Бантиш-Каменський [311, с.18]. І.Шараневич пов’язав допомогу, отриману ВКЛ від Джанібєка у 1352 р., з литовсько-московським миром [1760, с.172]. Катастрофою 1349 р. у боротьбі за галицько-волинську спадщину пояснив шлюб Любартаса П.Соколов [1550, с.303].

Наслідком угоди і шлюбів 1350 р. став, за формулюванням Н.Полевого, “напівмир” протягом 18 років [1417, т.V, с.84-85]. Кінець йому поклали дії московського уряду проти шурина Альгірдаса, тверського вел. князя Михайла Олександровича. В листопаді 1368 р. війська Альгірдаса, Кястутіса і їхніх синів та тверські й смоленські сили здійснили похід на Москву, спустошивши її землі і протримавши місто в облозі 3 дні. Московський літописець зауважив: “*преже того толь велико зло Москве от Литвы не бывало в Руси, аще и от Татар бывало*”. Новий похід на прохання Михайла Олександровича відбувся за 2 роки. На цей раз облога тривала 8 днів. Проте загроза від Володимира Андрійовича серпуховського та наближення рязанських сил на чолі з Володимиром Дмитровичем пронським змусили Альгірдаса укласти перемир’я до кінця 1371 р. Була досягнута домовленість про шлюб Олени Ольгердівни з Володимиром. В червні 1371 р. до Москви прибули литовські послы і уклали мирну угоду (сам Дмитро Іванович на той час був відсутній, перебуваючи в Орді).

Незабаром по Великодні 1372 р. Кястутіс та Андрій Ольгердович вирушили на Переяславль-Заліський та Кашин. В липні об’єднані литовсько-тверські сили зійшлися з московськими біля Любутська. По кількох днях вичікування (за московськими літописами, і розгрому передового полку Альгірдаса) укладено мир [105, с.387-389, 391, 394-395; 88, с.108-110, 112-113; 85, стб.88-90, 92, 94-95, 99-100, 103-104; 84, стб.428-431, 433; 70, стб.533-535; 100, с.29, 48-49, 105, 120; 92, с.115-118; 93, с.125-129; 94, с.184-189; 95, с.119-121; 96, с.68-69, 245-247, 328-329; 97, с.75-77, 237-239; 80, с.15-20; 82, т.ХІ, с.10

-11, 13-14, 17-19; 89, пол.1, с.192-195; 98, с.117-120; 53, с.371; 74, с.66-69; 77, с. 231-233; 86, стб.93-96, 98; 106, вып.І, с.143-145; 139, с.54-55; 135, с.83, 86, 88-89 ; 71, с.350].

Звернемо увагу на недатоване перемир'я [126, ч.І, №31, с.52-53; 32, №6, с. 21-22; 20, №23, с.46-49]. Його уклали послы Альгірдаса, Кястутіса та Святослава смоленського; “в імені” Альгірдаса згадані Михайло тверський і Дмитро Брянський. “В імені” ж московського вел. князя виступають Олег рязанський, Володимир пронський та “князь великий Роман”. В разі порушення перемир'я Михайлом Олександровичем ВКЛ не має допомагати йому; якщо зазначені умови не влаштують Альгірдаса, він може відмовитися від них, зберігаючи мир 3 місяці. З боку Москви грамоту скріплено печаткою митрополита Алексія.

Датування угоди викликає дискусії протягом двох століть (адже протягом короткого часу постали 3 договори: наприкінці 1370, влітку 1371 і в 1372 рр.). Другий варіант обрав М.Щербатов [1797, т.ІV, ч.І, с.51] та видавці “Зібрання державних грамот і договорів” [126, ч.І, с.[4], 52]. Н.Новіков обмежився вказівкою на час між 1362 і 1389 рр. [31, ч.І, с.88-90, №10]. На думку Н. Карамзіна, грамота являла угоду, укладену під Любутськом у 1372 р. [819, т.V, с.23]. Погляд російського історіографа панував протягом наступного століття. Його поділяли Д.Бантіш-Каменський, Н.Полевой, Н.Савельєв-Ростиславич, Н. Устрялов, І.Данилович, С.Соловйов, Д.Іловайський, І.Срезневський, В. Борзаковський, В.Антонович, Р.Зотов, Ф.Леонтович, М.Любавський, О. Андріяшев [311, с.20; 1417, т.V, с.96, прим.93; 1496, с.125; 1497, с.382-383; 1668, ч.І, с.290; 294, т.ІІ, кн.ІІІ, с.121, прим.861; 212, т.І, с.218; 1559, кн.ІІ, с.265; 783, с.110; 1575, стб.227; 410, с.42, 153; 280, с.140; 272, с.116; 759, с.97-98, 144-145, 211; 1050, с.7; 1057, с.170; 1145, с.73; 265, с.117]. І.Беляєв відродив щербатовське датування [358, с.104-105]; те ж зробив Н.Дебольський [650, с.55]. Невизначену позицію зайняв А.Екземплярський [726, т.І, с.101, 104-105, т.ІІ, с. 491-492]. Явно хибне означення (1373 р.) зустрічаємо в М.Костомарова [900, с. 214]. На початку ХХ ст. на користь 1371 р. висловилися М.Грушевський, Й. Малиновський та А.Пресняков [578, т.ІV, с.451, 453; 1194, ч.І, с.158; 1432, с.236 -237, 302, 306].

Погляди на результати боротьби кінця 60-х – початку 70-х рр. розглянемо в зв'язку з історією Твері та її взаємин із Литвою. Загальне ж співвідношення сил, на думку М.Щербатова, складалося на користь ВКЛ [1797, т.ІV, ч.ІІІ, с.7]. Його “очевидну перевагу” над Москвою за часів Альгірдаса констатував П.Клепатський [868, с.ХХІІІ]; С.Платонов вважав, що до Івана ІІ московська сторона займала виключно оборонне становище [1394, с.156, 165].

Є розбіжності в оцінках того, наскільки послідовно й енергійно діяв уряд ВКЛ проти Москви. Щербатов зауважив, що його активності у великоруських землях заважала боротьба з Орденом [1797, т.ІV, ч.І, с.47]. На тому ж наголошували Н.Карамзін, С.Соловйов, М.Костомаров, І.Беляєв, В.Борзаковський, Є. Замисловський [819, т.V, с.17; 1559, кн.ІІ, с.245, 254, 262, 418, 641; 1573, с.197; 1561, с.100; 929, с.72; 900, с.210-211; 353, с.8-9; 410, с.75, прим.619; 739, с.5]; “набігами” назвав ці походи Н.Савельєв-Ростиславич [1497, с.382]. Супе

речливими були погляди Н.Устрялова: твердячи, що литовський правитель кинув на боротьбу проти Дмитра московського всі сили, визнав, що його увагу відволікала загроза від рицарів [1668, ч.I, с.263, 288-290]. А.Пресняков наголосив, що головні литовсько-руські сили спрямовувалися на прилучення південноруських земель і боротьбу з орденською агресією, але одночасно вважав, що уряд ВКЛ мав “широкий план рішучої боротьби з Москвою” [1432, с.299, 301].

Наступне пожвавлення у взаєминах пов’язане з приходом до влади Йогайли, точніше, з його боротьбою проти старших братів. Н.Полевой та Н. Саве-льєв-Ростиславич твердили (без аргументів), нібито Дмитро Іванович допоміг Андрієві Ольгердовичу повернути Полоцьк [1417, т.V, с.106-107; 1496, с.59; 1497, с.389]. (Див. Додаток А.4). Більшу увагу приділено походу московського війська на прикордонні землі ВКЛ наприкінці 1379 р. Було взято Трубчевськ і Стародуб; “*князь Трубчевский Дмитрии Ольгердович*” перейшов на московську службу, отримавши “*град Переяславль и со всеми его пошлинами*” [105, с.418-419; 85, стб.138; 88, с.129; 100, с.49; 80, с.34; 82, т.XI, с.45; 89, пол.1, с.200; 92, с.124; 93, с.143; 94, с.200-201; 97, с.81, 244]. Насамперед поставало питання, про Дмитра старшого чи Карібутаса ідеться. Джерела називають московським союзником у Куликовській битві брянського князя Дмитра Ольгердовича. На те, що це був Карібутас, вказав А.-С.Нарушевич [2026, т.IX, с. XVI]; так вважали й Н.Полевой та І.Шараневич, вбачаючи тут одну особу з трубчевським князем [1417, т.V, с.86; 715, с.4; 1760, с.240, 250, 258, 282]. Втім, уже С.Соловйов зауважив, що в Трубчевську правив Дмитро старший [1559, кн .II, с.269]. К.Стадни-цький, погодившись, продовжував вважати і учасником битви Карібутаса [2144, с.42, 110; 1540, с.13; 782, т.II, с.124, 133, 157; 316, с.21; 1333, с.83]. Дослідження розподілу сіверських земель між Ольгердовичами дозволило встановити, що трубчевським князем і учасником виправи проти Мамаєв був Дмитро старший.

Похід на Сіверщину Н.Карамзін вважав доказом переваги Москви над Литвою, а метою – “повернення” цих земель [819, т.V, с.33]; на безпідставність цього вказав Н.Полевой [1417, т.V, с.107, прим.108]. Різні думки висловлено щодо того, чи вдалося Дмитрові Івановичу утримати здобутки. І.Беляєв і В.Данилевич гадали, що Трубчевськ і Стародуб прилучено до московських володінь, а Дмитро Ольгердович отримав Брянськ [358, с.108; 632, с.164; 511, с.15]. За М.Грушевським, похід не дав Москві територіальних надбань [578, т.IV, с.161].

Кульмінацією конфлікту Москви з Мамаєм стала Куликовська битва 8 вересня 1380 р. Вона викликала величезну увагу в російській історіографії, зворотнім боком чого стала надмірна заміфологізованість цих подій. На боці Дмитра Івановича виступили Андрій та Дмитро Ольгердовичі. Оскільки вони титулюються відповідно полоцьким і брянським князями, то участь у битві на московському боці загонів з цих земель звичайно вважалася аксіомою. Проте ці титули були на той час, очевидно, лише номінальними. Тодішній правитель ВКЛ Йогайла був союзником Мамаєв; участі в битві, однак, його війська не брали, хоча й вирушили в похід. “Літописна повість” повідомляє, що Йогайла і Мамаєв узгодили наступний план дій: “*стати им у реке у Оке на Семень день*” [

69, с.30], тобто 1 вересня. Як вважали С.Смолька та М.Тихомиров, це мало статися на Верхній Оці [2140, s.109; 1626, с.373]; але 8 вересня битва відбулася на Верхньому Дону. За твердженням того ж джерела, литовсько-руські війська “не поспеша бо на срок за малым за едино днище или менши”; дізнавшись про поразку Мамаєва, “Литва с Ягайлом побегоша назад со многою скоростию, никим же гоними” [69, с.38]. За версією “Сказання про Мамаєве побоїще”, правитель ВКЛ, дійшовши до Одоєва (140 км. від місця битви) і дізнавшись про численність мо-сковського війська, “*пребысть ту оттоле неподвижым*” [69, с. 58, 92, 136-137].

На підставі цього поширеним стало уявлення, що Йогайла не з’єднався вчасно з Мамаєвом в умовленому місці і тому не взяв участі в битві. Дехто доводив, що до початку виправи Кястутіс дізнався про спрямовані проти нього угоди Йогайли з Орденом; на безпідставність цього вказав С.Смолька [2140, s. 132-134]. Про те, що активності вел. князя в східних справах заважала боротьба з Кястутісом, твердив і А.Пресняков [1432, с.323]; однак до їхнього зіткнення ли-шалось ще більше року. Сам факт східного походу Йогайли доводить: внутріш-ня ситуація у ВКЛ, з його точки зору, не була загрозливою. К. Стадницький при-пустив, що вел. князь прагнув взаємного послаблення Москви і Орди [2146, s.204]. Нарешті, Смолька висловив здогад, згідно з яким Йогайла боявся зради підданих-русинів, які начебто не бажали воювати проти Москви [2140, s.112]. (З тієї ж причини, на його думку, і Альгірдас не наважився в своїх московських випавах на вирішальну битву [2140, s.103, 112]). Прийняв цю тезу А.Прохаска [2069, t.I, s.18-19]; М.Грушевський слушно зауважив, що Смолька “*грішить нерозумінням тодішніх руських відносин*” [578, т.IV, с.312, прим.3]. (Див. Додаток А.5). У низці німецьких джерел згадано, що після битви війська Йогайли нападали на загоони переможців, відбираючи здобич [183, s.114-115; 186, p.207]. Не визначився щодо вірогідності цих звісток Н.Карамзін [819, т.V, с.248-249, прим.81]; Н.Полевой висловив у ній сумнів [1417, т.V, с.125-126, прим.133].

Суттєвої міфологізації зазнало в літературі історичне значення Куликовської битви. Гіперболізував її негативні наслідки для ВКЛ Смолька, порівнюючи останнє з “*потопаючим кораблем*”. Він та Л.Колянковський писали про катастрофу для престижу ВКЛ у руських землях [2140, s.112, 128, 152-154; 1952, s.20]. Прохаска зазначив, що в дійсності немає підстав драматизувати ситуацію, в якій опинився Йогайла [2112, s.179; 2082, s.89-90; 2069, t.I, s.37-38, prz.2].

Дехто звернув увагу на звістку М.Стрийковського, за якою по перемозі над Мамаєвом Дмитро московський “*umysłił też pod Litwą pogany Witebskiego, Kijowskiego i Połockiego, xięstw Ruskich, wojnę dochodzić*” [216, t.II, s.11]. До Альгірдаса (так у Стрийковського. – В.В.) відправлено посольство з оголошенням війни і погрозою увійти до Вільнюса на Великдень; але правитель ВКЛ випередив Дмитра Івановича і сам дійшов до Москви. Ці події датовано 1332 р. Як бачимо, в оповіді наявна низка очевидних невідповідностей. Тож після А.Коцебу [946, с.22] довіру до неї зустрічаємо лише в популярних розвідках А.Сапунова [1505, с.26; 1503, с.566, 573; 1506, с.6; 1504, с.13]. (Див.

Додаток А.6).

Щодо стосунків ВКЛ із Москвою в найближчі роки відчутний брак джерельних звісток. (Див. Додаток А.7). І.Шараневич припустив, що в діях проти ВКЛ у 1386 р. Андрій Ольгердович і Святослав смоленський отримали допомогу від Москви [1760, с.259]. Відомо, що син Дмитра московського Василь, втікши з Орди, наприкінці 1387 р. дістався Волині. Там відбулася його зустріч з Витаутасом і досягнуто домовленості про шлюб Василя з Софією Вітовтівною [82, т.ХІ, с.90; 99, с.145]. За оцінкою Д.Бантшиша-Каменського, це погодження було спрямоване проти Йогайли [311, с.26]. А.Пресняков також вважав, що в Москві Кейстутовича спочатку розглядали як союзника у протидії східній політиці Йогайли; ситуація змінилася з 1392 р., коли Витаутас став фактичним правителем ВКЛ. Відтоді його політика в руських землях стає продовженням дій Альгірдаса і Йогайли [1432, с.334, 337]. Втім, до кінця 1390-х рр. між Витаутасом та його зятем зберігався мир. Його не затьмарило навіть захоплення Витаутасом Смоленська. Безпідставне твердження Й.Штріттера, нібито в 1396 р. Василь вимагав, щоб ВКЛ поступилося йому Смоленськом [1591, ч.ІІІ, с.28-29].

Однак у 1399 р. відбулося істотне загострення взаємин Литви з великоруськими державними утвореннями (крім Москви, йдеться про Твер, Новгород і Псков). Наслідком стали “*грамоты разметныи*” до Витаутаса [105, с.450; 85, стб.165; 88, с.143; 74, с.195; 78, с.128; 86, стб.143-144; 106, вып.ІІ, с.30, 109]. А.Пресняков гадав, що саме це тимчасове об’єднання, а не поразка на Ворсклі, спричинило послаблення литовського впливу на сході [1432, с.342].

Велику увагу в літературі приділено планам Витаутаса, нібито висловленим у 1399 р. як пропозиція до хана-вигнанця Токтамиша: “*аз тя посажу в Орде на царстве, а ты мене посади на Москве на великом княженъе на всеи Русскои земли*”. Про це повідомляє більшість великоруських літописів [105, с.450; 92, с.137; 93, с.167; 84, стб.458; 94, с.229; 96, с.89-90; 97, с.89, 253; 80, с.72-73; 89, пол.1, с.219; 75, вып.2, с.385; 77, с.251; 95, с.166]. Однак ранні джерела (Симеонівський літопис та Рогозький літописець) не містять подібних згадок [88, с.143; 85, стб.165]. Новгородська традиція акцентує увагу на литовських зазіханнях щодо нього та Пскова [53, с.395; 74, с.103; 86, стб.145]. (За орденськими джерелами, Витаутас бажав опанувати “*die Moskower, Nogardere, Pleskower und alle Russen land*” [191, bd.V, №ММХLVII, sp.107-108]). Явні анахронізми містять компіляції кінця XV та XVI ст., де йдеться про обіцянки надати Токтамишеві Казань, Астрахань, Азов та “Заяїцьку Орду”. В Никонівському літописі вел. князеві приписано наступні плани: “*а мы не точию Литовскою землею и Полскою владети имамы, и Северою, и Великим Новымгородом, и Псковом, и Немцы, но и всеми великими княжении Русскими, и со всех великих князей Русских учнем дани и оброки имати, а они нам покорятся и служат и волю нашу творят, якоже мы хотим и повелеваем имъ*” [96, с.262-263, 338; 91, ч.1, с.423; 82, т.ХІ, с.172]. У литовсько-руському літописанні йдеться лише про претензії на “*всю Руську землю*” [100, с.31, 52, 73, 139, 161, 187, 208, 229; 99, с.148].

Довіра до згаданих відомостей притаманна величезній більшості російських та українських істориків. Це справедливо щодо і XVIII (В.Татіщев, М.Щер-батов), і XIX ст. (Н.Карамзін, М.Погодін, Н.Полевой, Н.Устрялов, С. Соловійов, М.Костомаров, І.Шараневич, К.Бестужев-Рюмін, М.Дашкевич, Д. Іловайський, А.Екземплярський) [1600, т.V, с.194; 1797, т.IV, ч.I, с.291, 302; 819, т.V, с.94; 1409, с.27; 1406, с.145-146; 1417, т.V, с.223; 1668, ч.I, с.274; 1568, №11, с.32; 1559, кн.II, с.364, 372, 377; 1561, с.97; 929, с.72; 1760, с.288; 385, т.II, вып.1, с.38-39; 641, с.89, 157; 782, т.II, с.199; 726, т.I, с.135]. Нерішуче висловився щодо цього А.Барбашев [316, с.11-12, 94-95]; В.Смирнов та М. Чубатий вважали повідомлення перебільшенням [1534, с.162-163; 1740, т. СХХХІV-СХХХV, с.24, 48]. А.Пресняков згодом дійшов висновку, що ці плани набрали “фантастичних розмірів” в уяві великоруських політиків [1432, с.341-342]. Віддав данину традиції М.Грушевський [578, т.IV, с.98; 1154, с.102; 1343, с.184; 973, с.115].

Відновлений мир змінився протистоянням у 1406-1408 рр. Приводом стали дії Витаутаса проти Пскова [106, вып.I, с.29; 74, с.196-197]. У вересні 1406 р. литовські і московські війська зішлись на р. Плаві, але битви не відбулося. (На боці Витаутаса виступили загопи з Польщі та Ордену; Василеві допомагали хан Шадібек і Твер). Те ж сталося роком пізніше під Вязьмою. Значною подією став перехід на московський бік Швітрігайли. 8 липня 1408 р. він виїхав з Брянська, а 26 – прибув до Москви. Разом із ним Сіверщину залишила низка князів і бояр та єпископ чернігівський і брянський Ісакій. Ольгердовичу надали Владимир-на-Клязьмі, Переяславль-Залський, Юр’єв, Волок Ламський, Ржеву та половину Коломни [105, с.467; 85, стб.180-181; 88, с. 154-155; 84, стб.474; 77, с.257; 78, с.136; 92, с.142; 93, с.174; 94, с.237; 89, пол.1, с.225; 90, пол.2, с.450-451; 80, с.82; 82, т.XI, с.204; 183, s.291; 193, t.VI, №CCCLXXX, p.159, №CCCLXXXIII, p.160, №CCCLXXXIV, p.162-163; 172, t. IV, s.536-537; 216, t.II, s.123-124]. Втім, реальної користі від цього “від’їзду” Московська держава не отримала. Безпідставний здогад М.Кояловича, за яким за Швітрігайлою було визнано великокнязівську гідність [962, с.128]. Втретє війська Витаутаса та Василя I стали одне проти одного у 1408 р. на р. Угрі; 14 вересня було укладено “вічний” мир [105, с.467-468; 85, стб.181; 88, с.155; 84, стб.474, 482; 94, с.237-238]. В цих обставинах природним кроком Швітрігайли став виїзд з Москви на початку 1409 р. [85, стб.186; 88, с.159; 82, т.XI, с.211]; оскільки по дорозі Ольгердович захопив і пограбував Серпухов, він не приховував невдоволення угодою.

Відтоді мир Витаутаса з Московією вже не порушувався. За повідомленням псковського літописця, у війні 1422 р. проти Ордену Литва отримала від неї допомогу [106, вып.II, с.39]. Довіряли цій інформації Н.Карамзін, Д.Бантиш-Каме-нський, Н.Полевой [819, т.V, с.116; 311, с.36; 1417, т.V, с.250]; пізніше таку точку зору зустрічаємо лише в А.Барбашева [317, с.192]. У 1424 р. Кейстутович допоміг зятеві, розбивши біля Одоєва хана Худайдата [77, с.262; 78, с.142; 80, с.92]. У заповітах Василя опіку над його сином доручено, зокрема, й дідові ос-таннього – Витаутасові [126, ч.I, №41-42, с.82, 85; 32, №21, с.59, №22, с.62].

“Литовська” політика Василя I оцінювалася в російській історіографії неоднозначно. І.Кайданов твердив, що він “поступився” ВКЛ Південно-Західною Руссю [813, с.81]; Н.Устрялов вважав, що Василь “рятував” руські землі від Литви і татар [1668, ч.І, с.272, 274]. (Це твердження варте уваги на тлі критики ним карамзінської паралелі між литовською і татарською політикою. Цим Устрялов дає підстави підозрювати, що підсвідомо не мав переконання в “руському” характері ВКЛ). На думку С.Соловйова, “литовські відносини” привертали тоді основну увагу [1559, кн.ІІ, с.377]. Заслугою Василя є збереження незалежності Москви від Витаутаса; він “тим самим вирішив боротьбу на користь Москви, бо після Вітовта Литовська Русь не могла більше думати про наступальний рух на Москву” [1557, с.160]. М.Коялович критичніше ставився до “недалеког-лядної” політики Василя I щодо Литви [962, с.127]. За А.Пресняковим, дії Василя в 1406-1408 рр. являли “незначний і минулий епізод” [1432, с.250]. Протягом усього життя він перебував під впливом тестя, який особливо посилювався наприкінці правління, внаслідок внутрішніх причин [1432, с.334, 350-351, 394].

Що до взаємин Василя II, який 10-річним вступив на стіл, із дідом, то “щастям”, за С.Соловйовим, була тодішня зацікавленість Витаутаса західними справами [1557, с.194]. На думку А.Барбашева, литовсько-московському зближенню сприяли ворожі стосунки ВКЛ із Новгородом та Псковом. Він навіть писав про “протекторат” Кейстутовича над онуком [317, с.263]. Часом найбільшої переваги Литви над Москвою вважав цю добу С.Платонов [1394, с.152]; про підпорядкованість московської політики Витаутасові писав А.Пресняков [1432, с.387, 394]. Небезпечним суперником Василя був його дядько Юрій Дми-трович. На думку багатьох істориків, Юрія утримував від боротьби з племінником насамперед страх перед литовсько-руським правителем. Це спостереження висловив М.Щербатов, підтриманий Й.Штріттером, С.Соловйовим, К.Бесту-жевим-Рюніним, Д.Іловайським, С.Платоновим, Є.Голубинським, А.Пресняковим [1797, т.ІV, ч.І, с.451; 1591, ч.ІІІ, с.156-157; 1559, кн.ІІ, с.383; 385, т.І, с.410; 782, т.ІІ, с.228; 650, с.48; 1394, с.153; 531, с.415; 1432, с.387].

Смерть Витаутаса була тим вигіднішою для Юрія, оскільки по ній владу у ВКЛ обійняв Швітрігайла – його свояк по дружині. За припущенням Соловйова, зміцненню їхньої дружби сприяло невдоволення Швітрігайли угодою 1408 р. [1559, кн.ІІ, с.371]. А.Коцебу твердив, що в битві під Ошмянами (грудень 1432) на боці Швітрігайли билися московські загони [946, с.116], не уточнюючи, від кого надійшла ця допомога. Про те, що мав існувати союз Жигімантаса I з Василем, здогадувався й Соловйов. Доказом він вважав те, що після вбивства Жигімантаса один із винуватців, Олександр Чорторійський, перебував у сина Юрія, Дмитра Шем’яки [1559, кн.ІІ, с.428; 1557, с.194]. Ймовірно вважав надання Юрієм допомоги Швітрігайлі й В.Борзаковський [410, с.123, прим.914]. (В квітні 1434 р. Швітрігайла повідомляв про очікування на неї). Б.Барвінський зауважив, що джерела не підтверджують існування згаданого союзу [324, с.73].

Взимку 1444/5 рр. Василь II відправив двох татарських царевичів у набіг на Вязьму та Брянськ. У відповідь Казімерас у 1445 р. спрямував війська на

Козельськ, Калугу, Можайськ; наслідком стала перемога на р. Суходрові [88, с. 192-193; 100, с.60, 78, 110, 144, 165-166, 191, 212, 233; 53, с.424; 75, вып.2, с.440; 77, с.267; 78, с.170; 92, с.151; 82, т.ХІІ, с.63; 95, с.196; 99, с.85-86, 159; 748, с. 33]. З помилками зобразив ці події Стрийковський: їх датовано 1442 р., а у московській виправі нібито брав участь Василь ІІ разом із “царем Казанським” [216, т.ІІ, s.210-211]. 7 липня 1445 р. війська Василя Васильовича були розбиті під Суздалем синами хана Улу-Мухаммада Махмутеком і Якубом; вел. князь потрапив у полон і погодився на сплату величезного викупу. Цим, очевидно, збирався скористатися литовсько-руський господар. Принаймні, двоюрідний брат Василя ІІ Іван Андрійович можайський просив Казімераса про сприяння в здобутті московського столу, обіцяючи визнати себе його “*братом молодшим*”, надавати військову допомогу, поступитися Ржевою та Мединню [118, №6, с.6; 4, т.І, №49, с.61-62; 32, №50, с.149-150]. За оцінкою І.Шараневича, ці плани засвідчують тодішню перевагу Литви над Москвою [1760, с.422-423].

Етапною подією в розвитку взаємин стала угода про “вічний” мир, укладена 31 серпня 1449 р. Казімерас і Василь ІІ обіцяли мати спільних друзів і ворогів, зобов’язуючись не допомагати відповідно Дмитрові Шем’яці та Михайлу Лушці. Передбачалася взаємна допомога в обороні від татар. Було визнано, що Твер перебуває у литовській сфері впливу, а Новгород і Псков – у московській. Якщо рязанський вел. князь захоче “служити” Казімерасові, Москва не мала чинити цьому протидії [126, ч.V, №109, с.127-128; 118, №7, с.6-9; 4, т.І, №50, с.62-65; 32, №53, с.160-163]. Спочатку переважав погляд на угоду як на успіх ВКЛ. Так вважав Я.Каро [1867, т.ІV, s.473-474]; як “корисний” для Литви характеризував мир А.Прохаска [2065, s.128]. За Н.Дебольським, договір свідчив про перевагу ВКЛ [650, с.47-48]. Проте від початку ХХ ст. спостерігаємо відхід від подібних тверджень. На думку А.Преснякова, угода 1449 р. фіксувала хитку рівновагу, будучи спробою компромісу [1432, с.413]. Натомість М.Грушевський і В.Пічета наголосили на ознаках переваги Москви [578, т.ІV, с.274; 1370, с.380].

Справи Корони, насамперед війна з Орденом, надовго унеможливили активність Казімераса на сході. На тому, що він приділяв першорядну увагу захід-ному напрямку, наголошували, починаючи від М.Щербатова; підкреслював це С.Соловйов [1797, т.ІV, ч.ІІ, с.12; 310, с.61-62; 311, с.53; 1417, т.V, с.532; 1559, кн.ІІІ, с.53, 89-90, 148-149; 1560, с.133; 1573, с.227; 1566, с.101; 385, т.ІІ, вып.1, с.51, 167; 490, с.3; 345, с.52; 304, с.45; 1663, с.36], додаючи зайнятість литовсько-польськими взаєминами і внутрішніми справами Корони [1560, с.133; 1573, с.227; 1567, с.290; 1557, с.189]. Д.Іловайський вважав вирішальним чинником особисті якості Казімераса та Івана ІІІ [782, т.ІІ, с.485-486]. За А.Пресняковим, до 1466 р. пасивність “руської політики” спричиняла війна з Пруссією; згодом увагу Ягайловича поглинули внутрішні проблеми [1429, т.ІІ, вып.1, с.152-153].

Влітку 1472 р. стався напад хана Великої Орди Ахмада на прикордонні московські землі. Літописи ХVІ ст. повідомляють, що хан підбурих Казімерас [91, ч.1, с.489-490; 82, т.ХІІ, с.148]; втім, більшість джерел не згадує про це [88, с.242-243; 78, с.195; 89, пол.1, с.297-298; 92, с.160-161; 101, с.48, 93]. Відсут

ність допомоги Ахмадові від Литви Н.Карамзін тлумачив зайнятістю Казімераса справами Угорщини та Чехії [819, т.VI, с.35]. Дійсно, ним проводилася широка династична політика, спрямована на здобуття чеського та угорського тронів. Лише наприкінці 1479 р. невдачі на сході змусили його на 3 роки повернутися до Литви і впритул зайнятися її справами [1638, с.3, 40-41]. Загрозливим було повідомлення з Риги від 11 березня 1478 р. про московські претензії на *“lannde Ploszkow, Smalenszke, Vitenbecke etc. unnd alle andere Reussche lande”* [178, th.II, №2113, p.61; 212, t.II, №1993, s.216; 193, t.XIV, №263, p.289].

Широко обговорювалися в літературі події 1480 р., насамперед відоме “стояння на Угрі”. Ще минулого року Казімерас готувався до спільних із Ахмадом дій проти Москви; тепер для цього склалися сприятливі умови. Проти Івана III виступили брати – Андрій Більший углицький і Борис волоцький. Наприкінці весни розпочався вже очікуваний у Москві похід Ахмада. У вересні його війська вийшли до нижньої течії Угри. Під Воротинськом з 8 по 11 жовтня тривали невдалі спроби татар перейти її, після чого розпочалося “стояння”. 9 листопада, не дочекавшись допомоги від Казімераса, Ахмад наказав військам відходити. Дорогою він спустошив 12 волостей на теренах “верхівських” князівств.

Головною проблемою, над якою застановлювалися дослідники, були причини ненадання ханові допомоги від ВКЛ. Літописи пояснюють пасивність Казімераса якимись “усобицями” та нападом кримських татар Менглі-Герая в жовтні на Поділля. В більшості випадків із контексту випливає, що під “усобицями” слід розуміти саме набіг: *“Король же не поиде к нему, ни посла, быша бо ему свои усобици, тогда бо воева Мин-Гирей, царь Перекопский, Подолскую землю, служба великому князю”* [78, с.21, 224; 92, с.181; 93, с.200; 94, с.328; 96, с.283; 97, с.150, 315; 91, ч.1, с.501; 80, с.206; 82, т.XII, с.201]. У деяких (Симеонівському, Львівському) літописах бездіяльність литовського правителя пояснена лише “усобицями” [88, с.268; 89, пол.1, с.338; 96, с.356]; те ж стосується Новгородського IV, але нижче згадано про події на Поділлі [74, с.134, 154]. У “Книзі степенній” ідеться тільки про татарський набіг [90, пол.2, с.556-557]. Подеколи поведінку Казімераса взагалі не пояснено [95, с.273; 101, с.49, 95].

Тривалий час головною (чи єдиною) причиною, що завадила Казімерасові, називалися дії Менглі-Герая. Так вважали В.Татіщев, М.Щербатов, Н.Карамзін, Д.Бантис-Каменський, Н.Полевой, Н.Устрялов, Н.Арцибашев, М.Костомаров, Д.Іловайський [1600, т.VI, с.70; 1797, т.IV, ч.II, с.181; 819, т.VI, с.90; 311, с.53; 813, с.100; 1417, т.V, с.494, 498; 1579, с.276; 1668, ч.II, с.17; 294, т.II, кн.IV, с.47; 993, с.77; 994, с.82-83; 901, с.275; 782, т.II, с.470-471; 352, с.173]. Дехто згадував і “усобиці”, не визначаючи, про що ідеться [523, ч.IV, с.31; 484, с.156]; С.Соловійов вказав на “домашні справи” ВКЛ [1559, кн.III, с.79, 90].

Першим спробував применшити значення нападу на Поділля Г.Карпов. Пасивність Казімераса мали спричинити якісь його тодішні зносини з Москвою та “усобиці” у ВКЛ (судячи з усього, Карпов не пов’язував їх із “змовою князів”) [834, ч.I, с.94, 113, 120]. Ф.Папе, визнавши певне значення за набігом Менглі-Герая, звернув пильнішу увагу на згадку про “усобиці” в Литві. Під

ними він розумів невдоволення частини литовсько-руської знаті, зокрема, “змову князів”, яка мусила скластися до 1481 р. [2036, s.60, 64-65, 157]. Аргументом слугувало повідомлення гданської хроніки XVI ст., за яким взимку 1480 р. московський правитель і деякі руські пани хотіли відібрати Литву у Казімераса, чому останній зарадив, повернувшись до ВКЛ [168, s.687]. Точку зору польського історика прийняв А.Пресняков [1427, с.291-293; 1432, с.425]. З тим, що дії кримського хана не справили істотного впливу на розвиток подій, погодився Б.Бучинський [448, с.156-157]. Проте він і М.Грушевський зауважили, що звістка гданської хроніки вміщена двічі (під 1480 і 1481 рр.), що є явним дублюванням; тож про внутрішні причини ненадання Казімерасом допомоги Ахмадові не може йтися [448, с.154, 157; 578, т.IV, с.483]. В “усобицях” же треба бачити набіг на Поділля, оскільки літописи це тлумачать саме так [578, т.IV, с.324-325, 483]. Дійшовши висновку, що бездіяльність Казімераса не спричинена ані подільським інцидентом, ані “змовою князів”, Грушевський пояснив її загальним “убожеством його східної політики” [578, т. IV, с.324-325, прим.1].

Останні роки правління Казімераса позначені перманентними зіткненнями в прикордонні. Відбувалися переходи “верхівських” князів разом із землями під зверхність Івана III [115, т.ХХХV, №9, с.39-40; 78, с.37; 80, с.219; 82, т.ХІІ, с.221-222]. Той обстоював їхнє право на це як “старовину”, що призводило до затятих дискусій з литовською стороною. Зрозуміло, посилення на це право являло лише дипломатичний “виверт”; на це вказував А.Пресняков [1432, с.447]. Цікаво, однак, що на момент смерті Казімераса (7 червня 1492 р. у Гродні) Пани-рада вважали головною загрозою не Москву, а “поганство”, тобто Крим. Цим зумовлена тодішня пропозиція полякам, щоб між їхніми державами тривали “*млсть братьская и прозба обаполная радами и помоцами*” [47, с.101].

Різними, до діаметрально протилежних, були оцінки в літературі політики Казімераса щодо Москви. Треба пам’ятати, що (насамперед у польській історіографії) його було прийнято розглядати насамперед як польського короля. Тому щодо діяльності Казімераса переважали компліментарні оцінки, частково сприйняті східнослов’янськими історіографіями [1039, с.2-3; 1397, с.31-32] та Т.Нарбутом [2024, т.VІІІ, s.V-VІ]. Високо оцінив дії Казімераса Ф.Папе; виправдовуючи пасивність його східної політики, він вважав головною метою Ягайловича здобуття узбережжя Чорного моря [2036, passim; 2040, s.584-585]. Це, як і погляд Папе стосовно подій 1480 р., прийняв А.Пресняков. На його думку, наприкінці XV ст. відбулася зміна системи міжнародних відносин у Східній Європі, до якої призвела політика Івана III [1427, с.280; 1432, с.443; 1431, с.2-3].

Однак від початку ХІХ ст. у російській літературі переважала протилежна точка зору. Невисоко оцінили політику Казімераса Н.Карамзін, С.Соловйов; останній вказував, що тодішній московський наступ на Литву був безпрецедентним від часів Витаутаса [819, т.VІ, с.35, 144; 1565, с.87; 1560, с.133; 1573, с.235]. Особливо негативної характеристики політика господаря щодо Москви і Криму дістала, прородно, від українських істориків, з огляду на наслідки цих дій (точніше, бездіяльності) для південних земель ВКЛ. У

недалекоглядності звинувачував його В.Антонович [272, с.201, 205-206; 274, с. 245]. Різкіших висловів – “убожество”, “малодушна нерішучість та огидна податливість”, “дурна політика” – вживав М.Грушевський [578, т.IV, с.274-276, 319, 324, 327-328, 334-335, т.VII, с.12]. Ці оцінки прийняли його учні [450, т.XC, с.24; 1639, с.143].

Початок правління Александраса позначився подальшим наступом Москви. В серпні 1492 р. відбувся похід, який мав наслідком захоплення Мценська, Любутська, Мезецька, Серпейська; в 1493 р. ВКЛ втратило Вязьму. Далекосяжні плани Івана III виявилися у вживанні в литовсько-московських зносинах титулу “государя всієї Русі” (від 5 січня 1493 р.) [115, т.XXXV, №19, с. 81-82]. Невдалий перебіг “дивної війни” змусив Александраса до миру з агресивним сусідом. Під час переговорів послі ВКЛ запропонували шлюб між своїм господарем та дочкою Івана III Оленою. 5 лютого 1494 р. у Москві підписано “вічний” мир, який передбачав, що сторони матимуть спільних друзів і ворогів та зобо-в’язуються не приймати служебних князів із землями. “Верхівські” князівства й Вязьма визнані за Московією. ВКЛ зреклося претензій на Новгород, Псков, Твер, Рязань. За Іваном Васильовичем визнано титул “государя всієї Русі” [126, ч.V, №29, с.16-18; 115, т.XXXV, №24, с.124-133; 32, №83, с.329-332; 97, с.159, 325; 80, с.227; 82, т.XII, с.237-238]. Наступного дня відбулися заручини литовського вел. князя (через послів) з Оленою Іванівною. 22 квітня він ратифікував угоду. Умовою згоди Івана на шлюб (укладений у 1495 р.) була обіцянка Александраса “не нудити” Олену до прийняття католицтва [126, ч.V, №31, с.18-19].

Несхвально поставився до згаданого шлюбу Н.Полевой. Він вважав його “помилкою”, гадаючи, що Іван був готовий заради цього відмовитися від союзу Москви з Кримом і Молдовою [1417, т.V, с.615]. Втім, цілком очевидно, що Полевой надто довіряв заявам московської дипломатії. На думку С.Соловйова, Іван сподівався, що чинитиме через Олену вплив на русинів ВКЛ [1559, кн.III, с. 106; 1557, с.218, 328, прим.919]. За Г.Карповим, литовська сторона застосувала “інтригу” у формі “австро-польської шлюбної системи”, яка була знаряддям “слабкого, жіночного народу”, тобто поляків. Захопившись, він твердив, що до цієї політики не вдавалися Гедімінас і Альгірдас [835, с.216; 834, ч.II, с.4-6, III].

Угода 1494 р. та шлюб не змогли покращити литовсько-московських взаємин. Іван III продовжував заохочувати ворожі дії Менглі-Герая та Штефана III стосовно ВКЛ; з серпня 1499 р. із Москви залунали заяви про утиски православних. Переважна більшість російських істориків XVIII-XIX ст. вірила, що етноконфесійні мотиви були вагомим фактором, який спонукав Московську державу до війн з Литвою [1204, с.177-178; 1797, т.IV, ч.II, с.278-280, 311; 819, т.VI, с.178; 1559, кн.III, с.111, 203; 1563, с.106; 1573, с.236; 1567, с.296-297; 1557, с.217-220; 1161, т.IX, с.163; 955, т.I, с.25; 834, ч.II, с.150-151, III; 758, с. 199; 362, с.275; 473, с.25; 385, т.II, вып.1, с.144; 875, т.II, с.104-105; 784, с.XVII]. Зі спростуванням виступили репрезентанти польської та литовської історіографій, доводячи, що московські звинувачення були нещирими, являючи лише привід до війни [2024, т.VIII, s.360-365; 2154, s.124-125]. З цим погодилися М.Костомаров та архієпископ Філарет [919, с.27, 32; 936, с.622;

1673, пер.ІІІ, с.83, прим.130]. Заперечуючи тезу Г.Карпова щодо суттєвої ролі релігійних мотивів у литовсько-московських взаєминах, А.Кунік зауважив, що таке уявлення виникло “під впливом сучасних понять і політичних обставин останніх років” [1000, с.115].

Рішуче відкинула пояснення дій Івана ІІІ піклуванням про долю православ'я низка українських істориків (М.Грушевський, Б.Бучинський, В.Біднов, С.Томашівський, Й.Малиновський) [578, т.ІV, с.278-280, т.V, с.539; 446, кн.VІ, с.5-6; 445, с.36-37; 345, с.75; 1349, с.192, 196; 1350, с.283; 1639, с.138; 1197, с.141]. (Перші двоє зауважили, що литовський уряд також намагався тлумачити боротьбу з Московією як захист від зазіхань на католицьку віру [4, т.І, №188, с.222]). В.Пічета також вказав, що суперечки навколо віровизнання Олени Іванівни стали лише приводом для агресії проти Литви [1370, с.379; 1356, с.7].

Переходу під московську зверхність на межі 1499-1500 рр. Більського, Шем'ячича та Семена, сина можайського князя, за “Хронікою Биховця”, передували їхні перемовини з Іваном ІІІ [99, с.166]. Таке тлумачення прийняв уже Т.Нарбут [2024, т.VІІІ, с.365-366]. Відокремлення володінь цих князів (Чернігів, Стародуб, Гомель, Новгород-Сіверський, Рильськ) створювало сприятливі умови для московської сторони у розв'язуванні війни. На початку травня розпочалися дії московських військ проти ВКЛ. На південному сході наступ призвів до втрати Брянська, Любеча й Путивля; князі Трубецькі та Мосальські визнали мо-сковську зверхність. На північному сході було захоплено Торопець. На центральному театрі Москва, ставлячи за мету здобуття Смоленська, оволоділа Дорогобужем. 14 липня основні сили ВКЛ під командуванням гетьмана найвищого, князя К.І.Острозького, зазнали нищівної поразки на берегах річок Ведроші та Тросни. До московського полону потрапив і сам гетьман [89, пол.1, с.371; 90, пол.2, с.574-575; 91, ч.1, с.535; 92, с.196-197; 82, т.ХІІ, с.252; 101, с.51, 99; 139, с.101; 17, с.66-67, 141; 187, с.1347; 99, с.167; 216, т.ІІ, с.308-310; 156, т.ІІ, с.907-908]. Московські літописи і М.Кромер датують битву 1500 р.; у М.Стрийковського зустрічаємо іншу дату – 1499 р. [217, с.558-560; 216, т.ІІ, с.308]. С.Солов'йов вагався щодо того, коли ж відбулася згадана битва [1559, кн.ІІІ, с.353-354, прим.190; 1555, с.1-2]. Проте І.Беляєв і Г.Карпов переконливо довели, що Стрийковський помилився [357; 835, с.217-218; 834, ч.ІІ, с.59-62, прим.49].

Після поразки на Ведроші литовська сторона обмежилася обороною міст і фортець. Взимку 1500/1 рр. як посередники виступили (безуспішно) брати Александраса – Владислав і Ян-Ольбрахт. Смерть останнього (17 червня 1501 р.) відкрила шлях Александрасові до польського трону і змусила виїхати в Польщу до середини літа 1502 р. Тож дивною є плутанина Литви з Польщею, коли йде-ться про кінець XV – початок XVI ст. [1701, с.5]; знаходимо її і в таких дослідників, як Г.Карпов та К.Бестужев-Рюмін [834, ч.І, с.37; 385, т.ІІ, вып.1, с.179]. Варте уваги те, що подібної “обмовки” припустився Н.Устрялов [1667, с.417]. За цей час єдиним великим зіткненням стала поразка військ ВКЛ під Мстиславлем 4 листопада 1501 р. З липня по вересень 1502 р. тривала оборона Смоленська. Від середини грудня за посередництвом Александра VI і

Владислава розпочалися мирні переговори; підсумком стало перемир'я на 6 років від 25 березня 1503 р. Протягом цього часу захоплені землі мали лишатися під московським контролем; кордон тепер проходив у 50 км. від Києва. 2 квітня угоду затвердив Іван III [126, ч.V, №39, с.24-27; 115, т.ХХХV, №75, с.398-409; 78, с.48-49; 80, с.243; 97, с.336], а 27 серпня – Александрас [115, т.ХХХV, №76, с.439].

Надії на послаблення московського тиску, пов'язані зі смертю Івана III (27 жовтня 1505 р.), не справдилися. До того ж менше, ніж за рік, без правителя лишилося й ВКЛ. В цих умовах Василь III запропонував Панам-раді, *“чтоб они похотели его на государство Литовское”* [115, т.ХХХV, №84, с.481-482]. В російській літературі переважають піднесені оцінки цієї *“ідеї мирного возз'єднан-ня”*. *“Сміливою”* вважав цю думку Н.Карамзін, *“щасливою”* – І.Кайданов, генія-льною, але передчасною – Н.Слагін [819, т.VII, с.8; 813, с.110; 713, с.76]; погоджувався з Карамзіним С.Соловйов [1560, с.142]. Видається, однак, що доречнішу характеристику дав Н.Полевой: *“дивна думка”* [1417, т.VI, с.43-44].

Жигімантас II і литовсько-руська знать були сповнені рішучості повернути втрачені землі. Вже Мельницький сейм (1506/7) розглядав питання про підготовку до війни. Остаточне рішення про це було ухвалене в лютому 1507 р.; в березні до Москви виряджено посольство з вимогою повернення всіх загарбаних територій [4, т.II, №16, с.15]. Відповіддю стали бойові дії московських військ (з 29 квітня). Проте війна з обох боків точилася не надто енергійно, обмежуючись спустошенням земель супротивника. Активності литовської сторони заважала заклопотаність повстанням М.Глинського. 8 жовтня 1508 р. між ВКЛ і Великим князівством Московським було укладено *“вічний”* мир. Ним визнавалися всі завоювання Івана III (лише Любеч було повернуто Литві). Підтверджувався також намір сторін діяти надалі *“заодно”* проти всіх ворогів, зокрема татар (окрім Менглі-Герая) [126, ч.V, №59, с.48-51; 4, т.II, №43, с.53-56].

Приводом для розриву миру стала угода ВКЛ із Кримом, внаслідок якої стався набіг синів Менглі-Герая на московські землі (травень 1512). Це спричинило оголошення війни Литві в листопаді 1512 р. З точки зору ж достойників ВКЛ, війну спровокував головним чином М.Глинський, який знаходився в Москві. Дехто прийняв це пояснення [343, с.83; 847, с.206-207]. Обережнішу позицію зайняв М.Грушевський, хоч і визнав вплив Глинського [578, т.IV, с.290].

Центральні події розгорталися навколо Смоленська. Йдеться про облоги 1512-1514 рр., насамперед останню, що призвела до його падіння (30 чи 31 липня) [100, с.125, 168, 212, 234; 93, с.217; 36, с.162-163; 83, с.17-20; 139, с.104-105; 171, с.76; 17, с.69, 142; 216, т.II, с.374-375; 156, т.II, с.970-971]; невдовзі Смоленськ отримав від Василя III грамоту з обіцянкою зберегти всі попередні привілеї [126, ч.I, №148, с.411-413]. За свідченнями З.Герберштайна, М.Стрийковського, М.Бельського, першочергову роль у падінні міста відіграли не бойові дії, а переговори зі смольнянами, ведені Глинським [17, с.69, 78, 189-190; 216, т.II, с.374-375; 156, т.II, с.970-971]. Герберштайн твердив, що перед

походом Василь III обіцяв Смоленськ Глинському [17, с.69, 189-191]. Сумнів у цьому ви-словили М.Щербатов та С.Соловйов [1797, т.IV, ч.II, с.428, 432; 1559, кн.III, с.237-238]; однак переважна більшість істориків вважала його вірогідним [1243, с.149, 153; 819, т.VII, с.38, 41-42; 1417, т.VI, с.71-72, 74; 1418, ч.II, с.368-371; 782, т.III, с.7, 603, прим.5; 2161, с.85; 578, т.IV, с.290; 437, с.97].

Останньою значною подією війни стала битва під Оршею 8 вересня 1514 р. Очоловане Острозьким (що втік з московського полону) литовсько-руське військо, посилене польськими контингентами, здобуло блискучий реванш за катастрофу на Ведроші [4, т.II, №91, с.116; 170, р.76-80; 171, с.80-84; 100, с.125-127, 168-169, 212-213, 234-235; 17, с.70-71, 78; 216, т.II, с.378-384; 99, с.105-106; 156, т.II, с.973-976; 93, с.217; 36, с.165; 83, с.21-22; 139, с.105-106]. Проте повернути Смоленськ не вдалося. Літо 1518 р. позначене маловдалими спробами наступу московських військ; 31 грудня було досягнуто домовленості про припинення бойових дій на 1 рік. Край війни поклато перемир'я на 5 років від 14 вересня 1522 р. [126, ч.V, №97, с.97-99; 4, т.II, №120, с.148-151; 115, т.XXXV, №93-94, с.632-642, 669], затверджене Жигімантасом II 18 лютого.

До смерті Василя III відкриті зіткнення не поновлювалися: у листопаді 1526 р. перемир'я продовжено на 6 років [126, ч.V, №102, с.104-107; 4, т.II, №120, с.151; 115, т.XXXV, №101, с.727-731]. У 1531 р. до цього терміну додано ще рік; про те ж ВКЛ і Москва домовилися в 1532 [4, т.II, №172, с.219-220]. Прихована ж боротьба не припинялася й надалі. У травні 1523 р. за наказом московського вел. князя “поимали” Василя Івановича Шем'ячича. Приводом стали звинувачення в тому, що він хотів повернутися до ВКЛ [1, т.I, №124, с.177-183; 93, с.222]. В липні 1526 р. утік до Москви Федір Михайлович Мстиславський.

Сигналом до активних дій з боку ВКЛ стала смерть Василя III (5 грудня 1533 р.). Жигімантас та магнати сподівалися, що регентський уряд на чолі з Оленою Глинською не спроможеться на рішучу боротьбу, і восени 1534 р. відновили війну. Спочатку вона супроводжувалася успіхами: 17 липня 1535 р. здо-буто Гомель, наприкінці серпня – Стародуб [4, т.II, №175, с.231, 234, №184, с.337-338; 100, с.192, 213, 236; 89, пол.2, с.431-432]. На кінець 1535 р. під контролем ВКЛ перебувала більша частина Сіверщини. Проте перемоги незабаром змінилися поразками. Литовський уряд схилявся до відновлення перемир'я; його суперника змушувала поспішати з цим загроза від Казані та Криму. В лютому 1537 р. укладено перемир'я на 5 років. В територіальному плані зберігався status quo; лише Гомель повертався до Литви. У квітні угоду ратифікував Жигімантас II [4, т.II, №175, с.313-316; 115, т.LIX, №6, с.105-107, №7, с.125-130].

Мирні взаємини довго не переривалися. В середині квітня 1542 р. перемир'я було продовжено на 7 років [115, т.LIX, №9, с.167-168]. На початку 1544 р. запропоновано умови “вічного” миру, за яким Москва мала відмовитися від Смоленська, Новгород, Пскова і майже всієї Сіверщини. У відповідь висунена вимога “поступитися” Києвом, Волинню, Полоцьком та Вітебськом. Подібні претензії сторін не могли бути задоволені, тож справа обмежилася перемир'ям на 5 років. Протягом 1549-1554 рр. тривали суперечки навколо

царського титулу (прийнятого Іваном IV 16 січня 1547 р.) [115, т.LIX, №18, с. 287-291]. Московська сторона відступила від своїх вимог, проте відмовила Жигімантасові-Аугустасу в королівському титулі [115, т.LIX, №22-23, с.349-350, 353, 359-360]. Це не завадило домовитися в січні 1549 р. про перемир'я на 5 років [115, т.LIX, №18, с.303-307], продовживши на 2 у вересні 1553 [115, т.LIX, №27, с.406-415]. Остання пролонгація (на 6 років) сталася в лютому – березні 1556 р. [116, №5, с.16-18, 20; 4, т.III, №17, с.69-72; 115, т.LIX, №32, с.508-516].

Доба литовсько-московських взаємин від битви під Оршею до середини 1550-х рр. не позначена якимись дискусіями в літературі. Є певні розбіжності в поглядах щодо сюжету, центральною фігурою якого був Дмитро Вишневецький. В другій половині 50-х рр. XVI ст. московський уряд схилив ВКЛ до спільних дій проти Криму [115, т.LIX, №29, с.450-451, №30, с.463]. Скориставшись загостренням литовсько-кримських взаємин у 1557-1558 рр., Іван IV пропонував укладення “вічного” миру [115, т.LIX, №37, с.570-573]. Однак литовське посольство в березні 1559 р. відкинуло цю пропозицію. Уряд ВКЛ розумів, у якій небезпеці може опинитися в разі рішучої перемоги Москви над Кримом [115, т.LIX, №37, с.577]. Справила вплив і скарга Жигімантаса-Аугустаса правителю Порти Сюлейманові I Кануні на ворожі дії з боку кримських татар: падишах у травні 1558 р. наказав ханові відновити союз із Литвою [34, №21, с.32].

Не отримавши від уряду підтримки планів боротьби з татарами, Вишневецький у 1556 р. розпочав зносини з Московією. В листопаді 1557 р. він вирушив туди, повернувшись лише у вересні 1561. На думку М.Грушевського, князь був типовим політичним авантюристом, на відміну від іншого козацького лідера – Остафія Дашковича [578, т.VII, с.115]. Торкаючись планів спільної боротьби ВКЛ і Московської держави проти Криму, Грушевський вважав, що натхненником таких намірів Москви був Вишневецький [578, т.VII, с.117 і далі]. Сумнів у цьому висловив М.Василенко [468, с.159]. М.Владимирський-Буданов припустив, що перебування Вишневецького на службі в Івана IV призвело до переходу степів за порогами Дніпра під контроль Москви [490, с. 169]. Різні здогади висловлювалися щодо мотивів повернення Дмитра до ВКЛ. Н.Карамзін та Д.Бантіш-Каменський вказали на “тиранство” Івана [819, т.IX, с. 37; 311, с.76]; як невідому характеризував причину цього С.Соловійов [1559, кн. III, с.558]. За М.Костомаровим, князь був розчарований неможливістю реалізації планів боротьби з Кримом [934, с.463]; з ним погодився Грушевський [578, т.VII, с.124].

Нове загострення взаємин було пов'язане з лівонськими справами. В січні 1560 р. литовське посольство застерігало, що Лівонія перебуває “в обороне” ВКЛ [115, т.LIX, №40, с.603, 606]. Зі свого боку, Іван IV намагався уникнути зіткнення. Щойно овдовівши, він виявив бажання одружитися з сестрою Жигімантаса-Аугустаса Катериною і укласти “вічний” мир [115, т.LXXI, №1, с. 1-9]. Переговори точилися до початку 1561 р., причому литовські послы навіть натякали, що Іван у майбутньому зможе успадкувати Литву.

Дослідники приділяли багато місця боротьбі між двома державами в межах Лівонської війни. Проте слід звернути увагу на вживану термінологію.

Вже зазначалося, що й попередні війни ВКЛ із Московією часто хибно визначалися як польсько-московські. Ще більше це стосується Лівонської війни: такої помилки припускалися І.Нехачін, І.Кайданов, Д.Бантшиш-Каменський, Н.Устрялов (sic!), Д.Зубрицький, Й.Турчинович [1264, ч.ІІ, с.93, 95-97, 101; 813, с.131; 311, с.75; 1668, ч.ІІ, с.74-75, 78; 762, ч.І, с.50; 1650, с.139, 141]. Неодноразово плував Литву з Польщею М.Костомаров [931, с.440-441; 934, с.459, 461-462, 476]; навіть С.Соловйов, чітко розрізняючи ВКЛ і Корону [1559, кн.ІІІ, с.502], не уник цього [1559, кн.ІІІ, с.540, 551-552, 571-572]. Виключенням тут є Н.Карамзін. Щодо часів Лівонської війни про Литву часто згадується в географічному сенсі; проте, коли йдеться про активну роль держави, дипломатичні чи військові заходи, натомість називається Польща [1204, с.189, 195-197; 1405, с.184, 186-187; 542, с.94-95, 107, 125; 343, с.89; 875, т.ІІ, с.430-431]. Що до П.Куліша, то в нього це стосується ХVІ століття взагалі [995, т.І, *passim*; 996, т.ІІ, с.3 та ін.]. У А.Траче-вського знаходимо абсурдне твердження, наче Лівонську війну Литві нав'язала Польща [1643, с.ХХХІ]. В дійсності Корона вельми обережно ставилася до лівонської проблеми. На це вказав А.Пресняков [1429, т.ІІ, вып.1, с.218].

Відкрита війна ВКЛ із Московією розпочалася в 1561 р. Від початку перебіг бойових дій виявився несприятливим для Литви. Надзвичайно важким ударом стало падіння Полоцька (15 лютого 1563 р.). В травні Жигімантас-Аугустас запропонував укласти перемир'я [39, №153, с.227-228]; незабаром це (терміном до 15 серпня) було здійснено. В грудні відбувалися переговори щодо мирного договору, проте узгодити позиції щодо його умов не вдалося. Наступного року війська ВКЛ узяли певний реванш. 26 січня гетьман найвищий Микалоюс Радвіла Рудий і гетьман польний Григорій Ходкевич розбили переважаючі за чисельністю московські війська на р. Улі [67, с.2, 8-10, 13, 15-16, 17-18; 4, т.ІІІ, №35, с.133-135; 177, т.І, №СХLV, р.200-202; 216, т.ІІ, с.414-415]. 2 липня було здобуто ще одну перемогу – під Оршею. Дошкульною для Івана ІV подією стала втеча до ВКЛ 30 квітня 1564 р. князя Андрія Курбського.

В наступні 2 роки литовська сторона неодноразово пропонувала замирення. За оцінкою С.Платонова, його умови були вигідні для Москви [1394, с.182]; “порівняно прийнятними” вважав їх Ю.Готье [543, с.94]. Проте скликаний Іваном ІV земський собор 2 липня 1566 р. висловився за те, щоб відкинути пропозиції ВКЛ [126, ч.І, №192, с.545-556; 83, с.402-403]. Скептично сприймав ухвалу собору М.Щербатов (як “машкару народної згоди”) [1797, т.V, ч.ІІ, с.139]. За оцінкою Д.Гловайського, собор лише підтвердив уже прийняте Іваном “нерозумне” рішення [782, т.ІІІ, с.288]. В лютому 1567 р. Москва засвідчила готовність до перемир'я [115, т.LXXI, №18, с.448-450]. Влітку Іван ІV глузливо пропонував Жигімантасові-Аугустасу (від імені нащадків литовсько-руських емігрантів) поступитися титулом вел. князя І.Д.Більському, віддати І.Ф.Мстиславському Тракай і Берестя, а М.І.Воротинському – Новоградок, Вітебськ, Мінськ, Волинь і Поділля; останній Ягеллон мав обмежитися володінням Польщею і бути “*под голдом*” московського правителя [31, ч.XV, №VI.1, с.28, №VI.3, с.39, №VI.5, с.52]. Протягом 1568 р. тривали

переговори; в травні Іван IV пропонував Жигімантасові-Аугустасу особисте побачення. Однак подальші суттєві події Лівонської війни виходять поза обрані в цьому дослідженні хронологічні межі.

Якщо торкатися характеристики литовсько-московських взаємин від кінця XV ст. до 1569 р. в російській літературі, то превалювало уявлення про дії Москви як “повернення” колись втрачених земель. Тим самим, влучно зазначив П.Мілюков, модерна історіографія сприймала історіософію московських книжників XV-XVI ст. Проте подеколи різкі оцінки політики московського уряду зустрічаємо вже в дожовтневу добу; щоправда, виходили вони, як правило, не від власне російських істориків. Так, мотиви, що виставлялися як привід до війн проти ВКЛ, М.Костомаров визначив як “придирки” [901, с.291-292]. “Нападаючою стороною” вважав Москву В.Пічета [1353, с.9]; з цим погодився (в 1920-х рр.) М.Любавський [1137, с.69]. Особливого поширення ці характеристики здобули серед українських і особливо білоруських дослідників у 20-х – першій половині 30-х рр. Низка істориків писала про “грабіжницькі”, “окупаційні” дії в білоруських землях [474, с.53; 638, с.221, 226-227; 1789, с.94, 147-148, 150]. Торкаючись заяв московської дипломатії щодо прав на “всю Русь”, В.Ігнатовський зауважив, що в дійсності йшлося про силу, а не право; цей історик-марксист навіть використав термін “імперіалістична війна” [797, с. 64-65]. “Імперіалістичною” вважав політику і Москви, і ВКЛ Й.Малиновський [1197, с.119].

З усіх проблем політичної історії ВКЛ найретельніше досліджені в східнослов'янській литуаністиці литовсько-московські стосунки. (Співставна увага приділялася хіба що литовсько-польським уніям та етноконфесійним взаєминам в державі). Протягом даної історіографічної доби було в основному реконструйовано їхню історію. Цьому сприяла наявність і відносно рання публікація широкої джерельної бази (насамперед пам'яток великоруського літописання та актового матеріалу); давалися ознаки й традиції москвоцентричних поглядів на історію, притаманні російським дослідникам. Подеколи спостерігалось перебільшення місця московського напрямку в зовнішній політиці ВКЛ. Суттєвий вплив на розвиток названих студій справила концепція Н.Устрялова, згідно з якою Литва проголошувалася “руською” державою. Втім, як видається, подібні твердження не завжди відбивали справжні переконання їхніх авторів; певна тенденційність і упередженість помітна навіть у зображенні литовсько-московських стосунків докревської доби. З іншого боку, мала місце гіперболізація “загально-руських” прагнень литовських правителів, насамперед Альгірдаса та Витаутаса.

З часом дедалі частішим ставало апелювання до позиції широких мас населення Литовської Русі. Поширеність проправославних стереотипів спричиняла спрощеність поглядів з цього питання; помітно, однак, що більшою мірою це стосується російських істориків. Однією з причин цього мало бути сприйняття історії ВКЛ українськими й особливо білоруськими дослідниками як частини минулого власного народу, а самої держави – як тією чи іншою мірою “своєї”. Що до нібито промосковської налаштованості русинів ВКЛ, то дану тезу обстоювала й частина польських вчених. Співпадіння позицій

багатьох східнослов'янських та польських дослідників спостерігалось і в деяких інших питаннях, зокрема, в уявленнях про катастрофічне становище ВКЛ у першій половині 1380-х рр. (Природно, вихідні позиції тих і інших були при цьому цілком відмінні). Зближенню поглядів сприяв поступовий відхід “руської” литуаністики від традиційних стереотипів; цей процес (у фахових роботах) стає помітним уже від кінця XIX ст. Відтоді численнішими стають спроби трактування литовсько-мо-сковських взаємин крізь призму економічних чинників. Природним було посилення цієї тенденції за радянських часів; втім, незабаром (переважно поза межами досліджуваної доби) фактично відбулася реставрація, у дещо зміненому вигляді, традиційного російського трактування історії східного слов'янства.

5.1.2. Твер

Про початок контактів Твері з Литвою відомо небагато. Однак перший тверський єпископ Симеон (близько 1265-1288 рр.) походив з Полоцька, який перебував у сфері впливу ВКЛ. Його наступник, Андрій (1289-1316), був сином литовського князя Гердяніса [105, с.344-345]. Згадані факти давали ґрунт для здогадів щодо раннього встановлення литовсько-тверської приязні. Вже Н.Карамзін вважав дружбу Литви з Тверрю “одвічною” [819, т.VI, с.108]. В.Борзаківський твердив про майже постійне збереження останньою миру чи навіть союзу з ВКЛ [410, с.67]. Як традиційний розцінював цей союз І.Беляев [353, с.38]. Своєрідний підсумок пануючим поглядам з даної проблеми дав А.Пресняков. На його думку, Твері протягом усієї історії притаманна “прозахідна” орієнтація, яка обумовила ранні зв'язки з Литвою [1432, с.111-112; 1416, т.I, с.224].

Що до ближчих литовсько-тверських стосунків, то насамперед слід згадати одруження Дмитра Михайловича з Марією Гедимінівною взимку 1320/1 рр. [85, стб.41; 84, стб.414; 81, т.X, с.187]. Однак в історіографії досліджуваної доби цій події не приділено особливої уваги, як не рахувати загальних фраз щодо “пролитовської” орієнтації. Вона виглядала цілком зрозумілою, з огляду на нещодавню загибель в Орді Михайла Ярославича, спричинену інтригами Юрія Да-ниловича московського. В 1326 р. Твер і великокнязівський титул успадкував інший син Михайла – Олександр. Невдовзі (у серпні 1327 р.) у Твері спалахнуло грандіозне повстання проти насильств з боку татар, очолюваних Шевкалом. Відповіддю з боку Узбека стала “Федорчукова рать” на великоруські землі, насамперед Твер. Олександр Михайлович з родиною змушений був шукати прихистку в Пскові. Тут він князував у 1327-1337 рр. Протягом цього часу, як засвідчують джерела, зберігалася тісна залежність колишнього правителя Твері від Литви. За формулюванням новгородських літописців, його було посаджено в Пскові “из литовьскыя руки” [53, с.343; 74, с.51-52; 77, с.218-219; 86, стб.67].

В 1337 р. Олександрові вдалося перепросити Узбека і домогтися дозволу повернутися до своїх спадкових володінь. Це стало відчутною поразкою

запеклого ворога Твері Івана I Калити. Проте вже 28 жовтня 1339 р. запрошеного до Орди Олександра Михайловича було страчено [85, стб.49-51; 84, стб.419-420; 88, с.92]. А.Пресняков пояснив це тим, що литовські зв'язки тверського князя становили небезпеку для ординської влади, оскільки в тверському суспільстві була популярна “мрія про звільнення від татарського ярма з допомогою Великого князівства Литовського”. Це підтверджується, на його думку, і одночасним “воюванням” татарами Литви, і грандіозною виправою Товлубія проти союзного Гедімінасові Смоленська, яка сталася незабаром [1432, с.155-157, 202].

Що до політики синів Олександра, Всеволода і Михайла, то, за оцінкою В.Борзаковського, її характеризували постійні близькі взаємини з ВКЛ [410, с.30]. Особливо тісними вони стали від часу, коли Альгірдас узяв шлюб з Уляною Олександрівною (1350 р.) [105, с.370; 85, стб.59]. По смерті Костянтина Михайловича (1346) вел. князем став його брат Василь кашинський (1349-1368). Відтоді точилася боротьба з ним родини Олександра Михайловича на чолі з Всеволодом холмським. При цьому Василь Михайлович, як правило, користувався підтримкою Москви. В 1356 р. Литва відібрала у Твері Ржеву; А.Екземплярський звернув увагу на те, що це сталося в розпал боротьби Всеволода Олександровича проти Василя Михайловича [726, т.ІІ, с.482]. В 1358 р. Всеволод їздив до Литви, очевидно, шукаючи допомоги [85, стб.66-67]. На думку Борзаковського й Екземплярського, з цією мандрівкою пов'язані події наступного року, а саме здобуття Ржеви Андрієм Ольгердовичем [410, с.136-137; 726, т.ІІ, с.482]. Подібні “синхронізми” контактів Олександровичів з Литвою та внутрішньої боротьби в Твері спостерігаємо й надалі. Нова поїздка Всеволода до ВКЛ відбулася в 1359-1360 рр. [85, стб.67-69]; незабаром, у 1361 р., стався литовський похід на тверські волості [85, стб.72]. Наступного року брат Всеволода, Михайло, відвідав Литву, уклавши мир з Альгірдасом [85, стб.73]; у 1363 ж р. Василь Михайлович готував похід на Микулин – уділ Михайла [85, стб.75].

8 січня 1365 р. помер Всеволод Олександрович; відтоді головою родини став Михайло. Наприкінці жовтня 1367 р., побувавши в Литві й отримавши військову допомогу, він розпочав похід на Кашин, проте, не дійшовши до міста, погодився на мир [85, стб.84-85]. Активність Михайла мала викликати тривогу в московського уряду. В 1368 р. Дмитро Іванович і митрополит Алексій запросили його до Москви “*по целованию любовию, а съдумав на него съвет зол*”. Коли Михайло Олександрович прибув, його “*черес целование яша*”; лише приїзд ординського посла змусив московського вел. князя і митрополита звільнити його. 24 липня помер Василь Михайлович, що дало змогу Михайлові стати вел. князем. Але одразу після цього стався напад на Твер з боку Москви, що змусило Михайла тікати до Литви [85, стб.87-88; 84, стб.428-429].

Про події 1368-1372 рр., а саме боротьбу ВКЛ і Твері проти Москви, йшлося вище. На думку Н.Савельєва-Ростиславича і А.Екземплярського, литовсько-московські зіткнення могли розпочатися пізніше, якби не тверське питання [1497, с.382; 726, т.ІІ, с.486]. С.Соловйов не надавав значення діям Михайла, вбачаючи лише боротьбу ВКЛ із Москвою з приводу Твері [1559, кн.

II, с.260, 268; 1573, с.200; 1567, с.283]. Так саме вважали В.Борзаковський та М. Кояло-вич [410, с.144; 953, с.491]. Проти недооцінки самостійності тверської політики був І.Беляєв, твердячи, що Михайло тверський використовував і Литву, і Орду, але сам “ні разу не був знярядям” останніх [353, с.19]. Близький погляд висловив І.Забелін: заподіяне Москві “зло” мало першопричиною дії Твері; політика ж Альгірдаса стосовно першої не була непримиренною [732, с. 88]. За оцінкою М.Костомарова, московський уряд легковажно накликав на себе “першу Литовщину”; раніше ВКЛ не вдавалося до ворожих дій щодо нього [900, с.210]. Одним із головних напрямів політики Альгірдаса вважав підтримку Твері проти Москви В.Антонович [280, с.127]. А.Пресняков ставив у центр протистояння суперництво за вел. княжіння “всієї Русі” Москви з Тверрю [1432, с.299].

По-різному визначалися й наміри, переслідувані литовським урядом при допомозі Михайлові Олександровичу. І.Данилович припустив, нібито Альгірдас хотів посадити його на московському столі [635, с.6]. За Беляєвим, литовський вел. князь не мав завойовницьких намірів щодо Москви, бажаючи лише допомогти шуринові [353, с.8, 14]; Антонович уточнив, що підтримка від Литви традиційно надавалася тому тверському князеві, проти кого спрямовувалися дії московського уряду [272, с.115]. П.Голубовський вважав, що метою Альгірдаса було збереження самостійності Твері [535, с.320]. Стосовно наслідків для союзників протистояння 1368-1372 рр. із Москвою спостерігаємо майже повне співпадіння думок. “Марним” вважав союз Твері з Альгірдасом С.Соловійов [1559, кн.ІІ, с.268]. Про повну перемогу Москви писав В.Антонович, зауваживши, що литовська допомога “лише” на століття (sic!) відсунула втрату Тверрю незалежності [280, с.140-141; 272, с.116]. Тієї ж думки дотримувався С.Платонов [1394, с.134-135]. Оцінюючи “стояння” під Любутськом і мирну угоду 1372 р., А.Екземплярський гадав, що Альгірдас кинув тоді Твер напризволяще [726, т.ІІ, с.492].

У серпні 1375 р. відбулася виправа на Твер широкої коаліції великоруських князівств. Сподівання на допомогу від ВКЛ і Орди виявилися марні, й Михайло був змушений укласти 1 вересня нерівноправну угоду з Дмитром московським [126, ч.І, №28, с.46-47; 32, №9, с.26]. Передбачалися йменування Михайла “молодшим братом”, відмова від союзу з Альгірдасом і, за потреби, надання Москві та Смоленську допомоги проти нього. На думку Н. Карамзіна, лише небажання дратувати ВКЛ утримало Дмитра Івановича від приєднання Твері [819, т.V, с.63]. Проте С.Соловійов зауважив, що у взаєминах з Литвою Михайло не збирався виконувати нав’язаних умов [1559, кн.ІІ, с.268]: менше ніж за півроку його син Іван одружився з Микловсою Кейстутівною [85, стб.113; 84, стб.435].

Нова угода Москви з Тверрю належить до часів Василя Дмитровича. В ній князі повернулися до взаємин на засадах рівності. Щодо політики стосовно ВКЛ передбачалося уневажнення “хрестоцілування” Василя І з Витаутасом; на далі угоди з ним мали укладатися лише за обопільної згоди. Містилася й обіцянка взаємної допомоги в разі війни з Литвою [6, №14, с.9-10; 32, №15, с.41; 105, с.450; 88, с.143]. Щодо датування домовленості згоди в літературі немає.

В першій публікації (в “Актах Археографічної експедиції”) її віднесено до 1398 р. [6, №14, с.9]; так саме вчинив В.Вешняков [484, с.119]. В.Борзаковський обмежився зауваженням, що це сталося після 1395 р. [410, с.170, 104, прим.799].

По смерті Михайла Олександровича (26 серпня 1399 р.) вел. князем став його син Іван. В 1401 р. Твер (як і Москва) відновила мир із ВКЛ [82, т.ХІ, с.184]. Взагалі взаємини Витаутаса з Тверрю майже весь час склалися мирно. Винятком стала участь Твері в московській виправі проти ВКЛ у вересні 1406 р. Конфлікт тверського вел. князя з Василем Михайловичем кашинським (1412 р.) спричинив утечу останнього до Москви. Можливо, з цим пов’язане укладення союзу Івана з Витаутасом [82, т.ХІ, с.219]; принаймні, Й.Штріттер вважав, що його було скеровано проти Москви [1591, ч.ІІІ, с.112]. У 1422 р. Твер надала Витаутасові допомогу в його війні проти Ордену [84, стб.488; 106, вып.ІІ, с.39].

По смерті Івана Михайловича (травень 1425 р.) великокнязівський стіл обійняв його син Олександр. Але “корективи” у династичні справи внесла епідемія, що лютувала в Твері. Через 5 місяців Олександра не стало; ще коротшим було правління Юрія Олександровича (1 місяць). Нарешті, вел. князем став Борис Олександрович [84, стб.488-489], який правив до 1461 р. За його часів відбулося останнє посилення зовнішньополітичної потуги Твері; цьому сприяла лі-квідація Кашинського уділу. Вже на початку правління Борис уклав угоду “с своим господином, з дедом, великим князем Витовтом литовським и многих Ру-ських земель господарем”. Встановлювався союз проти потенційних ворогів, “никого не вымая”. Витаутас не мав “вступатися” в тверські володіння чи приймати підданих Бориса разом із землями. Регулювалася проблема т. зв. “смесных” володінь Твері й ВКЛ: деякі прикордонні волості “тягнули” до Литви, даючи данину Твері [130, с.14-17; 118, №1, с.1-2; 119, №1, с.1-2; 4, т.І, №33, с.46-47; 212, т.І, №642, s.300-301; 1576, №LIV, с.215-216; 193, т.VI, №CVII, p.34-35; 110, т.ХХІІ, №ІІ, стб.13-15; 32, №23, с.62-63; 20, №63, с.121-122].

Грамоту видано 3 серпня, але помилково датовано “6905” р. Видавець зібрання актів Корони і ВКЛ М.Догель у середині ХVІІІ ст. відніс угоду до 1393 р. [1930, s.45]. (Далася взнаки необізнаність у російській історії: адже тоді в Твері правив прадід Бориса Олександровича). Цю помилку повторив А.-Б.Глебович [1930, s.45]. Ф.Булгарін вказав на хибність датування, вважаючи, що угода постала в 1427 р., коли зверхність Витаутаса визнали рязанський, пронський та “верхівські” князі [130, с.2, 11-12]. П.Муханов продовжував приймати точку зору Догеля [118, с.І, 2; 119, с.І, 2]; однак з 1840-х рр. панівним у східнослов’янській литуаністиці стає датування договору 1427 р. (І. Григорович, С.Соловійов, М.Костомаров, В.Борзаковський, І.Срезневський, А. Барбашев, В.Ключевський, А.Пресняков) [4, т.І, №33, с.46; 1559, кн.ІІ, с.410; 901, с.244; 410, с.36; 1576, с.ІІ, VI, 215; 316, с.90; 650, с.58; 875, т.ІІ, с.40; 1432, с.220]. С.Бершадський вагався між 1427 та 1430 рр. [377, с.17-18]; за 1422 р. висловився (без зазначення мотивів) Н.Павлов-Сильванський [1294, с.116; 110, т.ХХІІ, стб.13]. Надалі датування угоди 1393 р. зустрічаємо переважно в польській історіографічній традиції [212, т.І, s.300-301; 193, т.VI, p.34]. Цієї ж

помилки припустилися Н.Рожков та М.Чу-батий [1465, т.ІІ, с.20; 1740, т.СXLIV -СXLV, с.6, 12, 81].

Що до мети укладення угоди, то, на думку В.Борзаковського, Борис прагнув збільшення самостійності від Москви [410, с.192]. А.Екземплярський також приписував тверському вел. князеві побоювання щодо неї [726, т.ІІ, с.508]. Характер договору оцінювали по-різному: С.Соловйов вважав, що йдеться про со-юз [1559, кн.ІІ, с.410-411]; А.Пресняков, навпаки, тлумачив встановлені в 1427 р. взаємини у термінах “васал – підручний” [1432, с.221].

Останньою помітною подією у взаєминах Витаутаса з Тверрю стала її допомога Литві у війні проти Новгороду 1428 р. [84, стб.489]. Незабаром Борисові Олександровичу довелося брати активну участь у громадянській війні в ВКЛ. У 1431 р. дружиною Швітрігайли стала Анна Іванівна [84, стб.489], двоюрідна сестра Бориса. Допомагаючи Ольгердовичу проти Жигімантаса І, Твер самоусувалася від участі в паралельному протистоянні в Москві; на це звернув увагу В.Борзаковський [410, с.193]. В 1432 р. брат Бориса Ярослав городецький взяв участь у битві під Ошмянами [84, стб.489; 100, с.34, 57, 76, 106, 141, 163, 189, 210, 231; 99, с.154]; влітку 1433 Швітрігайла знову отримав тверську допомогу.

Після 1435 р. постала угода Бориса Олександровича з Василем ІІ. Передбачалося, що Борис розірве угоду з ВКЛ (“*А к Жимонту нам целование сложити, без перевода*”). Москва і Твер мали бути “заодин” проти всіх, зокрема й Литви; укладення угоди з нею могло статися лише за погодженням між Василем і Борисом [6, т.І, №33, с.25; 32, №37, с.106]. А.Екземплярський пояснив відмову тверського правителя від угоди з Кейстутовичем “нетривким” становищем ос-таннього [726, т.ІІ, с.509]. (З цим не можна погодитись. Тоді відбулося посилення позицій Жигімантаса, а саме об’єднання під його владою усього ВКЛ; швидше йдеться про острах Бориса перед ним і прагнення союзу з Москвою).

До середини 1440-х рр. відомості про литовсько-тверські взаємини практично відсутні. У 1446 р. Борис Олександрович допоміг Василеві ІІ в боротьбі з Дмитром Шем’якою та Іваном можайським; крім того, відбулися заручини дочки Бориса з сином Василя Іваном (майбутнім Іваном ІІІ). Після цього Москва передала Твері право на Ржеву, яка належала Шем’яці; навесні 1447 р. вона зда-лася тверським військам. Однак того ж року, під час відвідин Борисом Ржеви, воєвода Івана Більського захопив місто і ледве не полонив його. До походу на Твер готувався Казімерас, проте згодом примирився з Борисом і повернув йому Ржеву [1106, с.52; 84, стб.493-494]. На думку В.Борзаковського, А.Екземплярського, Н.Ліхачова, це сталося в 1449 р. [410, с.197; 726, т.ІІ, с.510; 1106, с.ХХІХ, прим.1, с.ХХХV], М.Любавського – в 1448 [1135, с.117, прим. 215]. (Справу ускладнює інформація “Слова похвального” інок Фіомі Борисові Олександровичу. В ньому похід Казімераса “на дім св. Спаса” і його примирення з Тверрю згадані двічі, причому в другому випадку подіям передують згадка про пожежу Твері 25 березня 1449 р. [1106, с.34-36]. Ліхачов гадав, що йдеться про одну виправу [1106, с.ІІ]; погодившись, К.Базилевич датував її, як і Борзаковський, 1449 р. [304, с.43]. Очевидно, правий Е.Клюг, визнаючи два

походи, 1448 і 1449 рр., причому Ржеву повернуто після першого [871, с.306-308, 342, прим.179]).

Угода 1449 р. між ВКЛ і Тверрю багато в чому нагадувала договір 1427. Передбачався союз проти всіх ворогів; повторювалися умови щодо “від’їздів” та порубіжних волостей. Також закріплено тверську приналежність Ржеви [118, №8, с.9-11; 4, т.I, №51, с.66-67; 32, №54, с.163-164]. Паралель між угодами з Тверрю Витаутаса і Казімераса провів А.Екземплярський [726, т.II, с.510]; наслідком “міцних зв’язків”, встановлених у 1427 р., вважав союз 1449 А. Пресняков [1432, с.394]. Є.Замисловський припустив, що цей договір потенційно міг стати небезпечним для Твері [739, с.41]. В укладеній одночасно (31 серпня 1449 р.) литовсько-московській угоді зафіксоване перебування Твері в сфері впливу ВКЛ. Уже С.Соловйов зазначив, що це виглядає повним підпорядкуванням Тве-рі Литві [1557, с.322, прим.814], проте в дійсності маємо справу з істотним перебільшенням влади останньої [1559, кн.II, с.651, прим.105].

За кілька років була укладена угода Бориса Олександровича з Василем II [126, ч.I, №76-77, с.172, 174-175; 32, №59, с.187, 190]. У “Зібранні державних грамот і договорів” її датовано часом близько 1451 р. [126, ч.I, с.171]; В.Борзаківський та А.Пресняков висловилися за 1453-1454 рр. [410, с.198; 1432, с.222]. За оцінкою першого, союз засвідчує “хитання” тверської політики між двома могутніми сусідами [410, с.198-199]. Цей висновок заперечив Є.Замисловський. На його думку, непослідовності в політиці Бориса не було; він лишався “вірним” Василеві [739, с.41]. А.Пресняков зауважив, що відхід Твері від співпраці з ВКЛ викликала не сила Москви, а проблеми між ВКЛ і Короною [1432, с.413].

Наступну угоду укладено на початку правління Михайла Борисовича та Івана Васильовича. Вона традиційно датується 1462 р. [126, ч.I, с.[6], 209]. Договір повторював угоди Бориса з Василем II, передбачаючи рівність контрагентів [126, ч.I, №88-89, с.210, 213; 32, №63, с.202, 205]. На практиці ж тверські контингенти були змушені брати участь у виправах Івана III проти Новгороду (1471 і 1478 рр.) та протистоянні з Ахмадом 1480 р. Це викликало тривогу тверської верхівки. Наслідком стало укладення угоди з Казімерасом у 1483 чи 1484 р. Нею відновлювався договір 1449 р., зокрема, союз “проти всіх”; передбачалося одруження Михайла з онучкою Казімераса [118, №10, с.12-13; 4, т.I, №79, с.99-100; 32, с.483-484; 78, с.235-236; 89, пол.1, с.350-351; 106, вып.II, с.66].

Згадане зближення не могло лишити байдужим московський уряд. Взимку 1484/5 рр. відбувся похід Івана III на Твер, і Михайло Борисович був змушений відновити союз із Москвою. Його умови являли виразний контраст із угодами останнього століття. Тверський вел. князь іменувався “молодшим братом” московського; останній вжив титулу “великого князя всієї Русі”. Михайло зобов’язувався розірвати угоду з Казімерасом і навіть не провадити зносин із ВКЛ без відома московського уряду. Передбачався також військовий союз проти Литви [126, ч.I, №119-120, с.294-295; 32, №79, с.296]. Протягом досліджуваної доби даний договір датувався 1484 р. [126, ч.I, с.293; 578, т.IV, с.

275].

Незабаром Михайло поновив контакти з Казімерасом. Іван III не забарився з реакцією: 21 серпня його війська вирушили в новий похід на Твер. Нерівність сил була очевидна; можливо, й частина тверського боярства не була схильна до рішучого спротиву. Це змусило Михайла Борисовича тікати до Литви, після чого Твер капітулювала [84, стб.500; 92, с.162; 94, с.330; 78, с.237; 80, с.216; 82, т.ХІІ, с.217; 89, пол.1, с.352; 90, пол.2, с.565-566; 106, вып.ІІ, с.67-68; 100, с.122; 99, с.163]. Втім, литовсько-руський господар не збирався заради порятунку самостійності Твері відмовлятися від “ліквідаційної” політики в східних справах. 25 вересня 1486 р. Казімерас запевнив Івана, що не допомагатиме колишньому вел. князеві [4, т.І, №89, с.109; 110, т.ХХVІІ, №136, стб.460-461].

В порівнянні з литовсько-московськими стосунками, проблема взаємин ВКЛ із Тверрю перебувала на маргінесі дослідницької уваги. Слабше джерельне “забезпечення” сюжету є суттєвим, але навряд чи визначальним фактором. (При цьому відносно вагоміша була інформація актових матеріалів; таке важливе джерело, як Рогозький літописець, залучено до дослідницького обігу лише наприкінці даної доби). Слід враховувати вплив на конкретно-історичні студії загальних історіософських настанов, притаманних більшості дослідників. Ідеть-ся про телеологічно-провіденціалістський погляд на місце Москви в історичному процесі; відповідно до цього незалежне існування решти великоруських дер-жавних утворень тлумачилося як тимчасові й випадкові “відгалуження”. Це призводило до ототожнення історії та інтересів Великого князівства Московського із загальноруськими чи, принаймні, всієї Великої Росії. Суперники Москви, насамперед Твер, сприймалися як перепони до “збирання земель”, а то й взагалі провідники ворожого, тобто західного, литовського впливу. Частина істориків навіть розглядала її швидше як об’єкт, ніж суб’єкт міжнародних відносин.

5.1.3. Рязань та Нижній Новгород

Історія литовсько-рязанських взаємин значно менш багата, порівняно з литовсько-московськими чи навіть литовсько-тверськими. На це вплинуло кілька факторів. По-перше, контакти ВКЛ із Рязанню започатковано відносно пізно, в часи вел. князя Олега Івановича (1350-1402), коли тривала експансія Альгірдаса в Сіверщині та “верхівських” землях. По-друге, більша частина кордону з Рязанню припадала на територію не власне Литовсько-Руської держави, а залежних від неї “верхівських” князівств. Нарешті, геополітичні фактори змушували політику Великого князівства Рязанського спрямовуватися насамперед на схід і опікуватися татарськими й московськими справами. Рязань значно більше, ніж Твер, була схильна до тісної співпраці з Москвою, зокрема проти ВКЛ. Д.Іловайський пояснив це порубіжними конфліктами Рязані з Литвою, спричиненими невизначеністю кордонів у сіверських землях [782, т.ІІ, с.259].

Ілюстрацією вищевикладеного є промосковська позиція під час “другої Литовщини” (1370 р.) Олега рязанського й Володимира пронського. На думку М.Любавського, це було визначене спільною небезпекою від Литви [1145, с.73]. Проте вже у 1371 р. Олег вів невдалу війну з Дмитром московським, що завершилася розгромом рязанців на Скорніщеві, і навіть тимчасово втратив стіл, захоплений пронським князем. А.Пресняков пропонував наступне пояснення розриву Олега Івановича з Москвою. В перемирній грамоті послів Альгірдаса з московським урядом рязанських князів записано “в імені” Дмитра Івановича; на думку історика, це викликало невдоволення Олега [1432, с.235-237].

Широкого розголосу набув епізод, що мав місце в 1380 р. Він стосується планів Йогайли та Олега Івановича, як союзників Мамає, щодо володінь Дмитра московського. За угодою, що нібито постала між ними, передбачався поділ спадщини Калити: *“а мы сядем на Москве и на Володимери, ... княжение Московское разделим себе царевым велением на двое, ово к Вилне, ово к Рязани, и дасть нам царь ярлыкы и родом нашим по нас”* [82, т.ХІ, с.48]. Це повідомлення, разом із неучастю Рязані в Куликовській битві, поклато початок звинуваченням Олега в “зраді Русі”. Що до планів Йогайли та Олега Івановича, то їх тривалий час майже не піддавали сумніву. Вірив у це В.Татищев (хоч і зауважував “двоїсте” ставлення Олега до литовсько-московського протистояння) [1600, т.V, с.140, 144]; за ним пішли М.Щербатов, Н.Карамзін, С.Соловійов [1797, т.IV, ч.I, с.125; 1591, ч.II, с.437; 819, т.V, с.38; 1559, кн.II, с.275; 484, с.97-98, 105]. В присвяченій історії Рязанського князівства монографії Д.Іловайський також поставився з довірою до існування подібної домовленості [783, с.112; 782, т.II, с.116]. Проте саме він вперше чітко висловив сумнів у “зрадництві” Олега, при-пустивши, що той міг завадити з’єднанню Йогайли та Мамає [783, с.116; 782, т.II, с.136, 140]. Цим Іловайський розвинув здогад Н.Арцибашева, за яким рязанський вел. князь “лукавив” у зносинах з Ордою і ВКЛ [294, т.II, кн.III, с.130].

Після перемоги над Мамаєм московський правитель готував похід на Рязань, проте відмовився від нього, дізнавшись про втечу Олега Івановича [74, с.82; 94, с.205; 80, с.41; 82, т.ХІ, с.66; 92, с.126]. Никонівський літопис повідомляє, що рязанський вел. князь попрямував на литовський кордон; тож М.Щербатов вважав, що Олег утік до ВКЛ [1797, т.IV, ч.I, с.171]. Д.Іловайський оголосив цю звістку “неймовірною” [783, с.118]. Натомість думку Щербатова підтри-мав А.Пресняков. За його припущенням, тоді ж постала угода Йогайли з рязанським вел. князем [1432, с.240-241]. Її існування доводить недатований договір Олега Івановича з Дмитром московським: *“А к Литве князю великому Олгу целованье сложити. А будет князь великий Дмитрии Иванович и брат, князь Володимер, с Литвою в любви, ино и князь великий Олег с Литвою в любви. А будет князь великий Дмитрии и князь Володимер с Литвою не в любви, и князю великому Олгу быти со князем с великим з Дмитрием и со князем с Володимером на них с одного”* [126, ч.I, №32, с.54; 32, №10, с.29-30]. Отже, рязанський правитель мусив підпорядкувати взаємини з ВКЛ політиці Москви. Допомогає датувати грамоту фігурування в ній митрополита Кипріяна. Угода мала постати під час його перебування в Москві, між травнем 1381 і осінню

1382 рр. На це не звернув уваги перший видавець грамоти Н.Новіков, вказавши на час між 1378 і 1389 рр. [31, ч.І, с.90-94, №11]. Між 1381 та 1382 рр. вагалися Н.Карамзін та І.Срезневський [819, т.V, с.249, прим.86; 1575, стб.245-246; 1577, №11, с.225]. Більшість схилилася до датування угоди 1381 р. (видавці “Зібрання державних грамот і договорів”, Д.Іловайський, А.Екземплярський, А.Пресняков) [126, ч.І, с.[4], 53; 783, с.119; 726, т.ІІ, с.587; 1432, с.239, 241, 243].

Пояснюючи непослідовну політику Олега Івановича стосовно двох могутніх сусідів, Д.Іловайський припустив, що рязанський вел. князь хотів утворити третій загальноруський центр у Переяславлі-Рязанському [783, с.132, 218; 782, т.ІІ, с.257]. З тим, що Олег не хотів посилення ані ВКЛ, ані Московської держави, погоджувався й К.Бестужев-Рюмін [385, т.І, с.428].

До кінця XIV ст. інформація про литовсько-рязанські зіткнення відсутня. Лише експансія Витаутаса на сході спонукала Олега відмовитися від політики хитання між Литвою та Москвою [783, с.123-124, 182]. У 1393 р. рязанські війська здійснили похід на Любутськ [74, с.99]. Ще більше загострилися взаємини після здобуття Витаутасом Смоленська (1395 р.). Взимку 1395/6 рр. Олег Іванович і Юрій Святославич здійснили виправу на землі ВКЛ. Ворожі дії між Литвою та Рязанню тривали до повернення Смоленська під владу Юрія в 1401 р. Проте наступного року Рязань зазнала важкого удару. Син вел. князя Родослав Ольгович очолив виправу на Брянськ, проте під Любутськом був розбитий і потрапив у полон [105, с.455; 88, с.150; 84, стб.462; 100, с.52-53; 53, с.397; 73, с.102; 74, с.106; 75, вып.2, с.394; 77, с.252; 94, с.231]. До поразки невдовзі (5 липня 1402) додалася й смерть Олега Івановича. Його спадкоємець, Федір Ольгович 25 листопада уклав союз із Василем І; між Рязанню й ВКЛ міг укладатися лише “по думі” з Москвою [126, ч.І, №36, с.67; 32, №19, с.54]. В. Іконніков зазначив, що з 1402 р. помітний “поступовий перехід до остаточного з’єднання ... , з деяким відхиленням на користь Литви, з Москвою” [779, т.ІІ, кн.1, с.1036].

Наступні звістки датуються кінцем правління Витаутаса. 1 січня 1425 р. він писав гросмейстерові про “послух” Рязані [193, t.VI, №MCLXXXI, р.688]. 14 серпня 1427 р. господар повідомляв того ж адресата про поїздку в східні землі Русі і про те, що рязанський, пронський і “верхівські” князі визнали себе його підданими [193, t.VI, №MССХCVІІІ, р.779]. До цього ж часу мають належати угоди, укладені Витаутасом з Іваном Федоровичем рязанським та Іваном Володимировичем пронським. Їхній зміст ілюструють вжиті формулювання: “*господину, осподарю моемоу*”, “*добил есми челом, далься есми ему на слоужбоу*”. З ВКЛ укладався союз проти всіх ворогів, не виключаючи Василя ІІ. Застережено, що без дозволу литовського вел. князя обидва Івани не можуть нікому надавати допомоги чи укладати угоди [6, №25-26, с.17-18; 32, №25-26, с.67-69]. Публікуючи угоди в “Актах Археографічної експедиції”, видавці віднесли їх до 1425-1430 рр. [6, прим.14, с.3]. Перевагу зберігало датування 1427 р.; його прийняли С.Соловйов (раніше помилково датувавши угоди часом близько 1439 р. [1557, с.191]), Д.Іловайський, М.Костомаров, А.Барбашев [1559, кн.ІІ, с.409; 783, с.139; 901, с.244; 317, с.198]. В польській історіографії вказується інша дата – 1430 р. [212, т.ІІ, s.105; 193, t.XI, р.190-191], прийнята А.

Екземплярським та Н.Дебольським [726, т.ІІ, с.596-597; 650, с.48, 52, 55]. Ще один варіант (1428 р.) запропонував Ф.Петрунь [1342, с.165-166; 1343, с.173].

Аналізовані угоди прийнято порівнювати з литовсько-тверським договором 1427 р. “Принизливими” вважали умови, прийняті рязанськими князями, Ф.Булгарін та Дебольський [130, с.12; 650, с.47-48]. За С.Соловійовим, взаємини Твері з ВКЛ були значно ближчі до рівноправності [1559, кн.ІІ, с.409-410]. В.Борзаковський гадав, що метою Івана Федоровича та Івана Володимировича було унезалежнення від Москви [410, с.192]. З точки зору Дебольського, угоди кляли край самостійності рязанського та пронського князів [650, с.55-56]. На думку Ф.Петруня, йшлося про протекторат ВКЛ над ними [1342, с.168].

Д.Іловайський гадав, що істотні зміни в литовсько-рязанських відносинах спричинила смерть Витаутаса: залежність Рязані повинна була поступитися місцем її підпорядкуванню Москві [783, с.139-140; 782, т.ІІ, с.258]. З цим погодився К.Бестужев-Рюмін [385, т.І, с.429]. Між 31 березня і 5 червня 1434 р. Іван Федорович уклав угоду з Юрієм Дмитровичем. За її умовами, союз Рязані зі Швітрігайлою міг постати лише “по думі” з Юрієм [31, ч.І, с.185, №27; 126, ч.І, №48, с.96; 32, №33, с.84]. Згадано також, що на той час Тула належала Рязані [31, ч.І, с.186, №27; 126, ч.І, №48, с.97; 32, №33, с.84]. Оскільки за угодою з Витаутасом вона перебувала під владою Литви [6, №25, с.18], Ф.Петрунь зробив висновок про її перехід у 1428-1434 рр. до Рязані [1342, с.166; 1343, с.173, 186].

20 липня 1447 р. Іван уклав договір з Василем ІІ, встановивши союз, зокрема й проти Литви. Як і за угодою з Юрієм Дмитровичем, передбачався контроль московського уряду за зносинами Рязані з ВКЛ [126, ч.І, №65, с.143; 32, №47, с.142-143]. А.Пресняков вважав, однак, що Москва була тоді лише посередником між двома державами [1432, с.252]. Угода 1449 р., яка розмежувала литовську й московську сфери впливу у Великоросії, торкалася й справ Рязані. Остання могла обирати, на чий бік йому стати. Проте, зауважив Д. Іловайський, московський уряд був упевнений у вірності Рязані; її тяжіння до ВКЛ не спостерігається від часів Витаутаса до правління Василя ІІІ [783, с.141, 182].

По смерті Василя Івановича рязанського (1483) його спадкоємець Іван уклав зі своїм тезкою чергову рязансько-московську угоду. Її умови щодо взаємин із Литвою повторювали ті, що містилися в договорі 1447 р. [126, ч.І, №115-116, с.280, 283-284; 32, №76, с.283-284, 287]. За оцінкою М.Любавського, встановлено “повний васалітет” Рязані щодо північного сусіда [1145, с.128; 1143, с.251]. У 1493 р. рязанські війська брали участь у московській виправі проти ВКЛ [88, с.277; 74, с.161; 82, т.ХІІ, с.234]. Коли обговорювалися умови угоди, яка мала покласти край війні 1492-1494 рр., литовська сторона наполягала на відтворенні умов договору Казімераса з Василем ІІ 1449 р., проте марно.

Останній вел. князь, Іван Іванович, практично не користувався самостійністю. Його спроби повернути своєму титулу реальне значення призвели до ув’язнення в Москві (1517 р.). Влітку 1521 р., скориставшись набігом кримських і казанських татар на московські володіння, колишній

правитель Рязані втік і намагався дістатися Переяславля-Рязанського. Переконавшись у марності своїх зусиль, він, як свого часу Михайло Борисович тверський, знайшов прихисток у ВКЛ. Ці події знаменували вже й формальне падіння незалежності Рязані.

Надзвичайно бідний матеріал щодо взаємин із Литвою найсхіднішого у великоруських землях державного утворення – Великого князівства Нижньгородсько-Суздальського. Далася взнаки територіальна ізольованість держав; на цьому наголошував К.Бестужев-Рюмін [385, т.І, с.426]. До того ж історія самостійного існування цього князівства була недовгою – від 1341 р., коли Костянтин Васильович суздальський приєднав Нижній Новгород і став вел. князем, до московської інкорпорації Нижнього і Городця в 1392 р. (щоправда, нащадки місцевого правлячого дому тривалий час не полишали спроб повернути дідичні землі). Тим не менше окремі епізоди, що відбулися в джерелах, варті уваги.

Головна подія у литовсько-нижньгородських взаєминах відбулася в жовтні 1354 р. Тоді Борис Костянтинович городецький, третій син Костянтина Васильовича, одружився з Агриппіною Ольгердівною [85, стб.61; 94, с.180; 74, с.62; 77, с.228; 80, с.9; 81, т.Х, с.227]. Втім, протягом досліджуваної доби дослідники обмежувалися констатацією даного факту. Увага (наприклад, П.Соколовим) зверталася хіба що на вимогу Альгірдаса до патріарха Філофея поставити окремого митрополита, зокрема, й на Нижній Новгород (1371) [558, с.148-152; 145, т.І, №СССХХ, р.580-581; 110, т.VI, прил.№24, стб.135-140; 1550, с.425-426]. В 1365 р., після смерті вел. князя Андрія, старшого сина Костянтина, і в обхід прав другого сина, Дмитра, Борис домігся ярлика на Нижній Новгород і заволодів ним. Проте тиск Москви змусив його віддати Нижній братові; таким чином, нижньгородській політиці не вдалося надати пролитовської орієнтації.

Згадка про участь у посольстві Скіргайли до Польщі й Угорщини в справі одруження Йогайли (початок 1385 р.) князя Бориса дала підставу К.Стадницькому та М.Смирнову припустити, що це був Борис Костянтинович [2144, s.262, prz.19; 1540, с.110, 240, прим.173]. Цей здогад заперечив М.Коялович [963, с.151]. Що до подальшої історії Нижньгородського князівства, аж до його падіння в 1392 р., то згадки про якісь контакти з ВКЛ у цю добу відсутні.

Порівняно з історіографією взаємин ВКЛ та Твері, історія вивчення литовсько-рязанських контактів (не кажучи про литовсько-нижньгородські) справляє враження уривчастості, фрагментарності. Їхні дослідники зосередили увагу на відтворенні фактичного боку подій, практично не вдаючись до далекосяжних узагальнень. Тож годі шукати тут виявів якихось чітких тенденцій чи еволюції в поглядах. В реконструкції стосунків з Литвою Великого князівства Рязанського ще більшу роль, ніж у випадку з Тверрю, відігравав (хоча й не надто багатий) актовий матеріал; це обумовлено сумною долею рязанського літописання.

5.1.4. Новгород Великий

На відміну від Рязані й навіть Москви та Твері, безпосередні контакти з Новгородом простежуються в литовській історії рано, ще до сформування ВКЛ. Спочатку йшлося про набіги на новгородські землі, в яких важко бачити якісь політичні мотиви. Якщо вести мову про власне політичні зв'язки, то про перший такий приклад, очевидно, повідомляє Генріх Латвійський. У 1213 р. названий вел. князем Даугірдаас (*“Daugeruthe”*) уклав союз із “королем новгородським” – Мстиславом Мстиславичем Удатним [16, с.161, 350-351]. У 1222 р. литовці надали Новгороду військову допомогу проти Ордену [53, с.61, 263].

Важливе значення могла відіграти угода про боротьбу з Орденом Міндаугаса з Новгородом 1262 р. Про це повідомляють новгородські літописи та Лівонська Старша римована хроніка. Вел. князь рушив на Венден, проте не дочекав-ся допомоги й обмежився спустошенням околиць. Натомість Дмитро Олександр-рович і Ярослав Ярославич тверський (син і брат владимирського вел. князя Олександра Ярославича) та Таутвілас із полочанами обложили Юр'єв. Втім, за-хопити замок їм не вдалося [53, с.83, 311-312, 454; 74, с.39; 75, вып.1, с. 233-234; 1215, с.241-244; 85, стб.32; 94, с.144; 81, т.Х, с.143]. За припущенням Н.Карам-зіна, Таутвілас взяв участь у поході незалежно від Міндаугаса [819, т.IV, с.54].

Протягом наступних 60 років інформація щодо досліджуваних проблем вкрай фрагментарна. Регулярна ж взаємодія ВКЛ із Новгородом бере відлік від часів Гедімінаса. 28 січня 1323 р. укладено “вічний” союз Новгорода з Лівонським орденом проти ВКЛ і Пскова [113, №LV, с.33; 191, bd.II, №DCLXXXV, sp.137-139; 22, №37, с.65-67]. Вірогідне припущення В. Борзаковського, згідно з яким одним із мотивів новгородської верхівки був страх перед Тверрю [410, с.66, прим.538]. Небезпеку посилював шлюб, укладений 2 роками раніше між Дмитром Михайловичем і Марією Гедимінівною. Природно, найближчим часом стосунки ВКЛ із Новгородом були ворожими [53, с.97, 339, 457; 86, стб.64], але в 1326 р. укладено мир [53, с. 98, 341, 458; 74, с.50; 75, вып.1, с.260; 86, стб.64; 79, с.199]. Значного успіху досягнув уряд ВКЛ у 1331 р. Новообраний архієпис-коп Василь Каліка з боярами їхав на Волинь, на висвячення до митрополита Феогноста, був затриманий за наказом Гедімінаса і “в таковій тяготі” пообі-цяв надати його синові Нарімантасу “в отчину и в дедину и его детемь” частину новгородських пригородів: Ладогу, Орехов, Корельські землі й городок та половину Копор'я [74, с.52; 75, вып.1, с.263-264; 76, с.248-249; 77, с.219; 86, стб.67; 135, с.54-55; 92, с.103; 94, с.170; 79, с.202-203; 81, т.Х, с.204-206]. (С.Глінка тлумачив це як намір віддати пригороди Литві [523, ч.III, с.55]).

Договір став у пригоді в 1332 р., коли між Новгородом та Іваном I Калитою розгорівся конфлікт із-за “закамського срібла” [53, с.99, 344; 86, стб. 68; 79, с.203]. У жовтні 1333 р. до Новгорода прибув Нарімантас, прийнявши хрещення і отримавши пригороди [53, с.345-346; 74, с.53; 86, стб.69]. Відбулося явне зближення Новгороду з ВКЛ, на яке перший покладав великі надії в протистоянні з Московією. (Див. Додаток А.8). Проте в 1335 р. сталося його примирення з московським вел. князем. Того ж року відбувся напад литовців на

Новоторжську волость, у відповідь на що Калита спалив порубіжні литовські укріплення Осечен і Рясну [53, с.346-347; 77, с.220; 86, стб.69; 135, с.57; 79, с. 204; 81, т.Х, с.207]. При цьому Нарімантас зберіг своє становище. М.Щербатов припускав непричетність Гедімінаса до конфлікту; мали місце свавільні дії “деяких литовських народів” [1797, т.ІІІ, с.349]. Не виключав такої можливості М.Костомаров [930, с.74]. Сподівання ж новгородців на захист явно не справилися. В 1338 р., під час нападу шведів, Нарімантас відкликав сина Олександра з Орехова і виїхав до ВКЛ [53, с.349; 86, стб.70].

Невдалий досвід запрошення литовсько-руських князів на “кормління” не завадив подальшим подібним спробам. Подібна наполегливість новгородських провідників привертала увагу в літературі. Н.Карамзін доводив принципову різницю між князями, які репрезентували владимирських вел. князів, і тими, кого запрошували з ВКЛ. Від часів Калити тут сиділи московські намісники; Нарімантас же і його наступники були лише військовими провідниками [819, т.V, с.73]. С.Соловйов розглядав Південну Русь як представника “старовини”; звикши шукати її допомоги проти “низовських” князів, Новгород звертався сюди й тоді, коли вона увійшла до складу ВКЛ [1565, с.70-71]. Соловйов наголосив на принциповій новизні ситуації: на відміну від давніших південних князів, і ВКЛ, і Москва бажали реально підкорити Новгород, і свобода дій останнього, власне, зводилася до вибору між двома потенційними зверхниками [1565, с.72, 77].

Більшість дослідників визнавала факт раннього утворення в новгородському суспільстві “партій”, званих зазвичай “литовською” і “московською”. Вони, на думку М.Костомарова та В.Антоновича, існували від часів Гедімінаса та Нарімантаса [930, с.73-74; 280, с.128]. А.Пресняков зазначив, що головною метою “литовської” партії було звільнення від ординського “виходу” [1432, с.142]. Д.Іловайський вважав одним із мотивів, які змушували до зближення з Литвою, прагнення завадити незалеженню Пскова [782, т.ІІ, с. 306]. А.Нікітський та М.Бережков наголосили, що “західноруською” партією рухали переважно політичні мотиви, а “східноруською” – економічні [1267, с. 91, 296-297; 367, с.227]. І.Беляєв, В.Антонович, Д.Іловайський акцентували увагу на “нетривкій і уривчастій” політиці уряду ВКЛ у новгородських справах; наслідком була перманентна перевага прибічників Москви [360, с.451-452; 280, с.68; 272, с.114; 782, т.ІІ, с.72]. За зауваженням Антоновича, це спостерігається вже від Нарімантаса, причому з тенденцією до зменшення литовської допомоги [268, с.415].

Після новгородсько-московського конфлікту на початку правління Семена Івановича було укладено мир “*по старым грамотам, на всей воле Новгородской*” (1340 р.) [53, с.353; 86, стб.71]. За оцінкою Антоновича, угода знаменувала здобуття тут Москвою вирішальної переваги й повну втрату литовського впливу [280, с.128]. Це підтверджують подальші ворожі дії з боку ВКЛ. У 1346 р. Альгірдас напав на новгородські землі, виставивши як привід образу, заповідяну посадником Остафієм Дворянином [53, с.358-359; 86, стб.78]. (За М.Костомаровим, причиною могло стати співчуття новгородців до Явнутіса [930, с.76]). Хоча наступного року мир із Литвою було відновлено, такі дії Альгірдаса, природно, сприяли подальшому зближенню Новгорода з

Семеном московським.

Протягом чверті століття у литовсько-новгородських стосунках спостерігається затишшя. Цей спокій не порушила й боротьба з Дмитром московським 1368-1372 рр. За припущенням П.Соколова, під час “другої Литовщини” (1370) новгородський уряд не бажав діяти проти ВКЛ [1550, с.459]. Щоправда, в 1371 р. союзник Альгірдаса, Михайло тверський, і Новгород уклали угоду, за якою князь зобов’язався допомагати останньому проти Литви [126, ч.І, №8, с.10; 22, №15, с.30]. Втім, ця умова була природним елементом новгородських угод з владимирськими вел. князями. Незабаром постав новий договір, в якому Новгород виступав пліч-о-пліч з Москвою проти ВКЛ і Твері [6, т.І, №8, с.4; 22, №16, с.31]. Вплив на це повинен був мати погром тверськими військами Торжка, мешканці якого незадовго перед цим вигнали намісників Михайла.

Лише більше ніж за 40 років новгородський уряд повторив “експеримент” із запрошенням Гедиміновичів. Взимку 1379/80 рр. до Новгорода прибув Юрій Нарімантович [53, с.375; 86, стб.105]. Ймовірно, з цим пов’язане те, що новгородські війська не взяли участі в Куликовській битві на боці Дмитра Івановича. Восени 1381 р. полочани, чие місто облягали Скіргайла та лівонські рицарі, звернулися по допомогу до новгородців. Ті, однак, обмежилися посольством до Йогайли, яке мало просити за Полоцьк [53, с.377-378; 74, с.83; 135, с.114; 86, стб.119]. Перебування Юрія в Новгороді не було тривалим. Уже в 1383 р. сюди приїхав його брат Патрикій; він отримав пригороди, надані Нарімантасові (за винятком Ладоги) [53, с.379; 86, стб.130]. На думку А.Преснякова, запрошення Патрикія не знаменувало розриву з Москвою [1432, с.328].

З перебуванням останнього в Новгороді пов’язані наступні події. В 1384 р. населення наданих йому пригородів заявило скарги на князя. Як наслідок, Славенський кінець підтримав Нарімантовича, а з лівобережні виступили проти . Мало не дійшло до збройної боротьби; зрештою, Патрикій замість забраних пригородів одержав Стару Руссу й Ладогу [53, с.379; 74, с.90-91; 86, стб.130-131]. Інцидент викликав значну увагу, перш за все в плані спроб визначити склад прихильників і противників пролитовської орієнтації. В.Пассек, за Новгородським ІV літописом, пояснив симпатії мешканців Славенського кінця підкупом [74, с.90; 1312, с.158-159]. На його думку, боротьба демократів з аристократами (базою яких він вважав Софійський кінець) завершилася перемогою перших. Протилежного висновку дійшов Н.Рожков: від 1360-х рр. низи новгородського населення підтримували Москву, проте XV ст. позначене перемогою аристократії. Щодо подій 1384 р. він твердив, що Славенський кінець був осередком аристократії; противники Патрикія репрезентували демократичний елемент [1464, с.154, 156-157, 159; 1463, ч.ІІ, вып.1, с.66, 78-79, 92; 1465, т.ІІ, с.333, т.ІІІ, с.315, 317]. Такий погляд прийняв і А.Пресняков [1428, с.161; 1432, с.145].

У 1386 р. Патрикій залишив місто; того ж року відбувся похід сюди Дмитра московського. Н.Карамзін висловив здогад, згідно з яким новгородці відібрали у Патрикія пригороди на вимогу Дмитра [819, т.V, с.56]. Вже у 1388 р., однак, у Новгороді з’явився черговий Гедимінович – Ленгвяніс (Семен)

Ольгердович, рідний брат Йогайли [53, с.383, 460; 86, стб.134]. Висловлювалося припущення, згідно з яким він приїхав сюди, будучи “вигнанцем”, а отже, не репрезентував державні інтереси ВКЛ. Так гадали Й.Штріттер, П.Сумароков, Н.По-левой, І.Беляєв [1591, ч.ІІІ, с.5; 1594, с.226; 1417, т.V, с.174; 360, с.451].

Втім, дана гіпотеза безпідставна [373, с.212]. До того ж її спростовує присяжна грамота Ленгвяніса Йогайлі, видана 25 квітня 1389 р. у Сандомирі не лише від власного імені, а й від новгородців [4, т.I, №10, с.26; 60, №47; 20, №48, с.101].

В 1390 р. новгородський уряд поновив угоду з Москвою, де прийшов до влади Василь I. Однак Ленгвяніс лишався тут до 1392 р. [53, с.385, 461; 86, стб. 136]. Після нього бачимо в Новгороді одночасно 2 князів: Костянтина Івановича білозерського і Романа з ВКЛ [74, с.100, 140; 80, с.63-64; 82, т.XI, с. 154, 156]. Припускали, що він був сином Юрія Нарімантовича [86, с.27]; не виключав цієї можливості А.Пресняков [1432, с.336]. Наприкінці 1393 р. “*мир по старине*” було укладено з новим фактичним правителем Литви – Витаутасом; йому передувало коротке “розмир’я” Новгорода з Василем Дмитровичем і митрополитом Кипріаном [53, с.386; 74, с.99-100; 86, стб.136-137; 80, с.61-62; 82, т.XI, с.154-155]. У 1397 р. Витаутас і Василь висунули до Новгорода вимогу розірвати мир із Ордеом [86, стб.139; 78, с.129; 80, с.70; 82, т.XI, с.168; 92, с.135-136]. На думку А.Преснякова, це мало стати приводом до війни і поділу новгородських володінь [1432, с.339; 373, с.203-204]. (Цікава відповідь московському вел. князеві, яка яскраво відбиває уявлення Новгорода про їхні стосунки: “... *нам, господине князь великий Василей Дмитреевичь, с тобою свой мир, а с великим князем Витовтом ин, а с Немци иный*”).

Навесні 1399 р. Кейстутович оголосив новгородцям про розірвання миру. Причиною виставлялося невиконання обіцянки визнати його зверхність як вел. князя [53, с.393; 86, стб.143-144]. Це підтверджує Устюзький літопис, який пояснює новгородсько-московський конфлікт 1397 р. тим, що новгородці “*дашася*” Витаутасові [139, с.66]. Як до історичного факту поставився до даної звістки Н.Карамзін [819, т.V, с.92]. На думку І.Беляєва, обіцянка мала місце в 1397 р., оскільки тоді тривала війна з Москвою за Двінську землю [360, с.450]. Можливість цього визнав і А.Пресняков [1432, с.339]. Восени 1400 р. мир ВКЛ із Новгородом було відновлено [53, с.396; 86, стб.146]. Проте довго тривати йому не судилося. В 1402 р. новгородці уклали союз із Юрієм Святославичем смоленським; 2 роками пізніше, остаточно втративши Смоленськ, Юрій подався до Новгорода, отримавши небувало щедре “кормління” – 13 міст, зокрема й усі ті, що надавалися Гедиміновичам. Однак загострення литовсько-новгородських взаємин змусило його виїхати в 1406 р. до Москви.

Наступного року приязні взаємини Витаутаса з республікою було відновлено: новгородці “*испросиша*” собі в князі Ленгвяніса, який отримав пригороди, що мав раніше, й залишався до 1411 р. [53, с.400; 73, с.103; 74, с.109, 198-199; 77, с.20, 256; 86, стб.156; 100, с.32, 54]. Цей факт не порушив миру Новгороду з Москвою. Т.Нарбут та І.Шараневич твердили, ніби з 1409 р. у Новгороді та Пскові знаходилися литовські намісники, а отже, зверхність над ними належала ВКЛ [2024, т.VI, s.180-181; 1760, с.298]. Свідомством їхнього союзу була участь новгородського загону в Грюнвальдській битві [183, с.405].

Природним продовженням стала угода 1411 р., укладена Йогайлою та Витаутасом з Новгородом і Псковом; останні зобов'язувалися, в разі порушення рицарями Торунського ми-ру, виступити проти Лівонії [193, t.VI, №СССCLXXXIV, р.226; 22, №52, с.90].

Нове охолодження литовсько-новгородських відносин сталося на межі 1411-1412 рр. В кінці 1411 р. Ленгвяніс виїхав до ВКЛ [193, t.VI, app.№XXIX, р. 1058; 53, с.403; 74, с.113-114; 86, стб.160; 80, с.86; 82, т.XI, с.219-220]. 2 січня Йогайла, Витаутас і Ленгвяніс “*въскынуша грамоты възметныя к Новгороду*”. Перші двоє звинуватили новгородців у дружбі з рицарями та прийнятті Федора, сина Юрія Святославича. Ленгвяніс заявив про солідарність зі зверхниками, “*занеже есмь с ними один брат*” [53, с.403-404; 86, стб.160-161]. І.Беляєв припустив, що подібний розвиток подій міг мати причиною панування в місті “московської партії” [360, с.455]. Відновити приязнь навесні 1414 р. вдалося посольству на чолі з Юрієм Онцифоровичем [53, с.404-405; 74, с.114; 86, стб. 162]. Вигідність цієї угоди для ВКЛ гіперболізували М.Стрийковський та М. Бельсь-кий: твердилося про підпорядкування Новгорода і Пскова, що виявилось в прийнятті намісників і сплаті великої данини [216, t.II, s.151, 283; 156, t.II, s.878]. Це явне перебільшення; від виїзду з Новгорода Ленгвяніса аж до 1432 р. тут не було князів з ВКЛ. Тож не дивно, що повідомлення Стрийковського вважали неймовірним уже Н.Карамзін та А.Коцебу [819, т.V, с. 302, прим.217; 946, с.66].

Мир 1414 р. виявився найтривалішим за правління Витаутаса. Його було розірвано лише в 1428 р. 16 липня литовсько-руський господар розпочав похід проти північного сусіда, дійшовши до Порхова. Новгородське посольство на чолі з Євфимієм I домоглося примирення, погодившись на значну контрибуцію [53, с.415; 54, с.51; 86, стб.178; 106, вып.I, с.38, вып.II, с.42, 124-125; 100, с.230; 139, с.73-74]. Невідомо, що було причиною конфлікту; привід, виставлений Кейстутовичем (“*назвали мя есте изменникомъ*”), надто нагадує той, до якого вдався в 1346 р. його дядько. (На це звернув увагу М.Костомаров [930, с.87]). Розглядаючи “російську” історію крізь призму московської, М.Щербатов припустив, що гнів на Новгород, а 2 роками раніше – на Псков, був викликаний їхнім невизнанням Василя II, онука Витаутаса, вел. князем [1797, т.IV, ч.I, с.439 , 444]. А.Пресняков погодився, що в підґрунті дій Литви стосовно північних республік лежав один мотив: Витаутас користувався підпорядкованістю йому московської політики [1432, с.387-388]. Загальну оцінку взаємин Новгорода з ВКЛ та Москвою часів Витаутаса дав С.Соловйов, вважаючи, що перший міг вирішити долю Русі, схиливши шальки терезів на бік одного зі “збирачів” [1565 , с.77].

Прихід до влади Швітрігайли став початком відкритої боротьби ВКЛ із Коронаю, що визначило пасивність політики стосовно Новгорода. Водночас Д. Іловайський вважав, що за час внутрішньої боротьби в Москві тут відбулося посилення “литовської” партії [782, т.II, с.333]. Дійсно, вже на початку правління Швітрігайли новгородське посольство уклало “вічний” мир із ВКЛ 25 січня 1431 р. [126, ч.I, №19, с.24-25; 22, №63, с.105-106]; В.Пічета вважав це визнанням “суверенітету” ВКЛ над Новгородом [1359, с.100]. 7 червня 1432 р.

Швітрігайла повідомляв Пауля фон Руссдорфа про те, що новгородці просили надіслати до них сина Юрія Лугвеновича і заявили про намір узгоджувати з господарем політику щодо Швеції і Норвегії [191, bd.VIII, №596, s.353]. Юрій прибув сюди восени 1432 р. [53, с.416; 86, стб.178].

В квітні 1434 р. у Смоленську Герасим поставив Євфимія II архієпископом. Вважаючи Герасима київським митрополитом, М.Костомаров твердив, що ця подія символізувала вихід Новгороду з-під московської церковної зверхності [930, с.377-378, 396]; з цим не погодився А.Нікітський [1270, с.118-119]. В тому ж році Великі Луки та Пуста Ржева хотіли перейти під литовську владу; проте ця спроба зустріла рішучу протидію, а ВКЛ не надало їм допомоги. Заслуговує на увагу інформація життя Михайла Клопського, що стосується часів Євфимія (1429-1458): *“вельможы же града, вси старейшыны, от научения дьяволя, хотяху латыни приложитися и сих кралоу повинуватися”* [68, с.152]. С.Соловйов датував ці прояви 1430-ми рр. [1559, кн.III, с.10, 341, прим.1]. Поразка Швітрігайли в громадянській війні не зіпсувала взаємин ВКЛ із Новгородом. Взимку 1436/7 рр. укладено мир “по старине” з Жигімантасом [53, с.419; 75, вып.2, с.435; 86, стб.180]; на думку О.Барвінського, поштовхом стала перемога під Вількомиром [335, ч.IV, с.53]. В березні 1438 р. сюди повернувся Юрій Лугвенович і перебував до смерті Жигімантаса; проте конфлікту це не викликало.

Дружні стосунки з Новгородом підтвердив і Казімерас. Був укладений “вічний” мир на тих умовах, що й за Швітрігайли [118, №3, с.3-4; 4, т.I, №39, с.52-53; 110, т.XXII, №III, стб.15-18; 22, №70, с.115-116]. Грамота збереглася в оригіналі, але без дати. Оскільки Казімерас не титулується королем, зрозумілі верхня й нижня хронологічні межі постановня угоди. Зазвичай її датували 1440 р. [118, с.3, прим.1]. І.Беляєв оцінив договір як “принизливий” і спробував зв’язати його з походом московських, тверських і псковських військ на Новгород (1441) [86, стб.182]. Війна мала бути покаранням “за поступливість” новгородських достойників перед Литвою [360, с.474-475]. Тим часом (1440) Юрій Лугвенович повернувся до ВКЛ, де Казімерас *“подавал ему вотчину его всю: Мьстиславль, и Кричов и иных градов и волостей немало; он же възгордевься засяде Смолнескъ, и Полтескъ и Видбеск”*. Однак восени Юрій втік до Москви, а згодом повернувся до Новгорода. 14 вересня 1443 р. Казімерас прислав, на прохання новгородців, двоюрідного брата Івана Володимировича; йому надали пригороди, якими володіли Ленгвяніс та Юрій. Останній *“поеха к Немцом”*, але, не прийнятий, подався в Москву [53, с.420-421, 423; 86, стб.184-185].

Становище Новгорода було тоді важким. Тривали напади Твері; розпочалася війна з Лівонією. Восени 1444 р. місцевий уряд отримав від Казімераса далекосяжну пропозицію. Той пропонував військову допомогу в обмін на визнання його верховної влади і прийняття намісників. Відповіддю, однак, була відмова [53, с.424; 74, с.123; 86, стб.185]. Охолодження в стосунках знайшло прояв у зміні князів (1445): з Москви повернувся Юрій Лугвенович (щоправда, *“Новгородчи даша ему кормленьє, по волости хлеб, а пригородов не даша”*), а Іванові Володимировичу довелося поїхати. Казімерас, зайнятий

війною з Михайлушкою Жигімантовичем і Болеславом мазовецьким, не вдався до рішучих дій. За оцінкою І.Беляєва, Новгород в той час тяжів до нейтралітету, а вплив з боку Москви був практично відсутній; це продовжувалося доти, доки тривала боротьба за владу всередині московського правлячого дому [360, с.477].

У червні 1447 р. на запрошення новгородців сюди приїхав із Пскова Олександр Чорторийський [106, вып.І, с.48, вып.ІІ, с.48, 137; 86, стб.190-191]. Важко судити, чи засвідчує його перебування в Новгороді зближення з ВКЛ. Угода 1449 р., укладена між Казімерасом та Василем II, зафіксувала перебування Новгорода в московській сфері впливу. Втім, С.Соловйов вважав, що ступінь його залежності перебільшено [1557, с.322, прим.814; 1559, кн.ІІ, с. 651, прим.105]. Це дійсно так, враховуючи, що 2 квітня 1449 р. до Новгорода прибув головний ворог Василя, його двоюрідний брат Дмитро Юрійович Шем'яка; на цей час тут уже знаходилися його дружина Софія та син Іван. Дочка ж Шем'яки Марія 3 роками пізніше вийшла заміж за Олександра Чорторийського.

Взимку 1455/6 рр. московський вел. князь (*“Василей Васильевичь Низовський”*, за промовистим виразом новгородського літописця) розпочав війну з Новгородом. Для останнього вона стала невдалою, і наприкінці лютого 1456 р. було укладено Яжелбицький мир, за яким новгородці визнавали зверхність Василя [6, №57, с.42-43; 22, №22-23, с.39-43] і сплатили значну контрибуцію. Чорторийського було вигнано з міста, і він повернувся до Пскова. Смерть Євфимія II (10 березня 1458) не спричинила істотних змін у зовнішній політиці. Того ж року її провідники звернулися до Казімераса з проханням прислати їм князя. 1 листопада до Новгорода прибули князь Юрій Семенович і посол пан Андрій Сакович; перший отримав пригороди, які зазвичай давалися Гедиміновичам. Перебування Юрія в Новгороді виявилось недовгим: у серпні 1459 р. він повернувся на батьківщину [86, стб.198, 200]. Пізніше тут уже не було литовсько-ру-ських князів на “кормліннях”. Щоправда, цю обставину не можна трактувати як відмову уряду ВКЛ від спроб посилити тут вплив. Загроза від Москви викликала (влітку 1463) 2 посольства новгородців: до Казімераса та до московських емігрантів, Івана Андрійовича можайського й Івана Дмитровича Шем'ячича [86, стб.214]. Проте невдовзі взаємини Новгорода з Іваном III нормалізовано.

Переходячи до подій 1470-1471 рр., варто наголосити, що багатьма дослідниками хибно твердилося про участь у них не ВКЛ, а Польщі. Значною мірою на це вплинуло вживання Казімерасом королівського титулу як більш високого з тих, якими він володів. “Монархоцентричні” погляди, притаманні російській традиції, зумовили акцентування уваги на тому, що Ягайлович був польським королем. Це помічаємо в істориків XVIII – першої третини XIX ст. (А.Манкієва, М.Щербатова, П.Сумарокова, Н.Полевого) [1204, с.169; 1797, т.IV, ч.II, с.38 і далі; 1594, с.263, 265, 267; 1417, т.V, с.457 і далі], подеколи й пізніше [1271, вып.І, *passim*, вып.ІІ, с.12, 36; 1270, с.123; 518, с.442; 1064, с.45; 1434, с. 62-63]. Хоча С.Соловйов зазначив, що новгородським провідникам ішлося про взаємини саме з ВКЛ [1565, с.162, прим.24; 1559, кн.ІІІ, с.15], цієї помилки

дослідники припускалися й надалі; це стосується, зокрема, І.Беляєва [360, с.507-508, 514].

8 листопада 1470 р. до Новгороду приїхав Михайло Олелькович і перебував тут до 15 березня 1471 [54, с.53; 106, вып.ІІ, с.172, 175]. За свідченням джерел, в основу яких покладено літописний звід 1472 р., а також Псковського І літопису, Михайло прибув сюди “*из королевы руки*” [74, с.235; 78, с.5; 106, вып.ІІ, с.172]. Такої думки був і Я.Длугош, звучи його “*praefectus regius*”, і автор “Хро-ніки Биховця” [99, с.162]. Те, що князь був “намісником” Казімераса, не викликало вагань до другої половини ХІХ ст. [1594, с.263; 523, ч.ІV, с.10; 819, т.ІVІ, с.17; 311, с.53; 706, с.286; 1417, т.ІV, с.462, 534; 1565, с.125, прим.327; 1559, кн.ІІІ, с.13; 930, с.98; 1271, с.18; 834, ч.І, с.55]. Від 1860-х рр. традиційна точка зору почала піддаватися сумніву. Очевидно, вважав, що Олелькович прибув до Новгороду незалежно від Казімераса, Ю.Шуйський [2154, с.110]. Чіткіше про це заявив І.Беляєв. Правнук Альгірдаса був служилим князем на “кормліні”; на користь цього має свідчити те, що він приїхав до укладення новгородцями угоди з ВКЛ [360, с.506-507]. Цей погляд прийняв М. Костомаров [901, с.256-257]. В цілому ж у східнослов’янській литуаністиці продовжувало панувати переконання в тому, що Михайло був зряддям Казімераса. Такої думки були В.Ан-тонович, В.Ключевський, Є.Голубинський, М.Грушевський (пізніше висловивши вагання в цьому [579, т.ІV, кн.1, с.84]), П. Клепатський [272, с.200; 731, с.17, прим.1; 352, с.161; 875, т.ІІ, с.98; 531, с.536, 560; 578, т.ІV, с.275; 868, с.59-60].

На користь протилежної точки зору було висунуто деякі аргументи. Звернено увагу на родинні зв’язки Олельковича з Іваном ІІІ і на те, що 10 роками пізніше він брав участь в “змові князів”. Виходячи з цього, Ф.Папе утримався від судження стосовно того, чи був приїзд Михайла узгоджений із зверхником [2036, с.38-39]. А.Пресняков вказав на складнощі, з якими зустрілася литовська дипломатія. План Олельковича (одного з лідерів православних магнатів) полягав у створенні в Новгороді намісництва, яке міг обіймати лише князь-“схизма-тик”. Це не відповідало інтересам Казімераса, головним завданням внутрішньої політики якого була боротьба з групою панівного класу, репрезентованою Михайлом. З іншого боку, без участі останньої вел. князь не міг успішно реалізувати будь-які плани щодо Новгороду [1432, с.432].

Що до причин від’їзду Михайла, то більшість літописів вказує на появу в нього планів, породжених смертю брата Семена [74, с.237; 78, с.191; 93, с.189; 99, с.162-163]. “Книга степенна” натомість констатує розрив між князем та Марфою Борецькою [90, пол.2, с.534]. Протягом досліджуваної доби зустрічаємо переважно посилення на першу з названих обставин; так вважали М. Костома-ров, М.Грушевський [930, с.105; 578, т.ІV, с.270, 275].

Дуже велику увагу в літературі приділено соціальному складу прибічників ВКЛ та Москви. Свідчення джерел з цього приводу суперечливі. Наприклад, у Типографському літописі твердилося, що права Івана ІІІ обстоювали широкі маси – “*земстии люди*” [93, с.189]; з іншого боку, визнано, що “многие” належали до протилежного стороництва [89, пол.1, с.288; 93, с.

189]. Однак уже в зводі 1472 р. ситуацію зображено навпаки: “лучишии”, статечні новгородці вис-тупають за збереження старовини, тобто визнання зверхності московського вел. князя. Прихильниками ж “короля” названі Борецькі, які нібито наймали “худых мужиков вечников”, “злых тех смердов, убищъ, шилников и прочих безъименитых мужиков” [88, с.225-227; 94, с.284-286; 80, с.159-160; 82, т.ХІІ, с.126, 129; 91, ч.1, с.475-476; 36, с.63]. Цей варіант зберігав загальне визнання до середини ХІХ ст. (В.Татіщев, М.Щербатов, П. Сумароков, Н.Карамзін, Н.Арцибашев, В.Пассек) [1600, т.VI, с.30-31; 1797, т.IV, ч.II, с.38-40; 1594, с.263, 273-274; 819, т.VI, с.19-20, 23; 294, т.II, кн.IV, с.12; 1313, с.79, прим.2; 1312, с.150, 177]. Утри-мався від суджень про соціальний характер новгородських “партій” С.Глінка; І.Кайданов зауважив, що бік Литви тримав “народ” [813, с.97]. За Н.Полевим, зближення з ВКЛ відповідало інтересам купців; зацікавленим у цьому було й духовенство, аристократія ж орієнтувалася на Москву [1417, т.V, с.459, 462].

Першим виступив проти погляду, започаткованого московськими книжниками, С.Соловійов. Не заперечуючи підкупу нижчих верств [1565, с.85; 1559, кн.III, с.14-15], він твердив, що прихильниками Литви була новгородська аристократія, а Москви – народні маси [1559, кн.III, с.10, 14, 20]. Слідом за вчителем пішов Г.Карпов. Як зазначалося, Соловійов розцінював литовсько-московську боротьбу за Новгород як протистояння “старої” і “нової” Русі [1565, с.77, 83, 85, 87, 97]. Карпов же оголосив ВКЛ, Корону і Новгород, з огляду на аристократичний устрій, “представниками середньовіччя”. Москва ж уособлювала “нові державні засади”: відокремлення державних і особистих інтересів; Карпов вжив навіть термін “мужицька держава” [834, ч.I, с.2, 47, 49, ч.II, с.20, 112].

Щоправда, найближчими десятиліттями старий погляд зустрічав довіру. Дехто буквально сприймав зображення митрополитом Філіппом прихильників Литви “молоддю”, а Москви – “поміркованими” громадянами, “партією старого порядку” [484, с.147, 149; 1271, с.8, 22-23; 360, с.498-504, 515]. Непослідовно визначав склад “патріотичної партії” М.Костомаров. Він то твердив, що сюди входили переважно бояри й купці [930, с.95], то вважав, що їх було небагато, а основу партії складали Борецькі та більшість простолюду, яка потрапила під їхній вплив [930, с.96-97, 101, 104, 119, 121; 901, с.255-256]. Останню тезу прийняв Є.Белов [352, с.161-162]. Заперечив Костомарову А.Гільфердінг, не погодившись із визначенням пролитовського угруповання як патріотичного і з тим, що його основу складали низи населення [518, с.444]. Подібну костома-ровській характеристику дав прибічникам Литви В.Іконніков [778, с.200, прим.5, с.224]. За І.Лашнюковим, прихильників Казімераса очолювали бояри, але підтримувала (не завдяки підкупу) частина народу [1036, с.7-9]. В.Сергієвич зазначив відсутність єдності серед боярства [1520, с.306]. Д.Іловайський вважав, що бік Москви тримала “землевласницька аристократія” [780, с.651]; згодом вагався між заможною частиною новгородців та міською біднотою [782, т.II, с.376, 438].

Традиційна точка зору висловлювалася й надалі (К.Бестужевим-Рюмінім, А.Екземплярським [385, т.II, вып.1, с.146; 726, т.I, с.200]). Спочатку так вважав

і Й.Малиновський [1194, ч.І, с.54-55], згодом прийнявши концепцію Соловйова [1197, с.119]. Заслугує бути відзначеною суперечливість поглядів Н.Рожкова [1464, с.154-155; 1466, с.31; 1463, ч.ІІ, вып.1, с.101; 1465, т.ІІІ, с.317-318, 338].

Від останньої третини ХІХ ст. твердження, згідно з яким прихильниками орієнтації на ВКЛ виступали аристократи, серед мас же панували промосковські настрої, здобуває безумовну перевагу. Раніше це стає помітним у працях популярного характеру [1792, с.14; 432, с.237; 433, с.52; 1649, с.56; 524, с.54]. До такої думки схилилися М.Владимирський-Буданов, Є. Голубинський, В.Ключев-ський, В.Пічета, С.Платонов, В.Іконніков, А. Пресняков, Є.Шмурло, С.Томашів-ський [492, с.89; 531, с.536; 874, с.86; 875, т. ІІ, с.103; 1370, с.380; 1365, с.33; 1359, с.79-80, 93-94; 1394, с.157; 779, т.ІІ, кн.1, с.608; 1432, с.432; 1781, [т.2], с.22; 1639, с.138]. Таким чином, у російській історичній літературі нового й новітнього часу магістральний напрям еволюції поглядів був протилежним тому, який спостерігався в літописних пам'ятках: від середини ХІХ ст. на зміну "аристократичному" баченню подій приходить "демагогічне".

Цілий комплекс проблем пов'язаний із угодою між ВКЛ та Новгородом. Її текст виявлено в обозі новгородського війська після його розгрому на р. Шелоні (14 липня 1471). Договір передбачав прийняття від Казімераса православного намісника "на Городище". Господар зобов'язався захищати Новгород від Москви, якщо не вдасться досягти примирення. Ані в Новгороді, ані в його землях не мали муруватися католицькі храми; право вирішувати, де – в Києві чи у Москві – відбудуватиметься поставлення архієпископа, залишалось за новгородцями [6, №87, с.62-64; 64, №30, с.77-80; 22, №77, с.129-132].

Грамота не містить дати. Вказівкою є фігурування імені архієпископа Феофіла, обраного 15 листопада 1470 р. Від першої публікації угоду прийнято позначати 1470-1471 рр. [6, прим.38, с.5]; докладніше датувати її важко. Що до оцінки, то Н.Карамзін оголосив угоду "зрадою", "порушенням корінних державних законів, що ґрунтуються на природному праві" [819, т.ІІІ, с.20, 27]. Згодом подібна точка зору поступилася місцем реалістичнішій: М. Владимирський-Буданов зауважив, що маємо справу з такою ж пам'яткою міжнародного і державного права, як і всі угоди Новгорода з князями [140, вып. І, с.187, прим.1]. А.Пресняков зауважив: "Спроба перенести князівську владу на литовського великого князя була, поза сумнівом, корінною і сміливою новацією однієї з новгородських партій" [1432, с.435]. "Унією" вважав названий договір М.Максимей-ко [1167, с.7]. За Н.Устряловим та Д.Іловайським, умови угоди були практично ті ж, що і з московськими князями [1668, ч.ІІ, с.9; 782, т.ІІ, с. 438-439]. С.Соловйов вказав на низку умов, що обмежували прерогативи литовського вел. князя, насамперед у фіскальній сфері. Певне ідеологічне навантаження несло іменування новгородців "мужами вільними". Отже, умови угоди з ВКЛ були явно вигідні для республіки [1559, кн.ІІІ, с.15; 1567, с.294]. Подеколи, щоправда, траплялися й твердження про бажання Новгорода увійти до складу ВКЛ [993, с.76].

Далеко не всі погоджувалися бачити в документі довершену угоду. Ще І. Беляєв зауважив, що невідомо, чи ратифікував договір Казімерас [360, с.506].

Однак протилежний погляд панував до початку ХХ ст. [875, т.ІІ, с.94; 531, с.538; 1167, с.7], коли Ф.Папе відродив здогад Беляєва. На його переконання, акт являв лише запропонований новгородською стороною проект. На доказ цього Папе підкреслив такі обставини: “противень” грамоти відсутній у Литовській Метриці; в тексті немає дати; нарешті, певні сумніви дослідника викликали деякі особливості стилістики документу [2036, s.39-40; 2040, s.585; 2039, s.368-369]. Цей погляд одразу зустрів жорстку критику. Не погодилися з ним А.Прохаска й Б.Бучинський [2110, s.304; 448, с.153; 450, т.ХС, с.6]. Безпідставним вважав такий здогад М.Грушевський, слушно підкресливши, що твердження Папе відповідає його тенденції виправдовувати пасивну східну політику Казімераса, зокрема, ненадання ним допомоги Новгороду в 1471 р. [578, т.ІV, с.275, прим.1]. Аналогічною була точка зору А.Преснякова [1432, с.433].

Як би там не було, Новгород не отримав допомоги, на яку сподівався. Наслідком поразки на Шелоні стало визнання московської зверхності, що зафіксувала Коростинська угода від 11 серпня. Нею заборонялися зносини з ВКЛ та прийняття литовсько-руських князів; наголошувалося на тому, що поставлення архієпископа має здійснювати московський митрополит [126, ч.І, №20, с.26-30; 6, т.І, №91, с.66-69; 22, №26-27, с.45-51; 74, с.128]. Не було істотних розбіжностей у визначенні причин пасивності Казімераса в 1471 р. Як і щодо східної політики в цілому, вказувалося на його зайнятість династичними справами в Чехії та Угорщині до серпня 1479 р. Так вважали Н.Полевой, С. Соловійов, А.Нікітський, Г.Карпов, Б.Бучинський [1417, т.V, с.457, 464-465; 1559, кн.ІІІ, с.89-90; 1271, с.32; 834, ч.І, с.61; 450, т.ХС, с.7-8]. (Цікаво, що вже М.Стрийковський, щоправда, торкаючись подій 1478 р., пояснював байдужість Казімераса до Новгорода його заклопотаністю польськими справами [216, т.ІІ, с.283]).

Страти та депортації не знищили “литовську” партію. Сліди її існування в найближчі роки відбилися в джерелах; проте ініціатором конфлікту 1478 р., що поклав край волі Новгорода, виступив Іван III. Приводом він обрав те, що новгородські послы начебто назвали його “государем”. Віче відмовилося визнати цю “новину”, що дало бажаний мотив. 30 вересня Іван оголосив війну Новгороду; в листопаді московські війська розпочали облогу міста. Під час переговорів Іван III заявив вимогу скасування віча та інституту посадників. Провідники новгородської політики мусили погодитись, і 13 січня 1478 р. було укладено відповідну угоду. Після цього з Новгорода було вислано низку бояр, зокрема Марфу Борецьку, а також вилучено тексти всіх попередніх угод з ВКЛ.

В літописних згадках ці події не розглядаються як наслідок пролитовської орієнтації Новгорода. Зате ціле оповідання про спробу повстання і контакти з Литвою знаходимо у В.Татіщева [1600, т.VI, с.67-68]. Більшість дослідників некритично сприйняла цю інформацію [930, с.133-134]. І.Беляєв здогадувався, що тоді відбулося посилення прибічників Казімераса, до яких приєдналися помірковані кола, що дорожили новгородською волею [360, с.569-571]. Бік ВКЛ тримав і архієпископ Феofil. Роком пізніше за цим звинуваченням відбулися нові страти і “виводи”; арештовано (9 січня 1480) і вислано й самого Феofiла [74, с.133-134, 152]. А.Нікітський висловив недовіру

до повідомлення Татіщева щодо зв'язків Новгороду з Казімерасом як причини походу 1478 р. [1270, с.126].

Династично-легітимістська оцінка підпорядкування Новгороду як повернення до “старовини”, порушеної новгородцями, започаткована московськими книжниками. Вона широко приймалася в модерній російській історіографії: за твердженням С.Соловйова, “протягом багатьох століть великі князі не користувалися своїми правами, а новгородці, користуючись сучасним, забули і про минуле, і про майбутнє” [1559, кн.ІІІ, с.24]. Втім, маємо й приклади менш ідеалізованого бачення дій Москви. Факт насильницького приєднання нею руських земель констатував М.Костомаров. Як “завойовницький” визначав його характер А.Пресняков (навіть для випадків, коли вдавалося уникнути збройних зіткнень). Доказами він вважав перегляд місцевих правових норм, “виводи” населення, що широко практикувалися в Новгороді та в Пскові [1431, с.78].

Дієвість такого чинника, як православ'я, у визначенні підсумку литовсько-московського суперництва в Новгороді підкреслив М.Щербатов [1797, т. V, ч. II, с.228]. Натомість Н.Карамзін не приділив йому уваги, за що зазнав критики від С.Соловйова [1560, с.127], який поділяв позицію Щербатова [1565, с.81-82, 86; 1559, кн.ІІІ, с.9-10]. З останніми погодилася значна кількість російських дослідників [778, с.224; 1438, с.158]. (За формулюванням М.Драгоманова, Іван на-магався надати війні проти Новгороду “характер хрестового походу” [689, с. 9]).

За докладністю розробки історія литовсько-новгородських взаємин поступається хіба що стосункам ВКЛ із Москвою. Це пояснюється як інтенсивністю контактів республіки з Литовсько-Руською державою, так і збереженням па-м'яток місцевої літописної традиції як важливої складової джерельної бази. Особливості державного ладу Новгороду також підвищували інтерес до його політичної історії, насамперед до спроб зберігати баланс між литовськими і московськими впливами. Однак чи не в більшості випадків (особливо в працях російських істориків) спостерігалось тенденційне, упереджене ставлення до цього державного утворення як начебто репрезентанта “віджилого”, “середньовічного” ладу, перепони на “прогресивному” шляху нащадків Івана Калити; подеколи подібним чином характеризувалося й ВКЛ. Найбільшого впливу політичних та ідеологічних чинників зазнало дослідження останніх часів самостійності Новгороду. Надзвичайний інтерес становить еволюція панівних уявлень про соціальний склад пролитовської та промосковської партій; при цьому перевагу явно здобувала “народолюбна”, а точніше – демагогічна й популістська концепція.

5.1.5. Псков

Історія взаємин із ВКЛ Пскова значно бідніша в порівнянні з його “старшим братом” – Новгородом. Вплив на литовсько-псковські контакти справляли переважно два фактори: стосунки республіки з Лівонією та змагання

за незалежності від Новгороду. Це помітно від самого початку: так, у 1228 р. псковичі уклали оборонний союз із Ордену [106, вып. II, с. 79; 73, с. 43; 53, с. 66, 271; 84, стб. 349-350]. Хоча літописи згадують про його спрямованість лише проти Новгороду, ймовірно, рицарі сподівалися на допомогу проти Литви. Згадаймо, що 6 роками раніше литовці обіцяли допомагати новгородцям проти Ордену. Доказом антилитовської спрямованості угоди може бути участь псковського загону на боці лівонців у битві під Шауляєм 22 вересня 1236 р. У розділі 2 вже розглядалися деякі аспекти князювання у Пскові в 1266-1299 рр. Даумантаса – одного з провідників змови 1263 р. На переконання А. Преснякова, саме за перебування тут цього князя суттєво зміцнюється самостійність Пскова [1432, с. 72].

Наступна активізація литовсько-псковських стосунків припала на часи Гедімінаса. В 1322-1323 рр. староста гродненський Давид очолював псковські війська в боротьбі проти лівонських рицарів і данців [106, вып. I, с. 15-16, вып. II, с. 22, 89-90; 53, с. 97, 339, 457; 86, стб. 63-64]. Дане зближення погіршило взаємини Пскова з Новгородом; цим А. Нікітський пояснив укладення в 1323 р. новгородсько-лівонського союзу проти Литви і Пскова [1269, с. 102-103]. Як і Н. По-левой, він звернув увагу на підтримку, надану Гедімінасом незалежницьким прагненням псковичів [1417, т. IV, с. 321, 362; 1269, с. 208]. На гадку Д. Багалія, від появи князів з Литви розрив з Новгородом був питанням часу [303, с. 367].

Істотним етапом на шляху до самостійності стало князювання в Пскові Олександра Михайловича (1327-1337) [106, вып. I, с. 17, вып. II, с. 23, 92]; особливий відбиток накладали його ворожі взаємини з Узбеком та Іваном Даниловичем московським. Звертають на себе увагу тісні стосунки тверського вигнанця з Гедімінасом. Особливо підкреслюють залежність Олександра новгородські дже-рела [53, с. 343; 74, с. 51-52; 77, с. 218-219; 86, стб. 67]. Зближення Пскова з Тверрю А. Пресняков пояснював стосунками з Литвою і ворожістю до Москви і Новгороду. Таким чином, псковичі прийняли князя, що зв'язував їх не з Великим князінням Владимирським, а з ВКЛ [1432, с. 140-141]. Ілюстрацією стало посольство 1331 р. до митрополита Феогноста *“от князя Александра из Плескова, и от Гидемона и от всех князей Литовьских, и приведоша с собою Арсеня, хотяще его поставити на владычество в Псковь, не поставивше Новгород ни во что же, възнесешя высокоумьем своимь”*. Спроба була невдала, що з втіхою занотував новгородський літописець: *“...но Бог всегда низлагаеть высокоумьныя мысли, занеже Псковици изменили крестное целованье к Новгороду, и посадили у себе князя Александра на столе из Литовьския руки”* [53, с. 343-344; 74, с. 52; 77, с. 219; 86, стб. 67-68; 135, с. 55; 92, с. 104; 79, с. 203].

За правління Альгірдаса політична лінія щодо Пскова істотно не змінилася. Зближення між ними відбулося ще на початку 1340-х рр., внаслідок загрози місту від лівонських рицарів. Прохання до Новгороду про допомогу (1342) було проігнороване, і псковичі звернулися по захист до майбутнього вел. князя. Альгірдас із Кястутісом та сином Андрієм вирушив до Пскова. Проте значних успіхів вони не домоглися. Запрошення хреститися і княжити тут Гедимінович відкинув, запропонувавши Андрія. Останнього було охрещено і

прийнято на княжіння [106, вып.І, с.18-19, вып.ІІ, с.24-25, 93, 95-96; 53, с.354; 86, стб.75-76]. Сподівання псковичів, однак, не виправдалися. Незабаром Андрій поїхав до Вітебська; намісником лишився князь Юрій Вітовтович. Приймаючи традиційне датування Болотовської угоди, її можна вважати спричиненим від'їздом Андрія компромісом із Новгородом та Москвою. Загибель популярного у Пскові Юрія Вітовтовича в 1349 р. під Ізборськом на певний час обірвала зв'язок із ВКЛ. Заява про те, що псковичі більше не визнають Андрія своїм князем, навіть викликала “розмир’я”, від якого постраждали псковські й полоцькі купці.

На тривалий час Литва втратила вплив у Пскові. А.Пресняков пояснив це зайнятістю Альгірдаса “південними справами” [1432, с.288]. За А.Нікітським, литовська допомога Пскову була незмінно незначна [1269, с.103-104, 291]. Дещо іншої гадки щодо тодішніх взаємин ВКЛ із Псковом був В.Антонович. Тут постійно співіснували “литовська” і “новгородська” партії; останню український історик визначав і як “московську” [280, с.128; 272, с.114]. До певної міри він мав рацію. Адже, коли вільнюський стіл обійняв Йогайла (1377), Андрій Ольгердович був змушений шукати прихистку в Пскові. За свідченням Віганда з Марбурга, його вокняжінню тут сприяв Орден [226, с.591]; з довірою поставився до цього В.Данилевич [632, с.164]. Щоправда, у Пскові Андрій не затримався і виїхав через Новгород до Москви. (Див. Додаток А.9). Н айближчими роками литовсько-псковські взаємини не позначені помітними подіями. У 1394 р., одразу по звільненні, сюди приїхав Андрій Ольгердович і того ж року брав участь у війні, а згодом – у невдалих переговорах із Новгородом. Навесні 1399 Андрій повернувся у ВКЛ. Не виключено, що на його виїзд вплинула наступна обставина. В Салінській угоді (1398), якою Орден обіцяв допомогти Витаутасу в підпорядкуванні Новгорода, вел. князь прийняв такі ж зобов’язання щодо рицарів у псковському питанні; про це могли довідатися в Пскові. Цією загрозою С.Соловійов пояснив появу тут від 1399 р. московських намісників [1571, с.70].

Перехід Пскова від кінця XIV ст. до сфери впливу Москви є загальноновизнаним фактом [361, с.99; 1212, с.51]. Д.Гловайський та М.Любавський вважали, що орієнтація на ВКЛ змінилася промосковською внаслідок його посилення за Витаутаса і небезпеки з цього боку [782, т.ІІ, с.336-337; 1143, с.249]. На думку ж А.Нікітського, у Пскові, на відміну від Новгорода, просто переконалися у неспроможності литовського уряду надавати республіці бажану допомогу. У 1401 р. між ВКЛ і Псковом відновлено “вічний” мир [106, вып.ІІ, с.31], який тривав недовго. В лютому 1406 р. Витаутас розпочав наступ на Псков [106, вып.І, с.28, вып.ІІ, с.31-32, 111-112; 53, с.398-399; 105, с.460; 74, с.196-197; 139, с.69], який спричинив конфлікт з Москвою. Влітку 1409 р. досягнуто примирення, укладеного псковичами окремо від Новгорода [106, вып.ІІ, с.35, 117-118; 53, с.401; 74, с.200; 86, стб.158; 100, с.32]. Є відомості, що після цього Витаутас збирався призначити до Пскова намісника [193, т.ІІІ, №СССLXXVIII, р.157-158].

Погіршення литовсько-псковських стосунків відбулося на початку 20-х рр. У 1421 р. Витаутас, готуючись до війни з рицарями, висунув вимогу

розриву миру з ними; уряд Пскова відповів відмовою [106, вып.ІІ, с.38; 431, с. 436]. По завершенні конфлікту вел. князя з Орденем напруга у взаєминах зростала. Звинувативши Псков у ненаданні допомоги проти німців, 29 червня 1426 р. Витаутас оголосив війну [106, вып.І, с.35-37, вып.ІІ, с.40-41, 121-123; 53, с.415; 139, с.73]; Лівонія зайняла нейтральне становище. Бойові дії, однак, не були успішні для литовсько-руських військ і вже 25 серпня завершилися перемир'ям.

Про взаємини з Псковом протягом громадянської війни відомо небагато. На межі 1431-1432 рр. місто визнало зверхність Швітрігайли на умовах, які містилися в угоді з його попередником [106, вып.ІІ, с.43; 212, т.ІІ, №1617, s.137; 193, т.ХІ, №1810, р.210]. Про контакти з республікою Жигімантаса І нічого не відомо. Т.Нарбут та Б.Бучинський вважали а ргіорі ймовірними добрі взаємини між ними [2024, т.ІІІ, с.193; 324, с.72]. Прийшовши до влади, Казімерас того ж року (30 грудня) уклав угоду з Псковом [118, №2, с.2-3; 4, т.І, №38, с.51-52; 64, №76, с.143-145; 22, №335, с.321-322]. Нею передбачалося, що у випадку “розмир'я” литовський уряд має надсилати грамоту з оголошенням війни не до Москви чи Новгорода, а до Пскова; це мало підтвердити незалежність республіки.

З 25 серпня 1443 р. тут княжив Олександр Чорторийський. Найімовірніше, приїзд сюди був його особистою справою, не пов'язаною з політикою Казімераса. В літературі звернено увагу на те, що Чорторийський склав присягу не тільки Пскову, а й Василеві ІІ [106, вып.І, с.46, вып.ІІ, с.47, 135]. За оцінкою І.Беляєва, це свідчило про те, що князь Олександр був лише намісником, а отже, про самостійність Пскова не йшлося [361, с.290-291]. У 1447 р. Чорторийський залишив Псков, прийнявши запрошення Новгорода [106, вып.І, с.48, вып.ІІ, с.48, 137; 86, стб.190-191]. Повернувся він 18 липня 1456 р., вже як “вільний” князь. Підтвердило це цілування ним хреста лише Пскову [106, вып.І, с.54, вып.ІІ, с.49, 143]. Однак нормалізація псковсько-московських взаємин змушувала до зміни цього становища. Розв'язка настала 10 лютого 1460 р., після прибуття до Пскова Василя ІІ. Вимогу скласти йому присягу Олександр відкинув і виїхав до ВКЛ, нібито заявивши: *“не слуга де яз великому князю, и не буди целование ваше на мене и мое на вас; коли де учнутъ псковичи соколом вороны иматъ, ино тогда де и мене Черторискаго воспомянете”* [74, с.219; 106, вып.І, с.58, вып.ІІ, с.51, 146]. (Й.Штріттер твердив, що причини згаданої вимоги та відмови незрозумілі; мотивом дій Василя могли бути хіба що зв'язки Чорторийського з Іваном Шем'ячичем та Іваном можайським [1591, ч.ІІІ, с.300, прим.1]).

В подальшому зносини Пскова з Литвою були спорадичні, цілком підпорядковуючись московській політиці. У 1470 р. велися переговори про прикордонні справи. Псковські контингенти брали участь у виправах проти ВКЛ: в 1501 р. псковичі воювали з Литвою і взяли місто Торопець [106, вып.І, с.84]. З падінням незалежності Пскова пов'язане легендарне повідомлення М. Стрийко-вського. На той час у місті нібито перебував литовський намісник; щоправда, подію хибно датовано 1509 р., замість 1510 [216, т.ІІ, s.357].

Протягом даної історіографічної доби найбільшим досягненням є відтворення основних фактів у литовсько-псковських взаєминах. Інших успіхів,

поза фактографічними здобутками, тут було небагато, що нагадує ситуацію з вивченням стосунків ВКЛ із Рязанню. Слід зазначити збереження позицій телеологічно-провіденціалістськими поглядами на результати литовсько-московського протистояння в руських землях. За цих умов майже не лишалося простору для розгляду історичних альтернатив. (Пізніше ці уявлення прибрали квазінаукових форм, на кшталт “законів історичного розвитку”, і здобули повне панування).

5.2. 3 “татарським світом”

5.2.1. Золота Орда (до другої третини XV ст.)

Перша звістка щодо взаємин Литви з татарами стосується 3 зіткнень, що нібито принесли перемоги литовським військам. Ці відомості знаходимо в “легендарній” частині литовсько-руських літописів [100, с.91-92, 130-131, 148-149, 175-176, 196-197, 216-217; 99, с.19-20, 23-25, 131-132]; їх запозичив М. Стрийко-вський [217, с.181-183, 185-186; 216, т.I, с.238-239, 247-248, 249-250]. Історичність цих подій приймав Т.Нарбут [2024, т.IV, с.96-99, 116-120]; тієї ж думки до-тримувалися деякі російські дослідники [662, с.232-233]. Дехто намагався “уточнити” дані повідомлення. Ю.Ярошевич вважав, що битви відбулися за Міндаугаса [1942, cz.I, с.39]; цей здогад прийняв І.Боричевський [419, с.24]. Втім, сумнів у вірогідності даної легенди висловлювався віддавна. Й. Лелевель розцінив її як патріотичні “байки”. З недовірою сприйняв їх і В. Антонович [280, с.24]. На думку М.Дашкевича, судити про її вірогідність важко. За його припущенням, битви литовців із татарами в середині XIII ст. дійсно могли мати місце, проте завершилися перемогами останніх. Не виключав Дашкевич і того, що в переказах відбилися конфлікти, які мали місце пізніше [642, с.85; 641, с.13].

Жодне джерело не засвідчує того, що під час татарської навали на Русь чи пізніше Орда підпорядкувала литовські землі. Татарське ярмо не розповсюджувалося й на ті руські землі, які в середині XIII ст. увійшли до складу ВКЛ чи були тісно пов’язані з ним. Зокрема, М.Грушевський проводив паралель між ординськими набігами на Литву, Польщу та Угорщину [578, т.III, с.163].

Наступні епізоди литовсько-татарських взаємин значною мірою пов’язані з політикою Лева I Даниловича. Це дало привід М.Дашкевичу зазначити подібність “характеру” Лева до московських князів [639, с.124]. Першим прикладом стала його реакція на захоплення Трайдянісом Дорогичина. Галицький правитель звернувся до Менгу-Тимура по допомогу. Останній надав військо; разом із ним були виряджені “*Заднипрескьи князи вси*”. Однак зимовий похід проти ВКЛ не мав значних наслідків [72, стб.871-874; 105, с.332-333; 88, с.74-75; 84, стб.405; 81, т.X, с.152]. У Галицько-Волинському літописі його вміщено під “6782” р., у Троїцькому та Симеонівському – “6783” [72, стб. 871; 105, с.332; 88, с.74]. За 1274 р. висловився Д.Багалій [297, с.309], за 1275 –

П.Голубовський [534, с.198-199]; за М.Грушевським, виправа сталася наприкінці 1275 р. [588, с.49]. Н.Устрялов висунув фантастичний здогад, нібито передбачалося завоювання Литви для Лева як спадкоємця Шварна [1668, ч.І, с. 239].

2 роками пізніше Лев I та Володимир Василькович примирилися з Трайдянісом. Проте на заваді тривалому миру стали татари. Найвпливовіший ординський воєначальник Ногай повідомив галицько-волинських князів, що, з огляду на їхні попередні скарги на Литву, він надає їм військову допомогу. Ця виправа скеровувалася на Чорну Русь і також не принесла відчутних результатів [72, стб.876-878; 81, т.Х, с.157]. В датуванні походу (зимою 1277/8 рр.) практично немає розбіжностей [588, с.49, 70]. Одностайно прийнятий і погляд, згідно з яким ця ініціатива викликана бажанням розірвати мир Романовичів з Литвою [1559, кн.ІІ, с.198-199; 762, ч.ІІІ, с.216; 1761, с.88; 1760, с. 110-111; 1333, с.44].

Про стосунки ВКЛ з Ордою в наступні кілька десятиліть відомостей обмаль. Никонівський літопис містить звістки про татарські походи (1282 і 1289) [81, т.Х, с.161, 168]. Джерельні ж свідчення щодо взаємин часів Гедімінаса й Узбека численні, проте їх часто важко узгодити. Вважаючи розв'язання питання про характер взаємин Гедімінаса з Узбеком важким, І. Шараневич звернувся до союзу, укладеного в 1316 р. Андрієм і Левом II з Орденом [165, bd.ІІ, №LXXV, s.92-93]. В ній спільним ворогом названі татари; це та довіра до легенди про похід Гедімінаса на Волинь спонукали Шараневича до здогаду, згідно з яким цей союз було спрямовано й проти ВКЛ. З цього було зроблено логічний висновок про тодішню дружбу Гедімінаса з татарами [1760, с. 129].

Розкритикувавши дану легенду, В.Антонович звернув увагу на звістку “Хроніки” Стрийковського про допомогу татар Литві проти Ордену, надану перед гаданою виправою Гедімінаса [216, t.I, s.360-361], і вважав це правдоподібним [280, с.80]. За Стрийковським, взаємини з Ордою погіршилися внаслідок походу: татари начебто допомагали володимирському і київському князям [216, t.I, s.363, 365; 227, pars I, p.252, 255] (“Хроніка Биховця” про їхню участь не згадує). Отже, гадав І.Шараневич, князям допомагали окремі татарські ватажки, але не Узбек. Лише згодом (1324) підпорядкування Південної Русі викликало литовсько-татарський конфлікт [1760, с.133, 137].

В.Васильєвський гадав, що листи Гедімінаса папі (початок 1323 р.) викликала загроза від Орди. За Никонівським літописом, наступного року хан вислав руських князів на Литву [81, т.Х, с.189]; на думку історика, це сталося “за наказом Узбека, але, можливо, внаслідок їхніх власних побоювань і не без участі їхнього прямого впливу на ханську політику” [472, с.170-171, 192-193]. Під час побуту у Вільнюсі послів папських легатів (листопад 1324) тут перебувало татарське посольство [113, №LXVII, с.47; 191, bd.VI, №MMLXXIII, sp.481].

Протягом решти правління Гедімінаса відомості щодо взаємин із Ордою нечисленні. Враховуючи вищевикладене, не дивує розмаїття їхніх оцінок. Єкатерина II твердила про сплату Литвою данини [710, ч.V, с.212, 287]. (С.

Сестрен-цевич-Богуш писав про перебування її в “рабстві” то у русинів, то у татар [1522, т.І, с.349]). Н.Карамзін та Д.Бантиш-Каменський вважали, що вел. князь підтри-мував з Узбеком дружбу, уникаючи війн, але не сплачуючи “виходу” [819, т.IV, с.126, 135; 311, с.17, 19]. Цей погляд розвинув Н.Полевой, твердячи, що Гедімінас використав мир із Ордою, “витискаючи” її вплив з Русі [1417, т.IV, с.346-347, 349]. Необізнаність Т.Нарбути з великоруськими джерелами пояснює його твердження, начебто Гедімінас не воював з татарами [2024, т.IV, с.490]. І.Дани-лович приписував йому мету звільнення Русі від ординського ярма [635, с.3].

Першою значною подією часів Альгірдаса стало аналізоване вище посольство Карійотаса до Джанібєка 1349 р. Це дало М.Щербатову привід припустити, що ВКЛ перебувало в якійсь залежності від Орди [1797, т.III, с.404-405]. Широко обговорювалася проблема переходу українських земель з-під зверхності татар до складу ВКЛ. Традиційно це пов’язували з послабленням Золотої Орди внаслідок внутрішньої боротьби. “Велика зам’ятня” почалася наприкінці 1350-х рр., тривала чверть століття і супроводжувалася розколом Орди (по Волзі) на дві частини. Цим мав скористатися Альгірдас, звільнивши Південну Русь (малося на увазі насамперед припинення сплати “виходу”). Проте сумнів у цьо-му висловлено досить рано. Т.Нарбут висунув здогад про те, що й після переходу під зверхність ВКЛ руські землі продовжували платити данину [2024, т.IV, с.490]. Про отримання литовськими та польськими правителями ханської “інвеститури” на руські землі писав Д.Зубрицький [760, с.55-56, 93-103]. Досліджуючи монети Володимира Ольгердовича, В.Антонович звернув увагу на орнамент-“плетінку”, витлумачений ним як татарська тамга, а тому припустив, що звільнення Київщини від ординської влади було “неповним” [278, с.154]. За К.Болсуновським, заміна Федора Володимиром могла відбутися зі згоди татар [407, с.3; 406, с.14]. Інакше дивився на справу М. Грушевський: залежність південноруських земель мала бути відновлена внаслідок посилення Орди за Мамаю. На початку 1370-х рр. міг постати його компроміс із Альгірдасом; як докази наводилися звістка про “вихід” Орди з Поділля і тамга на грошах Володимира [581, с.495-496; 578, т.IV, с.83-85].

Подальшу сплату данини татарам на Поділлі засвідчує грамота Олександра Коріатовича домініканцям у Смотричі від 17 березня 1375 р.: *“коли вси земляне имуть давати дань оу Татары, то серебро имеют тако же тиши люди да-ти”* [4, т.I, №4, с.21; 1232, с.221, прим.2; 20, №24, с.50]. Н. Молчановський припускав, що спочатку мало місце “неповне” звільнення від татар; це виявилось в збереженні данини, яка, однак, втратила регулярність [1232, с.285-286]. На думку ж Ф.Леонтовича, малася на увазі не данина, а, навпаки, сплата грошей на оборону від татар [1057, с.357-359]. За М.Довнар-Запольським, “вихід” мав іти на користь Коріатовичів [667, с.700]. М. Любавський повернувся до гіпотези Молчановського, вбачаючи тут наслідок компромісу [1143, с.544]. С.Томашів-ський також вважав, що сплата “виходу” татарам з українських земель не касувалася встановленням литовської зверхності [1639, с.118, 121]. А.Пресняков тримався традиційного погляду, згідно з яким входження тієї чи іншої території до складу ВКЛ вважалося

рівнозначним її звільненню від данини [1432, с.142].

Деякі дослідники наблизилися до висновку про литовсько-татарський “кондомініум” над Південно-Західною Руссю. На початку 1920-х рр. подібний неясний здогад зустрічаємо у В.Пічети [1365, с.34]; чіткіше висловився щодо цього О.Андріяшев [263, с.65]. (Ще М.Грушевський звернув увагу на те, що найзначніші здобутки ВКЛ на південному сході припали на добу, коли важка боротьба з Орденом диктувала урядові дотримання “принципу найменшого спротивлення або найменшої трати сил” на інших напрямках [578, т.IV, с.63-65, 94; 584, с.121]). З цим тісно пов’язана проблема взаємин ВКЛ із Мамаєм. Той невдовзі після початку “великої зам’ятні” став фактичним правителем половини Золотої Орди на захід від Волги, порядкуючи нею іменем маріонеткових ханів. Решта території переходила з рук у руки ханів, що мали резиденцією Сарай ал-Джедід. Оскільки союзником Мамає в 1380 р. був Йогайла, дехто не виключав того, що цьому могли передувати приязні взаємини часів Альгїрдаса. Н.Карам-зін висунув припущення щодо встановлення дружби вел. князя з Мамаєм у 1370 р. [819, т.V, с.16]: він вказував на отримання наступного року Михайлом тверським ярлика “от Мамаєва царя” на Велике княжіння Владимирське. А.Прєсняков твердив, що антимосковський союз ВКЛ та Орди намічався за Альгїрдаса [1432, с.239, 321], втім, не зазначивши, про кого з татарських правителів ідеться; можливо, малося на увазі посольство до Джанібєка.

Важке для тлумачення датоване осінню 1374 р. повідомлення великоруських літописів: “... ходили Литва на Татарове на Темеря, и бышетъ межи их бои” [85, стб.106; 82, т.XI, с.21]. В.Антонович та М.Грушевський вбачали тут реакцію на спробу Орди відновити боротьбу за Поділля та Київщину [280, с.151; 578, т.IV, с.82]. З цим погодився Ф.Леонтович [1057, с. 357].

Деякі аспекти укладеного Йогайлою союзу розглянуто вище. Що до взаємин, встановлених між ним і Мамаєм, то М.Щербатов вважав їх залежністю [1797, т.IV, ч.I, с.125]. З 1375 р. в боротьбу за владу в Орді вступив новий претендент – Токтамиш. Він був нащадком Орда-Ічена, старшого брата Бату, і походив із Синьої Орди. Після поразки Мамає на Куликовому полі його спіткав новий розгром – у 1381 р. на р. Калці від Токтамиша. Наступна його загибель відкрила суперникові шлях до влади над усім Улусом Джучі. Невдовзі хан на-в’язав стосунки з Йогайлою. В пізнішому (1393) ярлику згадано, що, коли той стояв під Тракаєм, до нього прибули послы з ярликом на руські землі. Явно йдеться про події липня 1382 р., коли боротьба Йогайли з Кястутісом досягла кульмінації; тож помилкове датування згаданого ярлика 1381 р. [144, с.56]. Таким чином, від початку правління Токтамиша у нього склалися дружні взаємини з Ольгердовичем. Тому навряд чи обґрунтовані здогади щодо можливої небезпеки з боку цього хана наприкінці 1382 р. [1540, с.38; 782, т.II, с. 162].

Згаданий ярлик Токтамиша Йогайлі від 20 травня 1393 р. зберігся в двох варіантах: руському та уйгурському. Хан писав: “Што межи твоєи земли суть княжнія волости давали выход Белой Орде, то нам наше дайте. А што будет

вашее державы под нами ... , ищите своего, а мы вам дамо". Вел. князеві пропонувався також союз [144, с.22; 839, с.443-444; 109, №26, с.48-49; 20, №58, с.112-113]. Попри те, що акт став відомий давно, якихось неординарних спроб його трактування протягом досліджуваної доби не спостерігаємо; хіба що В.Радлов твердив, буцімто ярлик засвідчує "васальний" статус Йогайли [1452, с.15].

Остаточна поразка від Тимура змусила Токтамиша тікати до Витаутаса й звернутися по допомогу [137, т.ІІ, с.133]. Той прийняв пропозицію вигнанця, в обмін на це, очевидно, зажадавши офіційного зречення прав на південноруські землі та данини з них. Хан мусив видати відповідного ярлика, що засвідчується, зокрема, листом Менглі-Герая до Панів-ради 1506 р.: *"Великий царь Токтамыш дал великому князю Витовъту Киев и Смольнеск и инъшые города. И предок наш царь Токтамыш на все то дал ярлыки свои"* [215, №88, с.309; 189, №24, р. 59]. Як слушно зазначив на початку ХХ ст. М.Грушевський, "факт видання такого ярлика, дуже інтересний і важний, якось досі не мав щастя в історіографії" [578, т.ІV, с.457]. Здогад про отримання Витаутасом ярлика від Токтамиша висловив Т.Нарбут [2024, т.ІVІІІ, с.156]. Д.Зубрицький згадував про татарську "інвеституру" на руські землі Литви й Корони [760, с.55-56, 93-103]. Переважно ж цей ярлик, як і пізніші, видані кримськими ханами, сприймали як курйоз [819, т.ІVІІ, с.46; 1559, кн.ІІІ, с.222-223; 489, с.59; 490, с.13]. Проігнорував дану проблему В.Антонович. Увагу до значення ярликів на руські землі Грушевський привернув вже в нарисі історії Київщини [581, с.496-497]. Докладніше питання було розглянуте в "Історії України-Руси" [578, т.ІV, с.85-87, 457-462].

Точно датувати документ неможливо. На думку Нарбута, Токтамиш видав його в 1396 р. [2024, т.ІVІІІ, с.156]; на користь 1397 висловилися А.Прохаска та Л.Колянковський [2092, с.259-260, 262; 1952, с.70, ргз.1], 1398 – Ф.Конечний [1963, с.7]. М.Грушевський датував ярлик останніми роками ХІV ст. [578, т.ІV, с.85-86, 318, 460]. На думку Ф.Петруня, перша редакція ярликів постала в 1399 р. [1342, с.165; 1343, с.184-185], але вже після відібрання в обласних князів Поділля і Київщини Витаутас отримав ярлика на все Правобережжя [1343, с. 184].

Вирішальному зіткненню з новими зверхниками Орди (Ідигу і Тимур-Кутлуком) передували походи, які мали характер рекогносцировки. Продовжувач "Хроніки" Дітмара з Любека повідомляє під 1397 р. про похід Витаутаса на Крим (до Кафи) [183, с.216]; Й.Посільге згадує про виправу влітку 1398 на Дніпровське Понижзя [183, с.222]. Я.Длугошу відомий похід 1397 р. за Дон [172, т. ІV, с.491]; це повторив Б.Ваповський [224, т.І, с.135]. Про дві виправи згадали М.Кроммер, М.Бельський, М.Стрийковський, А.Віюк-Коялович [50, с.103; 187, с. 749-750; 216, т.ІІ, с.111-113; 156, т.І, с.495-497; 227, pars ІІ, р.59-60; 71, с.352]. Про те, що Витаутас воював у Криму, писав і Михалон Литвин [51, с.91].

Факт 2 походів перед кампанією 1399 р. часто ставився під сумнів. Це стосувалося, як правило, виправи 1397 р. на Крим і Дон. Приймали існування лише одного походу (1398 р. на Дніпровський Низ) Я.Каро, А.Барбашев, Н.Молчановський [1867, th.ІІІ, с.201; 316, с.95; 1232, с.288; 1952, с.70-71; 478, с.287]. М.Смирнов, навпаки, був упевнений (як і А.-С.Нарушевич) в історичності вип-

рави Витаутаса на Крим [2027, s.74-75; 1540, с.2]. З цим погодилися М.Дашкевич та В.Смирнов; щоправда, другий гадав, що похід не мав істотних результатів [641, с.124; 1534, с.163-165]. На тому, що подіям 1399 р. передували два походи, наголосив М.Грушевський [578, т.IV, с.313-314]; Ф.Петрунь вважав, що землі в нижній течії Дніпра підпорядковано за Витаутаса [1340, с.156].

Фактичний бік подій 1399 р. добре відомий. Окрім литовсько-руських сил і татар Токтамиша, були присутні відділи з Польщі й Молдови; надіслав загін і гросмейстер Ордену. На вимогу Тимур-Кутлука видати Токтамиша Витаутас відповів відмовою і розпочав виправу в степ. Коли війська зустрілися на берегах Ворскли, Витаутас зажадав від Тимур-Кутлука сплачувати данину і карбувати на ординських грошах “*знамение Витофтово*”. Після підходу сил Ідигу ординська сторона висунула аналогічні вимоги. Битва (12 серпня) виявилася фатальною для литовсько-руської армії. Про це свідчить загибель великої кількості князів (за деякими джерелами, 74, що, очевидно, є перебільшенням). Серед них були Андрій та Дмитро Ольгердовичі, Михайло Явнутович, колишній смоленський князь Гліб Святославич і, можливо, Дмитро Михайлович Боброк. Сам Витаутас врятувався втечею; переможці дійшли до Києва й Луцька, спустошивши прилеглі території й побравши викуп з міст [172, т.IV, s.494-497; 100, с.31, 52, 73, 121, 139, 161, 187, 208, 229; 99, с.148; 105, с.450-451; 85, стб.165; 88, с.143; 84, стб.458-459; 92, с.137; 93, с.167-168; 94, с.229; 95, с.166-167; 96, с.89-90, 262-263, 338-339; 97, с.89, 253-254; 80, с.72-73; 82, т.XI, с.172-174; 89, пол.1, с.219; 53, с.394-395; 73, с.100-101; 74, с.103-104, 142-143; 75, вып.2, с.384-386; 77, с.251; 78, с.131; 86, стб.144-145; 106, вып.II, с.31; 183, s. 229-231; 71, с.352].

Попри масштаби катастрофи, політичні наслідки битви (як і Куликовської) були незначні. С.Соловйов звернув увагу на те, що Орда виступала в ролі сторони, яка захищається; єдиний результат перемоги татар виявився в пограбуванні частини земель ВКЛ [1559, кн.II, с.365-366]. Від перебільшення наслідків погрому на Ворсклі застеріг А.Пресняков [1432, с.341-342]. Однак найближчим часом активність “татарської” політики Витаутаса знизилася. Великоруські літописи повідомляють, що конфлікти між ВКЛ та Москвою провокував Ідигу [85, стб.179-180, 182; 88, с.156-157; 82, т.XI, с.206-208]. Але довіри в літературі ці побудови не знайшли; лише автори на кшталт С.Глінки приймали таке пояснення [523, ч.III, с.125]. Обґрунтованій критиці піддав подібний погляд С.Соловйов [1559, кн.II, с.370-371]. У вересні 1406 р. хан Шадібек виступив на боці Москви. Восени ж 1408 Ідигу здійснив спустошливий напад на її володіння, розповсюдивши перед цим чутки, начебто збирається в похід проти Витаутаса.

Наступні десятиліття в історії Орди досить “темні” навіть з точки зору сучасної історіографії. На це впливає фрагментарне, подеколи суперечливе висвітлення в джерелах подій, проблемність датування багатьох із них. До того ж більшість дослідників історії ВКЛ мало цікавилася сходознавчими студіями, які переживали етап становлення. Джерельна база обмежувалася переважно руським літописанням та польськими і німецькими хроніками; використовувалися записки Жільбера де Ляннуа, Йоганна Шільтбергера. У

1884 р. В.Тізенгаузен опублікував збірку арабських матеріалів з історії Золотої Орди. Фахівці-орієнталісти були недостатньо обізнані з європейськими джерелами [581, с.496, прим.2]. Тож не дивно, що протягом досліджуваної доби зустрічаємо обмаль авторських оцінок стосунків між ВКЛ та Ордою 1410-20-х рр.; історики переважно обмежувалися намаганнями відтворити фактичний перебіг подій.

По смерті Токтамиша (1405) Витаутас підтримував дружбу з його спадкоємцями. Судячи з повідомлення Шільтбергера, вел. князь допоміг старшому синові Токтамиша Джелал-ад-діну захопити Крим [142, с.35]. Це мало статися після Грюнвальдської битви, в якій Токтамишевич зі своїми татарами бився на боці Йогайли та Витаутаса. Арабські, персидські та великоруські джерела свідчать, що з 1411 р. він обійняв верховну владу в Орді [137, т.І, с.473, т.ІІ, с.193-194; 82, т.ХІ, с.218]. Проте невдовзі Крим ним було втрачено, а в серпні 1412 р. хан загинув від рук брата, за яким стояв Ідигу. Свідчення щодо особи вбивці різняться: Никонівський літопис та М. Стрийковський називають Керім-бірди [82, т.ХІ, с.219; 216, т.ІІ, s.175], тоді як Шільтбергер – Кебека (Кепека) [142, с.35-36]. Під 1418 р. Длугош повідомляє про ханів, що були “клієнтами” Витаутаса [172, t.V, s.203-204]. За його свідченням, у Вільнюсі (в 1413 або 1414 р.) ханом проголошено Бетсуб-улана, який, однак, у боротьбі проти ворожого Литві Керім-бірди потерпів поразку й загинув. Після цього Витаутас настановив зверхником Орди сина Токтамиша Йєрем-фердена [172, t.V, s.203-204]. Останній правив від початку 1416 р.; немає підстав сумніватися, що він був союзником вел. князя.

Численними джерелами засвідчено спустошливий напад Ідигу на Київ у 1416 р. [172, t.V, s.182-183; 193, t.VI, №DCLXXXIII, p.352-353; 100, с.55, 73, 106, 161, 188, 208, 230; 99, с.213; 88, с.163; 92, с.145; 93, с.178; 78, с.140; 86, стб.163; 80, с.88; 82, т.ХІ, с.231; 139, с.71]. Це мала бути реакція на активність Кейстутовича в ординських справах. В 1419 р. Ідигу запропонував мирну угоду [191, bd.V, №MMCCVIII, sp.328]; за свідченням Длугоша, її дійсно було укладено, причому передбачалася залежність Ідигу від Витаутаса [172, t.V, s.220].

Від 1421 р. зростає анархія в Орді. Зверхність перейшла до Улу-Мухаммада; реальна ж влада, очевидно, обмежувалася західною частиною Орди. “Похвала Вітовту” литовсько-руських літописів свідчить, що хан був ставлеником Витаутаса. В 1424 р. Улу-Мухаммад був розбитий суперником – Худайдатом, і змушений тікати до Витаутаса. Останній повідомляв про це 1 січня 1425 р., зазначаючи наявність в Орді 6 претендентів на трон [193, t.VI, №MCLXXXI, p.688]. Судячи з усього, Улу-Мухаммад отримав від ВКЛ допомогу, оскільки повернув собі владу над західними землями [137, т.І, с.533-534], зокрема, розпочав боротьбу за Крим, який хотів відібрати в Даулет-бірди. Той утвердився тут близько 1426 р. і, за “Похвалою Вітовту”, також належав до ханів, інтронізованих правителем ВКЛ. М.Стрийковський свідчить, що він опанував Крим з допомогою Витаутаса [216, т.ІІ, s.175]. (Дехто вважав Даулет-бірди однією особою з першим кримським ханом Хаджі-Гераєм. Першим цей здогад висловив С.Сестренцевич-Богущ [1522, т.ІІ, с.237-239], підтриманий В.

Смирновим і Н.Веселовським [1534, с.229-231; 483, с.175]. Цей погляд перейняли К.Шайно-ха, П.Куліш [1756, т.ІІ, с.575; 995, т.І, с.36]; обережно погоджувався з ним М.Грушевський [578, т.ІV, с.308-309, 311, 318, 488-489]).

Те, що Улу-Мухаммад завдячував приходом до влади Витаутасові, вважав вірогідним В.Смирнов (довіряючи й твердженню Стрийковського). Розрив між ними міг бути спричинений набігом на землі ВКЛ; тоді вел. князь протис-тавив ханові Даулет-бірди, тобто Хаджі-Герая [1534, с.230, 233]. М. Грушевський висловив сумнів щодо першої тези, наголошуючи на ворожнечі Улу-Мухаммада до Даулет-бірди [578, т.ІV, с.318]. До речі, в одній із ранніх праць Грушевський твердив про підтримку Витаутасом кримських татар проти централь-ної ординської влади [564, с.24]. Тут він також опонував Смирнову, який застерігав проти перебільшення литовського впливу на Крим [1534, с.204].

У ставленні до звісток литовсько-руських літописців, Длугоша та Стрийковського щодо настановлення Витаутасом ханів [100, с.59, 76, 108-109, 141, 163, 189, 210, 231; 172, т.V, с.203-204; 216, т.ІІ, с.175] спостерігалися певні розбіжності. Частина істориків поставилася до цих тверджень з довірою (А. Барба-шев, С.Бершадський) [317, с.113, 158, 189, 263; 380, с.23]; перший твердив про “сильну литовську партію” в Орді [317, с.187]. Перебільшеними, але гідними довіри, вважав ці свідчення М.Грушевський [578, т.ІV, с.317]. Дійсно, за правління ханів, зарахованих до “клієнтів” Витаутаса (Бетсуб-улана та Улу-Мухаммада), у війнах з Орденом брали участь татарські контингенти (1414 і 1422 рр.).

Суттєвим фактором, який протягом досліджуваної доби впливав на вивчення литовсько-татарських взаємин, був слабкий розвиток орієнталістики. Зберігався “розрив” між литуаністикою і сходознавчими студіями; він виявлявся в слабкій обізнаності відповідно зі східними та з руськими і західними джерелами. Досягнення в цей історіографічний період обмежувалися переважно відтворенням загальної канви фактичних подій. Ознакою накопичення знань у даній царині був відхід від стереотипного уявлення, за яким звільнення українських земель від зверхності татар відбулося одночасно як наслідок збройної боротьби. Важливим поступом стали зміни в ставленні до ханських ярликів; на місце зневажливого трактування приходять усвідомлення непересічного значення даних пам’яток для реконструкції литовсько-татарських стосунків.

5.2.2. Держави-спадкоємці Золотої Орди та Османська імперія

Смерть Витаутаса поклала кінець активній політиці ВКЛ стосовно Орди [868, с.121]. Це було спричинено обставинами, в яких опинився Швітрігайла: боротьбою з Короною за Поділля і Волинь, згодом – громадянською війною всередині держави. Згадана боротьба потребувала союзників; у цих умовах позиції різних татарських “партій” мали істотне значення для Ольгердовича. Що до Орди, то суперником Улу-Мухаммада тоді виступив Кічі-Мухаммад, онук Тимур-Кутлука, який закріпився в східній частині держави [1508, с.228,

237]. Дещо пізніше (близько 1433) у межиріччі Дніпра та Дону утвердився новий претендент – Саїд-Ахмад, син Бетсуб-улана і онук Токтамиша [50, с.91].

Спочатку Улу-Мухаммад підтримував приязні взаємини зі Швітрігайлою. Влітку 1431 р. хан вимагав від Польщі повернути вел. князеві Поділля, оскільки видав на нього ярлика [172, t.V, s.416]; збереження союзу підтверджує лист від 10 серпня 1432 р. [212, t.II, №1617, s.137; 193, t.XI, №1810, p.210]. М.Грушевський зазначив, що Ольгердович шукав союзників не в Криму, а в “головній” Орді [578, т.IV, с.318]. Проте взимку 1432/3 рр. Улу-Мухаммад не надав Швітріга-йлі допомоги, а навесні Київщина та Сіверщина зазнали татарського набігу.

Тоді (1433) на історичній сцені з’явився Хаджі-Герай. За свідченням Михалона Литвина, це останній хан, інтронізований Витаутасом [51, с.64-65]. Він утік до Жигімантаса, вигнаний з Криму Саїд-Ахмадом [99, с.160], якому допомагав Швітрігайла [212, t.II, №1739, s.168-169; 193, t.XI, №2148, p.249]. За оцінкою Б.Бучинського, політика Саїд-Ахмада була спрямована на підтримку сил, які бажали відокремлення ВКЛ від Корони [448, с.147, прим.1]. Б. Барвінський зауважив, що про зносини Жигімантаса з татарами мало відомо. Визнаючи кон-такти Жигімантаса з Хаджі-Гераєм, він не бачив підстав твердити про союз між ними [324, с.89-90, 93]. У 1437 р. ситуація змінилася. Під тиском Саїд-Ахмада Улу-Мухаммад відкочував до Белєва. Таким чином, протягом 1440-х рр. співіснували орди Саїд-Ахмада і Кічі-Мухаммада [1508, с. 258-259]. На базі другої ви-никла Велика Орда, хани якої вважали себе спадкоємцями Золотої Орди.

Доволі активна “татарська” політика початку великокнязювання Казімераса. Була потрібна противага Саїд-Ахмадові, який з 1438 р. почав спустошливі набіги на землі ВКЛ і Корони. “Хроніка Биховця” та М. Стрийковський повідомляють, що вел. князь поновив на ханстві Хаджі-Герая [99, с.160; 216, t.II, s.212-213]. Щоправда, в датуванні є розбіжності: автор “Хроніки Биховця” вмістив її під 1445 р., Стрийковський – під 1443. Останню дату прийняли А.Мали-новський та С.Сестренцевич-Богущ [1191, с.182; 1522, т. II, с.243]. Пропонувалися й інші варіанти: М.Грушевський вказав на 1440 р. [578, т.IV, с.309]. Хаджі-Герай дійсно повернув владу над Кримом; цьому сприяла боротьба Кічі-Мухаммада з Саїд-Ахмадом. Але цим успіхи засновника кримської династії й обмежилися; більшу частину ординських земель продовжував контролювати Саїд-Ахмад. Останній надавав допомогу Михайлушці в боротьбі проти Казімераса. За свідченням Длугоша, влітку 1449 р. Михайлушка, підтриманий татарами, заволодів Брянськом, Новгородом-Сіверським, Стародубом, Путивлем [172, t.VI, s.56-57; 191, bd.X, №623, s.462]. За звісткою, що збереглася в “Хроніці Биховця”, тоді ж цей князь здобув (з московською допомогою) і Київ [99, с.159].

Протягом досліджуваної доби більшість авторів сприймала останнє твердження з довірою, щоправда, розходячись у датуванні. Я.Каро вказав на 1449-1451 рр. [1867, th.IV, s.268], М.Любавський – 1442-1443 [1135, с.106, прим.184]. М.Грушевський вважав вірогідною лише інформацію щодо здобуття сіверських міст. Повідомлення ж стосовно Києва він розцінив як сумнівне;

якщо такий факт дійсно мав місце, то лише наприкінці 1440-х рр. [578, т.IV, с. 245-246].

Втім, успіхи Михайлушки були ефемерні. Того ж року захоплені міста повернулися під владу Казімераса, а сам Жигімантович опинився в Москві й був отруєний (на початку 1452 р.). Орда Саїд-Ахмада, спільна оборона від якого передбачалася литовсько-московською угодою 1449 р., кочувала між Дніпром та Доном, здійснюючи набіги на обох сусідів. У 1452 р. виправи було скеровано на Сіверщину і Поділля, проте хана спіткала невдача. За версією Длугоша, Саїд-Ахмад, підбурюваний литовцями, здійснив напад на коронні землі, але був розбитий дружньо налаштованим до Польщі Хаджі-Гераєм [172, т .VI, s.110]. Теза про “полонофільство” кримського хана приймалася польськими істориками й пізніше [1522, т.II, с.242-244]. Подібні твердження справили вплив на російських дослідників. За В.Смирновим, Хаджі-Герая бажав мирного співіснування з Польщею; ігнорувався той факт, що насамперед має йтися про стосунки Криму з ВКЛ [1534, с.229-231, 239-240, 244, 250]. Наступного року відбувся напад Саїд-Ахмада на Луцьк. Пізніше останній невдало діяв проти Москви. Після поразки, завданої Хаджі-Гераєм (1455), він утік до ВКЛ і знаходився поблизу Києва [172, т.VI, s.201]. Взимку 1455/6 рр. його було розбито, взято в полон і ув'язнено в Каунасі; за версією Меховського, хан і помер тут [50, с.91].

Свідченням дружніх стосунків стало надання Хаджі-Гераєм ярлика, що підтверджував права ВКЛ на руські землі. Серед них згадувався Новгород; ішлося про спільну боротьбу проти Москви і Великої Орди. Першим згадав про існування акту С.Сестренцевич-Богуш, датувавши 1461 р. [1522, т.II, с.246-247] (і твердячи, нібито ярлика надано Короні). З довірою поставився до цього Т.Нарбут [2024, т.VIII, s.156]. Перше видання ярлика здійснив у 1848 р. Л.Голембівський [1906, s.230-231, ргз.587], проте надрукував документ дуже неякісно, завдяки чому він, як і решта ярликів, довго не користувався довірою. Зокрема, су-мнів у існуванні згаданої Сестренцевичем-Богушем грамоти висловив В. Смирнов [1534, с.240]. Більшу увагу проблемі приділив М.Грушевський [578, т .IV, с.85-87, 460-461], висловивши сумнів у автентичності тексту, опублікованого Голембівським. Підозрілою український історик вважав згадку про Новгород; він зазначив, що в ярликах ішлося лише про руські землі, які належали ВКЛ чи на які воно претендувало [578, т.IV, с.458, 462]. Водночас Грушевський вважав, що, крім ярликів, виданих Хаджі-Гераєм обом Кейстутовичам, існував третій, який отримав Казімерас (правдоподібно, в 1460-х рр.) [578, т.IV, с.461]. Наново видав ярлик Хаджі-Герая (1909) Б.Барвінський [319, с.16-18]; проте ця публікація лишилася майже не поміченою. Барвінський висловився за автентичність даної грамоти й погодився з її датуванням 1461 р. [319, с.13].

Засновник династії Гераїв помер влітку 1466 р. Його старший син Нур-Даулет (1466-1468) встиг видати Казімерасові ярлик на руські землі, зміст якого невідомий; незабаром владу захопив його брат Менглі-Герая І. Спочатку він проводив дружню до ВКЛ політику, традиційну для Криму. В 1472 р. він видав вел. князеві ярлика, визнавши його права, зокрема, на Новгород, Псков, Рязань.

Цей ярлик, як і ярлик Хаджі-Герая, було надруковано Л.Голембіовським, а згодом – Б.Барвінським [1906, s.232-233, ргз.588; 319, с.18-20]. Незабаром, однак, відбулася докорінна зміна зовнішньополітичної орієнтації Криму. Вважається, що до цього Менглі-Герая спонукало зближення Казімераса з Великою Ордою. У 1459 р., лишивши синів Махмуда й Ахмада, помер Кічі-Мухаммад. В 1465 до влади прийшов Ахмад; старший брат, Махмуд, змушений був податися до Астрахані. У 1470 р., за свідченням Воскресенського літопису, до Великої Орди прибуло посольство з ВКЛ [80, с.158], яке поклато початок тіснішим взаєминам між ними. Восени 1471 р. до Литви приїхав посол від Ахмада [88, с.235].

Протягом досліджуваної доби лунали й інші пояснення погіршення стосунків між Литвою і Кримом. С.Сестренцевич-Богуш висловив це у відмінних оцінках характеру кримських татар як народу за правління Хаджі-Герая та Менглі-Герая. Якщо в першому випадку йшлося про “народ”, то в другому – лише про грабіжницькі “орди” [1522, т.ІІ, с.263]. В особистих якостях Менглі-Герая бачив причини змін у міждержавних взаєминах П.Куліш [995, т.І, с.36].

Сприймавши зближення ВКЛ зі своїм ворогом як загрозу, “перекопський цар” мав подбати про нових союзників. Його прагнення зустрілися з бажаннями керівників московської політики, які з 1472-1473 рр. домагалися укладення союзу з Менглі-Гераем проти Казімераса й Ахмада. В березні 1474 р. московське посольство пропонувало наступні умови: в першому випадку союз повинен був бути оборонно-наступальним, в другому – тільки оборонним; зобов’язання надавати допомогу проти ВКЛ покладалися лише на правителя Криму [1191, №2, с.368; 115, т.XLI, №1-2, с.3, 10-11; 41, с.1, №1]. Втім, спочатку хан не бажав відмовлятися від успадкованого союзу з Литвою. Реальні зміни відбулися лише з 1480 р. [578, т.IV, с.321-322, прим.4]. Тоді було укладено союз Криму з Москвою на умовах, пропонованих раніше [1191, №3, с.369; 126, ч.V, №4, с.2; 115, т.XLI, №1, с.5; 41, с.1, №3]. Він мав відіграти певну роль у ненаданні Казімерасом допомоги Ахмадові. Незабаром, 6 січня 1481 р., Ахмада було вбито тюменським ханом Іваком. По смерті хана Великої Орди чільна роль переходить до його синів Муртази, Саїд-Ахмада та Шейх-Ахмада. Важко визначити, коли Казімерас розпочав переговори з “Ахматовичами” про відновлення союзу. На думку Ф.Папе, це відбулося в 1483 р. [2036, s.86]; М. Грушевський вважав, що контакти встановлено раніше [578, т.IV, с.325, прим.2].

Першими наслідки кримсько-московського союзу відчули південні землі ВКЛ. Наприкінці серпня 1482 р. відбувся спустошливий набіг на Київщину. 1 вересня здобуто й пограбовано Київ. Велика кількість мешканців, зокрема воєвода Іван Ходкевич, потрапила в полон. Напад був безпосередньо інспірований Москвою; не випадково Менглі-Герай відіслав захоплені в соборі св. Софії трофеї Іванові III. Щоправда, М.Щербатов взагалі заперечив факт погрому Києва [1797, т.IV, ч.II, с.195-196]. Згаданий набіг відкриває перелік виправ кримських татар на українські землі Литви та Корони, внаслідок яких великі обшири були майже позбавлені населення. На переконання більшості

дослідників, доти південноруські землі, аж до чорноморського узбережжя, реально належали ВКЛ [1273, с.30-31; 284, с.6; 490, с.5; 1143, с.336]. На гадку Ф.Петруня, наприкінці XV ст. кордон з Молдовою по Дністру був уже “ілюзоричним” [1341, с.32].

До нападів “перекопських татар” додалися ворожі дії “Ахматовичів” – Муртази та Саїд-Ахмада. Навесні 1486 р. їхні орди розташувалися на Ворсклі. Результатом були зіткнення з литовськими та польськими загонами, які тривали й пізніше. 25 січня 1491 р. над Муртазою та Саїд-Ахмадом здобуто повну перемогу на Горині. Проте це сприяло посиленню ворога ВКЛ – Криму, який паралельно вів успішну боротьбу з Великою Ордою [304, с.243]. Вдалими були й дії Менглі-Герая на іншому напрямі: з 1487 р. Казанню правив його пасинок Муха-ммад-Емін. Переговори з Кримом про відновлення дружби, що вів литовський уряд у 1491 р., не мали успіху. На початку 1492 р. Менглі-Герай повідомив Івана III про намір збудувати укріплене місто в гирлі Дніпра. Це викликало пропозицію з боку ВКЛ про припинення будівництва і компенсацію видатків; наступного року староста черкаський Богдан Глинський здійснив похід на Очаків і зруйнував його. В 1492 р. з ініціативи Москви постав союз кримського хана з правителем Молдови Штефаном III проти ВКЛ та “Ахматовичів”. Тоді ж перейшла у відкриту фазу досі прихована прикордонна війна між Литвою та Московією. Новий литовсько-руський господар намагався використати Велику Орду на чолі з Шейх-Ахмадом. Проте від початку 1490-х рр. вона була значно послаблена; до того ж Литва не надавала їй допомоги проти кримських татар [216, т.II, s.312-313, 316-317]. З іншого боку, і після укладення угоди 1494 р. московський уряд таємно підбурював Крим проти Литви [115, т.XLI, №57, с.258-260].

Війна, розв’язана Московією в 1500 р., також позначена діями Менглі-Герая. Цього року відбулися два набіги; війська Мухаммад-Еміна брали участь в захопленні Путивля. Влітку литовське посольство прибуло до Криму з пропозицією миру й дружби. 27 листопада Александрас вирудив нового посла – Дмитра Путятича, пропонуючи щорічно платити по 3 деньги з усіх мешканців Київщини, Волині й Поділля [4, т.I, №183, с.211]. Одночасно до Великої Орди вислано посольство на чолі з Галецьким, з метою умовити Шейх-Ахмада виступити проти Москви. Ставилося також завдання нав’язати контакти з Ногайською Ордою. Свою гру з Великою Ордою вела московська дипломатія. Так, Іван III пропонував Шейх-Ахмадові звернути свої сили проти Александраса і укласти мир з Менглі-Гераєм, за що обіцяв допомогу в здобутті Астрахані.

У серпні 1501 р. Шейх-Ахмад вирушив на Сіверщину. Восени його татари воювали біля Рильська і Новгород-Сіверського, але допомоги не отримали, оскільки Александрас вирушив до Польщі. Зиму дуже послаблена орда Шейх-Ахмада провела під Києвом. Цим скористався Менглі-Герай: на початку червня 1502 р. він розгромив залишки Великої Орди біля гирла Сули, поклавши край її існуванню. Шейх-Ахмад утік до Києва й був полонений власними союзниками – литовцями. Він жив у “почесному” ув’язненні у Вільнюському, а згодом у Тракайському замку; помер після 1505 р. [115, т.XLI,

№83, с.420; 99, с.169].

Яка ж роль Криму в литовських поразках і московських перемогах межі XV-XVI ст.? Єдиної точки зору щодо цього в літературі не було вироблено. На важливості для Москви позиції Менглі-Герая наголосив Н.Карамзін [819, т.VI, с.189]. Солідаризувався з ним М.Погодін, пишучи про “благодійний союз” із Кримом [1409, с.28]. Навпаки, Г.Карпов заперечував значущість кримської допомоги [834, ч.II, с.II]. Різними були й оцінки політики татарських держав у цілому. Той же Карпов характеризував їхні дії як “розбійницькі”, а політику вважав одноманітною; жодної мети, окрім захоплення здобичі, в татарських набігах він не бачив [835, с.223-224; 834, ч.I, с.97-102, ч.II, с.II]. Іншої гадки дотримувався М.Владимирський-Буданов: дії Криму мали “державний сенс і цілі”, але значною мірою завдяки інспіруванню Туреччиною [490, с.5].

Однак після війни 1500-1503 рр. і особливо по смерті Івана III “хитра і нерозбірлива в засобах московська політика” [868, с.116] втрачає антилитовське знаряддя в особі Менглі-Герая. (За А.Малиновським, це помітно вже з 1494 р. [1191, с.298]). Стосовно причин цього висловлено різні точки зору. Н.Карамзін пояснив це старістю Менглі-Герая, який не контролював своїх синів; ті ж не мали жодної “системи” в зовнішній політиці [819, т.VII, с.31-33]. За С.Соловйовим, кінець союзу від початку правління Василя III пояснюється безпечним становищем Менглі-Герая, загроженого раніше від Великої Орди та Туреччини. Крим виявляє “вповні свій розбійницький характер” [1559, кн.III, с.222; 1573, с.244]. Покращення взаємин Литви з Кримом К.Бестужев-Рюмін і М.Любавський, окрім краху “Ахматовичів”, пояснили щедрістю “упоминків” від ВКЛ та Корони [385, т.II, вып.1, с.189; 1143, с.285-286]. І.Беляев вів відлік “безрезультатної” політики Москви щодо Криму від смерті Менглі-Герая [356, с.59].

М.Довнар-Запольський вказав, що перебування Шейх-Ахмада в полоні робило його “знаряддям литовської дипломатії” проти Криму; тому Менглі-Герай після приходу до влади Василя III розпочав переговори про союз із Литвою [675, с.7, 10-11]. (Паралельно відбувалися й виправи кримських татар на землі ВКЛ. В 1505 р. нападники доходили до Мінська й Новогрудка, наступного року – до Клецька, поблизу якого були знищені військами М.Л.Глинського [193, т.ХІХ, №331, р.546-547; 100, с.192, 213, 234; 99, с.171-173]). Ще однією причиною охолодження між Менглі-Гераєм і Москвою Довнар-Запольський вважав невдоволення політикою останньої щодо Казані.

Протягом 1503-1504 рр. тривали переговори ВКЛ із ногайцями, які бажали мати ханом Шейх-Ахмада. Проте першочерговим завданням було встановлення дружби з Кримом і тісно пов’язаною з ним Казанню. У 1506 р. Пани-рада наполягала на укладенні союзу з ними і оголошенні війни Москві. На початку 1507 р. вивірено посольство до Мухаммад-Еміна, яке не мало успіху. В січні кримське “велике” посольство прибуло до Мінська. Розрахунками на татарську допомогу були спричинені рішучі настрої на користь війни з Василем III на Вільнюському сеймі 1507 р. [4, т.II, №11-12, с.8-10]. Позірно великим успіхом стало отримання від хана 2 липня 1507 р. “шерті” та нового ярлика. (Перелік руських земель містив, зокрема, Новгород, Псков,

Рязань, Пронськ). Але уряд ВКЛ мусив згодитися на сплату данини з цих територій [4, т.ІІ, №6, с.4-5; 146, т.І, арр.№9, р.23-24]. Текст даного документу – єдиного з-посеред усіх ярликів – є автентичним [578, т.ІV, с.458, 461; 1343, с. 170]. Щоправда, як і решта, ярлик 1507 р. довго зазнавав зневажливих оцінок. “Смішними” вважав домагання кри-мського хана С.Соловйов [1559, кн.ІІІ, с. 222]; Д.Іловайський гадав, що Жигіма-нтас прийняв ярлика, щоб “потурати марнославству” Менглі-Герая [782, т.ІІІ, с.6]. Як “фіктивний” акт, цікавий лише в якості ілюстрації претензій Криму, розцінив цей ярлик Д.Багалій [302, с.68, прим.236].

Вельми критично поставився до аналізованого “сумнівного союзу” М.Довнар-Запольський. По-перше, на практиці набіги на землі ВКЛ не припинилися, хоч, як правило, вже не були такі масштабні. Білоруський історик звернув увагу й на те, що “купування” приязні з Кримом щорічно коштувало скарбниці суми, значно більшої за половину всього бюджету [675, с.12-16; 669, с.11-12].

Політика Криму й надалі не відрізнялася послідовністю. Восени 1508 р. Менглі-Герай підтверджував готовність до союзу з Василем ІІІ проти ВКЛ та намір допомогти М.Глинському [1191, №21, с.390; 126, ч.V, №53, с.37; 115, т. ХСV, №2, с.20-21; 41, с.2, №7]; щоправда, істотної підтримки жоден не дочекався. Наступного року кримськими татарами здійснено великий набіг; окремі загони дісталися околиць Вільнюса. Восени 1510 р. напад, очолюваний синами Менглі-Герая, повторився. Влітку 1511 у Вільнюсі відбувалися переговори про укладення союзу з Кримом [156, т.ІІ, s.961]. Для його реалізації було вжито не лише дипломатичних зусиль. 28 квітня 1512 р. під Вишнівцем К. І.Острозьким була здобута масштабна перемога над татарами [7]. На думку М. Любавського, цей успіх сприяв покращенню литовсько-кримських взаємин [1135, с.195]. Берестейський сейм 1511 р. ухвалив щорічно сплачувати Криму, за “вічний” мир і союз та припинення нападів, 3 тис. кіп, тобто 7,5 тис. злотих (ту ж суму мала платити Корона). Але реальна допомога Литві обмежилася набігами весни-літа 1512 р.

Зрештою, мир і союз між ВКЛ та Кримом було укладено. Жигімантас ратифікував його 5 вересня 1513 р. (війна з Москвою розпочалася ще в листопаді 1512). Менглі-Герай обіцяв допомогти в поверненні всіх земель, що були (за його ж сприяння) захоплені Іваном ІІІ. Чергового ярлика правитель ВКЛ отримав 3 лютого 1514 р. Його зміст переважно повторював акт 1507 р.: до нього було вписано Новгород, Псков, Рязань, Переяславль-Заліський [215, №145, s.420-422]. (Значно більш дивна згадка про Полоцьк і Вітебськ, які ніколи не перебували під ординською зверхністю). М.Бережков визначив поворот політики Кри-му як його “перекупування” Литвою [366, с.15]. (Цікаве зауваження зробив С.Оріховський, стверджуючи, що за Жигімантаса “скіфський дикий і невгамовний люд було переможено щедрістю ліпше, ніж зброєю” [59, с.191-192]).

Останні роки правління Менглі-Герая дійсно позначені ворожими стосунками з Москвою. Восени 1514 р. відбулася спільна литовсько-кримська випава на Сіверщину, повторена в березні 1515. За оцінкою ж Є. Кашпровського, реаль-не покращення взаємин із Кримом Литві принесла

смерть Менглі-Герая (1 квітня 1515) і прихід до влади Мухаммад-Герая I [847, с. 251]. Дійсно, новий хан у грамоті від 12 липня вимагав від Василя III повернути ВКЛ Смоленськ і 8 сіверських міст: Брянськ, Стародуб, Новгород-Сіверський та ін. Проте разом із цим пред'явлено й грамоту вже покійного Менглі-Герая (А. Малиновський висловив сумнів у її автентичності [1191, с.300]), яка містила аналогічні вимоги щодо Сіверщини [115, т.ХСV, №10, с.152-154]. Як “безглуздя” розцінили подібні домагання А.Малиновський, Н.Полевой [1191, с. 300; 1417, т.VI, с.79]. Відповідь Москви (листопад 1515), природно, містила відмову; натомість Василь запропонував відновити антилитовський союз [115, т.ХСV, №12, с.193-195].

Орієнтація Мухаммад-Герая I на дружбу з Литвою не була надто стійкою. 14 березня 1516 р. хан ратифікував союз із нею; але вже влітку відбулися набіги на землі ВКЛ. Переговори між Кримом і Московською державою 1516-1517 рр. переконують, що за певних умов Мухаммад-Герай був готовий до спільних дій проти Жигімантаса [115, т.ХСV, №16, с.287, №25, с.436]. Ці настрої посилювалися завдяки подіям у Казані, де в грудні 1518 р. помер Мухаммад-Емін. На спорожнілому троні Мухаммад-Герай бажав бачити брата, Сагіб-Герая; за це він обіцяв московському уряду союз проти Литви [126, ч.V, №86, с.80; 41, с.4, №14]. Але кримсько-казанський альянс Василь III вважав надто небезпечним; тому в квітні 1519 р. ханом Казані став, за підтримки Москви, онук Ахмада Шах-Алі. Природно, зближення Василя з невідомим для Гераяів “Ахматовичем” вплинуло на подальші дії кримського хана. Щоправда, в липні 1519 р. відбувся набіг на ук-раїнські землі ВКЛ та Корони; литовсько-польське військо намагалося дати нападникам відсіч, але зазнало розгрому. Менші набіги не припинялися й наступними роками, що викликало протест литовського уряду (1521). Однак усе ж помітне покращення взаємин між цими державами. Головною причиною М.Груше-вський бачив у бажанні Мухаммад-Герая здобути вплив на “східні орди”, наса-мперед Казань, що робило неминучим зіткнення з Московією [578, т.VII, с.29].

У квітні 1521 р. Сагіб-Герай захопив владу в Казані, вигнавши до Москви Шах-Алі. В червні-серпні стався грандіозний набіг Мухаммад-Герая і Сагіб-Герая на володіння Василя III. Разом із ними діяв і загін О.Дашковича. Московський вел. князь залишив столицю, яка пережила двотижневу облогу. Немає причин не довіряти свідченням, згідно з якими бояри Василя погодитися на сплату данини (за повідомленням Герберштайна, правитель Московської держави ставав “вічним данником”) [75, вып.3, с.541; 78, с.263, 281; 89, пол.1, с. 401-402; 90, пол.2, с.602-603; 91, ч.1, с.518; 748, с.28; 17, с.173-175]. На думку М.Костомарова та Є.Замисловського, цим пояснюється невдовзі отримана литовською стороною згода московського уряду на мирні переговори [916, с. 355-356; 737, с.28]. М.Любавський також вважав однією з головних причин перемир'я Литви з Московією (1522) загострення московсько-кримських взаємин [1145, с.139].

Реалізуючи великодержавницькі амбіції, Мухаммад-Герай у грудні 1522 р. захопив Астрахань. Проте на початку 1523 він був убитий нещодавніми союзниками – ногайцями, які спустошили Крим. Після ефемерного правління Га

зі-Герая I владу обійняв син Мухаммад-Герая Саадат-Герай I (1523-1533). Тимчасове послаблення Криму позначилося на діях стосовно нього ВКЛ і Московської держави. Навесні 1524 р. Острозький і Дашкович взяли й спалили Очаків, що змусило Саадат-Герая до угоди з Василем III; влітку стався набіг на Литву. (У травні відбувся похід московських військ на Казань; Сагіб-Герай змушений був тікати до Криму, а його місце зайняв син Мухаммад-Герая Сафа-Герай). 18 лютого 1525 р. кримський хан дав “шерть” московському вел. князеві, уклавши союз проти ВКЛ [1191, №38, с.415-416; 126, ч.V, №101, с.103; 41, с.6, №22].

Особливо загострилися литовсько-кримські взаємини в 1526 р., оскільки ВКЛ надало допомогу угорському і чеському королеві Лайошу II Ягеллону (небожеві Жигімантаса II) проти Туреччини. Взимку 1526/7 рр. стався великий напад на Полісся в околицях Пінська. Проте 5 лютого на Вільшаниці татар розгромили волинські зем'яни на чолі з Острозьким [146, т.IX, №49-51, р.44-47, №56, р.55-56, №147, р.153; 100, с.170, 192, 213, 235; 225, р.218; 216, т.II, s.394; 156, т.II, s.1040]. У листопаді 1530 р. союз Москви з Кримом підтверджено [1191, №39, с.418; 41, с.6, №23]. Щоправда, від набігів страждали й московські володіння. Спроби змусити Саадат-Герая змінити політику здійснював литовський уряд. Так, у жовтні 1528 р. Дашковичу було наказано допомогти претендентові на трон – Іслам-Гераю; останній, однак, зазнав поразки.

Наступник Саадат-Герая, Сагіб-Герай I (1533-1534, 1537-1551) теж проводив дволичну політику. Напади на Литовську Русь змінювалися набігами на московські володіння. Від початку “Стародубської” війни хан виявляв схильність до укладення союзу з Жигімантасом, проте боротьба за владу з Іслам-Гераєм не давала йому змоги активно діяти проти Московської держави. Останній, захопивши владу, влітку 1535 р. дав “шерть” Москві [41, №24, с.23]. Влітку 1537 р. Іслам-Герая було вбито, і Сагіб-Герай повернувся на трон. Тоді ж відбулася чергова зміна влади в Казані. Ще в 1530 р. “московська” партія вигнала Сафа-Герая, чії відносини з Василем III на той час зіпсувалися. Проте у вересні 1535 р. прибічники Криму взяли гору; сюди повернувся Сафа-Герай, що залишався ханом мало не до самого падіння Казані. За оцінкою С.Соловйова, його прихід до влади спонукав московський уряд пришвидшити укладення перемир'я з Литвою (лютий 1537 р.) [1559, кн.III, с.404]. Тоді ж Семен Федорович Бі-льський, який у серпні 1534 р. втік з Москви до ВКЛ, докладав зусиль у напрямі укладення антимосковського союзу Туреччини і Криму з Жигімантасом II.

У 1538 р. ВКЛ було змушене погодитися на “упоминки” Криму. Наступного року Сагіб-Герай уклав угоду з Москвою [41, №25, с.25]. Це викликало невдоволення Сюлеймана I, який вимагав встановлення союзу з Литвою і Короною. Наприкінці 1539 р. хан обіцяв допомогти ВКЛ повернути захоплені Москвою землі. В 1540 р. при укладенні литовсько-кримського союзу було видано ярлика, в якому знову згадувалися Новгород, Псков, Переяславль-Рязанський, Пронськ; як і в 1514 р., ішлося також про Полоцьк [4, т.II, №200, с.363-364; 212, т.II, №2329, s.312-313]. Влітку 1541 р. на вимогу Порти відбувся масштабний, але невдалий похід Сагіб-Герая на Москву. Наступного року

ратифіковано литовсько-кримський договір, і вже восени хан пропонував похід проти спільного ворога. Проте уряд ВКЛ уже уклав перемир'я з Москвою без відома Сагіб-Ге-рая, чим порушив угоду. Наслідком стало погіршення щойно налагоджених вза-ємин і нові набіги (в 1547 р. спалено Брацлавський і Винницький замки).

Приблизно з 1540-х рр. дестабілізуючим фактором у взаєминах ВКЛ і Корони з Кримом та Туреччиною стало козацтво. Необхідність використання козаків у боротьбі з татарами відчувалася вже давно. В 1524 р. Жигімантас II пропонував прийняти на службу 1-2 тис. козаків [28, доп.І, с.523-524]. А вторство цього плану довго приписувалося О.Дашковичу [1175, с.293]; на хибність такого погляду вказав М.Грушевський [578, т.VII, с.87, 103-104]. В дійсності старос-та канівський і черкаський подав свою пропозицію на Пйотркувському сеймі на початку 1533 р. Планувалося побудувати на дніпровських островах замки, постійно тримаючи там 2 тис. козаків [156, т.II, s. 1059]. (Пор.: [1734а, с.160-161]).

В липні-серпні 1541 р. Жигімантас II наказав справці Київського воєводства Андрієві Сангушку-Каширському і старості черкаському Андрієві Пронському переписати київських, черкаських та канівських козаків, заборонивши нападати на татар та турків [5, т.I, №105, с.109-111; 9, ч.VIII, т.V, №XIX, с.30-33; 153, т.IV, №ССXXXVI, s.295-297]. Низка дослідників (А. Яблоновський, І.Кама-нін, А.Яковлів) вважала метою прийняття козаків на службу. З цим рішуче не погодився М.Грушевський. За його спостереженням, з другої чверті XVI ст. по-мітна “радикальна переміна” в політиці уряду стосовно козацтва. Замість сприяння його зміцненню і використання проти Криму і Туреччини, керівництво ВКЛ іде на поступки, всіляко стримуючи дії козаків. З 1540 р. Жигімантас відмовився від планів боротьби з татарами, наслідком чого й став згаданий наказ, який, отже, мав “характер чисто поліцейний” [586, с.6-7; 578, т.VII, с.108-109]. З такою оцінкою погодився й М.Василенко [468, с.168]. Проте ці заходи не досягали мети: так, наприкінці 1545 р. козаки з Києва, Черкас та інших міст разом із українськими панами здобули Очаківський замок [34, №13-15, с.20-24].

Взаємин ВКЛ з Кримом не змінив прихід до влади Даулет-Герая I (1551): 5 вересня він несподівано напав на Брацлавський замок і спалив його. В 1552 р. союз між двома державами було поновлено. Тим часом дедалі активнішу роль відіграє козацтво, стаючи “певним самостійним фактором міжнародної політики” [578, т.VII, с.129, 140]. Зокрема, в 1554-1555 рр. Д.Вишневецький побудував замок на Малій Хортиці. Зі свого боку, московський уряд докладав зусиль, аби схилити ВКЛ до спільних дій проти Криму (С.Соловійов пояснив це неможливістю для Москви успішно боротися проти татар без сприяння Литви, яка володіла землями в нижній течії Дніпра [1559, кн.III, с.500]). Це було необхідним для Івана IV, в умовах наближення Лівонської війни.

Останні великі набіги кримських татар на литовські й польські землі датуються 1557-1558 рр. Боротьба за лівонську спадщину спонукала ВКЛ і Корону до встановлення приязні з Портою та Кримом. У 1558 р. із Даулет-Гераям вдалося досягти погодження; в 1560 і 1562 литовський уряд наполягав

на нападі хана на Сіверщину [39, №144, с.219-220, №152, с.226-227], досягнувши певних успіхів: у 1560 р. отримано ярлика від Даулет-Герая, а в травні 1562 стався великий набіг під Мценськ. У 1563-1564 рр. московська дипломатія домоглася мирного погодження з Кримом проти Литви [41, №26, с. 27], однак воно виявилось німічним. У вересні-жовтні 1564 р. подарунки спонукали Даулет-Герая до нападу на Рязань; одночасно війська ВКЛ вели наступ на Полоцьк. Узгоджувалися між ними дії й восени 1565 р. У 1567 р. мир і союз Литви з Кримом було підтверджено; за рік укладено нову мирну угоду між Короною та Портою. Щоправда, протягом 1566-1568 рр. не обходилося й без набігів на українські землі.

Що до взаємин ВКЛ із Османською імперією, то вони являли собою “додаток” до польсько-турецьких стосунків. Це природно, оскільки власне турецькі напади переважно спрямовувалися на землі Корони. Тож литовські представники лише брали участь у її перемовинах із Портою (наприклад, у 1547 р. обома державами укладено з турками “вічний” мир). Насамперед це стосується ча-сів, відколи верховна влада в Литві та Польщі поєднувалася в руках однієї осо-би. Виключення були вкрай рідкісні: так, у 1542 р. здійснено невдалу спробу розмежування між володіннями Литви та Туреччини. Восени 1544 р. на Берестейському сеймі було висловлено готовність допомогти полякам у боротьбі з Портою, у випадку нападу останньої. Зі свого боку, учасники сейму зажадали від Корони підтримки ВКЛ у його змаганнях проти Москви [231, s.414-417].

Приблизно від кінця правління Мухаммад-Герая дії Криму стосовно ВКЛ важко витлумачити в термінах власне політичної історії. Певною мірою тодішні напади татар на сусідів можна уподібнити литовським набігам XIII ст. Тож не дивно, що згадані події переважно лише фіксувалися в історичній літературі, не будучи предметом обговорення чи дискусій. Те ж значною мірою стосується й взаємин між ВКЛ та спадкоємцями Золотої Орди протягом другої третини XV ст.; це пояснюється загальною фрагментарністю джерельної інформації стосовно них. До основних спірних питань (хоча обговорюваних і не надто інтенсивно) належали насамперед оцінка історичного значення московсько-кримського союзу проти ВКЛ, а також визначення факторів, які спричинили його кінець.

5.3. З Прусським та Лівонським орденами, папською курією , Імперією

На відміну від населення Лівонії, яке від початку XIII ст. вело боротьбу із Орденом Мечоносців, загроза для Литви з боку хрестоносців виникла пізніше. Ситуація загострилася з появою Тевтонського ордену. Взимку 1225/6 рр. гросмейстер Герман фон Зальца отримав від Конрада мазовецького запрошення відвоювати захоплені пруссами польські землі [162, №214-216, р.213-214]. В березні 1226 р. цісар Фрідріх II Гогенштауфен надав Пруссію тевтонським рицарям як “феод”. До істотної зміни ситуації в регіоні спричинилася перемога

литовських військ над мечоносцями під Шауляєм 22 вересня 1236 р. [45, с.91; 53, с.74, 285]. Втрати останніх були значні; загинув і магістр Фолквін. Ця поразка змусила мечоносців клопотатися про об'єднання з тевтонськими рицарями. Воно було санкціоноване буллою Григорія IX (1237); першим лівонським магістром став Герман Бальке. Проте з'єднання не було повним; Лівонський орден зберігав автономію, зокрема й у зовнішньополітичній сфері. До цього додавалися регіональні відмінності: до Лівонії прибували переважно вихідці з Вестфалії та Нижньої Саксонії, до Пруссії – з прирейнських земель [292, с.92-93].

Об'єднання сил німецьких рицарів у Прибалтиці становило надзвичайну загрозу для місцевих народів. Про наміри хрестоносців свідчить грамота Фрідріха II, якою Ордену надано права на Куронію, Литву та Земгалію [191, bd. I, №CLXXXV, sp.241-244]. Тоді ж (1244 чи 1245) литовські сили зазнали відчутної поразки під замком Амботен. Проте узагальнюючих характеристик лінії, що проводилася Міндаугасом стосовно Ордену, в літературі майже не знаходимо; хіба що В.Пічета скептично констатував відсутність у нього “жодної визначеної політики” та обмеження обороною власних земель [1370, с.342].

Пильну увагу дослідників (східнослов'янських – меншою мірою) привернули хрещення Міндаугаса за латинським обрядом та його коронація. Ці дії вел. князя були обумовлені прагненням зруйнувати ворожу коаліцію, до якої увійшли галицько-волинські Романовичі, Лівонський орден, польські князі, ятвяги і частина Жемайтії. Додатковим поштовхом мало стати хрещення в Ризі одного з ворогів Міндаугаса – Таутвіласа. Правитель ВКЛ досягнув домовленості з магістром Андреасом фон Штірландом щодо прийняття католицтва. Про хрещення повідомили папу Іннокентія IV, який прийняв Міндаугаса під свою опіку (1251) [177, t.I, №LXXXII, p.73-74]. Тоді ж розпочалося листування з приводу коронації. Першого листа в даній справі датовано 15 липня; 17 липня 1251 р. папа писав Міндаугасові про свою згоду [177, t.I, №LXXXIV-LXXXVII, p.75-77; 191, bd.I, №CCXXV, sp.284-285; 222, t.I, №CI-CII, p.49]. Коронаційний обряд було виконано за участі лівонського магістра та єпископа кульмського Генріха.

Однак названі матеріали було запроваджено до наукового обігу лише в 40-50-х рр. XIX ст. До цього джерелом відомостей про хрещення та коронацію Міндаугаса були твори польських хроністів – Я.Длугоша, М.Кромера, М.Стрийковського. Перші двоє вважали, що обидві події сталися в 1252 р. [172, t.III, s. 320; 187, s.457]; щоправда, Длугошем називалася й інша дата прийняття корони, а саме 1255 [172, t.III, s.337; 43, т.ІІІ, с.385; 44, т.ІІ, с.201]. У “Початках...” Стрийковського хрещення датоване 1250 р. (під цим роком обидві події занотовано в Германа з Вартберге [176, s.38]), а коронація – 1252 [217, s.196-197]. У “Хроніці” ж він прийняв точку зору своїх попередників [216, t.I, s.288-289]; за Стрийковським, як звичайно, пішов А.Віюк-Коялович [227, pars I, p.97].

Тривалий час в основу датування названих подій клалися вищенаведені варіанти. А.Манкієв, А.-Л.Шльоцер, Т.Нарбут, Й.Турчинович вважали, що хрещення і коронація відбулися в 1252 р. [1204, с.65; 2024, t.IV, s.130, 134, dod.III, s. 8-9; 1650, с.80]. Певно, тієї ж думки дотримувалася ще низка істориків, проте у

них під цим роком згадано лише про першу чи другу подію [2026, t.VII, s.128; 1044, с.60; 635, с.2; 1942, cz.I, s.39; 419, с.5; 1559, кн.II, с.174; 662, с.235; 1761, с.73]. При визначенні часу прийняття Міндаугасом католицизму М.Без-Корнилович вагався між 1252 і 1255 рр. [346, с.13, прим.1]; останнім роком датували хрещення і коронацію Н.Устрялов та М.Коялович [1668, ч.I, с.237; 954, с.99].

Осібнo стоїть точка зору А.Петрушевича, згідно з якою згадані події відбулися в 1251 р. [1346, с.42-43, 45-46]. Мотиви такого датування визначити важко: можливо, він дещо “виправив” варіант польських хроністів. Цілком імовірно, однак, що Петрушевич спирався на вищенаведене листування в коронаційній справі, опубліковане А.Тургенєвим у 1841 р. Першим вірно датував і прийняття католицизму, і коронацію Е.Боннелль (на початку 1860-х рр.). Оскільки влітку 1251 р. вел. князь уже був християнином, цей обряд мав відбутися не пізніше початку 1251 р.; коронація ж сталася в 1253 р. [1863, abth. I, s.66-67, abth.II, s.82-83]. З ним погодилися архієпископ Макарій, М.Дашкевич, М.Грушевський, Б.Барвінський, М.Чубатий [1161, т.V, с.318; 646, с.36; 588, с.35, 67; 578, т.IV, с.11; 331, с.5, прим.3; 1741, с.58]. Цю точку зору підтримали польські дослідники (Ю.Лятковський, А.Прохаска, В.Кентшинський) [1987, s.45, 51-53, 131, 153; 2063, s.206, 374; 1949, s.186, 188] та німецький історик Л.Арбузов [292, с.42].

Проте в більшості праць репродукувалися хибні погляди, успадковані від попередників. Багато хто продовжував вважати, що обидві події відбулися протягом одного (1252) р. [907, с.146; 385, т.I, с.305; 433, с.16]; на користь цього варіанту відмовився від попереднього М.Коялович [962, с.82].

Аналогічну з Петрушевичем думку висловили Д.Іловайський та Є.Белов [782, т. I, ч.II, с.486; 352, с.97]; 1251 р. датували коронацію П.Іванов та В.Абрагам [771, с.170; 1839, s.5]. Гадав, що хрещення і коронація вел. князя сталися в один рік, В.Антонович, висловившись на користь 1253 р. [267, с.96; 1736, т.II, с.40, 42, 52], згодом – 1250 [280, с.30; 272, с.67]. Цей погляд перейняли А.Барбашев, Ф.Леонтович, І.Філевич та низка авторів робіт популярного характеру [1333, с.57; 317, с.12; 1057, с.36, прим.2; 1682, с.41; 1394, с.131; 467, с.818; 1371, стб.222; 797, с.47].

Дискусію викликали грамоти, нібито видані литовським правителем по хрещенні й коронації [191, bd.I, №ССХLIII, sp.312-313, №ССLII, sp.333-334, №ССLXIII, sp.345, №ССLXXXVI-ССLXXXVII, sp.371-373, №ССХСIV, sp.382, №СССХLII, sp.436-438, №СССLIV, sp.449-451, №СССLXIII, sp.461-464]. Вони переважно стосуються надання (здебільшого Ордену) окремих земель. Варто виділити акт, датований червнем 1260 р. У ньому Міндаугас обіцяє, за відсутності спадкоємців, лишити всі володіння рицарям [185, s.19-20, №XII; 212, т.I, №187, s.101; 191, bd.I, №СССLIV, sp.449-451]. Підозру щодо автентичності грамот (більшість їх збереглася не в оригіналах) висловили вже Геннінг та Фойгт [1987, s.128; 2159, bd.III, s.177]. Проте в східнослов'янській литуаністиці сумнівів у факті їх видання тривалий час не виникало (М.Смирнов, В.Васильєвський) [1540, с.210; 472, с.42]. В.Антонович припустив, що Міндаугас дарував ті землі, якими реально не володів і які становили “опору внутрішньої реакції” [280, с.30]. Спеціально проаналізувавши проблему, Ю.

Лятковський дійшов висновку, що автентичною можна визнати лише грамоту, датовану 1253 р. (і, можливо, 1259). Що до документу від червня 1260, то його зміст неправдоподібний, з огляду на те, що литовський правитель мав, як мінімум, трьох синів [1987, s.91, 128-154]. Серед східнослов'янських дослідників продовжувала переважати довіра до грамот Міндаугаса; так дивилися на справу Ф.Леонтович, М.Довнар-Запольський [1050, с.20; 1058, с.2; 667, с.73]. З аргументами Лятковського погоди-вся М.Любавський [1149, с.55]. У 1920-х рр. підробку грамот Міндаугаса відкинув П.Клименко [869], підтриманий Г.Ловмянським [2009, т.ІІ, s.319-327, 353-357]; проти “гіперкритицизму” висловилися Ф.Папе, С.Заянчковський [2035, s.474; 2176, s. 75; 2178, s.470]. За згодою К.Малечинського, грамоту, якою володіння короля заповідалися рицарям, ті виготовили по смерті Вайшвілкаса чи Шварна, щоб підкріпити претензії на спадщину Міндаугаса [2017, s.28-35].

Протягом десятиліття правитель ВКЛ зберігав приязні стосунки з рицарями. За В.Антоновичем, Міндаугас став “майже васалом” Ордену [272, с. 67]. Однак кінець кінцем між ними відбувся розрив. За згодою Д.Зубрицького та І.Шараневича, під час татарського нападу на Литву в 1258 р. (хибно датованого 1260) Міндаугас уже відійшов від папи і католицької віри [762, ч.ІІІ, с.186, 189; 1760, с.98]. Можливо, такий висновок зроблено на підставі того, що 13 липня 1260 р. біля оз. Дурбе відбулася велика битва між литовцями й силами Лівонського ордену, до яких приєдналися загоны з Пруссії і данських володінь в Естляндії. Останніх спіткала нищівна поразка; загинуло 150 рицарів і всі воєначальники, зокрема лівонський магістр Бургард фон Горнгузен [66, с.89-90; 45, с.93].

Дана битва (від М.Стрийковського та А.Віюка-Кояловича [216, т.І, s.293; 227, pars I, p.100-101]) трактувалася як свідчення облишення Міндаугасом християнства і очолення повстання проти Ордену. (За Длугошем, Міндаугас повернувся до поганства ще в 1255 р. [172, т.ІІІ, s.362; 216, т.І, s.292]). М. Смирнов здогадувався, що від 1260 р. король та Вайшвілкас здійснювали репресії проти католиків [1540, с.144]. Натомість М.Щербатов пояснив вбивство Міндаугаса прийняттям ним християнства, хоча на той час король знову сповідував батьківську релігію [1797, т.ІІІ, с.95]. За А.-С.Нарушевичем, Міндаугас загинув тому, що повернувся до католицизму [2026, т.ІІІ, s.179, prz.3]. Факт “апостазії” правителя ВКЛ заперечував і Т.Нарбут [2024, т.ІІІ, s.205-206, 211-212, dod.ІІІ, s.32-33]. Можливо, під впливом цих авторів Й.Турчинович датував “падіння християнства в Литві” вже часами правління Тренйоти [1650, с.83].

Вагомим аргументом на користь цього є булла Климента ІV Пшемислови-Оттокару ІІ (20 січня 1268). В ній згадана смерть Міндаугаса (“*clare memorie Mindota*”), вбитого “синами диявола” [165, bd.І, №CLVI, s.162; 222, т.І, №CLІ, p. 79]. В разі його відступництва подібне формулювання виглядає дивно. Було висловлено думку, згідно з якою розгром рицарів біля Дурбе був справою не Міндаугаса, а жемайтів під проводом Тренйоти; лише потім литовський правитель покинув християнство і виступив проти Ордену. Серед східнослов'янських авторів подібне бачення подій знаходимо в П.Кукольника, згодом – у Є.Чехі

-на [990, с.14; 1736, т.ІІ, с.55-56]. Найімовірніше розв'язання проблеми запропонував Ю.Лятковський. На його думку, була засвідчує, що Міндаугас до смерті лишався християнином; не можна ототожнювати боротьбу з Орденем та релігійне відступництво. Битва ж 1260 р. була справою Жемайтії і лише зміцнила союз короля з Орденем. Розрив між ними й угода з Новгородом проти Лівонії сталися лише на зламі 1261-1262 рр. [1987, с.89-93, 97-120, 123, 137, 150].

Другу тезу Лятковського підтримали А.Прохаска, П.Клименко, С.Заянчковський, Г.Ловмяньський [2104, с.525; 2063, с.388; 869, с.15; 2170, с.99-102; 2009, т.ІІ, с.356-358]. Що до “апостазії” Міндаугаса, то тут думки розділилися. Спочатку Лятковського підтримав Прохаска [2104, с.525-526]; згодом він змінив думку, доводячи, як і Й.Тоторайтіс, факт відступництва короля від християнства [2156, с.129-131; 2116, с.637; 2063, с.389-391; 2062, с.62-63]. Так вважав і Ловмяньський [2009, т.ІІ, с.357]. Діями “національної, поганської партії” пояснювалася смерть Міндаугаса А.Трачевським [1644, с.158]. Як “момент тріумфу поганської реакції” визначив змову 1263 р. А.Пресняков [1429, т.ІІ, вып.1, с.52].

Доба від смерті Міндаугаса до початку великокнязювання Витяніса у литовсько-орденських взаєминах не позначена помітними подіями. Можна згадати хіба що велику перемогу литовців у битві біля Ашерадена (5 березня 1279 р.), в якій загинув магістр Ернст фон Ратценбург [66, с.131; 44, т.ІІ, с.214] та масштабний, але невдалий похід сил власне Литви і Жемайтії на Ригу в 1288 р.; останній занотовано навіть у Галицько-Волинському літописі [72, стб.896-897].

Пожвавленню активності ВКЛ на даному напрямі сприяла боротьба між Орденем та архієпископом і Ригою, яка з 1297 р. перейшла у відкриту стадію. Контакти литовців із цим містом існували й раніше; гру на протиріччях між ним і рицарями започаткував Міндаугас [317, с.15], а відродили Витяніс і Гедімінас; різниця полягала в тому, що тепер Литва схилилася до союзу з рижанами. Готовність до цього декларувалася, зокрема, 30 березня 1298 р.; архієпископ заявляв про намір охрестити Витяніса [191, bd.I, №DLXX, sp.714-715; 113, №XLV, с.22-23]. Того ж року останній розгромив рицарів на р. Аа, при цьому загинув магістр Бруно [45, с.97]. Протистояння рижан з Орденем принесло поразку першим; але в 1305 р. вони знову уклали союз із Литвою. Щоправда, в боротьбу Витяніс не втрутився. (В.Антонович, довіряючи звістці про те, що в 1307 р. рицарі поступилися Полоцьком на користь ВКЛ, вважав, що це мало “задобрити” Витяніса [280, с.71]). Взаємні звинувачення Риги та Ордену виносилися на папський суд. У 1312 р. Климент V наклав на рицарів інтердикт. В 1316 р. ворожнеча між архієпископом, бюргерами та Орденем поновилася, що зміцнило дружні стосунки між Ригою та ВКЛ. Саме ці умови призвели до загадкових подій, які можуть бути означені як “справа хрещення Гедімінаса”.

В січні 1323 р. за посередництвом архієпископа Фрідріха відправлено листа вел. князя до Йоанна ХХІІ. Гедімінас скаржився на підступність і користолобство Ордену, твердячи, що лише це заважає хрещенню Литви, і

просив надіслати легата для посередництва в укладенні миру. Тоді ж вел. князь вислав листа до християн, насамперед торгівельних міст Ганзи. Повідомляючи про послання до папи, він просив їхнього сприяння та запрошував колоністів, обіцяючи надати їм різні пільги. У травні Гедімінас вирядив послів із новими листами до папи, домініканців, францисканців та Любеку й інших міст. Їхній зміст був той самий; Йоанна XXII Гедімінас запевняв у бажанні прилучитися “до лона” церкви [185, s.27-32, №II; 191, bd.II, №DCLXXXVII-DCXC, sp.140-146, bd.VI, №MMLXIX-MMLXXI, sp.467-472; 222, t.I, №CCXC, p.190-192; 113, №LIV, c.31-32; 103, №2, c.26]. 2 жовтня 1323 р. у Вільнюсі укладено мир ВКЛ із Лівонським орденом, архієпископом ризьким, єпископами езельським і дерптським, магістратом Риги, данським намісником Ревеля [185, s.39-40, №IV; 113, №LVIII, c.35-37; 191, bd.II, №DCXCIII-DCXCIV, sp.150-158; 103, №8, c.64-75]. Проте Орден не бажав цього миру, звинувачуючи Гедімінаса в хитрощах; його листи оголошувалися фальсифікатами, що нібито були виготовлені в Ризі.

Послання литовського вел. князя зустріли з радістю. 7 листопада 1323 р. папа повідомляв про це французького короля Шарля IV [191, bd.II, №DCXCVII, sp.162; 103, №10, c.84-85]. Однак Йоанн XXII довго не відповідав, зайнятий боротьбою з Людвігом IV Баварським. Лише на початку літа 1324 р. він признав легатів, які мали прямувати до Риги та Вільнюса. У посланні до правителя ВКЛ від 1 червня папа висловив задоволення його намірами [177, t.I, №CVIII-CIX, p.102-106; 191, bd.II, №DCCIII, sp.171-176; 222, t.I, №CCXCIII, p.193-195; 103, №12, c.90-111]. Тоді ж Йоанн звернувся до Ордену із заборороною воювати проти Гедімінаса [177, t.I, №CII, p.96; 185, s.25-26, №I, s.33-38, №III; 191, bd.II, №DCCV, sp.178-179; 222, t.I, №CCXCVI, p.196; 103, №13, c.112-117]. 31 серпня він затвердив минулорічний мирний договір [191, bd.II, №DCCVII, sp.180-184].

Легати Йоанна XXII прибули до Риги 22 вересня. 20 жовтня від імені папи вони висунули вимогу до Ордену про мир із ВКЛ, під загрозою інтердикту [191, bd.II, №DCCVIII, sp.184-186]. Звідси послы легатів виїхали до Вільнюса, якого дісталися 3 листопада; повернулися вони 25 числа. Зберігся звіт послів, у якому оповідається про зміну намірів вел. князя. Той заявив, що не наказував згадувати про бажання прийняти хрещення; це оголошувалося ініціативою францисканця Бертольда, який писав другого листа до папи. Щоправда, сам брат Бертольд засвідчив, що Гедімінас мав твердий намір хреститися, але згодом відмовився від нього. Послы зібрали звістки, згідно з якими плани Гедімінаса викликали невдоволення в Жемайтії та руських землях, не виключено, частково інспіровані Орденом. Свою версію висунули й францисканці, що перебували при вільнюському дворі. Бертольд і Генріх твердили, що причиною стали намовляння з боку іншого ченця – домініканця Николая. Останній нібито запевняв, що папа та архієпископ не зможуть реально захистити Литву від Ордену; тому доцільніше обрати в якості покровителя короля Угорщини або Чехії [191, bd.VI, №MMLXXIII, sp.477-483; 113, №LXVII, c.44-48; 103, №14, c.116-145].

Першою проблемою є автентичність послань Гедімінаса. Вже достойники Ордену оголосили їх фальсифікатами, виготовленими за наказом архієпископа. Цей погляд дістав визнання в німецькій історіографії (Й.Фойгт, К.-Е.Нап’єрскі,

Л.Арбузов, К.Форштройтер) [2159, bd.IV, s.393, 626-637; 178, th.I, №298, s.77; 292, с.55]. З його спростуванням виступили польські та литовські дослідники – М.Баліньський, Т.Нарбут, А.Прохаска, А.Левицький [1848, t.I, s.12, prz.11; 2024, t.IV, dod.XIV, s.58-62; 2005, s.686]. Хоча Н.Карамзін був упевнений в автентичності листів [819, т.IV, с.286, прим.279], сумнів щодо неї спочатку висловлювався в російській літературі [736, с.XXXV-XXXVII]. Згодом, під впливом розвідок Н.Єлагіна і В.Васильєвського [714, с.116-117; 472, с.159], він майже зникає [1736, т.II, с.187; 611, с.17], зберігаючись у популярних працях [432, с.111-113; 433, с.23]. Дехто піддав критиці окремі звістки: так, Д.Зубрицький вважав неможливим перебування при дворі Гедімінаса католицьких ченців [761, с.78].

Протилежні гадки було висловлено щодо дійсних намірів вел. князя при написанні листів. Спочатку переважала точка зору, згідно з якою Гедімінас збирався прийняти католицизм, але згодом відмовився від свого наміру (Н.Карам-зін, Й.Лелевель, М.Смирнов [819, т.IV, с.126, 286, прим.278; 1044, с.74; 1540, с.145]). Цей погляд розвинув В.Васильєвський. Визначаючи причини звернення вел. князя до папи, він, окрім загрози від Ордену, вказав на небезпеку з боку татар. Раніше такий здогад висловив І.Беляєв; на його думку, нав'язування і припинення контактів з Авіньйоном пояснюються зміною стосунків Гедімінаса з Узбеком [358, с.78-79; 362, с.247-248]. Визнавши це, Васильєвський, здається, не був упевнений, чи контакти Литви з папою були викликані ординською небезпекою, чи, навпаки, спричинили її [472, с.170-171, 192-193]. Головною причиною відмови від початкових планів Васильєвський вважав спротив підданих вел. князя. Часткову слушність він визнав за звинуваченнями на адресу брата Николая. Відносно легку відмову Гедімінаса від власних намірів Васильєвський пояснював тим, що він розглядав хрещення лише як засіб ведення більш успішної політики проти Ордену [472, с.155-156, 169, 177, 191, 193; 473, с.11-13]. Спротиву населення ВКЛ (чи, принаймні, його частини) надавали першочергову вагу в зміні планів вел. князя К.Бестужев-Рюмін, Є.Чешихін та Ф.Леонтович [385, т.II, вып.1, с.3; 1736, т.II, с.195-197; 1047, №5, с.242, 250-251].

Інша група дослідників з довірою поставилася до тверджень Гедімінаса. Е.Боннелль гадав, що йшлося лише про релігійну толерантність; авторами “містифікації” щодо наміру Гедімінаса охреститися він визнав обох міноритів [1863, s.165-167]. Такої ж думки дотримувався В.Антонович [280, с.75-77; 272, с.96], а згодом М.Владимирський-Буданов [968, с.12-13; 352, с.114; 494, с.216]. Мета контактів Гедімінаса з папою, на гадку Антоновича, обмежувалася примиренням із Орденем та спровадженням до ВКЛ колоністів, а разом із ними – й прищепленням тут “західної культури” [280, с.72]. Вагався із судженням стосовно досліджуваної проблеми архієпископ Макарій [1161, т.V, с.330-332]. Д.Іловай-ський зауважив, що лишається невідомим, хто був автором “містифікації” – Гедімінас, його секретарі чи ризький магістрат [782, т.II, с.60; 1798, с.15].

Окрему розвідку присвятив листам А.Прохаска, висловивши впевненість у намірі Гедімінаса прийняти християнство [2075, s.242, 250-251]. Як і

Васильєвський, він визнав руйнівну роль спротиву русинів і жемаїтів, “підмовлених” Ордену [2075, s.247-248, 252-253]. Цю точку зору прийняли Й. Малиновський [1194, ч.ІІ, вып.1, с.15] та низка польських дослідників [2005, s. 686-687; 1839, s.8; 2053, s.41]; М.Довнар-Запольський уточнював, що на заваді стала протидія великокнязівської ради [672, с.87]. За М.Грушевським, релігійний фанатизм не був притаманний русинам, а отже, подібне пояснення мотивів дій Гедімінаса бе-зпідставне; те саме стосується Жемаїтії. Перешкоди хрещенню з боку Ордену мали переконати вел. князя в тому, що він на вірному шляху, і не могли змусити його відмовитися від намірів [611, с.18]. А. Пресняков, очевидно, не вірив у наявність у Гедімінаса планів прийняття християнства [1429, т.ІІ, вып.1, с.59].

У 1330 р. ВКЛ втратило важливого союзника, оскільки Рига визнала орденську владу. Наприкінці 1337 р. цісар видав рицарям жалувану грамоту на землі Литви, Жемаїтії й Русі [185, s.42-45, №VI]. Активізувався й приплив сил із Західної Європи до Ордену. В 1336-1337 рр. побудовано фортеці Байєрбург і Марієнвердер; у 1338 р. під першою війська ВКЛ зазнали відчутних втрат. Незабаром (до 1344) настає затишшя, початок якому поклали торгівельна угода і перемир'я з Лівонією і Ригою на 10 років (1 листопада 1338) [113, №LXXXIII, с.67-69; 191, bd.VI, №MMLXXXI, sp.506-508; 103, №18, с.186-195].

Зовнішньополітичні успіхи Ордену невдовзі дали йому змогу відновити боротьбу проти ВКЛ. У 1341 р. рицарі купили Естляндію у данського короля; 8 липня 1343 р. укладено Калішську угоду, за якою Казімеж III відмовився від прав на Помор'я. Ці дії В.Антонович слушно розцінив як підготовку до війни з Литвою [280, с.93-94]. За його твердженням, до відновлення єдності ВКЛ шляхом перевороту 1344/5 рр. Альгірдаса й Кястутіса спонукала підготовка в Пруссії грандіозного походу на литовські землі. В ньому, зокрема, готувалися взяти участь угорський і чеський королі [226, s.504-505]. Однак похід не приніс очікуваних результатів. Практично одночасно загострилося протистояння Людвіга IV, Лайоша і Казімежа III з Яном Люксембургом. Булла від 18 жовтня 1345 р., у якій Климент VI вимагає від польського короля відмовитися від союзу з Литвою проти Ордену й Чехії [222, т.I, №DCXXVIII, р.484], може засвідчувати, що союзником згаданої коаліції, нехай і опосередковано, був Альгірдас.

2 лютого 1348 р. сталося масштабна битва між силами ВКЛ та Ордену на р. Стреві [165, bd.III, №LVIII, s.80-81; 150, s.724; 176, s.75-76; 45, с.106-107; 226, s.510-513; 183, s.77; 105, с.368-369; 74, с.58; 77, с.225; 86, стб.78]. Орденські реляції та руські літописи зображують її як грандіозну поразку литовсько-руських військ. Такий погляд віддавна перейшов до історичної літератури. Першим висловив у цьому сумнів Антонович, вказавши, що результати битви не справили впливу на перебіг боротьби; як і у випадку з битвою під Рудавою (18 лютого 1370), йдеться лише про велику сутичку [280, с.122]. З цим погодилися С.Пла-тонов, А.Пресняков [1394, с.134; 1429, т.ІІ, вып.1, с.67]. Наступного року відбувалися переговори Кястутіса з Климентом VI стосовно прийняття християнства [222, т.I, №DCXCI-DCXCIII, р.525-527]. За згодою

Антоновича, причину цього слід бачити в поразках литовсько-руських князів від Казімежа [280, с.103]. І.Філевич пропонував шукати причину перемовин в подіях 1348 р. або в поголосках про плани польського короля щодо Галичини й Волині [1674, с.90].

Добою розквіту могутності Пруського ордену вважається той час, коли його очолював Вінріх фон Кніпроде (1351-1382) [292, с.91-92]. Єдиний великий похід вглиб Литви відбувся в 1365 р. З початку 1360-х розгорнулася боротьба за Каунас. У 1362 р. після 2-місячної облоги його захоплено й зруйновано, проте вже наступного року литовці збудували неподалік замок Новий Каунас. Його спіткала та ж доля; в 1369 р. на руїнах Нового Каунаса було закладено замок Готтесвердер. В 1370 р. сталася велика битва під Рудавою, переможцем у якій традиційно вважався Орден [176, s.95-96; 45, с.119; 226, s.565-567; 183, s.88-91].

29 вересня 1379 р. Йогайла і Кястутіс уклали перемир'я на 10 років між володіннями Кястутіса та Лівонією [185, s.53-55, №I; 165, bd.III, №СХХХІV, s. 180-182]. Але незабаром внаслідок сепаратних переговорів вел. князя з рицарями постали договори, що фактично виключали землі Кястутіса з перемир'я. Перший (з Лівонією) укладено 27 лютого 1380 р. у Ризі [166, t.V, №LVIII, p.80; 212, t.I, №469, s.231; 191, bd.III, №MCLII, sp.361-362], другий – 31 травня в Дау-дішкаї [185, s.55-56, №II; 191, bd.III, №MCLIII, sp.362-363; 113, №ХСVІІІ, с.79; 193, t.VI, №III, p.1]. Під час боротьби Йогайли та Скіргайли проти Кястутіса (6 липня 1382 р.) постала домовленість про мир на 4 роки [185, s.56-57, №III]; рицарі також допомогли Ольгердовичам при облозі ними Тракая в серпні 1382 р.

Як слушно зазначалося в літературі, Орден послідовно проводив політику послаблення ВКЛ шляхом сприяння внутрішній боротьбі. Це проявилось після перемоги Йогайли, коли до орденських володінь прибув Витаутас. 31 жовтня 1382 р. Йогайла і Скіргайла змушені були укласти не вигідну угоду з гросмейстером Конрадом Цоллнером фон Ротенштайном. ВКЛ поступалося Західною Жемайтією; укладався оборонно-наступальний союз на 4 роки, причому вел. князь зобов'язувався не розпочинати війн без згоди Ордену; Йогайла обіцяв також прийняти християнство [185, s.57-60, №IV-V; 191, bd.III, №MCLXXXIV, sp.393-394]. Висунену незабаром вимогу повернути Кейстутовичам володіння їхнього батька уряд Литви, природно, відхилив; 30 липня Орден оголосив їй ві-йну [185, s.62-68, №VII-VIII; 191, bd.III, №MCLXXXIX, sp.399-401]. 11 серпня Цоллнер і Витаутас взяли Тракай, але незабаром це місто було відвойоване військами ВКЛ; кампанія 1384 р. завершилася перемогою Йогайли і Скіргайли під Вількішкаєм. Тим часом (21 жовтня 1383) Витаутас прийняв католицьке хрещення, а 30 січня наступного року в Кьонігсберзі визнав себе орденським “ленником” та поступився частиною Жемайтії і Каунаського краю [212, t.I, №492, s.247-248; 193, t.VI, №XIII, p.3-4, app.№IV, p.997].

По укладенні Кревської унії Орден продовжував трактувати Литву і Польщу в якості окремих держав. Вже йшлося про підтримку, надану рицарями в середині 1380-х рр. Андрієві Ольгердовичу. Більші перспективи відкривав новий конфлікт Витаутаса з Йогайлою. 19 січня 1390 р. постала угода

Кейстутовича з гросмейстером [212, t.I, №579, s.280-281; 193, t.VI, №LXIII-LXIV, p.20-21]. Восени на столицю ВКЛ вирушило велике військо, в складі якого були й численні прибульці з Західної Європи. Тоді було здобуто нижній замок Вільнюса, але на цьому успіхи Ордену та Витаутаса закінчилися; 1391 р. їм підкорилося Гродно. Однак за рік, внаслідок нового примирення з Йогайлою, майбутній вел. князь повернувся до ВКЛ, зрадивши своїх союзників.

Привертали увагу взаємини Витаутаса з Орденем кінця 1390-х рр., коли стало помітним його прагнення проводити політику, незалежну від лінії Йогайли. Окремо від останнього укладено таємну прелімінарну угоду з гросмейстером Конрадом фон Юнгінгеном 23 квітня 1398 р. у Гродні [212, t.I, №694, s.313-315; 193, t.VI, №CLXXIX, p.51-54]. Вона проклала шлях до “вічного” миру 12 жовтня 1398 р., що постав також без відома Йогайли, на о. Салінвердер на р. Дубіссі. Витаутас поступався на користь Ордену Жемайтією й зобов’язався допомогти рицарям встановити зверхність над Псковом, в обмін на те саме стосовно Новгороду [185, s.251-259, №VIII; 191, bd.IV, №MCDLXXVIII-MCDLXXIX, sp.218-227; 183, s.222-224; 212, t.I, №695, s.315-316; 193, t.VI, №CLXXXVII-CLXXXVIII, p.55]. За А.Барбашевим, основний зміст договору полягав у “непрямому” скеруванні проти Польщі [316, с.85]. Фіксуючи поступки Витаутаса Ордену протягом першої половини правління, він пояснив дану обставину бажанням вел. князя отримати свободу дій на східному напрямі [317, с.30]. Що до намірів сторін стосовно сусідів, то, за здогадом М.Бережкова, Витаутас не збирався поступатися Псковом на користь Ордену [367, с.86]; за А.Пресняковим, і рицарі навряд чи серйозно претендували на володіння ним [1432, с.340].

Погіршення взаємин Витаутаса з Орденем, на думку Барбашева, було спричинене відновленням у 1401 р. унії між ВКЛ та Короною [316, с.120]. Свідченням стало укладення 2 березня 1402 р. у Марієнбурзі угоди гросмейстера зі Швітрігайлою, яка підтверджувала Салінський договір [165, bd.V, №CXXIV-CXXV, s.166-170; 191, bd.IV, №MDCIII, sp.410-414; 113, №CXXXVIII, с.109-111; 193, t.VI, №CCXLIX, p.82-84]. Щоправда, 2 роками пізніше стосунки ВКЛ із Орденем були залагоджені домовленістю в Рацьонжі. Нею передбачався “вічний” мир на умовах Салінської угоди; тепер це сталося зі згоди зверхника Витаутаса – Йогайли [166, t.IV, №LXXIII, p.79-81; 219, №CXI, p.291-293; 191, bd.IV, №MDCXLII, sp.457-459; 193, t.VI, №CCLXXXV, p.96-97; 183, s.271-272].

Чергове загострення стосунків, яке зрештою призвело до т. зв. “Великої війни”, відбулося в 1409 р. Безпосередньою причиною стало повстання в Жемайтії проти влади Ордену; в червні її було приєднано Витаутасом. Змогу активно діяти давало те, що Кейстутович міг певний час не опікуватися східними справами. Відповіддю на заходи Витаутаса стало укладення 2 жовтня 1409 р. чергового союзу між Швітрігайлою та Орденем [193, t.VI, №CCCCXXX, p.202-203].

Центральною подією війни стала битва під Грюнвальдом (Танненбергом) 15 липня 1410 р. [183, s.315-317, 434-439; 167, p.897-904; 169, p.44-48; 172, t.V, s.34-60]. Різні аспекти цієї події викликали активне обговорення в літературі. Насамперед це стосувалося визначення того, кому належала вирішальна роль у

перемозі. Польська історіографія пропонувала однозначне розв'язання даного питання; природно, цей виклик прийняли східнослов'янські дослідники. Було звернено увагу (Д.Зубрицьким, С.Соловйовим, І.Шараневичем, К.Бестужевим-Рюмінім) на визначну роль, яку відіграли у вирішальний момент три смоленські полки [763, с.236; 1559, кн.ІІ, с.374; 1760, с.301; 385, т.ІІ, вып.1, с.42].

За свідченням Длугоша, остаточному розгрому Ордену завадила бездіяльність литовського вел. князя, який не бажав надмірного посилення Польщі [172, t.V, s.78-80; 187, s.806, 820]. Подібне пояснення було поширене в польській історіографічній традиції [1044, с.88; 1930, s.73; 1756, т.ІІ, с.645-646; 856, с.35-36; 1779, т.І, с.237]. Особливо наполягав на цьому С.Смолька, не схильний до ідеалізації взаємин Витаутаса з Коронаю [2143, s.36-39, 54-55]. Дана теза, природно, набула поширення і в східнослов'янській литуаністиці. На те, що по шість у війську, на яку посилався Витаутас, була лише приводом, вказав уже Д. Бантиш-Каменський [311, с.34-35]. “Нещирість” поведінки вел. князя обстоювали М.Ко-ялович, М.Дашкевич, Д.Іловайський, Є.Чешихін, А.Барбашев, М.Грушевський, Д.Дорошенко [990, с.46; 954, с.158-159; 962, с.130; 951, с.14; 641, с.125; 782, т.ІІ, с.212; 1736, т.ІІІ, с.31, 41; 316, с.13, 17, 130; 317, с.100-102, 123, 231; 1333, с.105; 440, с.17-18; 578, т.ІV, с.148, 219; 687, с.106]. Барбашев наполягав на тому, що Витаутас усвідомлював необхідність противаги Польщі в особі Ордену.

Зі спростуванням версії Длугоша виступив А.Прохаска. На його думку, причиною дійсно була епідемія [2061, s.874; 2115, s.154; 2082, s.112-117]. (Цей польський історик так саме рішуче відстоював Кейстутовича від “звинувачень” у намірах розриву з Коронаю наприкінці життя). Не бачив провини Витаутаса у розвитку подій І.Філевич [1682, с.63-64]; сумнів щодо традиційної точки зору висловив А.Пресняков [1429, т.ІІ, вып.1, с.93]. Зустрічаємо й думку, згідно з якою Орден у якості потенційної противаги був потрібен і Польщі [1254, с.23].

Порятунок від катастрофи Орден був зобов'язаний енергійним діям нового гросмейстера – Генріха фон Плауена. “Велику війну” завершено 1 лютого 1411 р. Торунським миром; Жемайтія пожиттєво лишалася у Йогайли і Витаутаса [166, t.IV, №LXXX, p.84-87; 185, s.129-134, №III; 212, t.II, №951, s.2; 193, t.XII, №35, p.39-43]. Згодом гросмейстер планував похід проти Польщі, проте на заваді цьому стала “партія миру” всередині Ордену. 14 жовтня 1413 р. вона від-мовила йому в послуху; фон Плауен зрікся влади, і в січні його наступником було обрано Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга.

Тим часом активізувалися взаємини Литви та Корони з Імперією. Чеський король Вацлав ІV Люксембург намагався підтримувати дружбу з ними, проте, виступивши посередником напередодні війни, присудив Жемайтію Ордену. Його брат Зігмунд, який з 1410 р. став регентом Імперії, мав напружені стосунки з Йогайлою ще з часів, коли сам претендував на польський трон, і прагнув послаблення зв'язків ВКЛ із Польщею. На початку 1410 р. в Кежмароку він запропонував Витаутасові корону, втім, без успіху [193, t.VI, №MCCCLVIII, p.837]. 15 березня 1412 р. укладено угоду між Зігмундом і Йогайлою, до якої включено й литовського вел. князя [185, s.153-155, №XIII]. Витаутас підтвердив

договір 15 квітня в Тракаї [193, t.VI, №XDII, p.228-231], а 2 днями пізніше окремо засвідчив дружбу Зігмундові [193, t.XII, №49, p.54-55, t.XI, p.82]. 20 квітня 1415 р. ос-танній видав у Констанці приречення про підтримку Витаутаса та його спадкоємців проти всіх ворогів [193, t.VI, app.№V, p.1000-1001].

Втім, ці взаємини зазнавали змін, насамперед внаслідок боротьби ВКЛ та Польщі з Орденем. Так, 18 липня 1414 р. Йогайла, Витаутас, мазовецькі та силезькі князі оголосили йому війну; вона тривала 9 тижнів, після чого взаємні претензії передали на суд Констанцького собору. До загострення стосунків вел. князя з римським королем призвів арбітраж Зігмунда між Орденем та Литвою й Польщею. На з'їзді в Бреслау на початку 1420 р. він присудив рицарям права на Жемайтю [166, t.IV, №LXXXVIII, p.101]. Проте на цей час у руках Йогайли та Витаутаса опинилася зброя проти Зігмунда, а саме чеська справа. Останній став спадкоємцем по смерті Вацлава; однак для гуситів кандидатура Зігмунда була неприйнятна. В квітні 1420 р. празькі бюргери запропонували Йогайлі чеську корону. Зігмунд вдався до рішучих дій, коронувавшись 28 липня 1420 р.; проте того ж року його позиції в Чехії підірвала поразка під Вишеградом. Йогайла ж не поспішав із відповіддю, зрештою заявивши, що не противитиметься, якщо королем Чехії стане Витаутас; останній дав на це згоду [193, t.VI, №СМXLVIII, p.521]. 7 червня 1421 р. Чаславський сейм оголосив про позбавлення Зігмунда корони [40, с.209]. 4 вересня сейм у Кутній-Горі запропонував її Витаутасові. В цій справі було виряджене посольство, яке, втім, не дісталось Литви [40, с.246].

В Польщі існувала потужна партія проти зближення з “єретиками”. Її лідер Збігнев Олесницький виступав за союз із Зігмундом і послаблення тим самим позицій Ордену. Тим не менше в квітні 1422 р. Витаутас вирядив до Чехії двоюрідного племінника Жигімантаса Корибутовича з 5-тисячним військом; як намісник Богемії і Моравії той оголосив війну Зігмундові. Повноваження Жигімантаса визнав Чаславський сейм; 17 травня він вступив до Праги [1470, с. 192]. В липні Корибутович був визнаний Яном Жижкою; втім, намісник Витаутаса більше схилився до співпраці з поміркованими гуситами (“чашниками”). Тим часом, з ініціативи Зігмунда, відбулися його зближення з Йогайлою і Витаутасом й підтвердження 30 березня 1423 р. Любовльської угоди [166, t.I, p.52-53, №XIII; 185, s.300-303, №XIII; 193, t.VI, №MLXXII, p.582]. Це стало поворотом у політиці правителів ВКЛ та Корони. У подальшій допомозі гуситам було відмовлено; тієї ж весни Витаутас відкликав Жигімантаса Корибутовича. Щоправда, остаточного розриву не відбулося. Вел. князь обіцяв чехам посередництво в примиренні з Зігмундом. Ті ж запевняли, що не укладуть перемир'я без його відомо, а в травні 1424 р. просили Йогайлу знову надіслати до них Корибутовича.

Між тим колишній намісник вирішив діяти на власний розсуд. 29 червня 1424 р. він прибув до Праги, де проголосив себе королем. У вересні досягнуто порозуміння між ним та Жижкою, який невдовзі помер. Але протистояння між Жигімантасом та радикальною течією гуситського руху, очолюваною Прокопом, не зникло. Корибутович виступав за примирення з Римом, шукав посередництва у Йогайли та Витаутаса. Ці дії спровокували повстання низів

населення; Жигімантас у квітні 1427 р. потрапив до полону, а 9 вересня висланий з Чехії.

Найбільшу увагу чеській політиці Витаутаса приділили А.Барбашев і А.Флоровський [317, с.143-178; 1684, т.І, с.279-314]. Барбашев обмежився переважно викладом фактичного матеріалу, віддавши данину традиційному погляду, згідно з яким зацікавлення Витаутаса і Йогайли “гуситською справою” оголошувалося природним, з огляду на “слов’янський” характер проблеми [317, с.144]. Більше оціночних суджень та узагальнень знаходимо у Флоровського: він, зокрема, слушно зазначив, що в центрі уваги правителя ВКЛ перебували взаємини із Зігмундом, і саме цією обставиною пояснюється тодішній інтерес Витаутаса до Чехії [1684, т.І, с.294, 297]. Констатував історик і “рівніше”, в порівнянні з Витаутасом, ставлення до гуситів з боку Йогайли [1684, т.І, с.291].

Паралельно Витаутас здійснив врегулювання стосунків з Орденем. Цьому сприяло обрання гросмейстером (березень 1422) Пауля фон Руссдорфа – спритного політика, не схильного до війни. Щоправда, вже 14 липня Йогайла розпочав бойові дії проти Ордену; 27 вересня поблизу оз. Мельно було укладено мир ВКЛ та Польщі з рицарями. Він передбачав остаточну відмову Ордену від претензій на Жемайтю [166, t.IV, №XC, p.110-115; 191, bd.V, №MMDCXXXVII-MMDCXXXVIII, sp.877-892; 212, t.II, №1359, s.79-80; 193, t. VI, №MXLIII, p.572; 185, s.285-292, №VIII]. Після Мельненського договору вже не було зіткнень Кейстутовича з Орденем. Останній неодноразово діставав від Витаутаса дипломатичну підтримку в суперечках із Польщею. Зближення з рицарями було симптомом загострення взаємин Витаутаса з провідниками польської політики; безпосередньою причиною стала “коронаційна справа”, активно підтримувана Зігмундом. За А.Барбашевим, у 1429-1430 рр. існував “свого роду дипломатичний союз проти Польщі” Витаутаса, цісаря і Ордену [317, с.236].

Як відомо, ці далекосяжні наміри не були реалізовані. Показово, що коронаційні плани Зігмунд переніс на наступника Витаутаса – Швітрігайлу (за його ініціативою) [193, t.VI, №MCDLXIV, p.953-954; 191, bd.VIII, №407, s.237-238]. Однак на надання цісарем реальної допомоги не варто було сподіватися; важливішим союзником для Ольгердовича були рицарі. Останні (насамперед лівонці) також добре розуміли значення для їхньої долі боротьби Швітрігайли з Польщею. 23 січня 1431 р. лівонський магістр радив гросмейстерові рішуче підтримати ВКЛ [178, th.I, №1294, s.279; 212, t.II, №1532, s.114-115; 191, bd.VIII, №398, s.232-233; 193, t.XI, №1652, p.192]. 19 червня в Христмемелі укладено союз Швітрігайли з обома орденами [113, №CCXXVIII, с.188; 212, t.II, №1545, s.118-119; 191, bd.VIII, №462, s.271-274]. 17 серпня рицарі оголосили війну Йогайлі. 15 травня наступного року Христмемельську угоду підтверджено [113, №CCXXXIa-b, с.189-192; 212, t.II, №1603, s.133; 191, bd.VIII, №589, s.349-350].

Симптоматично, що після приходу до влади Жигімантас I намагався “перехопити” у суперника союз із рицарями, хоча подібні дії суперечили Гродненській унії. Те, що рицарі зустріли кроки до порозуміння з недовірою, не відвернуло Жигімантаса від прагнення встановити з ними приязні взаємини. З весни 1433 р. пруські рицарі розпочали війну з Польщею, проте наразилися на

рішучу відсіч. Це змусило Орден до укладення 13 грудня 1433 р. у Ленчиці перемир'я на 12 років з Польщею та Жигімантасом; передбачалася й відмова від союзу зі Швітрігайлою [166, t.IV, №XCVI, p.119-123]. Однак у Лівонії, більше схильній до співпраці з ВКЛ, згадані умови викликали невдоволення, і 19 квітня 1434 р. магістр Франке фон Керскорф оголосив про невизнання Ленчицької угоди.

Лівонські рицарі надали допомогу Швітрігайлі й у фатальній битві під Вількомиром 1 вересня 1435 р. Тоді разом із багатьма орденськими братами загинув і сам Керскорф. Лише ця катастрофа змусила Орден до укладення (31 грудня 1435 р.) “вічного” миру з ворогами Швітрігайли в Бжесці-Куявському. Як і в попередньому перемир'ї, наголошувалося на зобов'язанні не надавати допомоги проти Польщі як Ольгердовичу, так і будь-якому іншому вел. князеві [166, t.IV, №XCVII, p.123-134; 178, th.I, №1395, s.298-299; 212, t.II, №1724, s.165-166; 223, t.I, s.51-63; 193, t.XII, №238, p.348; 191, bd.VIII, №1026, s.636]. А. Левицький слушно звернув увагу на те, що польські правлячі кола, як і після Грюнвальдської битви, були зацікавлені в максимальному знищенні військово-політичної потуги Ордену; Жигімантас же (подібно до старшого брата і з тих самих мотивів) не бажав цього [1994, s.238, 258-259]. Повну згоду з подібною візією висловили М.Грушевський та Б.Барвінський [578, t.IV, с.219, 228; 324, с. 68].

Одразу по перемозі Жигімантас намагався поставити під свій вплив Лівонію. Для цього він прагнув використати ворожі взаємини рицарів із архієпископом ризьким. Базельський собор 29 березня 1435 р. віддав архієпископство під опіку вел. князя [191, bd.VIII, №913, s.546]. Сприятливу ситуацію створювала й боротьба по смерті (наприкінці 1437 р.) магістра Генріха фон Бокенфорде між “вестфальською” та “рейнською” партіями; репрезентантом першої був покійний, другу підтримував Руссдорф [324, с.95-96]. До початку 1439 р. між останнім та Жигімантасом зберігалися дружні взаємини; згодом правитель ВКЛ підтримав ставленика “вестфальців” – Гайденрайха Фінке фон Оверберга, з яким 5 лютого 1439 р. уклав союз [191, bd. IX, №416, s.289]. Це допомогло фон Овербергові стати лівонським магістром. Проте невдовзі, за спостереженням Барвінського, в політиці Жигімантаса з'явилися “вагання”. Історик пояснював це бажанням вел. князя мати союз і з grosмейстером [324, с.100-101].

Серед оцінок у східнослов'янській литуаністиці тодішніх взаємин ВКЛ із Орденем варте згадки твердження І.Шараневича про перебування Швітрігайли під впливом орденської політики [1760, с.369]. Видається, що воно обумовлене впливом на Шараневича польської традиції. За П.Клименком, в той час відроджується “належне розуміння Орденем литовської державної справи, однаково корисне як для Ордену, так і для Литви”, як і за доби Міндаугаса [869, с.17].

Антипольські контакти Жигімантаса не обмежувалися Орденем. По смерті (9 грудня 1437 р.) Зігмунда римським, угорським і чеським королем був його зять, австрійський герцог Альбрехт V Габсбург; з 31 березня 1438 р. він став цісарем як Альбрехт II. Ті чехи, що не підтримували його, звернулися до

Владислава III із запрошенням його молодшого брата Казімераса. Ці плани розглядалися всерйоз; у травні 1438 р. прийняти чеську пропозицію порадив і Жигімантас. Дуже правдоподібний здогад А.Левицького, А.Прохаски та Б.Барвінського, згідно з яким вел. князь бажав зіткнення Альбрехта з Польщею [1995, s.299; 2107, s.451, 455-457; 324, с.87-89]. Згадана загроза сприяла контактам між Альбрехтом та Жигімантасом. Ініціатива укладення антипольського союзу мала належати Кейстутовичу. З цим погоджувалися А.Левицький, А.Прохаска, Б.Барвінський, Л.Колянковський [1995, s.300; 2107, s.450; 324, с.89; 1952, s.215, 217-218; 1958, s.81; 701, с.25-26]. Думки розходилися стосовно того, чи дійшло до оформлення цього альянсу. Спочатку Левицький вважав, що він існував фактично [193, т.ХІІ, р.ХІІІ; 2003, s.416], згодом же відмовився від такого погляду [1995, s.302-303, 308], який продовжували обстоювати Прохаска та Барвінський [2107, s.456-457; 324, с.90-91, 93, 101]. Масштабні плани створення антипольської коаліції зазнали краху внаслідок смерті Альбрехта II (27 жовтня 1439 р.).

Взаємини ВКЛ із рицарями в наступні 60 років викликали вельми незначне зацікавлення в історіографії. Масштабні зіткнення протягом даної доби відсутні; контакти обмежувалися переважно порубіжними суперечками. Наприкінці XV ст. московська експансія змусила Литовсько-Руську державу до пошуку союзників. У 1498 р. литовська дипломатія зондувала ґрунт щодо перспектив укладення альянсу з Ганзою, проте дістала відмову. Одразу після початку війни з Іваном III Александрас запропонував союз лівонському магістрові Вальтеру фон Плеттенбергу. У січні 1501 р. на цю пропозицію дав принципову згоду лан-дтаг у Вольмарі (хоча вона й суперечила лівонсько-московському перемир'ю 1493 р.). Литовський проект передбачав оборонно-наступальний союз на 10 років. Його було ратифіковано 15 травня у Вільнюсі і 21 червня у Вендені [219, №СХХІІІ, р.315-318; 44, т.ІІ, с.298]. В серпні лівонські війська розпочали бойові дії проти московських сил. Як відомо, війна була неуспішною для союзників; при укладенні перемир'я в 1503 р. Плеттенберг змушений був відмовитися від угоди з ВКЛ. Наприкінці 1505 р. Александрас пропонував відновити союз [4, т.І, №220, с.367]. Реакція Плеттенберга невідома; проте 25 березня 1509 р. перемир'я Лівонії з Москвою було продовжене на 14 років, містячи застереження проти союзу з Литвою. 1 вересня 1521 р. лівонсько-московські мирні взаємини дістали пролонгації ще на 10 років [126, ч. V, №57, с.40-47, №95, с.88].

У 1554 р. відбулося відновлення перемир'я на 15 років; подібно до попередніх, воно містила зобов'язання Лівонії не укладати союзу з ВКЛ. Однак незабаром цю умову було порушено. Першопричиною стали конфлікт архієпископа Вільгельма (небожа Жигімантаса-Аугустаса) з Орденем і оголошення оста-нньому війни з боку ВКЛ; влітку 1557 р. литовське військо здійснило демонстрацію на лівонському кордоні. Орден був змушений укласти 14 вересня в Пасвалісі угоду про оборонно-наступальний союз проти Московської держави [166, т. V, №СХХVІ, р.210-215]; це дало Іванові IV бажаний привід до війни. Н.Поле-вой хибно гадав, що договір укладено з Польщею [1417, т. VI, с.411]. На думку М.Костомарова, ВКЛ і Корона діяли

разом [912, с.564]. (Викладаючи події початкового етапу Лівонської війни, український історик часто плував Литву з Польщею, хоча сам наголошував на їхній окремішності [912, *passim*]).

Війна з Москвою поставила Орден на межу катастрофи. В цих умовах “литовська” партія на чолі з магістром Кетлером наполягла на тіснішому союзі з ВКЛ. 31 серпня 1559 р. було укладено угоду про литовський протекторат над Лівонією [177, t.I, №СХХХVІІІ, р.174-177; 43, с.32]. Слідом за Орденом до договору приєднався архієпископ [166, t.V, №СХХХ, р.223-225]; затвердження союзу відбулося 14 лютого 1560 р. у Ризі [166, t.V, №СХХХІІІ, р.228-231]. Видавець договору М.Догель помилково твердив, нібито його було укладено Польщею [166, t.V, р.223, 228]. Цю похибку повторювали С.Соловійов, К. Бестужев-Рюмін, Є.Чешихін, В.Пічета, М.Покровський [1573, с.260; 1567, с.303; 385, т.ІІ, вып.1, с.239, 246-247; 1737, с.29-35, 38; 1376, с.84; 1416, т.ІІ, с.108].

Боротьба союзників з московськими військами була не надто вдала. Влітку 1561 р. воевода вільнюський і канцлер Миколаюс Радвіла Чорний розпочав переговори про приєднання Лівонії [27, с.406-408; 44, т.ІІІ, с.136]. (За припущенням М.Любавського, це була ініціатива литовсько-руських магнатів, а не Жигімантаса-Аугустаса [1135, с.616-617]). 28 листопада 1561 р. до Вільнюса прибули магістр, архієпископ, депутати від рицарства і міст. Були складені т. зв. “*Pacta subiectionis*”. Репрезентанти Лівонії бажали спільної зверхності над країною ВКЛ і Корони; оскільки згоди між тими не існувало, поки що визнавався сюзеренітет Жигімантаса-Аугустаса. Магістр і архієпископ підписали “*Pacta subiectionis*” в лютому і березні 1562 р.; Кетлер став герцогом курляндським і земгальським та васалом правителя Литви й Польщі [166, t.V, №СХХХVІІІ, р.238-243; 177, t.I, №СХLІІ-СХLІІІ, р.184-198; 27, с.410-432; 43, с.33; 44, т.ІІ, с.399]. Вже М.Щербатов вірно зазначив, що дана угода підпорядкувала Лівонію одночасно Литві й Короні [1797, т.V, ч.ІІ, с.71-72], хоча сам нерідко плував їх. Проте час від часу й надалі твердилося, нібито йшлося лише про Польщу [313, с.1; 317, с.74; 1466, с.65]. Н.Карамзін і ще дехто називав то ВКЛ, то Корону; особливо цікава подібна “плутанина” у випадку з Н.Устряловим [819, т.VІІІ, с.188-189, 191, т.IX, с.19-20; 1668, ч.ІІ, с.73, 97; 346, с.53-54; 782, т.ІІІ, с.239].

Брак польської допомоги у війні змусив стани ВКЛ діяти рішучіше. 2 серпня 1566 р. адміністратором Лівонії було призначено Яна Єронімовича Ходкевича. 26 грудня було затверджене приєднання Лівонії до ВКЛ [166, t.V, №СLV, р.273-278]. Оцінюючи лівонську політику Литовсько-Руської держави, А.Прес-няков констатував, що сейми в’яло діяли у випадках, коли йшлося про боротьбу з Москвою чи татарами, але виявили “несподівану енергію” в лівонському питанні, яке зачіпало торгівельні інтереси шляхти [1429, т.ІІ, вып.1, с.217-218].

Загалом стосунки ВКЛ із рицарськими орденами в Прибалтиці, папською курією та Імперією не перебували в центрі зацікавлення східнослов’янської литуаністики. Справа здебільшого обмежувалася формуванням репрезентативної джерельної бази і з’ясуванням “зовнішнього” боку цих зносин; проте навіть тут пріоритет явно належав німецькій та польській

історіографіям. Лише окремі сюжети привернули істотну дослідницьку увагу: хрещення й коронація Міндаугаса, автентичність його надань Ордену, намір прийняття християнства Гедімінасом та Грюнвальдська битва 1410 р. При цьому (насамперед в останньому випадку) спостерігається певний вплив на концепції східнослов'янських дослідників з боку польської литuanістики. Навряд чи можна казати й про якусь помітну еволюцію в поглядах (окрім датування хрещення й коронації Міндаугаса).

5.4. З Молдовою, Угорщиною, Данією, Швецією

Перша звітка про контакти з Молдовою збереглася в литовсько-руських літописах. За ними, “волохи” запросили на княжіння Юрія Коріатовича; згодом його отруєно в Сучаві [100, с.66, 74, 138, 160, 186, 207, 228; 99, с.139; 216, т.ІІ, с. 8]. В молдавських джерелах про правління Юрія не згадано; існує, щоправда, датована 3 червня 1374 р. грамота, нібито видана ним у Берладі [173, №1, р.1]. Пояснюючи запрошення Коріатовича, К.Стадницький вказав, що, за свідченням Урбана V, тамтешній правитель Лачко виявляв схильність до католицтва. Це спонукало бояр звернутися до одновірця [2147, т.І, с.64; 2148, с.153-154]. Зі Стадницьким погодилися І.Шараневич, А.Чоловський, Ю.Сіцинський [1760, с.228; 1889, с.7; 1526, с.10]; дії однієї з боярських “партиї” Молдови бачив тут М.Смирнов [1538, с.43]. Обережніше поставився до цього здогаду Н.Молчановський [1232, с.204]. В цілому ж факт правління тут Юрія Коріатовича протягом досліджуваної історіографічної доби не ставився під сумнів [1337, с.33; 1057, с. 356].

Наступні більш як півстоліття не позначені активністю литовської дипломатії на молдавському напрямі. Це обумовлювалося унією ВКЛ із Коронаю і встановленням польської зверхності над Молдовою. Унезалеження від лінії краківського уряду відбулося за Швітрігайли. Тогочасний молдавський правитель Александру I Добрий (1400-1432) надав ВКЛ підтримку, бажаючи позбутися залежності від Корони. По смерті Александру його син Іліє (Ілляш) спочатку залишався союзником Швітрігайли [178, т.І, №1342, с.289; 212, т.ІІ, №1650, с.148; 193, т.ХІ, №1862, р.217]. Однак на початку червня 1433 р. Іліє був змушений скласти “голд” Йогайлі [193, т.ХІІ, №216, р.317-318; 49, №29-30а, с. 35]. Не змінив ситуації й прихід до влади брата Іліє – Штефана II. За свідченням Длуго-ша, в 1435 р. він захопив і передав полякам Брацлав [172, т.V, с.532]. Після повернення на батьківський стіл Іліє уклав (1437) союз із Жигімантасом проти всіх потенційних ворогів; втім, містилося застереження від його використання проти Польщі [4, т.І, №35, с.48; 49, №48а, с.54]. За оцінкою Б.Барвінського, значення договору полягало в тому, що він унеможлиблював зносини Швітрігайли із Зігмундом [324, с.73]. Український історик висловив ще один здогад. За ним, до створеної Жигімантасом антипольської коаліції (Альбрехт II, Орден і татари) правитель ВКЛ бажав долучити Молдову [324, с.87]. Казімерас підтвердив угоду з Іліє у 1442 р. [4, т.І, №40, с.53-55; 62, №XLVIII, с.56-58; 49, №53а, с.59]. Її було поновлено 25

червня 1447 р. у Яссах; на той час у Молдові правив Штефан II [4, т.І, №47, с.60-61; 49, №63а, с.69-70].

Тісні взаємини з південно-західним сусідом підтримував не лише центральний уряд. Так, Семен Олелькович у липні 1463 р. видав сестру Євдокію за Штефана III (1457-1504) [123, с.26, 47, 63, 69, 118]. Це породило історіографічний курйоз. У слов'яно-молдавських літописах Олелькович зветься “царем Семеном” [123, с.26, 63, 69, 118], що ввело в оману С.Палаузова. Він припускав можливість походження Семена та його сестри з Константинополя, з колишньо-го цісарського роду [1305, с.72, прим.18]. У січні 1483 р. укладено шлюб дочки Штефана та Євдокії Олени Волошанки із сином Івана III Іваном Молодим. Посередницею виступила тітка Олени – Феодосія Олельківна. Це проклало шлях до антиягеллонського союзу між Іваном та Штефаном, чому сприяли польські претензії на зверхність над Молдовою. На початку 1490-х рр. за сприяння Москви постав кримсько-молдавський союз проти Казімераса та “Ахматовичів”.

Цій ворожості не поклав край і литовсько-московський мир 1494 р.: наступного року відбувся напад “волохів” на землі ВКЛ. Щоправда, в 1496 р. за посередництвом Івана III між ними було укладено “вічний” мир [37, с.73-74]. Однак за рік постав новий конфлікт. В серпні 1497 р. Ян-Ольбрахт закликав брата до участі у виправі на Молдову. Погодившись, Александрас незабаром припинив похід; польське ж військо 26 жовтня 1497 р. зазнало нищівної поразки від Штефана III [123, с.31-33, 59, 66, 73, 120]. Відмову вел. князя від початкових планів пояснюється по-різному. За “Хронікою Биховця” та М. Стрийков-ським, на заваді став спротив з боку ради [99, с.165; 216, т.ІІ, s.299]. Відомо також, що від ворожих дій стосовно Штефана застерігав Александраса й Іван III; за версією московських літописів, вирішальним стало це [115, т. XXXV, №48, с.237-238; 78, с.42; 82, т.ХІІ, с.245; 89, пол.1, с.365; 97, с.329; 36, с. 134]. В літературі спочатку переважала довіра до звістки “Хроніки Биховця” (Г. Карпов, М.Любавський, Й.Малиновський) [834, ч.ІІ, с.40; 1135, с.376; 1194, ч.ІІ, вып.2, с.76]. Однак уже Я.Каро, а за ним М.Грушевський піддали сумніву факт протидії магнатів господареві [1867, th.V, hf.2, s.735-737; 578, т. VII, с.22, прим.5]. А.Ярушевич пропонував “компромісний” погляд, згідно з яким вплив на розвиток подій мали позиції і ради, і Москви [1830, с.65].

У 1498 р. відбувся похід литовсько-руських військ проти Штефана. Втім, погіршення його взаємин з Іваном III призвело до того, що вже наступного року між ВКЛ та Молдовою укладено мир. Приязні стосунки між ними зберігалися до втрати Литвою самостійності. У 1529 р. сейм не погодився надати допомогу Короні проти Молдови [2, вып.І, №199, с.234-235]; відмову поляки дістали і в 1537 р. В 1551 р. постав “вічний” мир з Йоном-Штефаном [39, №36, с.57-59]; 16 грудня 1554 р. Молдову прийнято в “оборону і ласку” [39, №69, с.105-108].

По завершенні змагань за галицько-волинську спадщину (1387) контакти ВКЛ із Угорщиною поодинокі й переважно стосуються боротьби Казімераса з Матяшем Гун'яді. Для війни проти нього вел. князь позичив 24 тис. золотих зі скарбу Литовсько-Руської держави; в березні 1473 р. Пани-рада та шляхта власне ВКЛ погодились на субсидію (6 грошей з лану) і військо для боротьби з

правителем Угорщини за чеську корону [172, t.VI, s.547; 216, t.II, s.277; 156, t.II, s.851]. Зі свого боку, Матяш Гун'яді вів переговори з Москвою про союз проти Казімераса. Зрештою Ягеллони досягли бажаного: по смерті Гун'яді (5 квітня 1490 р.) корону Угорщини успадкував син Казімераса Владислав. Однак спорадичність контактів обумовила те, що вони майже не відбилися в історіографії.

Вищезазначене стосується і взаємин ВКЛ з країнами Скандинавії. 15 липня 1419 р. Йогайла і Витаутас уклали союз із королем Данії та Швеції Еріком VII Померанським, спрямований проти Ордену; передбачалося знищення останнього і поділ земель [166, t.I, p.352-355, №I; 193, t.VI, №DCCCXLV, p.454-458]. Наступні епізоди зустрічаємо на межі XV-XVI ст. 8 листопада 1493 р. постав союз Івана III з данським королем Гансом проти ВКЛ та Швеції [126, ч.V, №110, с.129]. Влітку 1496 р. до Александра по допомогу проти Москви звертався правитель Швеції Стен Стуре. Наступного року на його прохання вел. князь виступив посередником в укладенні шведсько-московського перемир'я [4, т.I, №143, с.166]. У березні 1498 р. московська сторона звинуватила Александра в тому, що він намагався спрямувати проти неї Велику Орду і Швецію. Тоді ж правитель ВКЛ чинив заходи з метою отримати шведську корону. За часів Василя III пожвавленню московсько-данських взаємин сприяв М.Глинський.

У 1537 р. Густав Ваза зобов'язався не допомагати проти Москви Литві й Лівонії. В листопаді 1554 Жигімантас-Аугустас пропонував Швеції союз проти Московської держави, але утримався від участі у війні між ними 1554-1557 рр. Влітку 1561 р. при укладенні шведсько-московського перемир'я на 20 років уряд Швеції обіцяв не допомагати ВКЛ і Польщі. 21 листопада 1564 р. Ерік XIV та Іван IV домовилися про перемир'я на 7 років. У лютому 1567 шведські послы в Москві уклали союз проти Литовсько-Руської держави. Він містив обіцянку видати Іванові сестру Жигімантаса-Аугустаса Катерину (яка в 1562 р. вийшла за брата шведського короля, герцога фінляндського Юхана). Проте Ерік не затвердив цей договір, а у вересні 1568 р. був скинутий з трону братом. Той став королем (як Юхан III) і, природно, змінив зовнішньополітичну орієнтацію.

До висвітлення взаємин Литовсько-Руської держави з Молдовою, а ще більшою мірою – Угорщиною (після 1387 р.) і країнами Скандинавії східнослов'янські дослідники зверталися вельми нечасто. Ця епізодичність і випадковість пояснюється спорадичністю контактів ВКЛ із названими державами, а також тим, що ступінь самостійності цих стосунків вельми обмежувався сильним впливом з боку польської дипломатії.

5.5. 3 Польщею та Мазовією (до 1385 р.)

Найраніші контакти Литви з польськими землями зводяться до набігів, відлік яких ведеться з початку XIII ст. Жертвами нападів були перш за все Мазовія, Краківська та Сандомирська землі. Зокрема, 23 червня 1262 р. загинув Зе-мовит I мазовецький, а його син Конрад потрапив у полон. Найбільш помітний же епізод доби литовсько-польських стосунків, що передувала

змаганням за галицько-волинську спадщину, припадає на правління Владислава I Локєтка. Є свідчення того, що в 1317 р. у Польщі постав намір хрещення Гедімінаса [1874, s.269; 1947, s.164]. 19-21 листопада 1324 р. відбувся великий набіг на землі мазовецьких князів Зємовита II і Тройдена черського.

Проте головною подією був союз, укладений 28 червня 1325 р. Його скріплено 16 жовтня шлюбом дочки Гедімінаса Альдони зі спадкоємцем польського трону Казімежем. (Тоді ж Йоанн XXII надіслав до Польщі 4 грамоти, оголошуючи хрестовий похід на “схизматиків та невірних” [222, t.I, №СССХХVI, р.205, №СССХХХIV-СССХХХV, р.215, №СССХХХVIII, р.216-217]. На думку I .Філе-вича, під останніми розумілися литовці [1674, с.41]). Вважається, що головним мотивом стала спільна ворожість до Ордену; цей союз сприяв перемозі поляків над рицарями в битві під Пловцями 27 вересня 1331 р. За оцінкою Філевича, по-літику Локєтка відрізняли “природні комбінації”, спричинені “слов’янським розумом і почуттями”. Прикладом цього він вважав союз із ВКЛ; метою Владислава мало бути створення антинімецького польсько-литовсько-руського альянсу [659, с.294]. Треба зазначити, що угода 1325 р. не породила міцної дружби. Вже у 1330 р. польський король просив Йоанна XXII оголосити хрестовий похід проти Литви і татар [172, t.IV, s.129-130]. Остаточним кінцем союзу, на думку І.Ржежабека, став укладений на початку правління Казімежа договір з Орденом [1456, с.56]. Що ж до подальшої історії стосунків між ВКЛ та Польщею, то її виключний зміст становить боротьба за Галичину і Волинь, розглянута в розділі 2 даної праці.

Підсумовуючи огляд історіографії зовнішньополітичної історії ВКЛ, необхідно зазначити, що саме досліджуваний період був найбільш успішним та плідним у вивченні даного кола проблем. Формування репрезентативної джерельної бази дало змогу реконструювати основні факти в історії стосунків Литовсько-Руської держави з її сусідами. Одночасно впадають у вічі й наявні тут суттєві диспропорції: як і слід було очікувати, в центрі уваги перебували взаємини ВКЛ із “руськими” (точніше, великоруськими) державними утвореннями. Особливо докладно досліджувалися литовсько-московські та (меншою мірою) литовсько-новгородські стосунки. Природно, москвоцентрична традиція впливала не лише на вибір тематики, а й на змістовний бік праць східнослов’янських, насамперед російських, істориків. Нею, вкупі з дією інших політико-ідеологічних чинників, пояснюється стійкість стереотипних уявлень щодо міцних промосковських симпатій як русинів ВКЛ, так і, наприклад, “народних мас” у Новгороді. (В останньому випадку чітко простежується еволюція в бік поширення демагогічно-популістської концепції). Щоправда, з кінця XIX ст. спостерігаємо ознаки відходу від подібних поглядів; проте це стосувалося лише частини фахових праць, майже не заторкнувши робіт популярного характеру. Пізніше ж, у радянську добу, фактично відбулася реставрація згаданих стереотипів. Що до вивчення історії стосунків Литви з рештою країн, то, як зазначалося, йому приділялося значно менше уваги. Відповідно й здобутки тут були суттєво скромніші; наприклад, якщо казати про дослідження західного напрямку литовської зовнішньої політики, то тут східнослов’янські історики значно поступалися по-льським, німецьким тощо

колегам. Нарешті, знову доводиться констатувати істотний вплив на східнослов'янську литуаністику концепцій та поглядів, які побутували в польській історіографії (це стосується, зокрема, й питань взаємин ВКЛ із великоруськими та татарськими державними утвореннями).

РОЗДІЛ 6. ІСТОРІОГРАФІЯ ПОЛІТИЧНИХ ВЗАЄМИН ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО З ПОЛЬЩЕЮ В 1385-1569 РР.

6.1. Кревський договір і розвиток литовсько-польських відносин до 1392 р.

Смерть Лайоша I (11 вересня 1382) стала кінцем угорсько-польської унії. За угодою, укладеною за життя Лайоша, поляки обрали на трон його дочку Ядвігу (коронована 15 жовтня 1384). Нагальною справою став пошук чоловіка для 10-річної королеви. Це загостило протистояння всередині Польщі. Малопольські магнати досі спиралися на підтримку уряду Угорщини, проте по смерті Лайоша чинили опір спробам відновити унію. Претензії на польську корону заявив Земовит IV мазовецький, підтримуваний середньою і дрібною шляхтою Великопольщі; полегшити шлях до трону він сподівався одруженням із Ядвігою (вже зарученою із сином австрійського герцога Леопольда III Вільгельмом).

В цих умовах постав варіант одруження Ядвіги з Йогайлою. Джерела містять суперечливі відомості стосовно ініціативи перемовин. Литовсько-руські літописи приписують її польській стороні [100, с.63-64, 69, 87, 99, 113, 135, 157, 184, 204, 226; 99, с.144]; протилежні свідчення Яна Длугоша та Мацея Стрийко-вського [172, t.IV, s.423; 216, t.II, s.72]. Оскільки перші залучено до наукового обігу відносно пізно, спочатку довірою користувалася польська версія подій. Її прийняв А.-С.Нарушевич [2026, t.X, s.202]; такої ж гадки був Т. Нарбут [2024, t.V, s.365]. Названий варіант дістав поширення і в східнослов'янській литуаністиці (Д.Бантиш-Каменський, Н.Устрялов, І. Шараневич, М.Коялович [311, с.24; 1668, ч.I, с.302; 1760, с.251; 954, с.138; 962, с.111]). Вагався з баченням даної проблеми С.Соловійов. Спочатку він вважав, що поляки запросили Ольгердовича на трон [1557, с.151], незабаром дійшов думки, що це питання заважке для вирішення [1568, №11, с.20], а згодом прийняв традиційну для польської історіографії точку зору [1559, кн.II, с.292; 1567, с.286]. З другої половини 1860-х рр. перевагу здобув погляд, висловлений у ранній праці Соловійова. Приписували полякам ініціативу переговорів Ф. Чарнецький, І.Беляєв, М.Смирнов, Д.Іло-вайський, А.Барбашев, М. Грушевський, В.Пічета, В.Ігнатовський, М.Чубатий [1726, с.45; 358, с.110-111; 362, с.251; 1540, с.100-102, 104-105, 239, прим.158; 782, т.II, с.168; 316, с.30-31; 317, с.25; 1333, с.86; 1394, с.423; 578, т.IV, с.127; 1364, с.18; 797, с.59; 1740, т. СХХХІV-СХХХV, с.25]. І.Філевич був протилежної точки зору [1682, с.54]; взаємовиключні думки з цього приводу висловив Ф.Леонтович [1059, 1908, №3, с.56-57, №6, с.295, №7, с.1].

На початку 1385 р. Йогайла вислав до Кракова посольство; звідти воно здійснило подорож до матері Ядвіги – королеви Ержебет, від якої дістало

остаточну згоду. До ВКЛ посли повернулися із представниками малопольських магнатів. 14 серпня 1385 р. у Креві Йогайла видав грамоту з підтвердженням зобов'язань, прийнятих посланцями. Він обіцяв хреститися і охрестити нехрещених братів та решту підданих; повернути Литві й Польщі втрачені землі; сплатити 200 тис. флоринів Вільгельмові за розрив його заручин; звільнити бранців-християн; нарешті, назавжди прилучити ВКЛ до Корони – “*terras suas Lithvanie et Russiae coronae regni Poloniae perpetuo applicare*” [212, t.I, №507, s.254-255; 193, t.II, №III, p.4-5, t.VI, №XXI, p.8; 149, №1, s.1-3; 172, t.IV, s.423-424]. Малопольські пани, зламавши спротив Ядвіги й Вільгельма, вирядили послів, які 11 січня 1386 р. у Вовковиську оголосили про обрання Йогайли королем та запросили на сейм до Любліна. Ольгердович підтвердив дані в Креві обіцянки [164, t.III, №CLXX, p.337-338; 212, t.I, №513, s.257-258; 193, t.XII, №6, p.7-8; 149, №2, s.3-4]. 2 лютого на Люблінському сеймі елекцію Йогайли було затверджено. 15 лютого в Кракові його охрещено під іменем Владислава, 18 – обвінчано з Ядвігою; 4 березня відбулася коронація. Новий король підтвердив права польських станів. Князі, що прибули разом із ним, лишалися в Кракові як заручники.

Кревська грамота є першим унійним актом. Однак частина його пунктів сформульована неясно; до того ж маємо справу лише з попередніми обіцянками. В.Коцовський та М.Грушевський припустили, що Йогайла не повністю розумів зміст прийнятих зобов'язань [897, с.163-165; 578, t.IV, с.130-131]. Д.Зуб-рицький та І.Шараневич твердили, що Йогайла не міг обіцяти прилучення всіх литовсько-руських земель до Корони [763, с.195, 197-198, 357; 1760, с.252]; за М.Дашкевичем, угоду було укладено лише на час його правління [641, с.110].

Проблема сутності договору 1385 р. у польській історіографії довгий час не розглядалася докладно. За Й.Лелевелем, мало відбутися “втілення” ВКЛ до Корони [1988, s.129]. Є.Морачевський вважав угоду “вічним миром” проти Ордену [2022, s.181]. Як персональну унію визначали злуку Т.Нарбут та Ю.Ярошевич [2024, t.V, s.386; 1942, cz.II, s.75]. Остання точка зору здобула популярність серед східнослов'янських істориків [1411, с.88; 1760, с.148, 253, 255, 292; 954, с.145; 950, с.XL; 962, с.116; 641, с.121; 1232, с.228; 1494, с.345; 492, с.78; 489, с.75; 490, с.3; 1079, с.193; 1084, с.287; 1083, с.40; 1057, с.380; 1059, 1908, №3, с.56, 62; 1798, с.13; 1394, с.423; 1035, с.16; 1192, с.56, 61, 99; 1211, с.9]. За формулюванням В.Антоновича, сталося лише об'єднання династій [272, с.152; 273, с.217; 289, с.268; 288, с.667]. Дехто визначав встановлений тоді зв'язок як федеративний [982, с.71; 731, с.19-20, 25; 345, с.19, 25, 49; 1639, с.123-124, 137].

Дані висновки були наслідком аналізу не змісту угоди, а взаємин ВКЛ із Короною часів Витаутаса. Звернення до тексту даних Йогайлою обіцянок і до історії литовсько-польських стосунків у перші поунійні роки призвело до інших висновків. З 1890-х рр. Ф.Конечний і А.Левицький наголошували, що передбачалося припинення існування ВКЛ та інкорпорація до складу Польщі; лише Витаутас відновив його самостійність [1964, s.33-34; 1994, s.6-9, 12, 48, 285-286; 1990, s.424, 436; 1993, s.12]. Левицький вказав на помилку багатьох істориків, яка полягала в розгляді історії литовсько-польських уній як

неухильного обмеження самостійності ВКЛ. На зламі ХІХ-ХХ ст. цей погляд здобув панування в польській литуаністиці [2082, s.105; 1542, с.65; 544, с.73; 1850, s.6-7, 18; 1001, с.120; 1984, s.458, 474, 480; 1983, s.25-26, 105; 1926, s.5-6; 1913, t.I, s.115] й істотно вплинув на східнослов'янські литуаністичні студії. Хоча трактування Кревського акту як персональної унії зустрічаємо й пізніше, перевагу здобуває переконання в тому, що виконання умов угоди означало кінець державності ВКЛ [1135, с.12, 17, 819; 1148, с.43; 1137, с.67; 578, т.IV, с. 100-101, 130, 135, т.V, с.63; 584, с.124; 1429, т.II, вып.1, с.78; 1369, с.607; 1370, с. 358; 1028, с.93; 1019, с.100; 1026, ч.1, с.115, ч.2, с.544-545; 1639, с.124; 797, с.59-60; 672, с.94; 1607, с.49; 1781, [т.1], с.180-181]. На гадку М.Чубатого, угода 1385 р. не передбачала інкорпорації. ВКЛ мало зберегти окремішність, але підпорядковувалося Польщі; це можна кваліфікувати як вічну реальну унію. По смерті Йогайли для ВКЛ мав бути обраний окремий правитель [1740, т.CXLIV-CXLV, с.29, 66-69, 106].

Уявлення про Кревську угоду як персональну унію певною мірою ґрунтувалося на особливому становищі Скіргайли. 28 квітня 1387 р. Йогайла пообіцяв *“держати ми его выше всей нашей братьи”*, пізніше запевнив, що ніхто інший не отримає Вільнюса [1513, с.4; 193, т.II, №IX, р.9; 60, №14; 1937, dod., s.44]. *“Великим князем”* названо Скіргайлу в угоді з Юрієм смоленським. На користь того, що він був вел. князем Литви, промовляє ще низка джерел [100, с.64-65, 70, 88, 100, 113-114; 99, с.66; 74, с.92; 84, стб.444; 94, с.213; 80, с.51; 82, т.XI, с. 91-92; 172, т.IV, s.449, 462; 156, т.I, s.479; 217, s.313; 216, т.II, s.81, 83; 227, pars II, р.1; 129, с.179-180]. Вел. князем вважали Скіргайлу низка польських дослідників та Я.Каро [310, с.3-4, 6; 1518, с.54; 1848, т.I, s.123; 635, с.9; 212, т.I, s. 266; 1756, т.II, с.263, 353-354, 377-378, 381, 386-387, 399, 534, 536; 856, с.28; 2154, s.11; 1867, th.III, s.42-43; 2023, s.5; 2149, s.43, 46; 193, т.VI, р.16]. Ця точка зору була поширена в східнослов'янській литуаністиці (І.Боричевський, П. Долгоруков, Й.Турчинович, Р.Шиманський, М.Смирнов, І.Беляєв, К.Бестужев-Рюмін) [419, с.7, 25; 1650, с.100; 1646, с.101, прим.61; 2155, s.4; 1538, с.29; 1540, с.195-196, 199, 211; 62, с.18; 362, с.261-262; 385, т.II, вып.1, с.35]. *“Окремим государем”* вважав Скіргайлу Д.Зубрицький [763, с.359].

За Б.Ваповським, брат Йогайли був лише намісником [224, т.I, s.90]. Можливо, це сприяло виробленню компромісного погляду на статус Скіргайли. На думку Й.Лелевеля, А.Коцебу та О.Бальцера, це був намісник з великокнязівським титулом [1988, s.131; 1044, с.88, 91, 102; 946, с.35-36; 1850, s. 7]. Її перейняв С.Соловйов [1568, №11, с.23; 1559, кн.II, с.294]. Т.Нарбут вважав, що Скіргайла був намісником, а згодом став вел. князем [2024, т.V, s.III, 396, 415-416, 460]. Як то вел. князя, то намісника згадують його І.Шараневич, М.Коялович, Ф.Чарнецький, І.Чистович, Д.Іловайський [1760, с.274-275, 277, 281, 285; 954, с.151; 950, с.XLVIII; 1726, с.46, 54; 1739, с.47-48, 133; 782, т.II, с. 173, 177; 1824, №6, с.264, прим.1]. Не відмовляючи Скіргайлі у титулі, К. Стадницький визнав, що той не був справжнім вел. князем [2144, s.266-271]. Частина дослідників згадувала лише про намісництво Скіргайли. Серед них – Н.Карамзін, Д.Бантшиш-Каменський, Н.Полевой, М.Костомаров, з польських істориків – Ю.Ярошевич [819, т.V, с.86; 311, с.25; 1417, т.V, с.172; 919, с.20; 927

, с.31; 1942, cz.I, s.51; 990, с.42]. Те ж спостерігаємо в рецензії М.Кояловича на монографію М.Смирнова [963, с.154]; згодом він повернувся до попереднього погляду [962, с.121]. Намісником вважав Скіргайлу В.Антонович [272, с.155; 274, с.233; 1545, с.10].

А.Барбашев вказав, що Скіргайла ніколи не титулувався литовським вел. князем і не володів Вільнюсом [316, с.39, 66, 137-140; 317, с.26]. Майже одночасно з аналогічним твердженням виступив Ю.Вольф [2162, s.146-149; 2161, s.338], підтриманий А.Прохаскою, А.Левицьким, С.Кутшебою, Г.Ловмянським [2117, s.328; 2082, s.95-99; 1994, s.14-16, 48, 286, 293, prz.3, s.294, prz.14; 1993, s.13; 1990, s.424; 1542, с.66-67; 544, с.73-75; 1983, s.106; 1984, s.475; 2011, s.47]. Лише намісником визнали Ольгердовича К.Бестужев-Рюмін, М.Ясинський, М.Грушевський, М.Максимейко, П.Клепатський, С.Томашівський [1836, с.53; 386, с.454; 387, с.498; 578, т.IV, с.469; 500, с.23-24; 1336, с.4, 7-8; 1167, с.9; 868, с. XXIII; 1639, с.124]; значну увагу приділив доведенню цього М.Чубатий [1740, т. CXLIV-CXLV, с.70-72]. При цьому Прохаска і Грушевський наголошували, що Скіргайла був заступником Йогайли в загальних справах ВКЛ.

Більш поширеним у східнослов'янській литуаністиці лишався, однак, погляд на Скіргайлу як на вел. князя. Так вважали учні Антоновича [641, с.121-122; 1232, с.231, 246; 266, с.228; 773, с.32-33; 771, с.255, 257-258; 632, с.169-170], А.Лонгінов, М.Любавський, Н.Тихомиров, Є.Голубинський, Ф.Леонтович, М.Довнар-Запольський, Й.Малиновський, В.Пічета, автори популярних праць [1118, с.114; 1332, с.137; 364, с.68; 1333, с.93; 1144, с.40; 352, с.128; 1631, с.126; 531, с.491, прим.2, с.900; 1057, с.64, 82, 95, 158, 240; 1047, №5, с.250; 1053, с.15, 28; 667, с.717; 1194, ч.I, с.129; 1035, с.18; 1072, с.28; 1379, с.218, 223].

Важко розрізнити, які саме дії вчинялися Йогайлою як литовським вел. князем, а не королем. Це стосується надання Янушеві черському Дорогичина, Мельника та Бельська (1391) [184, №СХХ, s.111-113]. Протилежні думки висловлювалися щодо присяжних грамот обласних князів. На гадку М.Максимейка, Йогайла отримував їх як король [1167, с.7, 17], М.Чубатого – як вел. князь [1740, т. CXLIV-CXLV, с.92-96, 106]. В 1393 р. Ядвіга підтвердила за острозьким князем Федором його володіння [148, т.V, №XX, s.25-26; 153, т.I, №XVI, s.15-16]. На цій підставі К.Стадницький, Т.-Є.Стецький, О.Андріяшев вважали, що в 1386 р. Острозьке князівство перейшло до Польщі [2147, т.II, s.163, 173; 2149, s.42-43; 266, с.3, 229-230]; заперечив це Ф.Леонтович [1057, с.289-290].

Що до історичного значення Кревської угоди, то східнослов'янські дослідники не шкодували епітетів, змальовуючи катастрофічність її наслідків [1333, с.3, 46; 1019, с.100]. Кінцем “історичного руху” Литви вважав її С.Соловійов [1559, кн.III, с.149], пишучи про “фатальний шлюб” та “нещасний зв'язок” із Коронаю [1557, с.214; 1568, №11, с.14; 1562, с.141; 1567, с.286]. В.Антонович вважав, що унія загальмувала природний розвиток ВКЛ [274, с.230].

М.Дашкевич та М.Грушевський вважали подальшу історію ВКЛ “добою агонії” [641, с.109; 1505, с.19; 1504, с.10; 578, т.IV, с.184]. Не бракувало відверто сумнівних оцінок: митрополит Йосиф твердив, що це врятувало Польщу від понімечення [786, т.II, с.558]; А.Барбашев гадав, що метою поляків було посилення литовського боярства [317, с.123-124]. За М.Владимирським-

Будановим, і литовсько-московська боротьба частково була наслідком унії [490, с.3]. Н.Уст-рялов доводив, що мета Польщі від початку полягала в унії церков. Цей погляд прийняв М.Коялович [1668, ч.І, с.304, ч.ІІ, с.100; 955, т.І, с.ІІ-ІV, 7 і далі].

Негативна оцінка наслідків унії спричиняла намагання довести її “випадковий” характер. Вперше це чітко висловив Устрялов [1667, с.431; 1668, ч.І, с.15-16; 1666, с.18], пізніше – С.Соловійов, М.Коялович, І.Філевич, О.Єфименко [1568, №11, с.14, 20; 1559, кн.ІІ, с.372; 955, т.І, с.243, прим.18; 956, с.8; 1425, с.20; 1683, с.131; 1674, с.2, 53; 1682, с.2, 9; 722, с.85]. Про “механічне з’єднан-ня” внаслідок “дипломатичної інтриги” писав В.Ключевський [875, т.ІІІ, с.88].

Інакше розставив акценти І.Шараневич, наполягаючи (під впливом польської традиції) на “вищих політичних мотивах” дій Йогайли [1760, с.251]; згодом це повторив В.Біднов [345, с.19]. Слушні міркування висловив М.Смирнов: тривалі ворожі взаємини Польщі з ВКЛ мали породити ідею про необхідність встановлення дружби між ними [1540, с.99-101]. А.Трачевський, В.Васильєвський, К.Бестужев-Рюмін, М.Максимейко, Ф.Леонтович вказали на спрямованість унії проти Ордену [1643, с.ХVІ; 473, с.16; 385, т.ІІ, вып.1, с.32; 1167, с.8-9, 41; 1059, 1908, №3, с.56]. Доводив історичну обумовленість подій 1385-1386 рр. Д.Дорошенко [687, с.105].

Теза про “випадковість” Кревської унії, однак, знаходила оборонців і надалі. Марксистські настанови не завадили Н.Рожкову віддати данину традиційному погляду [1463, ч.ІІ, вып.2, с.109; 1465, т.І, с.281]. Ще яскравішим є приклад М.Грушевського. Докладно зупинившись на мотивах Йогайли і малопольських панів, він усе ж вбачав тут “чисто династичну” подію, “неочікувану дипломатичну комбінацію” [578, т.ІV, с.125-127; 584, с.123; 583, с.23; 570, с.10].

Як і можна було очікувати а рїогї, коло питань, пов’язаних із Кревською угодою, широко відбилося в східнослов’янській литуаністиці досліджуваної доби. Тривалий час (до кінця ХІХ ст.) справжнього аналізу змісту домовленостей та ступеню їхньої реалізації майже не спостерігаємо; висловлювалися переважно стереотипні оцінки, спертї на значно пізніші реалїї. Звернення ж до безпосереднього вивчення акту 1385 р. та пов’язаного з ним комплексу джерел було значною мірою “відповіддю” на “виклик” з боку польської історїографїї. Відбувається (хоча й не загальний) відхід від хибного трактування угоди як персональної унії, а Скіргайли – як литовського вел. князя. При цьому мало місце запозичення репрезентантами східнослов’янських історїографїї частини тез, висловлених у тогочасній польській литуаністиці, і певне зближення на цїй базї дослідницьких позицій. Проте наступний (1930-ї рр.) етап еволюції уявлень про Кревський договір уже став справою переважно польських істориків, з огляду на фактичне призупинення литуаністичних студїй на радянських теренах.

6.2. Острівська угода та її вплив на еволюцію литовсько-польських стосунків

Примирення Витаутаса з Йогайлою (1384) мало умовою повернення Кейстутовичу батьківських володінь [155, s.713]. Проте вел. князь не дотримав обіцянки. Після спроби захопити Вільнюс Витаутас відновив союз із рицарями, а незабаром вдруге емігрував до орденських земель. Влітку 1392 р. Витаутас повернувся на батьківщину; 4 серпня на хуторі Острів він разом із дружиною Анною видав Йогайлі та Ядвізі грамоти, які засвідчували довершення угоди [212, t.I, №617-618, s.294; 193, t.II, №XVIII, p.16, t.VI, №XCII, p.30, app.№II, p.959-960, t.XIV, dod.№1, p.497-498; 149, №29, s.26-27]. За литовсько-руськими літописами, Йогайла обіцяв надати йому “*великое княжение у Вилни, стол дяди сво-его, великаго князя Олькирда и отца своего великаго князя Кестутия*” і дійсно зробив це [100, с.65, 71, 89, 101, 137, 158-159, 185, 206, 227; 99, с.147]. Длугош і Посільге не підтверджують цього; перший згадує лише, що Кейстутовича зроблено намісником у ВКЛ [172, t.IV, s.470]. По-різному оцінювалася угода 1392 р. і в літературі. Більшість гадала, що Витаутас став “цілком окремим і незалежним государем” (Н.Карамзін, П.Кеппен, Д.Зубрицький, С.Соловійов, М.Смирнов) [819, т.V, с.86; 850, стб.44; 763, с.221; 1557, с.151; 1540, с.227]; Соловійов, В.Антонович і С.Бершадський вважали, що влада Йогайли стала тут номінальною [1568, №11, с.24-25; 272, с.162; 376, с.305].

В східнослов'янських історіографіях траплялися й випадки довіри до повідомлення Длугоша. Й.Штріттер твердив, що Витаутас перебував “під польською владою” [1591, ч.III, с.13]; Д.Бантиш-Каменський та М.Костомаров уподібнювали надання йому ВКЛ практиці “удільної” доби [311, с.26; 919, с.23; 936, с.621]. Також останній визначав Витаутаса як “підручного”, “управителя” або “намісника” Йогайли в Литві [929, с.54; 908, с.537-538; 901, с.243].

У 1882 р. А.Прохаска опублікував копію угоди, де Кейстутовича названо “*magnus dux Lytwanie*” [193, t.VI, app.№II, p.959]; тож окремим правителем його вважали й надалі [782, т.II, с.181; 1836, с.43]. Але в 1894 р. це уявлення спростував А.Левицький, видавши оригінал, у якому Витаутас зветься просто литовським князем [193, t.XIV, dod.№1, p.497-498]. Сам він іменувався “вел. князем” від 1395-1396 рр. [193, t.VI, №CXVII, p.39; 191, bd.IV, №MCDXXII, sp.130] і, отже, за Острівською угодою став лише “генеральним старостою” [1990]. Слушність цього визнали А.Прохаска, М.Грушевський, С.Кутшеба, О.Галецький, С.Томашівський, Л.Колянковський [2102, s.130; 2082, s.101; 2074, s.43; 608, с.14; 578, т.IV, с.140, 313, 468-469; 584, с.125; 722, с.86; 1983, s.106; 1913, t.I, s.138-139; 1926, s.30-32; 1639, с.124; 1952, s.56-57, 74, prz.1; 1958, s.22]. М.Чуба-тий тлумачив ці домовленості як відновлення “молодшого” великого князівства Литви – Тракайського, з поширенням повноважень Витаутаса на всю державу [1740, т.CXXXIV-CXXXV, с.34, 39, т.CXLIV-CXLV, с.73-79, 83, 106].

Однак традиційне уявлення про угоду 1392 р. лишалося поширеним у східнослов'янській литуаністиці (П.Іванов, В.Данилевич, Н.Тихомиров, М.Любавський, Є.Голубинський, М.Довнар-Запольський, М.Максимейко, Ф.Леонтович, В.Пічета, М.Присьолков, І.Лаппо [771, с.260; 632, с.170, 175; 1631, с.126; 1396, с.15; 1141, с.75-76, 88; 1135, с.18; 1148, с.45-46; 1145, с.133; 531, с.336, прим.1;

679, с.2; 667, с.18, 659; 1167, с.9, 41-42; 500, с.22; 1059, 1908, №3, с.63; 1369, с. 607; 1370, с.359; 1364, с.18; 1365, с.18; 1438, с.97; 1019, с.100-101; 1780, с.109; 35, с.144; 1719, с.24; 628, вип.ІІ, с.44, 74]. Тезу щодо номінальної влади Йогайли і фактичної – Витаутаса обстоював Й.Малиновський [1194, ч.ІІ, вып.1, с.6].

Природне зацікавлення викликала відповідність Острівської угоди встановленим у Крєві взаєминам. На думку А.Барбашева, з 1392 р. відносини стали невизначеними [316, с.74]. Серед польських дослідників переважало переконання в тому, що домовленості 1385 р. повністю зберігали силу [2102, s. 130]. Дану точку зору прийняли М.Любавський та А.Прєсняков [1135, с.18; 1432, с.337]. Близьких поглядів був М.Чубатий, твердячи, що 1392 р. не вніс суттєвих змін до Крєвського договору [1740, т.СXLIV-СXLV, с.75, 82-83, 106]. В.Пічета ж доводив радикальне розходження між умовами обох угод, насамперед вбачаючи відхід від ідеї інкорпорації [1369, с.607; 1370, с.359; 1365, с.18; 1390, с.140].

Для з'ясування тодішніх литовсько-польських взаємин пробували використати грамоту Йогайли Спитекові з Мельштина (13 червня 1395). Західне Поділля надавалося йому на тому ж праві, яке мали литовсько-руські князі (“*pleno iure ducali*”) [193, t.VI, №СХV, р.37-39; 153, t.I, №XIX, s.18-20]. Поставало природне питання: частиною якої держави було тоді Поділля? На думку І. Шаранє-вича, Д.Іловайського та Н.Молчановського, йшлося про Польщу [1760, с.286-287; 782, т.ІІ, с.190; 1232, с.243]. Я.Каро і С.Смолька гадали, що Спитек отримав землі як литовський “лен” [1867, th.III, s.202-203; 2143, s.49-50, 61-63]. З ни-ми погодилися А.Барбашев, М.Владимирський-Буданов, М.Любавський [316, с.74-75, 147; 317, с.31; 489, с.80; 1144, с.57-58]; невизначену позицію зайняв М.Дашкевич [641, с.85]. А.Левицький наголосив, що йдеться про особисте надання від Йогайли як володаря обох держав [1994, s.8, 292, prz.22]. Погодившись, Ф.Леонтович тим не менше визнав Поділля польським володінням [1057, с.378, прим.1, с.382], як і А.Прохаска [2078, s.264-265, 277; 2082, s.102].

М.Грушевський вважав, що Поділля перейшло до Спитека як литовський “лен” [564, с.22-23], однак зазначав, що *de iure* ВКЛ на той час не існувало, тож протиставлення “литовського” чи “польського” статусу Поділля втрачає гостроту [612, с.13-14; 578, т.IV, с.175-176, 475, т.V, с.39; 582, с.6]. За О.Галецьким, Поділля перебувало під зверхністю Витаутаса як намісника Йогайли [1926, s.46-47, 58]. М.Чубатий вважав надання польським “леном”; згодом сталося зближення Спитека з ВКЛ [1740, т.СXXXIV-СXXXV, с.44-45, т.СXLIV-СXLV, с.51].

Про конфлікт Витаутаса з Польщею на початку 1398 р. повідомляє Йогайла Посільге. Ядвіга зажадала від Кейстутовича данини з руських земель, підставою виставивши те, що при одруженні Йогайла подарував їй як віно. У відповідь литовсько-руська знать заявила, що жодній державі не підлягає й данини не платитиме [183, s.219]. Намагаючись визначити, про які землі йдеться, Я.Каро вказав на Поділля [1867, th.III, s.169, 194]; так вважали й А. Левицький та М.Любавський [1994, s.20, 42; 1990, s.430, 434; 1135, с.24]. А. Прохаска заперечив таку можливість, відкинувши оповідання як невірогідне [2082, s.101-103]. Погодившись, що про Поділля не могло йтися, М.

Грушевський вказав на безпідставність недовіри до звістки Посільге. Єдина відома грамота щодо віна Йогайли Ядвізі визначає його як “*terras nostras Svyavie et Russie*” [193, t.VIII, №ССССХ, р.203; 164, t.II, pars 1, №СССХХХІІІ, р.345-346]. Грушевський вважав, що під “Руссю” слід розуміти Галичину, хоча й не наполягав на такому вирішенні проблеми як єдино можливому [578, т.IV, с.470].

Вищезгаданий інцидент посилив напруження у взаєминах. Не випадкове укладення Витаутасом в квітні 1398 р. угоди з Орденем. Це, на думку М.Чубатого, засвідчувало звернення правителя ВКЛ на шлях самостійності; даний договір міг бути використаний проти Польщі [1740, т.CXLIV-CXLV, с.80-81]. Подальший крок зроблено 12 жовтня 1398 р. на о. Салінвердер. На бенкеті після укладення миру з рицарями князі та бояри проголосили Витаутаса литовським і руським королем – “*Koning uf czu Littowen und czu Russin*” [183, s.224]. На думку А.Левицького, Витаутаса тоді проголошено вел. князем [1990, s.430, 434]. З ним погодився С.Томашівський [1639, с.124]. М.Любавський вважав це звичайним “застільним епізодом”, А.Пресняков – “демонстрацією” з боку Витаутаса [1135, с.26; 1429, т.II, вып.1, с.88]. Протилежного бачення дотримувався М.Грушевський: згадка Посільге про “нечуваність” вчинку доводить, що йшлося про королівський титул [578, т.IV, с.142-143]. Вважали, що Кейстутовича проголошено королем, Б.Барвінський і М.Чубатий [322, с.27; 1740, т.CXXXIV-CXXXV, с.48].

Предметне дослідження змісту і наслідків острівських домовленостей розпочинається лише в останні роки ХІХ ст., під безпосереднім впливом здобутків польських вчених. Втрачає панівне становище уявлення, за яким Витаутас від 1392 р. став вел. князем; щоправда, старий погляд зберігав поширення, й не тільки в нефахових працях. Що до таких проблем, як державна приналежність Західного Поділля на момент надання Спитекові з Мельштина чи оцінка подій на Салінському з’їзді, то вони як тоді, так і тепер далекі від розв’язання.

6.3. Вільнюсько-Радомська унія

Події межі ХІV-ХV ст. істотно вплинули на розвиток литовсько-польських взаємин. Ідеться, по-перше, про катастрофу на Ворсклі. Ставлення в Польщі до виправи Витаутаса було неоднозначне. У литовсько-руському війську був присутній польський контингент, проте уряд Корони поставився до кампанії 1399 р. без ентузіазму. Длугош пояснював це впливом Ядвіги на Йогайлу [172, т.IV, s.495]. А.Барбашев вважав, що їхнє ставлення до виправи різнилося: Ядвіга з острахом сприймала подальше посилення Витаутаса, Йогайла, “здається”, сприяв кузенові [316, с.96-97].

На Різдво 1400 р. Витаутас скликав до Вільнюса вищих урядників і найвизначніших литовських бояр. Йшлося лише про власне ВКЛ: обласні князі та руське боярство були відсутні, взагалі з князів бачимо лише Івана Гольшанського з синами. Внаслідок нарад постали 2 грамоти (18 січня 1401). У

першій Витаутас за надання Йогайлою пожиттєво гідності вел. князя підтвердив зобо-в'язання вірності та допомоги йому і Короні. По смерті Кейстутовича ВКЛ має повернутися до Йогайли (чи наступників) і Польщі. В другому акті литовсько-руська знать обіцяли завжди допомагати королеві та полякам. По смерті Витаутаса вони не шукатимуть іншого володаря, окрім Йогайли та Корони. Якщо ос-танній помре, не лишивши синів, поляки мають обрати короля за погодженням з Витаутасом [231, s.3-7; 212, t.I, №726-727, s. 323-324; 193, t.VI, №ССХХХІІІ-ССХХХІV, р.71-74; 223, t.I, s.27-28; 149, №38-39, s.34-41]. Аналогічні присяжні грамоти видали обласні князі [4, т.I, №17-20, с.28-30; 193, t.II, №ХХХ, р.23; 60, №48]. Польські пани прийняли на себе відповідні зобов'язання грамотою, виданою 11 березня 1401 р. у Радомі [164, t.I, №СLІ, р.271-274; 149, №44, s.44-47].

Додаткові відомості містяться в хроніках. Й.Посільге розглядав ці домовленості лише як оборонний союз ВКЛ із Коронаю [183, s.245]. За тлумаченням М.Кромера, литовсько-руські землі поверталися до Йогайли в разі безпотомної смерті Витаутаса [187, s.755]. За М.Стрийковським, Йогайла і Витаутас домови-лися, що, коли один не матиме дітей, другий дістане і Литву, і Польщу [217, s.338-339; 216, t.II, s.118; 99, с.76-77]. (Ці відомості запозичено з літопису типу “Хроніки Биховця”, яка, однак, пов'язує їх не з Вільнюсько-Радомською, а з Городельською унією [99, с.151, 154]). І.Шараневич поставився до цього з довірою [1760, с.292]; І.Данилович заперечив існування такої умови [212, t.I, s.324]; як “чутки” кваліфікував звістку С.Соловійов [1559, кн.II, с.372-373]. За А.Барба-шевим, ці відомості, хоч і не мають підтвердження в актах, все ж є цінним свідченням того, як угоду 1401 р. сприймали її сучасники [316, с.104].

Окремі формулювання Вільнюсько-Радомської угоди лишають простір для тлумачень. На переконання Шараневича, нею було підтверджено укладену в 1385 р. персональну унію [1760, с.292]. Такої ж думки дотримувався Д.Гловайський [782, т.II, с.209]. М.Дашкевич вважав основним значенням домовленості закріплення влади над литовсько-руськими землями в роді Йогайли [641, с.125]. Метою договору, на гадку багатьох, було бажання покласти край амбіціям Швітрігайли. Так вважали А.Коцебу і Й.Сенковський [946, с.50-51; 1518, с.55-56]. Небезпекою з боку молодшого Ольгердовича пояснював зближення Витаутаса з Йогайлою М.Максимейко [1167, с.10]. При визначенні причин Вільнюсько-Ра-домської унії часто вказували на наслідки поразки на Ворсклі (С.Соловійов, К.Бестужев-Рюмін, А.Барбашев) [1568, №11, с.26; 385, т.II, вып.1, с.39; 316, с.105; 317, с.123; 1994, s.21]. Природно, умови угоди 1401 р., на тлі засвідчених Посільге намірів Витаутаса, сприймалися як його поразка. Барбашев твердив, що договір ішов “врозріз” із політикою Кейстутовича щодо Польщі [317, с.265].

Одночасно Барбашев наголосив, що спочатку крах 1399 р. не спричинив змін у стосунках; це сталося після того, як Йогайла укріпив позиції в Польщі, захитані смертю Ядвіги (17 липня 1399) [316, с.102]. За свідченням Длугоша становище Йогайли було тоді непевним; він навіть збирався повернутися до ВКЛ [172, t.IV, s.505-506]. Це ставило під сумнів традиційний погляд на унію

як на поразку Витаутаса. Було звернено увагу й на повідомлення Длугоша про те, що в 1399 р. Йогайла пожиттєво надав ВКЛ Витаутасові [172, т.IV, s.494-495]. А.Барбашев гадав, що тут ідеться про 1401 р. [316, с.99]. Вірогідніше твердження А.Левицького про компроміс 1399 р. між Йогайлою та Витаутасом, коли другого було визнано вел. князем [1990, s.431, 434]. А.Прохаска обстоював точку зору, за якою цю гідність Кейстутович отримав у 1401 р. [2082, s.100-106; 2074, s.44]. Погляд Левицького прийняли М.Грушевський та О. Галецький [578, т.IV, с.144, прим.2; 584, с.125; 1926, s.56-57]. О.Бальцер також вважав, що вел. князем Витаутас став з 1399 р., а в 1401 це було підтверджено [1850, s.7]. Далі пішов М.Чубатий, припускаючи, що компромісу досягнуто ще на початку 1399 р. [1740, т.CXXXIV-CXXXV, с.49]. В.Пічета, І.Лаппо, Д. Дорошенко продовжували пов'язувати Вільнюсько-Радомську унію з результатом битви на Ворсклі [1369, с.607; 1370, с.359-360; 1019, с.102; 1026, ч. 1, с.220; 687, с.106].

Поступово погляд на унію 1401 р. як компроміс здобув перевагу у фаховій літературі. Про відступ від ідеї інкорпорації писали А.Пресняков та М. Чуба-тий [1429, т.II, вып.1, с.87-89; 1432, с.341-342; 1740, т.CXXXIV-CXXXV, с.48-49]. Суперечливе твердження М.Довнара-Запольського, за яким успіх Витаутаса полягав у здобутті “самостійності князівства у складі Корони” [672, с.94-95].

За А.Левицьким, угода встановила першу справжню литовсько-польську унію; але й після цього не можна казати ані про суверенітет ВКЛ, ані про власне литовського вел. князя [1994, s.22; 1993, s.14, 22]. М.Грушевський та О. Галецький зводили верховну владу Йогайли до “номінальної чи моральної супрематії”. Унія 1401 р., на їхню думку, перекреслювала Кревську умову, відновлюючи самостійне державне існування ВКЛ; так вважав і Я.Якубовський [578, т.IV, с.144, прим.2, с.147; 584, с.125; 1917, s.7; 1926, s.56-57; 1913, т.I, s.161-166; 1939, s.151; 1421, с.318]. Протиріччя з попередніми угодами вбачав у вільнюсько-радомських домовленостях В.Пічета [1370, с.360]. За М.Чубатим, договір являв “союзну умову”, більш тісну, ніж унія. ВКЛ, яке вже фактично становило рівнорядну з Польщею державу, було визнане таким *de jure* [1740, т. CXXXIV-CXXXV, с.23, 53, т.CXLIV-CXLV, с.84-85, 90, 106].

Коло питань, пов'язаних із Вільнюсько-Радомською унією, не користувалося першорядною увагою дослідників. Протягом аналізованої історіографічної доби основний поступ спостерігався в з'ясуванні безпосередніх причин цих домовленостей і їхнього місця в політиці Витаутаса стосовно Корони. Доводиться констатувати помітний вплив на репрезентантів східнослов'янської литуаністики з боку їхніх польських колег. В якості головного результату має бути назване спростування оцінки угоди як однозначної поразки самостійницьких планів Ке-йстутовича, спричиненої катастрофою 1399 р., і утвердження погляду на неї як на компромісне залагодження тогочасної політичної ситуації.

6.4. Городельська унія

Вище йшлося про вплив домовленостей в Городлі на суспільну еволюцію і етноконфесійні взаємини всередині ВКЛ. Тепер торкнемося змін у стосунках Литви з Корonoю, спричинених цими актами. У вересні 1413 р. у названому місті відбувся з'їзд Йогайли, Витаутаса та литовсько-руських і польських панів. 2 жовтня видано 3 грамоти. В першій підтверджувалася інкорпорація ВКЛ до Корони на вічні часи. Було підкреслено, що боярство ВКЛ має лишатися вірним Йогайлі, Витаутасові та їхнім наступникам і Короні. По смерті Витаутаса вел. князем буде обраний той, за кого висловиться Йогайла чи його наступник. Вибір польського короля також не може відбутися без відома та участі Витаутаса і литовських бояр. Останні підтвердили ці пункти, не згадуючи про інкорпорацію; відповідні зобов'язання прийняли й польські пани [231, s.7-24; 164, t.I, №CLXII, p.286-289; 229, t.I, s.1-15; 223, t.I, s.29-32; 212, t.II, №1025-1026, s.16-18; 149, №49-51, s.50-72; 18, №2, c.211-216; 172, t.V, s.141-147]. Зовсім не брали участі в укладенні угоди князі; немає й ознак видання ними присяжних грамот.

Ставив під сумнів домовленості 1413 р. Д.Зубрицький, назвавши звістки про них "байками"; міг передбачатися лише оборонно-наступальний союз проти Ордену [763, c.246-250, 259, 269, 359; 764, c.16-17, прим.48; 761, c.79-80]. За твердженням М.Кояловича, після смерті одного з правителів інший мав дістати відповідно Литву чи Польщу [954, c.160; 962, c.133]; ймовірно, на це вплинуло твердження Стрийковського щодо аналогічного погодження між кузенами в Перемишлі в 1401 р. Городельську унію часто тлумачено крізь призму Грюнвалдської перемоги. Головною причиною угоди вважав її К. Шайноха [1756, t.II, c.650]. На думку А.Барбашева, тодішнє посилення Польщі робило її єдиною загрозою для самостійності ВКЛ. Для Корони ж унія була необхідною, щоб уникнути унезалежнення Литви [316, c.16-17; 317, c.123, 266]. "Жодної політичної необхідності" не вбачав в угоді С.Платонов [1394, c.424].

Протягом тривалого часу переважав погляд на унію як на суттєвий удар по самостійності ВКЛ. Д.Бантиш-Каменський наголосив, що утворення в 1413 р. "законодавчої влади" послабило владу Витаутаса [311, c.35-36]. С.Соловійов писав про "завоювання Литви, тобто її зараження язвою Польщі" [1568, №11, c.26]. На думку М.Кояловича, ці події знаменували крах мрій про самобутність Литовсько-Руської держави [954, c.161; 962, c.132]. Помітно, що подібні оцінки не є результатом дослідження юридичних аспектів взаємин. Увага зверталася на гадане упослідження православних; оскільки основою могутності держави вважався "руський елемент", не дивують апокаліптичні оцінки наслідків угоди.

С.Бершадський вважав, що метою був перехід від персональної до реальної унії [376, c.305], але наслідків це не мало до 1501 р. Дашкевич гадав, що унія 1413 р. вперше встановила зв'язок між Литвою та Польщею по смерті Йогайли [641, c.110]. Вільнюсько-Радомський договір передбачав спадковість влади у ВКЛ, Городельський же – елекційність. Реально до смерті Витаутаса його землі лишалися "немовби самостійними" [641, c.114, 126, 132, 139].

Вимушеною поступкою вважав унію А.Барбашев [317, c.265]. Навпаки, зміцнення самостійності ВКЛ вбачав Н.Молчановський [1232, c.277]. (За А.Левицьким, Витаутас отримав права монарха-суверена, яких не мав досі [1994, s.

24]). З цим погодився М.Грушевський: попри фрази про інкорпорацію, ішлося лише про зверхність польського короля [578, т.IV, с.149-152; 584, с.125]. Про “велику поступку литовському сепаратизму” писав М.Любавський [1135, с.34]. Прийняв висновки Грушевського та Любавського, констатує відмінність уніейних актів 1413 р. від попередніх, В.Пічета [1370, с.361; 1390, с.139-140; 1375, с.622]. На безпідставність оцінки Городельського договору як невдачі Витаутаса вказав А.Пресняков [1429, т.II, вып.1, с.95]. Ф.Леонтович твердив, що ВКЛ погодилося на постійну унію у формі інкорпорації [1059, 1908, №3, с.65, 67-68]. Успіхом, внаслідок посилення позицій Витаутаса, вважав угоду М.Довнар-Запольський; це послабило зв’язок, встановлений 12 роками раніше [672, с.60-61, 95]. М.Чубатий вважав унію поверненням до умов Кревської угоди; відмінність полягала в наявності окремого вел. князя Литви [1740, т.CXLIV-CXLV, с.88].

Тлумачення Городельської унії переважно залежали від того, чи мався на увазі безпосередній її зміст, чи віддалені наслідки, спричинені наближенням суспільно-політичного ладу ВКЛ до польських зразків. З кінця XIX ст. перевагу здобуває перша тенденція і, як результат, оцінка угоди 1413 р. як такої, що закріпила самостійність Литовсько-Руської держави. На відміну від попередніх прикладів, в еволюції поглядів на городельські домовленості менше простежується вплив досліджень польських литуаністів.

6.5. Відносини Витаутаса з Польщею в останні роки правління

Після Городельської унії Витаутас зайняв фактично рівне Йогайлі і незалежне від нього становище. Ця двозначність у взаєминах давала привід І.Шара-невичу вагатися, чи існувала тоді “Польсько-Литовська” держава, чи окремі Литва та Корона [1760, с.333, 335]. Шараневич та Д.Іловайський констатували дедалі більший вплив Витаутаса на Йогайлу [1760, с.332; 782, т.II, с.219-220]. А.Барбашев навіть твердив, що Йогайла сам залежав від Витаутаса, звертаючи увагу на роль вел. князя у внутрішніх справах Польщі [316, с.10; 317, с.158].

Позиції Витаутаса посилювала вигідна зовнішньополітична ситуація. Мельненська угода повернула Литовсько-Руській державі Жемайтю, створивши підґрунтя для врегулювання стосунків з Орденем. Від цього часу вел. князь займав позицію посередника між цісарем Зігмундом і рицарями та Польщею. Цісар, зі свого боку, прагнув розриву між ВКЛ та Польщею, чому мала сприяти коронація Кейстутовича. Сприятливі умови для цього створювали численні ко-нфлікти між Витаутасом та поляками і (меншою мірою) особисто Йогайлою.

Важливим етапом на цьому шляху став з’їзд у Луцьку в січні 1429 р. На ньому, крім вел. князя, були присутні Йогайла та цісар Зігмунд. Останній порушив питання про надання Витаутасові корони. Пропозиція не зустріла спротиву Йогайли, однак проти рішуче виступили польські можновладці на чолі зі Збігнєвом Олесницьким [172, т.V, с.342-344]. Лише згодом, перебуваючи

в По-льщі, король повідомив Зігмунда, що бачить в коронації небезпеку для унії; до того ж ВКЛ є діличним володінням Йогайли, яке Витаутас лише тримає до смерті [193, t.VI, №МСССХLI, р.810-811]. Це викликало обурення Витаутаса, висловлене в листі від 17 лютого [193, t.VI, №МСССХLV, р.815-818]. Влітку його послі повідомили, що вел. князь готовий прийняти корону і без згоди Йогайли.

Напруження взаємин змусило провідників польської політики вдатися до залагодження конфлікту. 3 жовтня Витаутас повідомляв, що Олесницький і воевода краківський Ян Тарнувський заявили про готовність Йогайли поступитися польською короною; він, однак, відмовився від пропозиції. Активізувалися дії польської дипломатії: в квітні посол Йогайли на з'їзді німецьких князів у Нюрнберзі протестував проти намірів Витаутаса та Зігмунда, апелюючи до папи Мартіна V [193, t.XII, №179, р.238-239]. У вересні професори Краківського університету заявили, що Зігмунд, обраний цісарем, але офіційно не коронований, не може надавати королівську гідність [193, t.XII, №185, р.252-253]. Орденські реляції свідчать, що Йогайла погоджувався на коронацію Витаутаса, з умовою, що по його смерті корона перейде до сина Йогайли [193, t.VI, №MCDLIII, р.941].

Вел. князь, заохочуваний цісарем, призначив коронацію на 8 вересня 1430 р. До Вільнюса запрошено низку високих закордонних гостей [172, t.V, s. 370; 100, с.34, 57, 75, 106, 140, 162, 188, 209, 230; 84, стб.489; 77, с.264; 78, с.143; 80, с.95; 82, т.XII, с.9; 89, пол.1, с.233; 96, с.102, 269, 343; 748, с.33]. Проте поляки не пропустили посольство Зігмунда, яке везло корону. 13 жовтня Витаутас твердо засвідчив намір домагатися коронації [193, t.VI, №MCDLVI, р. 944-946]. Од-нак спротив поляків і курії похитнув його рішучість: 2 днями пізніше вел. князь просив Зігмунда не вдаватися до зброї [193, t.VI, №MCDLVIII, р.947-948]. Невдовзі (27 жовтня) він помер. Є свідчення, що перед смертю Витаутас передав ВКЛ Йогайлі [219, №СХVII, р.298-299; 193, t. XII, №191, р.258; 172, t.V, s.383-384]. Більшість польських дослідників поставилася до звістки з довірою; думки ж східнослов'янських поділилися. Не піддавали її сумніву М.Любавський і М.Максимейко [1135, с.62-63; 1167, с.11]; Н.Молчановський і М.Грушевський, навпаки, кваліфікували його як “казку” [1232, с.348, прим.5; 578, т.IV, с.478].

Справа коронації Витаутаса викликала різноманітні оцінки, насамперед щодо витоків даних подій. Серед польських істориків, починаючи з Длугоша, була поширена теза про особисте честолюбство вел. князя; цим Длугош і Ваповський пояснювали його “податливість” на ініціативу, яка нібито походила від Зігмунда [172, t.V, s.340-342; 224, t.II, s.68-69]. Останню тезу сприйняли пізніша польська історіографія [310, с.21; 1044, с.89-90] і російські дослідники кінця XVIII – початку XIX ст. (М.Щербатов, Й.Штріттер, Н.Карамзін, Н.Полевой) [1797, т.IV, ч.I, с.448; 1591, ч.III, с.154; 819, т.V, с.138; 1417, т.V, с.293-294]. Тієї ж думки дотримувався І.Шараневич [1760, с.338]. На “честолюбство” вел. князя вказали Д.Бантиш-Каменський, С.Соловйов, М.Костомаров [311, с.37-39; 1568, №12, с.147-148; 1559, кн.II, с.422-423; 919, с.20; 908, с.537-538].

Поширення в східнослов'янській литуаністиці тези про “руськість” ВКЛ сприяло змінам в уявленнях про мотиви дій Витаутаса, прагненню пов'язати їх із прагненням унезалежнення держави. Це спричиняло дискусії, насамперед з репрезентантами польської історіографії. А.Прохаска обстоював тезу, згідно з якою у Витаутаса не було й гадки про відокремлення ВКЛ. Лише “дипломатична інтрига” цісаря і гросмейстера Руссдорфа збурила протистояння між ним та Йогайлою й поляками [2077, *passim*; 2106, s.538; 2069, t.II, s.212-244]. Такої ж думки дотримувалися С.Пташицький, Л.Зельверович, А.Левицький, Я.-К.Коха-новський [1448, с.355; 46, с.48-49; 1994, s.33-37, 39, 43-45, 48-49; 1951, s.198]. К.Шайноха поставив під сумнів свідчення Длугоша щодо значення цісарських інтриг, підкресливши згоду Йогайли на коронацію [1756, t.II, с.670-671].

З найрішучішою критикою тверджень Прохаски виступив М.Дашкевич, заперечивши першорядну роль Зігмунда в цих подіях та честолюбні мотиви Витаутаса [641, с.130-131, 133; 647, с.2-6]. Аналогічно висловилися А.Барбашев та П.Клепатський [316, с.130; 317, с.VI, 123; 868, с.24]. Суттєвого значення “інтризі” Зігмунда продовжувала надавати частина авторів популярних праць [432, с.257-258; 433, с.57; 968, с.49-50]. Не заперечував значну роль цісаря М. Груше-вський [578, t.IV, с.154], зауваживши, що пов'язування коронаційної справи з прагненням Витаутаса до самостійності поширене переважно в східно слов'янських і німецькій літературі [578, t.IV, с.154, прим.2]. Як показано, це не відповідає дійсності, насамперед щодо праць кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Дашкевич визнав, що Витаутас не наважувався на повний розрив із Коронаю. Коронація не дорівнювала скасуванню унії, але гарантувала від перетворення ВКЛ на польську провінцію [641, с.129-130, 132, 134-135; 647, с. 3, 5]. Це було майже дослівним повторенням оцінки І.Шараневича [1760, с.369]. На суперечливість політики вел. князя вказав М.Костомаров: виступаючи і за незалежність ВКЛ, і за поступки полякам, той став “одним із найважливіших підготовників поневолення Русі Польщею” [908, с.537]. На важливість для Витаутаса польської допомоги вказував М.Любавський [1135, с.62, 165]. Оригінальний погляд висловив А.Пресняков: за ним, дії вел. князя не становили загрози унії. На-впаки, Витаутас був найпослідовнішим її прибічником, бажаючи, однак, переходу провідної ролі до ВКЛ [1429, t.II, вып.1, с.98-99]. З тим, що Витаутас вис-тупав проти інкорпорації, а не унії як такої, погодився В. Біднов [345, с.25].

Однак традиційне уявлення про його прагнення до розриву з Коронаю продовжувало побутувати. За А.Барбашевим, лише смерть вел. князя завадила усамостійненню Литви [316, с.12; 317, с.263, 265-266]. Перебільшували незалежницькі плани Кейстутовича М.Грушевський та Б.Барвінський [578, t.IV, с.142-143, 149, 154, 184; 584, с.134; 324, с.14, 85]. Постійною метою його політики вважав здобуття самостійності М.Довнар-Запольський [672, с.61].

До другої половини XIX ст. серед східнослов'янських дослідників вельми популярні були тези, що походили з польської історіографічної традиції. Йдеться про пояснення коронаційних планів Витаутаса особистим честолюбством чи

зовнішніми факторами (підбурюванням з боку цісаря Зігмунда та Ордену). Згодом перевага починає надаватися твердженням про захист вел. князем самостійності ВКЛ, трактованого як “Західноруська держава”, і про його прагнення до повного розриву унії з Польщею. Ця зміна пояснюється не розширенням джерельної бази досліджень, а позанауковими, політико-ідеологічними чинниками, насамперед посиленням польсько-російського антагонізму після 1863 р. Проте вже з кінця ХІХ ст. (принаймні, у фаховій літературі) обстоюється менш радикальне тлумачення намірів Витаутаса. Це стало результатом як ретельнішого опрацювання джерельного матеріалу, так і послаблення упередженого ставлення до висновків польських литуаністів. Отже, відбувається нове зближення дослідницьких позицій, проте вже на базі якісно іншого рівня історичних знань.

6.6. Литовсько-польські взаємини 1430-х рр.

По смерті Витаутаса єдиним кандидатом на вільнюський стіл був Швітрігайла; він і став вел. князем. Обставини цієї події по-різному тлумачилися в джерелах та літературі. Я.Длугош та Б.Ваповський наголошували на тому, що ВКЛ “доручене” Швітрігайлі Йогайлою, який здійснив церемонію інвеститури. Це пояснювалося особистою прихильністю до брата [172, t.V, s.385-386; 224, t.II, s.107]. За “Хронікою Биховця”, Швітрігайлу обрано литовськими панамі на прохання Йогайли [99, с.153]. Сам король заявляв, що той силоміць захопив владу, полонив його і змусив дати згоду на це [193, t.XII, №191, р.258-259]. Цікавий сторонній погляд на події (орденського хроніста Конрада Бітшина): Швітрігайлу одностайно обрали вел. князем литовські та руські бояри [157, s.494].

Точка зору, за якою великокнязівська гідність надана Швітрігайлі Йогайлою, була поширена в польській історіографії [1907, t.I, s.357-358; 1779, т. I, с.252; 1957, s.399]. До неї схилилася й частина східнослов'янських істориків (Д.Мурзакевич, Н.Полевой, М.Смирнов, В.Антонович, Д.Іловайський); Д.Бантиш-Каменський твердив, що Швітрігайла одержав литовсько-руські землі як “уділ” [1243, с.134; 311, с.42; 1417, т.V, с.408; 1538, с.48; 272, с.175-176; 274, с. 235; 782, т.II, с.264; 1789, с.90]. І.Данилович звертав увагу насамперед на факт обрання вел. князя литовсько-руською знаттю [212, т.II, s.111-112]. Проти цього заперечив Д.Зубрицький, переконаний у тому, що великокнязівський стіл лишається спадковим [763, с.268-269]. Більшість вітчизняних, російських та білоруських дослідників робила наголос на ролі в інтронізації Швітрігайли місцевої знаті. Обраним вважали Ольгердовича С.Соловйов, Й.Турчинович, М. Коялович, Ф.Чарнецький, К.Бестужев-Рюмін, Н.Молчановський, М. Любавський, М.Мак-симейко, А.Пресняков, В.Пічета, Д.Дорошенко [1568, №12, с.148; 1559, кн.II, с.424; 1650, с.103; 954, с.164-165; 962, с.135; 1726, с.47; 385, т.II, вып.1, с.47; 1232, с.348; 1135, с.65; 1139, №3, с.137; 1167, с.69; 722, с.90; 1429, т.II, вып.1, с.131; 1370, с.364-365; 1365, с.22; 687, с.107].

Очевидно, що й обрання Швітрігайли, і його настановлення Йогайлою являли взаємодоповнюючі боки однієї справи. Можливо, тому деякі автори згаду-ють то про обрання, то про призначення [641, с.137, 139; 467, с.820-821; 672, с.62, 95]. Вважав важкими для з'ясування обставини даної події Б. Бучинський [447, с.117, 119]. М.Грушевський погодився з А.Левицьким у тому, що король і поляки бажали не допустити появи окремого вел. князя. Однак в обставинах, що склалися внаслідок боротьби навколо коронації, Йогайла був змушений погодитися з обранням Швітрігайли [1994, s.67, 71; 578, т.IV, с.184, 188-189, 478].

Одночасно розгорнулася боротьба за Поділля. По смерті Витаутаса було захоплено в полон старосту Даугірдаса і здобуто Кам'янець та решту замків Західного Поділля. Швітрігайла заявив протест Йогайлі та його польським радникам, які перебували в Литві, погрожуючи, що не відпустить їх. Із закликом про звільнення Йогайли та поляків звернувся навіть папа Мартін V [163, t.X, vol.VII, №СХХХVIII, р.355-357]. Втім, 7 листопада було досягнуто угоди, згідно з якою Швітрігайла мав отримати Поділля. На 15 серпня 1431 р. призначено з'їзд для розгляду подільського та решти спірних питань [193, t.VI, №MCDLXI, р.950]. Однак наказ Йогайли про повернення Кам'янця був проігнорований поляками; як наслідок, з кінця 1430 р. розгорілася збройна литовсько-польська боротьба.

Вище вже було розглянуто дії Швітрігайли в напрямі створення антипольської коаліції. 8 листопада 1430 р. він писав Зігмундові про бажання прийняти корону [193, t.VI, №MCDLXIV, р.953-954; 191, bd.VIII, №407, s.237-238]. Масштабні бойові дії почалися з кінця червня 1431 р., отримавши назву "Луцької війни" [185, s.352-354, №I; 193, t.XII, №194, р.264-266; 1994, dod.№II-III, s.365-368]. Однак вона точилася мляво; зрештою постало перемир'я на 2 роки, до якого, за наполяганням вел. князя, включено його союзників [219, №СХVIII, р.303-306; 191, bd.VIII, №501, s.298; 212, т.II, №1562, s.123-126; 447, с.131-135].

Невдоволені поляки закидали Йогайлі нехить до ведення війни, пояснювану сантиментами до брата. Ці звинувачення повторив Длугош [172, t.V, s.385-386, 411-412, 416, 421, 495]. Таке трактування прийняли А.Коцебу, Д.Зубрицький, С.Соловйов, І.Шараневич, К.Бестужев-Рюмін, О.Барвінський, Д.Пловайський, Н.Молчановський [946, с.111; 763, с.271, 277-279, 287-288, 292-293; 1568, №12, с.149; 1760, с.349, 388; 385, т.II, вып.1, с.48; 335, ч.IV, с.50; 782, т.II, с.267; 1232, с.355]. Прихильністю Йогайли до Швітрігайли і русинів пояснював його "дивну поведінку" М.Смирнов [1538, с.30, 32-33, 50-51]. А.Барбашев гадав, що він опікувався переважно особистими інтересами і навіть не надто дорожив польською короною [316, с.74-76]. Обережніше висловився щодо цього С.Соловйов [1559, кн.II, с.425]. Оскільки перемир'я Швітрігайла уклав за сприятливого для себе становища, І.Шараневич припускав, що певну роль мало відіграти його прагнення до примирення [1760, с.366]; оцінили дії Швітрігайли як його явну помилку А.Левицький та М.Грушевський [1994, s.105-106; 578, т.IV, с.198-199].

Серед оцінок литовсько-польської війни дивує характеристика її деякими дослідниками як “міжусобної” [782, т.ІІ, с.267; 1232, с.359]; вона виглядає природніше в працях репрезентантів польської історіографічної традиції. Перебільшенням є твердження А.Коцебу, за яким Польща в разі перемоги Швітригайли перетворилася б на “литовсько-руську провінцію” [946, с.235]. На це вказав Й.Сенковський [1518, с.67]; погодився з Коцебу Д.Зубрицький [763, с.289-290].

Переворот, який привів до влади Жигімантаса І, сприяв покращенню стосунків з Коронаю (коштом поступок з литовського боку). Кейстutowич просив Йогайлу затвердити його великокнязівську гідність; той вислав до Гродна своїх представників. 15 жовтня Жигімантас підтвердив унію; її умови ґрунтувалися на угоді 1401 р. Вел. князь визнав зверхність Йогайли та його наступників, обіцяв йому допомогу і запевняв, що не прагнутиме коронації. Ворожі щодо Корони угоди, раніше укладені Литвою, втрачали чинність. За Польщею визнані Західне Поділля і прикордонні волинські замки. Решта Волині лишалася у Жигімантаса до смерті. По ній ВКЛ мало перейти до короля та Корони, за винятком Тракая, призначеного синам вел. князя. Це, однак, не означало інкорпорації. Містилося лише застереження від дідичності великокнязівської влади; наступник Кейстutowича мав обиратися спільно литовцями й поляками. В угоді чітко розрізнялися титули “великого” й “верховного” князів Литви, причому другий закріплювався за королем [219, №ССХVІІ, р.514-517; 212, т.ІІ, №1630-1631, s.143-144; 324, app.І, №1, с.148-151; 149, №55, s.77-81]. 3 січня 1433 р. ці умови затвердив Йогайла [164, т.І, №CLXXV, р.307-311; 149, №58, s.84-90]. М.Любав-ський додав, що Жигімантас зобов’язався сплачувати данину Польщі [1135, с.74]; на безпідставності цього твердження наголосив Б.Барвінський [324, с.86].

Д.Зубрицький твердив, що ВКЛ потрапило тоді в залежність від Корони [763, с.299]. За тлумаченням А.Левицького, договір укладався на час життя Жигімантаса, але не визначалося, чи обов’язково по його смерті має обиратися ок-ремий вел. князь [1995, s.293-294]. Це спростовували М.Грушевський, А.Копис-тяньський, Б.Бучинський [578, т.ІV, с.207-208; 1972, s.82-84; 448, с.143]. Однак Копистяньський вважав, що надалі вел. князями могли ставати лише Ягайловичі; на переконання ж Грушевського, йшлося лише про відмову від дідичного принципу. Спираючись на привілей Йогайли Луцькій землі (30 жовтня 1432), він доводив, що король бажав прилучення Волині до Польщі, яке суперечило домовленостям із Жигімантасом [578, т.ІV, с.211-212, 222]. За А.Пресняковим, в угоді 1432 р. проведено ідею унії двох держав, а не інкорпорації [1429, т.ІІ, вып.1, с.135]. Подібно до Зубрицького, В.Пічета вказував, що Гродненська унія протирічила Городельській, і вважав встановлені взаємини подібними до укладених у 1392 і 1401 рр. [1369, с.612; 1370, с.366-367; 1371, стб.225; 1390, с.140].

Показова еволюція поглядів на ставлення Жигімантаса до Польщі. Тривалий час польські дослідники не шкодували компліментів на адресу вел. князя як “приятеля” Корони (Л.Голембіовський) [1907, т.ІІ, s.65-66]; за Ю.Бартошевичем, Кейстutowич “свято зберігав” союз із поляками [1854, s.842].

Аналогічний погляд висловлювали східнослов'янські дослідники, визначаючи його як “креатуру поляків”, “захисника унії” і т. ін. [1668, ч.І, с.308; 763, с.329; 1185, с.169; 385, т.ІІ, вып.1, с.48; 641, с.138; 1232, с.363]. Як не дивно, відмінний погляд дуже рано було висловлено в російській історіографії. М. Щербатов твердив, що вел. князь плекав плани “захоплення Польщі” [1797, т.ІV, ч.І, с.488]; проте ця заява не вплинула на погляди пізніших дослідників. Ю. Шуйський вказав, що Жигімантас прямував “дорогою Вітольда” [2154, s.69]. Однак і після цього польські історики не відмовилися від звичної оцінки Кейстутовича; за М.Бобжиньським, поки він правив Литвою, у поляків не було підстав для тривоги [400, т.І, с.244].

Спростував уявлення про Жигімантаса як прихильника Корони А.Левицький, довівши, що Кейстутович проводив “дволичну” політику [1994, s.152, 158; 1995, s.294-295]. З його характеристикою як “сепаратиста” погодився А.Прохаска [2068, s.253]. За М.Грушевським, вел. князь ішов слідами брата [578, т.ІV, с.219, 227-229]; “континуатором” політики Витаутаса вважав його Б.Барвінський [324, с.31-32]. Однак хибна оцінка політики Жигімантаса стосовно Польщі побутувала в літературі до кінця досліджуваної доби і навіть пізніше. Перебільшували готовність вел. князя жертвувати інтересами держави, характеризуючи його як “полонофіла” чи “підручного Польщі”, Ф.Леонтович, П.Брянцев, А.Ярушевич, О.Єфименко, В.Пічета, І.Крип'якевич [1057, с.265-266, 389; 433, с.58; 1830, с.7; 722, с.91; 436, с.180; 1359, с.89; 973, с.329].

20 січня 1433 р. Жигімантас підтвердив унію [212, т.ІІ, №1649, s.147; 324, app.І, №3, с.152-155; 149, №59, s.90-94]. Протягом усього 1433 р. його становище лишалося важким [212, т.ІІ, №1664, s.151]. Змогу контролювати ситуацію давала лише польська допомога; тому Жигімантас не міг “покинути цю ошукувану ним на кожному кроці Польщу” [324, с.53]. Його айла в січні 1434 р. відвідав ВКЛ, знову підтвердивши великокнязівську гідність Кейстутовича; той 27 лютого в Гродні засвідчив свою вірність угоді [164, т.І, №CLXXVI, p.312-317; 212, т.ІІ, №1681, s.155; 193, т.ХІ, №1975, p.230; 324, app.І, №4, с.156-159; 149, №60-61, s.94-105]. В той же час видання привілею 6 травня 1434 р., на думку Барвінського, слід розглядати як прояв нелояльності до Польщі [324, с.59].

Перемога під Вількомиром 1 вересня 1435 р. і мир з рицарями від 31 грудня, за оцінкою Грушевського та Барвінського, створили умови для “емансипації” Жигімантаса від Польщі [584, с.127; 324, с.66, 73]. Маючи змогу спертися на орденську допомогу, він “вступив під кінець свого панування зовсім у сліди Вітовта” [324, с.68, 86]. Грушевський підкреслив, що Кейстутович при першій нагоді виявив автономістські прагнення [897, с.167; 608, с.16]. Вже Й.Штріттер, вказавши на ворожість Жигімантаса до Корони, пояснював цим укладення угоди з Новгородом у 1436 р. [1591, ч.ІІІ, с.190].

Водночас частина польських провідників змінює ставлення до Швітрігайли. Князь почав переговори зі шляхтою руських земель Корони. Грамотою, виданою 4 вересня у Львові, Швітрігайла піддавався з усіма володіннями Владиславові ІІІ. Луцька земля переходила до Польщі негайно, решта – по його смерті; укладався союз проти всіх ворогів [193, т.ІІ, №ХСІ-ХСІІ

, р.84-86]. Це викликало занепокоєння й обурення Жигімантаса. Угоду не затвердив сейм у Серадзі, але це не завадило подальшим контактам галицької шляхти зі Швітрігайлою. Пояснення цьому полягає в співіснуванні в польському політикумі прихильників різних ліній у стосунках із ВКЛ. Перша полягала в інкорпорації південних (українських) земель; друга ставила за мету поглинення всього ВКЛ, хоча б і повільнішими темпами. За оцінкою М. Грушевського, рішення сейму було перемогою прибічників “програми-максимум” [578, т.IV, с.224, 394]. Ту ж обставину підкреслював А.Пресняков [1429, т.II, вып.1, с.137-138].

Пояснюючи контакти поляків зі Швітрігайлою, А.Коцебу вказав на втрату довіри до Жигімантаса [946, с.230]. Й.Сенковський зауважив, що польська стратегія полягала в підтримуванні боротьби всередині ВКЛ [1518, с.66]. “Двозначність” політики Корони від 1437 р. констатував М.Смирнов [1538, с.35]. Паралель між діями Швітрігайли та Жигімантаса провів Ф.Леонтович; втім, його твердження, нібито обидва обіцяли Короні Волинь по своїй смерті, було хибним, оскільки Швітрігайла мав поступитися нею негайно [1057, с.241]. Груше-вський мав сумнів у щирості цієї обіцянки [578, т.IV, с.223]. За Б. Барвінським, контакти поляків зі Швітрігайлою стали відповіддю на нелояльність Жигімантаса стосовно Корони [324, с.78, 87].

Події навколо Луцька викликали невдоволення Жигімантаса і змусили до кроків, які б підтвердили його вірність прийнятим зобов'язанням. 1 липня 1437 р. воевода вільнюський Йонас Даугірдас присягнув, що по смерті зверхника землі, якими він управляє, перейдуть до Корони [193, т.II, №XC, р.84; 149, №62, s.105-106]. 6 грудня вел. князь дав новий запис щодо унії [164, т.I, №CLXXVII, р.318-320; 193, т.II, №XCIII, р.86-88; 324, app.I, №6, с.160-161; 149, №63, s.106-108]. Польський уряд, у свою чергу, відмовився від зносин зі Швітрігайлою.

Звільнення Польщі від боротьби з Орденем створило небезпеку для Кейстутовича; тож у пригоді стало питання про чеську корону, яка стала вакантною з 1437 р. Крім Альбрехта II, на неї претендував молодший син Йогайли Казімерас; за підтримку поляками його кандидатури висловився Жигімантас. У травні 1438 р. у нього постав план створення антипольської коаліції, до якої, крім нього і Альбрехта, увійшли б пруські та лівонські рицарі, архієпископ ризький і татари [191, bd.IX, №288, s.172-173, №295, s.177; 193, т. XIV, app.№44, р.558].

На майже незалежне від Польщі становище Жигімантаса звернув увагу Ф. Чарнецький [1726, с.54]. М.Грушевський і Б.Барвінський підкреслили подібність його заяв наприкінці правління до фразеології Витаутаса. Так, Жигімантас писав Альбрехтові II: *“Ніколи ми не були нічийми підданими, і велике князівство наше, скільки сягає людська пам'ять, ніколи не було нікому підвладне, і ми держимо його не з рук поляків, а займаємо престіл його від Бога дідичним правом по наших попередниках. По смерті нашого брата, вічної пам'яті Вітовта, воно правно перейшло на нас, як на правдивого спадкоємця, і ми на цім престолі за Божою поміччю нікого, окрім Бога, не боїмося”* [193, т. XII, №261, р.403].

За А.Левицьким факт підготовки Жигімантасом розриву з Польщею визнали Любавський, Грушевський, Барвінський [1994, s.238, 258, 275, 282; 1995, s.294-309; 1135, с.93; 578, т.IV, с.219, 227-229; 324, с.102]. (Ці плани не були секретом для польських можновладців; тим не менше 16 грудня 1438 р. Владислав III підтвердив права Жигімантаса на ВКЛ [231, s.25-27; 223, t.I, s.63; 212, t.II, №1751, s.171; 149, №65, s.110-113]). Але на заваді задумам Кейстутовича стала низка перепон. 27 жовтня 1439 р. помер Альбрехт II. До того ж у ВКЛ виявилася опозиція антипольським планам Жигімантаса. На думку Барвінського, можна вести мову про існування двох “партій” серед литовсько-руської знаті [324, с.141]. За припущенням Левицького, опозицію очолили син вел. князя Михайлушка та єпископ вільнюський Мацей [1995, s.307-308]; з цим погодився Грушевський [578, т.IV, с.228]. Барвінський, Бучинський, Копистянський мали сумнів у розходженні в політиці Михайлушки та його батька [324, с.102; 448, с.144; 1972, s.97-102]. Перший зауважив, що не варто судити Жигімантаса за не-вдачу: “те саме стрінуло і такого геніального чоловіка, як Вітовт” [324, с.116]. “Моральна поразка” змусила Кейстутовича відмовитися від своїх задумів. 31 жовтня 1439 р. він підтвердив унію [193, t.XII, №262, p.403-404; 324, app.I, №7, с.161; 149, №66, s.113-114]; Владислав 7 січня 1440 запевнив у визнанні за ним великокнязівської гідності [164, t.I, №CLXXX, p.323-324; 149, №67, s.114-115]. На гадку Барвінського, обурення позицією аристократії могло породити в господаря задум помсти й відбитися у звістці “Хроніки Биховця” [324, с.109, 141].

Найпомітнішою рисою еволюції дослідницьких поглядів у процесі вивчення в східнослов'янській литуаністиці литовсько-польських взаємин 1430-х рр. є відмова значної частини фахівців від усталених стереотипів. Насамперед ідеться про подолання уявлень про Жигімантаса I як послідовного союзника, а Швітрігайлу – як непримиренного ворога Польщі. Хоча окремі історики віддавна ставили ці погляди під сумнів, їхню хибність доведено лише наприкінці XIX ст., внаслідок розширення джерельної бази досліджень. Найбільш рішуче розрив із застарілими уявленнями відбувався в польській та українській історіографіях. Значно більше розходжень лишалося в спробах визначення позиції Йогайли в литовсько-польській боротьбі, хоча й помітний відхід від ототожнення де-ржавних інтересів Корони з особистими планами короля.

6.7. Еволюція міждержавних відносин у 1440-1501 рр. Мельницька унія

Обставини, за яких Казімерас обійняв владу у ВКЛ, неоднаково зображено в джерелах. За Длугошем, Владислав III призначив брата намісником у Литві [172, t.V, s.577; 224, t.II, s.348]. Протилежною є версія “Хроніки Биховця”: литовські пани привезли Ягайловича всупереч бажанню достойників Корони, викравши його [99, с.157]. Коли Казімерас прибув до Вільнюса, його проголошено вел. князем, попри спротив поляків. Природно, на прохання магнатів ВКЛ підтвердити великокнязівську гідність Казімераса

Владислав відповів відмовою.

Активним діям польського уряду заважала справа угорської корони, вакантної по смерті Альбрехта II. 8 березня 1440 р. Владислав став королем Угорщини [790, с.208]. За повідомленням Длугоша, польський король мав намір поділити ВКЛ: Дорогичин і Мельник лишити в руках Болеслава мазовецького, до Корони приєднати Волинь і Берестейщину, а за Михайлушкою визнати Тракай і, можливо, Гродно. Рештою литовсько-руських земель повинен був порядкувати Казімерас [172, t.V, s.608-609]. Реалізувати це, однак, не вдалося.

Події 1440 р. частина дослідників трактувала, беззастережно йдучи за польською версією подій. Д.Бантиш-Каменський і С.Соловійов вважали, що Казімераса дійсно спочатку вислано в якості намісника [311, с.44; 1568, №12, с. 151; 1557, с.194; 1559, кн.II, с.426; 1573, с.213]. “Удільним великим князем” вважав Ягайловича М.Костомаров [919, с.24-25]. Досить рано цей погляд, однак, зазнав критики; зокрема, відкинув трактування Казімераса як намісника Д.Зубрицький [763, с.334-335]. М.Любавський зауважив, що бажання Владислава зробити бра-та намісником порушувало домовленості 1432 р. [1135, с.95]. М.Максимейко заперечив це [1167, с.13, прим.7]; згодом Любавський визнав, що, за умовами Гродненської унії, по смерті Жигімантаса ВКЛ мало повернутися до короля і Корони [1148, с.68]. М.Грушевський вважав, що кандидатуру Казімераса висунуто в середовищі литовсько-руських політиків. Як компромісну, її було прийнято й протилежною стороною [578, т.IV, с.231]. Що до міждержавних стосунків, встановлених тоді, то тут у східнослов'янських історіографіях майже не існувало розбіжностей. Загально визнана була теза про фактичний розрив унії 1432 р. [1135, с.96; 578, т.IV, с.233, 237; 687, с.108]. (Це, щоправда, не заважало деяким авторам плутати тогочасні Литву та Польщу [1292, с.88-89 і далі]).

Перші роки правління Казімераса (фактично державними справами тоді порядкували Пани-рада на чолі з Йонасом Гоштаутасом) позначені складним становищем ВКЛ. Однак провідники литовської політики незабаром владнали головні проблеми. Волинь, яку Швітрігайла опанував по вбивстві Жигімантаса, визнано позитивним володінням Ольгердовича; той, продовжуючи титулуватися вел. князем, визнав зверхність небожа. Вдалося тимчасово приборкати претензії з боку Михайлушки Жигімантовича. Нарешті, влітку 1444 р. ВКЛ повернуло Дорогичинську землю, сплативши Болеславу 6 тис. кіп празьких грошей.

В цих умовах Владислава III спіткала загибель під Варною (10 листопада 1444). Природною кандидатурою на польський трон вважався Казімерас; проте магнати Малопольщі підтримували Болеслава мазовецького. На Серадзькому сеймі 1445 р. Казімераса обрано королем. Проте Ягайлович зволікав із відповіддю під впливом литовсько-руських панів, які бажали вирішити деякі існуючі між Литвою та Польщею проблеми. Навесні 1446 р., щоб спонукати вел. князя до рішучіших дій, королем умовно обрали Болеслава. Це становило безпосередню небезпеку, з огляду на його родинні зв'язки з Михайлушкою.

У вересні в Бересті на з'їзді литовсько-руських і польських магнатів перші виставили умови прийняття Казімерасом польської корони. За

свідченням Длугоша, передбачалася відмова від згадок про “інкорпорацію” та подібних висловів, якими рясніли попередні унійні акти; встановлювався оборонно-насту-пальний союз. Корона мала визнати за Литвою володіння Волиню, повернути Західне Поділля та прикордонні волинські замки. Однак поляки переконали Казімераса прийняти корону, а вже згодом займатися впорядкуванням стосунків Литви з Польщею [172, t.VI, s.24-25]. Доповненням до цих повідомлень є датований 17 вересня 1446 р. документ, що містить умови, аналогічні висуненим литовськими панами. Однак тут зазначено, що йдеться про угоду, укладену в Парчеві, а Казімерас уже титулується королем [193, t. XIV, №5, p.7; 200, s.237-239]. Оскільки про жодний договір під 1446 р. Длугош не повідомляє, частина дослідників трактувала документ як проект ради ВКЛ, не прийнятий поляками [1859, t.I, s.315, prz.1]. На думку ж А.Левицького, Длугош приховав укладення договору, не вигідного для Корони [1998, s.23-35; 193, t.XIV, p.7]. Проте визнання акту довершеною угодою не отримало поширення. На тому, що йдеться лише про проект, наполягали Б.Улановський та А.Прохаска [200, s.235; 2068, s.272, prz.1; 2076, s.31; 2090, s.196-199]. Це тлумачення прийняли М.Любавський та А.Прес-няков [1135, с.113-115; 1429, т. II, вып.1, с.145]; до нього ж схилилися М.Груше-вський і Б.Бучинський [578, т. IV, с.238-240; 448, с.150-151]. Повторив твердження Левицького Й. Малиновський [1194, ч.II, вып.2, с.441].

Зрештою, Пани-рада погодилися з бажанням Казімераса обійняти трон. В якості гарантії він мусив видати 2 травня 1447 р. привілей, який містив пункти, спрямовані на забезпечення самостійності й цілісності ВКЛ. Господар присягався не зменшувати територію держави порівняно з часами Витаутаса і зобов’язався надавати уряди й землі лише “тубільцям”. Судячи з усього, привілей заспокоїв верхівку ВКЛ і приспав їй побоювання. Невдовзі Казімерас відбув до Польщі, де й сталася його коронація (25 червня 1447 р. у Кракові).

За оцінкою М.Грушевського, маючи нагоду розірвати зв’язок із Польщею, литовсько-руська аристократія не наважилася на це. Такі дії український історик пояснював “двоїстістю” політики знаті, спрямованої й на охорону окремішності від Польщі, і на збереження тісного союзу з нею [578, т.IV, с.237-238, 241; 584, с.128]. Міждержавні стосунки, встановлені тоді, кваліфікувалися не-однаково. Згідно з найпоширенішим поглядом, від 1447 р. Литву пов’язувала з Коронаю персональна унія. В.Антонович зауважив, що до середини XV ст. пер-ша користувалася повною самостійністю [280, с.2]. М. Дашкевич звернув увагу на те, що в одних руках вперше сполучено владу над Польщею і реальний конт-роль над ВКЛ; у цьому він шукав витoki наступного зближення між ними [641, с.140-141]. А.Пресняков підкреслив “дуже різкий” персональний характер тоді-шнього литовсько-польського зв’язку, втіленого в особливій ролі Казімераса, “в ролі подеколи суперарбітра швидше, ніж правителя” [1429, т.II, вып.1, с.146].

Дехто висловив відмінні думки. М.Смирнов бачив тут збереження “федеративного союзу” ВКЛ із Коронаю [1538, с.6-7]. М.Грушевський наголосив, що за Казімераса ці стосунки не формалізовано навіть у вигляді союзу [578, т.IV, с.251-252]. Єдиним реальним досягненням польської верхівки

Грушевський вважав приєднання Західного Поділля [584, с.131]. Що ж до В. Пічети, то він гадав, що 1447 р. в історії литовсько-польської унії слід розглядати як повернення до умов Городельської угоди [1370, с.374].

Значну увагу привернуло питання про те, наскільки виваженою була політика Казімераса стосовно обох своїх народів. Дехто приписував йому “патріотизм” стосовно Литовсько-Руської держави [1176, с.152]. Відповідно до загальної оцінки цього правителя, наголошував на “безхарактерності” Казімераса, його хитанні між Литвою та Польщею В.Антонович [274, с.238]. На те, що Казімерас невдовзі рішуче став на бік Польщі, вказував М.Грушевський; на його думку, особливо помітно це з 1453 р., коли королем було нарешті підтверджено коронні привілеї [578, т.IV, с.244; 584, с.128].

Подібна ситуація не сприяла нормалізації литовсько-польських стосунків. На переговорах у Любліні (травень 1448) запропоновано скасувати саму назву ВКЛ [172, т.VI, с.44]. Дразливим було питання про долю Волині (бездітний Швітрігайла мав близько 80 років). Однак за наказом Ольгердовича по його смерті (10 лютого 1452) його оточення передало Волинь під литовську зверхність [172, т.VI, с.96-97]. Цей вчинок Грушевський пояснив вірністю Швітрігайли “державній ідеї” ВКЛ [584, с.130]. Втім, у польській історіографії дана подія нерідко тлумачилася як перехід Волині від Польщі до Литви [1044, с.101]. Похибки припустився В.Антонович, твердячи, що 20 роками пізніше переходу Поділля під зверхність Корони та ж доля спіткала Волинь [270, с.XXI]. На помилковість цього вказав М.Максимович [1172, с.161-163; 1175, с.312].

Повернення волинських земель до складу Литовсько-Руської держави викликало обурення малопольських магнатів та шляхти на чолі з Олесницьким; лунали навіть заклики до війни з Литвою за Луцьк. Магнати ж ВКЛ виявляли невдоволення перебуванням господаря в Польщі та неувагою до потреб батьківщини. Багатим на подібні прояви виявився 1453 р. В травні Казімерасові заявлено про бажання мати іншого господаря; в сутичці його нібито навіть поранено. У вересні пани скаржилися гросмейстерові на Казімераса, засвідчуючи прагнення отримати окремого правителя [212, т.II, №1904, 1908-1909, с.196]. В листі від 7 серпня згадано, що існувала й конкретна кандидатура – Радвіла Астикович [212, т.II, №1907, с.196; 191, bd.XI, №296, с.262].

Природно, ВКЛ майже не брало участі у війні Польщі проти Пруссії. Влітку 1456 р. Пани-рада вимагали відмови поляків від Поділля і повернення Казімераса. Тоді ж, за повідомленням Длугоша, всередині магнатської верхівки стався поділ. Йонас Гоштаутас хотів, щоб Казімерас призначив вел. князем Семена Олельковича, одруженого з дочкою Йонаса Марією. Його підтримали Юрій Острозький, Олехно Судімантович; проти висловилися Йонас Манвидас та Миколас і Йонас Кясгайли [172, т.VI, с.212; 224, т.III, с.296; 216, т.II, с.250]. Смерть Гоштаутаса не зменшила рішучості патріотів ВКЛ: в 1461 р. було висунуено аналогічні вимоги [172, т.VI, с.294; 224, т.III, с.409; 216, т.II, с.259]. У січні 1463 р. литовські послы на Пйотркувському сеймі вимагали повернення Західного Поділля, прикордонних волинських замків і навіть Белзької землі [172, т.VI, с.344].

М.Дашкевич вказав, що, внаслідок Грюнвальдської перемоги й відібрання в Пруссії поморських земель, було здійснено головну мету унії; тепер потреба в ній втрачалася [641, с.178-179]. Визначаючи склад прихильників Семена Олельковича, І.Шараневич твердив, що його кандидатуру підтримувала “Русь волинська і подільська” [1760, с.446]; боротьбу православних за свої права вважав су-тністю подій А.Ярушевич [1830, с.42-43]. В дійсності найвпливовішими союзниками Семена були литовці-католики. Тож згодом у фахових працях перевагу здобуває погляд на згадані події як на прояв литовського державного патріотизму [1140, с.187; 578, т.IV, с.247-249; 1429, т.II, вып.1, с.148-149].

Згодом згадки про подібні інциденти зникають. Істотну роль у цьому відіграло завершення війни Польщі з прусськими рицарями. Та наприкінці 1470-х рр. попередні вимоги поновилися. Приводом стала московська експансія, зокрема, падіння Новгороду. Перед Берестейським сеймом (березень 1478) магнати просили Казімераса призначити до ВКЛ намісником одного із старших синів. Ягайлович заявив, що, допоки живий, нікому не віддасть владу над Литвою, і вирішив повернутися сюди й залагодити східні справи [172, т.VI, s. 632]. Навесні 1480 р. пани повторили вимогу, пропонуючи Казімерасові постійно перебувати у ВКЛ [172, т.VI, s.659].

Протягом усієї досліджуваної доби маємо приклади нерозрізнення ВКЛ і Польщі часів Казімераса і Александраса. Таких похибок припускалися Й.Штриттер, Д.Зубрицький, С.Соловійов, К.Кавелін, П.Куліш, І.Філевич, С.Бахрушин [1591, ч.III, с.240; 762, ч.I, с.49; 1559, кн.III, с.613; 1554, с.474; 1563, с.106; 804, стб.762; 251, с.552; 995, т.III, с.226, 228; 1676, с.11; 33, с.132, прим.1]. Черговий приклад підсвідомої “обмовки” бачимо у визначенні К.Бестужевим-Рюміним литовсько-польського протистояння як “міжусобної” боротьби [385, т.II, вып.1, с.50-51]; “внутрішніми” проблемами вважав ці події А.Пресняков [1432, с.413].

Плутанину викликало й скасування князівської влади в Києві. Г.-Ф.Міллером, П.Симоновським, В.Рубаном, О.Шафонським, А.Рігельманом ця подія тлумачилася як перехід Київщини до Польщі [1219, с.2; 1525, с.3; 1762, с.48, 246, 249; 1457, с.12; 1469, с.2-3; 965, с.1]. Одночасно такий погляд побутував у польській історіографії [1522, т.II, с.212, 239]. Аналогічно трактував київські події (помилково датуючи 1455 р.) А.Коцебу [946, с.235]. На тому, що з 1471 р. тут настановлено не польських, а литовських намісників, наголосив Д.Бантиш-Камєнський, а згодом М.Максимович [311, с.48, 52; 1156, с.479; 1176, с.149-152].

Кінець невизначеності зв'язку ВКЛ із Короною поклала смерть Казімераса (7 червня 1492). По ній литовсько-руські магнати запросили його сина Александраса лишитися у ВКЛ; 26 липня його піднесено на великокнязівський стіл [2031, s.192]. Виправдовуючись, вел. князь та Пани-рада посилалися на заповіт покійного господаря, який начебто передав Польщу Янові-Ольбрахту, а Литву – Александрасові [4, т.I, №101, с.116-118]. Про “тестамент” Казімераса згадують “Хроніка Биховця” та пізніші польські хроністи [99, с.163; 216, т.II, s.291; 156, т.II, s.888; 227, pars II, p.259]. В літературі щодо існування заповіту висловлено різні погляди. Оскільки про це литовська сторона згадала не одразу, Я.Ка-ро припустив, що маємо справу з

вигадкою [1867, th.V, hf.2, s.631-633]. Скептично сприйняли дану звістку М. Грушевський та Б.Бучинський [578, т.IV, с.252-253, 482; 448, с.159-160]; в обороні протилежної точки зору виступили Ф.Папе, О.Галецький та Л. Колянковський [2036, s.151-156; 2034, s.29, 31-32; 2031, s.191; 1913, t.I, s.421-422, 436-438, 440; 1952, s.397-400]. Спішне обрання Александраса уже Й. Лелевель пояснив литовсько-польськими протиріччями [1044, с.91, 93, 101-103]. М.Максимейко, вірний тенденції тлумачити події політичної історії ВКЛ московською та кримською загрозами, обстоював обумовленість обставин інтронізації 1492 р. (як і 1506) зовнішньою небезпекою [1167, с.127-128].

Отже, навіть персональний зв'язок ВКЛ із Короною припинив існування. Однак обидві держави потребували допомоги проти ворогів. У березні 1493 р. литовський уряд просив Польщу про поміч; у відповіді йшлося про необхідність відновлення унії. Погром татарами Поділля восени 1494 р. змусив поляків звернутися з аналогічним проханням і згодою на укладення нового акту унії. У 1496 р. литовські провідники заявили про згоду на унію в разі уневажнення всіх попередніх актів. Того ж року вироблено проект угоди. Між Литвою та Польщею укладався союз; за безпотомної смерті вел. князя передбачалося обрання наступника з правлячої в Польщі династії, і навпаки [193, t.XIV, №422-423, p. 437-441]. Цей проект поляки не прийняли. Проте незабаром важкі умови змусили їх погодитися на укладення угоди на засадах рівності, які досі відкидалися.

6 травня 1499 р. у Кракові польські стани і король дали згоду на унію [193, t.XIV, №448-449, p.465-467; 149, №72-74, s.121-124]; 24 липня у Вільнюсі її затвердив сейм ВКЛ [231, s.72-76; 212, t.II, №2111, s.251; 223, t.I, s.129-130; 149, №76, s.126-130]. Підґрунтям став вищезгаданий литовський проект. Підтверджувалися умови Городельської унії і вічний союз, який передбачав обопільну допомогу проти ворогів. Йшлося також про спільний вибір правителів Литви та Польщі. Решту актів унії було оголошено такими, що втрачають чинність.

Порівняно з іншими, унія 1499 р. не привернула значної дослідницької уваги. С.Кутшеба кваліфікував її як міждержавний союз [1983, s.32]; В.Пічета проводив паралель з уніями 1413 і 1432 рр. [1369, с.618]. Відмінні згоди висловлено стосовно ініціаторів укладення угоди. В польській історіографії переважало уявлення, згідно з яким це була верхівка ВКЛ [1867, th.V, hf.2, s.782; 1859, t.II, s.17]; протилежну думку обстоював М.Грушевський [608, с.20]. За зауваженням А.Преснякова, показова активізація унійних прагнень тоді, коли посилювався зовнішній тиск на Литву чи Польщу [1429, т.II, вып.1, с.165-166].

Однак проіснувати довго (хоча б на пергамені) рівноправному союзу не судилося. Невдала війна з Московією робила необхідною польську допомогу, чого угода 1499 р. не гарантувала. До цього додалася смерть Яна-Ольбрахта (17 червня 1501). Литовська сторона звернулася до поляків із пропозицією унії і кандидатурою Александраса на трон. Відповідні рішення ухвалив Гродненський сейм (серпень 1501); наприкінці місяця виряджено послів на елекційний сейм до Пйотркува. 3 жовтня вони дали згоду на прелімінарний унійний акт [164, t.I, №СХСVI-СХСVII, p.356-362; 212, t.II, №2138, s.259-260]. 23 жовтня в

Мельнику його затвердив Александрас із частиною Панів-ради й зобов'язався, що унію визнає решта литовсько-руської знаті [231, s.77-81; 223, t.I, s.131-133; 149, №82, s.142-147]. Підкреслювалося, що обидві держави мають становити “одне тіло”. Монарх мав спільно обиратися обома народами; передбачалося існування єдиних сейму, грошової системи та зовнішньої політики.

М.Грушевський зауважив, що Мельницька угода протирічила попередній і в цілому литовській політиці щодо Польщі [578, т.IV, с.262]. Частина дослідників пояснювала це критичною ситуацією, в якій перебувала Литва [1867, th.V, hf.2, s.856; 1135, с.143, 146; 1148, с.182-183]. Проте, зазначив Грушевський, маг-нати ВКЛ просто не визнавали укладеної унії [578, т.IV, с.262-263, 341]; це було природним, якщо згадати відповідні статті привілею 1492 р. Пани-рада рішуче відмовилася затверджувати угоду; тієї ж лінії дотримувався сейм. В 1569 р. литовсько-руські представники наголосили, що їхні послы в Пйотркуві перевищили повноваження, а присутніх у Мельнику панів змусив до підтвердження унії Александрас [25, с.80]. Польська сторона, зі свого боку, в усіх переговорах про поновлення унії наполягала, що угода має відбутися на умовах 1501 р.

Засади Мельницької унії віддавна привертала увагу. Зазначалося, що вона являє початок реального з'єднання Литви з Польщею [707, с.121; 1210, т.V, с.132; 786, т.I, с.347]. Як “найнеприродніший факт” характеризував її М.Коялович, з огляду на тезу про тодішнє панування “руської партії” [954, с.181-182; 962, с.148]. Стриманішим був погляд на події 1501 р. Грушевського. Він вважав їх компромісом між прагненнями ВКЛ і Корони: встановлювалася персональна унія, реальна лише декларувалася [578, т.IV, с.261]. За С.Томашівським, в 1501-1569 рр. між державами існувала реальна унія. Перерва спостерігалася лише між 1544, коли ВКЛ було передано в управління Жигімантасові-Аугустасу, та 1548 рр. (смертю його батька Жигімантаса II) [1639, с.126].

Що до факторів, які завадили реалізації угоди, то в деяких працях популярного характеру твердилося про спротив “руської партії” [982, с.85]. Згодом у фаховій літературі акцентувалося небажання тіснішої унії з Короною з боку магнатів. До того ж практика продемонструвала керівникам литовської політики, що вони не можуть розраховувати на реальну допомогу в боротьбі з Москвою [1429, т.II, вып.1, с.171]. М.Грушевський звернув увагу на те, що ВКЛ могло отримати окремого господаря в особі Жигімантаса, але Пани-рада не скористалася подібною можливістю [578, т.IV, с.263]. В.Пічета наголосив, що Мельницька унія, хоча й не реалізована, продемонструвала мету поляків [1370, с.376-377].

Вивчення в східнослов'янській литуаністиці розвитку литовсько-польських взаємин між 1440 і 1501 рр. позначене переважно реконструкцією “зовнішньої історії”, тобто встановленням основних фактів. Підставою слугувало розширення джерельної бази досліджень. Що до оригінальних концепцій і узагальнень, то їх було висловлено небагато; як результат, складно простежити напрями їхньої еволюції. Варто згадати посилення критичного ставлення до версії Длугоша, згідно з якою Казімерас оголошувався намісником Владислава III у Литві. Помітний і відхід від спроб шукати “православний” чи

“народний” ґрунт під виступами 50-60-х рр. на захист самостійності ВКЛ.

6.8. “Унійна справа” за часів Жигімантаса II і Жигімантаса-Аугустаса (до початку 1560-х рр.)

Події у ВКЛ по смерті Александраса нагадували ті, завдяки яким він обійняв владу. Пани-рада, не звертаючись до Корони, обрали вел. князем іншого сина Казімераса – Жигімантаса (20 жовтня 1506). На виправдання своїх дій вони вказували на небезпеку, яку начебто становив Михайло Глинський. З довірою до цього поставився М.Максимейко; він твердив, що раду спонукала до неузгоджених із поляками дій зовнішня небезпека [1167, с.127-128]. Втім, уже М.Коя-лович зазначив, що гіперболізація небезпеки від Глинського мала на меті забезпечення вибору окремого литовського вел. князя [954, с.184; 578, т.IV, с.264].

Протягом першого десятиліття нового правління унійне питання ставилося неодноразово. В грудні 1511 р. поляки нагадали про необхідність реалізації Мельницької унії [146, т.I, №СССХІV, р.235-237]. Пани-рада запропонували в березні наступного року проект угоди про оборонно-наступальний союз [146, т.II, №XXX, р.45, №XXXV-XXXVI, р.47-48]. На початку 1513 р. рада просила Жигімантаса про повернення до Литви і допомогу з боку Польщі; у відповідь поляки виставили вимогу реалізації унії [146, т.II, №ССІV, р.177-178]. В лютому 1514 р. магнати ВКЛ обіцяли повернутися до унійної проблеми після війни.

Таким чином, взаємини й надалі лишалися неврегульованими. “Потентати” намагалися закріпити окремішність батьківщини, використовуючи проблеми в стосунках Жигімантаса з поляками. 22 квітня 1522 р. господар підтвердив загальноземський привілей [231, с.124-126]. 4 грудня Пани-рада присягнули не обирати вел. князем нікого, крім Жигімантаса-Аугустаса [231, с.121-123; 146, т.VI, №СХV, р.126-127]. У 1526 р. поширилися чутки, що папа хоче дарувати московському правителю королівський титул; реакцією стало прохання Панів-ради, щоб ВКЛ було перетворено на королівство і відбулася коронація Жигімантаса-Аугустаса [4, т.II, №144, с.171-172, 174-176]. Незабаром ці прагнення було частково реалізовано. 18 жовтня 1529 р. вальний сейм у Вільнюсі проголосив сина Жигімантаса та Бони вел. князем [225, р.229; 216, т.II, с.395; 156, т.II, с.1045; 100, с.192, 213, 235]. Дана подія змусила до поступок і поляків: уже 20 лютого наступного року відбулася коронація Жигімантаса-Аугустаса в Кракові.

Нове поживлення навколо унійного питання спостерігається з 1540-х рр. Протягом 1542-1544 рр. з боку Корони порушувалося питання про відновлення унійних “записів”. Щоправда, 8 жовтня 1544 р. ВКЛ було передано в управління Жигімантасові-Аугустасу [100, с.171, 237; 99, с.174; 216, т.II, с.400; 227, pars II, р.404]. За М.Грушевським, це був останній тріумф оборонців литовської окремішності, хоча повного розриву унії не відбулося [578, т.IV, с.351].

Розмежування управління Литвою та Польщею не стало перепорою польським прагненням. Наприкінці 1545 р. питання про унію обговорював Краківський сейм [156, т.ІІ, s.1093]; те ж відбувалося в Пйотркуві (1547/8) [229, s.160]. З іншого боку, обидві держави усвідомлювалися сучасниками як цілком окремі. Так, 3 серпня 1546 р. складено “Попис границ и шкод” між ними [190, р.67-201; 8, т.І, №31, с.46-126]. Чергової помилки при змалюванні литовсько-польських взаємин припустився А.Віюк-Коялович, твердячи, що в 1547 р. Бельський повіт прилучено до Польщі [227, pars II, р.405-406]. Версію, згідно з якою це сталося в обмін на згоду на шлюб Жигімантаса-Аугустаса з Барборою Радвілайте, прийняв М.Довнар-Запольський [679, с.9]. На хибність цього вказав М.Любавський [1135, с.540]; втім, В.Пічета згодом повторив ту саму помилку [1369, с.625].

Оцінки взаємин доби правління Жигімантаса II зазнали певної еволюції. Ще в працях С.Соловйова є приклади нерозрізнення обох держав [1559, кн.ІІІ, с.613; 1554, с.474; 1557, с.241; 784, с.ХVІІ]. Поступово перевагу здобуває тенденція до чіткішого їх відокремлення; так, В.Ключевський вважав, що протягом першої половини ХVІ ст. мав місце лише “династичний союз” Литви та Польщі [874, с.119]. За зауваженням М.Довнара-Запольського, прагнення до унії з боку ВКЛ спостерігалось лише за загострення зовнішньої небезпеки [679, с.6]. Як “примарну” характеризував унію часів Жигімантаса В.Біднов [345, с.98].

Значну увагу було приділено особистій ролі господаря в унійній справі. На переконання В.Антоновича, Жигімантас II присвятив правління підготовці унії [272, с.218; 279, с.43]. Схожої думки трималися Д.Іловайський, М.Василенко [782, т.ІІІ, с.111, 124; 467, с.821]; дієвим прихильником унії вважав Жигімантаса О.Левицький [1039, с.39]. Втім, уже М.Смирнов, визнаючи великий вплив Ягеллонів на розвиток взаємин між ВКЛ і Коронаю, вказав, що позиція правителів не була однозначно пропольською. Він наголосив, що Казімерас та його наступники, обіцяючи сприяти якнайтіснішому з'єднанню, не виконували обіцянок [1538, с.7, 66]. На байдужість Жигімантаса II до унії, обумовлену династичними мотивами, вказував М.Грушевський [578, т.ІV, с.340, 342-343, 345-350; 584, с.141]. Таку ж оцінку дав М.Довнар-Запольський [672, с.102]; І.Лаппо вважав, що господар затягував справу литовсько-польської злуки [1026, ч.1, с.225].

Останнє відновлення персональної унії відбулося по смерті Жигімантаса II. Від початку правління в Польщі Жигімантаса-Аугустаса шляхетські послі активно виступають з вимогами унії [229, s.160]. Довнар-Запольський тлумачив це перевагою в посольській “ізбі” “протестантсько-демократичних” кіл, які нібито шукали союзників у Литві [679, с.7-8, 22; 672, с.103-104]. При цьому він зазначав, що литовсько-руська шляхта була тоді “не в силі” визначено висловити свою позицію щодо унії [679, с.13]. Це дало привід Грушевському закинути білоруському історикові “незрозуміле” висвітлення політики шляхетських послів [578, т.ІV, с.353, прим.1, с.364, прим.4].

У січні 1549 р. вимогу злуки з Литвою висловив сейм у Пйотркуві [156, т.ІІ, s.1098]. Восени 1551 р. на Вільнюському сеймі польські послі порушили це

питання, діставши рішучу відмову [216, т.ІІ, s.404; 156, т.ІІ, s.1107]. (А.Віюк-Коялович припустився похибки, твердячи, ніби Корона вимагала передати їй Підляшшя, Волинь, Київщину й Сіверщину [227, pars II, p.416]. Цю помилку повторив Довнар-Запольський [679, с.10; 672, с.104], що було зауважено Грушевським [578, т.ІV, с.354, прим.1]). Жваво обговорювалося питання про унію на Краківському сеймі 1553 р. Ідеологічним обґрунтуванням польських вимог стала публікація “Хроніки” М.Кромера, в якій обстоювалося прагнення поляків ус-талити стосунки з ВКЛ на підставі Мельницького акту. Це стало поштовхом для порушення даної проблеми на Пйотркувському сеймі 1558 р. Сейм у Вільнюсі наступного року заявив протест проти образливого й неправдивого трактування литовсько-польських взаємин Кромером.

Основним здобутком східнослов'янських істориків при вивченні даного періоду стосунків ВКЛ із Польщею слід визнати формування репрезентативної джерельної бази досліджень і встановлення основного масиву відповідних фактів. Торкаючись основних тенденцій у еволюції дослідницьких поглядів, перш за все слід згадати подолання стереотипу щодо нібито активного сприяння Жигімантаса ІІ укладенню тіснішої литовсько-польської унії. Відносно протягом досліджуваної історіографічної доби спостерігається дедалі чіткіше вирізнення тодішнього ВКЛ у якості цілком окремого від Корони державного утворення.

6.9. Литовсько-польська боротьба навколо унійного питання протягом 1560-х рр.

Поступово рух до литовсько-польського з'єднання втрачає однобічний характер. Проявом цього стала Вітебська конфедерація (13 вересня 1562) шляхти ВКЛ, зібраної задля відсічі московським військам. Було ухвалено петицію до Жигімантаса-Аугустаса з клопотанням про укладення унії. Умови “рицарство” бачило наступними: спільні сейми, оборона і вибір монарха, а також зрівняння в правах із коронною шляхтою. Литва мала зберегти окремі, приступні лише для тубільців, уряди, а також військо [233, cz.II, oddz.1, s.367-368]. Ці прохання Жигімантас-Аугустас не задовольнив (насамперед з огляду на позицію Радвіл).

Дана подія привернула пильну увагу в історіографії. Як “радикальний поворот” оцінили конфедерацію М.Любавський та М.Грушевський [1135, с.637; 578, т.ІV, с.364, прим.4]. І.Лаппо наголосив, що досі унійні ініціативи виходили з польського боку; тепер до них долучається Литва, хоча обидві держави зберігали відмінне розуміння унії [1026, ч.1, с.230-233]. Грушевський підкреслив, що ухвалу конфедерації прийнято всупереч думці магнатів [578, т.ІV, с.361-363]. Протилежної точки зору був Лаппо, заперечуючи існування польського впливу на вимоги шляхти та протиріч між нею й “потентатами” [1026, ч.1, с.233-234]. Це твердження, однак, спростовує джерельне свідчення, згідно з яким дії шляхти було спрямовано проти панів [233, cz.II, oddz.1, s.157].

Обговорення унійної справи було винесене на Варшавський сейм (зима 1563/4). Перед цим на сеймі у Вільнюсі (21 липня) розробили інструкції для послів до Варшави. Провідники Литовсько-Руської держави погоджувалися на наступні умови з'єднання. Народи матимуть спільного монарха, якого обиратимуть разом; його коронація та піднесення на великокнязівський стіл відбуватимуться окремо. Маючи двох або більше синів, правитель має зробити одного окремим вел. князем. Між державами встановлюються союз і обопільна допомога на засадах рівності. Зберігаються окремі уряди та сейми; останні, за потреби, можуть бути й спільними [233, cz.II, oddz.1, s.172-178, 280-289]. М. Любавський зауважив, що литовсько-руська верхівка бажала юридично оформити фактичний стан речей [1135, с.662]. На думку М.Грушевського, даний варіант унії являв компроміс між позиціями магнатів і шляхти ВКЛ. В разі його реалізації держави зберігали окремішність, поєднуючись персональною унією; спільною фактично була б лише зовнішня політика [578, т.IV, с.366-368].

Запропонований варіант не задовольнив поляків, які наполягали на інкорпорації ВКЛ. Пропонувалося, як і в 1448 р., відмовитися від назви “Литва”, замінивши її на “Нову Польщу”. Репрезентанти ж ВКЛ ґрунтували пропозиції на угодах 1413 і 1499 рр. Деморалізовані втратою Полоцька, вони були готові до поступок; однак звістка про перемогу на р. Улі додала литовцям рішучості в обороні своїх постулатів. Коли сподівань на компроміс не залишалося, до радикальних дій вдався Жигімантас-Аугустас. Він зрікся дідових прав на ВКЛ, передавши їх Короні [223, т.II, s.29-30; 149, №90, s.179-180].

Унійне питання наново порушили польські послы на Бельському сеймі 1564 р. [156, т.II, s.1154]. Литовсько-руське “рицарство” висловилося на користь “братнього з'єднання”; гору, однак, взяла позиція магнатства. Запекла боротьба відбилася й у публіцистиці. С.Оріховський не шкодував епітетів, змальовуючи “рабство” та “неволю” литовців; політичний лад ВКЛ він уподібнював турецьким і московським зразкам [57, с.357-371]. Відповіддю стала “Розмова поляка з литвином” анонімного автора (1564) з інвективами проти пануючої в Польщі анархії [211, s.36-54, 58-59, 66].

Значною втратою для оборонців самостійності ВКЛ стала смерть (28 травня 1565) Миколая Яновича Радвіли Чорного. Після цього їх очолив його кузен і тезка, Миколаяс Юрійович Рудий. Всередині Литви усе голосніше лунали вимоги об'єднання з Коронаю. На Вільнюському сеймі 1565/6 рр. репрезентанти Волині й Підляшшя висловилися за унію і спільні сейми [28, №XIV, с.173, №XVa, с.182, 185]. За свідченням А.Віюка-Кояловича, унійна справа порушувалася на сеймі в Бересті 1566 р.; передбачалися спільні елекція монарха і сейми та міждержавний союз [227, pars II, р.472]. Наступного року на з'їзді війська в Лебедеві шляхта знову просила про укладення унії [28, №XIX, с.482].

Зміна в ставленні до унії литовсько-руського суспільства привертала природну увагу. Сучасники пояснювали це небезпекою з боку Москви [26, с.610]; М.Щербатов помилково твердив, нібито московська загроза спричиняла нехоть поляків до з'єднання [1797, т.V, ч.II, с.135]. На зміні в міжнародному становищі наголосив і М.Смирнов. Якщо небезпека для Польщі тоді практично

зникає, то територіальна цілісність і навіть незалежність ВКЛ зазнавали загрози від Московської держави і Криму. До цього додавалися внутрішні проблеми (поширення протестантизму). Названі фактори спричинили постання партії, яка вважала злиття з Коронаю “меншим злом” [1538, с.7-8, 67]. На московську небезпеку як першорядну причину послаблення опору унії часто вказувалося наприкінці XIX та в перші десятиліття XX ст. Так вважали М.Максимейко, Н. Рожков [1333, с.171; 1167, с.48; 1463, ч.ІІ, вып.2, с.106; 1465, т.ІІ, с.135, т.ІІІ, с.130; 1035, с.38; 687, с.108]. Наявність, окрім московської, ще й татарської загрози констатував І.Лаппо [1773, с.13; 1018, с.15, 24; 1026, ч.1, с.276], взагалі переконаний, що головною причиною всіх уній був зовнішній вплив [1019, с.101-102]. В російській літературі було висловлено й парадоксальну гадку, начебто небезпека від Моск-ви та Криму була наслідком переходу Литви до західної орієнтації [1521, с.11].

Природну увагу привертало ставлення до унії Жигімантаса-Аугустаса. Те-за про його велику особисту роль в унійній справі довго була поширена в східнослов'янській литуаністиці. Її висловив ще М.Щербатов [1797, т.V, ч.ІІ, с.135, 222]. Вважаючи унію “заповітною справою” династії, С.Соловійов гадав, що її прискорила бездітність “литовського Сарданапала” [1559, кн.ІІІ, с.494, 593-594; 1554, с.475; 1573, с.261]. Цю ж обставину підкреслив Д.Зубрицький [761, с.55]. Відмінного погляду (ймовірно, під впливом польської традиції) дотримувалися Н.Карамзін та один із репрезентантів протобілоруської історіографії – Й.Турчи-нович. На їхнє переконання, головну роль відіграла “істинна любов до вітчизни” вел. князя [819, т.ІХ, с.77; 1650, с.158]. Вагомим фактором вважали особисте ставлення останнього до унії М.Максимович, В. Антонович, М.Смирнов, С.Бершадський, М.Дашкевич, Д.Іловайський, Ф. Леонтович [1180, с.251; 990, с.2, 97; 270, с.ХХХІV; 272, с.225-226, 228; 1538, с.8, 67; 376, с.308-309; 641, с.169, 174; 782, т.ІІІ, с.125, 148; 784, с.ХVІІІ; 1057, с.35; 1059, 1908, №5, с.166, прим.2; 1048, с.39; 687, с.110]. Як видається, наполягання на цьому мало на меті підкреслити “випадковість” остаточного литовсько-польського з'єднання, його обумовленість обставинами суб'єктивного характеру.

Протягом 1560-х рр. господар підтримував польські прагнення і відіграв суттєву роль в укладенні Люблінської унії. Частина східнослов'янських істориків (М.Костомаров, А.Трачевський) екстраполювала таку позицію Жигімантаса-Аугустаса на попередні часи [899, с.22; 1643, с.ХХХ]. Однак уже М.Коялович заперечив це [950, с.ЛХХХ-ЛХХХІV]. На межі XIX-XX ст. дослідження даної проблеми дало змогу спростувати подібні твердження. На тому, що роль господаря була спочатку невизначеною, наполягав М.Довнар-Запольський [679, с.10-11, 21]. Відсутність у Жигімантаса-Аугустаса апіорної “ревності” до злуки констатував М.Любавський [1135, с.570]. Тієї ж думки був М.Грушевський. Причину байдужості правителя Литви і Корони до польських аспірацій він вбачав у династичному факторі та близьких стосунках із магнатами, насамперед Радвіла-ми, а зміну в поглядах і діях пояснив перебігом Лівонської війни, бездітністю і загрозою розриву литовсько-польського зв'язку по його смерті [578, т.ІV, с.340, 352-353, 355, 357-360, 364-365; 584, с.141].

Часто вказувалося й на роль смерті Радвіли Чорного [310, с.135-136; 635, с.24; 2024, т.IX, с.449-450]. Це ж робили Н.Устрялов, С.Соловйов; дана теза прийнялася в російських працях популярного характеру [1668, ч.II, с.100; 1559, кн.III, с.594; 990, с.97; 1643, с.XXXI; 1739, с.66; 1782, с.26; 433, с.70-71; 352, с.250].

Рано (насамперед у польській литuanістиці) було наголошено, що спротив литовсько-руського суспільства унії мав соціальне підґрунтя, будучи реакцією магнатів, які непокоїлися за власне привілейоване становище. На це вказав Й.Лелевель [1044, с.126]. На присутності серед причин опору унії матеріальних, егоїстичних мотивів наголошував С.Голембівський [1908, cz.I, s. 61]; підбурюванням з боку німців пояснював поведінку “потентатів” І. Данилович [635, с.24]. Враховуючи це, поляки прагнули мати справу з верствою, більше зацікавленою в унії. Проявом цього були намагання вести безпосередні переговори з литовсько-руською шляхтою [25, с.5]. Проунійна позиція “рицарства”, природно, зазнала не менш критичних оцінок у східнослов’янській литuanістиці, ніж магнатський опір – у польській. У відсутності “державних ідеалів”, “грубому й короткозорому егоїзмі” шляхту звинувачували М.Коялович, С.Бершадський, Ф.Леонтович [956, с.74; 376, с.313; 1062, с.37]; як “зраду” кваліфікував її поведінку М.Да-шкевич [641, с.163]. В той же час визнання згаданого “соціального” моменту являло безумовний здобуток тогочасної історіографії [1674, с.215; 722, с.102].

Визнаючи вагомість московської загрози [28, с.XX; 676, с.5; 672, с.104-107], М.Довнар-Запольський підкреслив, що рух в напрямі унії не можна пояснювати цією єдиною причиною. Він констатував, що в Литві тоді виявляються “демократичні тенденції”, хоча кількість і мотиви прибічників унії важко визна-чити [679, с.21-23]. Не заперечували значення зовнішньої загрози й М.Любавський та В.Пічета. Однак, на думку першого, за Александраса і Жигімантаса II становище було не кращим; отже, першорядною є дія внутрішніх чинників, а саме “асиміляція” устрою ВКЛ із польським [1135, с.6, 734; 1148, с.3-4, 275, 281, 292-293; 1370, с.431, 436]. З цим погодився А.Пресняков, підкресливши од-ностайну підтримку шляхтою з’єднання з Коронаю [1429, т.II, вып.1, с.224]. Одночасно Любавський застеріг від ідеалізації мотивів, що рухали литовсько-руськими магнатами [1135, с.821]. З ним погодилися М. Грушевський і М.Пок-ровський [578, т.IV, с.339, 415-416; 584, с.148; 1416, т.III, с.10-11]. Особливу по-зицію зайняв І.Лаппо, захищаючи “рицарство” від закидів у байдужості до неза-лежності ВКЛ. Твердячи, що йому не менше, ніж магнатам, був притаманний патріотизм [1017, с.172; 1028, с.104; 1026, ч.1, с.311-312], Лаппо заперечив роль шляхти в підготовці унії. Дискутуючи з Любавським, він доводив, що до капітуляції призвели дії Жигімантаса-Аугустаса і Лівонська війна [1032, с.76-77].

Основний зміст дослідження литовсько-польських взаємин в останні роки перед Люблінською унією становило визначення факторів, які уможливили цю подію. Одним із головних серед них традиційно (від другої половини XVI ст.) визнавалася зовнішня загроза, насамперед з боку Москви. Довго гіперболізувалися особиста роль Жигімантаса-Аугустаса в довершенні унії і

послідовність його дій у цьому напрямі. Лише на межі ХІХ-ХХ ст. відтворення адекватної картини подій, завдяки зверненню до ширшого кола джерел, дозволило подолати хибні стереотипи. Натомість у східнослов'янській литуаністиці зростає увага до того, які саме елементи литовсько-руського суспільства виступали за й проти реального об'єднання з Коронаю (частково цей процес пояснюється впливом напрацювань польської історіографії).

6.10. Люблінська унія та її наслідки для Великого князівства Литовського

Край мало не двохсотлітній історії боротьби навколо унії поклав спільний Люблінський сейм, який відкрився 10 січня 1569 р. На ньому польська сторона запропонувала проект унії [233, cz.III, s.42-45; 25, с.68-73], а литовська – власний варіант. Він передбачав постійний оборонний союз і персональну унію. Спільний монарх мусив обиратися разом, але інтронізація відбувалася окремо; спільні сейми мали збиратися з питань зовнішньої політики та оборони. ВКЛ та Корона зберігали окремі уряди і монету [29, №VII, с.54-67; 25, с.79-88]. Згоди досягти не вдалося, хоча польські вимоги підтримав Жигімантас-Аугустас. Тоді литовська делегація вдалася до демаршу, залишивши сейм у ніч на 1 березня. Однак припинення сеймових нарад стосовно унії не сталося; навпаки, поляки, насамперед посольська “ізба”, вимагали рішучіших дій. Було ухвалено реалізувати “програму-мінімум”, якої й раніше домагалася частина коронних політиків. Вона полягала в прилученні до Польщі частини території Литви, а саме її українських земель. Тут стала в пригоді реституційна теорія: за нею, терени, на які претендувала Корона, раніше належали їй, і лише згодом перейшли до ВКЛ.

5 березня Жигімантас-Аугустас видав привілеї, якими Підляшшя і Волинь “поверталися” Польщі [223, t.II, s.77-80; 149, №96-97, s.193-207]. Було виставлено вимогу про присягу місцевих землевласників Короні. В цих умовах 5 квітня до Любліна повернулися вповноважені ВКЛ на чолі з Яном Ходкевичем. Підпорядкування Підляшшя відбулося відносно легко; не був надто енергійним і опір магнатів і шляхти Волині. 24 травня воєвода волинський Олександр Чорторійський, воєвода київський Василь-Костянтин Острозький, староста луцький, брацлавський і винницький Богдан Корецький та Костянтин Вишневецький склали присягу [9, ч.II, т.I, №I, с.1-17; 25, с.385]. За 3 дні видано привілеї, який гарантував непорушність місцевих прав [223, t.II, s.80-84; 149, №136, s.300-308].

По приєднанні Волині її послы та суспільства решти українських земель Литви порушили питання про те, що не бажають бути розділеними кордоном. Від імені брацлавської шляхти виступив воєвода Роман Сангушко [8, т.VII, №22-23, с.38]. Природно, польська сторона пішла їм назустріч, і 6 червня Жигімантас-Аугустас видав акти про прилучення Брацлавщини і Київщини [223, t.II, s.84-87; 25, с.405-406; 149, №138, s.308-319]. Щоправда, частина коронних сена-торів вагалася щодо доцільності приєднання Київщини, з огляду на

важкість її захисту від татар [25, с.401-406]; це викликало обурення менш компетентної посольської “ізби”. Відтепер ВКЛ повернулося до кордонів кінця правління Гедімінаса, охоплюючи майже виключно литовські та білоруські землі.

Насамперед слід торкнутися оцінок масштабів згаданої втрати для Литви. На думку М.Кояловича, вона була надзвичайно важка, оскільки Південна Русь являла “найжиттєвішу частину Литви” [955, т.І, с.35; 956, с.66]. Ця теза отримала поширення; її поділяли, зокрема, М.Дашкевич, В.Біднов, І.Лаппо [641, с.176; 345, с.117; 1019, с.136]. З часом до неї внесено суттєві корективи. На тому, що відібрані області були слабко пов’язані з основною державною територією, наголосив М.Грушевський [578, т.ІV, с.411]; “вельми слабку участь в загальнодержавному житті” цих земель зазначив М.Довнар-Запольський [676, с.5]. Більша єдність спостерігалася в питанні про ставлення місцевих суспільств до зміни пі-дпорядкування. Наголошувалося на проунійних настроях українських магнатів (на відміну від литовських і білоруських), насамперед Острозького і Чорторійського. Такі оцінки висловили Д.Бантиш-Каменський, Н.Устрялов [311, с.77; 1668, ч.ІІ, с.100-101; 993, с.100]; на особистій ролі першого в подіях 1569 р. наголошував І.Данилович [635, с.25]. Байдужість до зміни литовської зверхності на польську підкреслив С.Соловійов [1559, кн.ІІІ, с.594; 784, с.ХVІІІ], брак єдності в позиціях литовців і русинів – Д.Іловайський [782, т.ІІІ, с.125, 148].

Найрізкіших суджень обставини прилучення українських земель ВКЛ до Корони зазнали з боку П.Куліша. Поведінку місцевих провідників він визначив як “оборудку руських магнатів з поляками” [995, т.І, с.264, т.ІІ, с.9, т.ІІІ, с.244, 275], вважаючи Острозького “головним винуватцем” Люблінської унії [995, т.І, с.248-249, 272]. Подібний погляд здобув перевагу в історіографії (С.Бершадський, В.Ключевський, М.Любавський, М.Грушевський) [376, с.313; 844, с.52; 1830, с.217, прим.610-611; 875, т.ІІІ, с.95; 1135, с.824; 1143, с.347; 578, т.ІVІ, с.482]. Як “зраду українцями” “ідеї самостійності Західноруської держави” кваліфікував ці події (в 1920-х рр.) М.Довнар-Запольський [672, с.110]. М.Смирнов твердив, що союзником Польщі в південноруських землях була знать, “народ” же не бажав з’єднання з Короною; тому тут напередодні переговорів у Любліні не було проведено сеймиків, оскільки їхні учасники не обрали б прибічників унії [1538, с.69-70]. В популярній літературі траплялися хибні твердження про опір польським прагненням з боку Острозького [391, с.21-22].

Отже, в оцінках ставлення верхівки українського суспільства до інкорпорації її земель Польщею не було значних розходжень. Іншу картину спостерігаємо в питанні про мотиви поведінки місцевого магнатства та шляхти. Частина російських дослідників наголошувала на релігійному факторі. М.Коялович зазначив, що єдиною причиною опору українських магнатів могла бути загроза православ’ю; гарантування прав послідовників “грецької віри” зробило цю небезпеку неактуальною [956, с.54-55]. За Д.Іловайським та В.Ключевським, русини позбулися ворожості до Польщі внаслідок успіхів протестантизму [782, т.ІІІ, с.148-149; 875, т.ІІІ, с.94-95; 874, с.119-120; 1613, с.13-14]. Ф.Уманець був переконаний, що релігійне питання не було тоді

актуальним [1661, с.68-69].

Очевидно, Коялович вважав, що релігійними взаєминами не можна вичерпно пояснити мотивів, які рухали політичною елітою південноруських земель ВКЛ, тож спробував витлумачити її дії в соціальних категоріях. Спочатку він вважав, що в Україні була слабкою шляхетська верства, від якої могли сподіватися допомоги оборонці самостійності Литви; до того ж “рицарство” не становило небезпеки для української аристократії [956, с.54, 56; 954, с.204]. Згодом Коялович, навпаки, вказував, що магнати являли тут меншу загрозу для шляхти [962, с.165]. До цього додавався нібито притаманний “малоросам” монархізм, який не дозволяв їм чинити спротив волі господаря [956, с.58].

За слушним зауваженням С.Бершадського, руські магнати розуміли, що нічого не втраять внаслідок підпорядкування Короні [376, с.313]. Так саме дивився на справу М.Дашкевич, наголошуючи, що раніше українські князі були відсторонені литовськими панами від державних справ [641, с.173]. Є.Белов твердив, що репресії Івана IV проти боярства виклика́ли в народних масах Литовської Русі промосковські симпатії: “... західноруське боярство знало, що стратами бояр співчуття народу до Москви не тільки не зменшилося, а зросло; тому, побоюючись привабливої сили Москви для народу, воно поспішало сховатися від грози в унії з Польщею” [351, с.86, 130-132, 134; 352, с.257]. На політику Івана як вагомий фактор польських успіхів в унійній справі звертали увагу також Дашкевич та Д.Іловайський, вважаючи, однак, що дії царя “нейтралізува-ли” симпатії до його держави з боку русинів [641, с.161; 782, т.ІІІ, с.148, 330].

Від межі ХІХ-ХХ ст. все більша увага приділяється відмінностям у політичних пріоритетах між українською периферією та власне ВКЛ. Якщо Ф. Ума-нець ще твердив, нібито Волинь потребувала єдності з рештою руських земель та Литвою [1661, с.59], то М.Владимирський-Буданов підкреслив, що зовнішньополітичні інтереси ВКЛ як балтійської держави зосереджувалися на північному напрямі [490, с.3, 74]. М.Грушевський та М.Максимейко додавали, що волинські магнати і шляхта були мало зацікавлені в цих змаганнях; захист же від татар становив (як і для поляків) життєву необхідність [564, с.285; 578, т. ІV, с.381; 1773, с.13; 1167, с.159]. А.Пресняков зауважив, що литовські магнати мало цікавилися південними справами, на відміну від коронних [1429, т.ІІ, вып. 1, с.215-216, 226]. На значення польських шляхів вивозу товарів для українських магнатів і шляхти вказав М.Любавський [1143, с.346-347; 800, с.74].

Зміна в державній приналежності українських земель, на думку В.Антонюка, була вигідна місцевому боярству [276, с.107]; з цим погодився М.Чубатий [1740, т.СХХХІV-СХХХV, с.46-47]. “Епохальною подією” вважав інкорпорацію 1569 р. М.Грушевський [570, с.3]. Поширеним було уявлення про те, що згода українських магнатів на приєднання до Польщі відіграла головну роль у припиненні опору унії (Н.Устрялов, С.Соловйов, М.Максимович, М. Коялович, М.Костомаров, В.Ключевський, М.Грушевський, О.Єфименко) [1668, ч.ІІ, с.100; 1559, кн.ІІІ, с.594; 1573, с.261; 1185, с.176; 954, с.204; 908, с.543;

874, с.120; 1394, с.426; 584, с.146; 722, с.103]; М.Любавський уточнив, що вирішальним було прилучення Підляшшя і Волині [1140, с.182-183]. На один шабель із загрозою від Москви ставив втрату південних земель В.Дружчиць [694, с.216].

Литовська делегація була змушена повернутися до нарад про унію. Переговори тривали до 27 червня. Спочатку литовці хотіли з'єднання на основі акту 1501 р.; проте панами ситуації були вже поляки. До цього додавався тиск з боку Жигімантаса-Аугустаса. Зрештою, представники ВКЛ були змушені погодитися на спільну елекцію монарха (без окремої інтронізації), утворення єдиного сейму, спільну зовнішню політику та грошову систему. ВКЛ і Корона зберігали окремі уряди, скарбниці та збройні сили. Господар пообіцяв не здійснювати в Литві “екзекуцію прав”. 30 червня литовські репрезентанти затвердили ці умови присягою [25, с.485-490]; 31 складено унійний акт [233, cz.III, s.191-198; 223, t.II, s.87-92; 29, №XIV, с.140-163; 46, №12, с.32-44, 55-76; 149, №148-149, s.331-362], затверджений 4 липня Жигімантасом-Аугустасом [149, №151, s.364-373]. Цікаво, що цим подіям приділили мало уваги сучасні польські хроністи [216, t.II, s.418; 156, t.II, s.1169]; на що неодноразово вказувалося в літературі.

Серед причин, які змусили провідників литовської політики погодитися на унію, багато хто вказував насамперед на зовнішньополітичні фактори. Наполягання на цьому мало на меті підкреслити “випадковість” литовсько-польсько-го з'єднання. Поширеним, як і стосовно угоди 1385 р., було наголошування на особистій ролі правителя. За М.Максимовичем, Жигімантас-Аугустас “розбив свою Литовську державу на складові частини і кожна окремо приєднав до коро-лівства Польського” [1185, с.176]. М.Коялович вбачав у поступливості перед вимогами вел. князя “давні, істинно руські чесноти”, які полягали у “вірнопідданості, відданості государеві” [956, с.73-74; 961, с.216]. З тим, що авторитет господаря в Литовсько-Руській державі відіграв певну роль у подіях 1569 р., по-годилися М.Дашкевич і С.Бершадський [641, с.172; 374, с.156-157; 377, с.57]. Дехто наголошував на занепаді в передлюблінську добу литовської державної ідеї, “полонофільстві католиків і москвофільстві православних” [1639, с.133].

Паралельно збільшувалася увага до дії соціальних факторів у справі унії. Той самий Коялович констатував відсутність єдності між аристократією і шляхтою, дорікаючи першій тим, що вона не сперлася на “маси” [956, с.12, 24]. Цей закид повторив М.Дашкевич [641, с.173, 184]; М.Грушевський слушно зауважив, що така політична комбінація була нереальною [578, т.IV, с.416, прим.1]. Визнаючи розбіжності в ставленні до унії магнатів і “рицарства” [272, с.226-227], В.Антонович припустив, що й серед перших не було однастайності [285, с.22-24]. М.Покровський взагалі відкинув трактування боротьби навколо унії як “національної”: йшлося виключно про соціальні зрушення – перехід влади від “феодальної знаті” до “середніх землевласників” [1416, т.III, с.10-13].

Кроком назад стала позиція І.Лаппа. Зображення ним перебігу Люблінського сейму [1018, с.1-85] викликало численні критичні відгуки. М.Любавський зауважив, що Лаппо побіжно торкається протиріч між магнатами і шляхтою та позиції Підляшшя і Волині. Вказав він і на ідеалізацію позиції

литовських панів, які насправді керувалися не лише патріотичними мотивами [1151, с.488, 492-493]. Ті ж закиди пролунали з боку С.Середоніна [1521, с.10-12]. Обидва звернули увагу на суб'єктивність Лаппа, висвітлення ним подій з позицій “литовського патріотизму” [1151, с.491; 1521, с.9-10, 14]. А.Пресняков додав, що не згадано про розбіжності в позиціях литовців і русинів, коронних сенаторів і шляхетських послів. При цьому він визнав, що литовські представники мали “більше історичного і юридичного ґрунту під ногами” [1429, т.ІІ, вып.1, с.224].

Перейдемо до безпосередніх оцінок угоди між ВКЛ та Коронаю 1569 р. Не дивно, що в польській історіографії помітна ідеалізація з'єднання, підкреслювання його “братнього” характеру. Однак такий погляд не був цілком чужий і східнослов'янській традиції. Трактатування Люблінської унії як угоди “вільних з вільними, рівних з рівними” зустрічаємо в “Історії Русів” [889, с.21]; цей погляд запозичив М.Максимович [1180, с.256; 1170, с.508; 1188, с.626]. Поступово таке уявлення змінюється критичнішими оцінками. Більшість дослідників почи-нає акцентувати увагу на насильницьких засобах переведення унії. Наголошували на цьому представники слов'янофільського табору [243, с.36]; особливого розвитку дана теза дістала в працях М.Кояловича та його однодумців.

За розмаїттям поглядів проблему державно-правової кваліфікації останньої литовсько-польської унії можна порівняти лише з Кревською угодою. Най-давніша традиція, репрезентована польськими авторами XVI ст., зводиться до уявлення про повне з'єднання Литви з Коронаю [156, т.ІІ, s.1169]. Його успадкували польська та протолитовська історіографії XIX ст., зокрема, І.-Ж. Онаце-вич, Й.Лелевель, Т.Нарбут, Ю.Ярошевич, Ю.Шуйський [1930, s.116-117; 1988, s.195-196; 2024, т.ІХ, s.441-442, 450, 452; 1942, cz.ІІ, s.79; 2154, s.322-323]. Даний погляд був поширений і в східнослов'янській литуаністиці. Першим його сформулював Н.Устрялов [1667, с.433; 1666, с.19, 37-39], а за ним – ще низка авторів [419, с.70; 1425, с.28, 30; 1263, с.313; 520, с.300; 1726, с.15; 1273, с.1, 68; 956, с.6, 21, 81; 962, с.179; 1661, с.56]. Про цілковите злиття ВКЛ із Польщею та “загибель литовської національності” писав М.Смирнов [1538, с.71]. Близьку оцінку (“громадянська унія”) дали М.Максимович і Д.Зубрицький [1168, с.749; 1170, с.508; 1189, с.262; 1186, с.361; 764, с.16, прим.48]; Коялович, П.Муханов і П.Куліш прийняли це формулювання [954, с.201; 1245, с.149; 996, т.І, с.12, 37].

Поважний вік має відмінна теорія, за якою домовленості в Любліні кваліфікуються як федеративне з'єднання. Подібний погляд простежується в А. Вію-ка-Кояловича [227, pars II, p.489]. Від середини XIX ст. в окремих працях зустрічаємо твердження, згідно з яким окремішність ВКЛ не зникла й після 1569 р. [786, т.ІІ, с.558]. На початку другої половини століття у східнослов'янських історіографіях відроджується погляд Віюка-Кояловича. Н. Іванішев вважав Річ Посполиту федерацією [769, с.374-378, 412-413; 770, с.425, 434]. То частиною федерації, то окремою державою вважав полюблінську Литву М.Костомаров [919, с.47; 928, с.109; 903, с.225; 934, с.497; 905, с.524, прим.1]. Проміжну позицію займав М.Дашкевич: унія знаменувала фактичний

кінець литовсько-руської державності, хоча “тінь самостійності” ВКЛ зберігало й надалі [641, с.175-176].

Активізація дискусій помітна з 1890-х рр., коли литуаністичні студії в східнослов'янських історіографіях сягають найбільшої інтенсивності. Дехто продовжував розглядати унію як з'єднання двох держав у одну (М. Владимирський-Буданов, І.Філевич) [490, с.19-20; 495, с.53; 1682, с.37]. Перший, а також С.Бер-шадський, С.Платонов, Н.Рожков, В.Біднов, Й. Малиновський, В.Ігнатовський, Є.Шмурло вживали термін “реальна унія” [492, с.78; 374, с.7; 1394, с.426; 1466, с.42; 345, с.117; 1192, с.99; 797, с.11; 1781, [т.2], с.365]. Як “дуже тісну реальну унію” характеризував договір М.Грушевський [584, с.147]. Інше визначення – “парламентарна унія” – пропонував М. Любавський [1133, с.8; 1135, с.6, 3, 734, 848; 1148, с.281, 292], підтриманий М. Ясинським, М.Довнар-Запольським, О.Бальцером [1835, с.ІІІ, 24, 231; 308, с. 83-86, 211; 672, с.112]. Час від часу спостерігалось й повернення до погляду на Річ Посполиту як на федеративну державу [1276, с.256; 694, с.251; 628, вип.ІІ, с. 168].

Частина дослідників не зуміла чітко визначитися. Ф.Леонтович спочатку гадав, що наслідком угоди стала реальна унія [1050, с.21]; згодом писав то про інкорпорацію [1060, №10, с.297], то про збереження осібності ВКЛ [1053, с.47]. В працях В.Пічети, насамперед ранніх, маємо приклади й трактування договору як парламентарної унії [1369, с.631; 1370, с.435, 439; 1383, с.185], і відмови від нього [1380, с.563]. Пізніше він переважно твердив про федеративний характер Речі Посполитої [1362, с.496; 1387, с.186; 1391, с.121].

Варто окремо зупинитися на трактуванні угоди 1569 р. І.Лаппом. Він рішуче підкреслював окремішність і суверенітет ВКЛ, продовження його державного існування. Визначивши договір як міжнародний і вічний [1026, ч.1, с.283], Лаппо припускався надзвичайної плутанини в термінології. Він вів мову то про союз двох держав на чолі з єдиним урядом, то про федеративну державу [1018, с.79, 85; 1017, с.77, 144, 296, 416, 485, 532; 1030, с.374; 1022, с. 13, 19-20, 28-29; 1028, с.97-98, 100, 107, 112, 116; 1019, с.20-21, 26, 33, 35, 63; 1026, ч.1, с.257-258, 264, 268-269, 278-280, 303, ч.2, с.49, 59-60, 62-64, 72-73, 141, 545]. М.Люба-вський закидав Лаппові надмірне “захоплення” доведенням самостійності Литви після 1569 р. [1151, с.492-493]. М.Грушевський теж вважав, що не варто гіперболізувати ознаки державності ВКЛ [578, т. VI, с.278].

За виваженою оцінкою А.Преснякова, важко дати юридичне визначення угоді, що була компромісом оборонців литовської самостійності з польськими шляхетськими послами. Акт містить забагато неясностей. Тож реальні взаємини між литовською та польською частинами Речі Посполитої мали усталюватися в процесі повсякденного життя. Цьому сприяло й те, що сама Корона була далеко не монолітним державним організмом [1429, т.ІІ, вып.1, с. 228-230, 240].

Протягом аналізованої історіографічної доби коло проблем, пов'язаних із Люблінською унією, було докладно вивчене, на базі якнайширшого залучення джерел; результатом стало всебічне відтворення фактичного перебігу подій. На межі ХІХ-ХХ ст. увагу звернено на дію геополітичних чинників, які обумовили

легкість відокремлення українських земель від литовсько-білоруського “ядра” ВКЛ. Що до факторів, які уможливили з’єднання Литви з Короною, то, з одного боку, помітне акцентування “випадковості” даної події, наголошування на особистій ролі Жигімантаса-Аугустаса та зовнішній загрозі. Водночас дедалі більше місце відводилося дії “внутрішніх”, соціальних чинників. Виразне ідеологіч-не підґрунтя мала дискусія з польськими дослідниками, спрямована проти ідеалізації Люблінського акту та обставин його укладення. Тривалий час у східно-слов’янській литуаністиці (слідом за польською) явну перевагу мав погляд на угоду як таку, що поклала край литовсько-руській державності. Натомість від середини ХІХ ст. дедалі частіше мало місце звернення до “федеративної” та близьких до неї теорій; щоправда, помітної переваги не здобула жодна з названих концепцій. Природно, в питанні про історико-юридичну кваліфікацію угоди також спостерігаємо суттєвий вплив політико-ідеологічних чинників (прикладом є гіперболізація І.Лаппом самостійності ВКЛ після 1569 р.).

Історія виникнення й еволюції унійного зв’язку між Литвою та Польщею належала до тих комплексів питань, які перебували в центрі уваги східнослов’янської литуаністики. Найбільшою мірою це стосується Кревської та Люблінської угод. Однак спочатку інтерес до цієї проблематики переважно визначався дією позанаукових чинників. Тому тривалий час згадані дослідження перебували на ембріональному рівні, зводячись до декларативних тверджень. Справжнє вивчення литовсько-польських угод розпочинається з кінця ХІХ ст., не в останню чергу як реакція на студії польських авторів. Розширення джерельної бази дало змогу конкретизувати й уточнити фактичний бік багатьох подій та процесів. Було спростовано низку стереотипів (трактування Кревського акту як пер-сональної унії; визнання великокнязівської гідності за Скіргайлою взагалі, а за Витаутасом – уже від 1392 р.; оцінка угоди 1401 р. як поразки Литви; спрощене уявлення щодо “антипольської” лінії Швітрігайли і “пропольської” – Жигімантаса І; твердження щодо послідовно проунійної політики всіх Ягеллонів). Водночас жваві дискусії стосовно історико-юридичної кваліфікації окремих литовсько-польських угод продемонстрували неможливість вірогідного розв’язання цих питань. Помітне поступове перенесення уваги з дій окремих репрезентантів правлячої династії на ставлення до унії окремих груп всередині литовсько-русь-кого та польського суспільств. Поступовий процес “деідеологізації” досліджень у цій царині сприяв зближенню позицій східнослов’янських та польських істориків (втім, вплив з боку останніх був відчутним і раніше).

ВИСНОВКИ

Велика роль, яку відіграла Литовсько-Руська держава в минулому Білорусі, України та Росії, зумовила значну увагу до її історії з боку східнослов'янських дослідників. Уже протягом XVIII – початку XIX ст. (у працях В.Татіщева, М.Щербатова, Н.Карамзіна) було закладене певне підґрунтя вивчення даного комплексу проблем, хоча тоді історія ВКЛ ще не стала предметом спеціальних студій. Суттєвий же підйом інтересу до феномену ВКЛ спостерігається після польського повстання 1830-31 рр. Тоді російським урядом і суспільством була відчута потреба в “інкорпорації” минулого “Західної Росії”. Й.Сенковський та Н.Устрялов висунули теорію, згідно з якою ВКЛ являло собою “руську” державу, а отже, його історія є рівноправною частиною “руської” (тобто східнослов'янської) історії. (Парадоксально, але багато тез, які обґрунтовували “руський” характер ВКЛ, були запозичені з польської історіографічної традиції. До того ж є виразні свідчення того, що частина авторів, навіть той же Устрялов, не мала широкого переконання в обстоюваній нею “руськості” ВКЛ). Проте ця позиція зустріла спротив інших дослідників на чолі з С.Соловйовим.

Уже в 1840-50-х рр., однак, зацікавлення литуаністичними студіями в Російській імперії суттєво підупадає. Необхідно зазначити при цьому, що більшість дослідників даної проблематики походила з теренів колишнього ВКЛ, тобто з українських та білоруських земель. Значну увагу їй приділяли й деякі галицько-руські історики (Д.Зубрицький, І.Шараневич).

Повстання 1863 р., спричинивши значно більше загострення польсько-російських стосунків, ніж попереднє, сприяло й сильнішому та тривалішому сплеску уваги до історії ВКЛ. Отже, тривалий час однією з головних причин звернення східнослов'янських істориків до цього сюжету ставали “виклики” з польського боку. При цьому останні містилися не стільки в суто академічній площині, скільки в політико-ідеологічній. Тож не має дивувати суттєвий вплив на тогочасні дослідження позанаукових чинників і спричинений цим переважно публіцистичний характер праць М.Кояловича, І.Беляєва та ін. (Меншою мірою це стосується курсу К.Бестужева-Рюміна). В 1860-х рр. посилюються тенденції, започатковані ще протягом 1830-х, насамперед Устряловим: штучна ідеалізація литовсько-руських взаємин, гіперболізація русько-православних впливів у ВКЛ (аж до нерозрізнення Литви і Русі) до 1385 р. та етноконфесійного антагонізму і боротьби “національно-релігійних партій” в пізнішу добу, а також перебільшення промосковських симпатій населення Литовської Русі. Литовсько-руській (як і московській) верхівці приписувалося послідовне прагнення до об'єднання руських земель. Зворотнім боком цього ставало применшення ролі етнічних литовців у “Західноруській державі”. Якщо до 1860-х рр. у східнослов'янській литуаністиці часто траплялися запозичення поглядів польських істориків, то тепер помітний цілеспрямований відхід від них.

Одночасно відбувається перетворення Київського університету на центр литуаністичних студій у Російській імперії. Без перебільшення, епохальною подією стала поява “Нарису історії Великого князівства Литовського до середини

XV ст.” В.Антоновича; велике значення мали й критичні замітки на цю працю М.Дашкевича та “обласні” монографії інших учнів українського історика.

Названі праці створили підґрунтя для найвищого підйому за всю історію східнослов'янської литуаністики (1880-1900-і рр.). Тоді постають ще два її осередки: в Москві (М.Любавський, В.Пічета) та, дещо пізніше, у Львові (М. Грушевський, Б.Барвінський). В тогочасних студіях помітний суттєвий вплив позитивістських настанов. Протягом 1880-90-х рр. велика увага приділялася дослід-женню історії боротьби ВКЛ за Галичину і Волинь (праці І.Філевича та ін.). З 1890-х рр. поступ у студіюванні литовсько-польських уній в польській історіографії спричинив значний вплив на східнослов'янську литуаністику. Взагалі в цю добу помітне певне зближення в поглядах східнослов'янських та польських істориків. Це сталося внаслідок як здобутків у конкретно-історичних дослідже-ннях, так і їхньої поступової деідеологізації, відмови від багатьох стереотипів (зокрема, перелічених вище). Щоправда, зазначений процес стосувався лише частини фахових праць і майже не заторкнув робіт популярного характеру. До-вге протистояння в історіографії двох традицій – щодо добровільного входження руських земель до складу ВКЛ та їхнього завоювання – завершилося, зрештою, перемогою першої (за радянської доби ситуація змінилася на протилежну).

В той же час зростає увага до соціально-економічної історії та історії права ВКЛ (чого майже не спостерігаємо серед польських дослідників). Тому від початку 1900-х рр. помітне певне зменшення інтересу до власне політичної іс-торії; при цьому широко досліджуються політичний лад та державні інституції ВКЛ, роль і позиції різних соціальних груп у політичних подіях. Саме в цих сферах найбільш очевидні були лідируючі позиції білоруських, російських та українських дослідників, насамперед Ф.Леонтовича, М. Владимирського-Буданова, С.Бершадського, М.Ясинського, М.Любавського, М.Грушевського, М.До-внара-Запольського, І.Лаппа, М.Максимейка, Й. Малиновського, А.Преснякова, В.Пічети. (Видається, однак, що в історіографії дещо гіперболізується значення праць Любавського в розвитку литуаністики в Російській імперії).

На межі XIX-XX ст. знову постає питання про місце ВКЛ у “русській” іс-торії. Накопичення знань і перехід до більш адекватних уявлень про цю державу зробили очевидним той факт, що відмінності між Південно-Західною та Північно-Східною Руссю не можна пояснити лише польськими впливами. Як наслідок, частина російських істориків була готова відмовитися від концепції Сенковського – Устрялова і історичної спадщини ВКЛ; на необхідність цього вказував, зі свого боку, і Грушевський.

Починаючи ж від 1910-х рр., спостерігаємо поступове, однак неухильне зниження інтенсивності литуаністичних студій, внаслідок смерті одних авторів і відходу від проблематики інших. Помітний початок кризи східнослов'янської литуаністики і перехід першості в цій галузі до польської історіографії. Мало плідними виявилися й 20-і та початок 30-х рр. XX ст. Далосся взнаки нехтування політичною історією в тогочасній радянській історичній науці; для білоруської історіографії, яка приділяла найбільшу увагу історії ВКЛ, проблему становила

слабкість кадрового потенціалу. Білоруські дослідники переважно обмежувалися обстоюванням власної концепції ВКЛ (як “Литовсько-Білоруської держави”), подібно до того, як це робили їхні російські попередники в 1830-і та 1860-і рр. Показово, що при цьому білоруські історики “адаптували” до власних потреб багато тез із арсеналу своїх російських колег ХІХ ст. (В свою чергу, подібні запозичення з польської литуаністики були притаманні російській історіографії, як дожовтневій, так і радянській).

З початку 1930-х рр. помітний відхід історичної науки СРСР від власне марксистської методології, затаврованої в якості “вульгарного соціологізму”; вона виразно поступалася місцем успадкованим від традиційної російської історіографії (і дещо модифікованим) концепціям. Тоді ж відбувається фактичне призупинення литуаністичних студій на радянських теренах.

Таким чином, на досліджувану історіографічну добу (ХІХ – перша третина ХХ ст.) припадають становлення і найбільші (досьогодні) успіхи східнослов’янської литуаністики. Протягом даного вирішального етапу відбулися формування репрезентативної джерельної бази досліджень і на цьому ґрунті – реконструкція основного масиву історичних фактів. Динамічність розвитку білоруської, російської та української литуаністики частково пояснюється тривалим гострим протистоянням із польською історіографією. Найбільш вивченими в східнослов’янських історіографіях є етноконфесійні взаємини всередині ВКЛ, історія стосунків цієї держави з Московією та еволюція литовсько-польських унійних зв’язків. Специфікою джерел обумовлена схильність багатьох дослідників до апіорних узагальнень; ціла низка проблем поки що вирішена лише гіпотетично або взагалі навряд чи може бути розв’язана (наприклад, щодо існування “литовсько-руського феодалізму” чи історико-юридичної кваліфікації литовсько-польських угод 1385-1569 рр.). При цьому, однак, основні варіанти вирішення спірних питань були запропоновані вже протягом досліджуваного періоду.

“Відкриття” історії ВКЛ східнослов’янськими істориками мало несподівані наслідки. Її дослідження дали початковий поштовх (з середини ХІХ ст.) емансипації білоруської історіографії від російської і (меншою мірою) сприяли завершенню розмежування з останньою української. Природно, становлення цих національних історіографій мало наслідком їхні претензії на історичну спадщину ВКЛ. Поступово в кожній зі східнослов’янських історіографічних традицій виробилося “консолідоване” бачення місця ВКЛ у власній історії. Для білоруських істориків це була “своя” держава, органічна частина минулого власного народу; більшістю репрезентантів української історіографії, навпаки, литовська доба трактувалася як період бездержавності. Більші розходження спостерігалися в середовищі російських істориків. Залежно від ступеню впливу традиційного москвоцентризму, частина їх розглядала Московську державу як єди-но можливий осередок об’єднання колишніх земель Київської Русі; інші ж виз-навали альтернативним центром ВКЛ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані джерела

1. Акты исторические, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Т.І. 1334-1598. – СПб., 1841. – VIII+551+43+[1] с.
2. Акты Литовско-Русского государства / Изд. М.Довнар-Запольским. – Вып.І. (1390-1529 г.). – М., 1899. – XII+258+[1] с.
3. Акты Литовской Метрики / Собр. Ф.И.Леонтовичем. – Т.І. – Вып.1. 1413-1498 гг. – Варшава, 1896. – [1]+169 с.; Вып.2. 1499-1507 гг. – Варшава, 1897. – 200+[1]+LV с.
4. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі – АЗР). – Т.І. 1340-1506. – СПб., 1846. – IV+375+24+15 с.; Т.ІІ. 1506-1544. – СПб., 1848. – III+405+15+14 с.; Т.ІІІ. 1544-1587. – СПб., 1848. – VIII+317+17+14 с.
5. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Т.І. 1361-1598. – СПб., 1863. – [2]+301+15 с.; Т.ІІ. 1599-1637. – СПб., 1865. – [2]+15+287+[1] с.
6. Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографическою экспедициею Императорской Академии Наук. – Т.І. 1294-1598. – СПб., 1836. – XV+4+491+[1]+10+[1]+[1]+25 с.
7. [Анонім] Про вибиття татар перекопських під Вишнівцем року 1512-го // Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія: У 2-х ч. – Ч.2. – К.: Наукова думка-Основи, 1995. – С.5-10.
8. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. – Т.І. – Вильна, 1867. – X+409 с.; Т.ІІ. – Вильна, 1870. – XXIV+375 с.
9. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – Архив ЮЗР). – Ч.І. – Т.І. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси. (1322-1648 гг.). – К., 1883. – 182+938+[1] с.; Т.ІІ. Памятники литературной полемики православных южно-русцев с латино-униатами. – К., 1887; Ч.ІІ. – Т.І. – К., 1861. – LXIV+530+[1] с.; Ч.ІІІ. Акты о козаках. (1500-1648 г.). – Т.І. – К., 1863. – CXX+433+[1] с.; Ч.ІІІІ. – Т.І. – К., 1867. – LV+62+460+[1] с.; Ч.ІІІІІ. Акты о городах. (1432-1798). – Т.І. – К., 1869. – 94+636+[1] с.; Ч.ІІІІІІ. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI-XVIII веке. – Т.І. 1498-1795. – К., 1876. – 161+614+[1] с.; Т.ІІ. 1700-1799. – К., 1870; Ч.ІІІІІІІ. Акты о заселении Юго-Западной России. – Т.І. – К., 1886. – II+85+647+XII с.; Т.ІІ. – К., 1890. – II+[1]+II+210+644 с.; Ч.ІІІІІІІІ. – Т.ІІІІ. Акты о землевладении в Юго-Западной России XV-XVIII вв. – К., 1907. – II с.+С.3-224+451+66+XXI+[1] с.; Т.ІІІІІІІІІ. Акты об украинской

администрации XVI-XVII вв. – К., 1907. – 118+560 с.

10. Барбаро и Контарини о России. (К истории итало-русских связей в XV в.). – Л.: Наука, 1971. – 276 с.

11. Беларускі архіў. – Т.І. (XVI-XVII ст.). – Мн.: ІБК, 1927. – XXXII+267+[1] с.; Т.ІІ. (XV-XVI ст.). – Мн., 1928. – L+341+[3] с.

12. Белоруссия в эпоху феодализма: Сб. документов и материалов в 3-х т. – Т.І. С древнейших времен до середины XVII века. – Мн.: Изд-во АН БССР, 1959. – 516 с.

13. Белорусский архив древних грамот / Изд. И.Григоровичем. – Ч.І. – М., 1824. – XVI+148 с.

14. Волыньско-Галицкая летопись, составленная с концом XIII века. 1205-1292 / Изд. А.С.Петрушевич. – Л., 1871. – 146+[2] с.

15. Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики / Сост. Я.Н.Щапов. – Вып.ІІ. – М., 1976. – 203 с.

15а. Гейденштейн Рейнгольд. Записки о Московской войне (1578-1582). Шлихтинг Альберт. Новое известие о России времени Ивана Грозного. Штаден Генрих. О Москве Ивана Грозного. – Рязань: Александрия, 2005. – 608 с.

16. Генрих Латвийский. Хроника Ливонии. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1938. – XV+608 с.

17. Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 431 с.

18. Гісторыя Беларусі ў дакументах і матэрыялах. – Т.І. IX-XVIII ст. – Мн.: Выд-ва АН БССР, 1936. – XVI+678+[1] с.

19. Головацкий Я.Ф. Памятники дипломатического и судебно-делового языка русского в древнем Галицко-Володимирском княжестве и в смежных русских областях, с второй половины XIV столетия // Научный сборник, издаваемый литературным обществом Галицко-Русской Матицы. – 1865. – Вып. ІІ. – С.181-200.

20. Грамоты XIV ст. (Пам'ятки української мови). – К.: Наукова думка, 1974. – 256 с.

21. Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год / Под ред. В. Антоновича и К.Козловского. – К., 1868. – X+II+163 с.

22. Грамоты Великого Новгорода и Пскова. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – 408 с.

23. Грамоты, касающиеся до сношений Северо-Западной России с Ригию и ганзейскими городами, в XII, XIII и XIV веке. – СПб., 1857. – [22] с.+[8] табл.

24. Длугош Ян. Грюнвальдская битва. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – 214 с.

25. Дневник Люблинского сейма 1569 года. Соединение Великого княжества Литовского с королевством Польским. – СПб., 1869. – XVII+786+[2] с.

26. Дневник последнего похода Стефана Батория на Россию (осада Пскова) и дипломатическая переписка того времени, относящаяся главным образом к заключению Запольского мира. (1581-1582 г.) / Изд. М.Коялович. –

СПб., 1867. – VII+839 с.

27. Документы к истории присоединения Ливонии к Польше // СМСИПК. – Т.Ш. – Рига, 1880. – С.401-432.

28. Документы Московского архива Министерства юстиции. – Т.І. – М., 1897. – XXIII+569+[1] с.

29. Документы, объясняющие историю Западно-русского края и его отношения к России и к Польше. – СПб., 1865. – ССIII+658 с.

30. Дополнения к актам историческим, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Т.І. – СПб., 1846. – III+400+18+14+[1] с.

31. Древняя Российская вивлиофика, содержащая в себе собрание древностей российских, до истории, географии и генеалогии российския касающихся / Изд. Н.Новиковым. – 2-е изд. – Ч.І. – М., 1788. – XVI+446 с.; Ч. XV. – М., 1790. – VIII+438 с.

32. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV-XVI вв. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 587 с.

33. Духовные и договорные грамоты князей великих и удельных / Под ред. С.В.Бахрушина. – М., 1909. – 148+[4] с.

34. Жерела до історії України-Руси. – Т.VIII. Матеріали до історії української козащини. Документи по рік 1631 / Вид. І.Крип'якевич. – Л., 1908. – XI+ 46+407 с.

35. Законодательные акты Великого княжества Литовского XV-XVI вв. / Под ред. И.И.Яковкина. – Л.: Соцэргиз, 1936. – XII+156 с.

36. Иоасафовская летопись. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 240 с.

37. Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в.: Документы и материалы в 3 томах. – Т.І. 1408-1632. – М.: Наука, 1965. – 364 с.

38. Історія України в документах і матеріалах. – Т.І. Київська Русь і феодальні князівства XII-XIII століть. – К.: Вид-во АН УРСР, 1939. – 293 с.

39. Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государство короля Сигизмунда-Августа (с 1545 по 1572 год) / Изд. М.Оболенским и И. Даниловичем. – М., 1843. – XX+480+[2] с.

40. Лаврентий из Бржезовой. Гуситская хроника. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 332 с.

41. Лашков Ф. Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством в XVI и XVII вв., хранящиеся в Московском Главном архиве Министерства иностранных дел. – Симф., 1891. – IX+206 с.

42. Летопись великих князей литовских / Изд. А.Н.Попов // Ученые записки II Отделения Императорской АН. – Кн.І. – СПб., 1854. – С.21-58.

43. Ливонская летопись Франца Ниенштедта // СМСИПК. – Т.Ш. – С.353-400; Т.ІV. – Рига, 1882. – С.7-124.

44. Ливонская хроника Бальтазара Рюссова // там само. – Т.ІІ. – Рига, 1879. – С.157-404; Т.ІІІ. – С.123-352.

45. Ливонская хроника Германа Вартберга // там само. – Т.ІІ. – С.81-155.

46. Литовская Метрика, государственный отдел Великого княжества Литовского, при Правительствующем Сенате. Грамоты и регесты из собрания “древних актов”, писанных на пергаменте на литовско-русском, латинском, нижне-германском, старо-чешском и польском языках / Сост. Л.М.Зельверович. – Т.І. – СПб., 1883. – 112 с.
47. Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории Пановрады Великого княжества Литовского. – Томск, 1901. – XX+508+CLX+[2] с.
48. Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории Пановрады Великого княжества Литовского. Добавление. – Томск, 1912. – VII+139+LXXI с.
49. Материалы для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии, Валахии и Турции в XIV-XVI вв. / Собр. В.А.Уляницким. – М., 1887. – VII+[1]+244 с.
50. Меховский Матвей. Трактат о двух Сарматиях. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1936. – X+[1]+288 с.
51. Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 151 с.
52. Новгородская летопись по Синодальному харатейному списку. – СПб., 1875. – [1]+338 с.
53. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 643 с.
54. Новгородские летописи. (Так названные Новгородская вторая и Новгородская третья летописи). – СПб., 1879. – XXIV+488+113+[1] с.
- 54а. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. – Кн. XXI. Описание документов архива. II. Книги Литовской Метрики. – М., [1916]. – XXVIII+592 с.
55. Опись архива Посольского приказа 1626 года. – Ч.1. – М., 1977. – 416 с.
56. Оріховський Станіслав. Життя і смерть Яна Тарновського // Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія: У 2-х ч. – Ч.1. – К.: Наукова думка-Основи, 1995. – С.254-293.
57. Оріховський Станіслав. Квінкункс, тобто вірець устрою Польської держави // там само. – С.294-404.
58. Оріховський Станіслав. Про турецьку загрозу // там само. – С.61-109.
59. Оріховський Станіслав. Промова на похоронах польського короля Сигізмунда Ягеллона // там само. – С.180-223.
60. Палеографические снимки с русских грамот преимущественно XIV века / Под ред. А.И.Соболевского и С.Л.Пташицкого. – СПб., 1903. – [10] с.+51 л.
61. Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – Ч.І. Сношения с государствами европейскими. – Т.І. Памятники дипломатических сношений с Империею Римскою (с 1488 по 1594 год). – СПб., 1851. – XXV с.+1620 стб.
62. Памятники дипломатического и судебно-делового языка русского в древнем Галицко-Володимирском княжестве и в смежных русских областях, в

XIV и XV столетиях / Изд. Я.Ф.Головацким. – Л., 1867. – 68 с.

63. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т.II. – К., 1846. – 2+VIII+371+233+162+[1] с.; Т.IV. – К., 1859. – XIII+XV+133+232+464+119+[1] с.

64. Памятники истории Великого Новгорода и Пскова. Сб. документов. – Л.-М.: ОГИЗ-Соцэкгиз, 1935. – 192 с.

65. Памятники русского права. – Вып.II. Памятники права феодально-раздробленной Руси. XII-XV вв. – М.: Госюриздат, 1953. – 443 с.

66. Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской. – М.: Ладомир, 1997. – 384 с.

67. Письмо гетмана литовского, Радивила, о победе, одержанной при Уле, 1564 года, генваря 26-го // ЧОИДР. – 1847. – №3. – С.I-IV, 1-18, 1-4.

68. Повести о житии Михаила Клопского. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – 172 с.

69. Повести о Куликовской битве. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 512 с.

70. Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). – Т.I. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1962. – [2]+VIII с.+286 стб.+[2] с.+Стб.289-488+[4] с.+Стб.489-540+С.541-577+[3] с.

71. ПСРЛ. – Т.II. Ипатьевская летопись. – СПб., 1843. – IX+377+[2] с.

72. ПСРЛ. – Т.II. Ипатьевская летопись. – 2-е изд. – СПб., 1908. – XVI с.+938 стб.+87+IV с.

73. ПСРЛ. – Т.III. Новгородские летописи. – СПб., 1841. – IX+[2]+308+[1] с.

74. ПСРЛ. – Т.IV. Новгородские и псковские летописи. – СПб., 1848. – VIII+[1]+360+[3] с.

75. ПСРЛ. – Т.IV. – Ч.1. Новгородская четвертая летопись. – Вып.1. – Пг., 1915. – IX+320 с.; Вып.2. – Л., 1925. – [2] с.+С.321-536; Вып.3. – Л., 1929. – IV с.+С.537-686+[2] с.

76. ПСРЛ. – Т.IV. – Ч.2. Новгородская пятая летопись. – Вып.1. – Пг., 1917. – [2]+VI+264 с.

77. ПСРЛ. – Т.V. Псковские и Софийские летописи. – СПб., 1851. – VI+275+[2] с.

78. ПСРЛ. – Т.VI. Софийские летописи. – СПб., 1853. – 358+[2] с.

79. ПСРЛ. – Т.VII. Летопись по Воскресенскому списку. – СПб., 1856. – X+[1]+345+[1] с.

80. ПСРЛ. – Т.VIII. Продолжение летописи по Воскресенскому списку. – СПб., 1859. – VIII+[2]+301+[1] с.

81. ПСРЛ. – Т.IX-X. Патриаршая или Никоновская летопись. – М.: Наука, 1965. – [3]+XXIII+256+[4]+244 с.

82. ПСРЛ. – Т.XI-XII. Патриаршая или Никоновская летопись. – М.: Наука, 1965. – [2]+VII+254+[2] с.+С.V-VI+266 с.

83. ПСРЛ. – Т.XIII. Патриаршая или Никоновская летопись. – М.: Наука, 1965. – [2]+V+302+[4]+С.V-VIII+С.303-532+[1] с.

84. ПСРЛ. – Т.ХV. Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью. – СПб., 1863. – VII с.+504 стб.+[1] с.
85. ПСРЛ. – Т.ХV. – Вып.1. Рогожский летописец. – Пг., 1922. – VIII+186 стб.
86. ПСРЛ. – Т.ХVI. Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. – СПб., 1889. – [1]+[3] с.+320 стб.+[1]+69+[1] с.
87. ПСРЛ. – Т.ХVII. Западнорусские летописи. – СПб., 1907. – XIV с.+616 стб.+С.617-648+[2] с.
88. ПСРЛ. – Т.ХVIII. Симеоновская летопись. – СПб., 1913. – [2]+III+316 с.
89. ПСРЛ. – Т.ХХ. – Пол.1. Львовская летопись. Ч.1. – СПб., 1910. – IV+418 с.; Пол.2. Львовская летопись. Ч.2. – СПб., 1914. – С.419-686.
90. ПСРЛ. – Т.ХХI. – Пол.1. Книга степенная царского родословия. Ч.1. – СПб., 1908. – VII+342 с.; Пол.2. Книга степенная царского родословия. Ч.2. – СПб., 1913. – [1] с.+С.343-708.
91. ПСРЛ. – Т.ХХII. Русский хронограф. – Ч.1. Хронограф редакции 1512 года. – СПб., 1911. – VII+568+II с.
92. ПСРЛ. – Т.ХХIII. Ермолинская летопись. – СПб., 1910. – V+239+[3] с.
93. ПСРЛ. – Т.ХХIV. Типографская летопись. – Пг., 1921. – III+271+[1] с.
94. ПСРЛ. – Т.ХХV. Московский летописный свод конца XV века. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – 464 с.
95. ПСРЛ. – Т.ХХVI. Вологодско-Пермская летопись. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 415 с.
96. ПСРЛ. – Т.ХХVII. Никаноровская летопись. Сокращенные летописные своды конца XV века. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – 419 с.
97. ПСРЛ. – Т.ХХVIII. Летописный свод 1497 г. Летописный свод 1518 г. (Уваровская летопись). – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1963. – 412 с.
98. ПСРЛ. – Т.ХХХ. Владимирский летописец. Новгородская вторая (Архивская) летопись. – М.: Наука, 1965. – 240 с.
99. ПСРЛ. – Т.ХХХII. Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. – М.: Наука, 1975. – 235 с.
100. ПСРЛ. – Т.ХХХV. Летописи белорусско-литовские. – М.: Наука, 1980. – 308 с.
101. ПСРЛ. – Т.ХХХVII. Устюжские и вологодские летописи XVI-XVIII вв. – Л.: Наука, 1982. – 228 с.
102. Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв. / Сост. А.Л.Хорошкевич. – Вып.1. – М., 1977; Вып.2. – М., 1978; Вып.3. – М., 1980. – 215 с.; Вып.4. – М., 1982; Вып.5. – М., 1985.
103. Послания Гедимина (*Gedimino laiškai*) / Подгот. В.Т.Пашуто и И.В.Шталь. – Вильнюс: Минтис, 1966. – 200 с.
104. Послания Ивана Грозного. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951. – 716 с.
105. Приселков М.Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 514 с.

106. Псковские летописи. – Вып. I. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941. – LXII + [1] + 148 с.; Вып. II. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 364 с.

107. Путешествия в восточные страны Платона Карпини и Рубрика. – М.: Географгиз, 1957. – 271 с.

108. Родословная книга // ВОИДР. – Кн. X. – М., 1851. – С. I-VIII, 1-286.

109. Розов В. Українські грамоти. – Т. I. XIV в. і перша половина XV в. (Пам'ятки і студії з історії української мови. Вип. 1). – К., 1928. – [2] + 176 + 75 + IX с.

110. Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археологическою комиссиею. – Т. II. – СПб., 1875. – X + [2] + XX с. + 1228 стб. + [1] с.; Т. IV. Памятники полемической литературы Западной Руси. – Кн. 1. – СПб., 1878. – VII + [1] с. + 1448 + 236 стб. + 24 + [2] с.; Т. VI. Памятники древнерусского канонического права. – Ч. I. (Памятники XI-XV вв.). – СПб., 1880. – IV с. + XX + 930 + 316 + 70 стб.; Т. XV. Акты из Метрики Литовской. С 1374-1529 г. – СПб., 1895. – 1904 стб.; Т. XXII. Дела Тайного приказа. – Кн. 2. – СПб., 1908. – IV + 14 с. + 888 стб. + 54 с.; Т. XXVII. Литовская Метрика. Отдел I. Ч. I. Книги записей. Т. I. – СПб., 1910. – [1] + IX + 38 с. + 872 стб. + 150 + [2] + II с.; Т. XXX. Литовская Метрика. Отделы I-II. Ч. III. Книги публичных дел. Т. I. – Юрьев, 1914. – IV + 30 с. + 896 стб. + 44 + [2] с.; Т. XXXIII. Литовская Метрика. Отдел I. Ч. III. Книги публичных дел. Переписи войска литовского. – Пг., 1915. – II с. + 1378 стб.

111. Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI века. – Вып. I. – М., 1986. – 220 с.; Вып. II. – М., 1987. – С. 221-458; Вып. III. – М., 1987. – С. 459-696; Вып. IV. – М., 1988. – С. 697-942.

112. Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России. – Т. I. С. А. Бершадский. Документы и регесты к истории литовских евреев. 1388-1550. – СПб., 1882. – XII + 337 + XX + [1] с.; Т. II. С. А. Бершадский. Документы и регесты к истории литовских евреев. 1550-1569. – СПб., 1882. – II + 259 + XIII с.; Т. III. Документы к истории польских и литовских евреев (1364-1569). – СПб., 1903. – VIII + 260 + XVI + [1] с.

113. Русско-ливонские акты / Собр. К. Э. Напьерским. – СПб., 1868. – XXIII + 462 с.

114. Сборник документов, уясняющих отношения латино-польской пропаганды к русской вере и народности. – Вып. 2. – Вильна, 1866. – 281 + VIII с.

115. Сборник Императорского Русского исторического общества. – Т. XXXV. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским. Т. I (с 1487 по 1533 год) / Под ред. Г. Ф. Карпова. – СПб., 1882. – VI + XXII + 869 с. + 88 стб.; Т. XL I. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымской и Нагайской ордами и с Турцией. Т. I. С 1474 по 1505 год, эпоха свержения монгольского ига в России / Под ред. Г. Ф. Карпова. – СПб., 1884. – [1] + XXII + 558 с. + 82 стб. + IV с.; Т. LIII. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Немецким орденом в Пруссии. 1516-1520 г. / Под ред. Г. Ф. Карпова. – СПб., 1887. – II + X с. + С. 5-252 + 30 стб. + V с.; Т. LIX. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским. Т. II. (1533-1560 г.) / Под ред. Г. Ф. Карпова. – СПб., 1887. – [2] + XV + 629 с. + 98 стб. + VI с.; Т. LXXI. Памятники дипломатичес-

ких сношений Московского государства с Польско-Литовским. Т. III. 1560-1571 гг. / Под ред. Г.Ф.Карпова. – СПб., 1892. – V+807 с.+234 стб.+[5] с.; Т. XCV. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымом, Нагаями и Турциею. Т. II. 1508-1521 гг. / Под ред. Г.Ф.Карпова и Г.Ф.Штендмана. – СПб., 1895. – [1]+XIX+706 с.+108 стб.+[1] с.

116. Сборник князя Оболенского. – №1. Книга посольская Великого княжества Литовского. 1506. – М., 1838. – [1]+[1]+120 с.; №2. Розыск о побеге из Москвы князя Рязанского. 1521. – М., 1838. – [1]+[1]+10+[2] с.; №5. Дневник литовских послов. 1556. – М., 1838. – [1]+[1]+25 с.

117. Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – II+LIX+322 с.

118. Сборник [П.А.] Муханова. – М., 1836. – III+[1]+IX+262+XXX+14 с.

119. Сборник [П.А.] Муханова. – 2-е, доп. изд. – СПб., 1866. – [1]+4+XXXVI+XVIII+622+[1]+LVII+[1]+30 с.

120. Сборник палеографических снимков с древних грамот и актов, хранящихся в Виленском Центральном архиве и Виленской публичной библиотеке. – Вып. I (1432-1548 гг.). – Вильна, 1884. – VIII+45 с.+VIII л.

121. Синопис, или Краткое собрание от различных летописцев о начале славяно-русского народа. – К., 1674. – 122 с.

122. Сказание о Мамаевом побоище / Изд. С.К.Шамбинаго. – [Б.м.], 1907. – 108+LXXIV с.

123. Славяно-молдавские летописи XV-XVI вв. – М.: Наука, 1976. – 152 с.

124. Слово о полку Игореве. – Л.: Советский писатель, 1985. – XXXVIII+498 с.

125. Смоленские грамоты XIII-XIV веков. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 140 с.

126. Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел. – Ч. I. – М., 1813. – VI+[17]+643 с.; Ч. II. – М., 1819. – VIII+[19]+610+[2] с.; Ч. V. – [Б.м., б.р.]. – 188 с.

127. Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединенных с ней владений (от 1387 до 1710 года) / Под ред. М.Круповича. – Ч. I. – Вильно, 1858. – VIII+163+[1] с.

128. Собрание древних грамот и актов городов: Вильны, Ковна, Трок, православных монастырей, церквей, и по разным предметам (далі – СДГА). – Ч. I. – Вильно, 1843. – XCIV+194 с.

129. Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх. – К.: Наукова думка, 1992. – 336 с.

130. Союзный договор между великим князем тверским Борисом Александровичем и великим князем Витовтом // Северный архив. – Ч. V. – 1823. – №1. – С.1-17.

131. Старый Литовский Статут 1529 года // ВОИДР. – Кн. XVIII. – М., 1854. – С. I-II, 1-106, I-XVI.

132. Статут Великого княжества Литовского 1529 года. – Мн.: Изд-во АН БССР, 1960. – 254 с.
133. Статут Великого княжества Литовского 1566 года // ВОИДР. – Кн. XXIII. – М., 1855. – С.[1-2], 1-242.
134. Судебник Казимира (1468 г.) (Kazimiero Teisynas). – Вильнюс: Минтис, 1967. – 36 с.
135. Супрасльская рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенные летописи. – М., 1836. – XXIV+172+32 с.
136. Тексты “Задонщины” // СПИ. – С.533-556.
137. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. I. Извлечения из сочинений арабских. – СПб., 1884. – XVI+563+ [1] с.; Т. II. Извлечения из персидских сочинений. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941. – 308 с.
138. Українські грамоти XV ст. (Пам’ятки української мови). – К.: Наукова думка, 1965. – 164 с.
139. Устюжский летописный свод. (Архангелогородский летописец). – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 128 с.
140. Христоматия по истории русского права / Сост. М.Ф.Владимирским-Будановым. – Вып. I. – 6-е изд. – СПб.-К., 1908. – VIII+226 с.; Вып. II. – 4-е изд. – СПб.-К., 1901. – V+[1]+262 с.
141. Хроника Быховца. – М.: Наука, 1966. – 155 с.
142. Шильтбергер Иоганн. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год. – Баку: Элм, 1984. – 88 с.
143. Южнорусские грамоты / Собр. В.Розовым. – Т. I. – К., 1917. – [1]+176+75+IX с.
144. Ярлык хана Золотой Орды Тохтамыша к польскому королю Ягайлу. 1392-1393 года / Изд. князем М.А.Оболенским. – Казань, 1850. – 70+[2] с.
145. Acta Patriarchatus Constantinopolitani MCCCXV-MCCCII e codicibus manu scriptis bibliothecae palatinae Vindobonensis / Ed. F. Miklosich et I. Müller. – T. I. – Vindobonae, 1860. – X+607 p.; T. II. – Vindobonae, 1862. – 608 p.
146. Acta Tomiciana. Epistole, legationes, responsa, actiones, res geste serenissimi principis Sigismundi, ejus nominis primi, regis Polonie, magni ducis Lithuanie, Russie, Prussie, Masovie domini. – T. I. 1507-1511. – Posnaniae, 1852. – [1]+[2]+237+53+[1] p.; T. II. 1512-1513. – Posnaniae, 1852. – 283+21+[1] p.; T. VI. 1522-1523. – Posnaniae, 1857. – 361+19 p.; T. VII. 1524-1525. – Posnaniae, [s.a.]. – 412+XIII+[1] p.; T. IX. 1527. – Posnaniae, 1876. – V+362 p.; T. XI. 1529. – Posnaniae, 1901. – [2]+355 p.
147. Aeneas Sylvius Preussen betreffende Schriften // SRPr. – Bd. IV. – Leipzig, 1870. – S.212-253.
148. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. – T. III. – Lwów, 1872. – VII+313+[2] s.; T. V. – Lwów, 1875. – VI+293 s.
149. Akta unji Polski z Litwą. 1385-1791 / Wyd. St. Kutrzeba, W. Semkowicz. – Kraków, 1932. – LVI+570+[1] s.

150. Die ältere Chronik und die Schrifttafeln von Oliva // SRPr. – Bd.I. – Leipzig, 1861. – S.649-805.

151. Die ältere Hochmeisterchronik // *ibid.* – Bd.III. – Leipzig, 1866. – S.519-725.

152. Archiwum Komisji prawniczej. – T.VII. Statut Litewski drugiej redakcyi (1566). – Kraków, 1900. – LXX+568 s.

153. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – T.I. 1366-1506. – Lwów, 1887. – XXIX+204 s.; T.III. 1432-1534. – Lwów, 1890. – XXXV+556 s.; T.IV. 1535-1547. – Lwów, 1890. – XXXIII+647 s.

154. Benessii de Weitmil Chronicon // *Fontes rerum Bohemicarum.* – T.IV / Vyd. J.Emler. – Praga, 1884. – P.459-548.

155. Ein Bericht Herzog Witowds von Littauen 1390 // SRPr. – Bd.II. – Leipzig, 1863. – S.711-714.

156. [Bielski Marcin] Kronika Marcina Bielskiego / Wyd. K.J.Turowski. – T.I. – Sanok, 1856. – XI+699 s.; T.II. – Sanok, 1856. – S.701-1222.

157. Bitschin Conrad. Fortsetzung zu Peter von Dusburg's Chronik // SRPr. – Bd.III. – S.472-518.

158. Boguphali II episcopi Posnaniensis Chronicon Poloniae, cum continuatione Basconis custodis Posnaniensis // MPH. – T.II. – Lwów, 1872. – P.467-598.

159. Calendarium Plocense // *ibid.* – T.V. – Lwów, 1888. – P.444-461.

160. Canonici Sambiensis epitome gestorum Prussie // SRPr. – Bd.I. – S.272-290.

161. Chronicon Dubnicense cum codicibus Sambuci Acephalo et Vaticano, cronicisque Vindobonensi Picto et Budensi accurate collatum // *Historiae Hungaricae fontes domestici. Pars I. Scriptores.* – Vol.III / Ed. M.Florianus. – Quinque-Ecclesiis, 1884. – V+276 p.

162. Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis / Ed. I.C. Kochanowski. – T.I. Res gestas ad mortem Conradi I continens. – Varsoviae, 1919. – XXVII+573 p.

163. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G.Fejér. – T. IX. – Vol.I. Ab anno Christi 1342-1350. – Budaë, 1833. – 810 p.; Vol.II. Ab anno Christi 1351-1358. – Budaë, 1833. – XLII+760 p.; T.X. – Vol.VII. Ab anno 1429-1437. Budaë, 1843. – 928 p.

164. Codex diplomaticus Poloniae quo continentur privilegia regum Poloniae, magnorum ducum Litvaniae, bullae pontificum nec non jura a privatis data illustrandis domesticis rebus gestis inservitura adhuc nusquam typis exarata, ab antiquissimis inde temporibus usque ad annum 1506. – T.I / Ed. L.Rzyszczewski et A.Muczkowski. – Varsaviae, 1847. – XXIII+367+LXXII+8 p.; T.II. – Pars 1 / Ed. L.Rzyszczewski et A.Muczkowski. – Varsaviae, 1848. – V+[1]+XXXIII+XXIII+477 p.; T.III / Ed. J. Bartoszewicz. – Varsaviae, 1858. – VII+XVII+484+LXVI+[1] p.

165. Codex diplomaticus Prussicus. Urkunden-Sammlung zur ältern Geschichte Preussens aus dem Königl. Geheimen Archiv zu Königsberg nebst Regesten / Ed. J.Voigt. – Bd.I. – Königsberg, 1836. – VI+190+XXXVIII p.; Bd.II. – Königsberg, 1842. – XXVIII+221 p.; Bd.III. – Königsberg, 1848. – XXIV+200 p.; Bd.IV. – Köni-

gsberg, 1853. – XXIV+190 p.; Bd.V. – Königsberg, 1857. – XXXVI+192 p.; Bd.VI. – Königsberg, 1861. – XXIV+192 p.

166. Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae in quo pacta, foedera, tractatus pacis, mutuae amicitiae, subsidiorum, induciarum, commerciorum, nec non conventiones, pactiones, concordata, transactiones, declarationes, statuta, ordinationes, bullae, decreta, edicta, rescripta, sententiae arbitrales, infeudationes, homagia pacta etiam matrimonialia et dotalia literae item reversales, concessionum, libertatis, immunitatis, donationum, oppignorationum, renuntiationum, erectionum, obligationum, venditionum, emptionum, permutationum, cessionum, protestationum aliaque omnis generis publico nomine actorum et gestorum monumenta nunc primum ex archivis publicis eruta ac in lucem protracta exhibentur / Ed. M.Dogiel. – T.I. – Vilnae, 1758. – [5]+[27]+623+[1]+[28] p.; T.IV. – Vilnae, 1764. – [22]+526 p.; T.V. – Vilnae, 1759. – [1]+[28]+522 p.

167. Cronica conflictus Wladislai regis Poloniae cum cruciferis anno Christi 1410 // MPH. – T.II. – P.897-904.

168. Die Danziger Chroniken // SRPr. – Bd.IV. – S.299-800.

169. De magna strage a. 1410 // MPH. – T.IV. – Lwów, 1884. – P.44-48.

170. Decii Jodoci Ludovici De Sigismundi regis temporibus liber. 1521 / Wyd. W.Czermak. (Biblioteka pisarzy polskich. T.39). – Kraków, 1901. – IX+145 p.

171. Decjusz Jodok Ludwik. Księga o czasach króla Zygmunta. (Biblioteka Meandra. 28). – W., 1960. – 148 s.

172. Długosza Jana kanonika krakowskiego Dziejów polskich ksiąg dwanaście // idem. Dzieła wszystkie / Wyd. A.Przedziecki. – T.III. – Kraków, 1868. – [1]+ 530 +XXIII s.; T.IV. – Kraków, 1868. – [1]+558+XXIII s.; T.V. – Kraków, 1869. – [1]+ 678+XXIII s.; T.VI. – Kraków, 1870. – [1]+662+XXIV s.

173. Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare / Publ. M.Costăchescu. – Vol.I. 1374-1437. – Jași, 1931. – XXXV+557 p.

174. Francisci Pragensis Chronicon // Fontes rerum Bohemicarum. – T.IV / Wyd. J.Emler. – Praga, 1884. – P.347-456.

175. [Gwagnin Alexandr] Z kroniki Sarmacyi Europejskiej, Alexandra Gwagnina z Werony, hrabie Pałacu Laterańskiego, rycerza pasowanego i rotmistrza J.K.M. Opisanie Polski, W. ks. Litewskiego, ziemie Ruskiej, ziemie Pruskiej, ziemie Intflantskiej, ziemie Żmudzkiej / Wyd. K.J.Turowski. – Kraków, 1860. – 375 s.

176. Hermanni de Wartberge Chronicon Livoniae // SRPr. – Bd.II. – S.9-178.

177. Historica Russiae monumenta, ex antiquis exterarum gentium archivis et bibliothecis deprompta, ab A.J.Turgenevio (дали – HRM). – T.I. – Petropoli, 1841. – XV+399+XXI+[1] p.; T.II. – Petropoli, 1842. – VII+XIII+449+[1] p.

178. Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae / Ed. C.E.Napiersky. – Th.I. Vom Jahre 1198 bis zum Jahre 1449. – Riga-Dorpat, 1833. – XVI+375 p.; Th.II. Vom Jahre 1450 bis zum Jahre 1631. – Riga-Dorpat, 1835. – 414 p.

179. Inventarium omnium et singulorum privilegiorum, litterarum, diplomatum, scripturarum et monumentorum quaecunque in archivo regni in arce Cracoviensi continentur / Ed. E.Rykaczewski. – Lutetiae Parisiorum, 1862. – XV+483 p.

180. Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum // MPH. – T.II. – P.599-756.

181. Joannis de Thwrocław Chronica Hungarorum ab origine gentis // Scriptores rerum Hungaricarum veteres, ac genuini, partim primum ex tenebris eruti, partim antehac quidem editi / Ed. J.G.Schwandtner. – Pars I. – Tyrnaviae, 1765. – P.61-481.
182. Johannes Victoriensis. 1211-1343 // Fontes rerum Germanicarum / Ed. J.F.Boehmer. – Bd.I. Johannes Victoriensis und andere Geschichtsquellen Deutschlands im vierzehnten Jahrhundert. – Stuttgart, 1843. – S.271-450.
183. Johann's von Posilge, Officials von Pomesanien, Chronik des Landes Preussen (von 1360 an, fortgesetzt bis 1419). Detmar's von Lübeck Chronik. Franciscani Thorunensis Annales Prussici (941-1410) // SRPr. – Bd.III. – S.13-464.
184. Kodeks dyplomatyczny księstwa Mazowieckiego, obejmujący bulle papieżów, przywileje królów polskich i książąt mazowieckich, tudzież nadania tak korporacyj jako i osób prywatnych / Wyd. J.T.Lubomirski. – W., 1863. – IV+346+X+[2] s.
185. Kodeks dyplomatyczny Litwy. Z rękopismów w archiwum tajnem w Królewcu zachowanych / Wyd. E.Raczyński. – Wrocław, 1845. – XV+391+[1] s.
186. Krantz Albert. Wandalia. De wandalorum vera origine, variis gentibus, crebris e patria migrationibus, regnis item, quorum vel autores vel eversores fuerunt. Cum indice locupletiss. – Hanoviae, 1619. – [3]+338+[22] p.
187. [Kromer Marcin] Kronika polska Marcina Kromera biskupa warmińskiego. – Sanok, 1857. – 1500 s.
- 187a. [Kromer Marcin] Martini Cromeri Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et Republica regni Polonici libri duo. 1578 / Wyd. W.Czermak. (Biblioteka pisarzy polskich. T.40). – Kraków, 1901. – XIII+160 p.
188. Latopisiec Litwy i Kronika ruska / Wyd. I.Daniłowicz. – Wilno, 1827. – 328 s.
189. Lietuvos Metrika. – Knyga №8 (1499-1514). – Vilnius, 1995. – 710 p.
190. Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Litvaniae, ex originalibus et exemplis authenticis descripti, et in lucem editi. – Vilnae, 1758. – [27]+225 p.
191. Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten (дали – LECUrkb). – Bd.I. 1093-1300 / Hrsg. F.G. v. Bunge. – Reval, 1853. – XII+190 s.+776 sp.+S.777-810; Bd.II. 1301-1367 / Hrsg. F.G. v. Bunge. – Reval, 1855. – XVI+186 s.+776 sp.+S.777-830+[1] s.; Bd.III. 1368-1393 / Hrsg. F.G. v. Bunge. – Reval, 1857. – VI+202 s.+736 sp.+S.737-800; Bd.IV. 1394-1413 / Hrsg. F.G. v. Bunge. – Reval, 1859. – IV+119 s.+880 sp.+S.881-948; Bd.V. 1414-1423 / Hrsg. F.G. v. Bunge. – Riga, 1867. – [1]+80 s.+1008 sp.+S.1009-1071+[1] s.; Bd.VI / Hrsg. F.G. v. Bunge. – Riga, 1873. – IV+214 s.+708 sp.+S.709-796; Bd.VII. 1423 Mai – 1429 Mai / Hrsg. H.Hildebrand. – Riga-Moskau, 1881. – XXXII+608 s.; Bd.VIII. 1429 Mai – 1435 / Hrsg. H.Hildebrand. – Riga-Moskau, 1884. – XXXVII+687+[1] s.; Bd.IX. 1436-1443 / Hrsg. H.Hildebrand. – Riga-Moskau, 1889. – XXV+722 s.; Bd.X. 1444-1449 / Hrsg. Ph.Schwartz. – Riga-Moskau, 1896. – XLVIII+576 s.; Bd.XI. 1450-1459 / Hrsg. Ph.Schwartz. – Riga-Moskau, 1905. – XXIV+783 s.; Bd.XII. 1460-1472 / Hrsg. Ph.Schwartz, A. v. Bulmerincq. – Riga-Moskau, 1910. – XIV+542+[1] s.
192. Monumenta Conciliorum generalium seculi XV. Concilium Basileense scriptorum. – T.II. Joannis de Segovia, presbyteri cardinalis tit. sancti Calixti, Historia gestorum generalis synodi Basiliensis / Ed. E.Birk. – Vol.I. – Vindobonae, 1873. – 1224 p.

193. Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia (дали – MMAe). – T.II. Codex epistolaris saeculi XV. 1384-1492 / Ed. A.Sokołowski, J.Szuj-ski. – Cracoviae, 1876. – LXX+158+368+[2] p.; T.VI. Codex epistolaris Vitoldi ma-gni ducis Lithuaniae. 1376-1430 / Ed. A.Prochaska. – Cracoviae, 1882. – CXVI+ 1113+[1] p.; T.VIII. Cathedralis ad S. Venceslaum ecclesiae Cracoviensis diplomatici codicis partem secundam. 1367-1423 / Ed. F.Piekosiński. – Cracoviae, 1883. – XXXVIII+597+[1] p.; T.XI. Index actorum saeculi XV ad res publicas Poloniae spe-ctantium / Ed. A.Lewicki. – Cracoviae, 1888. – XVI+581+[1] p.; T.XII. Codex epis-tolaris saeculi XV. T.II. 1382-1445 / Ed. A.Lewicki. – Cracoviae, 1891. – LXXVII+ 531+[1] p.; T.XIV. Codex epistolaris saeculi XV. T.III. 1392-1501 / Ed. A. Lewicki. – Cracoviae, 1894. – LXXX+665+[1] p.; T.XV. Rationes curiae Vladislai Jagellonis et Hedvigis regum Poloniae. 1388-1420 / Ed. F.Piekosiński. – Cracoviae, 1896. – VIII+ 616+[2] p.; T.XIX. Acta Alexandri regis Poloniae, magni ducis Lithuaniae etc. (1501-1506) / Ed. F.Papée. – Cracoviae, 1927. – XIV+622+[1] p.

194. Nicephori Gregorae Byzantina Historia // Corpus scriptorum historiae By-zantinae. – Pars XIX. – T.XXVI. – Bonnae, 1829. – C+568 p.; T.XXVII. – Bonnae, 1830. – P.569-1385.

195. Nicolaus von Jeroschin. Di Kronike von Pruzinlant // SRPr. – Bd.I. – S. 291-648.

196. Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae // *ibid.* – S.3-269.

197. Poczet królów polskich // MPH. – T.III. – Lwów, 1878. – P.289-296.

198. Polonici Regni cum adiunctis provinciis descriptio // Scriptores rerum Po-lonicarum. – T.XV. Analecta Romana quae historiam Poloniae saec. XVI illustrent ex archivis et bibliothecis excerpta / Ed. J.Korzeniowski. – Cracoviae, 1894. – P.164-174.

199. Pomniki do dziejów litewskich, pod względem historycznym, dyploma-tycznym, geograficznym, statystycznym, obyczajowym, archeograficznym i t. p. / Zebr. T.Narbutt. – Wilno, 1846. – IV+90 s.

200. Projekt unji polsko-litewskiej z r. 1446 / Wyd. B.Ulanowski // Archiwum Komisji prawniczej. – T.VI. – Kraków, 1897-1926. – S.235-239.

201. Regesta Lithuaniae ab origine usque ad Magni Ducatus cum Regno Polo-niae unionem. – T.I. Ad a. 1315 / Ed. H.Paszkiewicz. – Varsoviae, 1930. – XXIII+ 183 p.

202. Rocznik kapitulny krakowski // MPH. – T.II. – P.779-816.

203. Rocznik Krasińskich // *ibid.* – T.III. – P.127-133.

204. Rocznik kujawski 1202-1376 // *ibid.* – P.204-212.

205. Rocznik małopolski 965-1415 // *ibid.* – P.135-202.

206. Rocznik miechowski // *ibid.* – T.II. – P.880-896.

207. Rocznik Sędziwoja // *ibid.* – P.871-880.

208. Rocznik świętokrzyski // *ibid.* – T.III. – P.53-118.

209. Rocznik Traski // *ibid.* – T.II. – P.826-861.

210. Rodowód książąt polskich // *ibid.* – T.III. – P.280-284.

211. Rozmowa Polaka z Litwinem, z której tu snadnie każdy obaczyć może, co jest prawa wolność, abo swoboda, i jakoby uniją Korona Polska z Księstwem Litew-skim przyjąć miała, przeciw sromotnemu i omylnemu Stanisława Orzechowskiego pi-

saniu, którym niewinnie sławne Księstwo Litewskie zelżyć chciał, uczyniona. 1564 / Wyd. J.Korzeniowski. (Biblioteka pisarzy polskich. T.11). – Kraków, 1890. – VIII+91 s.

212. Skarbiec dyplomatów papieżkich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów / Zebr. I. Daniłowicz; wyd. J.Sidorowicz. – T.I. – Wilno, 1860. – VII+390+[1] s.; T.II. – Wilno, 1862. – 369+[1] s.

213. Spominki lwowskie I. 1351-1447 // MPH. – T.III. – P.250-251.

214. Statut Kazimierza Jagiellończyka, pomnik najdawniejszych uchwał litewskich z XV wieku / Wyd. I.Daniłowicz. – Wilno, 1826. – XVIII+78 s.

215. Stosunki Polski z Tatarszczyzną od połowy XV wieku. – T.I. Stosunki z Mendli-Girejem chanem tatarów perekopskich (1469-1515). Akta i listy / Wyd. K. Pułaski. – Kraków-W., 1881. – 449 s.

216. Strykowski Maciej. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiiej Rusi. – T.I. – W., 1846. – XLVIII+[63]+386 s.; T.II. – W., 1846. – 572 s.

217. Strykowski Maciej. O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego, przedytym nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia. – W., 1978. – 764 s.

218. Summarium von Jagel und Wytaut // SRPr. – Bd.V. – Leipzig, 1874. – S. 223-227.

219. Supplementum ad Historica Russiae monumenta, ex archivis ac bibliothecis extraneis deprompta, et a collegio archaeographico edita (дали – SHRM). – Petropoli, 1848. – XV+542+[1] p.

220. Ulrichs von Richental Chronik des Constanzer Concils 1414 bis 1418. (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart. CLVIII). – Tübingen, 1882. – 255 s.

221. Vapovii Bernardi. De bello a Sigismundo I rege Poloniae contra Moscos gesto a. MDVIII / Ed. J.Korzeniowski. – Cracoviae, 1891. – 11 p.

222. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita / Ed. A.Theiner. – T.I. Ab Honorio PP. III usque ad Gregorium PP. XII. 1217-1409. – Romae, 1860. – XXXII+788 p.; T.II. Ab Ioanne PP. XXIII usque ad Pium PP. V. 1410-1572. – Romae, 1861. – XXIV+782 p.

223. Volumina legum. Prawa, konstytucye y przywileie Królestwa Polskiego, Wielkiego xięstwa Litewskiego y wszystkich prowincyi należących na walnych seymiech koronnych od seymu Wiślickiego roku Pańskiego 1347 aż do ostatniego seymu uchwalone. Przedruk zbioru praw, staraniem xx. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego / Wyd. J.Ohryzko. – T.I. 1347-1547. – Pb., 1859. – [1]+XXI+[3]+288+XII+[1] p.; T.II. 1550-1609. – Pb., 1859. – 482+XIII+[1] p.

224. [Wapowski Bernard] Dzieje Korony Polskiej i Wielkiego księstwa Litewskiego od roku 1380 do 1535. Przez Bernarda z Rachtamowic Wapowskiego / Wyd. M.Malinowski. – T.I. – Wilno, 1847. – 491 s.; T.II. – Wilno, 1847. – 518 s.; T.III. – Wilno, 1848. – 511 s.

225. Wapowskiego Bernarda z Radochoniec kantora katedr. krakowskiego Kroniki część ostatnia czasy podługoszowskie obejmująca (1480-1535) / Wyd. J.Szujski. (Scriptores rerum Polonicarum. T.II). – Kraków, 1874. – XXX+[1]+363+[2] s.
226. Wigands von Marburg Die Chronik // SRPr. – Bd.II. – S.429-806.
227. Wiiuk-Koialowicz Albert. Historia Litvanae. – Pars I. De rebus Litvanorum ante susceptam Christianam religionem, conjunctionemque Magni Litvaniae Ducatus cum Regno Poloniae. – Dantisci, 1650. – [10]+399 p.; Pars II. De rebus Litvanorum a conjunctione Magni Ducatus cum Regno Poloniae ad unionem eorum Dominiorum. – Antverpiae, 1669. – [22]+496 p.
228. Wzory pism dawnych w przerysach wystawione, i objaśnione drukowaniem ich wyczytaniem. – Cz.I. Pismo dyplomatów od roku 1228 do 1536 / Wyd. K. Stronczyński. – W., 1839. – [6] s.+90№+[4] s.
229. Zbiór pamiętników do dziejów polskich / Wyd. W.St. de Broel-Plater. – T.I. – W., 1858. – IV+233+III s.
230. Zbiór pomników Reformacyi kościoła polskiego i litewskiego. Zabytki z wieku XVIgo. – Serya I. – Z.I. – Wilno, 1911. – XIV+201 s.
231. Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529. Tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563 / Wyd. T.Działyński. – Poznań, 1841. – [2]+542+IV s.
232. Zimorowicz Bartłomiej. Historya miasta Lwowa, królestw Galicyi i Lodomeryi stolicy; z opisaniem dokładnem okolic i potrójnego oblężenia. – Lwów, 1835. – XIV+508 s.
233. Źródłopisma do dziejów unii Korony Polskiej i W. księstwa Litewskiego / Wyd. T.Działyński. – Cz.II. – Oddz.1. – Poznań, 1861. – 425+9+[1] s.; Cz.III. Diariusz Lubelskiego sejmu unii. Rok 1569. – Poznań, 1856. – [12]+271 s.

Література

234. А.В. Предисловие // Сб. статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России / Сост. С.Шолкович. – Вып. II. – Вильна, 1887. – С. III-XXXVII.
235. А.К. [Рец.:] Довнар-Запольский М.В. Польско-литовская уния на сеймах до 1569 года: Исторический очерк. М., 1897 // ЗНТШ. – Т. XXX. – 1899. – Библиографія. – С. 11-13.
236. Абецедарский Л.С. В свете неопровержимых фактов // Дары данайцев / Сост. И.Н.Осинский. – Мн.: Беларусь, 1987. – С. 24-89.
237. Абрагамович З. Старая турецкая карта Украины с планом взрыва днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – Вып. II. – М.: Наука, 1969. – С. 76-97.
238. Аверьянов К.А. Великая княгиня московская София Витовтовна // НР 1991. – Кн. 3. – Ч. III. – С. 461-467.

239. Азбелев С.Н. Младшие летописи Новгорода о Куликовской битве // Проблемы истории феодальной России: Сб. статей к 60-летию В.В.Мавродина. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1971. – С.110-117.
240. Азбелев С.Н. Об устных источниках летописных текстов (на материале Куликовского цикла) // ЛХ. 1976. – М.: Наука, 1976. – С.78-101.
241. Аксаков И.С. В чем вина России перед Польшею? // він же. Сочинения. – Т.III. Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. – М., 1886. – С.568-583.
242. Аксаков И.С. Введение к украинским ярмаркам // там само. – Т.VI. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – М., 1887. – С.1-71.
243. Аксаков И.С. Еще о польских притязаниях на Западно-Русский край // там само. – Т.III. – С.32-44.
244. Аксаков И.С. Заслуги русской журналистики в вопросе о Западнорусском крае // там само. – С.389-395.
245. Аксаков И.С. Застой русского дела в Западном крае по усмирении мятежа 1863-64 годов // там само. – С.648-666.
246. Аксаков И.С. Каково должно быть положение поляков в Украине // там само. – С.176-185.
247. Аксаков И.С. Католицизм самое могучее средство ополячения // там само. – С.463-471.
248. Аксаков И.С. Обязанности общества в польском вопросе // там само. – С.150-154.
249. Аксаков И.С. По поводу письма Ригера о польском вопросе // там само. – С.126-134.
250. Аксаков И.С. Польский вопрос должен быть разрешен как земский русский вопрос // там само. – С.73-81.
251. Аксаков К.С. Замечания на акты Археографической Экспедиции // він же. ПСС. – Т.I. Сочинения исторические. – М., 1861. – С.545-584.
252. Аксаков К.С. Об основных началах русской истории // там само. – С. 7-16.
253. Александров Д.Н. Феодальная раздробленность Руси. – М.: Экслибрис-Пресс, 2001. – 480 с.
254. Александров Д.Н., Володихин Д.М. Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII-XVI веках. – М., 1994. – 134 с.
255. Алексеев Л.В. Полоцкая земля в IX-XIII вв. (Очерки истории Северной Белоруссии). – М.: Наука, 1966. – 296 с.
256. Алексеев Л.В. Смоленская земля в IX-XIII вв. Очерки истории Смоленщины и Восточной Белоруссии. – М.: Наука, 1980. – 262 с.
257. Алексеев Ю.Г. Государь всея Руси. – Новосибирск: Наука. Сиб. отделение, 1991. – 240 с.
258. Алексеев Ю.Г. Москва и Новгород накануне Шелонского похода // НИС. – Вып.3 (13). – Л.: Наука, 1989. – С.75-97.
259. Алексеев Ю.Г. Московские горожане в 1480 г. и победа на Угре // Генезис и развитие феодализма в России: Проблемы социальной и классовой

борьбы. (Проблемы отечественной и всеобщей истории. Вып.9). – Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. – С.112-125.

260. Алексеев Ю.Г. Некоторые спорные вопросы в историографии Русского централизованного государства // Генезис и развитие феодализма в России: Проблемы историографии. (Проблемы отечественной и всеобщей истории. Вып.7). – Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. – С.102-120.

261. Алексеев Ю.Г. “Черные люди” Новгорода и Пскова (к вопросу о социальной эволюции древнерусской городской общины) // ИЗ. – Т.103. – М.: Наука, 1979. – С.242-274.

261а. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К.: Критика, 2001. – 272 с.

262. Андрияшев О. Літописне Болохово і болоховські князі // Науковий збірник за р. 1929: Записки Історичної секції ВУАН (раніш ЗУНТ). – Т.ХХХІІ. – К.: ДВУ, 1929. – С.20-31.

263. Андрияшев О. Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV віку // ЗУНТ (тепер Історичної секції УАН). – Т.ХХІІ. Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К.: ДВУ, 1926. – С.33-79.

264. Андрияшев О. Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI в. // ЗІФВ. – Кн.ХХVІ. – К., 1931. – С.1-29.

265. Андрияшев О. Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI віку // там само. – Кн.ХХ. – К., 1928. – С.95-128.

266. Андрияшев А.М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. – К., 1887. – 232 с.

267. Антонович В.Б. Записки по истории Литовской Руси. (Лекции с первой половины 1874 г.). – [Б.м., б.р.]. – [2]+112 с.

268. Антонович В. Записки по русской истории. (Стеклограф. изд.). – [Б.м., б.р.]. – [2]+581 с.

269. Антонович В. Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432-1798. (Предисловие к I тому V части Архива ЮЗР). – К., 1870. – 94 с.

270. Антонович В. Исследование о козачестве по актам с 1500 по 1648 год. (Вступительная статья к I тому III части Архива ЮЗР). – К., 1863. – СХХ с.

271. Антонович В.Б. История Галицкой Руси. (Стеклограф. изд.). – [Б.м., б.р.]. – 296 с.

272. Антонович В.Б. История Литовской Руси. Лекции 1881-1882 г. (Литограф. изд.). – К., 1882. – 318 с.

273. Антонович В. Історичні байки п. Маріяна Дубецького. (З приводу праці про початок Запоріжжя) // він же. Твори. Повне видання. – Т.І. – К., 1932. – С.211-227.

274. Антонович В.Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362-1569) // він же. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – Т.І. – К., 1885. – С.221-264.

275. Антонович В.Б. Курс лекцій з джерелознавства. 1880-1881. – К., 1995. – 108 с.

276. Антонович В. Моя исповедь. Ответ пану Падалице // він же. Твори. Повне видання. – Т.І. – С.100-115.

277. Антонович В.Б. О монетных кладах, найденных в Киеве и его окрестностях // ЧИОНЛ. – Кн. II. – К., 1888. – С.14-17.
278. Антонович В.Б. О новонайденных серебряных монетах с именем Владимира // Т III АС. – Т. II. – К., 1878. – С.151-157.
279. Антонович В.Б. Очерк административного, общественного и сословного быта Юго-Западного края в XVI и XVII столетиях // ЧИОНЛ. – Кн. II. – К., 1888. – С.42-46.
280. Антонович В.Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия. – Вып. I. – К., 1878. – 156+II с.
281. Антонович В.Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти в. к. Ольгерда // він же. Монографії по історії Західної і Юго-Західної Росії. – Т. I. – С.1-132.
282. Антонович В.Б. Очерк отношений Польского государства к православию и православной церкви // там само. – С.265-278.
283. Антонович В. Погляди українофілів // він же. Твори. Повне видання. – Т. I. – С.238-250.
284. Антонович В. Пособие к южнорусской истории. (Лекции). – [Б.м., б. р.]. – 100 с.
285. Антонович В. Предисловие // Архив ЮЗР. – Ч. VI. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVIII веке. (1700-1799). – Т. II. – К., 1870. – С.1-64.
286. Антонович В. Содержание актов об околичной шляхте // Архив ЮЗР. – Ч. IV. – Т. I. – К., 1867. – С.1-62.
287. Антонович В.Б. Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого // він же. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С.190-193.
288. [Антонович В.Б.] В.А. [Рец.:] С.А. Бершадский. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии (1388-1569 г.). СПб. 1883 // КС. – 1883. – №12. – С.665-671.
289. [Антонович В.Б.] В.А. [Рец.:] Pulaski K. Szkice i poszukiwania historyczne. Kraków. 1887 // там само. – 1889. – №1. – С.267-272.
290. [Антонович В.Б.] В.А. [Рец.:] Szaraniewicz I. O latopisach i kronikach ruskich XV i XVI wieku, a zwłaszcza “wielikoho kniazstwa litowskoho i zomoitskoho”. Kraków. 1882 // там само. – 1883. – №1. – С.177-179.
291. Анучин Д. К вопросу о белорусской территории // КБ. – С.87-100.
292. Арбузов Л.А. Очерк истории Лифляндии, Эстляндии и Курляндии. – СПб., 1912. – VI+296 с.
293. Арнаутов В.А. “Киевская” летопись Супрасльского сборника. (К вопросу о смоленском летописании) // ИОРЯСАН. – 1909. – Т. XIV. – Кн. 3. – СПб., 1910. – С.1-34.
294. Арцыбышев Н.С. Повествование о России. – Т. I. – М., 1838. – [1]+X+69+375+[2]+VII с.; Т. II. – М., 1838. – 236+4+408+5+XXVII+[6] с.
295. Асеев Ю. Древний Киев (X-XVII вв.). – М.: Госстройиздат, 1956. – 109 с.

296. Атлас Подольской губернии // ЖМВД. – 1843. – Ч.II. – Кн.6. – С.311-353.
297. Багале́й Д. История Северской земли до половины XIV ст. Историческая монография. – К., 1882. – [6]+310+[2]+II с.
298. Багалі́й Д.І. Історія Слободської України. – Х.: Союз, 1918. – 308 с.
299. Багале́й Д.И. Князь и вече в Северской земле в удельный период // ЧИОНЛ. – Кн.II. – К., 1888. – С.149-150.
300. Багалі́й Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Т.І. Історіографічний вступ і доба натурального господарства. – Х.: ДВУ, 1928. – 389+[4] с.
301. Багалі́й Д. Нарис української історіографії. – Т.І. – Вип.1. Літописи. (ЗІФВ. №1). – К., 1923. – II+138 с.; Вип.2. Джерелознавство. (ЗІФВ. №16). – К., 1925. – [1]+108 с.
302. Багале́й Д.И. Очерки из истории колонизации степных окраин Московского государства. – М., 1887. – II+XVI+614 с.
303. Багале́й Д.И. Русская история. – Т.І. Княжеская Русь (до Иоанна III). – М., 1914. – VIII+513 с.
304. Базилевич К.В. Внешняя политика Русского централизованного государства (вторая половина XV века). – М.: Изд-во МГУ, 1952. – 543 с.
305. Базилевич К.В. [Рец.:] Черепнин Л.В. Русские феодальные архивы XIV-XV веков. Ч.І. М.-Л. 1948 // Советская книга. – 1949. – №7. – С.69-73.
306. Базылев Л. Польско-турецкие дипломатические связи в XVI в. // РПП . – С.12-28.
307. Балтрамайтіс С. Сборник библиографических материалов для географии, истории, истории права, статистики и этнографии Литвы. С приложением списка литовских и древне-прусских книг с 1553 по 1903 г. – 2-е изд. – СПб., 1904. – XII+616+IV+218 с.
308. Бальцер О. К истории общественно-государственного строя Польши. – СПб., 1908. – XII+252 с.
309. Балязин В.Н. Россия и Тевтонский орден // ВИ. – 1963. – №6. – С.60-72.
310. Бандтке Г.С. История государства Польского. – Т.II. – СПб., 1830. – 519+[3]+[1] с.
311. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – 24+IX+604 с.
312. Бантыш-Каменский Н. Историческое известие о возникшей в Польше унии. – Вильна, 1864. – 399 с.
313. Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 год). – Ч.III. (Курляндия. Лифляндия, Эстляндия, Финляндия, Польша и Португалия). – М., 1897. – IV+[1]+[1]+319 с.
314. Бантыш-Каменский Н.Н. Переписка между Россиею и Польшею по 1700 год, составленная по дипломатическим бумагам. Ч.І. 1487-1584 // ЧОИДР. – 1860. – Кн.IV. – С.V-VIII, 1-189.
315. Барабанов Н.Д. Византия и Русь в начале XIV в. (Некоторые аспекты отношений патриархата и митрополии) // Византийские очерки. (Труды

советских ученых к XVIII Международному конгрессу византистов). – М.: Наука, 1991. – С.198-215.

316. Барбашев А. Витовт и его политика до Грюнвальденской битвы. (1410 г.). – СПб., 1885. – XVI+166 с.

317. Барбашев А. Витовт. Последние двадцать лет княжения. 1410-1430. (Очерки литовско-русской истории XV в.). – СПб., 1891. – VIII+341 с.

318. Барбашев А.И. Летописные источники для истории Литвы в средние века. – СПб., 1888. – 29 с.

319. Барвінський Б. Два загадочні ханські ярлики на руські землі з другої половини XV століття // він же. Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Руси. – Ч.ІІ. – Л., 1909. – С.11-21.

320. Барвінський Б. Дві печатки галицько-володимирських князів з 1316 і 1335 р. (Сігілльографічна замітка) // там само. – Ч.І. – Жовква, 1908. – С.18-26.

321. Барвінський Б. До питання про кількість присяжних грамот в. князів литовсько-русських // там само. – Ч.ІІ. – С.68-76.

322. Барвінський Б. До справи проголошення Витовта литовським королем 1398 р. // там само. – Ч.І. – С.27-29.

323. Барвінський Б. До справи “Vogurodzic-и”. (Відповідь д-рові Щуратові) // там само. – С.34-63.

324. Барвінський Б. Жигимонт Кейстутович, великий князь литовсько-русський. (1432-1440). Історична монографія. – Жовква, 1905. – XIV+170 с.

325. Барвінський Б. Жигимонт Кейстутович, князь Новгородка лит. (Причинок до його біографії до 1432 р.) // він же. Історичні причинки. – Ч.І. – С. 64-73.

326. Барвінський Б. З руської переписки польського короля Жигимонта Августа // там само. – Ч.ІІ. – С.1-10.

327. Барвінський Б. Кілька документів і заміток до часів вел. князів Свитригайла і Жигимонта Кейстутовича // ЗНТШ. – Т.СХV. – 1913. – С.5-22.

328. Барвінський Б. Мнине введення інквізиції на Литві 1436 р. // він же. Історичні причинки. – Ч.І. – С.74-77.

329. Барвінський Б. Новгородок литовський, а справа Витовтового запису 18 січня 1401 р. // там само. – С.30-33.

330. Барвінський Б. Перемирна грамота литовських князів з королем Казимиром В. 1366 р. // там само. – Ч.ІІ. – С.52-67.

331. Барвінський Б. Прешбурський з'їзд в справі спадщини по Бабенбергах. (Причинок до історії великого австрійського безкоролів'я) // ЗНТШ. – Т.ІІ. – 1903. – С.1-27.

332. Барвінський Б. Уваги до зносин митрополита Ізидора з Жигимонтом Кейстутовичем // він же. Історичні причинки. – Ч.І. – С.78-83.

333. Барвінський Б. Українські сфрагістичні пам'ятки XII-XIV століть // ЗНТШ. – Т.ССXXXI. – 1996. – С.242-257.

334. Барвінський Б. [Рец.:] М.К.Любавский. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1910 // там само. – Т

.СХV. – 1913. – С.183-187.

335. Барвінський О. Історія Руси. – Ч.ІІІ. Русь під пануванням Литви і Польщі, аж до сполучення тих держав під володінням Ягайлонів. – Л., 1880. – 84+[2] с.; Ч.ІV. Русь під пануванням Ягайлового роду аж до підготовки Люблінської унії. – Л., 1882. – 88+[2] с.; Ч.V. Внутрішній стан Руси під пануванням Ягайлового роду аж до цілковитого зліяння Литви з Польщею в Люблінській унії 1569 р. – Л., 1884. – 96 с.

336. Бардах Ю. Литовские Статуты – памятники права периода Возрождения // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в.: Проблема взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения. – М.: Наука, 1976. – С.71-93.

337. Барсов Н.П. К пятистолетию Куликовской битвы (8 сентября 1380 года). – Варшава, 1880. – 24 с.

338. Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. География Начальной (Несторовой) летописи. – 2-е изд. – Варшава, 1885. – IV+371+[2] с.

339. Барсов Т. Константинопольский патриарх и его власть над Русскою церковью. – СПб., 1878. – VIII+IV+578+V с.

340. Баршевский В.Н. Краткая история Литовского Статута // КУИ. – 1882. – №6. – С.59-80.

341. Батура Р. Борьба Литовского великого княжества против Золотой Орды. От нашествия полчищ Бату до битвы у Синих вод: Автореф. ... канд. ист. наук. – Вильнюс, 1972. – 34 с.

342. Батура Р.К., Пашуто В.Т. Культура Великого княжества Литовского // ВИ. – 1977. – №4. – С.94-117.

343. Бауэр В.В. Сношения России с германскими императорами в конце XV и начале XVI столетий // ЖМНП. – Ч.СXLVIII. – 1870. – №3. – С.55-93.

344. Бегунов Ю.К. Об исторической основе “Сказания о Мамаевом побоище” // СПИ. – С.477-523.

345. Беднов В.А. Православная церковь в Польше и Литве. (По Volumina legum). – Екатеринослав, 1908. – XVII+511 с.

346. Без-Корнилович М.О. Исторические сведения о примечательнейших местах в Белоруссии с присовокуплением и других сведений, к ней же относящихся. – СПб., 1855. – VIII+355+[1] с.

347. Бектинеев Ш.И. Денежное обращение Великого княжества Литовского в XIII-XV вв. – Мн., 1994. – 75+[5] с.

348. Бектинеев Ш.И. Периодизация денежного обращения в Великом княжестве Литовском в XIII-XV вв. // ГНГА. – С.58-64.

349. Беларусь у Вялікім княстве Літоўскім: Стэнаграма пасяджэнняў Міжнароднага круглага стала, якія адбыліся ў Мінску 6-7 красавіка 1992 г. – Мн., 1992. – 125 с.

350. Белы А. Хроніка “Белай Русі”. Нарыс гісторыі адной геаграфічнай назвы. – Мн.: Энцыклапедыкс, 2000. – 238 с.

351. Белов Е.А. Об историческом значении русского боярства до конца XVII века. – СПб., 1886. – 180 с.

352. Белов Е.А. Русская история до реформы Петра Великого. – СПб., 1895. – [2]+V+479+8 с.
353. Беляев И.Д. Михаил Александрович, великий князь тверской // ЧОИДР. – 1861. – Кн. III. – С. 1-44.
354. Беляев И.Д. О географических сведениях в древней России. – [Б.м., б.р.]. – 264 с.
355. Беляев И. О наследстве без завещания, по древним русским законам, до Уложения царя Алексея Михайловича. – М., 1858. – 140 с.
356. Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на Польской Украине Московского государства, до царя Алексея Михайловича // ЧОИДР. – 1846. – №4. – С. 5-60, 1-86.
357. Беляев И.Д. Ответы на предложенные вопросы // ВОИДР. – Кн. XXI. – М., 1855. – С. 5-8.
358. Беляев И.Д. Очерк истории Северо-Западного края России. – Вильна, 1867. – 121 с.
359. Беляев И. Рассказы из русской истории. – Кн. I. – М., 1865. – 416+IV с.
360. Беляев И. Рассказы из русской истории. – Кн. II. История Новгорода Великого от древнейших времен до падения. – М., 1866. – 577 с.
361. Беляев И. Рассказы из русской истории. – Кн. III. История города Пскова и Псковской земли. – М., 1867. – 443+V с.
362. Беляев И. Рассказы из русской истории. – Кн. IV. – Ч. 1. История Полотска, или Северо-Западной Руси, от древнейших времен до Люблинской унии. – М., 1872. – 456 с.
363. Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV в. (По материалам археологических исследований). – К.: Наукова думка, 1982. – 120 с.
364. Беляшевский Н. Монетные клады Киевской губернии. – К., 1889. – 148+[1] с.
365. Бережков М. Древнейшая книга крымских посольских дел 1474-1505 гг. – Симф., 1894. – 29 с.
366. Бережков М.Н. Нур-Салтан царица крымская. Историко-биографический очерк. – Симф., 1897. – 17 с.
367. Бережков М. О торговле Руси с Ганзой до конца XV века. – СПб., 1879. – [4]+VIII+267 с.
368. Бережков Н.Г. Итинерарий великих князей литовских по материалам Литовской Метрики (1481-1530 гг.) // АЕ за 1961 год. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 180-205.
369. Бережков Н.Г. Литовская Метрика как исторический источник. – Ч. I. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – 180 с.
370. Бережков Н.Г. “Устава замков, дворов и дворцов” Сигизмунда Августа, предшествовавшая “волочной уставе” // ЖМНП. – Ч. XXXIII. (Новая серия). – 1911. – №5. – С. 99-105.
371. Бережков Н.Г. Хронология русского летописания. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 376 с.

372. Берлинский М. Краткое описание Киева. – К.: Час, 1991. – XIII+204+[3] с.

373. Бернадский В.Н. Новгород и Новгородская земля в XV веке. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – 396 с.

374. Бершадский С.А. Аврам Езофович Ребичкович, подскарбий земский, член Рады Великого княжества Литовского. Отрывок из истории внутренних отношений Литвы в начале XVI века. – К., 1888. – 157 с.

375. Бершадский С. История Виленской еврейской общины. 1593-1649 г. На основании неизданных источников // Восход. – 1881. – Кн.Х. – С.125-138.

376. Бершадский С.А. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии. 1388-1569 г. – СПб., 1883. – VII+431 с.

377. Бершадский С.А. Литовский Статут и польские конституции. Историко-юридическое исследование. – СПб., 1893. – [2]+114+[1] с.

378. Бершадский С.А. О наследовании в выморочных имуществах по литовскому праву. – СПб., 1892. – 94+[2] с.

379. Бершадский С. Привилегии великого князя Витовта литовским евреям. (Отрывок из исследования о юридическом и общественном положении евреев в Литве от времен Витовта до Люблинской унии) // Восход. – 1882. – Кн. VII-VIII. – С.89-120; Кн.IX-X. – С.194-221; Кн.XI-XII. – С.40-55.

380. Бершадский С.А. Разбор исследования М.К.Любавского “Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского Статута”. М., 1892 // ЧОИДР. – 1894. – Кн.IV (171). – С.1-26.

381. Бершадский С.А. [Рец.:] Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. Исторические очерки. М., 1892 // Отчет о XXXVI присуждении наград графа Уварова. – СПб., 1895. – С.51-70.

381а. Бескровный Л.Г. Историография Куликовской битвы // Куликовская битва: Сб. статей. – М.: Наука, 1980. – С.6-25.

382. Бескровный Л.Г. Куликовская битва // там само. – С.214-245.

383. Бестужев-Рюмин К.Н. Нравственное и материальное состояние общества западно-русского до Сигизмунда-Августа // Братская помощь пострадавшим семействам Боснии и Герцеговины. – СПб., 1876. – С.365-383.

384. Бестужев-Рюмин К. О составе русских летописей до конца XIV века. – [СПб., 1868]. – VI+158+378 с.

385. Бестужев-Рюмин К. Русская история. – Т.I. – СПб., 1872. – III+IV+246+480+II с.; Т.II. – Вып.1. – СПб., 1885. – [6]+320 с.

386. Бестужев-Рюмин К. [Рец.:] Барбашев А. Витовт и его политика до Грюнвальденской битвы. (1410 г.). СПб. 1885 // Известия С.-Петербургского Славянского благотворительного общества. – 1885. – №10. – С.453-454.

387. Бестужев-Рюмин К. [Рец.:] Брянцев П.Д. История Литовского государства с древнейших времен. Вильна. 1889 // ЖМНП. – Ч.CCLXIII. – 1889. – №6. – С.492-505.

388. Бестужев-Рюмин К.Н. [Рец.:] Иловайский Д. История России. Т. II. Московско-литовский период или собиратели Руси. М. 1884 // ЖМНП. – Ч. ССXXXVI. – 1884. – №11. – С.174-179.
389. Бестужев-Рюмин К. [Рец.:] Коялович М.О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. СПб. 1884 // ЖМНП. – Ч. ССXXXVII. – 1885. – №1. – С.95-140.
- 389а. Бібліяграфія па гісторыі Беларусі. Феодалізм і капіталізм. – Мн.: Б-ка БССР ім. В.І.Ленина, 1969. – [1]+438 с.
390. Білінський М. Вінницький замок. Історичний нарис з доби 16-18 століть. – Вінниця, 1926. – V+18 с.
391. Быков Н.П. Князья Острожские и Волынь. Введение в историческую записку “Пятидесятилетие Острожского Св. Кирилло-Мефодиевского братства” . – Пг., 1915. – [1]+60 с.
392. Бычков А.А., Низовский А.Ю., Черносветов П.Ю. Загадки Древней Руси. – М.: Вече, 2000. – 512 с.
393. Бычкова М.Е. Белорусские предки Ивана Грозного // НР 1991. – Кн.3 . – Ч. III. – С.468-470.
394. Бычкова М.Е. Общие традиции родословных легенд правящих домов Восточной Европы // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. – М.: Наука, 1976. – С.292-303.
395. Бычкова М.Е. Отдельные моменты истории Литвы в интерпретации русских генеалогических источников XVI в. // ПР. – С.365-377.
396. Бычкова М.Е. Первые родословные росписи литовских князей в России // Общество и государство феодальной России: Сб. статей, посвященный 70-летию Л.В.Черепнина. – М.: Наука, 1975. – С.133-140.
397. Бычкова М.Е. Русско-литовские политические контакты XV – начала XVI в. // РПП. – С.135-146.
398. Бычкова М.Е. Русское государство и Великое княжество Литовское с конца XV в. до 1569 г. Опыт сравнительно-исторического изучения политического строя. – М., 1996. – 176 с.
399. Бычкова М.Е. Состав класса феодалов России в XVI в. Историко-генеалогическое исследование. – М.: Наука, 1986. – 222 с.
400. Бобржинский М. Очерк истории Польши. (Dzieje Polski). – Т. I. – СПб., 1888. – II+II+291 с.; Т. II. – СПб., 1891. – [1]+[2]+340 с.
401. Богданов В. Смоленское восстание “черных людей” в 1440 году // Борьба классов. – 1936. – №2. – С.51-55.
402. Бодрухин В. Придесення за татарських часів // Сіверянський літопис. – 1999. – №1. – С.3-7.
403. Бодрухин В.М. Українська державність удільної доби (XII-XIV ст.). – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2002. – 304 с.
404. Бодрухин В.М. Чернігівська земля-князівство. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2002. – 132 с.
405. Бодянский О. О поисках моих в Познанской публичной библиотеке // ЧОИДР. – 1846. – №1. – С.1-45.

406. Болсуновский К. В. Монеты киевских князей XIV ст. Опыт историко-нумизматического исследования. – К., 1909. – 16+[1] с.
407. Болсуновский К. В. Находка клада // Киевлянин. – 1906. – №296. – С. 3.
408. Болтин [И.Н.] Критические примечания на второй том “Истории” князя Щербатова. – СПб., 1794. – 479+[1] с.
409. Бондарук Т.І. Основоположники київської історико-юридичної школи. М.Ф.Владимирський-Буданов і Ф.І.Леонтович. – К., 1995. – 25 с.
410. Борзаковский В.С. История Тверского княжества. – СПб., 1876. – III+[1]+269+152 с.
411. Борисенко С.І. Методологічні питання в науці історії литовсько-руського права. (Adamus J. Z zagadnień prawa litewskiego. Lwów. 1926) // ПКВІЗРУП. – Вип.6. – К., 1929. – С.473-486.
412. Барысёнак С. Нацыянальны характар Літоўскага Статуту 1529 г. // Польша. – 1927. – №6. – С.139-165; №7. – С.136-157.
413. Борисенко С. Російське великодержавництво в концепції “історії західноруського права”. (Київська “школа” проф. М.Ф.Владимирського-Буданова). Історіографічний нарис // Україна. – 1932. – №3. – С.105-144.
414. Борисенко С.І. Списки Литовського Статуту 1529 р. // ПКВІЗРУП. – Вип.6. – К., 1929. – С.35-109.
415. Борисов Н.С. Политика московских князей (конец XIII – первая половина XIV в.). (Труды исторического факультета МГУ. Вып.4. Серия 2. Исторические исследования. 1). – М.: Изд-во МГУ, 1999. – 392 с.
416. Борисов Н.С. Церковные деятели средневековой Руси XIII-XVII вв. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 200 с.
417. Боричевский И. Исследование о происхождении, названии и языке литовского народа // ЖМНП. – Ч.LVI. – 1847. – №10-12. – С.272-314.
418. Боричевский И. Отрывок из литовско-русской истории // ЖМНП. – Ч .XLVIII. – 1845. – №10-12. – С.187-208.
419. Боричевский И. Православие и русская народность в Литве. – СПб., 1851. – 129 с.
420. Боричевский И. Сведения о древних литовцах // ЖМНП. – Ч.XLII. – 1844. – №4-6. – С.1-53.
421. [Боричевский И.] И.Б. [Рец.:] АЗР. Т.І. СПб., 1846 // ЖМНП. – Ч.L. – 1846. – №4-6. – С.35-62.
422. [Боричевский И.] И.Б. [Рец.:] АЗР. Т.ІІ-ІІІ. СПб., 1848 // ЖМНП. – Ч. LXIV. – 1849. – №10-12. – С.109-134.
423. [Боричевский И.] И.Б. [Рец.:] SHRM. Petropoli, 1848 // ЖМНП. – Ч. LXIII. – 1849. – №7-9. – С.237-253.
424. Браичевський М. До питання про походження запорізького козацтва // ЗНТШ. – Т.ССХІІІ. – 2002. – С.7-29.
425. Браиченко О. Синьоводська проблема: перспективи комплексних краєзнавчих досліджень // ЦУ. – С.27-40.
426. Брун Ф. Берег Черного моря, между Днепром и Днестром, по морским картам XIV-го и XV-го столетий // він же. Черноморье: Сб.

- исследований по исторической географии Южной России. (1852-1877 г.). – Ч. I. – О., 1879. – С. 72-97.
427. Брун Ф. О поселениях итальянских в Газарии. Топографические и исторические заметки // там само. – С. 189-240.
428. Брун Ф. О разных названиях Киева в прежнее время // там само. – Ч. II. – О., 1880. – С. 286-298.
429. Брун Ф. Судьбы местности, занимаемой Одессою // там само. – Ч. I. – С. 160-188.
430. Брун Ф. Черноморские готы и следы долгого их пребывания в Южной России // там само. – Ч. II. – С. 189-241.
431. Брун Ф. [Рец.:] *Voyages et ambassades de Messire Guillebert de Lannoy, chevalier de la Toison d'or, Seigneur de Santes, Willerval, Tronchiennes, Beaumont et Wahégnies. 1399-1450. Mons. 1840* // ЗООИД. – Т. III. – О., 1853.
432. Брянцев П. Д. История Литовского государства с древнейших времен. – Вильна, 1889. – XII+659 с.
433. Брянцев П. Д. Очерк древней Литвы и Западной России. – Вильна, 1891. – VI+150 с.
434. Буганов В. И. От Куликовской битвы до освобождения от ордынского ига (1380-1480 гг.) // Куликовская битва: Сб. статей. – М.: Наука, 1980. – С. 246-264.
435. Буганов В. И. Отечественная историография русского летописания (обзор советской литературы). – М.: Наука, 1975. – 344 с.
436. Бугославский Г. О Борисоглебской церкви г. Смоленска // СС. – Вып. I. – Ч. 1. – Смоленск, 1909. – С. 177-194.
437. [Бугославский Г.] Г. Б. Смоленская земля в литовский период. (Территория. общественный и политический строй). 1404-1514 // там само. – Вып. III. – Ч. 1. – Смоленск, 1914. – С. 1-104.
438. Бугославский Г. Сокращенная литовская летопись начала XVI в. // там само. – Вып. I. – Ч. 2. – Смоленск, 1911. – С. 1-19.
439. Будилович А. С. О единстве русского народа. (Речь, произнесенная в торжественном собрании С.-Петербургского Славянского благотворительного общества 14 февраля 1907 г.). – СПб., 1907. – 43 с.
440. Будилович А. О значении в славянской истории битвы под Танненбергом-Грюнвальдом. – Юрьев, 1898. – 20 с.
441. Будовниц И. У. Отражение политической борьбы Москвы и Твери в тверском и московском летописании XIV века // ТОДРЛ. – Т. XII. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1956. – С. 79-104.
442. Бурдей Г. Д. Некоторые вопросы дипломатической истории Восточной Европы XIV-XVI вв. // Международные отношения в Центральной и Восточной Европе и их историография. – М.: Наука, 1966. – С. 192-212.
443. Бурдзейка А. Нарыс соцыяльна-экономічнага жыцця места Наваградку ў XVI сталяцці // ГАЗБ. – С. 153-174.
444. Бурдзейка А. [Рец.:] Барысёнак С. I. Нацыянальны характар Літоўскага Статуту 1529 г. (Полымя. 1927. №6, 7) // Запіскі аддзелу гуманітарных навук БАН (ІБК). – Кн. 3. Працы класы гісторыі. – Т. II. – Мн., 1928. – С. 473-476.

445. Бучинський Б. “Грамота Мисаїла” і “грамота Ніфонта”: Критична студія // ЗУНТ. – Т.ХІІІ. – К., 1914. – С.5-44.
446. Бучинський Б. Змагання до унії Руської церкви з Римом в роках 1498-1506 // там само. – Кн.ІV. – К., 1909. – С.100-136; Кн.V. – К., 1909. – С.61-87; Кн.VІ. – К., 1909. – С.5-53.
447. Бучинський Б. Кілька причинків до часів великого князя Свитригайла (1430-1433) // ЗНТШ. – Т.LXXVI. – 1907. – С.117-142.
448. Бучинський Б. Новійші праці по історії Вел. кн. Литовського в XV віці // там само. – Т.LXXV. – 1907. – С.131-166.
449. Бучинський Б. Початки політичної кар'єри Остафія Дашковича // там само. – Т.CXIII. – 1913. – С.23-43.
450. Бучинський Б. Студії з історії церковної унії // там само. – Т.LXXXV. – 1908. – С.21-42; Т.LXXXVI. – 1908. – С.5-30; Т.LXXXVIII. – 1909. – С.5-22; Т.XC. – 1909. – С.5-24.
451. В.Р. История бывших княжеств: Теревовльскаго и Звенигородскаго // ЖМНП. – Ч.XIX. – 1838. – №7-9. – С.80-108.
452. Варонін В. Два лісты пра бітву пад Клецкам у 1506 г. // БГА. – Г.ІІ. – Т.2. – Сш.2. 1995. Сьнежань. – С.279-290.
- 452а. Василенко В.О. Аналіз документальних відомостей про литовсько-московські угоди 70-80-х рр. XIV ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – №10. Зб. наук. праць пам'яті М.Брайчевського. – Ч.2. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – С.131-142.
- 452б. Василенко В.О. Городельська унія 1413 р. та її наслідки в східнослов'янських історіографіях XIX – першої третини XX ст. // Проблеми політичної історії України: Зб. наукових праць. – Д., 2006. – С.43-52.
453. Василенко В.О. До питання про генезу одного історіографічного міфу литовсько-руської історії // Література та культура Полісся. – Вип.27. Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. – Ніжин, 2004. – С.39-45.
454. Василенко В.О. Дослідження політичної історії Великого князівства Литовського в науковій спадщині В.Б.Антоновича // ГЖ. – 2001. – №1-2 (9-10). Зима-весна. – С.3-30.
455. Василенко В.О. Історіографія боротьби Великого князівства Литовського за галицько-волинські землі (XIX – перша третина XX ст.) // там само. – 2003. – №4 (20). Осінь. – С.14-44.
- 455а. Василенко В. Історія дослідження литовсько-смоленських взаємин XIII – початку XV ст. у східнослов'янських історіографіях // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип.5. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2005. – С.473-492.
- 455б. Василенко В.О. Історія дослідження стосунків Великого князівства Литовського з Псковом (XIII – XVI ст.) у східнослов'янських історіографіях // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – Т.13. – К., 2006. – С.44-58.

456. Василенко В.О. Катеринославський період життя В.І.Пічети (1903-1905) та його ранні праці з історії Литовсько-Руської держави // Історія України: маловідомі імена, події, факти. (Зб.статей). – Вип.11. – К.: Рідний край, 2000. – С.441-457.

456а. Василенко В.О. Литовсько-московські угоди 70-80-х рр. XIV ст. (Спирні проблеми історії Східної Європи) // УІЖ. – 2005. – №6. – С.177-190.

457. Василенко В.О. Литовсько-польські угоди 1385-1401 рр. в оцінці М. Чубатого // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. (Луганськ, 8-9 лютого 2001 р.). – Луганськ: Вид-во СНУ, 2001. – С.5-7.

458. Василенко В.О. Литовсько-Руська держава в дослідженнях О.Є.Преснякова: політична історія // ГЖ. – 2000. – №1(5). Зима. – С.9-29.

458а. Василенко В. Острівська угода 1392 р. та її вплив на розвиток литовсько-польських відносин у східнослов'янських історіографіях XIX – першої третини XX ст. // Бористен. – 2005. – №9. – С.12-15.

459. Василенко В.О. Питання політичної історії Литовсько-Руської держави в науковій спадщині О.Я.Єфименко // ГЖ. – 1999. – №4(4). Осінь. – С.38-48.

460. Василенко В. Питання політичної історії Литовсько-Руської держави в працях М.П.Дашкевича // Бористен. – 2001. – №8. – С.5-10.

460а. Василенко В.О. Погляди Й.Сенковського на місце Великого князівства Литовського в історії східного слов'янства // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Міжпредметний простір історії ідей у вітчизняній науці. – Д.: Вид-во ДНУ, 2004. – С.58-64.

461. Василенко В.О. Політична історія Великого князівства Литовського в “Короткому нарисі історії Білорусі” В.Ігнатовського // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Вип.6. – Д.: Вид-во ДНУ, 2001. – С.90-96.

461а. Василенко В. Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 р.) в східнослов'янських історіографіях XIX – першої третини XX ст. – Д.: Вид-во НГУ, 2006. – 659 с.

461б. Василенко В.О. Політична історія Великого князівства Литовського доби правління Витаутаса в дослідженнях О.І.Барбашева // ГЖ. – 2002. – №1 (13). Зима. – С.16-24.

462. Василенко В. Політична історія Литовсько-Руської держави за найближчих наступників Міндаугаса (до кінця XIII ст.) у східнослов'янських історіографіях XIX – першої третини XX ст. // Бористен. – 2005. – №12. – С.17-19.

462а. Василенко В. Проблема переходу Поділля під литовську зверхність в східнослов'янських історіографіях XIX – першої третини XX ст. // там само. – 2005. – №7. – С.3-7.

462б. Василенко В.О. Проблема характеру громадянської війни 30-х років XV ст. у Великому князівстві Литовському в історіографії XIX-XX ст. // Історичний журнал. – 2004. – №4. – С.51-60.

462в. Василенко В.О. Проблема часу і обставин приєднання Київської землі до Литовсько-Руської держави в східнослов'янських історіографіях // ГЖ. – 2004. – №1-2(21-22). Зима-весна. – С.169-184.

463. Василенко В.О. Проблеми політичної історії Великого князівства Литовського у науковій спадщині С.М.Соловйова // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип.2. – Д.: Генеза, 2001. – С.156-175.

463а. Василенко В.О. “Руська політика” Великого князівства Литовського часів Витяніса і Гедімінаса у східнослов'янських історіографіях ХІХ – першої третини ХХ ст. // Історичний журнал. – 2005. – №5. – С.57-67.

464. Василенко В.О. Сюжети з політичної історії Великого князівства Литовського в “Історії Росії” Г.В.Вернадського // ГЖ. – 1999. – №3(3). Літо. – С.14-22.

465. Василенко В.О. Трагування основних проблем політичної історії Литовсько-Руської держави в працях М.Й.Кояловича // там само. – 2003. – №1 (17). Зима. – С.100-108.

465а. Василенко В. Унійне питання за часів Жигімантаса ІІ і Жигімантаса-Аугустаса (до початку 1560-х рр.) у східнослов'янських історіографіях ХІХ – першої третини ХХ ст. // Бористен. – 2005. – №10. – С.10-12.

466. Василенко В.О. Чи йшов брат на брата? (Один спірний епізод литовсько-руської історії) // Історія і особистість історика: Зб. наукових праць, присвячених 60-річному ювілею Г.К.Швидько. – Д.: Вид-во НГУ, 2004. – С.47-54.

467. Василенко Н. Литовско-Русское государство // Энци. словарь Брокгауза и Ефрона. – Т.ХVII. – СПб., 1896. – С.818-827.

468. Василенко Н.П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. – К., 1916. – XI+589 с.

469. Василенко Н.П. Передмова // ПКВІЗРУП. – Вип.6. – К., 1929. – С.V-X.

470. Васильев Л.С. Древний Китай. – Т.1. Предыстория, Шан-Инь, Западное Чжоу (до VIII в. до н.э.). – М.: Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 1995. – 381 с.; Т.2. Период Чуньцю (VIII-V вв. до н.э.). – М.: Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 2000. – 624 с.

471. Васильевский В. Записи о поставлении русских епископов при митрополите Феогносте в Ватиканском греческом сборнике // ЖМНП. – Ч. ССLV. – 1888. – №2. – С.445-463.

472. Васильевский В. Обращение Гедимины в католичество // там само. – Ч.СLIX. – 1872. – №2. – С.135-196.

473. Васильевский В.Г. Очерк истории города Вильны // ПРСЗГ. – Вып.V. – СПб., 1872. – С.9-80.

474. Васілеўскі Д. З гісторыі Воршы // Наш край. – 1926. – №2-3 (5-6). – С.53-54.

475. Васюк Г.В., Карев Д.В. Православная церковь в ВКЛ и Польше в XIV-XVIII вв. // НР 1991. – Кн.3. – Ч.П. – С.203-210.

476. Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о касимовских царях и царевичах. – Ч.І. – СПб., 1863. – XIII+558 с.

- 476а. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 517 с.
477. Вернадский Г.В. Киевская Русь. – Тверь: ЛЕАН-М.: АГРАФ, 1996. – 448 с.
478. Вернадский Г.В. Монголы и Русь. – Тверь: ЛЕАН-М.: АГРАФ, 1997. – 480 с.
479. Вернадский Г.В. Московское царство. – Ч.І. – Тверь: ЛЕАН-М.: АГРАФ, 1997. – 512 с.; Ч.ІІ. – Тверь: ЛЕАН-М.: АГРАФ, 1997. – 416 с.
480. Вернадский Г.В. Россия в средние века. – Тверь: ЛЕАН-М.: АГРАФ, 1997. – 352 с.
481. Веселовский Н.И. Заметки по истории Золотой Орды // ИОРЯСАН. – 1916. – Т.ХХІ. – Кн.1. – Пг., 1916. – С.1-15.
482. Веселовский Н.И. Хан из темников Холодой Орды Ногай и его время. – Пг., 1922. – 58 с.
483. Веселовский Н.И. [Рец.:] Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. СПб. 1887 // ЖМНП. – Ч.СCLXI. – 1889. – №1. – С.168-203.
484. Вешняков В. О причинах возвышения Московского княжества. – СПб., 1851. – [2]+175 с.
- 484а. Виноградов Г.М. Князівська “змова” 1480-1481 років у контексті політичних та династичних відносин у Східній Європі доби пізнього Середньовіччя // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Вип.2. – Д., 2003. – С.5-21.
485. Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини // ІГЗ. – Т.ІІІ. – К., 1929. – С.209-219.
486. Винтер Э. Россия в политике римской курии в XIV в. // Вопросы истории религии и атеизма: Сб. статей. – Вып. VI. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – С.291-305.
487. Вишняков Е.И., Пичет В.И. Очерки русской истории. – М.: Польза, 1908. – IV+267 с.
488. Владимирский-Буданов М. Литература истории русского права за 1880-1882 гг. I. Государства Московское и Литовское // КУИ. – 1882. – №5. – С. 203-226.
489. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века // Архив ЮЗР. – Ч.VII. – Т.І. – К., 1886. – С.І-ІІ, 1-85.
490. Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). – К., 1891. – II+210+[1] с.
491. Владимирский-Буданов М. Немецкое право в Польше и Литве. – СПб., 1868. – 302+IV+2 с.
492. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права по лекциям. – Вып. I. История русского государственного права. – К., 1886. – [1]+X + VIII+225+[1] с.

493. Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории литовско-русского права. – Вып. I. Поместья Литовского государства. – К., 1889. – 52 с.; Вып. III. Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в. – К., 1893. – 83 с.; Вып. VI. Церковные имущества в Юго-Западной Руси XVI в. – К., 1907. – II+224 с.; Вып. VI. Заставное владение в Литовско-Русском государстве XVI века. – К., 1911. – 113 с.
494. Владимирський-Буданов М. Рада Великого князівства Литовського // Записки Соціально-економічного відділу ВУАН. – Т. IV. – К., 1926. – С. 204-237.
495. Владимирский-Буданов М.Ф. Разбор сочинения М.Н. Ясинского “Главный Литовский трибунал, его происхождение, организация и компетенция. Вып. I. Происхождение Главного Литовского трибунала”. – [Б.м., б.р.]. – 58 с.
496. Владимирский-Буданов М. [Рец.:] Бершадский С.А. Литовские евреи . История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии. 1388-1569 г. СПб. 1883. Бершадский С.А. Документы и регесты к истории литовских евреев. 2 т. СПб. 1882 // ЖМНП. – Ч. ССXXXVII. – 1885. – №1. – С. 162-206.
497. Владимирский-Буданов М.Ф. [Рец.:] Ясинский М.Н. Очерки по истории судостроительства в Литовско-Русском государстве. Главный Литовский трибунал, его происхождение, организация и компетенция. Вып. I. Происхождение Главного Литовского трибунала. К. 1901 // КУИ. – 1901. – №9. – С. 1-26.
498. Власьев Г.А. Потомство Рюрика. Материалы для составления родословий. – Т. I. Князья черниговские. – Ч. 1. – СПб., 1906. – [1]+VII+667+[8] с.
499. Водов В.А. Зарождение канцелярии московских великих князей (середина XIV в. – 1425 г.) // ИЗ. – Т. 103. – М.: Наука, 1979. – С. 325-350.
500. Воеводский В.Ф. Великий князь литовский Витовт и его время: Реферат. – СПб., 1907. – 55 с.
501. Войтович Л.В. Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів. – К., 1992. – 199 с.
502. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль: Історично-генеалогічне дослідження. – Л., 2000.
503. Войтович Л. Родина князів Острозьких // ЗНТШ. – Т. ССXXXI. – 1996. – С. 355-367.
- 503а. Войтович Л.В. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації // УІЖ. – 2003. – №4. – С. 134-139.
504. Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст.: Історико-генеалогічне дослідження. – Л., 1996. – 256 с.
505. Володихин Д.М. Спорные вопросы истории Белой Руси: Статьи. – Полоцк, 1997. – 26 с.
506. Вольдемар А.И. Национальная борьба в Великом княжестве Литовском в XV и XVI веках // ИОРЯСАН. – 1909. – Т. XIV. – Кн. 3. – СПб., 1910. – С. 160-198.

507. Вольтер Э. Где искать землю Нальщанскую Ипатьевской летописи? Историко-географическая заметка // ЖМНП. – Ч.СССХХІХ. – 1900. – №5. – С. 195-201.
508. Вольтер Э.А. Город Мендовга или где искать Летовию XIII века? // ИОРЯСАН. – 1909. – Т.ХІV. – Кн.3. – СПб., 1910. – С.95-102.
509. Востоков А. Описание русских и словенских рукописей Румянцовского музеума. – СПб., 1842. – III+899+3 с.
510. [Г-в А.] Чем объяснить быстрое обрусение Литвы в XIII веке? // Сб. статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России / Сост. С.Шолкович. – Вып.І. – Вильна, 1885. – С.128-141.
511. Гейсман П. Поход вел. кн. Дмитрия Иоанновича Донского от Москвы к Дону и сражение на Куликовом поле 8 сентября 1380 г. – К., 1913. – 32 с.
512. Гейштор А. История на службе юго-восточной политики Речи Посполитой в XV и XVI в. // РПП. – С.29-39.
513. Гембіцкі Я. Да пытання аб сацыяльна-эканамічным стане беларускіх татар у сярэднявечча // Запіскі аддзелу гуманітарных навук БАН. – Кн.8. Працы клясы гісторыі. – Т.ІІІ. – Мн., 1929.
514. Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори). – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 104 с.
515. Генсьорський А.І. З коментарів до Галицько-Волинського літопису. (Волинські і галицькі грамоти XIII ст.) // ІДВ. – Вип.ІV. – К.: Наукова думка, 1969. – С.171-184.
516. Гильдебранд Г. Немецкая контора в Полоцке // СМСИПК. – Т.ІІ. – Рига, 1879. – С.44-80.
517. Гильдебранд Г. Отчеты о разысканиях, произведенных в рижских и ревельском архивах по части русской истории. – СПб., 1877. – 95 с.
518. Гильфердинг А. Древний Новгород // він же. Собр. соч. – Т.ІІ. Статьи по современным вопросам славянским. – СПб., 1868. – С.405-445.
519. Гильфердинг А. Литва и Жмудь // там само. – С.361-385.
520. Гильфердинг А. Польский вопрос // там само. – С.289-360.
521. Гильфердинг А. Россия и ее инородческие окраины на западе // там само. – С.387-404.
522. Гісторыя БССР: Храналогія / Склаў В.В.Шаціла. – Мн., 1960. – 28 с.
523. Глинка С. Русская история. – 3-е изд. – Ч.ІІІ. – М., 1818. – VI+166 с.; Ч.ІV. – М., 1818. – II+157 с.
524. Гневушев А.М. Падение Великого Новгорода // РИОС. – Т.ІІ. – М., [1910]. – С.49-61.
525. Голенченко Г.Я. Дворянско-буржуазная историография белорусской культуры XV-XVI вв. // Белороссика: книговедение, источники, библиография. Сб. статей. – Мн.: Фундам. б-ка АН БССР, 1980. – С.103-112.
526. Голенченко Г.Я. Исторические знания в XIV-XVIII вв. // Очерки истории науки и культуры Беларуси IX – начала XX в. – Мн.: Навука і тэхніка, 1996. – С.14-23.

527. Головацкий Я. Карпатская Русь. (Историко-этнографический очерк) // ЖМНП. – Ч.СLXXIX. – 1875. – №6. – С.349-396.
528. Головацкий Я.Ф. Монастыри Юго-Западной России вообще и Креховский монастырь // ПРСЗГ. – Вып. VII. Холмская Русь. – СПб., 1885. – С. 323-337.
529. Головацкий Я. Предисловие // АВАК. – Т. III. Акты Брестского гродского суда. – Вильна, 1870. – С. III-XX.
530. Головацкий Я. Черты домашнего быта русских дворян на Подляшье, т.е. в нынешней Седлецкой и Гродненской губерниях, по актам XVI столетия. – Вильна, 1888. – 47 с.
531. Голубинский Е. История Русской церкви. Период второй, московский. – Т. II. От нашествия монголов до митрополита Макария включительно. – Половина 1. – М., 1900. – VIII+919 с.
532. Голубинский Е. Митрополит всея России св. Петр // БВ. – 1893. – №1 . – С.18-67.
533. Голубинский Е. Митрополит всея России Феогност // там само. – 1893. – №2. – С.223-245.
534. Голубовский П. История Северной земли до половины XIV столетия. – К., 1881. – 201 с.
535. Голубовский П.В. История Смоленской земли до начала XV ст. – К., 1895. – II+334+II с.
536. Гонсиоровский О. Прибавление к статье И.Ржежабка // БЮ. – С.67-70.
537. Гонца Г.В. Молдавия и османская агрессия в последней четверти XV – первой трети XVI в. – Кишинев: Штиинца, 1984. – 151 с.
538. Горский А.А. Брянское княжение в политических взаимоотношениях Смоленска, Москвы и Литвы (XIV в.) // СВОИ. – Ч. I. – С.56-57.
539. Горский А.А. Брянское княжество в политической жизни Восточной Европы (конец XIII – начало XV в.) // Средневековая Русь. – Вып. I. – М., 1996. – С.76-110.
540. Горский А.А. Этапы исторического развития России в свете сочетания формационного и цивилизационного подходов // Россия в средние века и новое время: Сб. статей к 70-летию Л.В.Милова. – М.: РОССПЭН, 1999. – С.333-348.
541. Горский А.А. Москва и Орда. – М.: Наука, 2000. – 214 с.
542. Горский С. Жизнь и историческое значение князя Андрея Михайловича Курбского. – Казань, 1858. – 446+[1] с.
543. Готье Ю. Балтийский вопрос в XIII-XVI веках // ИМ. – 1941. – №6. – С.87-95.
- 543а. Гошко Т. Нова концепція генези Великого князівства Литовського. (Краўцэвіч А.К. Стварэнне Вялікага княства Літоўскага. Мн. 1998) // УГО. – Вип .3. – К.: Критика, 2000. – С.79-88.
544. Грабенский В. История польского народа. – СПб., 1910. – VIII+599 с.

545. [Греков Б.Д.] Житыи люди // Большая советская энциклопедия. – 1-е изд. – Т.25. – Стб.550-551.
546. Греков Б., Якубовский А. Золотая Орда. (Очерк истории Улуса Джучи в период сложения и расцвета в XIII-XIV вв.). – Л.: ОГИЗ-Соцэкгиз, 1937. – 202 с.
547. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 479 с.
548. Греков И.Б. Варианты “Повести о нашествии Едигея” и проблема авторства Троицкой летописи // Исследования по истории и историографии феодализма. К 100-летию со дня рождения Б.Д.Грекова. – М.: Наука, 1982. – С. 219-238.
549. Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV-XV вв.). – М.: Наука, 1975. – 520 с.
550. Греков И.Б. Идеино-политическая направленность литературных памятников феодальной Руси конца XIV в. // ПР. – С.378-421.
551. Греков И.Б. К вопросу о датировке так называемой “второй духовной грамоты” московского князя Василия I // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран: Сб. статей к 70-летию М.Н. Тихомирова. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1963. – С.141-145.
552. Греков И.Б. К вопросу о характере политического сотрудничества Османской империи и Крымского ханства в Восточной Европе в XVI-XVII вв. (По данным Э.Челеби) // РПП. – С.299-314.
553. Греков И.Б. К характеристике политики галицко-звенигородского князя Юрия Дмитриевича в 20-е годы XV в. // Древняя Русь и славяне. – М.: Наука, 1978. – С.225-233.
554. Греков И.Б. Место Куликовской битвы в политической жизни Восточной Европы конца XIV в. // Куликовская битва: Сб. статей. – М.: Наука, 1980. – С.113-141.
555. Греков И.Б. О характере ордыно-русских отношений второй половины XIII – начала XIV века // Древности славян и Руси. – М.: Наука, 1988. – С.125-133.
556. Греков И.Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV-XVI вв. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1963. – 374 с.
557. Греков И.Б., Шахмагонов Ф.Ф. Мир истории. Русские земли в XIII-XV веках. – М.: Молодая гвардия, 1986. – 336 с.
558. Григорович В. Протоколы Константинопольского патриархата XIV-го столетия // ЖМНП. – Ч.LIV. – 1847. – №4-6. – С.131-164.
559. Григорьев В. Ярлыки Тохтамышы и Сеадет-Герая // ЗООИД. – Т.I. – 1844. – С.337-346.
560. Грицкевич А.П. Формирование феодального сословия в Великом княжестве Литовском и его правовые основы (XV-XVI) // ПЛС. – С.65-73.
561. Грицкевич А.П., Грицкевич В.П., Мальдис А.И. Неужели “запретная зона”? // Советское славяноведение. – 1988. – №3. – С.81-87.
562. Грот Я. Литва или Скандинавия? // Отечественные записки. – Т. СХХIX. – 1860. – №3-4. – С.377-388.

563. Грушевський М. Акты Барского староства XV-XVI в. // Архив ЮЗР. – Ч.VIII. – Т.I. – К., 1893. – С.1-126.

564. Грушевський М. Барское староство, исторические очерки (XV-XVIII в.). – К., 1894. – VI+404 с.

565. Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності. – К., 1909. – 12 с.

566. Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений в Львівському університеті 30 вересня 1894 р. – [Л., 1894]. – 11 с.

567. Грушевський М. М.Л.Глинский // Энци. словарь “Гранат”. – 13-е изд. – Т.15. – Стб.148-151.

568. Грушевський М. Микола Дашкевич // ЗНТШ. – Т.LXXXI. – 1908. – С. 145-150.

569. Грушевський М. До питання про правно-державне становище київських князів XV в. Дві грамоти в. кн. Казимира з часів київського князя Олелька // там само. – Т.XXXI. – 1899. – Реферати. – С.1-4.

570. Грушевський М. Економічний і соціальний перелом XV-XVII вв. // він же. Студії з економічної історії України. – К., 1918. – С.3-81.

571. Грушевський М.С. Еще о грамотах кн. Льва галицкого. (По поводу статьи проф. Линниченка). – СПб., 1905. – 16 с.

572. Грушевський М. З облоги Белза в 1352 р. // ЗНТШ. – Т.LXXIII. – 1906. – С.158-159.

573. Грушевський М. Звичайна схема “русскої” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства. – СПб., 1904. – 7 с.

574. Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде. – 2-е вид. – К., 1917. – 16 с.

575. Грушевський М. Иллюстрированная история Украины. – К.: МПП “Левада”, 1996. – 696 с.

576. Грушевський М. История украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Т.I. – [Б.м., б.р.]. – С.38-360.

577. Грушевський М. Історія України: Підручник для середніх і вищих початкових шкіл. – К.-Відень: Дніпросоюз, 1920. – 216 с.

578. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.I. До початку XI віка. – К.: Наукова думка, 1991. – LXXVI+[8]+649 с.; Т.II. XI-XIII вік. – К.: Наукова думка, 1992. – [6]+634 с.; Т.III. До року 1340. – К.: Наукова думка, 1993. – [4]+586+[2] с.; Т.IV. XIV-XVI віки – відносини політичні. – К.: Наукова думка, 1993. – [4]+535+[3] с.; Т.V. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV-XVII віків. – К.: Наукова думка, 1994. – [4]+VII+687+[4] с.; Т.VI. Життя економічне, культурне, національне XIV-XVII віків. – К.: Наукова думка, 1995. – [5]+667+[4] с.; Т.VII. Козацькі часи – до року 1625. – К.: Наукова думка, 1995. – [4]+X+624+[4] с.

579. Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. – Т.III. – К.: Либідь, 1993. – 285 с.; Т.V. Культурні і літературні течії на Україні в XV-XVI вв. і перше відродження (1580-1610 рр.). – Кн.1. – К.: Либідь, 1995. – 256 с.

580. Грушевський М. Коли сфабрикована грамота Любарта луцькій катедрі? (З приводу статті Д.Щербаковського “Фундушевая запись князя

Любарта луцкой церкви Иоанна Богослова 1322 г.”) // ЗНТШ. – Т.LXX. – 1906. – С.71-72.

581. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – К.: Наукова думка, 1991. – [2]+XVI+542 с.

582. Грушевський М. Нові розправи про внутрішній устрій в. кн. Литовського // ЗНТШ. – Т.IX. – 1896. – Наукова хроніка. – С.1-32.

583. Грушевський М. Новійша література по історії В. кн. Литовського. Критичний огляд // Український науковий збірник. (Видання УНТ у Києві). – Вип.ІІ. – М., 1916. – С.21-39.

584. Грушевский М. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904. – [4]+380+[2] с.

585. Грушевський М. “Похвала в. кн. Витовту”, кілька уваг про склад найдавнішої русько-литовської літописи // ЗНТШ. – Т.VIII. – 1895. – С.1-16.

586. Грушевський М. Примітки до історії козаччини // там само. – Т.XXII. – 1898. – С.1-14.

587. Грушевський М. Спірні питання староруської етнографії // він же. Твори: У 50 т. – Т.I. – Л.: Світ, 2002. – С.83-99.

588. Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. – Л., 1901. – 72 с.

589. Грушевский М. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк. – К., 1890. – 33 с.

590. Грушевський М. [Рец.:] Довнар-Запольский М. Из истории литовско-польской борьбы за Волынь. (Договоры 1366 г.). К. 1896 // ЗНТШ. – Т.XIX. – 1897. – Бібліографія. – С.4-5.

591. Грушевський М. [Рец.:] Довнар-Запольский М.В. Крестьянская реформа в Литовско-Русском государстве в половине XVI века (ЖМНП. 1905. №3-4) // там само. – Т.LXV. – 1905. – Бібліографія. – С.30.

592. Грушевський М. [Рец.:] Довнар-Запольский М. Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке. К. 1905 // там само. – Т. LXX. – 1906. – С.200-201.

593. Грушевський М. [Рец.:] Зотов Р.В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. СПб. 1893 // там само. – Т.V. – 1895. – Бібліографія. – С.12-15.

594. Грушевський М. [Рец.:] Иванов П.А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в. О. 1895 // там само. – Т. IX. – 1896. – Бібліографія. – С.4-9.

595. Грушевський М. [Рец.:] Лаппо И.И. Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569-1586). Опыт исследования политического и общественного строя. Т.I. СПб. 1901 // там само. – Т.LXIV. – 1905. – Бібліографія. – С.27.

596. Грушевський М. [Рец.:] Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. М. 1901 // там само. – Т.XLVII. – 1902. – Бібліографія. – С.10-12.

597. Грушевський М. [Рец.:] Ляскоронский В.Г. К вопросу о битве кн. Витовта с татарами на р. Ворскле в 1399-м году (ЖМНП. 1908. №7) // там само.

– Т.LXXXV. – 1908. – С.199-200.

598. Грушевський М. [Рец.:] Максимейко Н.А. Русская Правда и литовско-русское право. Ясинский М.Н. Закупы Русской Правды и памятников западно-русского права (Сб. статей по истории права, посвященный М.Ф.Владимирскому-Буданову. К. 1904) // там само. – Т.LXII. – 1904. – Бібліографія. – С.9-11.

599. Грушевський М. [Рец.:] Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. Х. 1902 // там само. – Т.LII. – 1903. – Бібліографія. – С.12-13.

600. Грушевський М. [Рец.:] Малиновский И. Рада Великого княжества Литовского в связи с боярской думой древней России. Ч.I-II. Томск. 1903-1904 // там само. – Т.LXIX. – 1906. – Бібліографія. – С.193-194.

601. Грушевський М. [Рец.:] Петров Н. О новооткрытой киевской монете XIV века. Х. 1908 // там само. – Т.LXXXIX. – 1909. – С.185-186.

602. Грушевський М. [Рец.:] Шахматов А. К вопросу об образовании русских наречий. (Русский филологический вестник. 1894. Кн.IV) // там само. – Т.VIII. – 1895. – Бібліографія. – С.9-14.

603. Грушевський М. [Рец.:] Якубовский И.В. Земские привилеи Великого княжества Литовского (ЖМНП. 1903. №4) // там само. – Т.LIV. – 1903. – Бібліографія. – С.13.

604. Грушевський М. [Рец.:] Якубовский И.В. Земские привилеи Великого княжества Литовского (ЖМНП. 1903. №6) // там само. – Т.LXIII. – 1905. – Бібліографія. – С.14-15.

605. Грушевський М. [Рец.:] Ясинский М.Н. “Село” и “вервь” Русской Правды. К. 1906 // там само. – Т.LXXVI. – 1907. – С.191-192.

606. Грушевський М. [Рец.:] Czermak W. Sprawa równouprawnienia schizmatyków i katolików na Litwie (1432-1563 r.) (RAU. Т.XLIV. 1903) // там само. – Т.LIII. – 1903. – Бібліографія. – С.18-20.

607. Грушевський М. [Рец.:] Kochanowski J.K. Witold wielki książę litewski. Studium historyczne. Lwów. 1900 // там само. – Т.L. – 1902. – Бібліографія. – С.13-14.

608. Грушевський М. [Рец.:] MMAe. Т.XIV. (Codex epistolaris saeculi XV. Т.III). Kraków. 1894 // там само. – Т.XI. – 1896. – Бібліографія. – С.13-21.

609. Грушевський М. [Рец.:] Prochaska A. Dążenia do unii cerkiewnej za Jagiełły (PP. 1896). Lewicki A. Sprawa unii kościelnej za Jagiełły (KH. 1897) // там само. – Т.XX. – 1897. – Бібліографія. – С.14-16.

610. Грушевський М. [Рец.:] Prochaska A. Lenna i maństwa na Rusi i na Podolu. Kraków. 1901 // там само. – Т.XLVI. – 1902. – Бібліографія. – С.21-23.

611. Грушевський М. [Рец.:] Prochaska A. O prawdziwości listów Giedymina. Kraków. 1895. Idem. Stosunki Krzyżaków z Giedyminem i Łokietkiem (KH. 1896) // там само. – Т.X. – 1896. – Бібліографія. – С.15-19.

612. Грушевський М. [Рец.:] Prochaska A. Podole lennem Korony (1352-1430). Kraków. 1895 // там само. – Т.XIII. – 1896. – С.8-14.

613. Грушевський М. [Рец.:] Prochaska A. Przyczynki krytyczne do dziejów Unii. Kraków. 1896 // там само. – Т.XVIII. – 1897. – Бібліографія. – С.6-9.

614. Грушевський М. [Рец.:] Prochaska A. Unie Kalmarska i Jagiellońska (PPw. 1904) // там само. – Т.LXXVI. – 1907. – С.193-194.
615. Грушевський М. [Рец.:] Prochaska A. Urywki z dziejów XIV wieku (КН . 1904) // там само. – С.193.
616. Грушевский А.С. Города Великого княжества Литовского в XIV-XVI вв. Старина и борьба за старину. – К., 1918. – [2]+240 с.
617. Грушевский А. Очерк истории Турово-Пинского княжества XI-XIII вв. – [К., б.р.]. – [2]+78+[2] с.
618. Грушевский А. Очерк истории Турово-Пинского княжества в составе Литовско-Русского государства XIV-XVI вв. – [К., б.р.]. – 191+[1] с.
619. Грушевський О. Питання оборони замків В. кн. Литовського в XVI в. // ІГЗ. – Т.ІІ. – К., 1928. – С.1-9.
620. Грушевский А.С. Повинность городской работы в Великом княжестве Литовском. – Пг., 1914. – 23 с.
621. Гудавичюс Э.С. Литва в борьбе народов Прибалтики против агрессии немецких феодалов в XIII в.: Автореф. ... докт. ист. наук. – Вильнюс, 1988. – 44 с.
622. Гудавичюс Э.С. Литва Миндовга // Проблемы этногенеза и этнической истории балтов: Тезисы докладов (март 1981). – Вильнюс: Пяргале, 1981. – С.131-132.
- 622а. Гудавічюс Е. Оповідь Галицько-Волинського (Іпатіївського) літопису про Бурундаїв похід на Литву // Литва-Україна: історія, політологія, культурологія. Матеріали міжнародної наукової конференції (Вільнюс, 28-30 вересня 1993 р.). – Вільнюс: Амжюс, 1995. – С.84-88.
623. Гудавичюс Э. По поводу так называемой “диархии” в Великом княжестве Литовском // Феодализм в Балтийском регионе: Сб. научных трудов. – Рига: Изд-во ЛГУ им. П.Стучки, 1985. – С.35-44.
624. Гумилев Л.Н. От Руси до России. Очерки этнической истории. – М.: Танаис ДИ-ДИК, 1994. – [33]+554+[6] с.
625. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь: В 2-х кн. – Кн.2. – М.: Институт ДИ-ДИК, 1997. – 544 с.
626. Гуслистый К.Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (период феодализма). – К., 1963. – 148 с.
627. Гуслистый К.Г. До питання про утворення української нації. – К.: Знання, 1967. – 54 с.
628. Гуслистый К. Нариси з історії України. – Вип.ІІ. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1939. – 194 с.; Вип.ІІІ. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття (60-ті роки XVI – 30-ті роки XVII століття). – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – 188 с.
629. Гуттен-Чапский Э.К. Удельные, великокняжеские и царские деньги древней Руси. – СПб., 1875. – IV+184 с.
630. Гудзяк Б. Грецький Схід, Київська митрополія і Флорентійська унія // ЗНТШ. – Т.ССXXVIII. – 1994. – С.48-64.

- 630а. Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Л., 2000. – XVI+426+[4]+[1] с.
631. Д. О Литовском Статуте // ЖМНП. – Ч.XVII. – 1838. – №2. – С.374-388.
632. Данилевич В. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия . – К., 1896. – XVII+260 с.
633. Данилевич В.Е. [Рец.:] Филевич И. История древней Руси. Т.I. Варшава. 1896 // КС. – 1896. – №9. – С.69-79.
634. Данилло Н. Значение некоторых имен литовских князей и названий местностей Литвы // ЖМНП. – Ч.LXVI. – 1850. – №4-6. – С.147-156.
635. Данилович И. Взгляд на литовское законодательство и Литовские Статуты // Юридические записки, издаваемые П.Редкиным. – Т.I. – М., 1841. – С.1-46.
636. Данилович [И.] О литовских летописях // ЖМНП. – Ч.XXVIII. – 1840 . – №11. – С.70-114.
637. Даўгяла З. Літоўская Мэтрыка і яе каштоўнасьць для вывучэньня мінуўшчыны Беларусі // Працы I зьезду дасьледчыкаў беларускае архэолёгіі і архэографіі. (17-18 студзеня 1926 г.). – Мн., 1926. – С.53-59.
638. Даўгяла З. Pałocjae moenia. (Гістарычна-топографічны нарыс Полацкіх умацаваньняў) // Запіскі аддзелу гуманітарных навук БАН (ІБК). – Кн. 3. Працы клясы гісторыі. – Т.II. – Мн., 1928. – С.209-239.
639. Дашкевич Н.П. Болоховская земля и ее значение в русской истории // Т III АС. – Т.II. – К., 1878. – С.69-129.
640. Дашкевич Н. Данные для древнерусской истории в МРН. Т.IV. Lwów . 1884. – К., 1885. – 18 с.
641. Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-Русского государства. – К., 1885. – VI+192 с.
642. Дашкевич Н. Княжение Даниила Галицкого, по русским и иностранным известиям. – К., 1873. – 156 с.
643. Дашкевич Н. Новейшие домыслы о Болохове и болоховцах // КУИ. – 1884. – №6. – С.155-186.
644. Дашкевич Н.П. О времени присоединения Волыни и Киева к Литве. О завоевании Подолии Литвою // ЧИОНЛ. – Кн.II. – К., 1888. – С.131-132, 181.
645. Дашкевич Н.П. Общественный строй Южной Руси в XIII-XIV вв. // там само. – Кн.I. (1873-1877 гг.). – 1879. – С.306-307.
646. Дашкевич Н. Первая уния Юго-Западной Руси с католичеством (1246 -1254). – К., 1884. – 46 с.
647. Дашкевич Н. Политические замыслы Витовта. (Prochaska A. Ostatnie lata Witołda. W. 1882). – [К., 1883]. – 6 с.
648. Дворниченко А.Ю. Городская община Верхнего Поднепровья и Подвинья в XI-XV вв.: Автореф. ... канд. ист. наук. – Л., 1983. – 17 с.
- 648а. Дворниченко А.Ю. Историография Великого княжества Литовского и “Очерк истории Литовско-Русского государства” М.К.Любавского // Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – СПб., 2004. – С.14-30.

649. Дворниченко А.Ю. О характере социальной борьбы в городских общинах Верхнего Поднепровья и Подвинья в XI-XV вв. // Генезис и развитие феодализма в России: Проблемы социальной и классовой борьбы. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. – С.82-92.
650. Дебольский Н.Н. Древнерусские междукняжеские отношения по договорам // ИО. – Т.IV. – СПб., 1892. – С.34-70.
651. Дегтярев А.Я., Иванов Ю.Ф., Карев Д.В. Академик М.К.Любавский и его наследие // Любавский М.К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времен и до XX века. – М., 1996. – С.8-72.
652. Дедицкий Б.А. История Руси от 1340 до 1885 года на основанью летописей. – Л., 1885. – 57 с.
653. Демченко В. Торговля Москвы с Литвой, Крымом и Турцией по дипломатическим сношениям эпохи Ивана III и Василия III. – К., 1916. – 37 с.
654. Демченко Г.В. Наказание по Литовскому Статуту в его трех редакциях (1529, 1566 и 1588 гг.). – Ч.I. – К., 1894. – V+273+II с.
655. Дербов Л.А. Борьба Русского государства за Прибалтику и Белоруссию в 60-х годах XVI века // Уч. зап. Саратовского гос. ун-та. – Т.XLVII. Вып. исторический. – Х.: Изд-во ХГУ, 1956. – С.149-181.
656. Дербов Л.А. К истории падения Ливонского ордена // там само. – Т. XVII. Вып. исторический. – Саратов: Изд-во Саратовского гос. ун-та, 1947. – С. 157-174.
657. Державин Н.С. Происхождение русского народа: великорусского, украинского, белорусского. – М.: Сов. наука, 1944. – 124 с.
658. Диспут М.К.Любавского // Исторический вестник. – Т.LXXXV. – 1901. – №7. – Смес. – С.360-361.
659. [Диспут И.П.Филевича] // ИО. – Т.I. – СПб., 1890. – С.294-298.
660. Диттен Г. Известия Лаоника Халкокондила о России // Византийский временник. – Т.XXI. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – С.51-94.
661. Дмитриев Л.А. Вставки из “Задонщины” в “Сказании о Мамаевом побоище” как показатели по истории текста этих произведений // СПИ. – С.385-439.
662. Дмитриев М. Несколько слов краткого исторического обозрения русско-литовского Новогрудка, со времени основания этого города русским князем Ярополком Владимировичем, сыном Владимира Мономаха, в 1116 году, до конца XIV столетия // Вестник Императорского Русского Географического общества. – 1858. – Ч.24. – №12. – СПб., 1859. – С.227-240.
663. Дмитриев М. Собрание дальнейших исторических сведений о Новогрудке со смерти Свенторога (1270) // там само. – 1859. – Ч.26. – №6. – СПб., 1859. – С.66-72.
664. Дмитриева Р.П. К истории создания “Сказания о князьях владимирских” // ТОДРЛ. – Т.XVII. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1961.
665. Дмитриева Р.П. Сказание о князьях владимирских. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1955. – 216 с.
666. Довнар-Запольский М.В. Белорусское прошлое. (По поводу статей А. Пыпина, помещенных в “Вестнике Европы” прошлого года) // він же.

Исследования и статьи. – Т. I. Этнография и социология, обычное право, статистика, белорусская письменность. – К., 1909. – С. 317-345.

667. Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – Т. I. – К., 1901. – VIII+807+СХХ+II с.

668. Довнар-Запольский М. Договор рады В. Кн. Литовского с в. кн. Сигизмундом-Августом. – К., [б.р.]. – 10 с.

669. Довнар-Запольский М. Заметка о крымских делах в Метрике Литовской. – [Б.м., б.р.]. – 13 с.

670. Довнар-Запольский М. Западно-русская сельская община в XVI веке. – СПб., 1897. – 56 с.

671. Довнар-Запольский М. Из истории литовско-польской борьбы за Волынь. (Договоры 1366 г.). – К., 1896. – 13+[1] с.

672. Довнар-Запольский М. В. История Белоруссии. – Мн.: Беларусь, 2003. – 680 с.

673. Довнар-Запольский М. К истории Люблинской унии // КС. – 1896. – №2. – С. 56-59.

674. Довнар-Запольский М. В. Крестьянская реформа в Литовско-Русском государстве в половине XVI века // ЖМНП. – Ч. ССCLVIII. – 1905. – №3. – С. 137-187; №4. – С. 221-277.

675. Довнар-Запольский М. Литовские упоминки татарским ордам. Скарбовая книга Метрики Литовской 1502-1509 гг. – Симф., 1898. – 91+[1] с.

676. Довнар-Запольский М. В. Основы государственности Белоруссии. – Гродна, 1919. – 14+[2] с.

677. Довнар-Запольский М. Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до начала XIII столетия. – [К., б.р.]. – 170 с.

678. Довнар-Запольский М. Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке. – К., 1905. – VI+307+VIII+167+[1] с.

679. Довнар-Запольский М. В. Польско-литовская уния на сеймах до 1569 года. Исторический очерк. – М., 1897. – 28 с.

680. Доўнар-Запольскі М. Соцыяльна-эканомічная структура Літоўска-Беларускае дзяржавы ў XVI-XVIII стагоддзях // ГАЗб. – С. 1-66.

681. Довнар-Запольский М. В. Спорные вопросы в истории литовско-русского сейма. (По поводу книги М. Любавского “Литовско-русский сейм”. М. 1901). – СПб., 1901. – 47 с.

682. [Довнар-Запольский М. В.] Украинские староства в первой половине XVI в. // Архив ЮЗР. – Ч. VIII. – Т. V. – К., 1907. – С. 1-118.

683. Довнар-Запольский М. В. [Рец.:] Акты Литовской Метрики. Т. I. Вып. 1. 1413-1498 гг. Собр. Ф. И. Леонтовичем. Варшава. 1896 // ЖМНП. – Ч. СССCVIII. – 1896. – №12. – С. 341-351.

684. Довнар-Запольский М. [Рец.:] П. А. Иванов. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV века. О. 1895 // ЖМНП. – 1896. – №4. – С. 322-337.

685. Довнар-Запольский М. В. [Рец.:] Старинные описи Литовской Метрики. Вып. I. СПб. 1900. – СПб., 1901.

686. Долгоруков П. Российская родословная книга. – Ч.І. – СПб., 1854. – 350 с.
687. Дорошенко Д.І. Нарис історії України в 2-х томах. – Т.І. (До половини XVII століття). – К.: Глобус, 1992. – 238 с.
688. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. – К.: Українознавство, 1996. – XXX+257 с.
689. Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия. – К., 1917. – 143+[2] с.
690. Дружба и братство русского и украинского народов: В 2-х т. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1982. – 479 с.
691. Дружчыц В. Беларускія месцы у гісторыі літаратуры // ГАЗб. – С.249-276.
692. Дружчыц В. Да пытання аб мове Літоўскага Статуту // там само. – С.347-353.
693. Дружчыц В. Места Вільня ў першай палове XVI стагоддзя // Чатырохсотлецце беларускага друку (1525-1925). – Мн., 1926. – С.114-131.
694. Дружчыц В.Д. Палажэнне Літоўска-Беларускай дзяржавы пасля Люблінскай уніі // Працы БДУ. – 1925. – №6-7. – С.216-251.
695. Дублянський А. Замок Любарта в Луцьку // Літопис Волині. – Р.І. – №1. – Нью Йорк-Вінніпег-Буенос Айрес, 1953. – С.18-21.
696. Дубровський В. Україна й Близький Схід в історичних взаєминах // Східний світ. – 1928. – №2. – С.147-158.
697. Думин С.В. Другая Русь. (Великое княжество Литовское и Русское) // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX – начала XX в. / Сост. С.В.Мироненко. – М.: Политиздат, 1991. – С.76-126.
698. Думин С.В. Об изучении истории Великого княжества Литовского // Советское славяноведение. – 1988. – №6. – С.97-101.
699. Думин С.В. Служилые татары в Великом княжестве Литовском в конце XIV – начале XVI вв. (Формирование группы) // НР 1991. – Кн.3. – Ч.ІІІ. – С.439-448.
700. Думин С.В. Татарские царевичи в Великом княжестве Литовском (XV-XVI вв.) // ДГТСССР. 1987 г. – М.: Наука, 1989. – С.107-113.
701. Дундулис Б.И. Борьба Литвы за государственную самостоятельность в XV в.: Автореф. ... докт. ист. наук. – Вильнюс, 1967. – 44 с.
702. Дьяконов М. Власть московских государей. Очерки из истории политических идей древней Руси до конца XVI века. – СПб., 1889. – VI+224 с.
703. Дьяконов М.А. К истории древнерусских церковно-государственных отношений // ИО. – Т.ІІІ. – СПб., 1891. – С.72-91.
704. Дьяконов М. Очерки общественного и государственного строя древней Руси (до конца XVII века). – Т.І. – Юрьев, 1907.
705. [Евгений [Болховитинов], митрополит] История княжества Псковского, с присовокуплением плана города Пскова. – Ч.ІІІ. – К., 1831. – [2]+171+[1] с.; Ч.ІV. – К., 1831. – [1]+[2]+192+[1] с.
706. Евгений [Болховитинов], митрополит. Описание Киево-Печерской лавры // він же. Вибрані праці з історії Києва. – К.: Либідь-ІСА, 1995. – С.271-

392.

707. Евгений [Болховитинов], митрополит. Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии // там само. – С.35-270.

708. Егоров В.Л. Золотая Орда перед Куликовской битвой // Куликовская битва: Сб. статей. – М.: Наука, 1980. – С.174-213.

709. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – М.: Наука, 1985. – 246 с.

710. Екатерина II. Записки касательно российской истории. – Ч.V. – СПб., 1801. – 293 с.; Ч.VI. – СПб., 1801. – 277 с.

711. [Екатерина II] Сочинения императрицы Екатерины II на основании подлинных рукописей. – Т.XI. Труды исторические. Записки касательно российской истории. Окончание. – СПб., 1906. – XXXVIII+734+[1] с.

712. Елагин И. Опыт повествования о России. – Кн.I. – М., 1803. – LIX+ [3]+471 с.

713. Елагин Н. Елена Иоанновна, великая княгиня литовская и королева польская // ЖМНП. – Ч.L. – 1846. – №4-6. – С.39-84.

714. Елагин Н. Первые христианские мученики в Литве // ЖМНП. – Ч. XXXVIII. – 1843. – №4-6. – С.113-129.

715. Елагин Н. [Рец.:] СДГА // ЖМНП. – Ч.XXXIX. – 1843. – №7-9. – С.1-19.

716. Еленева Ф. Польская цивилизация и ее влияние на Западную Русь // Сб. статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России / Сост. С.Шолкович. – Вып.II. – Вильна, 1887. – С.241-291.

717. Ермаловіч М. Беларуска дзяржава Вялікае княства Літоўскае. – Мн., 2000.

718. Ермолович М. О местоположении древней Литвы и некоторых других балтских земель на территории Белоруссии // Проблемы этнической истории балтов. Тезисы докладов межреспубликанской научной конференции. – Рига: Зинатне, 1985. – С.69-72.

719. Ермаловіч М.І. Па слядах аднаго міфа. – Мн.: Навука і тэхніка, 1989. – 95+[1] с.

720. Ермаловіч М. Старажытная Беларусь. Віленскі перыяд. – Мн.: Бацькаўшчына, 1994. – 94+[2] с.

721. Ермаловіч М. Старажытная Беларусь. Полацкі і новагародскі перыяды. – 2-е выд. – Мн.: Мастацкая літаратура, 2001. – 368 с.

722. Ефименко А.Я. История украинского народа. – Вып.I. – СПб., 1906. – 192 с.

723. Ефименко А. Литовско-русские данники и их дани // вона ж. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. – Т.I. – СПб., 1905. – С.423-436.

724. Ефименко А.Я. Учебник русской истории. – СПб., 1909.

725. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. I. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899. – XIV+1104 с.

726. Экземплярский А.В. Великие и удельные князья Северной Руси в татарский период, с 1238 по 1505 г. Биографические очерки по первоисточникам и главнейшим пособиям. – Т.І. – СПб., 1889. – X+474 с.; Т.ІІ. – СПб., 1891. – X+696 с.
727. Энгельман А. Хронологические исследования в области русской и ливонской истории, в XIII и XIV столетиях. – СПб., 1858. – VIII+220 с.
728. Энциклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. – Т.1. – Мн.: БелЭн, 1993; Т. 2. – Мн.: БелЭн, 1994; Т.3. – Мн.: БелЭн, 1996. – 527 с.; Т.4. – Мн.: БелЭн, 1997; Т.5. – Мн.: БелЭн, 1999; Т.6. – Кн.1. – Мн.: БелЭн, 2001; Кн.2. – Мн.: БелЭн, 2003.
729. Эркерт Р.Ф. Взгляд на историю и этнографию западных губерний России. – СПб., 1864. – 72 с.
730. Ждан М.Б. До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди. – Мюнхен-Нью Йорк, 1968. – 37 с.
731. Житецкий И. Смена народностей в Южной России. (Историко-этнографические заметки) // КС. – 1884. – №9. – С.1-26.
732. Забелин И. История города Москвы. – М.: Столица, 1990. – 688 с.
733. Задорожній О. Чернігівські князі XIII-XIV ст. за патріаршим синодиком // Сіверянський літопис. – 1999. – №1. – С.8-11.
734. Задорожнюк Э.Г., Задорожнюк И.Е. Некоторые аспекты взаимодействия “московского” и “польско-литовского” начал в “Истории общественной мысли” Г.Плеханова // НР. – Кн.3. – Ч.І. – С.125-131.
735. Закревский Н. Описание Киева. – 2-е изд. – Т.І. – М., 1868. – 455 с.
736. Замечания касательно истории Литвы // СДГА. – С.V-LXVI.
737. Замысловский Е. Герберштейн и его историко-географические известия о России. С приложением материалов для историко-географического атласа России XVI в. – СПб., 1884. – III+563 с.
738. Замысловский Е. Объяснения к учебному атласу по русской истории. – СПб., 1887. – VIII+255+II+[1] с.
739. Замысловский Е. [Рец.:] Борзаковский В.С. История Тверского княжества. СПб. 1876. – СПб., 1878. – [1]+55 с.
740. Замлинський В. У складі Литви та під польським володарюванням // Історія України в особах: IX-XVIII ст. – К.: Україна, 1993. – С.133-144.
741. Запруднік Я. Савецкія канцэпцыі гісторыі Вялікага княства Літоўскага // Запісы. (Беларускі інстытут навукі й мастацтва). – Кн.12. – Нью Йорк, 1974. – С.22-29.
742. Заремба С.З. Куликовська битва та її історичне значення. – К.: Наукова думка, 1980. – 104 с.
743. Зернин А.П. Учреждение в России патриаршества // Архив историко-юридических сведений, относящихся до России, издаваемый Н.Калачовым. – Кн.ІІ. – Пол.1. – М., 1855. – С.1-34.
744. Зигель Ф. Исторический очерк местного земского самоуправления в Чехии и Польше // Сб. статей по славяноведению, посвященный В.И.Ламанскому. – СПб., 1883. – С.99-118.

745. Зимин А.А. В борьбе за Москву (вторая четверть XV в.) // ВИ. – 1982 . – №12. – С.75-90.
746. Зимин А.А. Витязь на распутье. Феодалная война в России XV в. – М.: Мысль, 1991. – 288 с.
747. Зимин А.А. Княжеская знать и формирование состава Боярской думы во второй половине XV – первой трети XVI в. // ИЗ. – Т.103. – М.: Наука, 1979. – С.195-241.
748. Зимин А.А. Краткие летописцы XV-XVI вв. // ИА. – Т.V. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – С.3-39.
749. Зимин А.А. Новое о восстании Михаила Глинского в 1508 году // Советские архивы. – 1970. – №5. – С.68-73.
750. Зимин А.А. О хронологии договорных грамот Великого Новгорода с князьями XIII-XV вв. // ПИ. – Вып.V. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – С.300-327.
751. Зимин А.А. О хронологии духовных и договорных грамот великих и удельных князей XIV-XV вв. // там само. – Вып.VI. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – С.275-324.
752. Зимин А.А. Россия на пороге Нового времени. (Очерки политической истории России первой трети XVI в.). – М.: Мысль, 1972. – 452 с.
753. Зимин А.А. Россия на рубеже XV-XVI столетий. (Очерки социально-политической истории). – М.: Мысль, 1982. – 336 с.
754. Зимин А.А. Служилые князья в Русском государстве конца XV – первой трети XVI в. // Дворянство и крепостной строй России XVI-XVIII вв.: Сб. статей, посвященный памяти А.А.Новосельского. – М.: Наука, 1975. – С.28-56.
755. Зимин А.А. События 1499 г. и борьба политических группировок при дворе Ивана III // Новое о прошлом нашей страны: Памяти М.Н.Тихомирова. – М.: Наука, 1967. – С.91-103.
756. Зимин А.А. Удельные князья и их дворы во второй половине XV и первой половине XVI в. // История и генеалогия. (С.Б.Веселовский и проблемы историко-генеалогических исследований). – М.: Наука, 1977. – С.161-188.
757. Зимин А., Пашуто В. [Рец.:] Л.В.Черепнин. Русские феодальные архивы XIV-XV веков. Ч.I. М.-Л. 1948 // ВИ. – 1949. – №9. – С.119-122.
758. Знаменский П. Руководство к русской церковной истории. – Казань, 1870. – [6]+439+[1] с.
759. Зотов Р.В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – СПб., 1892. – 327+47+[1]+II с.
760. Зубрицкий Д. Аноним Гнезненский и Иоанн Длугош. Латинские выписки из их сочинений, статей, относящихся к истории Галичско-Владимирской Руси, за период от 1337 по 1387 год, с русским переводом, и критическими исследованиями и замечаниями. Вместо четвертой части галичской Истории. – Л., 1855. – [2]+122 с.
761. Зубрицкий Д.И. Галицкая Русь в XVI столетии // ЧОИДР. – 1862. – Кн.III. – С.1-84.
762. Зубрицкий Д. История древнего Галичско-Русского княжества. – Ч.I. – Л., 1852. – 210 с.; Ч.II. – Л., 1852. – 136 с.; Ч.III. – Л., 1855. – 314 с.

763. Зубрицкий Д. Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси. От водворения христианства при князьях поколения Владимира Великого до конца XV столетия. – М., 1845. – XLVI+[3]+420+47 с.
764. Зубрицкий Д. Начало унии // ЧОИДР. – 1848. – №7. – С.1-36.
765. Зутис Я. Очерки по историографии Латвии. – Ч.І. Прибалтийско-немецкая историография. – Рига: Латгосиздат, 1949. – 259 с.
766. Ивакин Г.Ю. Киев в XIII-XV веках. – К.: Наукова думка, 1982. – 104 с.
767. Івакін Г., Козубовський Г. Золотоординські монети з литовськими контрамарками // ЗНТШ. – Т.ССXXXI. – 1996. – С.290-298.
768. Иванишев Н. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германскою виурою. – К., 1840. – [3]+ [1]+110+[2] с.
769. Иванишев Н.Д. Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России // він же. Сочинения. – К., 1876. – С.371-413.
770. Иванишев Н.Д., Юзефович М.В. Ответ Киевской комиссии для разбора древних актов на обвинения некоторых газет и журналов по поводу выхода в свет II-й части “Архива Юго-Западной России” // там само. – С.415-451.
771. Иванов П.А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV века. – О., 1895. – [2]+II+317 с.
772. Иванов [П.] Картка з історії Волині на початку XIV віку // ЗНТШ. – Т. II. – 1893. – С.119-146.
773. Иванов П. Несколько слов по поводу сочинения А.В.Лонгинова: “Князь Федор-Любарт Ольгердович”. (Вильна, 1893 г.) // ЧИОНЛ. – Кн.VIII. – К., 1894. – С.23-35.
774. Иванов С.А. Взаимоотношения Руси и Степи в концепциях евразийцев и Льва Гумилева // Славяне и их соседи. – Вып.10. Славяне и кочевой мир. – М.: Наука, 2001. – С.213-218.
775. Игнатенко А.П. Введение в историю БССР. Периодизация, источники, историография. – Мн.: Высшая школа, 1965. – 48 с.
776. Известия IX Археологического съезда в г. Вильне. 1893. – Вильна, 1893. – №8. 7 августа 1893 г. – 4 с.; №11. 11 августа 1893 г. – 9 с.
777. Иконников В.С. К.Н.Бестужев-Рюмин // ЧИОНЛ. – Кн.XII. – К., 1898. – С.54-64.
778. Иконников В.С. Максим Грек и его время. – 2-е изд. – К., 1915. – IV+II+[1]+604+21+[3] с.
779. Иконников В.С. Опыт русской историографии. – Т.II. – Кн.1. – К., 1908. – V+II+X+1056+XXXII+V с.; Кн.2. – К., 1908. – III с.+С.1057-1955+ С. XXXIII-XLIX+113+IX+XI с.
780. Иловайский Д. Великий Новгород и Белоруссия // Русский вестник. – 1864. – №8. – С.645-651.

781. Иловайский Д.И. Даниил Романович галицкий и начало Холма // ПРСЗГ. – Вып. VII. Холмская Русь. – СПб., 1885. – С.1-12.
782. Иловайский Д. История России. – Т. I. – Ч. II. Владимирский период. – М., 1880. – 578 с.; Т. II. Московско-литовский период или собиратели Руси. – М., 1884. – VI+587 с.; Т. III. Московско-царский период. Первая половина или XVI век. – М., 1890. – VIII+717 с.
783. Иловайский Д.И. История Рязанского княжества // він же. Сочинения . – М., 1884. – С. VII-XI, 1-219.
784. Ильенко А.К. Начало конца Польши. Введение в историю борьбы за объединение России при императрице Екатерине Великой / Под ред. П.А.Гейсмана. – СПб., 1898. – LVIII+286+IV с.
785. Ильин А.А. Классификация русских удельных монет. – Вып. 1. – Л., 1940. – 44 с.
786. [Иосиф [Семашко], митрополит] Записки Иосифа митрополита литовского, изданные Императорскою Академиею наук по завещанию автора. – Т. I. – СПб., 1883. – VIII+745 с.; Т. II. – СПб., 1883. – [1]+786 с.
787. Исаевич Я.Д. Галицко-Волынское княжество в конце XIII – начале XIV в. // ДГТСССР. – 1987 г. – М.: Наука, 1989. – С.71-77.
788. Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов. – К.: Наукова думка, 1980. – 323 с.
789. История БССР. – Ч. I. – Мн.: Изд-во БГУ им. В.И.Ленина, 1981. – 328 с.
790. История Венгрии: В 3 томах. – Т. I. – М.: Наука, 1971. – 644 с.
791. История внешней политики России. Конец XV – XVII век. (От свержения ордынского ига до Северной войны). – М.: Международные отношения, 1999. – 448 с.
792. История Киева. – Т. I. Древний и средневековый Киев. – К.: Наукова думка, 1982. – 408 с.
793. История Латвийской ССР. – Т. I. С древнейших времен до 1860 года. – Рига: Изд-во АН Латвийской ССР, 1952. – 662 с.
794. История Литовской ССР (с древнейших времен до наших дней). – Вильнюс: Мокслас, 1978. – 677 с.
795. История Польши. – 2-е изд. – Т. I. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 706 с.
796. Ігнатоўскі У. Гісторыя Беларусі ў XIX і ў пачатку XX стагоддзя. (Лекцыі, чытаныя студэнтам Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэту). – Мн.: Дзярж. выд-ва Беларусі, 1925. – 253 с.
797. Ігнатоўскі У. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. (Лекцыі, чытаныя на курсах лектароў беларусазнаўства). – 2-е выд. – Мн.: Дзярж. выд-ва Беларусі, 1921. – 128 с.
798. Ілюстраваная храналогія гісторыі Беларусі. Ад старажытнасці да пачатку XX ст. – Мн.: БелЭн, 1995. – 221 с.
799. Іофе Э.Р. Палітычная сістэма Беларусі ў даследаваннях М.В.Доўнар-Запольскага // ДГТН. – С.219-224.

800. Історія України. – Т.І. Передкапіталістична доба. – [Х.]: ДВОУ “Пролетар”, 1932. – 337 с.
801. Історія України: Хронологія основних подій. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1996. – 112 с.
802. Історія Центрально-Східної Європи / За ред. Л.Зашкільняка. – Л.: Вид-во ЛНУ ім. І.Франка, 2001. – 660 с.
803. Кавелин К.Д. Краткий взгляд на русскую историю // він же. Собрание сочинений. – Т.І. Монографии по русской истории. – СПб., [б.р.]. – Стб.569-584.
804. Кавелин К.Д. [Рец.:] ЧОИДР. №5, 6, 7, 8, 9. М. 1847 // там само. – Стб .759-858.
805. Казаков О.О. Битва на річці Ведроші 14 липня 1500 р. // УІЖ. – 1998. – №5. – С.52-63.
806. Казаков О. Московсько-литовська війна 1500-1503 рр. за українські землі. – К.: ТОВ “Міжнар. фін. агенція”, 1998. – 48 с.
807. Казаков О.О., Мордвінцев В.М. Маловідомі сторінки московсько-литовської боротьби за давньоруські землі на межі 70-80-х років XV ст. – К.: ТОВ “Міжнар. фін. агенція”, 1997. – 28 с.
808. Казакова Н.А. Внешняя политика Новгорода в русской и советской историографии // НИС. – Вып.1 (11). – Л.: Наука, 1982. – С.146-164.
809. Казакова Н.А. Ливонские и ганзейские источники о внутривосточной истории России в конце XV – начале XVI в. // ВИД. – Т. VII. – Л., 1976. – С.148-166.
810. Казакова Н.А. Очерки по истории русской общественной мысли: Первая треть XVI века. – Л.: Наука, 1970. – 300 с.
811. Казакова Н.А. Русско-ливонские и русско-ганзейские отношения. Конец XIV – начало XVI в. – Л.: Наука, 1975. – 360 с.
812. Казакова Н.А., Лурье Я.С. Антифеодальные еретические движения на Руси XIV – начала XVI века. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1955. – 544 с.
- 812а. Казель Р. Иоанн Слепой. Граф Люксембурга, король Чехии. – СПб.: Евразия, 2004. – 384 с.
813. Кайданов И. Начертание истории государства Российского. – СПб., 1829. – [3]+XVIII+469+[3] с.
814. Каманин И.М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // ЧИОНЛ. – Кн.VIII. – К., 1894. – С.57-115.
815. Каманин И. [Рец.:] В.Б.Антонович. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Т.І. К. 1885 // КС. – 1885. – №6. – С.318-328.
816. Каманин И. [Рец:] А.Барбашев. Витовт и его политика до Грюнвальденской битвы (1410 г.). СПб. 1885 // там само. – 1885. – №9. – С.148-151.
817. Каманин И. [Рец.:] К.Бестужев-Рюмин. Русская история. Т.ІІ. Вып.1. СПб. 1885 // там само. – 1886. – №1. – С.167-168.
818. Каманин И. [Рец.:] Н.Дашкевич. Заметки по истории Литовско-Русского государства. К. 1885 // там само. – С.164-167.

819. Карамзин Н.М. История государства Российского в 12-ти томах. – Т. II-III. – М.: Наука, 1991. – 832 с.; Т.IV. – М.: Наука, 1992. – 480 с.; Т.V. – М.: Наука, 1993. – 560 с.; Т.VI. – М.: Наука, 1999. – 471 с.; Т.VII. – СПб., 1897. – 143+62+II с.; Т.VIII. – СПб., 1897. – 195+76+IV с.; Т.IX. – СПб., 1897. – 294+II+ 175 с.
820. Карамзин Н.М. О древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях. – [Б.м., б.р.]. – [1] с.+Стб.2229-2350.
821. Каргалов В.В. Конец ордынского ига. – 2-е изд. – М.: Наука, 1984. – 152 с.
822. Каргалов В.В. Куликовская битва. – М.: Воениздат, 1980. – 126 с.
823. Каргалов В.В. На степной границе. (Оборона “крымской украины” Русского государства в первой половине XVI столетия). – М.: Наука, 1974. – 184 с.
824. Каргалов В.В. Полководцы X-XVI вв. – М.: ДОСААФ, 1989. – 335 с.
825. Карев Д.В. Белорусская историография в эпоху капитализма (1861-1917 гг.) // НР 1991. – Кн.3. – Ч.I. – С.49-115.
826. Карев Д.В. Белорусская историография в конце XVIII – начале 60-х годов XIX в. // Очерки истории науки и культуры Беларуси IX – начала XX в. – Мн.: Навука і тэхніка, 1996. – С.24-39.
- 826а. Карев Д. Белорусская историография в XVI – начале XX вв. // Проб-фóвнцiа. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю Я.Ісаєвича. (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наукових праць. Вип.5). – Л., 1998. – С.291-299.
827. Карев Д.В. Белорусская историография во второй половине XIX – начале XX в. // Очерки истории науки и культуры Беларуси IX – начала XX в. – С.40-47.
828. Карев Д.В. Великое княжество Литовское (XIV – нач. XVI вв.) в российской либеральной историографии конца XIX – нач. XX вв. (М.К. Любавский и его труды по истории ВКЛ) // НР 1990. – С.146-160.
829. Карев Д.В. Виленский университет – центр археографических исследований Литвы и Белоруссии первой трети XIX века // Исследования по источниковедению истории СССР дооктябрьского периода: Сб. статей. – М., 1988. – С.151-161.
830. Карев Д.В. Вхождение Белоруссии в состав Российской империи глазами современников и в историографической традиции конца XVIII – XX вв. (К проблеме влияния политики на историческое видение минувшего) // СВОИ. – Ч.I. – С.97-102.
831. Карев Д.В. Неопубликованное творческое наследие М.К.Любавского // АЕ за 1974 год. – М.: Наука, 1975. – С.301-314.
832. Карев Д.В. У истоков белорусской национальной историографии. Конец XVIII – 50-е гг. XIX в. (Историческая наука Белоруссии и Литвы времен Т.Нарбутта) // НР 1990. – С.199-251.
833. Карпачев Е.М. Освещение в русской дворянско-буржуазной историографии общественно-политической истории Великого княжества Литовского (до Люблинской унии) // ММНКИИИП: Историография. – С.26-30.

834. Карпов Г. История борьбы Московского государства с Польско-Литовским. 1462-1508. – Ч.І. – М., 1867. – 140 с.; Ч.ІІ. – М., 1867. – 151+IV+[1] с.
835. Карпов Г. Об издании памятников дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским, за время государствований Ивана (III) Васильевича и Василия Ивановича // ЖМНП. – Ч.СХХVIII. – 1865. – №12. – С.209-233.
836. Карпов Г. Очерки из истории российской церковной иерархии. – М., 1865. – 206+[1] с.
837. Карский Е.Ф. Белорусы. Введение к изучению языка и народной словесности. – Вильна, 1904. – II+X+466 с.
838. Карский Е.Ф. Два древнейших русских документа Главного архива Царства Польского в Варшаве // Древности. Труды Археографической комиссии Императорского Московского археологического общества / Под ред. М.В.Довнар-Запольского. – Т.І. – Вып.3. – М., 1899. – Стб.543-550.
839. Карский Е.Ф. Западнорусский ярлык хана Золотой Орды Тохтамыша к польскому королю Ягайлу 1392-1393 г. // він же. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – С.443-444.
840. Карский Е.Ф. Культурные завоевания русского языка в старину на западной окраине его области // там само. – С.448-463.
841. Карташев А.В. Очерки по истории Русской церкви. – Т.І. – М.: Наука, 1991. – XVI+700 с.
842. Касцюк М.П. Нацыянальная канцэпцыя гісторыі Беларусі: асноўныя падыходы // ГНГА. – С.3-10.
843. Кацель И.А. История Литвы. – Ч.І. – Ковно, 1921. – 140 с.
844. [Качала С.] Очерк истории Юго-Западной Руси // КС. – 1885. – №1. – С.19-56.
845. Качановский В.В. [Рец.:] Arndt R. Die Beziehungen König Sigmunds zu Polen bis zum Ofener Schiedsspruche 1412. Halle. 1897 // ЖМНП. – Ч.СССXXXII. – 1900. – №11. – С.237-244.
846. Качановский В.В. [Рец.:] Simson P. Westpreussens und Danzigs Kampf gegen die polnischen Unionbestrebungen in den letzten Jahren des Königs Sigismund August (1568 bis 1572). Danzig. 1897 // ЖМНП. – Ч.СССXXXII. – 1900. – №11. – С.244-247.
847. Кашпровский Е.И. Борьба Василия III Ивановича с Сигизмундом I Казимировичем из-за обладания Смоленском (1507-1522) // Сборник Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине. – Т.ІІ. – Нежин, 1899. – С.173-344.
848. Каштанов С.М. Социально-политическая история России конца XV – первой половины XVI века. – М.: Наука, 1967. – 392 с.
849. Квашнин-Самарин Н. По поводу Любецкого синодика. – М., 1874. – 14 с.
850. Кеппен П. О происхождении, языке и литературе литовских народов // Материалы для истории просвещения в России. – Кн.3. – СПб., 1827. – Стб.3-106+[2] стб.

851. Кизеветтер А. История России // Энци. словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. XXVIII. – С. 446-490.

852. Кизеветтер А. [Рец.:] Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М. 1910 // Русская мысль. – 1911. – Кн. V. – С. 195-196.

853. Кизилев Ю.А. Городской строй России XIV-XV вв. в сравнительно-историческом аспекте // ВИ. – 1982. – №12. – С. 20-33.

854. Кивимяэ Ю.Ю. О соотношении политических и торговых факторов в русско-ливонских отношениях накануне Ливонской войны // ФР. – С. 65-69.

855. Киприанович Г.Я. Исторический очерк православия, католичества и унии в Белоруссии и Литве с древнейшего до настоящего времени. – 2-е изд. – Вильна, 1899. – XV+288 с.

855а. Кириченко К. Історія Великого князівства Литовського в українській історіографії 1991-2003/4: основні тенденції // Ruthenica. – Т. IV. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2005. – С. 215-229.

856. Киркор А. Великий князь Витовт // Черты из истории и жизни литовского народа. – Вильно, 1854. – С. 21-53.

857. Киркор А.К. Историко-статистические очерки города Вильно // В память пребывания государя императора Александра II в Вильне, 6 и 7 сентября 1858 г. Издание Виленской археологической комиссии. – Вильно, 1858. – С. 13-168.

858. Киркор А. Литовские древности // Черты из истории и жизни литовского народа. – Вильно, 1854. – С. 7-20.

859. Кирпичников А.Н. Куликовская битва. – Л.: Наука, 1980. – 124 с.

860. Кінан Е. Поведінка, стиль і самосприйняття російського царського двору // він же. Російські історичні міфи. – К.: Критика, 2001. – С. 69-85.

861. Кінан Е. Російські міфи про київську спадщину // там само. – С. 16-41

862. Кінан Е. Сприйняття московитами інших східних слов'ян перед 1654 роком. (Порядок денний для істориків) // там само. – С. 42-68.

863. Кінан Е. Традиції московської політичної культури // там само. – С. 86-178.

864. Кінан Е. Ще раз про “Традиції московської політичної культури”. (Відповідь критикам) // там само. – С. 179-194.

865. Клеванов А. История Юго-Западной Руси от ее начала до половины XIV века. – М., 1849. – II+220+II с.

866. Клеванов А. Летописный рассказ событий Киевской, Волынской и Галицкой Руси от ее начала до половины XIV века. – М., 1871. – СХХVIII+497+ [1] с.

867. Клепатський П. Огляд джерел до історії України. (Курс лекцій, читаних протягом 1919 акад. р.). – Вип. I. Джерела візантійські, арабські, західні, українсько-руські юридичні пам'ятки, літописи, хронографи й синодики, подорожі чужоземців. – Кам'янець-на-Поділля, 1921. – 137+III с.

868. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Т. I. Литовский период. – О., 1912. – XLIII+595 с.

869. Клименко П. Грамоти Миндовга Ливонському ордену. – Кам'янець-на Поділля, 1920. – 18 с.
870. Клименко Ф.В. Западно-русские цехи XVI-XVIII вв. – К., 1914. – IV+166 с.
871. Клюг Э. Княжество Тверское (1247-1485 гг.). – Тверь, 1994. – 432 с.
872. Ключевский В. Боярская дума Древней Руси. – 3-е изд. – М., 1902. – VI+547 с.
873. Ключевский В.О. История сословий в России. (Курс, читанный в Московском университете в 1886 году). – 3-е изд. – Пг., 1918. – XV+276 с.
874. Ключевский В. Краткое пособие по русской истории. (Издание для слушателей автора). – 7-е изд. – Владимир, 1909. – 203 с.
875. Ключевский В.О. Сочинения: В 9-ти т. – Т.І. Курс русской истории. Ч.І. – М.: Мысль, 1987. – 432 с.; Т.ІІ. Курс русской истории. Ч.ІІ. – М.: Мысль, 1988. – 448 с.; Т.ІІІ. Курс русской истории. Ч.ІІІ. – М.: Мысль, 1988. – 416 с.
876. Ковальницький [М.] Луцк в 1429 году и Витольдова корона // Киевлянин. – 1867. – №20. – С.79-80.
877. Ковальський Н.П. Документальні джерела по історії Великого князства Литовського XV-XVI вв. в архіві Сангушек // ММНКІІІНП: Історикознавство. – С.35-41.
878. Ковальський Н.П. Известия по истории и географии Украины XVI века в “Хронике Сарматии Европейской” Александра Гваньини // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения: Сб. научных статей. – Д., 1972. – С.107-128.
- 878а. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – М.: Наука, 1987. – 440 с.
879. Когут З. Білорусь, Росія та Україна в XVI-XVIII століттях: завдання для дослідників політичної історії // він же. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. – С.11-26.
880. Когут З. Династичне чи етнодинастичне царство? Дві ранньомодерні концепції Росії // там само. – С.169-186.
881. Когут З. Історія як поле битви. Російсько-українські відносини та історична свідомість у сучасній Україні // там само. – С.218-243.
882. Когут З. Розвиток української національної історіографії в Російській імперії // там само. – С.187-217.
883. Козаченко А.И. Борьба украинского народа против иноземных поработителей, за воссоединение с Россией. – М.: Госполитиздат, 1954. – 296 с.
884. Козубовський Г.А. Київське князівство при Володимирі Ольгердовичі за пам'ятками нумізматики // Старожитності Південної Русі. – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. – С.131-137.
885. Козубовський Г. Синьоводська битва 1362 р. і зміни у грошовому обігу Південної Русі-України // ЦУ. – С.95-101.
886. Козубовський Г. [Рец.:] Ivanauskas E., Douchis R.J. Coins of Lithuania 1386-1707. Vilnius-Columbia. 1999 // УГО. – Вип.4. – К.: Критика, 2000. – С.254-260.

887. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
888. Коллингвуд Р.Дж. Идея истории. Автобиография. – М.: Наука, 1980. – 486 с.
- 888а. Комзолова А.А. Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ. – М.: Наука, 2005. – 384 с.
889. Кониский Г. История Русов или Малой России. – М., 1846. – IV+IV+[1]+261+45 с.
890. Копыцкий З.Ю. Сборники документов по истории Белоруссии, изданные в БССР (1921-1971) // АЕ за 1974 г. – М.: Наука, 1975. – С.13-23.
891. Копыцкий З.Ю., Королюк В.Д., Улащик Н.Н. Предисловие // Пичета В.И. Белоруссия и Литва XV-XVI вв. (исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития). – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С.3-8.
892. Копыцкий З.Ю., Чепко В.В. Историография БССР (эпоха феодализма). – Мн.: Университетское, 1986. – 176 с.
893. Кордуба М. Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долиною Сяном // ЗНТШ. – Т.СXXXVIII-CXL. – 1925. – С.159-245.
894. Кордуба М. Найважливіший момент в історії України // ЛНВ. – Р. XXIX. – 1930. – С.539-546.
895. Кордуба М. Участь Данила в битві під Крессенбрунн // ЗНТШ. – Т.Х. – 1896. – Miscellanea. – С.1-2.
896. Кордуба М. [Рец.:] Jorga N. Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen. Gotha. 1905 // ЗНТШ. – Т.LXXVI. – 1907. – С.202-213.
897. Корженко І. [Коцовський В.] [Рец.:] Lewicki A. Powstanie Świdrygiełły. Ustęp z dziejów unii Litwy z Koroną. Kraków. 1892 // там само. – Т.ІІ. – 1893. – С.162-169.
898. Королюк В.Д. Ливонская война. Из истории внешней политики Русского централизованного государства во второй половине XVI в. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 112 с.
899. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий // він же. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – Кн.IV. – Т.IX-XI. – СПб., 1904. – VII+742 с.
900. Костомаров Н.И. Великий князь Димитрий Иванович Донской // він же. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Кн.I. – М.: Книга, 1990. – С.205-233.
901. Костомаров Н.И. Великий князь и государь Иван Васильевич // там само. – С.241-309.
902. [Костомаров Н.И.] Вступительная лекция в курс русской истории, читанная проф. Костомаровым в Императорском Санктпетербургском университете 22 ноября 1859 года. – [СПб., 1859]. – XIV с.
903. Костомаров Н.И. Давно ли Малая Русь стала писаться Малороссиею, а Русь – Россиею? // НППК. – С.223-227.

904. Костомаров Н.И. Две русские народности // він же. Собрание сочинений. – Кн.І. – Т.І. – СПб., 1903. – С.31-65.
905. Костомаров Н.И. Ермак Тимофеевич // він же. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Кн.І. – С.521-534.
906. Костомаров Н. Заметка на возражения о происхождении Руси // Современник. – Т.LXXX. – 1860. – №4. – С.413-417.
907. Костомаров Н.И. Князь Данило Романович галицкий // він же. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Кн.І. – С.123-152.
908. Костомаров Н.И. Князь Костантин Константинович Острожский // там само. – С.535-561.
909. Костомаров Н.И. Куликовская битва // він же. Собрание сочинений. – Кн.І. – Т.ІІІ. – С.519-541.
910. Костомаров Н.И. Лекции г. Кояловича по истории Западной России // НПППК. – С.204-208.
911. Костомаров Н.И. Лекции по русской истории / Сост. по запискам слушателей П.Г-вым. – Ч.І. Источники русской истории. – СПб., 1861. – 100 с.
912. Костомаров Н.И. Ливонская война // він же. Собрание сочинений. – Кн.І. – Т.ІІІ. – С.543-615.
913. Костомаров Н.И. Литовская народная поэзия // там само. – Кн.І. – Т. ІІІ. – С.699-715.
914. Костомаров Н.И. Мысли о федеративном начале в Древней Руси // там само. – Кн.І. – Т.І. – С.1-30.
915. Костомаров Н.И. Московские князья братья Даниловичи // він же. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Кн.І. – С.171-194.
916. Костомаров Н.И. Московский государь великий князь Василий Иванович // там само. – С.341-369.
917. Костомаров Н. Начало Руси // Современник. – Т.LXXIX. – 1860. – №1. – С.5-32.
918. [Костомаров Н.И.] О значении критических трудов Константина Аксакова по русской истории. – [Б.м., б.р.]. – 41 с.
919. Костомаров Н. О причинах и характере унии в Западной России. – Х., 1841. – 119+[5]+[2]+[1] с.
920. Костомаров Н.И. Ответ на ответ г. Кояловича // НПППК. – С.209-210
- .
921. Костомаров Н.И. Ответ на статью В.Крестовского “Ходатайство Костомарова за Сквороду и Срезневского” // Основа. – 1861. – №8. – С.1-14.
922. Костомаров Н. Письмо к редактору по поводу статей о происхождении Руси из Литвы. – [Б.м., 1860]. – 12 с.
923. Костомаров Н.И. По поводу книги М.О.Кояловича “История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям”, 1884 г. // НПППК. – С.304-312.
924. Костомаров Н.И. М.П.Погодину. Ответ на замечание его на мою статью “Куликовская битва”, напечатанное в №4 “Дня” // там само. – С.180-183.
925. Костомаров Н.И. Полякам-миротворцам // там само. – С.252-259.

926. Костомаров Н. Последнее слово г. Погдину о жмудском происхождении первых русских князей // Современник. – Т.LXXXI. – 1860. – №5. – С.73-83.
927. Костомаров Н.И. Последние годы Речи Посполитой // він же. Собрание сочинений. – Кн.VII. – Т.XVII-XVIII. – СПб., 1905. – VI+714 с.
928. Костомаров Н.И. Правда полякам о Руси. (По поводу новой статьи в “Revue Contemporaine”) // Основа. – 1861. – №10. – С.100-112.
929. Костомаров Н. Русские инородцы. I. Литовское племя и отношения его к русской истории. (Из лекций русской истории, читанных в Императорском С.-Петербургском университете в 1860 году). – [СПб., 1860]. – 100 с.
930. Костомаров Н.И. Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. (История Новгорода, Пскова и Вятки) // він же. Собрание сочинений. – Кн.III. – Т.VII-VIII. – СПб., 1904. – V+498 с.
931. Костомаров Н.И. Сильвестр и Адашев // він же. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Кн.I. – С.405-445.
932. Костомаров Н.И. Смутное время Московского государства в начале XVII столетия. 1604-1613 // він же. Собрание сочинений. – Кн.II. – Т.IV-VI. – СПб., 1904. – VII+672 с.
933. Костомаров Н.И. Старинные земские соборы // там само. – Кн.VIII. – Т.XIX. – СПб., 1905. – С.177-226.
934. Костомаров Н.И. Царь Иван Васильевич Грозный // він же. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Кн.I. – С.457-519.
935. Костомаров Н.И. Черты народной южнорусской истории // він же. Собрание сочинений. – Кн.I. – Т.I. – С.67-158.
936. Костомаров Н.И. Южная Русь в конце XVI века // там само. – Кн.I. – Т.III. – С.617-698.
937. Костомаров Н. [Рец.:] Антонович В.Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия. Вып.1. К. 1878 // Исторический вестник. – 1880. – №5. – С.178-186.
938. Костомаров Н.И. [Рец.:] Коялович М.О. Лекции по истории Западной России. М. 1864 // НПППК. – С.211-215.
939. Котляр М.Ф. Галицька Русь у другій половині XIV – першій чверті XV ст.: Історико-нумізматичне дослідження. – К.: Наукова думка, 1968. – 144 с.
940. Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь. (Україна крізь віки. Т.5). – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1998. – 336 с.
941. Котляр М. Історичне минуле українського народу і зарубіжні фальсифікатори. – К.: Політвидав України, 1974. – 80 с.
942. Котляр Н.Ф. Монеты Владимира Ольгердовича // НС. – Вып.4. – К.: Наукова думка, 1971. – С.42-67.
943. Котляр Н. О монетах Дмитрия-Корибута Ольгердовича // Сообщения Государственного Эрмитажа. – Т.LX. – Л., 1975. – С.72-75.
944. Котляр М.Ф. Псевдочернігівські монети XIV ст. // ІДВ. – Вип.VI. – К.: Наукова думка, 1971. – С.175-187.

945. Котляр Н.Ф. Русско-литовские монеты XIV в. // ВИД. – Т.Ш. – Л.: Наука, 1970. – С.179-201.
946. Коцебу А. Свитригайло, великий князь литовский, или Дополнение к историям литовской, российской, польской и прусской. – СПб., 1835. – [3]+[5]+235+44+30 с.
947. Коча Л.А. С.М.Соловьев о новгородской истории // НИС. – Вып.1 (11). – Л.: Наука, 1982. – С.113-118.
948. Кочан Н. Флорентійська унія та її історична доля на українсько-білоруських землях // ДМКУ. – С.53-58.
949. Кочубинский А.А. Территория доисторической Литвы // ЖМНП. – Ч. СССІХ. – 1897. – №1. – С.60-94.
950. [Коялович М.О.] Введение к историческому исследованию о Западной России // Документы, объясняющие историю Западно-русского края и его отношения к России и к Польше. – СПб., 1865. – С.IV-ССІІІ.
951. Коялович М.О. Грюнвальденская битва 1410 года. – СПб., 1885. – 20 с.
952. [Коялович М.О.] Записка об издании материалов для западнорусской истории] // ЛЗАК. – Вып.IV. 1865-1866 гг. – СПб., 1868. – С.21-24.
953. Коялович М.О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. – СПб., 1884. – XVI+603 с.
954. Коялович М.О. Лекции по истории Западной России. – М., 1864. – 394+42 с.
955. Коялович М. Литовская церковная уния. – Т.I. – СПб., 1859. – V+315 с.; Т.II. – СПб., 1861. – [2]+442 с.
956. Коялович М. Люблинская уния или последнее соединение Литовского княжества с Польским королевством на Люблинском сейме в 1569 году. – СПб., 1863. – 87 с.
957. Коялович М. О расселении племен Западного края России. – М., 1863. – 36 с.
958. Коялович М. Об этнографической границе между Западной Россией и Польшей // Сб. статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России / Сост. С.Шолкович. – Вып.I. – Вильна, 1885. – С.94-105.
959. [Коялович М.О.] Предисловие // Дневник Люблинского сейма 1569 года. Соединение Великого княжества Литовского с королевством Польским. – СПб., 1869. – С.I-XVII.
960. Коялович М. Прежние воззрения польского писателя Крашевского на бывшее Литовское княжество, то есть Западную Россию // ЖМНП. – 1883. – №1. – С.88-99.
961. Коялович М.О. Присоединение Подлесья к Польше на Люблинском сейме 1569 года // ПРСЗГ. – Вып.VIII. Холмская Русь. – СПб., 1885. – С.198-216.
962. Коялович М.О. Чтения по истории Западной России. – 4-е изд. – СПб., 1884. – XII+341 с.
963. Коялович М. [Рец.:] Смирнов М. Ягелло-Яков-Владислав и первое соединение Литвы с Польшею. Ч.I. О. 1868 // ЖМНП. – Ч.CXLVI. – 1869. –

№11. – С.149-158.

964. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Х.: Основа, 1996. – 296 с.

964а. Кравченко В. Украина, империя, Россия ... (обзор современной украинской историографии) // Западные окраины Российской империи. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – С.465-502.

965. Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года, с дополнением о запорожских козаках и приложениями, касающимися до сего описания. – М., 1848. – [1]+56 с.

966. Краўцэвіч А.К. Стварэнне Вялікага княства Літоўскага. – Жэшав, 2000. – 238 с.

967. Краўцэвіч А.К. Теўтонскі ордэн. Ад Ерусаліма да Грунвальда. – Мн.: Навука і тэхніка, 1993. – 48 с.

968. Крачковский Ю. Старая Вильна до конца XVII столетия. – Вильна, 1893. – 206+[1] с.

969. Кривошеев Ю.В. Русь и монголы. Исследование по истории Северо-Восточной Руси XII-XIV вв. – СПб.: Изд-во СПбУ, 1999. – 408 с.

970. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. Кордони воєводства у світлі джерел. – К.: Ін-т української археографії НАНУ, 1993. – 186 с.

971. Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV-XVIII століттях // ЗНТШ. – Т.ССХХVIII. – 1994. – С.65-122.

972. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – К.: Наукова думка, 1984. – 175 с.

973. Крип'якевич І.П. Історія України. – Л.: Світ, 1990. – 520 с.

974. Крыжановский Е.М. Русское Забужье (Холмщина и Подляшье): Сб. статей. – СПб., 1911.

975. Кром М.М. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.: Автореф. ... канд. ист. наук. – СПб., 1993. – 21 с.

976. Кром М.М. К вопросу о позиции западнорусских и белорусских городов в период войн России с Великим княжеством Литовским конца XV – первой трети XVI в. // СВОИ. – Ч.І. – С.144-147.

977. Кром М.М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. (Исследования по русской истории. Вып.4). – М.: Археографический центр, 1995. – 296+[8] с.

978. Кром М.М. Православные иерархи между Вильно и Москвой. (Смоленский епископ Варсонофий: 1509-1514 гг.) // НР 1992. – С.262-266.

979. Кром М.М. Православные князья в Великом княжестве Литовском в начале XVI века. (К вопросу о социальной базе восстания Глинских) // ОИ. – 1992. – №4. – С.145-154.

980. Кроче Б. Теория и история историографии. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1998. – 192 с.

980а. Крупницький Б. Українська історична наука під советами. (1920-1950). – Мюнхен, 1957.

981. Кручковский Т.Т. Великое княжество Литовское времен Витовта в современной польской историографии // НР 1990. – С.161-165.

982. Крушинский Л. Исторический очерк Волыни. – [Житомир, 1865]. – 148 с.

983. Кузнецов А.Б. Борьба Русского государства за воссоединение западно-русских земель (первая четверть XVI в.): Автореф. ... канд. ист. наук. – М., 1966. – 23 с.

984. Кузнецов А.Б. Борьба Русского государства за Смоленск и его освобождение в 1514 г. // ТНИИЯЛИЭ. – Вып. XXX. Исследования по истории, этнографии и археологии Мордовской АССР. – Саранск, 1966. – С.148-159.

985. Кузнецов А.Б. Дипломатическая борьба России за безопасность южных границ (первая половина XVI в.). – Мн.: Изд-во “Университетское”, 1986. – 136 с.

986. Кузнецов А.Б. К вопросу о борьбе Русского государства за воссоединение западнорусских земель в начале XVI в. // ТНИИЯЛИЭ. – Вып. XXVII. Сер. ист. – Саранск, 1964. – С.26-43.

987. Кузнецов А.Б. О некоторых аспектах деятельности русской дипломатии в Европе в первой четверти XVI в. (К вопросу о попытках создания антилитовской коалиции) // Уч. зап. Мордовского гос. ун-та. – Т. XXVIII (серия ист. наук). – Саранск, 1963. – С.177-193.

988. Кузнецов А.Б. Россия и политика Крыма в Восточной Европе в первой трети XVI в. // РПП. – С.62-70.

989. Кузьмин А.Г. Рязанское летописание: Сведения летописей о Рязани и Муроме до середины XVI века. – М.: Наука, 1965. – 287 с.

990. Кукольник П. Исторические заметки о Литве. – Вильна, 1864. – 8+245 с.

991. Кукольник П. Предания литовского народа // Черты из истории и жизни литовского народа. – Вильно, 1854. – С.66-149.

992. Кукольник П., Никотин И., Горбачевский Н., Пцолко А. Предисловие // АВАК. – Т. I. Акты Гродненского земского суда. – Вильна, 1865. – С.1-24.

993. Кулжинский И. История Польши. (Очерк). – К., 1864. – IV с.+С.5-195

994. Кулжинский И. Народная русская история. – К., 1864. – [2]+258+[2] с.

995. Кулиш П.А. История воссоединения Руси. – Т. I. От начала колонизации опустошенной татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала столетней козацко-шляхетской войны. – СПб., 1874. – [1]+[1]+III+III+[1]+363 с.; Т. II. От начала столетней козацко-шляхетской войны до восстановления в Киеве православной иерархии, в 1620 году. – СПб., 1874. – VIII+III+[1]+456 с.; Т. III. Религиозное, социальное и национальное движение в эпоху Иова Борецкого. – М., 1877. – [1]+III+374 с.

996. Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654). – Т.І. – М., 1888. – 282 с.; Т.ІІ. – М., 1888. – 399 с.
997. Кулиш П. Украина. Од початку Вкраины до батька Хмельницкого. – К., 1843. – 95+[3]+[1] с.
- 997а. Кульпин Э.С., Петкевич К. Восточная Европа между двумя смутами: феномен Великого княжества Литовского // *Общественные науки и современность*. – 2004. – №2. – С.80-94.
998. Куник А. О “Русско-ливонской хронографии” г. Боннеля. – [СПб., 1862]. – 10 с.
999. Куник А.А. Объяснительное введение к грамотам и летописным сказаниям, касающимся истории Червоной Руси в XIV в., с приложением подлинных текстов // *БЮ*. – С.113-197.
1000. Куник А.А. Разбор сочинения Г.Карпова “История борьбы Московского государства с Польско-Литовским 1462-1508 г.” // *Отчет об XI присуждении наград графа Уварова. 25 сентября 1868 года*. – СПб., 1869. – С. 112-117.
1001. Кутшеба С. Очерк истории государственного и общественного строя Польши. – СПб., 1907. – 287 с.
1002. Кучинко М. Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія. – Луцьк, 2002. – 304 с.
1003. Кучкин В.А. Дмитрий Донской и Сергей Радонежский в канун Куликовской битвы // *Церковь, общество и государство в феодальной России: Сб. статей*. – М.: Наука, 1990. – С.103-126.
1004. Кучкин В.А. Нижний Новгород и Нижегородское княжество в XIII-XIV вв. // *ПР*. – С.234-261.
1005. Кучкин В.А. Победа на Куликовом поле // *ВИ*. – 1980. – №8. – С.3-21.
1006. Кучкин В.А. Повести о Михаиле Тверском (историко-текстологическое исследование). – М.: Наука, 1974. – 292 с.
1007. Кучкин В.А. Русские княжества и земли перед Куликовской битвой // *Куликовская битва: Сб. статей*. – М.: Наука, 1980. – С.26-112.
1008. Кучкин В.А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X-XIV вв. – М.: Наука, 1984. – 350 с.
1009. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т.І. Полк Стародубский. – К., 1888. – XVI+288 с.
1010. Лазутка С. Академическое издание I Литовского Статута // *ПЛС*. – С.144-153.
1011. Лазутка С.А. Первый Литовский Статут – феодальный кодекс Великого княжества Литовского. – Вильнюс, 1974. – 213 с.
1012. Лайко В.М., Стрельцов М.Е. Обсуждение основных вопросов истории Белоруссии (по макету I и II томов “Истории БССР”) // *ВИ*. – 1953. – №5. – С.133-136.
1013. Ламанский В.И. “Белая Русь” // *Живая старина*. – Вып.ІІІ. – СПб., 1891. – С.245-250.

1014. Ламбин Н. Объяснение сказаний Нестора о начале Руси. (На статью проф. Н.И.Костомарова “Начало Руси”, помещенную в “Современнике” №1, 1860 г.). – СПб., 1860. – 52 с.

1015. Лапин Н., Турчинский А. Грюнвальдская битва. Разгром немецких рыцарей 15 июля 1410 года. – М.: Воениздат, 1939. – 48 с.

1016. Лапіцкі М. Праваслаўе ў Вялікім княстве Літоўскім за часоў панавання Ёладыслава Ягайлы. – Нью Йорк, 1978. – 153+[1] с.

1017. Лаппо И.И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-русский повет и его сеймик. – Юрьев, 1911. – XIII+[1]+624 + 191+[1] с.

1018. Лаппо И.И. Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569-1586). Опыт исследования политического и общественного строя. – Т.І. – СПб., 1901. – XVI+780 с.

1019. Лаппо И.И. Западная Россия и ее соединение с Польшею в их историческом прошлом. Исторические очерки. – Прага: Пламя, 1924. – 225+[3] с.

1020. Лаппо И.И. Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI века // ЖМНП. – 1897. – №6. – С.263-301.

1021. Лаппо И.И. Идея единства русского народа в Юго-Западной Руси в эпоху присоединения Малороссии к Московскому государству. – Прага: Единство, 1929. – 44 с.

1022. Лаппо И. К вопросу об утверждении Литовского Статута 1588 года. – Юрьев, 1914. – 43 с.

1023. Лаппо И.И. К истории панского класса в Великом княжестве Литовском. – [М., 1915]. – 25 с.

1024. Лаппо И. К истории сословного строя Великого княжества Литовского. Конные мещане витебские в XVI столетии // Сб. статей, посвященных В.О.Ключевскому. – М., 1909. – С.254-276.

1025. Лаппо И.И. Лимитации господарского дворного суда Великого княжества Литовского в эпоху пред учреждением Главного Литовского Трибунала // Сб. статей в честь Д.А.Корсакова. – Казань, 1913. – С.229-237.

1026. Лаппо И.И. Литовский Статут 1588 года. – Т.І. Исследование. – Ч.1. – Kaunas: Spindulio, 1934. – XV+473 с.; Ч.2. – Kaunas: Spindulio, 1936. – X+591+[1] с.

1027. Лаппо И.И. Литовский Статут в московском переводе-редакции XVII столетия // ЖМНП. – Ч. XLIX. (Новая серия). – 1914. – №2. – С.209-235.

1028. Лаппо И.И. Люблинская уния и третий Литовский Статут // там само. – 1917. – №5. – С.89-150.

1029. Лаппо И.И. Полоцкая ревизия 1552 года // ЧОИДР. – 1905. – Кн. II. – Материалы исторические. – С. I-XXII, 1-236.

1030. Лаппо И. Постановления трех виленских съездов 1587 года // Сб. статей, посвященных С.Ф.Платонову. – СПб., 1911. – С.361-374.

1031. Лаппо И. Происхождение украинской идеологии новейшего времени. – Ужгород, 1926. – 24 с.

1032. Лаппо И.И. Разбор исследования М.К.Любавского “Литовско-русский сейм” // ЧОИДР. – 1903. – Кн.III. – Смесь. II. – С.4-78.
1033. Лаппо-Данилевский А.С. Печати последних галичско-владимирских князей и их советников // БЮ. – С.211-308.
1034. Лаппо-Данилевский А.С. Предварительная заметка // БЮ. – С.0I-0V
1035. [Ластоўскі В.] Власт. Кароткая гісторыя Беларусі з 40 рысункамі. – Вільня, 1910. – IV+104 с.
1036. Лашнюков И.В. Пособие к изучению русской истории критическим методом. – Вып.2. – К., 1874. – [1]+74+82+44 с.
1037. Лащенко Р. Лекції по історії українського права. – К.: Україна, 1998 . – 256 с.
1038. Левицький І. Татари і Литва на Україні. – К., 1876. – 42 с.
1039. Левицкий О. Внутреннее состояние западно-русской церкви в Польско-Литовском государстве в конце XVI в. и уния. – К., 1884. – 108 с.
1040. Левицкий О.И. Основные черты внутреннего строя западнорусской церкви в XVI и XVII вв. // КС. – 1884. – №8. – С.627-654.
1041. Левицкий О. Предисловие // Архив ЮЗР. – Ч.І. – Т.VI. – К., 1883. – С.1-182.
1042. [Левицький Ю.] Ю.Л. [Рец.:] КН. R.XIII // ЗНТШ. – Т.VIII. – 1895. – Наукова хроніка. – С.8-13.
1043. Левкович І. Нарис історії Волинської землі (до 1914 року). – Вінніпег, 1953. – 112 с.
1044. Лелевель И. Краткие очерки истории польского народа. – СПб., 1862. – IV+228+III+[1] с.
1045. Ленчевський Л. Літописний город Кам’янець // Науковий збірник за р. 1927: ЗУНТ (тепер Історичної секції ВУАН). – Т.XXIV. – К.: ДВУ, 1927. – С. 14-26.
1046. [Леонид, архимандрит] А. Л-д. Киприан до восшествия на Московскую митрополию // ЧОИДР. – 1867. – Кн.II. – С.11-32.
1047. Леонтович Ф.И. Бояре и служилые люди в Литовско-Русском государстве // ЖМЮ. – 1907. – №5. – С.221-292; №6. – С.192-264.
1048. Леонтович Ф.И. Веча, сеймы и сеймики в Великом княжестве Литовском // ЖМНП. – 1910. – №2. – С.233-274; №3. – С.37-61.
1049. Леонтович Ф. История русского права. – Вып.І. – О., 1869. – VIII+151+[2] с.
1050. Леонтович Ф.И. Источники русско-литовского права. (Общий обзор источников. Договоры. Земские и областные привилеи). – Варшава, 1894. – 71 с
1051. Леонтович Ф. Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV и XVI столетий. (Рассуждение pro venia legendi). – К., 1863. – 88 с.
1052. Леонтович Ф.И. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве // ЖМНП. – 1896. – №2. – С.341-382; №3. – С.1-42; №4. – С.201-241 ; №7. – С.96-125; №10. – С.173-203; №12. – С.153-192; 1897. – №4. – С.408-462; №5. – С.1-43.

1053. Леонтович Ф.И. Литовские господа и центральные органы управления до и после Люблинской унии // Юридические записки, издаваемые Демидовским юридическим лицеем. – 1908. – Вып. I. – Ярославль, 1908. – С. 11-60.
1054. Леонтович Ф.И. Национальный вопрос в древней России. – [Варшава, 1895]. – 65 с.
1055. Леонтович Ф.И. Областное управление в Великом княжестве Литовском до и после Люблинской унии // Юридические записки, издаваемые Демидовским юридическим лицеем. – 1909. – Вып. I (III). – Ярославль, 1909. – С. 27-46.
1056. Леонтович Ф.И. Один из вопросов западно-русской старины. Литовско-русские друскеники-солярни и соляники. – [Варшава, 1896]. – 54 с.
1057. Леонтович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. – СПб., 1894. – VI+393 с.
1058. Леонтович Ф.И. Панский двор в Литовско-Русском государстве. – [Варшава, 1895]. – 59 с.
1059. Леонтович Ф.И. Правоспособность литовско-русской шляхты // ЖМНП. – 1908. – №3. – С. 53-87; №5. – С. 136-167; №6. – С. 245-298; №7. – С. 1-56; 1909. – №2. – С. 225-269; №3. – С. 44-88.
1060. Леонтович Ф. Рада великих князей литовских // там само. – 1907. – №9. – С. 122-178; №10. – С. 273-331.
1061. Леонтович [Ф.И.] Русская Правда и Литовский Статут, в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права. – [К., 1865]. – 92 с.
1062. Леонтович Ф.И. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины. – СПб., 1895. – 56 с.
1063. Леонтович Ф.И. Спорные вопросы по истории русско-литовского права. – СПб., 1893. – 58 с.
1064. Леонтович Ф.И. Старый земский обычай. – О., 1889. – III+160+[1] с.
1065. Леонтович Ф. [Рец.:] Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. М. 1900. – СПб., 1904. – 37 с.
1066. Лепявко С. До проблеми становлення козацького стану // ДМКУ. – С. 84-86.
1067. Лепявко С.А. Українське козацтво на державній службі (початковий період) // УІЖ. – 1999. – №3. – С. 57-62.
1068. Лепявко С.А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – Чернігів: Сіверянська думка, 1999. – 216 с.
- 1068а. Лэн-Пуль С. Мусульманские династии: Хронологические и генеалогические таблицы с историческими введениями. – М.: Издательская фирма “Восточная литература” РАН-Издательская группа “Муравей”, 2004. – 312 с.
1069. Ливанцев К.Е. Сословно-представительная монархия в Польше, ее сущность и особенности. (Вторая половина XIV – конец XVI вв.). – Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. – 80 с.

1070. Лимонов Ю.А. “Записки о Московской войне” Рейнгольда Гейденштейна и русские летописи // ВИД. – Т. VII. – Л.: Наука, 1976. – С.178-190.
1071. Лимонов Ю.А. Культурные связи России с европейскими странами в XV- XVII веках. – Л.: Наука, 1978. – 272 с.
1072. Линд М. Литва в XIV и XV веке. – М., 1910. – 48 с.
1073. Линднер Р. Научная жизнь между двух эпох. Белорусский историк Митрофан В.Довнар-Запольский (1867-1934) // ДГТН. – С.40-49.
1074. Линниченко И. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV столетия. – Ч. I. Русь и Польша до конца XII века. – К., 1884. – [1]+[1]+216+[24]+VI с.
1075. Линниченко И.А. Дополнения к “Замечаниям” // БЮ. – С.105-112.
1076. Линниченко И.А. Замечания на статью г. Режабка о последнем князе всей Малороссии Юрии II // там само. – С.81-104.
1077. Линниченко И. Критический обзор новейшей литературы по истории Галицкой Руси // ЖМНП. – 1891. – №5. – С.147-170; №6. – С.454-492; №7. – С.125-171.
1078. Линниченко И.А. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо проф. М.С.Грушевскому. – Пг.-О., 1917. – 40 с.
1079. Линниченко И.А. Научное значение западно-русской истории // КС. – 1889. – №1. – С.187-203.
1080. Линниченко И.А. Отзыв о представленной в 1909 г. на соискание золотой медали работе под девизом “Kuwen ein Nephth” на тему “Киевская земля в эпоху Литовско-Русского государства”. – [Б.м., б.р.]. – 22 с.
1081. Линниченко И.А. Отзыв о трудах П.Иванова. – О., 1905. – 19 с.
1082. Линниченко И. Сочинения П.Голубовского и Д.Багалея. Критическая оценка. – СПб., 1883. – 43 с.
1083. Линниченко И.А. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV-XV в. – М., 1894. – VI+[1]+240+[1] с.
1084. Линниченко И.А. Юридические формы шляхетского землевладения и судьба древнерусского боярства в Юго-Западной Руси XIV-XV в. // Юридический вестник. – Г. XXIV. – 1892. – Т. XI. – №7-8. – С.275-313.
1085. Линниченко И.А. Юрий II, последний князь Малой Руси // ЧИОНЛ. – Кн. II. – К., 1888. – С.206-207.
1086. [Линниченко И.А.] И.А.Л. [Рец.:] Архив ЮЗР. Ч. VII. Т. I. К. 1887 // ЖМНП. – Ч. ССCLII. – 1887. – №8. – С.371-384.
1087. Линниченко И.А. [Рец.:] Лонгинов А.В. Червенские города. Исторический очерк, в связи с этнографией и топографией Червоной Руси. Варшава. 1885 // там само. – Ч. ССXLVI. – 1886. – №7-8. – С.349-361.
1088. Линниченко И.А. [Рец.:] Semkowicz A. Krytyczny rozbiór dziejów polskich Jana Długosza do roku 1384. Kraków. 1887 // там само. – Ч. ССCLIV. – 1887. – №12. – С.350-362.
1089. Линовский В. [Рец.:] Przeddziecki A. Podole, Wolyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów. T. I-II. Wilno. 1841 // ЗООИД. – Т. I. – О., 1844. – С.509-515.

1090. Липинський В. Релігія і церква в історії України. (Передрук статей з “Америки”). – Нью Йорк: Булава, 1956. – 111 с.
1091. Липинський В. Україна на переломі. 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // він же. Твори. Історична секція. – Т.3. – Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В.К.Липинського, 1991. – С.1-271.
1092. Лисяк-Рудницький І. Переяслав: історія і міф // він же. Історичні есе: В 2-х т. – Т.1. – К.: Основи, 1994. – С.71-82.
1093. Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії // там само. – С.83-110.
1094. Лисяк-Рудницький І. Проблеми термінології та періодизації в українській історії // там само. – С.41-46.
1095. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // там само. – С.1-9.
1096. Лисяк-Рудницький І. Феодалізм // там само. – С.47-52.
1097. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації. (Методологічні зауваги) // там само. – С.11-27.
1098. Литва. Краткая энциклопедия. – Вильнюс: Гл. редакция энциклопедий, 1989. – 672 с.
1099. Литва в отношении к России и Польше. – [Б.м., 1862]. – 104 с.
1100. Литуанистика в СССР. История: Научно-реферативный сборник. – Вып.1. – Вильнюс, 1977. – 335 с.
1101. Лихачев Д.С. Национальное самосознание Древней Руси. Очерки из области русской литературы XI-XVII вв. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1945. – 120 с.
1102. Лихачев Д.С. Новгород Великий. Очерк истории культуры Новгорода XI-XVII вв. – Л.: ОГИЗ-Госполитиздат, 1945. – 104 с.
1103. Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – 500 с.
1104. Лихачев Д.С. [Рец.:] Черепнин Л.В. Русские феодальные архивы XIV-XV веков. Т.І. М.-Л. 1948. Т.ІІ. М.-Л. 1951 // ИАН СССР. – Т.ІХ. – №3. – Май-июнь. – М., 1952. – С.300-304.
1105. Лихачев Н.П. Два митрополита // Сб. статей в честь Д.Ф.Кобеко. – СПб., 1913. – С.66-71.
1106. Лихачев Н.П. Инока Фомы слово похвальное о благоверном великом князе Борисе Александровиче. – СПб., 1908. – [1]+[1]+LX+55 с.
1107. Лызлов А. Скифская история. – М.: Наука, 1990. – 520 с.
1108. Ловмянський Г. Владимир Терентьевич Пашуто как историк-медиевист // ДГТ СССР. 1987 г. – М.: Наука, 1989. – С.5-10.
1109. Ловмянський Г. Роль рыцарских орденов в Прибалтике (XIII-XIV вв.) // ПР. – С.67-79.
1110. Ловмянський Г. Русско-литовские отношения в XIV-XV вв. // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе: Сб. статей, посвященный Л.В.Черепнину. – М.: Наука, 1972. – С.269-275.

1111. Лойка П.А. Палітычная барацьба ў Вялікім княстве Літоўскім, Рускім, Жамойцкім ў XIV – першай палове XV ст.: вытокі і вынікі // Старонкі гісторыі Беларусі. – Мн.: Навука і тэхніка, 1992. – С.74-83.

1112. Ломизе Е.М. Проект унии 1367 г. в контексте политики Константинопольского патриархата на Балканах второй половины XIV в. // Славяне и их соседи. – Вып.3. Католицизм и православие в средние века. (К XVIII Международному конгрессу византистов). – М., 1991. – С.29-40.

1113. Ломізе Є. Царгородський патріархат і переговори про унію з Римським Апостольським престолом зі середини XIV століття і до Ферраро-Флорентійського собору // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. – Число 2. – Л., 2000. – С.47-63.

1114. Лонгинов А.В. Второе приложение к очерку “Червенские города”. Церкви и монастыри Брестской, Холмской и Люблинской земель до начала XIX века. – Варшава, 1887. – 63 с.

1115. Лонгинов А.В. Грамоты малорусского князя Юрия II и вкладная запись князя Юрия Даниловича холмского XIV века. – М., 1887. – 50 с.

1116. Лонгинов А.В. Князь Федор-Любарт Ольгердович и родственные связи русских князей с угорским домом. – Вильна, 1893. – 54 с.

1117. Лонгинов А.В. Русский вопрос о Холмщине в историческом освещении. – СПб., 1912. – 24 с.

1118. Лонгинов А.В. Червенские города. Исторический очерк, в связи с этнографией и топографией Червоной Руси. – Варшава, 1885. – VIII+368 с.

1119. Лочмель И. Борьба белорусского народа против литовского и польского ига // ИЖ. – 1938. – №7. – С.24-35.

1120. Лурье Я.С. Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV – начала XVI века. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – 532 с.

1121. Лурье Я.С. К истории присоединения Новгорода в 1477-1479 гг. // Исследования по социально-политической истории России: Сб. статей памяти Б.А.Романова. – Л.: Наука, 1971. – С.89-95.

1122. Лурье Я.С. Краткий летописец Погодинского собрания // АЕ за 1962 г. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С.431-444.

1123. Лурье Я.С. Летописные известия о победе над Новгородом в 1471 г. // ВИД. – Т.ХХII. – Л.: Наука, 1991. – С.144-157.

1124. Лурье Я.С. Общерусские летописи XIV-XV вв. – Л.: Наука, 1976. – 284 с.

1125. Лурье Я.С. [Рец.:] Fennell J.L.I. Ivan the Great of Moscow. L. 1961 // ИСССР. – 1962. – №4. – С.206-210.

1126. Лучкай М.М. Історія карпатських русинів: У 6 т. – Т.II. – Ужгород: Закарпаття, 1999. – 387 с.

1127. Любавский М. Древняя русская история до конца XVI в. – М., 1918. – 306+VI с.

1128. Любавский М.К. Еще о книге г. Ярушевича “Князь Константин Иванович Острожский” // ЖМНП. – Ч.СССХХVI. – 1899. – №11. – С.158-172.

1129. Любавский М.К. Исторические судьбы славянства: Лекция, читанная 26 октября 1914 г. – М., 1915. – 27 с.

1130. Любавский М.К. История западных славян (прибалтийских, чехов и поляков). – 2-е изд. – М., 1918. – XV+458 с.

1131. Любавский М. К вопросу об ограничении политических прав православных князей, панов и шляхты в Великом княжестве Литовском до Люблинской унии // Сб. статей, посвященных В.О.Ключевскому. – М., 1909. – С.1-17.

1132. Любавский М.К. К вопросу об удельных князьях и местном управлении в Литовско-Русском государстве. – СПб., 1894. – 49 с.

1133. Любавский М.К. К истории литовско-русского сейма // ЧОИДР. – 1898. – Кн.П. – Протоколы. – С.6-8.

1134. Любавский М.К. Кто был Михайло Литвин, написавший в половине XVI в. трактат “О нравах татар, литовцев и москвитян” // Ученые записки Института истории РАН ИОН. – Т.IV. – М., 1929. – С.49-54.

1135. Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. – М., 1901. – [3]+850+232+LXXII с.

1136. Любаўскі М. Літва і славяне у іх узаемаадносінах у XI-XIII сталяцці // Запіскі аддзелу гуманітарных навук БАН. – Кн.8. Працы клясы гісторыі. – Т.Ш. – Мн., 1929. – С.1-20.

1137. Любаўскі М. Літоўска-Беларуская дзяржава ў пачатку XVI сталяцця // Чатырохсотлецьце беларускага друку (1525-1925). – Мн., 1926. – С.59-75.

1138. Любавский М.К. Наступление на степь. – [Б.м., б.р.]. – 30 с.

1139. Любавский М.К. Новые труды по истории литовско-русского сейма // ЖМНП. – Ч.СССXLV. – 1903. – №2. – С.379-393; Ч.СССXLVI. – №3. – С.121-167.

1140. Любавский М. Новый труд по внутренней истории Литовской Руси. А.Ярушевич. Ревнитель православия князь Константин Иванович Острожский (1461-1530) и православная литовская Русь в его время. Смоленск, 1897 // там само. – Ч.СССXVIII. – 1898. – №7. – С.174-215.

1141. Любавский М.К. О распределении владений и об отношениях между великими и другими князьями Гедиминова рода в XIV и XV вв. // Издания Исторического общества при Императорском Московском университете. – Год I. Рефераты, читанные в 1895 году. – М., 1896. – С.68-98.

1142. Любавский М.К. Об общественном быте литовцев по древнейшим известиям и об образовании Великого княжества Литовского // ЧОИДР. – 1898. – Кн.П. – Протоколы. – С.47-49.

1143. Любавский М.К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времен и до XX века. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – 688 с.

1144. Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. Исторические очерки. – М., 1892. – VIII+884+С+VI с.

1145. Любавский М.К. Образование основной государственной территории великорусской народности. Заселение и объединение Центра. – Л.: Изд-во АН СССР, 1929. – 175 с.

1146. Любавский М.К. Основные моменты истории Белоруссии. (Доклад, читанный на первом публичном заседании Белорусского научно-культурного общества в Москве 1/14 июля 1918 года). – М., 1918. – IV+23 с.

1147. Любавский М. Отзыв о сочинении И.И.Лаппо “Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-русский повет и его сеймик”. Юрьев. 1911 // ЧОИДР. – 1913. – Кн.IV. – Смес. – С.5-20.

1148. Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1910.

1149. Любавский М.К. Разбор сочинения М.Довнара-Запольского “Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах”. Т.І. К. 1901. – СПб., 1904. – 59 с.

1150. Любавский М.К. Русская история 17 в. и первой четверти 18 в. Лекции, читанные на Высших женских курсах в 1913-1914 уч. г. (Записки слушательниц). – Ч.І. – М., 1913. – 204 с.

1151. Любавский М.К. [Рец.:] Лаппо И.И. Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569-1586). Опыт исследования политического и общественного строя. Т.І. СПб. 1901 // ЖМНП. – Ч.СССXL. – 1902. – №4. – С.486-502.

1152. Любавич Н.Н. Грюнвальдская битва. Историческое значение ее. – Варшава, 1911. – 21 с.

1153. Ляскоронский В. К вопросу о битве кн. Витовта с татарами на р. Ворскле в 1399-м году // ЖМНП. – Ч.XVI. (Новая серия). – 1908. – №7. – С.70-77.

1154. Ляскоронский В.Г. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход кн. Витовта на татар в 1399 году. – СПб., 1907. – 122 с.

1155. Лятошинський М.В. Историчний нарис територіального складу Полтавщини // ІГЗ. – Т.ІІІ. – К., 1929. – С.203-208.

1156. М.Б. Правители города Киева от завоевания сего княжения вел. князем литовским Гедимином, с 1320 до 1828 года // ОЗ. – Ч.XLI. – Кн.CXVII. – 1830. – №1. – С.478-492.

1157. Мавродин В.В. Левобережная Украина под властью татаро-монголов // УЗЛГУ. – 1939. – №32. (Серия ист. наук. Вып.2). – Л.: Изд-во ЛГУ, 1939. – С.39-65.

1158. Мавродин В.В. Образование единого Русского государства. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1951. – 328 с.

1159. Мавродин В.В. Образование Русского национального государства. – Л.-М.: ОГИЗ-Соцэкгиз, 1939. – 196 с.

1160. Мавродин В.В. Очерки истории Левобережной Украины. (С древнейших времен до второй половины XIV века). – Л.: Изд-во ЛГУ, 1940. – 320 с.

1160а. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // УІЖ. – 1991. – №3. – С.97-107.

1161. Макарий [Булгаков], архиепископ. История Русской церкви. – Т.IV. – СПб., 1866. – 385+IX+[1] с.; Т.V. – СПб., 1866. – 475+VI+[1] с.; Т.VI. – СПб., 1870. – 383+VIII с.; Т.IX. – СПб., 1879. – XX+689 с.

1162. Макарова И.Ф. Идея славянского единства в памятниках болгарской литературы начала XV века // Славяне и их соседи. Международные отношения в эпоху феодализма. – М.: Наука, 1989. – С.75-86.
1163. Маковский Д.П. Смоленское княжество. – Смоленск: Смолен. краевед. научно-исслед. ин-т, 1948. – 272 с.
1164. Максимейко Н. Источники уголовных законов Литовского Статута. – К., 1894. – IV+[1]+184+[1] с.
1165. Максимейко Н.А. К вопросу о литовско-русских сеймах. (Ответ проф. М.Любавскому). – СПб., 1904. – 21 с.
1166. Максимейко Н.А. Русская Правда и литовско-русское право // Сб. статей по истории права, посвященный М.Ф.Владимирскому-Буданову. – К., 1904.
1167. Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. – Х., 1902. – IV+164+IV+205 с.
1168. Максимович М.А. Бубновская сотня // він же. Собрание сочинений. – Т.І. Отдел исторический. – К., 1876. – С.747-834.
1169. Максимович М.А. Волынь до XI века // там само. – С.105-110.
1170. Максимович М.А. Воспоминание о Богдане Хмельницком // там само. – С.475-509.
1171. Максимович М.А. Воспоминание о городах Пересопнице и Дубровицах // там само. – Т.ІІ. Отделы: историко-топографический, археологический и этнографический. – К., 1877. – С.391-404.
1172. Максимович М.А. Заметка о земле Волынской // там само. – Т.І. – С.160-163.
1173. Максимович М.А. Исследование о гетмане Петре Конашевиче Сагайдачном // там само. – С.336-357.
1174. Максимович М.А. Исторические заметки // там само. – С.835-847.
1175. Максимович М.А. Исторические письма о козаках приднепровских. (К М.В.Юзефовичу) // там само. – С.277-316.
1176. Максимович М.А. Нечто о земле Киевской // там само. – С.149-155.
1177. Максимович М.А. О литовском гетмане князе Острожском. (Письмо к М.О.Кояловичу) // там само. – С.196-199.
1178. Максимович М.А. О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом. (Письмо М.П.Погодину) // там само. – С.131-145.
1179. Максимович М.А. О надгробиях в Печерском монастыре // там само. – Т.ІІ. – С.216-237.
1180. Максимович М.А. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке. (Письмо к М.А.Грабовскому) // там само. – Т.І. – С.248-277.
1181. Максимович М.А. Об участии и значении Киева в общественной жизни России // там само. – Т.ІІ. – С.5-23.
1182. Максимович М.А. Откуда идет Русская земля, по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским // там само. – Т.І. – С.5-92.

1183. Максимович М.А. Очерк Киева // там само. – Т. II. – С. 24-38.
1184. Максимович М.А. Память о киевском воеводе Григории Ходкевиче. (Письмо к М.П.Погодину) // там само. – Т. I. – С. 157-159.
1185. Максимович М.А. Письма о князьях Острожских. (К графине А.Д. Блудовой) // там само. – С. 164-195.
1186. Максимович М.А. Путевое воспоминание о Полтаве // там само. – Т. II. – С. 359-364.
1187. Максимович М.А. Сказание о гетмане Петре Сагайдачном // там само. – Т. I. – С. 358-386.
1188. Максимович М.А. Сказание о Колиивщине // там само. – С. 623-653.
1189. Максимович М.А. Сказание о Межигорском монастыре // там само. – Т. II. – С. 255-285.
1190. Малиновский А.Ф. Исторические доказательства о давнем желании польского народа присоединиться к России // Труды и летописи Общества истории и древностей российских, учрежденного при Императорском Московском университете. – Ч. VI. – М., 1833. – С. III-106.
1191. Малиновский А. Историческое и дипломатическое собрание дел, происходивших между российскими великими князьями и бывшими в Крыме татарскими царями с 1462 по 1533 год // ЗООИД. – Т. V. – О., 1863. – С. 178-419.
1192. Малиновский И. Лекции по истории русского права. – Вып. I. Введение. Литература. Источники. История государственного права. – Варшава, 1914. – 293 с.
1193. Малиновский И.А. Новые труды по истории Литовско-Русского государства // ЖМНП. – Ч. XXXVI. (Новая серия). – 1911. – № 11. – С. 149-166.
1194. Малиновский И. Рада Великого княжества Литовского в связи с боярской думой древней России. – Ч. I. Боярская дума древней России. – Томск, 1903. – [1]+IV+201 с.; Ч. II. Рада Великого княжества Литовского. – Вып. 1. – Томск, 1904. – III+132+[1] с.; Вып. 2. (1492-1569). – Томск, 1912. – XVIII+492+XXXVI+2 с.
1195. Малиновский И. Речь перед диспутом (1 февраля 1904 г.). – Томск, 1904. – 11 с.
1196. Малиновский И.А. Русская история. Введение. История социального строя. – Ростов-на-Дону: Единение, 1919. – 103 с.
1197. Малиновский О. Стародавній державний лад східних слов'ян і його пізніші зміни. Нариси з історії права. – К.: ВУАН, 1929. – 185 с.
1198. Малиновский И. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. – К., 1894. – VII+171+L+[1] с.
1199. Мальцев В. Борьба за Смоленск (XVI-XVII вв.). – Смоленск: ОГИЗ-Смолгиз, 1940. – 424 с.
1200. Мальшевский И.И. Западная Русь в борьбе за веру и народность: В 2-х ч. – СПб., 1897. – 402+[1]+IX с.
1201. Мальшевский И. Люблинский съезд 1569 года // Сб. статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России / Сост. С. Шолкович. – Вып. II. – Вильна, 1887. – С. 164-240.

1202. Мальшевский И. Митрополит киевский не был отравителем князя Скиргайла // Киевлянин. – 1875. – №45. – С.1-2.
1203. [Мальшевский И.И.] Очерк истории Турова // Творения святого отца нашего Кирилла епископа туровского, с предварительным очерком истории Турова и туровской иерархии до XIII века. – К., 1880. – С.I-LXXVIII.
1204. [Манкиев А.И.] Хилков А.Я. Ядро российской истории. – М., 1770. – [14]+392+[8] с.
1205. Мариновський Ю.Ю. Писемні джерела XI-XIV ст. про Канів // УІЖ. – 1990. – №9. – С.11-17.
1206. [Марисюк Ф.] Ф.М. [Рец.:] Lewicki A. Unia Florencka w Polsce. Cz.I. (RAU. Т.XXXVIII. 1899) // ЗНТШ. – Т.XXXVIII. – 1900. – Бібліографія. – С.8-12
1207. [Марисюк Ф.] Ф.М. [Рец.:] RAU. Т.XXXIII (XIII). Kraków, 1899 // ЗНТШ. – Т.XL. – 1901. – Бібліографія. – С.36-37.
1208. Маркевич А. Город Качибей или Гаджибей, предшественник города Одессы. – О., 1894. – 72 с.
1209. Маркевич А.И. О русских летописях. – Вып.II. – О., 1885. – 56 с.
1210. Маркевич Н. История Малороссии. – Т.I. – М., 1842. – 387+X с.; Т.V. – М., 1843. – 345+IV с.
1211. Марковский М. Литовцы в прошлом и настоящем. – Пг.: Задруга, 1917. – 31 с.
- 1211а. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К.: Вид-во КДУ, 1959. – 259 с.
1212. Масленникова Н.Н. Присоединение Пскова к Русскому централизованному государству. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1955. – 196 с.
1213. Матузова В.И. Русь в историографии Тевтонского ордена (XIV в.) // Внешняя политика Древней Руси: Юбилейные чтения, посвященные 70-летию В.Т.Пашуто. Тезисы докладов. – М., 1988. – С.43-44.
1214. Матузова В.И. [Рец.:] Paravicini W. Die Preussenreisen des europäis-chen Adels. Sigmaringen. 1989 // ОИ. – 1992. – №4. – С.194-197.
1215. Матузова В.И., Назарова Е.Л. Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г. Тексты, перевод, комментарий. – М.: Индрик, 2002. – 448 с.
1216. Машке Э. Немецкий орден. – СПб.: Евразия, 2003. – 256 с.
1217. Мейендорф И. Византия и Московская Русь. Очерк по истории церковных и культурных связей в XIV веке. – Р.: УМСА-Press, 1990. – 443 с.
1218. Мельник Л.Г. Зміцнення українсько-російських політичних та економічних зв'язків після падіння ординського ярма // УІЖ. – 1980. – №9. – С. 80-85.
- 1218а. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 242 с.
- 1218б. Миллер А.И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб.: Алетейя, 2000. – 267+[15] с.

1219. Миллер Г.-Ф. О малороссийском народе и о запорожцах // ЧОИДР. – 1846. – №3. – С.1-23.
1220. Миловидов А.И. Прошлое и современное положение археографии в Северо-Западном крае // ЖМНП. – Ч.ССCLV. – 1904. – №9. – С.1-20.
1221. Милькович В. Студія критичні над історією русько-польською. – Ч. I. 1340-1387. – Л., 1893. – [2]+143+[1] с.
1222. Миллюков П. Главные течения русской исторической мысли. – 2-е изд. – Т.1. – М., 1898. – XI+396 с.
1223. Миллюков П. Очерки по истории русской культуры. – Ч.II. Церковь и школа (вера, творчество, образование). – 3-е изд. – СПб., 1902. – 402+VIII с.; Ч.III. Национализм и общественное мнение. – Вып.1. – СПб., 1901. – V+181 с.
1224. Михальченко С.И. “Асновы дзяржаўнасці Беларусі” М.В.Довнар-Запольского: история создания и историографические корни // НР 1991. – Кн.3. – Ч.1. – С.116-119.
1225. Михнюк В.Н. Становление и развитие исторической науки Советской Белоруссии (1919-1941 гг.). – Мн.: Наука и техника, 1985. – 288 с.
1226. Мишко Д.І. Густинський літопис як історичне джерело // УІЖ. – 1971. – №4. – С.69-73.
1227. Мишко Д.І. Перший Литовський Статут і його історичне значення // ІДВ. – Вип.IV. – К.: Наукова думка, 1969. – С.14-24.
1228. Мишко Д.І. Українсько-російські зв'язки в XIV-XVI ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 176 с.
1229. Мыцык Ю.А. Влияние “Кройники” Феодосия Софоновича на киевский “Синопис” // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения: Сб. научных статей. – Д., 1972. – С.129-136.
1230. Мыцык Ю.А. История Литвы в освещении украинского хрониста XVII века Феодосия Софоновича // ММНКИИИП: Источниковедение. – С.66-71
- .
1231. Мыцык Ю.А. “Кройника о початку и назвиску Литвы” Феодосия Софоновича и ее источники // Некоторые вопросы социально-экономической и политической истории Украинской ССР. – Вып.4. – Д., 1973. – С.158-167.
1232. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. (Преимущественно по летописям). – К., 1885. – 388+II+II+XXXII с.
1233. Моора Х.А. [Рец.:] Пашуто В.Т. Образование Литовского государства. М. 1959 // ВИ. – 1961. – №9. – С.150-155.
1234. Москва, Киев и Варшава или повествование о кровной и кровавой связи Великой Руси с Польшею чрез Малую Русь и Литву. – СПб., 1864. – 123 с
- .
1235. Москвич Л.Г. Литовские Статуты в украинской советской историографии // ПЛС. – С.135-143.
1236. Мохов Н.А. Молдавия эпохи феодализма. (От древнейших времен до начала XIX века). – Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1964. – 440 с.
1237. Мохов Н.А. Очерки истории молдавско-русско-украинских связей. (С древнейших времен до начала XIX века). – Кишинев: Штиинца, 1961. – 216 с.

1238. Мрочек-Дроздовский П.Н. Список трудов профессора И.Д.Беляева // ЧОИДР. – 1905. – Кн.П. – Смесь. – С.65-88.
- 1238а. Музичко О.Є. Историк Федір Іванович Леонтович (1833-1910): Життя та наукова діяльність. – О.: Астропринт, 2005. – 208 с.
1239. [Муравьев А.Н.] Русская Вильна. – СПб., 1864. – 43 с.
1240. Муравьева Л.Л. Летописание Северо-Восточной Руси конца XIII – начала XV века. – М.: Наука, 1983. – 296 с.
1241. Муравьева Л.Л. Московское летописание второй половины XIV – начала XV века. – М.: Наука, 1991. – 223 с.
1242. Муравьева Л.Л. Рязанское летописание конца XIII – начала XV в. // Исследования по источниковедению истории СССР XIII-XVIII вв.: Сб. статей. – М., 1986. – С.14-44.
1243. Мурзакевич Д.Н. История губернского города Смоленска. От древнейших времен до 1804 года. – Смоленск, 1804. – [1]+IV+221+[1]+VI+67+[1] с.
1244. Мурзакевич Н. О пушечном литейном искусстве в России // ЖМНП. – Ч. XIX. – 1838. – №7-9. – С.529-559.
1245. [Муханов П.А.] Что желательно для русской истории. – СПб., 1870. – XII+150 с.
1246. Мухлинский А.О. Исследование о происхождении и состоянии литовских татар. – СПб., 1857.
1247. Н.М. [Рец.:] ЗНТШ. Т.VIII. 1895 // КС. – 1896. – №2. – С.73-75.
1248. Назаров В.Д. Конец золотоордынского ига // ВИ. – 1980. – №10. – С.104-120.
1249. Назаров В.Д. Русь накануне Куликовской битвы. (К 600-летию сражения на р. Воже) // там само. – 1978. – №8. – С.98-114.
1250. Назаров В.Д. Ярлык Хаджи-Герая Казимиру IV и русско-литовские отношения // Внешняя политика Древней Руси: Юбилейные чтения, посвященные 70-летию В.Т.Пашуто. Тезисы докладов. – М., 1988. – С.57-60.
1251. Нарбут А.Н. Гедиминовичи в истории Белоруссии // НР 1991. – Кн.3. – Ч. III. – С.456-460.
1252. [Нарбутт Ф.] О русской летописи в Литве, называемой “Хроника Быховца” // ЖМНП. – Ч. XIX. – 1838. – №7-9. – С.109-114.
1253. Нарысы гісторыі Беларусі: У 2-х ч. – Ч.1. – Мн.: Беларусь, 1994. – 528 с.
1254. Наркевич Н.Ф. Грюнфельде-Танненберг 1410 г. Рига 1710 г. Юбилейный культурно-исторический очерк. – К., 1910. – 35 с.
1255. Нарочницкий А.Л. Вопросы внешней политики Древней Руси в научном наследии В.Т.Пашуто // ДГТСССР. 1985 г. – М.: Наука, 1986. – С.8-14.
1256. Насевіч В.Л. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага. Падзеі і асобы. – Мн.: Полымя, 1993. – 160 с.
1257. Насевіч В.Л. Род князёў Друцкіх у гісторыі Вялікага княства Літоўскага (XIV-XVI стст.) // Старонкі гісторыі Беларусі. – Мн.: Навука і тэхніка, 1992. – С.83-104.

1258. Насонов А.Н. История русского летописания XI – начала XVIII века . Очерки и исследования. – М.: Наука, 1969. – 556 с.
1259. Насонов А.Н. Монголы и Русь. (История татарской политики на Руси). – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – 178 с.
1260. Насонов А.Н. “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – 262 с.
1261. Наш край. Гродненщина в составе Великого княжества Литовского и Речи Посполитой. – Гродно, 1990. – 36 с.
1262. Наш язык и что такое свистуны // Русский вестник. – Т. XXXII. – 1861. – С.1-38.
1263. Незабитовский В.А. Замечания по вопросу о чиншевом владении в западных губерниях // він же. Собр. соч. – К., 1884. – С.289-368.
1264. Нехачин И. Новое ядро российской истории, от самой древности россиян и до нынешних дней благополучного царствования Екатерины II Великой, на пять периодов разделенное. – Ч. I. – М., 1795. – [1]+XII+466+II с.; Ч. II. – М., 1795. – III+492+II+12 с.
1265. Никжентайтис А.П. Легенда XIV в. о мученичестве 14 францисканцев в Вильнюсе и историческая истина // ВИД. – Т. XXI. – Л.: Наука, 1990. – С.257-269.
1266. Никитин П. История города Смоленска. – М., 1848. – [1]+VI+316+LXVI+XI+[4] с.
1267. Никитский А.И. История экономического быта Великого Новгорода . – М., 1893. – XIX+306+[1] с.
1268. Никитский А.И. Кто такой был Гедимин? // Русская старина. – 1871. – Т. IV. – С.162-166.
1269. Никитский А. Очерк внутренней истории Пскова. – СПб., 1873. – IX+[1]+344 с.
1270. Никитский А. Очерк внутренней истории церкви в Великом Новгороде. – СПб., 1879. – II+216 с.
1271. Никитский А. Присоединение Великого Новгорода к Московскому государству. – Вып. I. – [Б.м.], 1860. – 45 с.; Вып. II. Второй поход царя и вел. кн. Ивана Васильевича на Новгород в 1478 г. – [Б.м., б.р.]. – 42 с.
1272. Никон [Лысенко], иеромонах. Митрополия Литвы и Малой Руси в XIV – начале XV вв. // НР 1992. – С.238-242.
1273. Новицкий И. Очерк истории крестьянского сословия Юго-Западной России в XV-XVIII веке. – К., 1876. – 161 с.
1274. Новодворский В. Борьба за Ливонию между Москвою и Речью Посполитою (1570-1582). Историко-критическое исследование. – СПб., 1904. – [1]+II+304+49+[1] с.
1275. Новодворский В. [Рец.:] Kochanowski J.K. Kazimierz Wielki. Zarys żywota i panowania. W. 1899. Idem. Witold wielki książę litewski. Studium historyczne. Lwów. 1900 // ИОРЯСАН. – 1901. – Т. VI. – Кн. 3. – С.349-353.
1276. Нольде А. Забытая попытка кодификации литовско-польского права при графе Сперанском // ЖМНП. – Ч. IV. (Новая серия). – 1906. – №8. – С. 243-298.

1277. Обзорение русских журналов. I. Русская и славянская история // там само. – Ч.СXXXIV. – 1867. – №4. – С.220-258.

1278. Оболенский Д. Византийское содружество наций // він же. Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов. – М.: Янус-К, 1998. – С.9-396.

1279. Оболенский Д. Шесть византийских портретов // там само. – С.527-545.

1280. Обсуждение книги Л.В.Черепнина “Русские феодальные архивы XIV-XV вв.” // Вестник АН СССР. – 1949. – №8. – С.83-85.

1280а. Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью Йорк, 1963.

1281. Ольшамовский Б.Г. Обязательность для Великого княжества Литовского конституций вальных сеймов бывшей Польской Речи Посполитой в связи с вопросом о выморочности (кадуках) по польско-литовскому законодательству . – СПб., 1897. – 141 с.

1282. Орловский И. Борисоглебский монастырь в Смоленске на Смядыни и раскопки его развалин // СС. – Вып.І. – Ч.1. – Смоленск, 1909. – С.195-312.

1283. Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVI вв. Главные тенденции политических взаимоотношений. – М.: Наука, 1984. – 302 с.

1284. Острогорський Г. Історія Візантії. – Л.: Літопис, 2002. – XVIII+588 с

1285. [Остроумов И.] История Флорентийского собора. – М., 1847. – 213+ [1] с.

1286. Охманський Е. Гедиминовичи – “правнуки Сколомендовы” // ПР. – С.358-364.

1287. Охманський Е. Михалон Литвин и его трактат о нравах татар, литовцев и москвитян середины XVI в. // РПП. – С.97-117.

1288. Охманський Е. Неизвестный автор “Описания земель” второй половины XIII в. и его сведения о балтах // БСИ. 1985. – М.: Наука, 1987. – С.89-95.

1289. Охотникова В.И. Повесть о Довмонте. Исследование и тексты. – Л.: Наука, 1985. – 232 с.

1290. Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV – начало XIX в.). – Кишинев: Штиинца, 1987. – 464 с.

1291. Очерки истории исторической науки в СССР. – Т.І. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 692 с.; Т.ІІ. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 861 с.; Т.ІІІ. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 832 с.; Т.ІV. – М.: Наука, 1966. – 855 с.; Т.V. – М.: На-ука, 1985. – 606 с.

1292. Павлов А. Критические опыты по истории древнейшей греко-русской полемики против латинян. – СПб., 1878. – VI+210 с.

1293. Павлов А.С. О начале Галицкой и Литовской митрополий и о первых тамошних митрополитах по византийским документальным источникам XIV века // Русское обозрение. – 1894. – №5. – С.214-251.

1294. Павлов-Сильванский Н.П. Феодализм в древней Руси // він же. Феодализм в России. – М.: Наука, 1988. – С.3-149.
1295. Павлов-Сильванский Н.П. Феодализм в удельной Руси // там само. – С.151-542.
1296. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение. Исследования и материалы с картами. – Полтава, 1914. – XI+237+[1] с.
1297. Падокшын С.А. Астафій Валовіч // він же. Беларуская думка ў кантэксте гісторыі і культуры. – Мн.: Беларуская навука, 2003. – С.247-252.
1298. Падокшын С.А. Беларуская Рэфармацыя і ідэя суверэнітэту // там само. – С.104-109.
1299. Падокшын С.А. Беларусь: фрагменты гісторыі свабоды // там само. – С.149-166.
1300. Падокшын С.А. Мацей Любаўскі: канцэпцыя гісторыі Вялікага княства Літоўскага і Беларусі (XIII – першая палова XVI ст.) // там само. – С.42-54.
1301. Падокшын С.А. Суцяшэнне гісторыяй // там само. – С.60-68.
1302. Падокшын С.А. Унія ў кантэксте дзяржаўнасці і культуры Беларусі XIV-XVII стст. (філасофска-гістарычны аналіз) // там само. – С.225-236.
1303. Подокшин С.А. Философия истории М.Стрыйковского // НР 1991. – Кн.3. – Ч.II. – С.287-292.
1304. Падокшын С.А. Што такое “абэцэдаршчына”, або пра манапалізм у навуцы // він же. Беларуская думка ў кантэксте гісторыі і культуры. – С.16-18.
1305. Палаузов С.Н. Румынские господарства Валахия и Молдавия в историко-политическом отношении. – СПб., 1859. – [1]+296 с.
1306. Пальмов И.С. Памяти Михаила Иосифовича Кояловича. – СПб., 1891. – 44 с.
1307. Памятники русской старины, собранные и изданные в Вильне // ЖМВД. – 1843. – Ч.II. – Кн.5. – С.264-286.
1308. Панов В.А. Социальный строй Полоцкой земли по данным “Полоцкой ревизии 1552 года” // ЖМНП. – Ч.LVI. (Новая серия). – 1915. – №4. – С.209-263; Ч.LVII. – 1915. – №5. – С.1-64.
1309. Параска П.Ф. Внешнеполитические условия образования Молдавского феодального государства. – Кишинев: Штиинца, 1981. – 176 с.
1310. Параска П.Ф. Политика Венгерского королевства в Восточном Прикарпатье и образование Молдавского феодального государства // Карпато-дунайские земли в средние века. – Кишинев: Штиинца, 1975. – С.33-52.
1311. Паскаль А.Д. Итоги и задачи изучения рукописей Гавриила Урика как ранних источников по истории славяно-молдавской книжности XV века // Исследования по источниковедению истории СССР дооктябрьского периода: Сб. статей. – М., 1989. – С.4-32.
1312. Пассек В. Новгород сам в себе // ЧОИДР. – 1869. – Кн. IV. – С.1-187
1313. [Пассек В.] В.П. Уставы и управление Новгорода в средние века // ЖМНП. – Ч.XXVII. – 1840. – №7-9. – С.40-86.

1314. Пашуто В.Т. Борьба народов Руси и Восточной Прибалтики с агрессивней немецких, шведских и датских феодалов в XIII-XV веках // ВИ. – 1969. – №7. – С.109-128.
1315. Пашуто В.Т. Борьба прусского народа за независимость (до конца XIII в.) // ИСССР. – 1958. – №6. – С.54-81.
1316. Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – М.: Наука, 1968. – 472 с.
1317. Пашуто В.Т. Возрождение Великороссии и судьбы восточных славян // Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – М.: Наука, 1982. – С.7-68.
1318. Пашуто В.Т. Галицко-Волынское княжество времен Даниила Романовича // УЗЛГУ. – 1940. – №67. (Серия ист. наук. Вып.7). – Л.: Изд-во ЛГУ, 1941. – С.25-82.
1319. Пашуто В.Т. “И въскипе земля Руская...” // ИСССР. – 1980. – №4. – С.66-91.
1320. Пашуто В.Т. Образование Литовского государства. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 532 с.
1321. Пашуто В.Т. Очерки истории СССР XII-XIII вв. – М.: Учпедгиз, 1960. – 220 с.
1322. Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – 331 с.
1323. Пашуто В.Т. Помезания. (“Помезанская правда” как исторический источник изучения общественного и политического строя Помезании XIII-XIV вв.). – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 184 с.
1324. Пашуто В.Т. Послания Гедимина как исторический источник // Исследования по отечественному источниковедению: Сб. статей, посвященных 75-летию С.Н.Валка. – М.-Л.: Наука, 1964. – С.463-473.
1325. Пашуто В.Т. Против некоторых буржуазных концепций образования Литовского государства // ВИ. – 1958. – №8. – С.40-62.
1326. Пашуто В.Т. Рифмованная хроника как источник по русской истории // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1963. – С.102-108.
1327. Пашуто В.Т. Страны Прибалтийского региона // Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В. Пути развития феодализма (Закавказье, Средняя Азия, Русь, Прибалтика). – М.: Наука, 1972. – С.252-301.
1328. Пашуто В.Т. Труды польского академика Г.Ловмянского по истории Литвы, Руси и славянства // ВИ. – 1959. – №10. – С.107-120.
1329. Пашуто В.Т., Сахаров А.М., Шульгин В.С. Комментарии к третьему и четвертому томам “Истории России с древнейших времен” // Соловьев С.М. Сочинения: В 18 кн. – Кн.III. – М.: Мысль, 1989. – С.681-690.
1330. Пелешенко Ю. Боротьба Григорія Цамблака та Фотія за Київську митрополичу кафедру // ДМКУ. – С.51-53.
1331. Перетц В.Н. Челобитная о благословении на Киевскую и всея Руси митрополию архиеп. полоцкого Ионы Глезны // Eranos. Сб. статей по литературе и истории в честь Н.П.Дашкевича. – К., 1906. – С.44-49.

1332. Перечень литовских князей, исповедовавших православную веру, а равно и древнейших дворянских з.-русских фамилий // Сб. статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России / Сост. С. Шолкович. – Вып. II. – Вильна, 1887. – С. 132-163.
1333. [Петров Н.И.] Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края / Изд. П.Н. Батюшковым. – СПб., 1890. – XXIV+376+183 с.
1334. [Петров Н.И.] Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края / Изд. П.Н. Батюшковым. – СПб., 1888. – XV+288+127+[1] с.
1335. Петров Н. Историко-археологический очерк г. Брянска, Орловской губернии, и его отношений к Киеву. – К., 1901. – 31 с.
1336. Петров Н. О новооткрытой киевской монете XIV века. – Х., 1908. – 8 с.
1337. [Петров Н.И.] Подолия. Историческое описание / Изд. П.Н. Батюшковым. – СПб., 1891. – XXXI+264+99+[1] с.
1338. [Петров Н.И.] Холмская Русь. Исторические судьбы Русского Забужья / Изд. П.Н. Батюшковым. – СПб., 1887. – XVI+216+62+[1] с.
1339. Петров Н.И. [Рец.:] Boniecki A. Poczet rodów w Wielkiem księstwie Litewskiem w XV i XVI wieku. W., 1887 // ЖМНП. – Ч. CCLVI. – 1888. – №3. – С. 274-282.
1340. Петрунь Ф. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу // Східний світ. – 1928. – №6. – С. 155-171.
1341. Петрунь Ф.О. Старовинні шляхи Одещини. Історично-топографічна довідка // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. – Ч. 4-5. Секція соціально-історична. – О., 1929. – С. 32-43.
1342. Петрунь Ф. Східна межа Великого князівства Литовського в 30-х роках XV сторіччя // Ювілейний збірник на пошану М.С. Грушевського. – Т. I. – К., 1928. – С. 165-168.
1343. Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі. (До питання про татарську Україну) // Східний світ. – 1928. – №2. – С. 170-187.
1344. Петрушевич А. О галицко-русских митрополитах // Галицкий исторический сборник, издаваемый обществом Галицко-Русской Матицы. – Вып. III. – Л., 1860. – С. 3-59, I-CLXXIX.
1345. Петрушевич А.С. О киевских и московских митрополитах. – Л., 1875. – 16 с.
1346. Петрушевич А. Обзор важнейших политических и церковных происшествий в Галицком княжестве с половины XII до конца XIII в. // Галицкий исторический сборник, издаваемый обществом Галицко-Русской Матицы. – Вып. II. – Л., 1854. – С. 8-81.
1347. Петрушевич А.С. Соборное послание русского духовенства и мирян к римскому папе Сиксту IV, писанное из Вильна 14 марта 1476 года. – Л., 1870. – 38 с.
- 1347а. Пештич С.Л. Русская историография XVIII века. – Ч. I. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1961. – 276 с.; Ч. II. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1965. – 344 с.; Ч. III. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1971. – 174 с.

1348. Пилипенко М.Ф. Возникновение Белоруссии. Новая концепция. – Мн.: Беларусь, 1991. – 144 с.
1349. Пирлинг П. Россия и Восток. (Царское бракосочетание в Ватикане, Иван III и София Палеолог). – СПб., 1892. – XVI+235 с.
1350. Пирлинг П. Россия и папский престол. – Кн. I. Русские и Флорентийский собор. – М.: Современные проблемы, 1912. – 452 с.
1351. Писарев С.П. Княжеская местность и храм князей в Смоленске. Историко-археологическое исследование в связи с историей Смоленска. – Смоленск, 1894. – 295+IV+[1] с.
1352. Писарев С.П. Памятная книга г. Смоленска. Историко-современный очерк, указатель и путеводитель. – Смоленск, 1898. – IV+202+[2] с.
1353. Пичета В.И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 548 с.
1354. Пичета В.И. Аграрные реформы в восточных областях Литовско-Русского государства во второй половине XVI и в начале XVII в. // він же. Белоруссия и Литва XV-XVI вв. (исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития). – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С.121-151.
1355. Пичета В.И. Введение в русскую историю. (Источники и историография). – М., 1922. – 205 с.
1356. Пичета В.И. Внешняя политика и рост территории Московского государства в XVI веке // Москва в ее прошлом и настоящем. – М.: Образование, [б.г.]. – Ч. I. – Вып. II. – С.5-21.
1357. Пичета В.И. Возрождение Украины-Руси и Белой Руси в XVI – начале XVII в. // він же. Белоруссия и Литва. – С.715-730.
1358. Пичета В.И. Волочная устава королевы Боны и устава на волоки // там само. – С.21-42.
1359. Пічэта У. Гісторыя Беларусі. – Ч. I. – М.-Л.: Дзярж. выд-ва, 1924. – 134 с.
1360. Пичета В.И. Господарские (великокняжеские) дворы в западных волостях Белоруссии после реформы Сигизмунда-Августа // він же. Белоруссия и Литва. – С.101-120.
1361. Пичета В.И. Эпоха городского хозяйства в Белоруссии // там само. – С.263-280.
1362. Пичета В.И. Изучение Литовских Статутов в новейшей историко-юридической литературе (1918-1940 гг.) // там само. – С.487-502.
1363. Пичета В.И. Институт холопства в Великом княжестве Литовском в XV-XVI вв. // там само. – С.152-182.
1364. Пичета В. История белорусского народа // КБ. – С.1-86.
1365. Пичета В. История Литовского государства до Люблинской унии. – Вильно: Жайбас, 1921. – 74+[2] с.
1366. Пичета В.И. К истории опекунского права в Литовском Статуте 1529 г. // він же. Белоруссия и Литва. – С.456-472.
1367. Пичета В.И. Культура Белоруссии в XVI в. // там само. – С.633-714.

1368. Пичета В.И. Литовский Статут 1529 г. и его источники // там само. – С.503-521.
1369. Пичета В. Литовско-польские унии и отношение к ним литовско-русской шляхты // Сб. статей, посвященных В.О.Ключевскому. – М., 1909. – С. 605-631.
1370. Пичета В.И. Литовско-Русское государство // РИОС. – Т.II. – М., [1910]. – С.337-439.
1371. Пичета В. Литовско-Русское государство // Энци. словарь “Гранат”. – 11-е изд. – Т.27. – Стб.221-238.
1372. Пичета В.И. Наказ старостам и державцам и волочная устава // він же. Белоруссия и Литва. – С.43-60.
1373. Пичета В. Новейшая история Белоруссии в зарубежной историко-политической литературе // ВНКПБ. – 1921. – №1. – С.29-32.
1374. Пичета В. Новые работы по истории Белоруссии // там само. – 1921. – №2. – С.18-24; 1922. – №1. – С.15-18; №3-4. (Вып.5-6). – С.34-37.
1375. Пичета В. Образование белорусского народа // він же. Белоруссия и Литва. – С.595-632.
1376. Пичета В.И. Образование территории Московского государства // РИОС. – Т.II. – М., [1910]. – С.81-117.
1377. Пичета В. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии. – М.: Соцэкгиз, 1940. – 136 с.
1378. Пичета В. Очередные вопросы белорусской историографии // ВНКПБ. – 1922. – Вып.11-12. – С.30-32.
1379. Пичета В.И. Полоцкая земля в начале XVI в. // він же. Белоруссия и Литва. – С.213-262.
1380. Пичета В.И. Польша на путях к колонизации Украины и Белоруссии. Люблинская уния и ее политические последствия // там само. – С. 551-592.
1381. Пичета В.И. Разработка истории литовско-белорусского права XV-XVI вв. в историографии // там само. – С.413-455.
1382. Пичета В.И. Состав населения в господарских дворах и волостях западной части Белоруссии в пореформенную эпоху // там само. – С.61-92.
1383. Пичета В.И. Феодалное поместье в XV-XVI вв. в Великом княжестве Литовском // там само. – С.183-212.
1384. Пичета В.И. Юридическое положение сельского населения на частновладельческих землях ко времени издания Литовского Статута 1529 г. // там само. – С.283-412.
1385. Пичета В.И. Scoriniana (1776-1926) // там само. – С.731-788.
1386. Пичета У. [Рец.:] Беларускі архіў. Т.I (XVI-XVII ст.). Мн. 1927 // Польмя. – 1927. – №6. – С.214-216.
1387. Пичета В. [Рец.:] Законодательные акты Великого княжества Литовского XV-XVI вв. Под ред. И.И.Яковкина. Л. 1936 // ИМ. – 1937. – №3. – С.184-187.
1388. Пичета В.И. [Рец.:] Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Т.I. О. 1912 // Голос минувшего. – 1913. – №5. – С.263-265.

1389. Пичета В. [Рец.:] Лаппо И.И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-русский повет и его сеймик. Юрьев. 1911 // Русская мысль. – 1911. – Кн. VI. – С.235-236.
1390. Пичета В. [Рец.:] Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. Т. II. Вып. 1. Западная Русь и Литовско-Русское государство. М. 1939 // ИМ. – 1940. – №3. – С.138-141.
1391. Пичета В. [Рец.:] Avižonis K. Vajorai valstybiniam lietuovos gyvenime Vazu laikais. Kaunas. 1940 // там само. – 1941. – №6. – С.121-122.
1392. Пыпин А.Н. История русской этнографии. – Т. III. Этнография малороссийская. – СПб., 1891. – VIII+425 с.
1393. Платонов С.Ф. “Историографическое” сочинение нашего времени // він же. Статьи по русской истории (1883-1902). – СПб., 1903. – С.127-155.
1394. Платонов С.Ф. Лекции по русской истории. – 9-е изд. – Пг., 1915. – II+744 с.
1395. Плохий С.Н. Папство и Украина. (Политика римской курии на украинских землях в XVI-XVII вв.). – К.: Выща школа, 1989. – 222+[1] с.
1396. Площанский В.М. Прошлое Холмской Руси по архивным документам XV-XVIII в. и др. источникам. – Вып. I. Холмская епархия православной и б. униатской церкви. 1428-1630. – Вильна, 1899. – VIII+285 с.
1397. Погодин А.Л. Краткий очерк истории славян. – М., 1915. – 126+3+ [1]+II с.
1398. Погодин М. Взгляд на русскую историю // він же. Историко-критические отрывки. – Кн. I. – М., 1846. – С.1-18.
1399. Погодин М. Взгляд на удельный период от кончины Ярослава до нашествия монголов // там само. – Кн. II. – М., 1867. – С.73-136.
1400. Погодин М.П. Древняя русская история. – Т. II. Обзорение составных частей государства и отношений их между собою в продолжение удельного периода. – [Б.м., б.р.]. – С.401-825+[2] с.
1401. Погодин М. За русскую старину // він же. Историко-критические отрывки. – Кн. I. – С.435-446.
1402. Погодин М. Исследования, замечания и лекции о русской истории. – Т. V. Период удельный. – М., 1857. – II+464 с.
1403. Погодин М.П. Исторические размышления об отношении Польши к России // він же. Польский вопрос. Собрание рассуждений, записок и замечаний. 1831-1867. – М., 1867. – С.1-10.
1404. Погодин М. Исторические размышления об отношениях Польши к России // він же. Историко-критические отрывки. – Кн. I. – С.419-434.
1405. Погодин [М.П.] Начертание русской истории. – 2-е изд. – М., 1837. – XV+408 с.
1406. Погодин М. О Москве // він же. Историко-критические отрывки. – Кн. I. – С.131-159.
1407. Погодин М. О публичном диспуте в зале Санкт-Петербургского университета, касательно происхождения Руси. – [СПб., 1860].
1408. Погодин М.П. Отповедь французскому журналисту // він же. Польский вопрос. – С.124-144.

1409. Погодин М. Очерк русской истории // він же. Историко-критические отрывки. – Кн.І. – С.19-34.
1410. Погодин М.П. Письмо к историографу Богемии, Палацкому // він же. Польский вопрос. – С.162-178.
1411. Погодин М.П. Польский вопрос // там само. – С.77-98.
1412. Погодин М. Приращения Москвы // він же. Историко-критические отрывки. – Кн.І. – С.161-170.
1413. Погодин М. Царь Иван Васильевич Грозный // там само. – Кн.ІІ. – С.173-196.
1414. Погодин М.П. [Рец.:] Бандтке. История государства Польского // він же. Польский вопрос. – С.11-28.
1415. Покровский М. Русская история в самом сжатом очерке. (От древнейших времен до конца XIX-го столетия). – 4-е изд. – М.-Пг.: Госиздат, 1923. – 251 с.
1416. Покровский М.Н. (При участии Н.М.Никольского и В.Н.Сторожева). Русская история с древнейших времен. – Т.І. – Кн.2. – М.: Мир, [1910]. – С.149-259+56+[4]+6 с.; Т.ІІ. – М.: Мир, [1910]. – 306+49 с.; Т.ІІІ. – М.: Мир, 1911. – 232+72 с.
1417. Полевой Н. История русского народа. – Т.ІІІ. – М., 1830. – 415+XV+10 с.; Т.ІV. – М., 1833. – 366+84 с.; Т.V. – М., 1833. – 666+XXIV с.; Т.VІ. – М., 1833. – 459+60+[1]+XIII с.
1418. Полевой Н. Русская история для первоначального чтения. – Ч.І. – М., 1835. – V+379+[1] с.; Ч.ІІ. – М., 1835. – 457+[1] с.
1419. Полевой Н. Обзорение русской истории до единодержавия Петра Великого. – СПб., 1846. – LIII+360+67 с.
1420. Полежаев П.В. Московское княжество в I половине XIV века. Исторический этюд. – СПб., 1878. – [1]+[1]+157 с.
1421. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. – 3-є вид. – Т.1. До середини XVII століття. – К.: Либідь, 1995. – LXXXVIII с.+С.9-592.
1422. Полонська-Василенко Н. Українська православна церква до 1917 року // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. – Число 2. – Л., 2000. – С.23-43.
1423. Попков Б.С. “Внимает истину из уст твоих народ...” (Научно-педагогическая деятельность Иоахима Лелевеля в 1808-1830 гг. в оценке польских современников) // Исследования по истории польского общественного движения XIX в. – начала XX в.: Сб. статей и материалов. – М.: Наука, 1971. – С.209-234.
1424. Попов А. Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян. (XI-XV в.). – М., 1875. – VII+[1]+417+[1] с.
1425. Порай-Кошиц И. Исторический рассказ о литовском дворянстве. – СПб., 1858. – XII+175 с.
1426. Предисловие // Пичета В.И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – С.3-6.

1427. Пресняков А. Иван III на Угре // Сб. статей, посвященных С.Ф.Платонову. – СПб., 1911. – С.280-298.
1428. Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси. Очерки по истории X-XII столетий // він же. Княжое право в древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь. – М.: Наука, 1993. – С.3-254.
1429. Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. – Т.І. Киевская Русь. – М.: Соцэкгиз, 1938. – VI+279 с.; Т.ІІ. – Вып.1. Западная Русь и Литовско-Русское государство. – М.: ОГИЗ-Соцэкгиз, 1939. – 248 с.
1430. Пресняков А. Московское государство. 1500-1650 // История нового времени (1500-1910). – Т.І. – СПб.: Самообразование, [б.р.]. – С.699-740.
1431. Пресняков А.Е. Московское царство. – Пг.: Огни, 1918. – 140 с.
1432. Пресняков А.Е. Образование Великорусского государства. Очерки по истории XIII-XV столетий. – Пг., 1918. – VI+459 с.
1433. Пресняков А.Е. Первый опыт истории русского самосознания // ИОРЯСАН. – 1901. – Т. VI. – Кн.3. – СПб., 1901. – С.301-317.
1434. Пресняков А.Е. Русская история. (Курс младших классов). – М.-Пг., 1915. – 164 с.
1435. Пресняков А. [Рец.:] Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. Исторические очерки. М. 1892 // Филологическая библиотека. Критико-библиографический журнал. – Г.І. – Т.ІІ. Август 1893 – февраль 1894 г. – СПб., 1894. – С.76-78.
1436. Приселков М.Д. История русского летописания XI-XV вв. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1940. – 188 с.
1437. Приселков М.Д. Летописание Западной Украины и Белоруссии // УЗЛГУ. – 1940. – №67. (Серия ист. наук. Вып.7). – Л.: Изд-во ЛГУ, 1941. – С.5-24.
1438. Приселков М.Д. Русская история. – 2-е изд. – М., 1917. – 259 с.
1439. Приселков М.Д., Фасмер М.Р. Отрывки В.Н.Бенешевича по истории русской церкви XIV века // ИОРЯСАН. – 1916. – Т. XXI. – Кн.1. – Пг., 1916. – С. 48-70.
- 1439а. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т.І. – К.: Наукова думка, 1991. – С. X-XXIII.
1440. Протоколы заседаний съезда // Т III АС. – Т.І. – К., 1878. – С. XVIII-LXXXV.
1441. Прохоров Г.М. Этническая интеграция в Восточной Европе в XIV веке (от исихастских споров до Куликовской битвы) // Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – Кн.2. – М.: Институт ДИ-ДИК, 1997. – С.393-418.
1442. Прохоров Г.М. Повесть о Митяе. (Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы). – Л.: Наука, 1978. – 239 с.
1443. Псков: Очерки истории. – 2-е изд. – Л.: Лениздат, 1990. – 352 с.
1444. Пташицкий И.И. [Рец.:] Abraham W. Powstanie organizacyi kościoła łaścińskiego na Rusi. Т.І. Lwów. 1904 // ИОРЯСАН. – 1905. – Т. X. – Кн.3. – С.395-419.

1445. Пташицкий С.Л. Библиографическое обозрение новейшей литературы о Юрии II, последнем князе “всея Малыя Руси” // БЮ. – С.I-IV.
1446. Пташицкий С.Л. Описание книг и актов Литовской Метрики. – СПб., 1887. – VIII+278+[2] с.
1447. Пташицкий С. Попис литовского войска 1567 года // ЛЗАК за 1902 г. – Вып.XV. – СПб., 1905. – С.24-39.
1448. Пташицкий С. [Рец.:] Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae . 1376-1430. (ММАе. Т.VI). Cracoviae. 1882 // ЖМНП. – Ч.ССXXIV. – 1882. – №12. – С.353-361.
1449. Публичный диспут 19 марта 1860 года о начале Руси между гг. Погодиным и Костомаровым // Современник. – Т.LXXX. – 1860. – №3. – С.257-292.
1450. Пушкарев С.Г. Обзор русской истории. – Ставрополь: Кавказский край, 1993. – 416 с.
1451. Пятницкий И. Очерк истории Киевской митрополии в период времени отдельного ее существования от митрополии Московской (1459-1686 гг.). – Могилев на Днепре, 1891. – [1]+72+[1] с.
1452. Радлов В. Ярлыки Токтамыша и Темир-Кутлуга // ЗВОРАО. – Т.III. 1888. – СПб., 1889. – С.1-40.
1453. Радченко К.Ф. [Рец.:] Яцимирский А.И. Григорий Цамблак. Очерк его жизни, административной и книжной деятельности. СПб. 1904 // ЖМНП. – Ч.ССCLV. – 1904. – №10. – С.419-435.
1454. Рамм Б.Я. Папство и Русь в X-XV веках. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 284 с.
1455. Рашба Н.С. Повалення монголо-татарського панування в 1480 р. // УІЖ. – 1980. – №9. – С.59-67.
1456. Режабек И. Юрий II-й, последний князь всея Малыя Руси // БЮ. – С.1-66.
1457. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще, отколь и из какого народа оные происхождение свое имеют, и по каким случаям они ныне при своих местах обитают, как-то: черкасские или малороссийские и запорожские, а от них уже донские, а от сих яицкие, что ныне уральские, гребенские, сибирские, волгские, терские, некрасовские, и проч. козаки, как равно и слободские полки. – Ч.I. – М., 1847. – V+[2]+219 с.
1458. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М.: Наука, 1982. – 592 с.
1459. Рыбинский В. Киевская митрополичья кафедра с половины XIII до конца XVI века. – К., 1891. – 94+[1] с.
1460. Рогалев А.Ф. Белая Русь и белорусы. (В поисках истоков). – Гомель, 1994. – 267 с.
1461. Рогов А.И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения . (Стрыйковский и его Хроника). – М.: Наука, 1966. – 311 с.
1462. Рогов А.И. Стрыйковский и русская историография первой половины XVIII в. // Источники и историография славянского средневековья:

Сб. статей и материалов. – М.: Наука, 1967. – С.145-157.

1463. Рожков Н. Обзор русской истории с социологической точки зрения. – Ч.II. Удельная Русь. – Вып.1. – СПб., 1905. – V+224 с.; Вып.2. – М., 1905. – [1]+173+[1] с.

1464. Рожков Н.А. Политические партии в Великом Новгороде XII-XV века // він же. Из русской истории. Очерки и статьи. – Пб.: Academia, 1923. – С. 131-159.

1465. Рожков Н.А. Русская история в сравнительно-историческом освещении. (Основы социальной динамики). – 2-е изд. – Т.І. Первобытное общество. Дикари. Варвары. Феодалная революция. – Л.-М.: Книга, 1928. – [2]+444 с.; Т.ІІ. Феодализм. – Л.-М.: Книга, 1928. – 418 с.; Т.ІІІ. Падение феодализма. – Л.-М.: Книга, 1928. – 372 с.

1466. Рожков Н. Учебник русской истории для средних учебных заведений и для самообразования. – 2-е изд. – М., 1904. – 112 с.

1467. Розов В.А. Значение грамот XIV и XV веков для истории малорусского языка. – К., 1907. – 20 с.

1468. [Рондяк П.] П.Р. [Рец.:] Fijałek J. Średniowieczne biskupstwa kościoła wschodniego na Rusi i Litwie. (КН. 1896-1897) // ЗНТШ. – Т.ХХІІ. – 1898. – Бібліографія. – С.22-26.

1469. Рубан В. Краткая летопись Малой России. – СПб., 1777. – [4]+242+LX с.

1470. Рубцов Б.Т. Гуситские войны. (Великая крестьянская война XV века в Чехии). – М.: Госполитиздат, 1955. – 324 с.

1471. Русина О. Була Троя, був Іліон і слава троянців безмежна... // Русина О., Горобець В., Чухліб Т. Незнайом Клію. Українська історія в таємницях і курйозах. XV-XVIII століття. – К.: Наукова думка, 2002. – С.37-49.

1472. Русина О. Від Кузьмищі-киянина до киянина Скобейка (моделювання смерті в “Хроніці Биховця”) // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип.1. – К., 2002. – С.37-53.

1473. Русина О. До джерел історіографічного міфа (переглядаючи проблему Гедимінового походу на Київ) // Середньовічна Україна. – Вип.2. – К., 1997. – С.32-47.

1474. Русина О. До питання про київських князів татарської доби // ЗНТШ. – Т.ССХХV. – 1993. – С.194-203.

1475. Русина О.В. З історії входження Чернігово-Сіверщини до складу Росії // УІЖ. – 1989. – №3. – С.91-100.

1476. Русина О. Загадки стародавнього Любеча // Русина О., Горобець В., Чухліб Т. Незнайом Клію. – С.20-26.

1477. Русина О. Із спостережень над “Реєстром чернігівських границь” з 20-х років XVI століття // ЗНТШ. – Т.ССХХV. – 1993. – С.293-306.

1478. Русина О. Ілюзія вбивства // Русина О., Горобець В., Чухліб Т. Незнайом Клію. – С.7-19.

1478а. Русина О. Київ як *sancta civitas* у московській ідеології та політичній практиці XIV-XVI ст. // “Істину встановлює суд історії”: Зб. на пошану Ф.П.Шевченка. – Т.2. Наукові студії. – К., 2004. – С.165-182.

1479. Русина О. Київська виправа Гедиміна. (Текстологічний аспект проблеми) // ЗНТШ. – Т.ССXXXI. – 1996. – С.147-157.
1480. Русина О. Легенда про виправу Гедиміна на Русь в оцінці В.Б.Антоновича та в пізнішій історіографії // Академія пам'яті В.Б.Антоновича: Доповіді та матеріали. – К., 1994. – С.93-99.
1481. Русина О.В. Любеч у XIV-XV ст. // Чернігівська земля у давнину і середньовіччя: Тези доповідей міжнародної наукової конференції у м. Славутичі 5-6 жовтня 1994 р. – [Славутич, 1994]. – С.21-23.
1482. Русина О. Олена Прекрасна української історії // Русина О., Горобець В., Чухліб Т. Незнайома Кліо. – С.27-36.
1483. Русина О. Про князівську традицію на Київщині у XIII-XV ст. // Київська старовина. – 1997. – №3/4. – С.82-93.
- 1483а. Русина О. Проблеми інкорпорації південно-руських земель Великим князівством Литовським в українській історіографії кінця XIX – початку XX ст. // Литва-Україна: історія, політологія, культурологія. Матеріали міжнародної наукової конференції (Вільнюс, 28-30 вересня 1993 р.). – Вільнюс: Амжюс, 1995. – С.98-104.
- 1483б. Русина О.В. Проблеми політичної лояльності населення Великого князівства Литовського у XIV-XVI ст. // УІЖ. – 2003. – №6. – С.3-16.
1484. Русина О. Промова Мелешка – стенограма чи памфлет? // Русина О., Горобець В., Чухліб Т. Незнайома Кліо. – С.95-103.
1485. Русина О. Путивльські волості XV – початку XVII століть // ЗНТШ. – Т.ССXXXI. – 1996. – С.368-379.
1486. Русина О. Синьоводська “Задонщина”: історична першість чи історіографічний гібрид? // УГО. – Вип.1. – К.: Критика, 1999. – С.178-189.
1487. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – 244 с.
1488. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. (Україна крізь віки. Т.6). – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1998. – 320 с.
1489. Русина Е.В. Яголдай, Яголдаевичи, Яголдаева “тьма” // Славяне и их соседи. – Вып.10. Славяне и кочевой мир. – М.: Наука, 2001. – С.144-152.
1490. [Русина О.В.] Яка була політико-адміністративна структура українських земель у складі Великого князівства Литовського в XIV ст.? // УІЖ. – 1990. – №9. – С.135-136.
1491. Русина О. [Рец.:] Кром М.М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. М. 1995 // ЗНТШ. – Т.ССXXXIII. – 1997. – С.569-575.
1492. [Руссов С.] Волынские записки, сочиненные С.Руссовым в Житомире. – СПб., 1809. – [4]+II+XX+196 с.
1493. Руссоцкий С. Мазовецкая государственность в период феодальной раздробленности (XIII-XVI вв.) // ПР. – С.140-164.
1494. С-ский П. [Рец.:] Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. (Преимущественно по летописям). К. 1885 // ЖМНП. – Ч. ССXLVI. – 1886. – №7-8. – С.339-348.

1495. Савва В. Московские цари и византийские василевсы. (К вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей). – Х., 1901. – [2]+IV+400 с.
1496. Савельев-Ростиславич Н. Димитрий Иоаннович Донской, первоначальник русской славы: Историко-критическое исследование. – М., 1837. – 157+[1]+[4] с.
1497. Савельев[-Ростиславич] Н. Историческое значение и личный характер Димитрия Иоанновича Донского // ЖМНП. – Ч.ХIV. – 1837. – №4-6. – С.378-407.
1498. Савельев[-Ростиславич] Н. [Рец.:] Маркевич Н. История Малороссии. М. 1842. 4 т. // там само. – Ч.ХХХIX. – 1843. – №7-9. – С.156-195.
1499. Савицкий П.Н. Континент Евразия. – М.: Аграф, 1997. – 464 с.
1500. Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII стагоддзя. – Мн.: Энцыклапедыкс, 2001. – 413+[3] с.
1501. Сакольчик А.А. Дооктябрьская книга на русском языке о Белоруссии (1768-1917 гг.): Библиографический указатель. – 2-е изд. – Мн.: Б-ка БССР им. В.И.Ленина, 1976. – 428 с.
1502. Салмина М.А. “Летописная повесть” о Куликовской битве и “Задонщина” // СПИ. – С.344-384.
1503. [Сапунов А.С.] Историко-статистический очерк г. Витебска // Витебская старина / Сост. А.Сапунов. – Т.І. – Витебск, 1883. – С.559-660.
1504. Сапунов А. Исторические отношения Руси Белой и Великой // Памятная книжка Витебской губернии на 1898 г. – Витебск, 1898. – Приложения. – С.1-20.
1505. Сапунов А. Исторический очерк Витебской Белоруссии. – Витебск, [б.р.], – 37 с.
1506. [Сапунов А.С.] Краткий очерк борьбы Московского государства с Литвою и Польшею в XIV-XVII в. // Витебская старина / Сост. А.Сапунов. – Т. IV. – Витебск, 1885. – С.1-71.
1507. Сас П.М. Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К.: Наукова думка, 1989. – 232 с.
1508. Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. (Ученые записки Мордовского государственного университета. Вып.ХI). – Саранск, 1960. – 276 с.
1509. Сахаров А.М. Образование и развитие Российского государства в XIV-XVII вв. – М.: Высшая школа, 1969. – 224 с.
1510. Сахаров А.М., Шульгин В.С. Комментарии к пятому и шестому томам “Истории России с древнейших времен” // Соловьев С.М. Сочинения: В 18 кн. – Кн.ІІІ. – М.: Мысль, 1989. – С.717-727.
1511. [Рец.:] Сборник князя Оболенского. №1-10. М. 1838 // ОЗ. – 1839. – Т.ІІ. – С.52-58.
1512. Сведения о заседаниях ИОНЛ с 27 октября 1908 по 27 октября 1909 // ЧИОНЛ. – Кн.ХХІІ. – Вып.1-2. – К., 1911. – С.3-69.
1513. Свињин П. Грамота Владислава Ягеллона, данная им брату своему, Скиргайле Ольгердовичу, на Троцкую область с принадлежностями // ОЗ. – Ч.

XXXVII. – Кн.СV. – 1829. – №1. – С.3-12.

1514. Свідерський Ю.Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X-XIII ст. – К.: Наукова думка, 1983. – 128 с.

1515. Северо-Западный край империи, в прежнем и в настоящем виде // ЖМВД. – 1843. – Ч.І. – Кн.1-3. – С.207-241, 382-449.

1516. Семенова Л.Е. Из истории молдавско-польско-турецких отношений конца XV в. // РПП. – С.40-52.

1517. Семенова Л.Е. Некоторые аспекты международного положения Молдавского княжества во второй половине XV в. // Юго-Восточная Европа в средние века. – Вып.І. – Кишинев: Штиинца, 1972. – С.207-234.

1518. [Сенковский О.И.] Барон Брамбеус. Литва, Свитригайло и Коцебу. (По поводу книги: “Свитригайло великий князь литовский”, сочинение Авг. Коцебу. 1835) // він же. Собрание сочинений. – Т.VI. – СПб, 1859. – С.37-68.

1519. Сергеевич В.И. Вече и князь. Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей. Исторические очерки. – М., 1867. – II+IV+413+[1] с.

1520. Сергеевич В.И. История русского права. Лекции. – СПб., 1888. – 893 с.

1521. Середонин С.М. [Рец.:] Лаппо И.И. Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569-1586). Опыт исследования политического и общественного строя. Т.І. СПб. 1901 // ЧОИДР. – 1905. – Кн.І. – Смес. – С.4-29.

1522. Сестренцевич-Богущ С. История царства Херсонеса Таврийского. – Т.І. – СПб., 1806. – 440 с.; Т.ІІ. – СПб., 1806. – 444+[2] с.

1523. Сидор М. Шлях до Городельської унії. (В світлі польсько-литовсько-українських противорічностей). – Мюнхен-Нью Йорк, 1951. – XII+156 с.

1524. Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия в Подолии. – Каменец-Подольск, 1872. – 528+3 с.

1525. Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой – Бишенга, латинской – Безольди, французской – Шевалье, и рукописей русских, 1765 года. – М., 1847. – [4]+159+17+[1] с.

1526. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – К., 1895. – VIII+247+[1] с.

1527. Сіцінський Є. Нариси з історії Поділля. – Ч.І. Загальний огляд історії Поділля. Передісторія Поділля. – Вінниця, 1927. – 72+[1] с.

1528. Сіцінський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. (Історично-археологічні нариси). – К., 1928. – 97+[2] с.

1529. Сырку П.А. Новый взгляд на жизнь и деятельность Григория Цамблака // ЖМНП. – Ч.ССXXXVI. – 1884. – №11. – С.106-153.

1530. Скрынников Р.Г. История Российская. IX-XVII вв. – М.: Изд-во “Весь Мир”, 1997. – 496 с.

1531. Скрынников Р.Г. Куликовская битва. Проблемы изучения // Куликовская битва в истории и культуре нашей Родины: Сб. / Под ред. Б.А. Рыбакова. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – С.43-70.

1532. Скрынников Р.Г. Трагедия Новгорода. – М., 1994. – 191 с.
1533. Скубицький Т.Т., Редін М.Г., Шерман Г.М. Проект програми історії України для державних університетів та педагогічних інститутів. – К.: Радянська школа, 1934. – 63 с.
1534. Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887. – XXXV+772 с.
1535. Смирнов И.И. Восточная политика Василия III // ИЗ. – Т.27. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – С.18-66.
1536. Смирнов И.И. Очерки политической истории Русского государства 30-50-х годов XVI века. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – 516 с.
1537. Смирнов И.И. [Рец.:] Базилевич К.В. Внешняя политика Русского централизованного государства (вторая половина XV века). М. 1952 // ВИ. – 1952. – №11. – С.139-144.
1538. Смирнов М. Спор между Литвой и Польшей о правах на Волынь и Подолию // Торжественный акт Ришельевского лицея по случаю окончания 1862-1863 академического года. – О., 1863. – С.3-71.
1539. Смирнов М. Судьбы Червонной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшею. (1387). – СПб., 1860. – 153+[1] с.
1540. Смирнов М. Ягелло-Яков-Владислав и первое соединение Литвы с Польшею. – Ч.І. – О., 1868. – 259+41 с.
1541. Смирнов П. Москва в XIV и XV веках // РИОС. – Т.ІІ. – М., [1910]. – С.1-48.
1542. Смоленский В. История польского народа. – СПб., 1899. – 362 с.
1543. Соболевский А.И. Где жила Литва? – СПб., 1911. – С.1051-1054.
1544. Соболевский А.И. Запись начала XV века // ЧИОНЛ. – Кн.ІХ. – К., 1895. – С.219-222.
1545. Соболевский А. К вопросу об исторических судьбах Киева. – К., 1885. – 11 с.
1546. Соболевский А.И. Русское известие о последних галицких Рюриковичах // Сб. статей в честь М.К.Любавского. – Пг., 1917. – С.214-215.
1547. Сокол С.Ф. Социологическая и политическая мысль в Белоруссии во II половине XVI века. – Мн.: Наука и техника, 1974. – 144 с.
1548. Соколов И. Отношение протестантизма к России в XVI и XVII веках. – М., 1880. – VIII+450+76+[1] с.
1549. [Соколов М.К.] S. Киевский митрополит Григорий Цамблак. (Очерк его жизни и деятельности) // БВ. – 1895. – №7. – С.52-72; №8. – С.157-199.
1550. Соколов П. Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV века. – К., 1913. – IV+577+[1] с.
1551. Соловьев А.В. Автор “Задонщины” и его политические идеи // ТОДРЛ. – Т.ХІV. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – С.183-197.
1552. Соловьев А. Великая, Малая и Белая Русь // ВИ. – 1947. – №7. – С. 24-38.
1553. Соловьев С.М. Взгляд на историю установления государственного порядка в России до Петра Великого // він же. Сочинения: В 18 кн. – Кн.ХVІ. Работы разных лет. – М.: Мысль, 1995. – С.5-42.

1554. Соловьев С.М. Восточная Европа в XVII веке // там само. – Кн. XXI. Дополнительная. Работы разных лет. – М.: Мысль, 1998. – С.474-505.
1555. Соловьев С.М. Два хронологических вопроса из XVI века // ВОИДР . – Кн. XXI. – М., 1855. – С.1-4.
1556. Соловьев С.М. Европа в конце XVIII в. // він же. Сочинения: В 18 кн. – Кн. XXII. Дополнительная. Работы разных лет. – М.: Мысль, 1998. – С.198-319.
1557. Соловьев С.М. История отношений между русскими князьями Рюрикова дома // там само. – Кн. XIX. Дополнительная. Работы разных лет. – М.: Мысль, 1996. – С.5-338.
1558. Соловьев С.М. История падения Польши // там само. – С.405-628.
1559. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Т.1-6 // там само. – Кн. I. – М.: Мысль, 1988. – 797+[1] с.; Кн. II. – М.: Мысль, 1988. – 765 с.; Кн. III. – М.: Мысль, 1989. – 783 с.
1560. Соловьев С.М. Н.М. Карамзин и его литературная деятельность: “История государства Российского” // там само. – Кн. XVI. – С.43-186.
1561. Соловьев С.М. Крестоносцы и Литва // там само. – Кн. XXII. – С.82-100.
1562. Соловьев С.М. Курс новой истории // там само. – Кн. XX. Дополнительная. Работы разных лет. – М.: Мысль, 1996. – С.5-341.
1563. Соловьев С.М. Лекции по русской истории (1873/4) // там само. – Кн. XXI. – С.6-246.
1564. Соловьев С. О продолжении “Истории” Татищева // Москвитянин. – 1845. – №10. – С.164-176.
1565. Соловьев С. Об отношениях Новгорода к великим князьям. Историческое исследование // ЧОИДР. – 1846. – №1. – С.1-162.
1566. Соловьев С.М. Обзор дипломатических сношений Московского двора с Литовским во второй половине XV века // він же. Сочинения: В 18 кн. – Кн. XXII. – С.101-120.
1567. Соловьев С.М. Общедоступные чтения о русской истории // там само. – Кн. XXI. – С.247-401.
1568. Соловьев С.М. Очерк истории Малороссии до подчинения ее царю Алексею Михайловичу // ОЗ. – Т. LXI. – 1848. – №11. – С.1-34; №12. – С.147-166.
1569. Соловьев С.М. Очерк истории Москвы // він же. Сочинения: В 18 кн . – Кн. XX. – С.474-503.
1570. Соловьев С.М. Писатели русской истории XVIII века // там само. – Кн. XVI. – С.187-259.
1571. Соловьев С.М. Псков и Ливония // там само. – Кн. XXII. – С.42-81.
1572. Соловьев С.М. Публичные чтения о Петре Великом // там само. – Кн. XVIII. Работы разных лет. – М.: Мысль, 1995. – С.5-152.
1573. Соловьев С.М. Учебная книга русской истории // там само. – С.153-528.
1574. Спасский И.Г. Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк. – 4-е изд., доп. – Л.: Аврора, 1970. – 256 с.

1575. Срезневский И.И. Древние памятники русского письма и языка. (X-XIV веков). Общее повременное обозрение. – 2-е изд. – СПб., 1882. – IV+390 стб.+[1] с.

1576. Срезневский И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. XLI-LXXX. – СПб., 1876. – VI+579 с.

1577. Срезневский И.И. Славяно-русская палеография // ЖМНП. – Ч. ССXXXVI. – 1884. – №11. – С.225-240; №12. – С.241-261.

1578. Ставиский В.И. “Киевское княжение” в политике Золотой Орды (первая четверть XIV в.) // Внешняя политика Древней Руси. – М., 1988. – С.95-100.

1579. Станкевич Н. О причинах постепенного возвышения Москвы до смерти Иоанна III // Ученые записки Императорского Московского университета. – 1834. – №1. – С.29-55; №2. – С.247-279.

1580. Станкевіч Я. Нарысы з гісторыі Вялікалітвы-Беларусі. – Нью Джэрзі, 1978. – II+106 с.

1581. Старостина И.П. Некоторые особенности развития права восточнославянских земель в Великом княжестве Литовском // РПП. – С.118-134.

1582. Старостина И.П. О месте Судебника Казимира 1468 г. в праве Великого княжества Литовского // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. – М.: Наука, 1976. – С.94-113.

1583. Старостина И.П. Судебник Казимира 1468 г.: Автореф. ... канд. ист. наук. – М., 1986. – 24 с.

1584. Старостина И.П. Судебник Казимира 1468 г. и Русская Правда // Восточная Европа в древности и средневековье: Проблемы источниковедения. (Чтения памяти В.Т.Пашуто). – М., 1990. – С.130-133.

1585. Старостина И.П. Судебник Казимира 1468 г. о личной и семейной ответственности при уголовных преступлениях // Восточная Европа в древности и средневековье: Сб. статей. – М.: Наука, 1978. – С.252-260.

1586. Старостина И.П. Судебный иммунитет в законах Казимира 1468 г. // Общество и государство феодальной России. – М.: Наука, 1975. – С.262-271.

1587. Старченко Н. Початок станової диференціації населення Великого князівства Литовського в інтерпретації В.Б.Антоновича // Академія пам'яті В.Б. Антоновича: Доповіді та матеріали. – К., 1994. – С.100-106.

1588. Столярова Л.В. Мария Дмитриевна – жена псковского князя Довмонта // Средневековая Русь. – Вып. I. – М., 1996. – С.58-75.

1589. Сторожев В. От редактора // Русская история с древнейших времен до Смутного времени: Сб. статей / Под ред. В.Н.Сторожева. – Вып. I. – М., 1898. – С. XIII-XXII.

1590. Стороженко А.В. О существовавших в г. Киеве римско-католических храмах // Eranos. Сб. статей по литературе и истории в честь Н.П. Дашкевича. – К., 1906. – С.242-253.

1591. Стриттер И. История Российского государства. – Ч. II. – СПб., 1801. – 530 с.; Ч. III. – СПб., 1802. – 328 с.

1592. Сувалаў А.М. Погляды М.В.Доўнара-Запольскага на фарміраванне беларускага этнаса // ДГТН. – С.201-206.
1593. Сулковска-Курасева И. Итинерарий Казимира Ягеллона (состояние подготовки) // Исследования по истории Литовской Метрики: Сб. научных трудов. – Ч.П. – М., 1989. – С.264-335.
1594. Сумароков П.И. Новгородская история. (1815 г.). – М., 1890. – 322+[1] с.
1595. Сурилов А.В. Общественно-политический строй и право Великого княжества Литовского. – Кишинев, 1961. – 22 с.
1596. Сушицкий Т. Західноруські літописи як пам'ятки літератури. – К.: ВУАН, 1930. – IX+[1]+404 с.
1597. Сушицкий Ф.П. Из лекций по литературе Южной и Западной Руси XV-XVIII вв. – Очерк I. О западно-русских летописях. – К., 1915. – 46 с.
1598. Тарановский Ф.В. Обзор памятников магдебургского права западнорусских городов литовской эпохи. Историко-юридическое исследование. – Варшава, 1897. – II+201+[1] с.
1599. Тарановский Ф.В. Феодализм в России. Критический очерк. – Варшава, 1902. – 53 с.
1600. Татищев В.Н. История Российская: В 7 т. – Т.І. – М.-Л.: Наука, 1962. – 500 с.; Т.ІІ. – М.-Л.: Наука, 1963. – 352 с.; Т.ІІІ. – М.-Л.: Наука, 1964. – 339 с.; Т.ІV. – М.-Л.: Наука, 1964. – 556 с.; Т.V. – М.-Л.: Наука, 1965. – 344 с.; Т.VІ. – М.-Л.: Наука, 1966. – 438 с.; Т.VІІ. – Л.: Наука, 1968. – 484 с.
1601. Таубе М.А. Международный конгресс на Волыни в XV столетии // Русский вестник. – Т.CCLV. – 1898. – №5. – С.133-151.
1602. Таўсталес А. Права сямейнае паводле Літоўскіх Статутаў. (Нарыс да гісторыі старажытнага беларуска-літоўскага грамадзянскага права) // Запіскі аддзелу гуманітарных навук БАН. – Кн.8. Працы клясы гісторыі. – Т.ІІІ. – Мн., 1929. – С.21-52.
1603. Теобальд. Гедиминова гора в Вильне // він же. Литовско-языческие очерки. Исторические исследования. – Вильна, 1890. – С.137-145.
1604. Теобальд. Загадочная смерть Кейстута // там само. – С.167-180.
1605. Теодорович Н.И. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей волынской иерархии. Исторический очерк. – Почаев, 1893. – 269+XIII с.
1606. Терлецький О. Історія України. – Л., 1938. – 407+[1] с.
1607. Терлецький О. Історія Української держави. – Т.ІІ. Козацька доба. – Л., 1924. – 304 с.
1608. Терлецький О. Політичні події на Галицькій Русі в р. 1340 по смерті Болеслава-Юрія ІІ. Розвідка критично-історична // ЗНТШ. – Т.ХІІ. – 1896. – С.1-26.
1609. Терлецький О. [Рец.:] RAU. Т.Х (XXXV). Kraków. 1898 // ЗНТШ. – Т.ХХХ. – 1899. – Бібліографія. – С.35-37.
1610. Терновский С. Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату // Архив ЮЗР. – Ч.І. – Т.V. – К., 1872. – С.1-172.

1611. Тэзісы аб асноўных пытаннях гісторыі БССР. Ч.І. Гісторыя беларускага народа да Вялікай Кастрычніцкай соцыялістычнай рэвалюцыі // Большэвік Беларусі. – 1948. – №8. – С.36-72.

1612. Тираспольская И.З. Люблинская уния 1569 г.: Автореф. ... канд. ист. наук. – М., 1953. – 16 с.

1613. Титов Ф.И. Благоверный князь Константин Константинович Острожский, ревнитель православия и защитник русской народности в З. Руси (1527-1608-1908 гг.). – К., 1908. – 37 с.

1614. Тихомиров И.А. О составе западнорусских, так называемых литовских летописей // ЖМНП. – Ч.СССXXXIV. – 1901. – №3. – С.1-36; Ч.СССXXXV. – 1901. – №5. – С.70-119.

1615. Тихомиров И.А. Обзор состава московских летописных сводов. 1425-1533 г. // там само. – Ч.ССС. – 1895. – №8. – С.416-451.

1616. Тихомиров И.А. [Рец.:] В.Е.Данилевич. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. К. 1896 // там само. – Ч.СССXII. – 1897. – №7. – С.172-176.

1617. Тихомиров И.А. [Рец.:] ПСРЛ. Т.XVII. СПб. 1907 // там само. – Ч. XXVII. (Новая серия). – 1910. – №6. – С.373-386.

1618. Тихомиров И.А. [Рец.:] Prochaska A. Latopis Litewski. Rozbiór krytyczny. Lwów. 1890 // там само. – Ч.CCLXXXVII. – 1893. – №5. – С.253-266.

1619. Тихомиров И.А. [Рец.:] Szaraniewicz J. O latopisach i kronikach ruskich XV i XVI wieku, a zwłaszcza o Latopisie “welikoho kniaźtwa litowskoho i žomajtskoho”. (RAU. Т.XV. Kraków. 1882). Smolka St. Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa rusko-litewskiego. Rozbiór krytyczny. Kraków. 1890. (PAU. Т.VIII) // там само. – Ч.CCLXXIII. – 1891. – №2. – С.397-412.

1620. Тихомиров М.Н. Древняя Москва (XII-XV вв.). – М.: Изд-во МГУ, 1947. – 224 с.

1621. Тихомиров М.Н. Значение Древней Руси в развитии русского, украинского и белорусского народов // він же. Древняя Русь. – М.: Наука, 1975. – С.11-21.

1622. Тихомиров М.Н. Иван Грозный и Сербия // він же. Исторические связи России со славянскими странами и Византией. – М.: Наука, 1969. – С.83-93.

1623. Тихомиров М.Н. Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVII в. // там само. – С.94-166.

1624. Тихомиров М.Н. Источниковедение истории СССР с древнейших времен до конца XVIII в. – Т.І. – М.: ОГИЗ-Соцэкгиз, 1940. – 256 с.

1625. Тихомиров М.Н. Куликовская битва 1380 года // ВИ. – 1955. – №8. – С.11-25.

1626. Тихомиров М.Н. Куликовская битва 1380 года // Повести о Куликовской битве. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – С.335-376.

1627. Тихомиров М.Н. Россия в XVI столетии. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 583 с.

1628. Тихомиров М.Н. Россия и Византия в XIV-XV столетиях // він же. Исторические связи России со славянскими странами и Византией. – М.: Наука,

1969. – С.27-47.

1629. Тихомиров М.Н. “Список русских городов дальних и ближних” // він же. Русское летописание. – М.: Наука, 1979. – С.83-137.

1630. Тихомиров М.Н., Дмитриев С.С. История СССР. – Т.І. С древнейших времен до 1861 года. – М.: ОГИЗ-Госполитиздат, 1948. – 411 с.

1631. Тихомиров Н. Галицкая митрополия. Церковно-историческое исследование. – СПб., 1896. – 189+IX с.

1632. Тихомиров Н.Д. Галицкие и литовские митрополиты 14-15 в. и отношение к ним епископов Полоцкой и Туровской епархии. – Витебск, 1910. – 17 с.

1633. Тихомиров Н. Литовские митрополиты XIV и первой половины XV в. и отношение к ним епископов Полоцкой и Туровской епархий. – Витебск, 1898. – 20 с.

1633а. Ткаченко М. Гуманщина в XVI-XVII вв. // ЗІФВ. – Кн.ХІ. – К., 1927. – С.11-40.

1634. Токть С. Российская империя и ее политика на белорусских землях в XIX – начале XX в. в современной белорусской историографии // Западные окраины Российской империи. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – С. 503-532.

1634а. Толочко А. “История Российская” Василия Татищева: источники и известия. – К.: Критика-М.: Новое литературное обозрение, 2005. – 544 с.

1634б. Толочко П.П. Древнерусская народность: воображаемая или реальная. – СПб.: Алетейя, 2005. – 219 с.

1635. Толстой Д.А. Римский католицизм в России. – Т.І. – СПб., 1876. – VIII+537+[1] с.

1636. Толстой И. Древнейшие русские монеты Великого княжества Киевского. Нумизматический опыт. – СПб., 1882. – [2]+IX+272 с.

1637. Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки. (З нагоди ювілею). – Л., 1906. – 67 с.

1638. Томашівський С. Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі // ЗНТШ. – Т.ХІХ. – 1897. – С.1-70.

1639. Томашівський С. Українська історія. Нарис. – Т.І. Старинні і середні віки. – Л.: Вчора і нині, 1919. – 154 с.

1640. [Томашівський С.] С.Т. [Рец.:] Церетели Е. Елена Иоанновна, великая княгиня литовская, русская, королева польская. Биографический очерк в связи с историей того времени. СПб. 1898 // ЗНТШ. – Т.ХХХVIII. – 1900. – Бібліографія. – С.7-8.

1640а. Томпсон Е.М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2006. – 368 с.

1641. Топоров В.Н. Древняя Москва в балтской перспективе // БСИ. 1981. – М.: Наука, 1982. – С.3-61.

1642. Топоров В.Н. Vilnius, Wilno, Вильна: город и миф // Балто-славянские этноязыковые контакты. – М.: Наука, 1980. – С.3-71.

1643. Трачевский А. Польское бескорольевье по прекращении династии Ягеллонов. – М., 1869. – XXXVI+511+112+[2] с.

1644. Трачевский А. Русская история. – 2-е изд. – Ч.І. – СПб., 1895. – VIII+587+[1] с.
1645. Трусман Г. Введение христианства в Лифляндии. – СПб., 1884. – 4+III+XXVIII+442 с.
1646. Тумасов Н.С. Дворянство Западной России в XVI веке. – К., 1869. – 107+[2] с.
1647. Тунманн [Г.] Крымское ханство. – Симф.: Таврия, 1991. – 96 с.
1648. Туронак Ю. Фармаваньне сеткі рыма-каталіцкіх парафіяў у Беларусі (1387-1781 г.) // БГА. – Г.ІІ. – Т.2. – Сш.2. 1995. Сьнежань. – С.173-194
1649. Турцевич А. Русская история (в связи с историей Великого княжества Литовского). – Вильна, 1894. – X+147+[1] с.
1650. Турчинович О. Обзорение истории Белоруссии с древнейших времен. – СПб., 1857. – XII+303 с.
1651. Улащик Н.Н. Белая и Черная Русь в “Кронике” Матвея Стрыйковского // Исследования по истории и историографии феодализма. – М.: Наука, 1982. – С.238-242.
1652. Улащик Н.Н. Н.Г.Бережков // ПИ. – Вып. VI. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – С.354-358.
1653. Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – М.: Наука, 1985. – 264 с.
1654. Улащик Н.Н. “Литовская и Жмоитская хроника” и ее отношение к хроникам Быховца и М.Стрыйковского // Славяне и Русь. – М.: Наука, 1968. – С.357-365.
1655. Улащик Н.Н. Открытие и публикации Супрасльской летописи // ЛХ. 1976. – М.: Наука, 1976. – С.203-213.
1656. Улащик Н.Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. – М.: Наука, 1973. – 304 с.
1657. Улащик Н.Н. Подготовка к печати и издание тома XVII “Полного собрания русских летописей” // ЛХ. 1973. – М.: Наука, 1974. – С.360-368.
1658. Ульяновський В.І. До біографії князя К.І.Острозького // Середньовічна Україна. – Вип.1. – К.: Наукова думка, 1994. – С.46-61.
- 1658а. Ульяновський В. Митрополит київський Спиридон: Образ крізь епоху, епоха крізь образ. – К.: Либідь, 2004. – 376 с.
1659. Ульяновський В. Син України. (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С.5-76.
1660. Уляницький В.А. О положении русских верховских князей и в частности князей Мосальских в Литовском государстве в XV в. // ЧОИДР. – 1895. – Кн.ІІ (CLXXIII). – Смес. – С.3-6.
1661. Уманец Ф.М. Вырождение Польши. – СПб., 1872. – IV+[2]+LXXX+341 с.
1662. Уманец Ф.М. Русско-литовская партия в Польше 1574-76 года // ЖМНП. – Ч. CLXXXII. – 1875. – №12. – С.233-269.

1663. Урбан П. Пра нацыянальны характар Вялікага княства Літоўскага й гістарычны тэрмін “Літва”. (У парадку дыскусіі) // Запісы. (Беларускі інстытут навукі й мастацтва). – Кн.3. – Мюнхэн, 1964. – С.35-89.

1664. Усманов М.А. Жалованные акты Джучиева улуса XIV-XVI вв. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1979. – 320 с.

1665. Успенский В. Литовские пограничные городки: Селук, Горышин и другие. К вопросу об определении мест, упоминаемых в летописях, пограничных литовских городков: Селука, Горышина и др., и проведение границы прежнего Ржевского уезда с Литвою. – Тверь, 1892. – 34+II с.

1666. Устрялов Н. Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое княжество Литовское? – СПб., 1839. – 42 с.

1667. Устрялов Н. О системе прагматической русской истории // він же. Русская история. – Ч.І. Древняя история. – 5-е изд. – СПб., 1855. – С.405-433.

1668. Устрялов Н. Русская история. – Ч.І. 862-1462. – СПб., 1837. – VI+359+[1] с.; Ч.ІІ. 1462-1689. – СПб., 1837. – 378 с.

1669. Ушаков Д.Н. Наречия русского языка и русские народности // РИОС. – Т.І. – М., [1909]. – С.95-120.

1670. Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – 180 с.

1671. Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. 1200-1304. – М.: Прогресс, 1989. – 294 с.

1672. Филарет [Гумилевский], архиепископ. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн.5. Губ. город Чернигов. Уезды: Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остерский. – Чернигов, 1874. – 443+4+[1] с.; Кн.6. Уезды: Новгород-Северский, Сосницкий, Городницкий, Котопский и Борзенский. – Чернигов, 1874. – 541+4 с.; Кн.7. Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды. – Чернигов, 1873. – 436+[3] с.

1673. Филарет [Гумилевский], архиепископ. История Русской церкви. – 5-е изд. – Период II, монгольский, от опустошения России до разделения митрополии. (1237-1410 г.). – М., 1888. – 185+[3] с.; Период III, от разделения митрополии до учреждения патриаршества. (1410-1588 г.). – М., 1888. – 266 с.

1674. Филевич И.П. Борьба Польши и Литвы-Руси за галицко-владимирское наследие. Исторические очерки. – СПб., 1890. – X+233 с.

1675. Филевич И.П. Вопрос о двух русских народностях и “Киевская старина”. – Варшава, 1902. – 45 с.

1676. Филевич И.П. Девятый археологический съезд в г. Вильне. (1-14 августа 1893 года) // ЖМНП. – Ч.ССХСІ. – 1894. – №1. – С.1-38.

1677. Филевич И. История древней Руси. – Т.І. Территория и население. – Варшава, 1896. – X+383+[1] с.

1678. Филевич И.П. К вопросу о борьбе Польши и Литвы-Руси за галицко-владимирское наследие // ЖМНП. – Ч.СCLXXVIII. – 1891. – №12. – С.318-342.

1679. Филевич И.П. К Холмскому вопросу // Крыжановский Е.М. Русское Забужье (Холмщина и Подляшье): Сб. статей. – СПб., 1911. – С.V-XLVI.

1680. Филевич И.П. Обзор главнейших сочинений и статей по западнорусской истории за 1891 год // Славянское обозрение. – Т.І. – 1892. – №2. – С.255-260; №3. – С.418-425; №4. – С.593-598.

1681. Филевич И.П. По поводу теории двух русских народностей. – Л., 1902. – 59 с.

1682. Филевич И.П. Польша и польский вопрос. (Посвящается Н.Н.Страхову). – М., 1894. – 104 с.

1683. Филевич И.П. [Рец.:] Gorzyski K.J. Połączenie Rusi Czerwonej z Polską przez Kazimierza Wielkiego. Lwów. 1889 // ЖМНП. – Ч.CCLXV. – 1889. – №9. – С.131-138.

1684. Флоровский А.В. Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений (X-XVIII вв.). – Т.І. – Прага, 1935. – XVI+527 с.; Т.ІІ. – Прага, 1947. – VIII+545 с.

1684а. Флоря Б.Н. Две грамоты князя Любарта (о луцкой епископской кафедре в первой половине XIV в.) // Древнейшие государства Восточной Европы . 1998 г. – М., 2000. – С.250-254.

1685. Флоря Б.Н. Древнерусские традиции и борьба восточнославянских народов за воссоединение // Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – М.: Наука, 1982. – С.151-238.

1686. Флоря Б.Н. Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле // Куликовская битва: Сб. статей. – М.: Наука, 1980. – С.142-173.

1687. Флоря Б.Н. О “Летописце Быховца” // Источники и историография славянского средневековья: Сб. статей и материалов. – М.: Наука, 1967. – С.135-144.

1688. Флоря Б.Н. Орда и государства Восточной Европы в середине XV века (1430-1460) // Славяне и их соседи. – Вып.10. Славяне и кочевой мир. – М.: Наука, 2001. – С.172-196.

1689. Флоря Б.Н. Попытка осуществления церковной унии в Великом княжестве Литовском в последней четверти XV – начале XVI века // там само. – Вып.7. Межконфессиональные связи в странах Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVII веках. – М., 1999. – С.40-81.

1690. Флоря Б.Н. Проект антитурецкой коалиции середины XVI в. // РПП. – С.71-86.

1691. Флоря Б.Н. Родословие литовских князей в русской политической мысли XVI в. // Восточная Европа в древности и средневековье: Сб. статей. – М.: Наука, 1978. – С.320-328.

1692. Флоря Б.Н. Русско-польские отношения и балтийский вопрос в конце XVI – начале XVII в. – М.: Наука, 1973. – 224 с.

1693. Флоря Б.Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII вв. – М.: Наука, 1978. – 302 с.

1694. Флоря Б.Н. Русское государство и русский народ в оценке польских шляхетских публицистов XVI в. // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. – М.: Наука, 1976.

1695. Фонкич Б.Л. Палеографические заметки о греческих рукописях итальянских библиотек // Византийские очерки. (Труды советских ученых к XVI Международному конгрессу византинистов). – М.: Наука, 1982. – С.254-262.

1696. Форстен Г.В. Борьба из-за господства на Балтийском море в XV и XVI столетиях. – СПб., 1884. – XVI+619+43+II с.

1697. Х. [Рец.:] С. Киевский митрополит Григорий Цамблак. (Очерк его жизни и деятельности) (Богословский вестник. 1895. №7-8) // ЗНТШ. – Т. XIII. – 1896. – С.15-16.

1698. Х.Х. Краткий очерк состояния Холмской Руси в религиозном отношении, со времени введения христианства до церковной унии на Брестском соборе // ПРСЗГ. – Вып. VIII. Холмская Русь. – СПб., 1885. – С.81-107.

1699. Харлампович К. Нові білоруські наукові видання // ЗІФВ. – Кн. XX. – К., 1928. – С.343-351.

1700. Харлампович К. [Рец.:] Беднов В.А. Православная церковь в Польше и Литве. (По Volumina legum). Екатеринбург. 1908. – Казань, 1912. – 17 с.

1701. Хмыров М.Д. Алфавитно-справочный перечень удельных князей русских и членов царствующего дома Романовых. – Половина I. А-И. – СПб., 1871.

1702. Хомяков А.С. Замечания на статью г. Соловьева “Шлецер и анти-историческое направление” // він же. ПСС. – 3-е изд. – М., 1900. – Т. III. – С.266-284.

1703. Хомяков А.С. Записки о всемирной истории. Ч. I // там само. – Т. V. – С.1-534.

1704. Хомяков А.С. О старом и новом // там само. – Т. III. – С.11-29.

1705. Хомяков А.С. По поводу Гумбольдта // там само. – Т. I. – С.143-174.

1706. Хомяков А.С. По поводу статьи И.В. Киреевского “О характере просвещения Европы и о его отношении к просвещению России” // там само. – С.197-260.

1707. Хорошев А.С. Политика Софийской кафедры в период включения Новгорода в состав Русского централизованного государства // РЦГ. – С.30-34.

1708. Хорошкевич А.Л. Еще одна теория происхождения опричнины Ивана Грозного // СВОИ. – Ч. II. – С.285-290.

1709. Хорошкевич А.Л. Жалованные грамоты Литовской Метрики конца XV века и их классификация // Источниковедческие проблемы истории народов Прибалтики. – Рига: Зинатне, 1970. – С.47-74.

1710. Хорошкевич А.Л. Из истории великокняжеской титулатуры в конце XIV – конце XV вв. (на примере Московского княжества и Русского государства) // РЦГ. – С.26-30.

1711. Хорошкевич А.Л. Исторические судьбы белорусских и украинских земель в XIV – начале XVI в. // Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – М.: Наука, 1982. – С.69-150.

1712. Хорошкевич А.Л. О международных аспектах религиозной политики Великого княжества Литовского времени Первого Статута 1529 года // ПЛС. – С.28-37.
1713. Хорошкевич Г.Л. Політичні наслідки Куликовської битви // УІЖ. – 1980. – №9. – С.49-58.
1714. Хорошкевич А.Л. Россия в системе международных отношений середины XVI века. – М.: Древлехранилище, 2003. – 622 с.
1715. Хорошкевич А.Л. Русское войско первой четверти XVI в. по сообщению С.Герберштейна // ФР. – С.93-96.
1716. Хорошкевич А.Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV – начала XVI в. – М.: Наука, 1980. – 294 с.
1717. Хорошкевич А.Л. Русь, Русия, Московия, Россия, Московское государство, Российское царство // СВОИ. – Ч.II. – С.290-291.
1718. Хорошкевич А.Л. Сословное землевладение украинских и белорусских земель XIV – начала XVI в. и древнерусские традиции // Исследования по истории и историографии феодализма. – М.: Наука, 1982. – С. 203-219.
1719. Хронологія історії України. – Вип.І. Докапіталістичний період. – К.: Вид-во АН УСРР, 1938. – 92 с.
1720. Хрущевич Г.К. Город Холм // ПРСЗГ. – Вып. VII. Холмская Русь. – СПб., 1885. – С.13-44.
1721. Церетели Е. Елена Иоанновна, великая княгиня литовская, русская, королева польская. Биографический очерк в связи с историей того времени. – СПб., 1898. – [1]+II+356+[1] с.
1722. Цьвікевіч А. “Западно-руссизм”. Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. – 2-е выд. – Мн.: БДВ, 1929. – 340 с.
1723. Чамярыцкі В.А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў. – Мн.: Навука і тэхніка, 1969. – 192 с.
1724. Чемерицкий В.А. Работа автора первого белорусско-литовского свода над русскими источниками // ЛХ. 1980. – М.: Наука, 1981. – С.182-189.
1725. Чамярыцкі В. Сведкі нашай мінуўшчыны // Беларускія летапісы і хронікі. – Мн.: “Беларускі кнігазбор”, 1997. – С.5-22.
1726. Чарнецкий [Ф.] История Литовского Статута, с объяснением особенностей трех его редакций и предварительным обозрением законодательных памятников, действовавших в Западной России до издания Статута. – [К., б.р.]. – 295 с.
1727. Чацкий Ф. О татарах, живущих в Польше // Северный архив. – Ч. XII. – СПб., 1824. – С.138-142.
1728. Черепица В.Н. Михаил Осипович Коялович. История жизни и творчества. – Гродно: Изд-во ГрГУ, 1998. – 328 с.
1729. Черепнин Л.В. Договорные и духовные грамоты Дмитрия Донского как источник для изучения политической истории Великого княжества Московского // ИЗ. – Т.24. – М.: Изд-во АН СССР, 1947. – С.225-266.

1730. Черепнин Л.В. Образование Русского централизованного государства в XIV-XV веках. (Очерки социально-экономической и политической истории Руси). – М.: Соцэкгиз, 1960. – 900 с.
1731. Черепнин Л.В. Русские феодальные архивы XIV-XV веков. – Ч.1. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – 472 с.; Ч.2. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – 428 с.
1732. Черкас Б. Военна кампанія Великого князівства Литовського та Корони Польської 1524 р. на українських землях // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип.2. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. – С.200-209.
1733. Черкас Б. Політична криза в Кримському ханстві і боротьба Іслам-Гірея за владу в 20-30-х роках XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – С.97-118.
1734. Черкас Б. Політичні відносини Великого князівства Литовського з Кримським ханатом у 1533-1540 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип.3. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – С.117-128.
- 1734а. Черкас Б. Українське козацтво у військово-політичних процесах Великого князівства Литовського (20-30-ті рр. XVI ст.) // “Істину встановлює суд історії”: Зб. на пошану Ф.П.Шевченка. – Т.2. Наукові студії. – К., 2004. – С.158-164.
1735. Чернышевский Н. Замечание на “Последнее слово г. Погодину”, г. Костомарова // Современник. – Т.LXXXI. – 1860. – №5. – С.84-88.
1736. [Чешихин Е.В.] История Ливонии с древнейших времен. – Т.І. – Рига, 1884. – V+394+[5] с.; Т.ІІ. – Рига, 1885. – 462+[2] с.; Т.ІІІ. – Рига, 1887.
1737. Чешихин Е.В. Краткая история Прибалтийского края. – 2-е изд. – Рига, 1894. – VI+73+[1] с.
1738. Чирков С.В. Проблемы этнической и культурной истории Западной Руси в концепции А.Е.Преснякова // НР 1991. – Кн.3. – Ч.І. – С.132-136.
1739. Чистович И. Очерк истории западнорусской церкви. – Ч.І. – СПб., 1882. – [4]+220+[1] с.
1740. Чубатий М. Державно-правне становище українських земель Литовської держави під кінець XIV в. // ЗНТШ. – Т.CXXXIV-CXXXV. – 1924. – С.19-65; Т.CXLIV-CXLV. – 1926. – С.1-108.
1741. Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії // там само. – Т.CXXXIII-CXXXIV. – 1917. – С.1-108.
- 1741а. Чуткий А. Проблема “національного” в житті і творчості Миколи Дашкевича // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – Вип.4. – К., 2000. – С.219-245.
1742. Шабульдо Ф.М. Адміністративно-правове становище Києва XIII-XV ст. // Каталог документів з історії Києва XV-XIX ст. – К.: Наукова думка, 1982. – С.25-30.
1743. Шабульдо Ф.М. Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та неznані аспекти // УІЖ. – 1996. – №2. – С.3-15.

1744. Шабульдо Ф.М. Включення Київського князівства до складу Литовської держави у другій половині XIV ст. // там само. – 1973. – №6. – С.79-88.
1745. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К.: Наукова думка, 1987. – 183 с.
1746. Шабульдо Ф.М. Консолідація антиординських сил північно-східних та південно-західних руських земель // УІЖ. – 1980. – №9. – С.68-79.
1747. Шабульдо Ф.М. Концепція Синьоводської битви В.Б.Антоновича і вітчизняна історіографія // він же. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. – К., 1998. – С.51-68.
1748. Шабульдо Ф.М. Литовська “Задніпрянина”: незнаний аспект Синьоводської проблеми // там само. – С.5-50.
1749. Шабульдо Ф.М. Мацей Стрийковський як історик Синьоводської битви // там само. – С.69-84.
1750. Шабульдо Ф. Наративні джерела й перші дослідники про похід Ольгерда на Сині Води і Білобережжя // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – С.57-74.
1751. Шабульдо Ф.М. Про початок приєднання Великим князівством Литовським земель Південно-Західної Русі // УІЖ. – 1984. – №6. – С.38-49.
1752. Шабульдо Ф. Русь в інтеграційних процесах XIII-XIV ст. // ДМКУ. – С.27-31.
1753. Шабульдо Ф. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації // ЦУ. – С.8-26.
1754. Шабульдо Ф. Чи був ярлик Мамаєва на українські землі? (До постановки проблеми) // ЗНТШ. – Т.СХХІІІ. – 2002. – С.301-317.
1755. Шабульдо Ф. Чого не схотіла або не змогла помітити моя рецензентка (відповідь на рецензію О.Русиної) // УГО. – Вип.2. – К.: Критика, 1999. – С.198-217.
1756. Шайноха К. Ядвига и Ягайло. – Т.І. – СПб.-М., 1880. – VII+711 с.; Т.ІІ. – СПб.-М., 1882. – VII+685 с.
1757. Шамрай С. Місто Васильків (IX-XVIII вв.) // ІГЗ. – Т.ІІІ. – К., 1929. – С.33-127.
- 1757а. Шапиро А.Л. Историография с древнейших времен по XVIII век. Курс лекций. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1982. – 240 с.
1758. Шараневич И. Где стоял первистный королем русским Данилом для сына своего престолонаследника Льва збудованный Львов? (Историческая на документах опертая дедукция) // він же. Географическо-исторические статьи. – Л., 1875. – С.24-46.
1759. Шараневич И. Исследование на поли отечественной географии и истории. – Л., 1869. – 94 с.
1760. Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси от найдавніших времен до року 1453. – Л., 1863. – VI+462 с.
1761. Шараневич И. Стародавні галицкіи города. – Ч.ІІ. Стародавний Львов (от року 1250-1350). – Л., 1861. – 118+[4] с.

1762. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оное наместничество составлено, 1786 года / Изд. М.Судиенко. – К., 1851. – XXII+697 с.
1763. Шахматов А.А. О Супрасльском списке западно-русской летописи. – СПб., 1901. – 16 с.
1764. Шахматов А.А. О так называемой Ростовской летописи // ЧОИДР. – 1904. – Кн. I (CCVIII). – С. 1-172.
1765. Шахматов А.А. Обзорение русских летописных сводов XIV-XVI вв. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1938. – 372 с.
1766. Шевырев С. Новые известия о Флорентийском соборе, извлеченные из ватиканской рукописи // ЖМНП. – Ч. XXIX. – 1841. – № 11-12. – С. 60-78.
1767. Шевченко И.И. Некоторые замечания о политике Константинопольского патриархата по отношению к Восточной Европе в XIV в. // Славяне и их соседи. – Вып. 6. Греческий и славянский мир в средние века и раннее новое время. – М.: Индрик, 1996. – С. 133-139.
1768. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття. – Л., 2001. – XIX+250 с.
1769. Шевченко Н.В. Білорусько-Литовська держава: нові концептуальні засади сучасної білоруської історіографії // УІЖ. – 1997. – № 2. – С. 55-67.
1770. Шевченко Н. Новітня концепція утворення Великого князівства Литовського та дослідження В.Б. Антоновича з історії Литовсько-Руської держави // Академія пам'яті В.Б. Антоновича: Доповіді та матеріали. – К., 1994. – С. 83-92.
1771. Шевченко Н.В. Политико-административный статус Украины в составе Великого княжества Литовского в современной украинской историографии, вузовских и школьных исторических курсах // НР 1992. – С. 257-261.
1772. Шевченко Ф.П. Вклад Киевского университета в изучение истории Великого княжества Литовского // ММНКІІНП: Історіографія. – С. 37-42.
1773. [Шелепин И.В.] Краткий очерк истории Западной Руси, Литвы и Польши. – Вильна, 1897. – 35 с.
1774. [Шипов С.П.] Взгляд на историю Западной Руси. – СПб., 1848. – VIII с.+С. 9-65.
1775. Шипов С.П. Россия и Польша, связь их и взаимные отношения. – М., 1860. – 10 с.
1776. Ширяев Е.Е. Белоруссия: Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах. – Мн.: Навука і тэхніка, 1991. – 119 с.
1777. Шлецер А.-Л. Нестор. Русские летописи на древле-славенском языке. – Ч. I. – СПб., 1809. – [2]+15+XLI с.+С. г-рое+475+[1] с.
1778. Шмидт С.О. Становление российского самодержавства. (Исследование социально-политической истории времени Ивана Грозного). – М.: Мысль, 1973. – 360 с.
1779. Шмитт Г. История польского народа. – Т. I. – СПб., 1864. – IV+330 с.; Т. II. – СПб., 1866. – II+349 с.

1780. Шмурло Е.Ф. История России. 862-1917 гг. – М.: Аграф, 1997. – 730 с.
1781. Шмурло Е.Ф. Курс русской истории. – [Т.1] Возникновение и образование Русского государства (862-1462). – СПб.: Алетейя, 1999. – 542 с.; [Т.2] Русь и Литва. – СПб.: Алетейя, 1999. – 443 с.
1782. Шолкович С. О границах Польской Короны и Великого княжества Литовско-Русского // Сб. статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России / Сост. С.Шолкович. – Вып. II. – Вильна, 1887. – С.1-80.
1783. Шолкович С. Предисловие // Сборник палеографических снимков с древних грамот и актов, хранящихся в Виленском Центральном архиве и Виленской публичной библиотеке. – Вып. I (1432-1548 гг.). – Вильна, 1884. – С. III-VIII.
1784. Шпаков А.Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве от Флорентийской унии до учреждения патриаршества. – Ч.1. Княжение Василия Васильевича Темного. – К., 1904. – [1]+XXXV+263 с.
1785. Шпилевский С.М. [Рец.:] Дьяконов М. Власть московских государей. Очерки из истории политических идей древней Руси до конца XVI века. СПб. 1889. – СПб., 1892. – 39 с.
1786. Штыхов Г.В. Исторические представления восточных славян в IX-XIII вв. // Очерки истории науки и культуры Беларуси IX – начала XX в. – Мн.: Навука і тэхніка, 1996. – С.8-13.
1787. Шумейко М.Ф. Неопубликованная монография М.В.Довнар-Запольского “История Белоруссии” как историографический источник // НР 1991. – Кн.3. – Ч.1. – С.120-124.
1788. Шуст Р. Київська митрополія між Литвою та Москвою (XIV-XV ст.) // ДМКУ. – С.43-51.
1789. Шчарбакоў В.К. Нарыс гісторыі Беларусі. – Ч.1. – Мн.: Выд-ва БАН, 1934. – 240 с.
1790. Щавелева Н.И. К истории второго нашествия монголо-татар на Польшу // Восточная Европа в древности и средневековье: Сб. статей. – М.: Наука, 1978. – С.307-314.
1791. Щавелева Н.И. Польские латиноязычные средневековые источники (тексты, перевод, комментарий). – М.: Наука, 1990. – 211 с.
1792. Щебальский П. Рассказы о Западной Руси. – 2-е, доп. изд. – М., 1867. – 139+IV с.
1793. Щебальский П.К. Ядвига и Ягелло // Русский вестник. – Т. XXXI. – 1861. – С.485-543; Т. XXXII. – 1861. – С.69-125.
1794. Щеглов Б.Н. О национальном сознании Западной Руси в конце XVI и начале XVII вв. // Сборник Киевского отдела Всероссийского Национального студенческого союза. – К., 1912. – С.176-190.
1795. Щеглов Д. Кто были варяги-русь, то есть, что мы такое? (Разбор мнения г. Костомарова о жмудском происхождении первых князей) // ОЗ. – Т. СXXXI. – 1860. – №7. – С.143-198; №8. – С.427-458.

1796. Щербаковский Д.М. Фундушевая запись князя Любарта Луцкой церкви Иоанна Богослова 1322 г. // ЧИОНЛ. – Кн.ХVIII. – Вып.ІІІ-ІV. – К., 1905. – С.61-70.

1797. Щербатов М. История российская от древнейших времен. – Т.ІІІ. – СПб., 1774. – [14]+514+[44] с.; Т.ІV. – Ч.І. – СПб., 1781. – 598 с.; Т.ІV. – Ч.ІІ. – СПб., 1783. – 542+50 с.; Т.ІV. – Ч.ІІІ. – СПб., 1784. – 355 с.; Т.V. – Ч.І. – СПб., 1786. – 555+[2] с.; Т.V. – Ч.ІІ. – СПб., 1789. – 444 с.

1798. Щербицкий О.В. Судьбы православия и русской народности в б. Литовском государстве, и в частности в г. Вильне. – Вильна, 1892. – 26 с.

1799. Ю.С. [Рец.:] Павлов А. О начале Галицкой и Литовской митрополий и о первых тамошних митрополитах по византийским документальным источникам XIV века. М. 1894. Тихомиров Н. Галицкая митрополия. Церковно-историческое исследование. СПб. 1896 // ЗНТШ. – Т.ХІІ. – 1896. – Бібліографія. – С.16-20.

1800. Юргевич В.Н. Опыт объяснения имен князей литовских. – М., 1884. – 29 с.

1801. Юргинис Ю. Литовский Статут – памятник истории права и культуры Великого княжества Литовского // ПЛС. – С.14-19.

1802. Юргинис Ю.М. Посольство Михаила Литвина у крымского хана в 1538-1540 гг. // РПП. – С.87-96.

1803. Юхо И.А. Правовая культура // Очерки истории науки и культуры Беларуси IX – начала XX в. – Мн.: Навука і тэхніка, 1996. – С.129-145.

1804. Ючас М.А. Новейшие работы в Польской Народной Республике по вопросам истории Великого княжества Литовского // Труды АН Литовской ССР. – Серия А. – Т.2 (7). – Вильнюс, 1959. – С.90.

1805. Ючас М.А. Русские историки о Великом княжестве Литовском // там само. – Т.2 (9). – Вильнюс, 1960. – С.77-78.

1806. Ючас М.А. Русские летописи XIV-XV вв. как источник по истории Литвы // там само. – Т.2 (5). – Вильнюс, 1958. – С.69-82.

1807. Ючас М.А. Хроника Быховца // ЛХ. 1973. – М.: Наука, 1974. – С.220-231.

1808. Юшков С.В. История государства и права СССР. – 2-е изд. – Ч.І. – М.: Юриздат, 1947. – 768 с.

1809. Юшков С., Славін Л., Петровський М., Гуслистий К. Історія України. – Т.І. – [Уфа]: Вид-во АН УРСР, 1943. – 330 с.

1810. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1990. – 592 с.; Т.2. – К.: Наукова думка, 1990. – 560 с.

1811. Яковенко Н. Володимир Ольгердович. Свидригайло Ольгердович. Олелько Ольгердович. Семен Ольгердович. Костянтин Острозький. Костянтин-Василь Острозький // Історія України в особах: ІХ-ХVІІІ ст. – К.: Україна, 1993. – С.144-163.

1812. Яковенко Н. Латина на службі киево-руській історії (“Самоепае Вогыстеніде”, 1620 рік) // вона ж. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні ХVІ-ХVІІ ст. – К.: Критика, 2002. – С.270-295.

1813. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.
1814. Яковенко Н.Н. О роли княжеской прослойки в этнической консолидации земель Правобережной Украины. (Конец XVI – первая половина XVII в.) // СВОИ. – Ч.II. – С.313-316.
1815. Яковенко Н. Родова еліта як носій “континуїтету реалій” між княжою Руссю і козацькою Україною // ДМКУ. – С.76-83.
1816. Яковенко Н. Символ “Богохранимого града” у пам’ятках київського кола (1620-1640-і роки) // вона ж. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – С.296-330.
1817. Яковенко Н. Топос “з’єднаних народів” у панегіриках князям Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності) // там само. – С.231-269.
1818. Яковенко Н. У пошуках витоків: проблеми білоруської історіографії Великого князівства Литовського з перспективи 1991-1992 рр. // Історія, історіософія, джерелознавство: Історичний збірник. – К., 1996. – С.112-137.
1819. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993. – 416 с.
1820. Яковлев А. Бунт черкасцев и каневцев в 1536 году. (Эпизод из жизни украинских городов в XVI в.) // Україна. – 1907. – Т.I. – №1. – С.81-96.
1821. Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV-XVI в. – Прага: Держ. друк., 1929. – 81+[1] с.
1822. Яковлев А. З історії реєстрації українських козаків в 1-й пол. XVI в. // Україна. – 1907. – Т.I. – №3. – С.265-279.
1823. Яковлев А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв. // там само. – 1907. – Т.III. – №9. – С.340-354
1824. Якубовский И.В. Земские привилеи Великого княжества Литовского // ЖМНП. – Ч.CCCXLVI. – 1903. – №4. – С.239-278; Ч.CCCXLVII. – 1903. – №6. – С.245-303.
1825. Янин В.Л. Новгород и Литва: пограничные ситуации XIII-XV веков. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 216 с.
1826. Янин В.Л. Новгородская феодальная вотчина. (Историко-генеалогическое исследование). – М.: Наука, 1981. – 296 с.
1827. Янин В.Л. Новгородские посадники. – М.: Изд-во МГУ, 1962. – 387 с.
1828. Янов А.Л. Россия: У истоков трагедии. 1462-1584. Заметки о природе и происхождении русской государственности. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 560 с.
1829. Ярушевич А. Несколько слов по поводу одной рецензии. – Смоленск, 1899. – 39 с.
1830. Ярушевич А. Ревнитель православия, князь Константин Иванович Острожский (1461-1530) и православная литовская Русь в его время. – Смоленск, 1896. – 249+XVII+II с.

1831. Ясінські А. Спроба крытычнага вывучэння “Кнігі Данін” вялікага князя Казіміра // Запіскі аддзелу гуманітарных навук БАН (ІБК). – Кн.3. Працы клясы гісторыі. – Т.ІІ. – Мн., 1928. – С.153-205.
1832. Ясинский М.Н. Закупы Русской Правды и памятников западно-русского права // Сб. статей по истории права, посвященный М.Ф.Владимирскому-Буданову. – К., 1904. – С.430-465.
1833. Ясинский М.Н. К истории апелляционных судов в Польше и Литве. Луцкий трибунал, как высшая судебная инстанция для Волынского, Брацлавского и Киевского воеводств в последней четверти XVI в. (С приложением архивных материалов для истории Луцкого трибунала). – К., 1899-1900. – 72+34 с.
1834. Ясинский М.Н. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т.І. (1501-1588). – К., 1897. – 846 с.
1835. Ясинский М.Н. Очерки по истории судоустройства в Литовско-Русском государстве. Главный Литовский трибунал, его происхождение, организация и компетенция. – Вып.І. Происхождение Главного Литовского трибунала. – К., 1901. – V+[1]+253+[1] с.
1836. Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. – К., 1889. – VI+207+[2] с.
1837. Яцимирский А.И. Григорий Цамблак. Очерк его жизни, административной и книжной деятельности. – СПб., 1904. – VI+[2]+501 с.
1838. Яцимирский А.И. Ответ К.Ф.Радченку // ЖМНП. – Ч.ССCLVIII. – 1905. – №4. – С.419-431.
1839. Abraham W. Polska a chrzest Litwy // PL. – S.1-36.
1840. Abraham W. Powstanie organizacyi kościoła łacińskiego na Rusi. – Т.І. – Lwów, 1904. – XVI+418 s.
1841. Abraham W. Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim. – Kraków, 1911. – 39 s.
1842. Adamus J. O prawno-państwowym stosunku Litwy do Polski // P VI ZHP. – Т.І. Referaty. – Lwów, 1935. – S.174-180.
1843. Adamus J. O tytule panującego i państwa litewskiego parę spostrzeżeń // КН. – R.XLIV. – 1930. – S.313-332.
1844. Adamus J. [Rec.:] Лаппо И.И. Литовский Статут 1588 года. Т.І. Исследование. Ч.1. Kaunas. 1934 // AW. – R.XI. – 1936. – S.509-516.
1845. Adamus J. [Rec.:] Łowmiański H. Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unji jagiellońskiej. Wilno, 1935 // ibid. – R.X. – 1935. – S.397-403.
1846. Adamus J. [Rec.:] P VI ZHP. Т.І-ІІ. Lwów. 1935-1936 // ibid. – R.XI. – 1936. – S.610-630.
1847. Backus O.P. Motives of West Russian nobles in deserting Lithuania for Moscow, 1377-1514. – Lawrence: University of Kansas Press, 1957. – VII+174 p.
1848. Baliński M. Historia miasta Wilna. – Т.І. – Wilno, 1836. – XXIV+234+[6] s.; Т.ІІ. – Wilno, 1836. – 290+[12] s.
1849. Balzer O. Genealogia Piastów. – Kraków, 1895. – XV+574+[1] s.

1850. Balzer O. Tradycja dziejowa unii polsko-litewskiej. – Lwów-W., 1919. – 24 s.
1851. Bandtkie J.S. Dzieje Królestwa Polskiego. – 2-e wyd. – T.I. – Wrocław, 1820. – X+[2]+468 s.; T.II. – Wrocław, 1820. – VI+558+[2] s.
1852. Baranowski I.T. Podlasie w przededniu unii Lubelskiej. Trzy studia z dziejów społeczno-ekonomicznych // PH. – T.VII. – 1908. – S.48-74, 183-203, 299-321.
1853. Baranowski I.T. Z dziejów feudalizmu na Podlasiu. Rajgrodzko-Goniądzkie “państwo” Radziwiłłów w pierwszej połowie XVI wieku // *ibid.* – T.IV. – 1907. – S.62-74, 158-169.
1854. [Bartoszewicz J.] Jul.B. Zygmunt Kiejstutowicz // Encyklopedia powszechna. – T.XXVIII. – W., 1868. – S.827-842.
1855. Barwiński B. Zygmunt Kiejstutowicz książę starodubski // PNL. – R. XXXIV. – 1906. – S.41-53, 138-152.
1856. Barwiński B. [Rec.:] Бучинський Б. Кілька причинків до часів великого князя Свитригайла (1430-1433). (ЗНТШ. Т.LXXVI. 1907) // KH. – R. XXIII. – 1909. – S.201-202.
1857. Baryczowa M. Augustyn Rotundus Mieleski, wójt wileński, pierwszy historyk i apologeta Litwy // AW. – R.X. – 1935. – S.71-96; R.XI. – 1936. – S.117-172.
1858. Białowiejska W. Stosunki Litwy z Moskwą w pierwszej połowie panowania Aleksandra Jagiellończyka (1492-1499) // *ibid.* – R.VII. – 1930. – S.59-110, 726-785.
1859. Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. – 3-e wyd. – T.I. – W.-Kraków, 1887. – 376 s.; T.II. – Kraków-W., 1890. – 387 s.
1860. Bodniak St. Z wyprawy radoszkowickiej na Moskwę w roku 1567/8 // AW. – R.VII. – 1930. – S.799-808.
1861. Bogatyński W. Stosunek Polski do Litwy w sprawie Inflant (r. 1560) // PH. – T.XIX. – 1915. – S.109-113.
1862. Boniecki A. Poczec rodów w Wielkiem księstwie Litewskiem w XV i XVI wieku. – W., 1887. – XV+425+XLIX+[1] s.
1863. Bonnell E. Russisch-Livländische Chronographie von der Mitte des neunten Jahrhunderts bis zum Jahre 1410. – SPb., 1862. – XIV+227+291+[1] s.
1864. Borzemski A. Kronika Miechowity. Rozbiór krytyczny // RAU. – Serya II. – T.I (XXVI). – 1891. – S.1-200.
1865. Breiter E.T. Władysław książę Opolski, pan na Wieluniu, Dobrzyniu i Kujawach, palatyn węgierski i wielkorządca Polski i Rusi. Zarys biograficzny. (Ze studyów nad wiekiem XIV. I). – Lwów, 1889. – VIII+239 s.
1866. Burbianka M. Antoni Hlebowicz – zapomniany biograf Witolda // AW. – R.VII. – 1930. – S.809-839.
1867. Caro J. Geschichte Polens. – Th.II. 1300-1386. – Gotha, 1863. – XVIII+617+[1] s.; Th.III. 1386-1430. – Gotha, 1869. – XIV+657+[1] s.; Th.IV. 1430-1455. – Gotha, 1875. – X+501 s.; Th.V. – Hälfte 1. 1455-1480. – Gotha, 1886. – XIII+500 s.

1868. Chodynicki J. Historia stołecznego królestw Galicyi i Lodomeryi miasta Lwowa od założenia jego aż do czasów terazniejszych. – Lwów, 1829. – XV+466 s.
1869. Chodynicki K. Geneza dynastji Giedymina // KH. – R.XL. – 1926. – S. 541-566.
1870. Chodynicki K. Geneza i rozwój legendy o trzech męczennikach wileńskich // AW. – R.IV. – 1927. – S.417-451.
1871. Chodynicki K. Geneza i rozwój podania o zabójstwie Zygmunta Kiejstutowicza. (Ze studjów nad dziejopisarstwem litewskim) // ibid. – R.V. – 1928. – Z.15 . – S.79-103.
1872. Chodynicki K. Geneza równouprawnienia schyzmatyków w Wielkim ks. Litewskim. Stosunek Zygmunta Augusta do wyznania grecko-wschodniego // PH. – Serya II. – T.II (XXII). – 1919-1920. – S.54-135.
1873. Chodynicki K. Legenda o męczeństwie czternastu franciszkanów w Wilnie // AW. – R.IV. – 1927. – S.53-78.
1874. Chodynicki K. Próby zaprowadzenia chrześcijaństwa na Litwie przed r. 1386 // PH. – T.XVIII. – 1914. – S.215-255, 257-319.
1875. Chodynicki K. Przegląd badań nad dziejami Litwy w ostatnim dziesięcioleciu 1920-30 // KH. – R.XLIV. – 1930. – S.273-300.
1876. Chodynicki K. Stanowisko Smolki w rozwoju badań nad przeszłością W. Ks. Litewskiego // AW. – R.II. – 1924. – S.I-XIII.
1877. Chodynicki K. Stosunek Rzeczpospolitej do wyznania grecko-wschodniego. (Przegląd literatury i problematów) // PH. – Serya II. – T.III (XXIII). – 1921. – Z.1. – S.122-134.
1878. Chodynicki K. Ze studjów nad dziejopisarstwem rusko-litewskim. (T. z . Rękopis Raudański) // AW. – R.III. – 1925-1926. – S.387-401.
1879. Chodynicki K. [Rec.:] Лаппо И.И. Западная Россия и ее соединение с Польшею в их историческом прошлом. Исторические очерки. Прага. 1924. Лаппо И.И. Litevský statut a jeho sankce v r. 1588 (Sborník věd právních a státních. R. XXII. Praha. 1922) // ibid. – R.II. – 1924. – S.252-277.
1880. Chodynicki K. [Rec.:] Пичета В. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. Ч.1-2. М. 1917 // ibid. – R.I. – 1923. – S. 280-300.
1881. Chodynicki K. [Rec.:] Forstreuter K. Die Bekehrung Gedimins und der Deutsche Orden. (Altpreussische Forschungen. Jahrgang V. 1928. Heft 2) // ibid. – R. VI. – 1929. – S.270-274.
1882. Chodynicki K. [Rec.:] Halecki O. Dzieje Unii Jagiellońskiej. T.I. W wiekach średnich. Kraków. 1919. T.II. W XVI wieku. Kraków. 1920 // ibid. – R.I. – 1923. – S.85-99.
1883. Chodynicki K. [Rec.:] Jakubowski J. Z zagadnień unji polsko-litewskiej. (PH. T.XXII. 1919-1920) // ibid. – S.99-101.
1884. Chodynicki K. [Rec.:] Koneczny F. Litwa a Moskwa w latach 1449-1492. Wilno. 1929 // KH. – R.XLIV. – 1930. – S.386-408.
1885. Czacki T. O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszém Statucie dla Litwy 1529 roku wydaném. – T. I. – W., 1800. – VIII+328+XXVII s.; T.II. – W., 1801. – VI+274+24+12 s.

1886. Czermak W. Sprawa równouprawnienia schizmatyków i katolików na Litwie (1432-1563 r.) // RAU. – Serya II. – T.XIX (XLIV). – 1903. – S.348-405.
1887. Czołowski A. Lwów za ruskich czasów // KH. – R.V. – 1891. – S.779-812.
1888. Czołowski A. Początki Mołdawii i wyprawa Kazimierza Wielkiego r. 1359 // *ibid.* – R.IV. – 1890. – S.258-285.
1889. Czołowski A. Sprawy wołoskie w Polsce do r.1412. – Lwów, 1891. – 32 s.
1890. Czuczyński A. Traktat książąt litewskich z Kazimierzem Wielkim z roku 1366 // KH. – R.IV. – 1890. – S.513-515.
1891. Czuczyński A. [Rec.:] Филевич И.П. Борьба Польши и Литвы-Руси за галицко-владимирское наследие. СПб. 1890 // *ibid.* – R.V. – 1891. – S.173-178.
1892. Dąbrowski J. Kazimierz Wielki, twórca Korony Królestwa Polskiego. – Wrocław-W.-Kraków, 1964. – 126+[2] s.
1893. Dąbrowski J. Ostatnie lata Ludwika Wielkiego. 1370-1382. – Kraków, 1918. – VII+422+[1] s.
1894. Dembiński B., Halecki O., Handelsman M. L'histoire polonaise du XIX-me et du XX-me siècle. – Varsovie, 1933. – 37 p.
1895. Droba L. Stósunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami // RAU. – T.XIII. – 1881. – S.361-429.
1896. Engel J.Chr. v. Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Cosaken wie auch der Königreiche Halitsch und Wladimir. – Halle, 1796. – [4]+709+[1] s.
1897. Fennell J.L.I. The Emergence of Moskow. 1304-1359. – L., 1968. – 352 p.
1898. Fijałek J. Biskupstwa greckie w ziemiach ruskich od połowy w. XIV. Na podstawie źródeł greckich // KH. – R.XI. – 1897. – S.1-63.
1899. Fijałek J. Średniowieczne biskupstwa kościoła wschodniego na Rusi i Litwie. Na podstawie źródeł greckich // *ibid.* – R.X. – 1896. – S.487-521.
1900. Fijałek J. Wnuk Kiejstuta Jan książę drohiczyński, kustosz i kanonik krakowski i sandomierski, drugi rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego // *ibid.* – R. XXVIII. – 1914. – S.181-197.
1901. Finkel L. Elekcyja Zygmunta I. Sprawy dynastji jagiellońskiej i unii polsko-litewskiej. – Kraków, 1910. – VIII+296 s.
1902. Finkel L. Michał Gliński. – Wilno, 1925. – 11 s.
1903. Friedberg J. [Rec.:] Sroczyński L. Elekcyja Kazimierza Jagiellończyka na króla polskiego (Sprawozdanie gimnazyum (I) w Rzeszowie za rok 1904). Prochaska A. O rzekomej unii z 1446 r. (KH. R.XVIII) // KH. – R.XIX. – 1905. – S.116-130.
1904. Gelzer H. Beiträge zur russischen Kirchengeschichte aus griechischen Quellen // Zeitschrift für Kirchengeschichte. – Bd.XIII. – Gotha, 1892. – S.246-281.
1905. Gołębiowski E. Zygmunt August. Żywot ostatniego z Jagiellonów. – 3-e wyd. – W.: Czytelnik, 1977. – 480 s.
1906. Gołębiowski L. Dzieje Polski za panowania Kaźmirza, Jana Olbrachta i Alexandra. – W., 1848. – 544+[2] s.
1907. Gołębiowski L. Dzieje Polski za Władysława Jagiełły i Władysława III. – T.I. – W., 1846. – XXV+573+[1] s.; T.II. – W., 1846. – 478+[1] s.

1908. Gołębiowski S. Czasy Zygmunta Augusta. Ustęp z przeszłości. – Cz.I. – Wilno, 1851. – [3]+227+[1] s.; Cz.II. – Wilno, 1851. – 326+[2] s.
1909. Gorzycki K.J. Połączenie Rusi Czerwonej z Polską przez Kazimierza Wielkiego. – Lwów, 1889. – 111+[1] s.
1910. Goyski M. Przegląd literatury historycznej polskiej do dziejów XIV i XV w. z ostatnich lat siedmiu. (1901-1907) // PH. – T.VI. – 1908. – S.367-401.
1911. Goyski M. Wzajemne stosunki Polski, Litwy i Zakonu w latach 1399-1404. Studium historyczne // PNL. – R.XXXIV. – 1906. – S.209-225, 305-322, 398-413, 501-518.
1912. Gumowski M. Pieczęcie książąt litewskich // AW. – R.VII. – 1930. – S. 684-725.
1913. Halecki O. Dzieje Unii Jagiellońskiej. – T.I. W wiekach średnich. – Kraków, 1919. – XVI+482 s.; T.II. W XVI wieku. – Kraków, 1920. – V+385 s.
1914. Halecki O. Idea jagiellońska // KH. – R.LI. – 1937. – S.486-510.
1915. Halecki O. Jadwiga Andegaweńska i kształtowanie się Europy Środkowo-wschodniej. – Kraków, 2000. – 372 s.
1916. Halecki O. Kwestye sporne w sprawie początków szlachty litewskiej // KH. – R.XXX. – 1916. – S.62-72.
1917. Halecki O. Litwa, Ruś i Żmudź jako części składowe Wielkiego księstwa Litewskiego. – Kraków, 1916. – 43 s.
1918. Halecki O. Ludwik Finkel jako historyk ostatnich Jagiellonów // KH. – R.XLV. – 1931. – T.I. – S.235-253.
1919. Halecki O. O początkach szlachty i heraldyki na Litwie // ibid. – R. XXIX. – 1915. – S.177-207.
1920. Halecki O. Od Polski piastowskiej do jagiellońskiej. Uwagi na tle spuścizny naukowej ś. p. St.Smolki // PH. – Serya II. – T.V (XXV). – 1925. – S.222-238.
1921. Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. – Kraków, 1915. – VI+[1]+315 s.
1922. Halecki O. Przyczynki genealogiczne do dziejów układu Krewskiego // MH. – R.XIV. – 1935. – №7-8. – S.97-111.
1923. Halecki O. Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569. – Kraków, 1915. – 245+[1] s.
1924. Halecki O. Sejm obozowy szlachty litewskiej pod Witebskiem 1562 r. i jego petycja o unię z Polską. (Przyczynek do dziejów parlamentaryzmu litewskiego i genezy unii Lubelskiej) // PH. – T.XVIII. – 1914. – S.320-352.
1925. Halecki O. Unia Lubelska. (Wykład habilitacyjny wygłoszony na uniwersytecie Jagiellońskim 10 grudnia 1915 r.). – Kraków, 1916. – 35 s.
1926. Halecki O. Wcielenie i wznowienie państwa litewskiego przez Polskę. (1386-1401) // PH. – Serya II. – T.I (XXI). – 1917-1918. – S.1-77.
1927. Halecki O. [Rec.:] Барвінський Б. Кілька документів і заміток до часів вел. князів Свитригайла і Жигимонта Кейстутовича (ЗНТШ. Т.CXV. 1913) // KH. – R.XXIX. – 1915. – S.324-327.
1928. Hammer-Purgstall [J.] Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist: Der Mongolen in Russland. – Pesth, 1840. – [1]+L+683+[2] s.
1929. Herbst St. Wojna Moskiewska 1507-8 // KOH. – S.29-54.

1930. Hlebowicz A.B. Krotki rys życia Witolda, w. x. litewskiego. – Wilno, 1821. – [1]+122 s.
1931. Huber A. Ludwig I von Ungarn und die ungarischen Vasallenländer // AÖG. – Bd.LXVI. – Wien, 1885. – S.1-44.
1932. J.A.M. [Rec.:] Брянцев П.Д. История Литовского государства с древнейших времен. Вильна. 1889 // КН. – R.IV. – 1890. – S.352-353.
1933. Jabłonowski A. Etniczna postać Ukrainy w epoce zjednoczenia jej z Koroną // *ibid.* – R.VII. – 1893. – S.408-435.
1934. Jabłonowski A. Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. – Kraków, 1912. – XV+366 s.
1935. Jabłonowski A. Starostwo Barskie // КН. – R.XI. – 1897. – S.64-73.
1936. Jablonowski H. Westrussland zwischen Wilna und Moskau. Die politische Stellung und die politischen Tendenzen der russischen Bevölkerung des Grossfürstentums Litauen im 15 Jh. (Studien zur Geschichte Osteuropas. T.II). – Leiden: E. J.Brill, 1955. – [1]+167 s.
1937. Jakubowski J. Opis Księstwa Trockiego z r. 1387. Przyczynek do badań nad ustrojem Litwy przedchrześcijańskiej // PH. – T.V. – 1907. – S.22-48.
1938. Jakubowski J. Studya nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed unią Lubelską. – W., 1912. – IV+[1]+104 s.
1939. Jakubowski J. Z zagadnień unji polsko-litewskiej // PH. – Serya II. – T.II (XXII). – 1919-1920. – S.136-155.
1940. Jakubowski J. [Rec.:] Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. М. 1901 // КН. – R.XVI. – 1902. – S.652-655.
1941. Jakubowski J. [Rec.:] Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М. 1910 // *ibid.* – R.XXV. – 1911. – S.295-298.
1942. Jaroszewicz J. Obraz Litwy pod względem jéj cywilizacyi, od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII. – Cz.I. Litwa pogańska. – Wilno, 1844. – IV+240 s.; Cz.II. Litwa w pierwszych trzech wiekach po przyjęciu wiary chrześcijańskiej. – Wilno, 1844. – II+313 s.
1943. Jorga N. Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen. – Bd.I. (Bis zur Mitte des 16 Jahrhunderts). – Gotha, 1905. – XIV+402 s.
1944. Kamieniecki W. Geneza państwa Litewskiego // PH. – T.XIX. – 1915. – S.1-20, 121-153.
1945. Kamieniecki W. Litwa w literaturze historycznej rosyjskiej // *ibid.* – T.VIII. – 1909. – S.222-234.
1946. Kamieniecki W. Ograniczenia wyznaniowe w prawodawstwie litewskim w XV i XVI wieku // *ibid.* – T.XIII. – 1911. – S.268-282.
1947. Kamieniecki W. Wpływy zakonne na ustrój litewski // *ibid.* – Serya II. – T.V (XXV). – 1925. – S.160-186.
1948. Kętrzyński W. Najdawniejsza stolica litewska // КН. – R.XXI. – 1907. – S.604-611.
1949. Kętrzyński W. O dokumentach Mendoga króla litewskiego // RAU. – Serya II. – T.XXV (L). – 1907. – S.180-222.

1950. Kochanowski J.K. Kazimierz Wielki. Zarys żywota i panowania. – W., 1899. – 142+[1] s.
1951. Kochanowski J.K. Witold wielki książę litewski. Studium historyczne. – Lwów, 1900. – 207 s.
1952. Kolankowski L. Dzieje Wielkiego księstwa Litewskiego za Jagiellonów. – T.I. 1377-1499. – W., 1930. – IX+474+[1] s.
1953. Kolankowski L. Elekcya Zygmunta Augusta // KH. – R.XIX. – 1905. – S.531-557.
1954. Kolankowski L. Historyk Jagiellonów // ibid. – R.L. – 1936. – S.611-621
1955. Kolankowski L. Jagiellonowie i Unja // P VI ZHP. – T.II. Protokoly. – Lwów, 1936. – S.265-292.
1956. Kolankowski L. Kwestja litewskiej korony // AW. – R.V. – 1928. – Z.15 . – S.186-187.
1957. Kolankowski L. O litewską koronę // KH. – R.XL. – 1926. – S.386-399.
1958. Kolankowski L. Polska Jagiellonów. Dzieje polityczne. – Lwów, 1936. – [1]+374 s.
1959. Kolankowski L. Problem Krymu w dziejach jagiellońskich // KH. – R. XLIX. – 1935. – S.279-300.
1960. Kolankowski L. W pięćsetlecie Horodła. – Kraków, 1913. – 8 s.
1961. Kolankowski L. [Rec.:] Грушевський М. Історія України-Руси. Т.IV-VI. К.-Л. 1905-1907 // KH. – R.XXVII. – 1913. – S.348-365.
1962. Koneczny F. Dzieje Rosyi. – T.I. (Do roku 1449). – W., 1917. – XVI+507+[4] s.
1963. Koneczny F. Geneza uroszczeń Iwana III do Rusi Litewskiej. – Wilno, 1926. – 72 s.
1964. Koneczny F. Jagiełło i Witołd. – Cz.I. Podczas unii Krewskiej (1382-1392). – Lwów, 1893. – 212+[3] s.
1965. Koneczny F. Jerzy Semenowicz Ostrogski w Nowogrodzie W. 1458-59 r . // AW. – R.III. – 1925-1926. – S.1-7.
1966. Koneczny F. Litwa a Moskwa w latach 1449-1492. (“Dziejów Rosji” t.II). – Wilno, 1929. – XII+304+[1] s.
1967. Koneczny F. Polityka Zakonu niemieckiego w latach 1389 i 1390 // RAU. – T.XXIV. – 1889. – S.247-311.
1968. Koneczny F. Rzekoma koalicja Litwy z tatarami przeciwko Moskwie w r. 1480 // AW. – R.I. – 1923. – S.140-204, 352-397.
1969. Koneczny F. Sprawy z Mengli-Girejem 1473-1504 // ibid. – R.IV. – 1927. – S.138-189, 287-348.
1970. Koneczny F. Vitoldiana // ibid. – R.VII. – 1930. – S.494-504.
1971. Koneczny F. [Rec.:] Pfitzner J. Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann. Brünn-Prag-Leipzig-Wien. 1930 // ibid. – S.922-935.
1972. Kopystiański A. Książę Michał Zygmuntowicz // KH. – R.XX. – 1906. – S.74-165.
1973. Kosmanowa B. Wielkie księstwo Litewskie w twórczości Józefa Ignacego Kraszewskiego // HP 1991. – Кн.3. – Ч.I. – С.32-38.

1974. Kozłowski F. Dzieje Mazowsza za panowania książąt. – W., 1858. – 579+[3] s.
1975. Krakowski S. Korjatowicze i sprawa podolska w XIV w. w oświetleniu najnowszej historjografji polskiej // AW. – R.XIII. – 1938. – Z.1. – S.250-274.
1976. Kraszewski J.I. Litwa. Starożytne dzieje, ustawy, język, wiara, obyczaje, pieśni, przysłowia, podania i t.d. – T.I. Historia do XIII wieku. – W., 1847. – 516+ [1] s.; T.II. Historia od początku XIII wieku do roku 1386. – W., 1850. – X+439+[1] s.
1977. Kraszewski J.I. Wilno od początków jego do roku 1750. – T.I. – Wilno, 1840. – XXIV+477 s.
1978. Kryczyński St. Początki rodu książąt Glińskich // Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej St.Zakrzewskiego. – Lwów, 1934. – S.397-410.
1979. Kuczyński S.M. Antymoskiewska inicjatywa Litwy w drugiej połowie XIV wieku. – W., 1936. – 30 s.
1980. Kuczyński S.M. Rozbiór krytyczny roku 1385 “Dziejów polskich” Jana Długosza // SŻ. – T.III. – Poznań, 1958. – S.213-254.
1981. Kuczyński S.M. Sine Wody. (Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 r.) // KOH. – S.81-141.
1982. Kuczyński S.M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. (Prace Ukraińskiego instytutu naukowego. T.XXXIII). – W., 1936. – 412 s.
1983. Kutrzeba St. Historia ustroju Polski w zarysie. – T.II. Litwa. – Lwów, 1914. – X+241 s.
1984. Kutrzeba St. Unia Polski z Litwą // PL. – S.447-658.
1985. Kuźmińska M. Olbracht Marcinowicz Gasztołd. Działalność Olbrachta Gasztołda 1503-1522 // AW. – R.IV. – 1927. – S.349-391; R.V. – 1928. – Z.14. – S.120-174.
1986. Lappo I.I. Litevský statut a jeho sankce v r. 1588 // Sborník věd právních a státních. – R.XXII. – Praha, 1922. – S.23-56.
1987. Latkowski J. Mendog król litewski. – Kraków, 1892. – 154 s.
1988. Lelewel J. Dzieje Litwy i Rusi aż do unji z Polską w Lublinie 1569 zawartej. – 2-e wyd. – Poznań, 1844. – [1]+202 s.
- 1988a. Lewicki A. Dzieje narodu polskiego w zarysie. – W., 1899. – 499 s.
1989. Lewicki A. Jeszcze w kwestyi zajęcia Rusi Czerwonej przez Kazimierza // KH. – R.IX. – 1895. – S.480-485.
1990. Lewicki A. Kiedy Witold został wielkim księciem Litwy? // ibid. – R.VIII. – 1894. – S.424-436.
1991. Lewicki A. Kilka przyczynków do dziejów Kazimierza Wielkiego. I. Z kroniki zapomnianej // ibid. – R.III. – 1889. – S.205-213.
1992. Lewicki A. Król Zygmunt Luxemburski a Polska 1420-1436 // ibid. – R.X. – 1896. – S.67-91.
1993. Lewicki A. Nieco o unii Litwy z Koroną. – Kraków, 1893. – 48 s.
1994. Lewicki A. Powstanie Świdrygiełły. Ustęp z dziejów unii Litwy z Koroną. – Kraków, 1892. – 389 s.
1995. Lewicki A. Przymierze Zygmunta w. ks. litewskiego z królem rzymskim Albrechtem II // RAU. – Serya II. – T.XII (XXXVII). – 1899. – S.292-319.

1996. Lewicki A. Sprawa unii kościelnej za Jagiełły // KH. – R.XI. – 1897. – S.310-337.
1997. Lewicki A. Unia Florencka w Polsce. Część I // RAU. – Serya II. – T. XIII (XXXVIII). – 1899. – S.205-274.
1998. Lewicki A. Wstąpienie na tron polski Kazimierza Jagiellończyka // *ibid.* – T.XX. – 1887. – S.1-40.
1999. Lewicki A. [Rec.:] Барбашев А. Витовт. Последние двадцать лет княжения. 1410-1430. СПб. 1891 // KH. – R.VIII. – 1894. – S.527-528.
2000. Lewicki A. [Rec.:] Довнар-Запольский М. Из истории литовско-польской борьбы за Волынь. (Договоры 1366 г.). К. 1896 // *ibid.* – R.XII. – 1898. – S.402-403.
2001. Lewicki A. [Rec.:] Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. Исторические очерки. М. 1892 // *ibid.* – R.IX. – 1895. – S.567-575.
2002. Lewicki A. [Rec.:] Gorzycki K.J. Połączenie Rusi Czerwonej z Polską przez Kazimierza Wielkiego. Lwów. 1889 // *ibid.* – R.IV. – 1890. – S.172-174.
2003. Lewicki A. [Rec.:] LECUrkb. Bd.IX. 1436-1443 / Herausgegeben H.Hildebrand. Riga-Moskau. 1889 // *ibid.* – R.V. – 1891. – S.410-417.
2004. Lewicki A. [Rec.:] Prochaska A. Latopis Litewski. Rozbiór krytyczny. Lwow. 1890 // *ibid.* – S.164-166.
2005. Lewicki A. [Rec.:] Prochaska A. O prawdziwości listów Giedymina. (RAU. T.VII (XXXII). 1895) // *ibid.* – R.X. – 1896. – S.685-687.
2006. Lewicki A. [Rec.:] Prochaska A. Podole lennem Korony, 1352-1430. (RAU. T.VII (XXXII). 1895) // *ibid.* – S.687-692.
2007. Lisiewicz Z. [Rec.:] Милькович В. Студія критичні над історією русько-польською. Ч.I. 1340-1387. Л. 1893 // PNL. – R.XXI. – 1893. – S.760-766.
2008. Lisiewicz Z. [Rec.:] Gorzycki K.J. Połączenie Rusi Czerwonej z Polską przez Kazimierza Wielkiego. Lwów. 1889 // *ibid.* – R.XVIII. – 1890. – S.278-282.
2009. Łowmiański H. Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego. – T.I. – Wilno, 1931. – XVII+444 s.; T.II. – Wilno, 1932. – 448 s.
2010. Łowmiański H. Wcielenie Litwy do Polski w 1386 r. // AW. – R.XII. – 1937. – S.36-145.
2011. Łowmiański H. Witold wielki książę litewski. (W pięćsetną rocznicę zgonu). – Wilno, 1930. – 124 s.
2012. Łowmiański H. [Rec.:] Avizonis K. Die Entstehung und Entwicklung des litauischen Adels bis zur litauisch-polnischen Union 1385. (Historische Studien. Heft 23). Berlin. 1932 // AW. – R.IX. – 1933-1934. – S.332-336.
2013. Łowmiański H. [Rec.:] Klymenko P. Die Urkunden Mindowes für den livländischen Orden. (Altpreussische Forschungen. Jahrgang VI. 1929) // *ibid.* – R.VI. – 1929. – S.673-674.
2014. Maciejewska W. Dzieje ziemi Połockiej w czasach Witolda (1385-1430) // *ibid.* – R.VIII. – 1931-1932. – S.1-56.
2015. Maciejowski W.A. Pierwotne dzieje Polski i Litwy zewnętrzne i wewnętrzne, z uwagą na ościennie kraje, a mianowicie na Ruś, Węgry, Czechy i Niemcy. –

W., 1846. – IV+632 s.

2016. Maleczyńska E. [Rec.:] Paszkiewicz H. O genezie i wartości Krewa. W. 1938. Łowmiański H. Wcielenie Litwy do Polski w 1386 r. (AW. R.XII. 1937).

Paszkiewicz H. W sprawie inkorporacji Litwy do Polski w 80-ch latach XIV w. W. 1938 // KH. – R.LII. – 1938. – S.239-245.

2017. Maleczyński K. W sprawie autentyczności dokumentów Mendoga z lat 1253-1261 // AW. – R.XI. – 1936. – S.1-56.

2018. Małecki A. Znaczenie unii Horodelskiej w roku 1413, z punktu widzenia heraldycznego // KH. – R.XII. – 1898. – S.751-762.

2019. Marek J. [Rec.:] Данилевич В. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. К. 1896 // ibid. – S.154-155.

2020. Mazon A. Le Slowo d'Igor. (Travaux publiés par l'Institut d'Études slaves. T.XX). – P., 1940. – 182+III p.

2021. Moraczewski J. Dzieje Rzeczypospolitej Polskiej do XV wieku. – Poznań, 1843. – VI+266+[1] s.

2022. Moraczewski J. Dzieje Rzeczypospolitej Polskiej z pierwszej połowy XV wieku. – Poznań, 1844. – IV+323 s.

2023. Mosbach A. Początki unii Lubelskiej. – Poznań, 1872. – 169+[1] s.

2024. Narbutt T. Dzieje starożytne narodu litewskiego. – T.I. Mitologia litewska. – Wilno, 1835. – [4]+XV+482 s.; T.II. Sledzenia początków narodu litewskiego i początki jego dziejów. – Wilno, 1837. – IV+576+[2] s.; T.III. Pamiątki i wypadki historyczne od wieku szóstego po wiek trzynasty, tudzież rzeczy odnoszące się do Prussyi, Łotwy, zakonów rycerskich. – Wilno, 1838. – [4]+VII+608 s.; T.IV. – Wilno, 1838. – XIV+[2]+628+84 s.; T.V. Od śmierci Gedymina do bitwy nad Worskłą. – Wilno, 1839. – X+625+51 s.; T.VI. Panowanie Witolda w wieku piętnastym. – Wilno, 1839. – XI+[1]+566+50 s.; T.VII. Panowanie Swidrygełły i Zygmunta. – Wilno, 1840. – VII+[3]+236+169 s.; T.VIII. Panowania Kazimierza i Alexandra. – Wilno, 1840. – VII+[5]+492+48 s.; T.IX. Panowania Zygmunatów. – Wilno, 1841. – VIII+492+30+[2] s.

2025. Narbutt T. Pomniejsze pisma historyczne szczególnie do historii Litwy odnoszące się. – Wilno, 1856. – 300+[2] s.

2026. Naruszewicz A. Historia narodu polskiego. – T.VII. – Lipsk, 1836. – XXXII+248 s.; T.VIII. – Lipsk, 1836. – XII+251 s.; T.IX. – Lipsk, 1837. – XXII+278 s.; T.X. – Lipsk, 1837. – XVI+232 s.

2027. Naruszewicz A. Tauryka czyli Wiadomości starożytne i późniejsze o stanie i mieszkańcach Krymu do naszych czasów. – W., 1805. – 139 s.

2028. Natanson-Leski J. Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej. – Cz.I. Granica moskiewska w epoce jagiellońskiej. – Lwów-W., 1922. – XIV+[1]+196 s.

2029. Nowodworski W. [Rec.:] Лаппо И.И. Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569-1586). Опыт исследования политического и общественного строя. Т.I. СПб. 1901 // KH. – R.XVI. – 1902. – S.331-341.

2030. Panaitescu P.P. Iourij (Iourg) Koriatowic prince lithuanien et la Moldavie // Ювілейний збірник на пошану М.С. Грушевського. – Т.I. – К., 1928. – С. 462-465.

2031. Papée F. Aleksandrowa instalacja na Litwie // KH. – R.LI. – 1937. – S. 189-201.
2032. Papée F. Historja miasta Lwowa w zarysie. – 2-e wyd. – Lwów-W., 1924. – 286 s.
2033. Papée F. Jagiellonowie a Moskwa // KH. – R.XXXVI. – 1922. – S.41-50
2034. Papée F. Jan Olbracht. – Kraków, 1936. – [1]+256 s.
2035. Papée F. Początki Litwy // KH. – R.XLI. – 1927. – S.465-476.
2036. Papée F. Polska i Litwa na przełomie wieków średnich. – T.I. Ostatnie dwunastolecie Kazimierza Jagiellończyka. – Kraków, 1904. – 423 s.
2037. Papée F. [Rec.:] Акты Литовской Метрики. Т.I. Вып.1 (1413-1498). Собр. Ф.И.Леонтовичем. Варшава. 1896 // KH. – R.XI. – 1897. – S.846-848.
2038. Papée F. [Rec.:] Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. Kraków. 1915 // ibid. – R.XXX. – 1916. – S.141-143.
2039. Papée F. [Rec.:] Kolankowski L. Dzieje Wielkiego księstwa Litewskiego za Jagiellonów. T.I. 1377-1499. W. 1930 // ibid. – R.XLIV. – 1930. – S.362-373.
2040. Papée F. [Rec.:] Prochaska A. Charakterystyka Kazimierza Jagiellończyka. (PNL. R.XXXII. 1904) // ibid. – R.XVIII. – 1904. – S.583-587.
2041. Paszkiewicz H. Jagiellonowie a Moskwa. – T.I. Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku. – W., 1933. – 454 s.
2042. Paszkiewicz H. O genezie i wartości Krewa. – W., 1938. – 356 s.
2043. Paszkiewicz H. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. – W., 1925. – 285 +[2] s.
2044. Paszkiewicz H. U podstaw potęgi moskiewskiej. Studium z dziejów Rusi suzdalsko-włodzimierskiej XIII wieku // AW. – R.V. – 1928. – Z.14. – S.1-84.
2045. Paszkiewicz H. W sprawie inkorporacji Litwy do Polski w 80-ch latach XIV w. Z powodu pracy H.Łowmiańskiego “Wcielenie Litwy do Polski w 1386 roku”. – W., 1938. – 20 s.
2046. Paszkiewicz H. W sprawie polityki mazowieckiej Kazimierza Wielkiego // KH. – R.XLI. – 1927. – S.185-189.
2047. Paszkiewicz H. W sprawie roli politycznej Korjatowiczów na Wołyniu i Podolu // AW. – R.XIII. – 1938. – Z.2. – S.334-347.
2048. Paszkiewicz H. W sprawie shołodowania Mazowsza przez Kazimierza Wielkiego // PH. – Serya II. – T.IV (XXIV). – 1924. – S.1-14.
2049. Paszkiewicz H. Z dziejów Podlasia w XIV wieku // KH. – R.XLII. – 1928. – S.227-245.
2050. Paszkiewicz H. Z dziejów rywalizacji polsko-węgierskiej na terenie Rusi Halicko-Włodzimierskiej w XIV w. (Trzy traktaty z lat 1350-1352). – Lwów, 1924. – 32 s.
2051. Paszkiewicz H. Z zagadnień ustrojowych Litwy przedchrześcijańskiej // KH. – R.XLIV. – 1930. – S.301-312.
2052. Paszkiewicz H. Z życia politycznego Mazowsza w XIII w. (Rządy Ziemowita Konradowicza) // KOH. – S.203-228.

2053. Paszkiewicz H. Ze studjów nad polityką polską, litewską i krzyżacką Bolesława Jerzego, ostatniego księcia Rusi Halicko-Włodzimierskiej // AW. – R.II. – 1924. – S.31-67.
- 2053a. Pelenski J. Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku. Ideologia i korzyści – próba nowego spojrzenia // PH. – T.LXV. – 1974. – Z.2. – S.243-262.
2054. Pelesz J. Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. – Bd.I. – Wien, 1878. – [2]+638+[2] s.
2055. Piekosiński F. Czy król Władysław Jagiełło był za życia królowej Jadwigi królem polskim, czy tylko mężem królowej? // RAU. – Serya II. – T.X (XXXV). – 1898. – S.280-289.
2056. Piekosiński F. O źródłach heraldyki ruskiej // ibid. – T.XIII (XXXVIII). – 1899. – S.185-204.
2057. Piekosiński F. Odpowiedź // KH. – R.XII. – 1898. – S.559-560.
2058. Piekosiński F. Statut Litewski. Część I // RAU. – Serya II. – T.XIV (XXXIX). – 1900. – S.61-130.
2059. Piwarski K. Niedoślą wyprawa t. zw. Radoszkowicka Zygmunta Augusta na Moskwę. (Rok 1567-68) // AW. – R.IV. – 1927. – S.252-286; R.V. – 1928. – Z.14. – S.85-119.
2060. Prochaska A. Charakterystyka Kazimierza Jagiellończyka // PNL. – R. XXXII. – 1904. – S.1-16, 97-112, 193-200.
2061. Prochaska A. Długosz o Witołdzie // ibid. – R.VIII. – 1880. – S.865-885.
2062. Prochaska A. Dwa objaśnienia do dziejów Litwy. I. O apostazyi Mendoga. II. O autentyczności darowizn Mendoga // KH. – R.XX. – 1906. – S.58-73.
2063. Prochaska A. Dwie koronacje // PH. – T.I. – 1905. – S.184-208, 372-393.
2064. Prochaska A. Z dziejów unii Brzeskiej // KH. – R.X. – 1896. – S.522-577.
2065. Prochaska A. Geneza i rozwój parlamentaryzmu za pierwszych Jagiellońców. – Kraków, 1898. – 184 s.
2066. Prochaska A. Hołd Fedka kniazia nieświeskiego // KH. – R.XXV. – 1911. – S.239-245.
2067. Prochaska A. Husyta Polski // idem. Szkice historyczne z XV wieku. – Kraków-W., 1884. – S.201-250.
2068. Prochaska A. Kazimierz Jagiellończyk a Inflanty. 1440-1450 // KH. – R. XII. – 1898. – S.250-290.
2069. Prochaska A. Król Władysław Jagiełło. – T.I. – Kraków, 1908. – VII+414 s.; T.II. – Kraków, 1908. – 433+[1] s.
2070. Prochaska A. Latopis litewski. Rozbiór krytyczny. – Lwów, 1890. – [1]+58 s.
2071. Prochaska A. Na soborze w Konstancyi // RAU. – Serya II. – T.X (XXXV). – 1898. – S.1-100.
2072. Prochaska A. Nieznane dokumenta do unji Florenckiej w Polsce // AW. – R.I. – 1923. – S.58-74.

2073. Prochaska A. Nieznany akt homagialny Witołda // KH. – R.IX. – 1895. – S.233-238.
2074. Prochaska A. Nowsze poglądy na ustrój wewnętrzny starej Litwy // PH. – T.XV. – 1912. – S.30-54.
2075. Prochaska A. O prawdziwości listów Gedymina // RAU. – Serya II. – T. VII (XXXII). – 1895. – S.222-255.
2076. Prochaska A. O rzekomej unii z 1446 r. // KH. – R.XVIII. – 1904. – S.24-31.
2077. Prochaska A. Ostatnie lata Witołda. Studium z dziejów intrygi dyplomatycznej. – W., 1882. – [4]+346+XXXII s.
2078. Prochaska A. Podole lennem Korony 1352-1430 // RAU. – Serya II. – T. VII (XXXII). – 1895. – S.256-279.
2079. Prochaska A. Polska a Czechy w czasach husyckich aż do odwołania Korybuta z Chech. Studium z historii polsko-czeskiej // ibid. – T.VII. – 1877. – S. 147-283; T.VIII. – 1878. – S.11-193.
2080. Prochaska A. Przed Grunwaldem // idem. Szkice historyczne z XV wieku. – S.41-147.
2081. Prochaska A. Przekład ruskiego latopisca ks. litewskich na język łaciński // KH. – R.II. – 1888. – S.196-205.
2082. Prochaska A. Przyczynki krytyczne do dziejów unii // RAU. – Serya II. – T.VIII (XXXIII). – 1896. – S.55-122.
2083. Prochaska A. Rozejm Jagiełły z landmistrzem inflanckim zatwierdzony w Rydze 27 lutego 1380 r. // KH. – R.XXIII. – 1909. – S.565.
2084. Prochaska A. Stosunki Krzyżaków z Giedyminem i Łokietkiem // ibid. – R.X. – 1896. – S.1-66.
2085. Prochaska A. Świdrygiełło // PNL. – R.XIII. – 1885. – S.874-882.
2086. Prochaska A. Upadek Kiejstuta // KH. – R.XXIII. – 1909. – S.493-506.
2087. Prochaska A. Urywki z dziejów XIV w. I. Przyczynek do sprawy zajęcia Rusi przez Kazimierza W. // ibid. – R.XVIII. – 1904. – S.210-213.
2088. Prochaska A. W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego // ibid. – R.VI. – 1892. – S.1-33.
2089. Prochaska A. Wyprawa św. Kazimierza na Węgry. (1471-1474) // AW. – R.I. – 1923. – S.10-28, 117-139.
2090. Prochaska A. Z dziejów unii jagiellońskiej // ibid. – R.IV. – 1927. – S. 190-199.
2091. Prochaska A. Z powodu wydawnictwa latopisów litewskich // PH. – T. XII. – 1911. – S.115-125.
2092. Prochaska A. Z Witoldowych dziejów. I. Układ Witolda z Tochtamysem 1397 r. II. O raciąskim przymierzu Jagiełły i Witolda z Krzyżakami // ibid. – T. XV. – 1912. – S.259-270.
2093. Prochaska A. Znaczenie niedosłej koronacji Witołda // AW. – R.I. – 1923. – S.337-351.
2094. Prochaska A. [Rec.:] Барвінський Б. Жигимонт Кейстутович, великий князь литовсько-руський. (1432-1440). Історична монографія. Жовква. 1905 // KH. – R.XX. – 1906. – S.339-345.

2095. Prochaska A. [Rec.:] Леонтович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. СПб. 1894 // *ibid.* – R.X. – 1896. – S.663-666.

2096. Prochaska A. [Rec.:] Леонтович Ф.И. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины. СПб. 1895 // *ibid.* – S.666-668.

2097. Prochaska A. [Rec.:] Мицькович В. Студія критичні над історією русько-польською. Ч.І. 1340-1387. Л. 1893 // *ibid.* – R.VII. – 1893. – S.690-697.

2098. Prochaska A. [Rec.:] Якубовский И.В. Земские привилегии Великого княжества Литовского (ЖМНП. 1903. №6) // *ibid.* – R.XVIII. – 1904. – S.86-89.

2099. Prochaska A. [Rec.:] Czermak W. Sprawa równouprawnienia schizmatyków i katolików na Litwie 1434-1563 (RAU. T.XIX) // *ibid.* – R.XVII. – 1903. – S.643-646.

2100. Prochaska A. [Rec.:] Jakubowski J. Studya nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed Unią Lubelską. W. 1912 // *ibid.* – R.XXVII. – 1913. – S.370-371.

2101. Prochaska A. [Rec.:] Kochanowski J.K. Witold wielki książę litewski. Studium historyczne. Lwów. 1900 // *ibid.* – R.XV. – 1901. – S.110-113.

2102. Prochaska A. [Rec.:] Koneczny F. Jagiełło i Witołd. Cz.I. Podczas unii krewskiej (1382-1392). Lwów. 1893 // *ibid.* – R.IX. – 1895. – S.128-132.

2103. Prochaska A. [Rec.:] Koneczny F. Polityka Zakonu niemieckiego w latach 1389 i 1390. Kraków. 1889 // *ibid.* – R.IV. – 1890. – S.381-386.

2104. Prochaska A. [Rec.:] Latkowski J. Mendog król litewski. Kraków. 1892 // *ibid.* – R.VIII. – 1894. – S.521-527.

2105. Prochaska A. [Rec.:] Lewicki A. Nieco o unii Litwy z Koroną. Kraków. 1893 // *ibid.* – R.X. – 1896. – S.401-404.

2106. Prochaska A. [Rec.:] Lewicki A. Powstanie Świdrygiełły. Kraków. 1892 // *ibid.* – R.VII. – 1893. – S.537-545.

2107. Prochaska A. [Rec.:] Lewicki A. Przymierze Zygmunta w. ks. litewskiego z królem rzymskim Albrechtem II. (RAU. T.XXVII) // *ibid.* – R.XVII. – 1903. – S.450-457.

2108. Prochaska A. [Rec.:] Mierzyński A. Przysięga Kiejstuta. (Roczniki Tow. przyjaciół nauk Pozn. T.XX) // *ibid.* – R.IX. – 1895. – S.334-335.

2109. Prochaska A. [Rec.:] Natanson-Leski J. Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej. Cz.I. Granica moskiewska w epoce jagiellońskiej. Lwów-W. 1922 // AW. – R.I. – 1923. – S.102-103.

2110. Prochaska A. [Rec.:] Papée F. Polska i Litwa na przełomie wieków średnich. T.I. Kraków. 1904 // KH. – R.XVIII. – 1904. – S.298-309.

2111. Prochaska A. [Rec.:] Piekosiński F. Czy król Władysław Jagiełło był za życia królowej Jadwigi królem polskim (RAU. T.XXXV) // *ibid.* – R.XII. – 1898. – S.599-601.

2112. Prochaska A. [Rec.:] Smolka St. Kiejstut i Jagiełło. Kraków. 1888 // *ibid.* – R.IV. – 1890. – S.176-179.

2113. Prochaska A. [Rec.:] Smolka St. Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa rusko-litewskiego. Rozbiór krytyczny. Kraków. 1889 // *ibid.* – S.574-577.

2114. Prochaska A. [Rec.:] Smolka St. Rok 1386. W pięciowiekową rocznicę. Kraków. 1886. Idem. Rok 1386 w dziejach Polski i Litwy. (Rocznik Zarządu Akademii Umiejętności w Krakowie. 1885) // *ibid.* – R.I. – 1887. – S.101-105.
2115. Prochaska A. [Rec.:] Thunert F. Der grosse Krieg zwischen Polen und dem Deutschen Orden 1410 bis 1 Februar 1411. Danzig. 1886 // *ibid.* – R.II. – 1888. – S.153-155.
2116. Prochaska A. [Rec.:] Totoraitis J. Die Litauer unter dem König Mindowe bis zum Jahre 1263. Freiburg. 1905 // *ibid.* – R.XIX. – 1905. – S.635-637.
2117. Prochaska A. [Rec.:] Wolff J. Ród Gedimina. Dodatki i poprawki do dzieł hr. K.Stadnickiego: “Synowie Gedymina”, “Olgierd i Kiejstut” i “Bracia Władysława Jagiełły”. Kraków. 1886 // *ibid.* – R.I. – 1887. – S.327-329.
2118. Prochaska A. [Rec.:] Zajączkowski St. Studja nad dziejami Żmudzi wieku XIII. Lwów. 1925 // *ibid.* – R.XL. – 1926. – S.200-203.
2119. Przedziecki A. Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów. – T.I. – Wilno, 1841. – 232+[1] s.; T.II. – Wilno, 1841. – 157+[1] s.
2120. Pułaski K. Dzikie pola // idem. Szkice i poszukiwania historyczne. – Kraków, 1887. – S.1-68.
2121. Pułaski K. Książęta Holszańscy. Monografia historyczno-genealogiczna // *ibid.* – S.257-305.
2122. Pułaski K. Przyczynek do elekcji Zygmunta I w Litwie i w Polsce // *ibid.* – S.69-89.
2123. Puzyna J. Kim był i jak się naprawdę nazywał Pukuwer, ojciec Gedymina // AW. – R.X. – 1935. – S.1-43.
2124. Puzyna J. Korjat i Korjatowicze // *ibid.* – R.VII. – 1930. – S.425-454.
2125. Puzyna J. Korjat i Korjatowicze oraz sprawa podolska // *ibid.* – R.XI. – 1936. – S.61-97.
2126. Puzyna J. Pierwsze wystąpienia Korjatowiczów na Rusi Południowej // *ibid.* – R.XIII. – 1938. – Z.2. – S.1-68.
2127. Puzyna J. Sukcesorowie Troidena // *ibid.* – R.XIII. – 1938. – Z.1. – S.1-31.
2128. Radziminski Z.L. Monografia xx. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta-Fedora Olgerdowicza x. Ratneńskiego. – T.I. – Lwów, 1906. – XI+536 s.
2129. Rakowiecki I.B. Prawda Ruska czyli prawa wielkiego księcia Jarosława Władymirowicza tudzież traktaty Olga y Igora ww. xx. kiiowskich z cesarzami greckimi y Mścisława Dawidowicza x. smoleńskiego z Rygą zawarte, których texta, obok z polskiém tłumaczeniem poprzedza rys historyczny zwyczajów, obyczajów, religii, praw y języka dawnych słowiańskich y słowiańsko-ruskich narodów. – T.I. – W., 1820. – [4]+XVI+[1]+277+[1] s.
2130. Reifenkugel K. Die Gründung der römisch-katholischen Bisthümer in den Territorien Halicz und Wladimir. Ein Beitrag zur Geschichte dieser Territorien im XIV Jahrhunderte // AÖG. – Bd.LII. – Wien, 1875. – S.401-473.
2131. Roepell R. Geschichte Polens. – Th.I. – Hamburg, 1840. – XIV+692 s.
2132. Schiemann Th. Russland, Polen und Livland bis ins 17. Jahrhundert. – Berlin, 1885. – 668 s.

2133. Sekular A. [Rec.:] Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К. 1987 // КН. – R.XCV. – 1988. – №1. – S.162-165.
2134. Semkowicz W. Braterstwo szlachty polskiej z bojarstwem litewskim w unii Horodelskiej 1413 roku // PL. – S.393-446.
2135. Semkowicz W. Hanul, namiestnik wileński (1382-1387), i jego ród // AW. – R.VII. – 1930. – S.1-20.
2136. Semkowicz W. O litewskich rodach bojarskich zbratanych ze szlachtą polską w Horodle roku 1413 // LSP. – T.III. – Poznań, 1989. – S.7-139.
2137. Semkowicz W. W sprawie początków szlachty na Litwie i jej ustroju rodowego // КН. – R.XXIX. – 1915. – S.224-256.
- 2137a. Sieradzki J. Regnum Russiae. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. Krytyka dotychczasowych poglądów i zarys nowej konstrukcji. (Na marginesie pracy J.Dąbrowskiego “Korona Królestwa Polskiego”) // КН. – R.LXV. – 1958. – №2. – S.497-510.
2138. Skopińska Z. Traktat 31 sierpnia 1449 roku w świetle polityki Litwy i Moskwy w latach 1440-1453 // AW. – R.V. – 1928. – Z.15. – S.108-150.
2139. Skrzypek J. Usunięcie Fedora Korjatowicza z Podola w 1393 r. // Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej St.Zakrzewskiego. – Lwów, 1934. – S.313-320.
2140. Smolka St. Kiejstut i Jagiełło // PAU. – T.VII. – 1889. – S.79-155.
2141. Smolka St. Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa rusko-litewskiego. Rozbiór krytyczny // ibid. – T.VIII. – 1890. – S.1-55.
2142. Smolka St. Rok 1386. W pięciowiekową rocznicę. – Kraków, 1886. – 144 s.
2143. Smolka St. Witołd pod Grunwaldem // idem. Szkice historyczne. Serya I. – W.-Kraków, 1882. – S.31-64.
2144. Stadnicki K. Bracia Władysława-Jagiełły Olgierdowicza króla Polski, wielkiego xięcia Litwy. Jako dalszy ciąg “Synów Giedymina”. – Lwów, 1867. – 416 s.
2145. Stadnicki K. Dodatki i poprawki do dzieł “Bracia Władysława Jagiełło” i “Olgierd i Kiejstut”. – Lwów, 1873. – 38 s.
2146. Stadnicki K. Olgierd i Kiejstut synowie Gedymina w. xięcia Litwy. – Lwów, 1870. – 213+XXII s.
2147. Stadnicki K. Synowie Gedymina. – 2-e wyd. – T.I. Monwid. Narymunt. Jawnuta. Koryat. – Lwów, 1849. – 111+[1]+LXVIII s.; T.II. Lubart xiążę wołyński. – Lwów, 1853. – 269+XXXI s.
2148. Stadnicki K. Synowie Gedymina wielko-władcy Litwy. Monwid. Narymunt. Jewnuta. Koriat. Nowe wyd. – Lwów, 1881. – [3]+272+[2] s.
2149. Stecki T.J. Łuck starożytny i dzisiejszy. Monografia historyczna. – Kraków, 1876. – XI+232 s.
2150. Sułkowska I. [Rec.:] Черепнин Л.В. Русские феодальные архивы XIV-XV веков. Ч.1-2. М.-Л. 1948-1951 // Archeion. – T.XXV. – W., 1956. – S.374-380.
2151. Szabuldo F. Czy istniał jarłyk Mamaja na ziemię ukraińskie? (Proba postawienia problemu) // LSP. – T.IX. – Poznań, 2003. – S.153-172.

2152. Szaraniewicz J. O latopisach i kronikach ruskich XV i XVI wieku, a zwłaszcza o Latopisie “welikoho kniaźtwa litowskoho i zomojtskoho” // RAU. – T. XV. – 1882. – S.351-413.
2153. Szarłowski A. [Rec.:] Грушевский М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. К. 1891 // КН. – R.VII. – 1893. – S. 139-142.
2154. Szujski J. Dzieje Polski podług ostatnich badań. – T.II. Jagiellonowie. – Lwów, 1862. – VI+340 s.
2155. Szymański R. Die Wahlen der Grossfürsten von Lithauen und das Wahlgesetz seit 1386 bis in die Mitte des 15. Jahrhunderts. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der philosophischen Doctorwürde an der Universität Leipzig. – Posen, [1873]. – 36 s.
2156. Totoraitis J. Die Litauer unter dem König Mindowe bis zum Jahre 1263. – Freiburg (Schweiz.), 1905. – 160 s.
2157. Tymieniecki K. Wpływy feodalne w Polsce i na Litwie. Uwagi do dyskusji na VI Zjeździe historyków polskich w Wilnie // AW. – R.XI. – 1936. – S.98-116.
2158. Ulanowski B. Drugi napad Tatarów na Polskę // RAU. – T.XVIII. – 1885. – S.275-325.
2159. Voigt J. Geschichte Preussens, von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens. – Bd.I. – Königsberg, 1827. – XLVIII+723+[1] s.; Bd.II. – Königsberg, 1827. – XXIII+672+[1] s.; Bd.III. – Königsberg, 1828. – XV+628+[1] s.; Bd.IV. – Königsberg, 1830. – X+637+[2] s.; Bd.V. – Königsberg, 1832. – XVI+728+[1] s.; Bd.VI. – Königsberg, 1834. – XII+768+[1] s.; Bd.VII. – Königsberg, 1836. – XVI+787 s.; Bd.VIII. – Königsberg, 1838. – X+[2]+715 s.; Bd.IX. – Königsberg, 1839. – XVIII+790+[2] s.
2160. Wiskont A. Wielki książę litewski Witold, a unja Horodelska // AW. – R.VII. – 1930. – S.469-493.
2161. Wolff J. Książowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – W., 1895. – XXV+698 s.
2162. Wolff J. Ród Gedimina. Dodatki i poprawki do dzieł hr. K.Stadnickiego: “Synowie Gedymina”, “Olgierd i Kiejstut” i “Bracia Władysława Jagiełły”. – Kraków, 1886. – VIII+171+[1] s.
2163. Wolff J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego księstwa Litewskiego. 1386-1795. – Kraków, 1885. – VII+[1]+354 s.
2164. Wysłouch S. [Rec.:] Łowmiański H. Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unji jagiellońskiej. Wilno, 1935 // AW. – R.XI. – 1936. – S. 607-609.
2165. Zajączkowski St. Dzieje Litwy pogańskiej do 1386 r. – Lwów, 1930. – 77+[1] s.
2166. Zajączkowski St. Litewski ruch naukowy w zakresie historii. (Próba charakterystyki) // KH. – R.XLIX. – 1935. – S.301-339.
2167. Zajączkowski St. Przyczynki do hipotezy o pochodzeniu dynastji Gedymina ze Żmudzi. Ze studjów nad ustrojem wewnętrznym dawnej Żmudzi // AW. – R. IV. – 1927. – S.392-416.

2168. Zajączkowski St. Przymierze polsko-litewskie 1325 r. // KH. – R.XL. – 1926. – S.567-617.
2169. Zajączkowski St. Stan badań nad dziejami Litwy przed 1386 r. // P IV ZHP. – T.I. – Referaty. – Lwów, 1925. – S.1-8.
2170. Zajączkowski St. Studya nad dziejami Żmudzi wieku XIII. – Lwów, 1925. – 110+[1] s.
2171. Zajączkowski St. W sprawie zajęcia Podlasia przez Giedymina // AW. – R.VI. – 1929. – S.1-7.
2172. Zajączkowski St. Witold wielki książę litewski. 1430-1930 // ibid. – R.VII. – 1930. – S.455-468.
2173. Zajączkowski St. [Rec.:] Adamus J. Państwo litewskie w latach 1386-1398. Wilno. [S.a.] // ibid. – R.VIII. – 1931-1932. – S.370-374.
2174. Zajączkowski St. [Rec.:] Forstreuter K. Die Bekehrung Gedimins und der Deutsche Orden. (Altpreussische Forschungen. Jahrgang V. 1928. Heft 2) // ibid. – R.VI. – 1929. – S.275-279.
2175. Zajączkowski St. [Rec.:] Kamieniecki W. Wpływy zakonne na ustrój litewski. (PH. R.XXV) // KH. – R.XLI. – 1927. – S.343-345.
2176. Zajączkowski St. [Rec.:] Klymenko P. Die Urkunden Mindowes für den livländischen Orden. (Altpreussische Forschungen. Jahrgang VI. 1929) // ibid. – R.XLIV. – 1930. – S.74-77.
2177. Zajączkowski St. [Rec.:] Kolankowski L. Dzieje Wielkiego księstwa Litewskiego za Jagiellonów. T.I. 1377-1499. W. 1930 // AW. – R.VII. – 1930. – S.909-922.
2178. Zajączkowski St. [Rec.:] Łowmiański H. Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego. T.I-II. Wilno. 1931-1932 // KH. – R.XLVI. – 1932. – S.447-475.
2179. Zajączkowski St. [Rec.:] Paszkiewicz H. Jagiellonowie a Moskwa. T.I. Litwa i Moskwa w XIII i XIV wieku. W. 1933 // AW. – R.IX. – 1933-1934. – S.302-313.
2180. Zajączkowski St. [Rec.:] Pfitzner J. Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann. Brünn-Prag-Leipzig-Wien. 1930 // KH. – R.XLIV. – 1930. – S.377-383.
2181. Zajączkowski St. [Rec.:] Praeitis. T.I-II. Kaunas. 1930-1933 // AW. – R.IX. – 1933-1934. – S.361-368.
2182. Zajączkowski St. [Rec.:] Puzyna J. Kim był i jak się naprawdę nazywał Pukuwer, ojciec Gedymina. (AW. R.X. 1935) // KH. – R.L. – 1936. – S.304-313.
2183. Zajączkowski St. [Rec.:] Puzyna J. W sprawie pierwszych walk Litwinów z Tatarami o Ruś w latach 1238-1243. W. 1938 // AW. – R.XIII. – 1938. – Z.1. – S.303-306.
2184. Zajączkowski St. [Rec.:] Vytautas Didysis. 1350-1430. Red. P.Šležas. Kaunas. 1930 // ibid. – R.IX. – 1933-1934. – S.314-319.
2185. Zakrzewski St. Wpływ sprawy ruskiej na państwo Polskie w XIV w. // PH. – Serya II. – T.III (XXIII). – 1921. – Z.1. – S.86-121.
2186. Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. – Lwów, 1844. – [1]+492 s.
2187. Żdan M. Stosunki litewsko-tatarskie za czasów Witolda, w. ks. Litwy // AW. – R.VII. – 1930. – S.529-601.

2188. Żytkowicz L. [Rec.:] Черепнин Л.В. Русские феодальные архивы XIV-XV веков. Ч.1-2. М.-Л., 1948-1951 // КН. – R.LX. – 1953. – №1. – S.223-229.

Дисертаційні праці

2189. Черкас Б.В. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханством (1502-1540): Дис. ... канд. іст. наук / Інститут історії України НАНУ. – К., 2003. – 169 с.

2190. Шама О.І. Польсько-литовська унія та інкорпорація українських земель до Королівства Польського на Люблінському сеймі 1569 року: Дис. ... канд. іст. наук / Інститут історії України НАНУ. – К., 1996. – [1]+233 с.

ДОДАТОК А

1. Додаткове світло на тогочасну смоленську політику дозволяє пролити інформація Рогозького літописця. Під 1368 р. у ньому повідомляється про те, що Андрій Ольгердович “*воевал Хорвачь да Родню*” [85, стб.87; 100, с.29, 48, 105; 70, стб.533; 82, т.ХІ, с.10]. Приналежності цих населених пунктів не зазначено; втім, тривалий час дослідники одностайно вважали Хорвач та Родню смо-ленськими волостями [1650, с.279, прим.159; 2146, с.134; 280, с.132; 535, с. 319-320; 632, с.160-161; 1148, с.30; 2028, с.10-11; 1163, с.184].

Проте у 1980-х рр. проти цього традиційного погляду виступив В.Кучкін. Він вказав на те, що, за інформацією того ж Рогозького літописця, у 1370 р. Дмитро московський “*с всею силою приходил воевать Тферьских волости, сам стоял на Родне, а воеводы своя послал Зубцева иматъ с великою силою*” [85, стб.93]. Отже, робить висновок В.Кучкін, і у 1368 р. Родня (та Хорвач) належали Твері; за його здогадом, вони навіть були дідичними володіннями союз-ника Литви і ворога Москви Михайла Олександровича [1007, с.75; 1008, с. 148]. (Це, до речі, дало підставу російському історичу твердити, нібито дії Андрія Ольгердовича в цьому випадку були скеровані проти політичної лінії Альгірдаса). Точка зору Кучкіна здобула поширення: її підтримали, наприклад, Ф.Шабу-льдо, В.Насевич, Д.Александров, Е.Клюг [1745, с.111; 1256, с.105; 254, с.41; 871, с.151].

Втім, вважаю, крапку в даному питанні ще не поставлено. Приналежність Хорвача і Родні у 1370 р. аж ніяк не є достатньою підставою для визначення її на час походу Андрія, тобто двома роками раніше. Якщо ці волості тоді були смоленськими, то це добре вкладається у відому картину литовсько-смоленських взаємин. ВКЛ із середини 1350-х рр. веде планомірний наступ на Смоленську землю, захопивши Ржеву, Білу, Мстиславль, Торопець; було зрозуміло, що кінець незалежності Смоленська є лише справою часу. Природним кроком з боку Святослава Івановича був союз із Москвою. Похід же Андрія Ольгердовича був відповіддю на це, каральною акцією, що цілком знаходиться в річищі політики його батька. Родня (і, очевидно, Хорвач) була захоплена і передана союзнику Литви Михайлові Олександровичу. Це засвідчує і підкреслення тверським літописцем під 1370 р. того факту, що Родня і Зубцов є тверськими волостями: це було абсолютно зайвим щодо Зубцова, але не ново приєднаної Родні. Іншим наслідком походу 1368 р. мала стати явно вимушена відмова Святослава Івановича від союзу з Москвою і участь у литовсько-тверських виправах проти оста-нньої у 1368-1372 рр. З огляду на це, вищезгадане припущення Б.Флорі та А.Го-рського виглядає, щонайменше, сумнівним.

2. В тексті Андрій іменується “*полоцьким королем*” – “*rex in Ploscovia*”. Проте досить сумнівно, чи дійсно він тоді володів цим містом. Принаймні, джерела свідчать швидше на користь протилежного. Так, в литовсько-руських літописах про початок боротьби цього князя з Йогайлою у 1386 р. оповідається

в не надто чітких виразах: “*приидеть князь Андреи полоцкии з воиском немецким и з ифлянты и со всею латыголою*” [100, с.64, 69-70, 88, 99, 136, 157, 184, 204-205, 226; 99, с.65, 145]. В “Хроніці Литовській і Жмойтській” є згадка, що Андрій “*потым Полоцка и Лукомля добыл мечем*” [99, с.63, 70]. Хоча це пізні і загалом непевне джерело, не виключено, що тут ідеться про події 1386 р. За Длугошем, старший Ольгердович втік до Ордену, після чого союзники здобули Лукомль, а Полоцьк сам піддався їм [172, t.IV, s.435]. Пізніші хроністи (Ваповський, Кромер, Бельський, Стрийковський, Гваньїні, Гайденштайн) також вважали, що Андрій прийшов з орденськими силами і оволодів Полоцьком [224, t.I, s.69; 187, s.719-720; 156, t.I, s.476; 217, s.308; 216, t.II, s.76; 175, s.76; 15a, c.105-106]. Аналогічного погляду дотримувалися А.-С. Нарушевич та А.Коцебу [2026, t.IX, s.XVII; 946, с.34].

Очевидно, Н.Карамзін першим припустив, що у 1382 р. Андрій повернувся до Полоцька [819, т.V, с.57-58]. Проте протягом найближчих десятиліть традиційний погляд на події 1386 р. продовжував панувати в працях представників польської, а також протолитовської (Ю.Крашевський) та протобілоруської (Й.Турчинович) історіографій [2021, s.238; 1907, t.I, s.7-11; 1976, t.II, s.390; 1650, с.96-97, 280, прим.170; 2154, s.10; 179, р.377]. На думку Т. Нарбути, від 1378 р. до укладення угоди з Ордену Андрій не мав Полоцька; не взяв він його і пізніше [2024, t.V, s.380-381, 389-391, 394]. “Компромісний” варіант, за яким Андрій невдовзі після повернення знову залишив Полоцьк, запропонував М.Без-Корнилович [346, с.73-74]. Суперечливі погляди з даного приводу було висловлено К.Шайнохою [1756, т.II, с.53, 163-164, 166].

Точки зору, згідно з якою на момент повстання Полоцьк належав Андрієві, дотримувався С.Соловійов [1559, кн.II, с.294; 516, с.72]. К. Стадницький також ставив під сумнів втрату цим князем своїх володінь, не погоджуючись із Длугошем [2144, s.27, prz.28, s.31, prz.36]. Очевидно, не визначився остаточно, віддавши в своїй праці данину обом поглядам, М. Смирнов [1540, с.133, 182]. Вважали Андрія лише номінальним (на час укладення угоди з рицарями) полоцьким князем І.Беляєв та М.Бережков [358, с. 113; 367, с.115]. За здогадом Є.Чешихіна, Ольгердович перебував тоді у свого союзника, Святослава смоленського [1736, т.II, с.412].

Проте з кінця 1880-х рр. рішучу перевагу (і в польській історіографії також) здобуває погляд, згідно з яким повернення Андрія до Полоцька пов’язувалося з боротьбою між Йогайлою та Кястутісом; там цей князь залишався і після поразки та загибелі останнього. В цьому були впевнені, наприклад, А.Барбашев, М.Ясинський, В.Данилевич, А.Пресняков [316, с.38; 317, с.24; 2140, с. 140; 1836, с.52; 2161, s.336; 632, с.166-167; 1432, с.332; 1913, t.I, s.101; 2028, s.19 ; 1952, s.21-22, 40-41, 59; 2014, s.4-5, 6-10; 2041, s.444; 2042, s.67, 71, 109; 628, вип.II, с.35]. (Винятки були нечисленними: так, заперечував реальне володіння Полоцьком з боку Андрія В.Каменецький [1947, s.164, prz.1]).

Це уявлення продовжувало панувати й поза межами досліджуваної історіографічної доби, зокрема, в працях радянських дослідників [1729, с.250; 549, с.148-151; 554, с.140; 1663, с.74; 102, вып.3, с.147-148; 1256, с.120; 254, с.43]. І. Греков висловив припущення, нібито поверненням до Полоцька Андрій був

зобов'язаний союзницьким взаєминам із Кястутісом (останній нібито очолював “промосковську” партію в Литовсько-Руській державі). Здогад про те, нібито старший з Ольгердовичів підтримував Кястутіса проти Йогайли, запропонував ще Н.Карамзін. При цьому він, однак, хибно датував цю боротьбу, кладучи її на часи перед 1380 р. [819, т.V, с.33]. Союзником Кястутіса вважали Андрія також І.Шараневич, М.Любавський, В.Пічета, Л.Колянковський [1760, с.240; 1144, с. 29-30; 1364, с.26; 742, с.54]. Ймовірно, поштовх до таких припущень дала звістка “Хроніки Биховця” про правління в Полоцьку після Андрія Ольгердовича Андрія Кейстutowича Горбатого [99, с.141-142]; її прийняли, наприклад, Т.Нарбут, С.Соловійов [2024, т.V, s.276-277; 1559, кн.II, с.269]. Безсумнівно, тут маємо справу з “роздвоєнням” реальної особи полоцького князя. До того ж деякі великоруські літописи (за ними пішов, зокрема, й Карамзін) помилково вміщують звістки про загибель Кястутіса і втечу Витаутаса перед Куликовською битвою 1380 р. Це створює враження, нібито і згадані події, і втрата Андрієм Полоцька відбувалися одночасно, а отже, виникає спокуса пов'язати їх між собою. Значно вірогідніше, однак, що на початку правління Йогайли Кястутіс зберігав йому вірність, як раніше – його батькові. Так вважали І.Беляєв, Д.Іловайський, В.Данилевич [358, с.107; 782, т. II, с.157; 632, с.163] (в наш час – А.Хорошкевич та Е.Клюг [102, вып.3, с.143; 871, с.218]).

3. Тут необхідно згадати про гіпотезу, висловлену наприкінці досліджуваної історіографічної доби (1930) Л.Колянковським. Виступивши проти ідеалізації взаємин між Альгірдасом і Кястутісом, він стверджував, що “діархія” у ВКЛ була наслідком боротьби між ними за верховну владу близько 1350 р.; під час її Альгірдас був навіть ув'язнений братом [1952, s.8]. При цьому Колянковський послався на дві обставини. По-перше, під час переговорів 1494 р. литовські послы, не погоджуючись укласти мир на умовах угод часів правління Семена Івановича та Івана Івановича, послалися на те, що згадані договори постали внаслідок незгоди між Альгірдасом та Кястутісом. По-друге, посольство, виряджене у січні 1495 р. до Москви, отримало, поміж іншими, наступну інструкцію: “*a budutli mowity o zapisy szto pered Witowtom byli zapisy, kotorymiz Welikij kniaz Olgird postupil i zapisal zemli welikomu kniaziiu moskowskomu, im otkazaty, iże tot kniaz był niat i był prinuzon na wse dozwołity kak to i doświadczał kak sia im widielo u kotorych on był w mocy*” (цей запис польський історик виявив серед матеріалів Литовської Метрики у Варшаві) [1952, s.8, prz. 1].

На підставі вищевикладеного Колянковський твердив, що вже в середині XIV ст. відбулося “порозуміння” Кястутіса з московським урядом; як наслідок, після короткого полону Альгірдас був змушений укласти з останнім не вигідну угоду. На користь цього нібито промовляють і згадки про розмежування між литовськими і московськими володіннями, яке сталося за часів правління Кястутіса у ВКЛ [32, №53, с.161, №83, с.329-330]. “Отже, – зробив висновок дослідник, – слід раз і назавжди покінчити з вигаданою Вітовтом для хрестоносців, плеканою століттями і в науці, ідилією” [1952, s.8, prz.1, s.21]. Ця

теза не зустріла помітного спротиву. Так, у розлогій рецензії на працю Колянковського Ф.Папе взагалі не згадав про неї [2039]. Г.Пашкевич, щоправда, припустив, що йдеться про полон Явнутіса, а не Альгірдаса [2041, s.377-378]. Кількома роками пізніше побіжно висловив сумнів щодо згаданих тверджень Колянковського Ю.Пузина [2126, s.20]; тоді ж це зробив у праці “Kęstutis lietuvių tautos gunejas” (на жаль, неприступній для мене) литовський дослідник А.Кучінскас.

Натомість прийняли висновки Колянковського К.Базилевич та Ф. Шабульдо [304, с.322; 1745, с.49], не вдавшись, однак, до аналізу його аргументів. Тому необхідно приділити даній проблемі кілька зауваг (докладніше про це йдеться в моїх статтях [466; 453]).

Насамперед немає жодних доказів того, що згадане “нятьство” Альгірдаса було справою рук його брата. Ще менш імовірно, щоб Кястутіс змушував вел. князя до поступок на користь суперника ВКЛ. Можна припустити, що Альгірдас якимсь чином опинився в московському полоні і прийняв нав’язані йому умови. Однак навряд чи така подія могла бути пропущена московськими літописцями. До того ж співвідношення сил між ВКЛ і Великим князівством Московським у 1340-50-х рр. робить це маловірогідним. Невигідні угоди, укладені тоді Альгірдасом, вважаю, пояснюються не гаданою могутністю Москви, а наявністю за її спиною вирішального “чинника” в особі Орди. Ще М. Костомаров, на відміну від великоруських істориків, відмовив Семенові Івановичу в якостях видатного політика. На його думку, успіхи даного правителя пояснюються лише татарською підтримкою [900, с.205]. Тим більше це є справедливим щодо такого посереднього політичного діяча, яким був Іван II. Існує ще одна цікава обставина. Ймовірно, саме тоді, приблизно в 1349-1350 рр., мав місце конфлікт між Семеном Івановичем та його братами Іваном і Андрієм; його відлуння простежується в угоді між ними трьома, укладеній у 1350 чи 1351 р. [32, №2, с.11-13]. За припущенням Л.Черепніна, причиною незгоди могли бути різні зовнішньополітичні орієнтації, зокрема, невдоволення успадкованою від батька проординською політикою Семена [1730, с.545-548]; варто згадати, що цей князь загалом 5 разів відвідував Орду.

А ргіогі видається найправдоподібнішим, що таємничий полон правителя ВКЛ був пов’язаний з діями татар, а не Москви. Проте важко припустити, щоб тут відбилися вищезгадані поневіряння посольства на чолі з Карійотасом: судячи з контексту, “nīat” був сам Альгірдас особисто. Треба визнати, що за наявної нині джерельної бази дана загадка не має розв’язання.

Важливішою є друга звістка, де про “незгоду” Альгірдаса з братом свідчать самі литовські послы. Для цього необхідно ширше звернутися до першоджерел. Згадане посольство вимагало повернути Литовсько-Руській державі *“што здавна которыи места прислухали к нашему государству, к Великому Князству Литовскому, за великого князя Витовта и за великого князя Жыкгимонта и при отци нашом королі его милости”*. Відповідь на це московського уряду була наступною: *“и коли государь ваш, князь велики Александр, напоминает предков наших и своих, и мы хотим так, как было при наших прадедех, при великом князе Семене Ивановиче, и при великом князе*

Иване Ивановиче, и при его прадеде, при великом князе Олгерде”. Виходячи з цього, московські бояри Петрові Яновичу Монтигірдовичу, який очолював посольство, “говорили, чтобы кончал по великого князя Семенову докончянью и по великого князя Иванову. И пан Петр отговаривал те докончяния стариною да незгодою Олгердовою с Кестутьем” [115, т.ХХХV, №24, с.113-115].

Проте лише трьома (sic!) рядками вище читаємо наступне. Петро Янович цікавиться, чому Москва не хоче відновити миру за угодами Василя I і Василя II. Відповідь заслуговує на увагу: “И бояре ему отговаривали: те докончянья незгодою государей наших, деда его (Ивана III. – В.В.) великого князя Василья и отца его великого князя Василья” [115, т.ХХХV, №24, с.115]. Звісно ж, про жодну “незгоду” між московським вел. князем Василем Дмитровичем і його сином, який лишився сиротою по смерті батька в 10-річному віці, не може бути й мови. Цілком очевидно, що відбулася фатальна гра двох співзвучних, але цілком відмінних за значенням слів: “незгода”, яке збереглося і в сучасній українській мові, і “невзгода”, відоме у російській. Отже, Л.Колянковський став жертвою власної недостатньої обізнаності з мовою документу, який намагався зробити наріжним каменем своєї “новаторської” тези. Більш дивним є те, що дана обставина досі не була зауважена жодним зі східнослов’янських литуаністів.

4. Л.Черепнін звернув увагу на те, що в описі архіву Посольського приказу 1626 р. згадана “*грамота докончальная великого князя Дмитрея Ивановича и брата его, князя Володимера Ондреевича, с великим князем Ондреем Олгердовичем. Да тут же грамота докончальная великого князя Ондрея Ольгердовича с великим князем Володимером Ондреевичем, а князь Володимер кончал за брата своего, за князя Дмитрея Ивановича, а которого году, и того ни в одной грамоте не объявилось*” [1729, с.248; 1731, ч.1, с.50; 32, с.460; 55, с.34-35]. Він запропонував датувати ці акти “1374-1375 pp.” [1729, с. 250]. Проте, як витікає з контексту, тут маємо справу з банальною похибкою внаслідок недогляду; роком пізніше у фундаментальній праці Черепніна “Руські феодальні архіви XIV-XV століть” її було виправлено на 1384-1385 pp. [1731, ч.1, с.51]. (Щоправда, І.Греков та А.Хорошкевич, не зауваживши цього, спростовували хибно вказану Черепніним дату [549, с.139, прим.41; 102, т.3, с. 142-143]).

Деякі здогади з приводу названих грамот було висловлено й іншими дослідниками. А.Соловійов вважав, що мало йтися про підпорядкування Андрія Москві [1551, с.187]. Пропонувалися й уточнення датування угоди: так, Ю. Бегунов вказував на 1377 р. [344, с.514], І.Греков – то на 1378, то на 1381 [549, с. 97, прим.14, с.139-140; 554, с.140]. З другим варіантом, вказаним Грековим, погодився й Ф.Шабульдо [1745, с.132].

Впадає у вічі згадка про дві “докончальні” грамоти. За канонами тодішньої дипломатії, у випадку ратифікації угоди обома сторонами одна з грамот, скріплена печатками і хресним цілуванням, мусила зберігатися в Москві, друга ж, аналогічно завірена, – в Полоцьку. (Щоправда, в московських архівах збереглися “протівні” московсько-тверських, московсько-рязанських угод. Вони

були вивезені з Твері й Рязані після втрати останніми незалежності; проте у випадку з Полоцьком подібне пояснення відпадає). Отже, йдеться, очевидно, не про довершену угоду чи навіть прелімінарний акт, а про проект так і не ратифікованого договору. Коли б його було укладено і затверджено під час перебування Ольгердовича в Москві, “його” примірник теоретично міг залишитися там. Але, якщо Андрій, повертаючись до Полоцька, не визнав за потрібне забрати цей документ, останній, цілком очевидно, важив у його очах небагато. Б.Флоря припустив, що йдеться про дві угоди Андрія Ольгердовича з Москвою, не аргументуючи свою думку [1686, с.162]. Вважаю, ця гіпотеза лише заплутує справу, хоча й відкинути її беззастережно не можна. Найправдоподібніше, що даний проект постав між 1378 і 1381 рр.

Щоправда, дехто з радянських істориків спробував довести існування зв'язків Андрія з Москвою ще до 1377 р. Так, на думку В.Кучкіна, серед князів, що уклали в 1368 р. союз із Дмитром Івановичем (і за порушення якого були покарані в червні 1370 р. інтердиктом патріарха Філофея), був і Андрій Ольгердович [1007, с.75]. (Докладніше про аргументи Кучкіна на користь цієї гіпотези, а також про їхню вразливість ішлося вище). Ф.Шабульдо також обстоював промосковську орієнтацію Андрія ще за життя його батька. Він висловив сміливий, проте не підкріплений джерельними свідченнями здогад, згідно з яким у з'їзді в Переяславлі-Заліському (листопад 1374 р.) брали участь Ольгердовичі – Андрій, Дмитро старший і Володимир; Дмитро Михайлович Боброк начебто репрезентував інтереси своїх братів – Коріатовичів [1746, с.77; 690, с.92, 94; 1745, с.110-111]. Втім, предметно дискутувати з цим твердженням немає можливості, з огляду на відсутність будь-яких доказів на його користь.

5. Можна запропонувати – звісно, в якості гіпотези – такий варіант пояснення неучасті Йогайли в битві. Відомо, що до виходу московських військ з Коломни, тобто перед 20 серпня, точилися якісь переговори Дмитра Івановича з Мамаєм. Останній міг зберігати надію залагодити конфлікт мирним шляхом, а тому не поспішав з'єднатися зі своїм союзником. Що ж до Йогайли, то, можливо, інформація “Літописної повісті” і “Сказання...” є взаємодоповнюючою. Оскільки Одоєв знаходиться всього в 25 км. від Оки, правдоподібно, зустріч мала відбутися саме тут. Це пояснює поведінку Йогайли: прибувши сюди в обумовлений термін, він лишився “неподвижим”, очікуючи Мамаю. Дізнавшись же про його місцезнаходження, вел. князь рушив туди, проте запізнився. Втім, важко судити, було це наслідком втрати часу біля Одоєва чи неквапливості по дальшого просування. Можна сумніватися, чи знав Йогайла про переговори Мамаю з Москвою; але вже той факт, що їхня зустріч не відбулася з провини останнього, міг викликати якісь підозри в обережного Ольгердовича. Якщо це так, то пояснення аналізованим подіям і, зрештою, самій поразці татар слід шукати якраз у поведінці Мамаю.

6. У 1950-х рр. А.Соловйов повернувся до цього погляду. За його тлумаченням, “в литовських переказах XV-XVI ст. зберігалася тверда впевненість у тому, що Дмитро Донський після Куликовської перемоги вимагав

від Литви Вітебське, Полоцьке і навіть Київське князівства, а це цілком правдоподібно” [1551, с.186]. Точку зору Соловійова підтримали А.Кірпічніков та Ф.Шабульдо [859, с.114; 1745, с.132; 1253, с.120-121]. Її поділяє й А. Хорошкевич [102, т.3, с.143], покликаючись, однак, не на твір Стрийковського, а на “Хроніку Литовську і Жмойтську”, в якій під 1375 р. міститься аналогічне повідомлення [99, с.60].

Цілком очевидно, однак, що подібні вимоги московського уряду навіть наприкінці XV та в середині XVI ст. були переважно декларативними; тим більше нереальне їхнє висунення за правління Дмитра Івановича. Показовим є й те, що згадана звістка походить з надто пізнього й непевного (стосовно подій XIV ст.) джерела. До того ж неважко простежити її генезу: недатована оповідь про погрози Дмитра московського і похід Альгірдаса міститься в литовсько-руських літописах пізньої редакції – “Хроніці Биховця” та Євреїновському літописі [99, с.140; 100, с.223]. Проте тут вона не пов’язується з Куликовською битвою, і жодним словом не згадано про фантастичні претензії Москви. Відомо, що Стрийковський користувався літописом типу “Хроніки Биховця”: без сумніву, тут, як і в багатьох випадках, він “доповнив” своє джерело. Це неспростовно доводиться тим, що в більш ранній його праці, “Початках...”, знаходимо це ж оповідання, датоване 1333 р. Однак тут Стрийковський ще не дає волі фантазії, а йде за літописом, нічого не повідомляючи про вимоги Дмитра московського [217, с.260-262]. Правдоподібно, що він просто переніс заяви московської дипломатії доби Івана III в часи правління прадіда останнього. Мусила відіграти свою роль і злободенність цього сюжету, оскільки саме під час роботи над “Хронікою” тривала Лівонська війна і, зокрема, боротьба за Полоцьк. Даний історичний епізод мусив наочно продемонструвати, чим скінчилися для Москви її подібні претензії раніше. Такі паралелі між минулим і сучасним взагалі притаманні твору Стрийковського [1461, с.163-164, 177].

Що ж до посилання А.Хорошкевич на “Хроніку Литовську і Жмойтську”, то воно викликає подив. Адже “Хроніка Литовська і Жмойтська” являє собою частину т. зв. “Великої Хроніки”, створеної у першій половині XVII ст.; одним із її головних джерел якраз і є “Хроніка” М.Стрийковського [1654, с.358-360; 1653, с.74, 76-77; 1725, с.18].

7. У 1947 р. Л.Черепнін вказав на те, що в описі архіву Посольського приказу 1626 р. згадані *“грамота великого князя Дмитрея Івановича и великие княгини Ульяны Ольгердовы, dokonchanьe o ženitve великого князя Ягайла Ольгердовича, женитися ему у великого князя Дмитрея Івановича на дочери, а великому князю Дмитрею Івановичю дочь свою за него дати, а ему, великому князю Ягайлу, быти въ их воле и креститися в православную веру, и крестьянство свое объявити во все люди”* та *“dokonchal'naya грамота великого князя Дмитрея Івановича и брата его, князя Володимера Ондреевича, с великим князем Ягайлом и з братьею ево, и со князем Скиригайлом и со князем Карибутом; и против того другая грамота великого князя Ягайла и братьи ево, Скиригайла и Карибута, как они dokonчали и целовали крест великому князю Дмитрею Івановичю и брату ево, князю Володимеру Ондреевичю, и их детем,*

лета 6902-го году” [1729, с.248-249; 1731, ч.1, с.50-51; 32, с.460; 55, с.34-35]. (Історик чомусь не згадав про “список з грамоты докончальные Якгайлова с великим князем Дмитреем Ивановичем” [32, с.460; 55, ч.1, с.34]).

Черепнін датував договір Йогайли з Дмитром московським 1384 роком і вважав його спрямованим проти Орди [1729, с.242; 1731, ч.1, с.50-51; 1730, с.651]. Обидві ці тези дістали широке визнання (насамперед у радянській історіографії) [1551, с.187; 794, с.53; 690, с.96-97; 1745, с.132-134; 1005, с.20; 859, с.114; 742, с.95]. Найбільшу увагу згаданим угодам приділив І.Греков, використавши їх в якості доказу життєвості так званої “общерусской программы” [556, с.68; 550, с.383; 549, с.173-174; 557, с.213-214]. Прийняли висновки Черепніна й польські дослідники, причому як історики ПНР, так і вчені-емігранти (О.Галецький, Г.Пашкевич) [1980, s.221, 225, 233, 240; 1110, с.274; 1915, s.130-132]. Обережніше висловившись щодо ймовірного змісту актів, А.Хорошкевич погодилася з їхнім датуванням, започаткованим Черепніним [102, т.3, с.148; 1713, с.56-57]; остання думка переважає й зараз [871, с.214; 798, с.52; 1768, с.91]. Лише С.Думін датував угоду Уляни Олександрівни з Дмитром московським 1381 р., на жаль, не розвинувши цього здогаду [697, с.107-108].

Що до договору з московськими князями Йогайли, Скіргайли та Карібутаса, то (як і у випадку з Андрієм Ольгердовичем) дивує наявність у московському архіві обох грамот. Очевидно, знову йдеться лише про незатверджений проект угоди. (Думку про її “попередній” характер побіжно висловив Ф.Шабульдо [1745, с.134]). До здогаду ж Черепніна та його послідовників, згідно з яким документ помилково датовано “6902” роком замість “6892”, слід ставитися обережно. Варто пам’ятати, що там, де йдеться про історію ВКЛ, опис 1626 р. рясніє помилковими співвіднесеннями подій, дат і правителів [32, с.475, 478, 481-482].

Угода ж матері Йогайли з Дмитром Івановичем, очевидно, являла прелімінарний акт, який не було реалізовано. Зафіксовані в ньому далекосяжні плани Москви могли постати лише у вкрай критичних для Йогайли обставинах. Тоді це мало відбутися за часів захоплення Кястутісом верховної влади (приблизно між 1 листопада 1381 та 12 червня 1382 рр.). (Ще С.Смолька дивувався, чому Москва не скористалася тодішньою ситуацією у ВКЛ [2140, s.140-141]). Дуже ймовірно, що Дмитро московський, подібно до Ордену, сприяв роздмухуванню внутрішньої боротьби в Литві. Саме тоді могла постати нерівноправна угода, укладена від імені сина – тепер лише обласного, а не великого князя, – Уляною Олександрівною. (Вдова Альгірдаса, ймовірно, мала тоді більшу свободу дій. Правдоподібно також, що контакти з Москвою могли підтримуватися через Карібутаса. До речі, іще К.Шайноха припускав визнання останнім у 1382 р. московської зверхності [1756, т.I, с.346]. С.-М.Кучинський же, слідом за Ваповським, вважав імовірним надання тоді Карібутасові допомоги від татар [1982, s.208-209]). Ця угода, зрозуміло, мусила бути спрямована проти Кястутіса. Що ж до обіцянки Йогайли прийняти православ’я, то про існування в нього у той час подібного наміру здогадувався С.Смолька, щоправда, зазнавши за це критики з боку А.Прохаски [2140, s.107-108, 154-155; 2069, т.I, с.37; 2086, s.494-495].

Датування прелімінарної угоди Уляни Олександрівни з Москвою часом після червня 1382 р., з огляду на її зміст, неймовірно. Тодішня перемога Йогайли над Кястутісом обґрунтовано оцінюється як безумовний триумф Ольгердовича [2140, s.151-155; 1964, s.14; 2069, t.I, s.44]. Тоді, як слушно зазначив Ф.Конечний, було покладено край вільнюсько-тракайському “дуалізму” в устрої ВКЛ, що надзвичайно посилило владу вел. князя. Сприятливою була й зовнішньополітична ситуація на сході. 26 серпня 1382 р. Москва зазнала нищівного погрому від Токтамиша; під загрозою опинилася навіть гегемонія Дмитра Івановича у Великоросії (вже 5 вересня Михайло Олександрович тверський вирушив до Орди в надії, щоправда, марній, здобути ярлик на Велике княжіння Владимирське [80, с.47-48; 84, стб.442]). Не гіршим чином склалися й взаємини Йогайли з Токтамишем. Треба згадати також, що у 1384 р. Москва і залежні від неї землі були обкладені особливо важкою даниною на користь Орди.

Але справа не тільки в тому, що позиції Йогайли в той час були явно міцніші, ніж Дмитра московського. Головне, що аналізована угода нічого не давала ані йому особисто, ані ВКЛ у цілому. Допомоги в боротьбі проти Ордену – головній тоді справі Йогайли – Москва надати не могла; характерно, що С.-М.Кучинський та А.Хорошкевич, навіть приймаючи датування угоди 1384 р., змушені були визнати це [1980, s.220; 1713, с.57]. Що ж стосується антиординського союзу, то він, без сумніву, був вигідний і потрібний Москві; проте досі ніхто задовільно не пояснив, який зиск мав би з цього Йогайла. Останній явно не потребував відволікання уваги й сил від боротьби на північному заході. Такий союз, за оцінкою О.Галецького, змушував би ВКЛ діяти на користь “справи Москви” [1915, s.132], а не у власних інтересах.

Таким чином, названі дослідники, а також С.Думін впритул наблизилися до єдино можливого висновку: прелімінарна угода Уляни Олександрівни з Москвою не могла бути укладена в 1384 р. (і взагалі після червня 1382). Однак зробити це їм завадили закорінені стереотипи національних історіографій: польської – щодо безвиглядного становища ВКЛ напередодні Кревської унії, а російської – стосовно грандіозних наслідків Куликовської битви.

Що до проекту угоди Йогайли, Скіргайли і Карібутаса з московськими князями, то він, імовірно, постав пізніше. Можливо, за передбачуваним хрестоцілуванням з боку Йогайли і його братів слід бачити спробу Дмитра московського все ж домогтися публічного хрещення Ольгердовича за східним обрядом. Не виключено, зрештою, що це відбувалося, як вважали Л.Черепнін та його епігони, у 1384 р. Втім, оскільки зміст проекту невідомий, будь-які обґрунтовані судження стосовно його датування неможливі. (Більш докладний аналіз відомостей про литовсько-московські угоди, що містяться в описі 1626 р., здійснено в моїй статті [456а]).

8. В літературі прийняття Нарімантаса “на пригороді” традиційно тлумачиться як виклик Іванові Даниловичу з боку новгородців [1825, с.90-91]. Така оцінка виглядає цілком природною. Щоправда, останнім часом Н.Борисов спробував піддати її сумніву. Він вказав на вміщене в “Записках стосовно ро

сійської історії” Єкатери́ни II повідомлення, згідно з яким московський вел. князь у 1333 р. нібито викупив Нарімантаса з ординського полону [711, с.106]. Отже, приїзд цього Гедиміновича до Новгороду в тому ж році є, на думку російського історика, свідченням не загострення взаємин, а, навпаки, компромісу з Москвою [415, с.291-292].

Однак згадане твердження Борисова є вельми вразливим. Справа навіть не в тому, що про тодішнє перебування Нарімантаса в полоні у татар нічого не відомо: враховуючи фрагментарність висвітлення джерелами історії ВКЛ цієї доби, можна було б припустити таку можливість. Але впадає у вічі розюча подібність цього епізоду до іншого, надійно засвідченого, а саме втечі Нарімантаса взимку 1344/5 рр., після здійсненого Альгірдасом і Кястутісом державного перевороту, до Орди. Більше того, у “Родстві великих князів литовських”, створеному в Москві на зламі XV-XVI ст., хибно стверджується, буцімто по смерті Гедимінаса верховну владу в Литві обійняв Нарімантас; проте згодом він потрапив до татарського полону і був викуплений Калитою. Відповідно до своєї обіцянки, Нарімантас прийняв православ’я; однак після його повернення на батьківщину ця обставина була використана рештою Гедиміновичів як привід для того, щоб відмовити братові в поверненні вільнюського столу. Про це ж ідеться в “Началі государів литовських” [79, с. 165, 254; 108, с.76-77, 80; 87, стб.590, 595; 665, с.180, 202-203, 212]. Вже Н. Карамзін слушно охарактеризував цей переказ як “байку” [819, т.IV, с.290, прим.294]; проте немає сумніву, що тут відбилися (в перекрученому вигляді) реальні історичні події 1344-1345 рр. Що ж до Єкатери́ни, то вона добросовісно скопіювала дане повідомлення, однак хибно датувала його 1333 р. (В “Родстві...”, між іншим, воно позначене 1351 р., тобто майже тим самим часом, коли в ординському полоні перебувало литовське посольство на чолі з Карійотасом Гедиміновичем). Це, однак, не має дивувати, оскільки її могли ввести в оману суперечливі свідчення джерел щодо року смерті Гедимінаса. Так, Віганд з Марбурга вмістив її під 1337 р. [226, s.493], Я.Длугош та М. Меховський – 1307 [172, т.IV, s.35], М.Стрийковський, А.Віюк-Коялович, “Хроніка Литовська і Жмойтська” – 1328 [216, т.I, s.383-385; 227, pars I, p.280; 99, с.41]. Вірну дату, тобто 1341 (подеколи – 1340) р., вказують руські літописи [53, с.353; 86, стб.73; 94, с.173; 79, с.207; 81, т.X, с.213; 135, с.59-60].

9. У зв’язку з цим постає питання: чи не був виїзд Андрія до Пскова по передньо узгоджений з Москвою? Даних для його розв’язання замало; проте видається, що спочатку кінцевим пунктом “одісеї” старшого Ольгердовича мислився саме Псков, а не Москва. Якби Андрій бажав дістатися до Москви, то найкоротший шлях туди пролягав прямо на схід, а не на північ, через Псков і Новгород. З цим пов’язана проблема участі полочан у Куликовській битві 1380 р. Час від часу висловлюються здогади, що разом із Андрієм Полоцьк залишив і значний військовий контингент, згодом увійшовши до складу військ Дмитра московського. Варто нагадати, однак, що йдеться про кінець XIV ст., коли часи мандрівних, “рухливих” князів і їхніх дружин, які переходили з одного міста до іншого, давно відійшли в минуле. Військова служба вже була тісно пов’язана із

землеволодінням, а не з часткою в здобичі; отже, якщо йдеться про виїзд значної кількості полоцького боярства, а не особистого почту Андрія Ольгердовича, ці люди мали бути впевнені, що дістануть компенсацію за втрачені володіння. Природно, розраховувати на це у Пскові було б наївно, з огляду на його ресурси; отже, шлях емігрантів з Полоцька знов-таки мусив вести прямо до Москви. Для великого озброєного загону подолати приблизно 150 км. до смоленського кордону, навіть через вітебські землі, не було нездійсненним завданням. Нарешті, місцевим літописанням не зафіксоване прибуття з Андрієм до Пскова великих військових сил. Гадаю, вищевикладене є вагомим аргументом проти участі в Куликовській битві (як і взагалі виїзду з Андрієм) скільки-небудь значних військових контингентів з Полоцька.

Інше питання стосується князювання Андрія в Пскові після його від'їзду до Москви і участі разом із ним у Куликовській битві псковських військ. Варто звернути увагу, що після повідомлення про приїзд Андрія псковські літописи більше не згадують про нього аж до подій 1386-1387 рр., коли його вдруге (чи втретє) було позбавлено Полоцька. Взагалі про діяльність Андрія Ольгердовича в цей час як власне псковського князя нічого не відомо, на відміну від його служби Дмитрові Івановичу (участь у поході московських військ на Сіверщину взимку 1379/80 рр., а згодом і в Куликовській битві). Малоімовірно, з огляду на це, щоб Андрій Ольгердович дійсно виконував ті функції, які покладалися на князя у Пскові. Сумнів у цьому висловив уже І.Беляєв [361, с.151]. Щоправда, не виключене дублювання ситуації 1342-1349 рр., коли він був псковським князем “з руки” Альгірдаса, але правив через намісника, перебуваючи у Вітебську, а згодом – у Полоцьку. Так саме Андрій міг отримати санкцію на княжіння в Пскові від Дмитра Івановича, проте особисто там не перебувати. Але навіть якщо Андрій Ольгердович був лише номінальним псковським князем, виглядає малозрозумілим мовчання тамтешніх літописців щодо його участі в Куликовській битві, про яку взагалі згадано надзвичайно побіжно й сухо [106, вып.І, с.24, вып.ІІ, с.29, 106].

Ще сумнівніша участь у згаданій битві псковичів; на це вказав уже А. Пресняков [1432, с.322]. Власне, одним із головних аргументів на користь їхньої присутності якраз і є визнання Андрія тогочасним псковським князем. Усе, що відомо про політику Пскова, робить його активну участь у подіях 1380 р. майже неймовірною. Почати з того, що актуальність “татарської” політики була для Пскова дуже незначною, навіть у порівнянні з Новгородом (значною мірою грошима якого московські князі оплачували в Орді ярлики на Велике княжіння Владимирське). Обрії псковської політики були вельми вузькі, охоплюючи переважно відносини з сусідами, насамперед лівонськими німцями. Навіть століттям пізніше Москва використовувала Псков лише у війнах проти його ж таки сусідів – Новгорода, ВКЛ, Лівонського ордену; похід же псковських військ у верхів'я Дону наприкінці XIV ст. виглядає явно фантастичним. Ця участь могла бути хіба що символічною, щоб не залишити беззахисними власні землі; але і цього літописи, що фіксували найдрібніші події в житті рідного міста, “не помітити” просто не могли, тим більше коли йшлося про переможну битву. Не виглядає переконливим припущення М.Тихомирова, який пояснював це

мовчання участю в битві лише князівської дружини [1626, с.358].